ePublishing
ΕΘΝΙΚΟ ΚΕΝΤΡΟ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗΣ
EKT NATIONAL DOCUMENTATION CENTRE

Byzantina Symmeikta

Vol 28 (2018)

BYZANTINA SYMMEIKTA 28

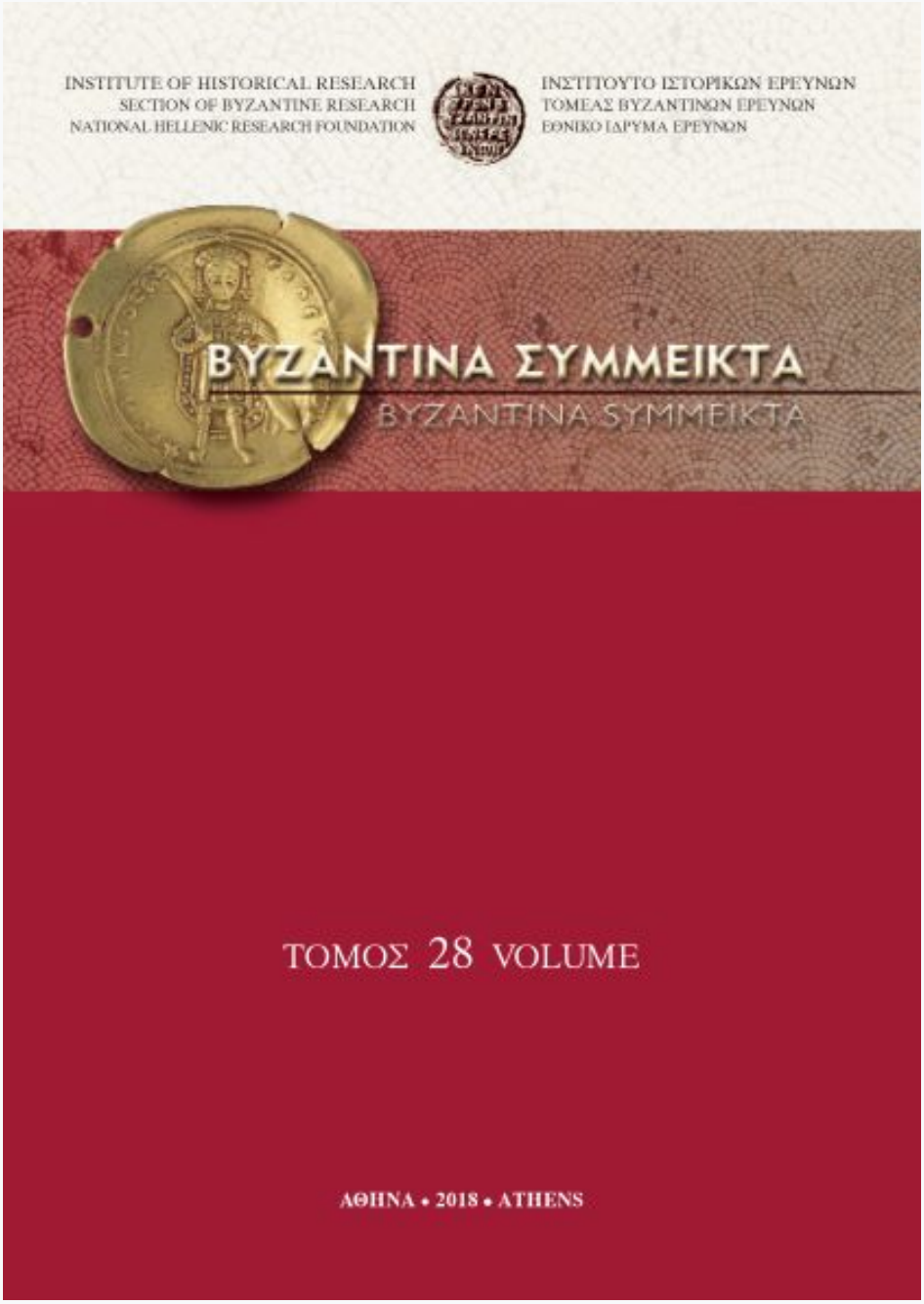

https://epublishing.ekt.gr | e-Publisher: EKT | Downloaded at: 04/07/2025 05:03:00

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

BYZANTINA SYMMEIKTA

NATIONAL HELLENIC RESEARCH FOUNDATION
INSTITUTE OF HISTORICAL RESEARCH
SECTION OF BYZANTINE RESEARCH

BYZANTINA SYMMEIKTA

VOLUME 28

ATHENS 2018

ΕΘΝΙΚΟ ΙΔΡΥΜΑ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΙΝΣΤΙΤΟΥΤΟ ΙΣΤΟΡΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΟΜΕΑΣ ΒΥΖΑΝΤΙΝΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ

ΒΥΖΑΝΤΙΝΑ ΣΥΜΜΕΙΚΤΑ

ΤΟΜΟΣ 28

ΑΘΗΝΑ 2018

Editorial Staff

Executive editor
Prof. Taxiarchis G. Kolias, Institute of Historical Research / University of Athens

Editors
Charalambos Gasparis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Maria Gerolymatou, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Stylianos Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Associate Editors
Christine Angelidi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Sophia Kalopissi-Verti, University of Athens
George Kardaras, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Marina Koumanoudi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Gerasimos Merianos, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens
Anastasia Yangaki, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Book Review Editor
Stylianos Lampakis, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

Principal Contact
Niki Tsironi, Institute of Historical Research, Section of Byzantine Research, Athens

International Editorial Advisory Board

Jean-Claude Cheynet, University of Paris, Sorbonne-Paris IV
Evangelos Chrysos, University of Athens
Slobodan Ćurčić, Princeton University
Judith Herrin, King's College, London
Johannes Koder, University of Vienna
Ljubomir Maksimović, Serbian Academy of Sciences and Arts, Belgrade
Paolo Odorico, École des Hautes Études en Sciences Sociales, Paris
Günter Prinzing, University of Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Free University, Berlin
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Washington, D.C.

Εκδοτική Επιτροπή

Διευθυντής Έκδοσης
Καθηγητής Ταξιάρχης Γ. Κόλιας, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών / Πανεπιστήμιο Αθηνών

Εκδοτική Επιτροπή
Χαράλαμπος Γάσπαρης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρία Γερολυμάτου, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνοι Ύλης
Χριστίνα Αγγελίδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Αναστασία Γιαγκάκη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Σοφία Καλοπίση-Βέρτη, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Γεώργιος Καρδαράς, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Μαρίνα Κουμανούδη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα
Γεράσιμος Μέριανος, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Βιβλιοκρισιών
Στυλιανός Λαμπάκης, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Υπεύθυνος Επικοινωνίας
Νίκη Τσιρώνη, Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών, Τομέας Βυζαντινών Ερευνών, Αθήνα

Διεθνές Επιστημονικό Συμβούλιο

Jean-Claude Cheynet, Πανεπιστήμιο Sorbonne-Paris IV
Ευάγγελος Χρυσός, Πανεπιστήμιο Αθηνών
Slobodan Ćurčić, Πανεπιστήμιο Princeton
Judith Herrin, King's College, Λονδίνο
Johannes Koder, Πανεπιστήμιο Βιέννης
Ljubomir Maksimović, Σερβική Ακαδημία Επιστημών και Τεχνών, Βελιγράδι
Paolo Odorico, Ėcole des Hautes Ėtudes en Sciences Sociales, Παρίσι
Günter Prinzing, Πανεπιστήμιο του Mainz
Dieter Roderich Reinsch, Ελεύθερο Πανεπιστήμιο, Βερολίνο
Alice-Mary Talbot, Dumbarton Oaks, Ουάσιγκτον, D.C.

Τα *Βυζαντινά Σύμμεικτα* είναι η περιοδική έκδοση του Ινστιτούτου Ιστορικών Ερευνών / Τομέας Βυζαντινών Ερευνών / ΕΙΕ και αποτελούν τη συνέχεια του περιοδικού *Σύμμεικτα*.
Η υποβολή εργασιών προς δημοσίευση γίνεται ηλεκτρονικά στον δικτυακό τόπο του περιοδικού: www.byzsym.org. Οδηγίες προς συγγραφείς και άλλες πληροφορίες περιλαμβάνονται στον ίδιο δικτυακό τόπο.

Διευθυντής έκδοσης: Ταξιαρχης Γ. Κολιας
Εκδοτική Επιτροπή: Χαραλαμπος Γασπαρης
Μαρια Γερολυματου
Στυλιανος Λαμπακης

Ηλεκτρονική επεξεργασία-σελιδοποίηση: Δημητρα Ρεγκλη
Διάθεση: Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα
Τηλεομ.: 210 7273629
Ηλεκτρονική Διεύθυνση: bookstore@eie.gr

© Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών
Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών
Βασιλέως Κωνσταντίνου 48, 116 35 Αθήνα

Byzantina Symmeikta is the periodical journal of the Institute of Historical Research / Section of Byzantine Research / NHRF and is the continuation of the journal *Symmeikta*.
Articles can be submitted electronically via the journal's website : www.byzsym.org, where guidelines and further information for authors are available.

Executive Editor: Taxiarchis G. Kolias
Editors: Charalambos Gasparis
Maria Gerolymatou
Stylianos Lampakis

Word processing-layout: Dimitra Regli

Distribution: The National Hellenic Research Foundation
48, Vassileos Konstantinou, 116 35 Athens
Fax: (+ 30) 210 7273629
e-mail: bookstore@eie.gr

© The National Hellenic Research Foundation
Institute of Historical Research
Vassileos Konstantinou 48, 116 35 Athens - GR

ISSN: 1792-0450

Περιεχομενα – Contents

Αρθρα/Articles

Dimitris Krallis, Popular Political Agency in Byzantium's villages and towns. 11-48

Pantelis Charalampakis, A Contribution to Byzantine Prosopography 2. The Tzirithon family. 49-82

Κωνσταντίνος Τακιρτακογλου, Η συμμετοχή Τούρκων πολεμιστών στον αββασιδικό στρατό κατά τις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις. 83-120

Sameh Farouk Soliman, The ΠΑΡΑΝΥΜΦΟΣ in Ancient Greece and Byzantium: A Study on the Role and Prosopography. 121-139

Άννα Σ. Σκλαβενιτη, Το Διδασκαλείον του Νικηφόρου Γρηγορά. 141-167

Δημήτρης Αγοριτσας, Ἡ ἀνασύσταση τῆς Ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (1541/42). Συμβολή στήν ἐκκλησιαστική ἱστορία τῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν πρώιμη ὀθωμανικὴ περίοδο. 169-208

Theofili Kampianaki, Preliminary observations on the reception of Flavius Josephus in Byzantine historical writings: the accounts of Zonaras, Chroniates and Kritovoulos. 209-228

Αναστάσιος Σινακος, Γυάλινο νομισματικό σταθμίο (εξάγιο) με παράσταση του Αγίου Νικολάου. 229-237

Aleksandar Jovanovic, Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks. 239-273

†Andreas F. Schminck, *Ex occidente lux*? Zu den lateinischen Wurzeln der Zwei-Gewalten-Lehre des Patriarchen Photios. 275-328

Βιβλιοκριτικα Δοκιμια/Review Articles

Τηλέμαχος Λουγγης, Review Article: N. Drocourt, *Diplomatie sur le Bosphore. Les ambassadeurs étrangers dans l' empire byzantin des années 640 à 1204*, v. 1-2, Louvain–Paris–Bristol CT 2015. 331-359

Βιβλιοκρισιες/Book Reviews

Ειρήνη-Σοφία Κιαπιδου, Βιβλιοκρισία: A. Kaldellis *Byzantine Readings of Ancient Historians. Texts in translation with introduction and notes*, New York 2015 . 361-364

Σοφία Γερμανιδου, Βιβλιοκρισία: K. Mitalaité – A. Vasiliu (επιμ. έκδ.), *L'icône dans la pensée et dans l'art. Constitutions, contestations, reinventions de la notion d'image divine en context chrétien*, 2017. 365-374

Christos Malatras, Βιβλιοκρισία: Θ. Παπαδοπουλου, *Συλλογικὴ ταυτότητα καὶ αὐτογνωσία στὸ Βυζάντιο,* Αθήνα 2015. 375-379

Alicia-Josephine Simpson, Book Review: L. Neville, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford 2016. 381-383

Άννα Σπ. Σκλαβενιτη, Book review: "Toward a historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek", eds. A. Cuomo – E. Trapp, Turnhout 2017. 385-387
Myrto Veikou, Βιβλιοκρισία: D. Rollason *The Power of Place, Rulers and their Palaces, landscapes, cities, and holy places*, Princeton 2016. 389-398
Michael Edward Stewart, Book review: M. Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*, London-New York 2017. 399-412
Daniel Sahas, Βιβλιοκρισία: *The Orthodox Church in the Arab World 700-1700. An Anthology of Sources*. Edited by S. Noble and Al. Treiger (Northern Illinois University Press, 2014). 413-423
Marina Loukaki, Βιβλιοκρισία: Ch. Barber – St. Papaioannou, εκδ., *Michael Psellos on Literature and Art: A Byzantine Perspective on Aesthetics*, Notre Dame/Indiana 2017. 425-430
Maria Leontsini, Book Review: S. Destephen, *Le voyage impérial dans l'Antiquité tardive. Des Balkans au Proche-Orient* (De l'archéologie à l'histoire 67), Paris 2016. 431-436
Maria Leontsini, Book Review: J.-M. Martin – V. Prigent – A. Peters – Custot (eds.), *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle). IV, Habitat et structure agraire*, Rome 2017. 437-440
Maria Leontsini, Book Review: N. Nikoloudis, *Πολιτικός και κοινωνικός μετασχηματισμός του ελληνικού χώρου (13ος-17ος αι.)*, Thessalonike 2016. 441-442
Maria Leontsini, Book Review: T. Papacostas – M. Parani (eds.), *Discipuli dona ferentes. Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango*, Turnhout 2017. 443-445
Peter Schreiner, Rezension: D. Agoritsas, *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)*, Thessalonike 2016. 447-450
Olga Karagiorgou, Book Review: J.-C. Cheynet – T. Gokyildirim – V. Bulgurlu, *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul*: Istanbul Research Institute 2012. 451-461
Olga Karagiorgou, Book Review: M. Campagnolo-Pothitou – J.-Cl. Cheynet, *Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genéve*, Geneva 2016. 463-470
Stylianos Lampakis, Βιβλιοκρισία: L. Diamantopoulou, *Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zum Gegenwart*, Frankfurt am Main u.a. 2016. 471-478
Stylianos Lampakis, Βιβλιοκρισία: *George Pachymeres Philosophia Book 3. In Aristotelis De Caelo Commentary*, editio princeps. Prolegomena-Text-Indices by I. Telelis, Athens 2016. 479-481
Ευδοξία Δελλη, Βιβλιοκρισία: Ηλ. Α. Γιαρενης – Αν. Γ. Μαρας – Χρ. Π. Μπαλογλου – Θ. Αρ. Κυριακιδης (επιμ.), *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος. Λόγιος του Βυζαντινού και του Δυτικού Αναγεννησιακού 15ου αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2016. 483-504
Βραχυγραφιες 505-508

Dimitris Krallis

Popular Political Agency in Byzantium's Villages and Towns

"*Merely to classify governments as monarchies aristocracies, and democracies is, as we know, to omit a tremendous amount of what is politically interesting*"

R. E. Dowling (1972)

"*Politics is, quite simply, the art of getting things done. It is the art of winning agreement, of mobilizing support, of gaining consensus*"

H. A. Drake (2000)

A renewed interest in urban sociability, popular political agency, and collective identity marks recent studies that critique the established view of Byzantium as a multiethnic, quasi-theocratic, and despotic empire[1]. While,

1. A. Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge MA 2015 is essential for urban politics; N. S. M. Matheou, City and Sovereignty in East Roman Thought, c. 1000-1200: Ioannes Zonaras' Historical Vision of the Roman State, in: *From Constantinople to the Frontier: The City and the Cities*, ed. N. S. M. Matheou – Th. Kampianaki – L. M. Bondioli, Leiden 2016, 41-63 for a constitutionalist approach to the city; D. Krallis, 'Democratic' Action in Eleventh-Century Byzantium: Michael Attaleiates's 'Republicanism' in Context, *Viator* 40.2 (2009), 35-53 on urban politics and Idem, Urbane Warriors: Smoothing out tensions between soldiers and civilians in Attaleiates' encomium to Emperor Nikephoros III Botaneiates, in: *Byzantium in the Eleventh Century: Being in Between*, ed. M. Lauxtermann – M. Whittow, Oxford 2017, 154-168 on generals as urbane citizens.

however, Constantinople emerges from contemporary work as the hub of a surprisingly polyphonic politics, less has been said about the social and political characteristics of the empire's smaller towns and villages[2]. I turn here to this larger world in an effort to retrieve evidence, however faint, of its social and political life. The voice of the polity's smaller settlements is not, however, easily recoverable from our sources, as villages and provincial towns did not leave straightforward accounts of their social and political persona[3]. They nevertheless existed in an environment rich in interactions with the state, the Church and monasteries, as well as political or other interests. Notably, they also often left behind them material remains, which do help us reconstruct village or town attitudes towards the men, women, and the institutions cited above. This paper outlines the relationship of villages and towns with the world around them during the middle and, on occasion, the late Byzantine period and salvages evidence of collective attitudes towards authority that would qualify, however faintly, as politics.

In this effort I must inevitably place a premium on attested interactions between villages and towns on the one hand and the state apparatus that kept the Byzantine polity whole on the other. The relationship of villages with the empire's courts and army therefore figures prominently in my analysis.

---

2. A. Kontogiannopoulou, *Τοπικά συμβούλια στις βυζαντινές πόλεις. Παράδοση και εξέλιξη (13ος-15ος αι.)*, Athens 2015, 88-89 as evidence of dearth in relevant scholarship; M. Veikou, 'Rural Towns' and 'In-Between' or 'Third' Spaces. Settlement Patterns in Byzantine Epirus (7th-11th c.) from an interdisciplinary approach, *Archeologia Medievale* 36 (2009), 43-54 reflects on the need to move past the urban/rural divide. This, I would argue, has implications for the reading of texts, as the city is almost reflexively assumed to possess a political character, distinct from that of the more "passive" village.

3. M. Kaplan, *Les hommes et la terre à Byzance du VIe au XIe siècle*, Paris 1992, 201; J. F. Haldon, *The Empire That Would Not Die: The Paradox of Eastern Roman Survival, 640–740*, Cambridge MA 2015, 57 on the dearth of non-elite sources; A. Laiou, On Individuals, Aggregates and Mute Social Groups: Some Questions of Methodology, *Σύμμεικτα* 9 (1994), 369-385 [= Eadem, *Economic Thought and Economic Life in Byzantium*, edited by C. Morrisson and R. Dorin (Variorum collected Studies Series CS 1033), Farnham 2013, VII], on studying peasants through what she terms "extensive and recalcitrant" data; M. Veikou, Byzantine Histories, Settlement Stories: *Kastra*, «Isles of Refuge», and «Unspecified Settlements» as In-between or Third Spaces. Preliminary Remarks on Aspects of Byzantine Settlement in Greece (6th-10th c.), in: *Οι βυζαντινές πόλεις (8ος-15ος αιώνας): Προοπτικές της έρευνας και νέες ερμηνευτικές προσεγγίσεις*, ed. T. Kiousopoulou, Rethymno 2012, 159-206 on settlements other than cities and on questions of definition.

Such interactions are, in my opinion, of special interest, as justice and war occasioned a mobilization of resources and narratives that helped forge a larger imagined community out of myriad villages and towns[4]. Courts and armies aside, I also engage with the material traces of the provincials' communication with the state. Monuments, whether Church buildings and inscriptions or war memorials and funerary shrines (surviving in material form or sometimes simply as notes on parchment), often bear marks of a community's interaction with the larger world beyond it's *territorium*. In turn, pious foundations at the village and town level became nodes that linked such spaces to larger geographies, imperial or other[5]. The image composed from the diverse materials outlined above draws villages and provincial towns out of the realm of political irrelevance in which overly materialist, elite-driven readings of Byzantine history have for all too long consigned them. One finds in villages and towns a "tremendous amount of what is," indeed "politically interesting"[6].

Fiscal Unit or Living Community?

The village community was "a fiscal and legal unit made up of landowners usually living in a single village." Thus notes the relevant *lema* in the *Oxford Dictionary of Byzantium*[7]. This definition does not strike Byzantinists as peculiar; used as we are to imagining Byzantine subjects as entries on the ledgers of Constantinopolitan officials[8]. Put simply, when the polity of the Romaioi is conceived as little more than a tributary state in Roman

4. A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition* [Greek Culture in the Roman World 2], Cambridge 2007, chapter 2 for Byzantium as a Roman nation and 74ff, especially 76-78, for a discussion of Anderson's *Imagined Communities* and Gelner's take on the nation.

5. L. Neville, The Adventures of a Provincial Female Founder: Glykeria and the Rhetoric of Female Weakness, in: *Female Founders in Byzantium and Beyond*, ed. L. Theis, M. Mullett et al., Vienna 2011/12, 153-162 on monastic links to individuals and their properties on Aegean islands.

6. R. E. Dowling, Pressure Group Theory: Its Methodological Range, in: *Questioning the Past: A Selection of Papers in History and Government*, ed. D. P. Crook, Queensland 1972, 383-399 for said quote.

7. *ODB* v. 3, 2168 entry Village (A. Kazhdan)

8. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 186 on the bureaucratic language that turned villages into quantifiable entities.

imperial clothing, villagers, or for that matter town's people, can hardly be imagined as anything other than powerless pawns contested among imperial agents and aristocrats who vied for a finite set of precious and meticulously measured resources[9].

The pages that follow question this limited definition of the Byzantine village community. Motivated by conviction that communities surely were more than fiscal or legal units and emboldened by recent work that seeks to take seriously the political agency of the *Ρωμαῖοι* within the *πολιτεία*, I trace here evidence of social and political affinities in Byzantium's villages and towns. Our source material suggests that the Byzantine village was an agglomeration of people with a pronounced economic identity. When read as a *unit*, whether fiscal or legal, a village emerges as a passive collectivity whose identity is subordinated to the diktats of powerful outside forces[10]. The village, however, was much more than that, as noted by Michel Kaplan, who wrote of its "moral personality"[11]. Were it to be conceived as a *community*,

9. J. F. Haldon, *The State and the Tributary Mode of Production*, London 1994; L. Brubaker – J. F. Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era, c. 680-850: A History*, Cambridge 2011, 724 on the patrimonial nature of the Byzantine state; I. Stouraitis, Roman identity in Byzantium: a critical approach, *BZ* 107.1 (2014), 175-220, here 183 engaging with Kaldellis in a theory-laden attempt to counter the latter's evidence-driven argument that we could and indeed should imagine a provincial Roman political identity; A. Kaldellis, The Social Scope of Roman Identity in Byzantium: An Evidence-Based Approach, *ByzSymm* 27 (2017), 173-210 for a comprehensive rebuttal of Stouraitis' critique. Haldon, *The Empire That Would Not Die* revisits earlier work with a critical eye on Kaldellis' work.

10. A. Laiou, The Peasant as Donor (12th – 13th centuries), in: *Donation et donateurs dans le monde byzantine. Actes du colloque international de l'université de Fribourg 13-15 mars 2008*, ed. E. Yota, Paris 2012, 107-124 [=Eadem, *Economic Thought*, IX], here 119 on the documentary bias that weakens the village as we see it in the sources; A. Laiou, The Byzantine Village (5th-14th century), in: *Les villages dans l'empire byzantine (IVe-XVe siècle)*, ed. J. Lefort – C. Morrisson – J.-P. Sodini, Paris 2005, 46-53 [=Eadem, *Economic Thought*, XI], on the internal affinities helping constitute the village community as "internal structuring factors".

11. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 195 on "personnalité morale"; M. Kaplan, Les villageois aux premiers siècles byzantins (VIe-Xe siècles): une société homogène? in *Byzance: Villes et campagnes*, ed. M. Kaplan, Paris 2006, 14-30, here 19; M. Kaplan, Les élites rurales byzantines. Historiographie et sources, *Mélanges de l'École française de Rome - Moyen Âge* 124.2 (2012), 299-312 on the rural elites with essential bibliographical survey; More generally on the village see Lefort – Morrisson – Sodini, *Les villages dans l'empire byzantine (IVe-XVe siècle)* (as in previous note).

the village awakens; it becomes a living a breathing organism whose relationship with political authority must be considered outside a purely economistic and impersonal framework[12]. Once that happens we detect in it traces of politics that escape the one-dimensional focus on elite struggles for state domination and resource extraction.

The raucous, messy world of the peasants

In search of Byzantium's political village let us turn then to provinces and consider the following passage in Attaleiates' *History*: *The commander of the army cares not one whit for the war nor does what is right and proper by his fatherland, and even shows contempt for the glory of victory; instead, he bends his whole self to the making of profit, converting his command into a mercantile venture, and so he brings neither prosperity nor glory to his own people. The rest of the army, for their part, take the cue of injustice from their leaders and with an unstoppable and shameless fervor they inhumanly maltreat their own countrymen. They violently seize their property and act like the enemy in what is their own home and country, falling short of the nominal enemy in no respect of evildoing or plunder. For this reason their own countrymen invoke against them the most dire curses, as their defeat would bring relief to all the Roman villages and lands and cities, given that they behave in this way*[13].

12. F. Trombley, War, Society and Popular Religion in Byzantine Anatolia (6th-13th Centuries), in: *Byzantine Asia Minor*, ed. S. Lampakis, Athens 1998, 97-139 indirectly addressed such questions from the perspective of rural popular piety and war in Asia Minor.

13. *Michaelis Attaliatae Historia*, ed. E. Tsolakis [CFHB 50], Athens 2011, 151: *ὁ δὲ τοῦ στρατοῦ προηγούμενος μὴ προσανέχων τῷ πολέμῳ, μηδὲ τῇ πατρίδι νέμειν τὰ ὅσια προαιρούμενος καὶ τὴν ἐκ τῆς νίκης δόξαν περιφρονῶν, πρὸς τὸ κερδαίνειν ὅλον ἑαυτὸν ἐπιτείνει καὶ τὴν στρατηγίαν ἐμπορίαν κέρδους οὐκ εὐπραγίαν τοῦ ἰδίου ἔθνους οὐδ' εὐδοξίαν πεποίηται. Τὸ δὲ λοιπὸν πλῆθος, ἐκ τῶν ἡγεμόνων τὰς ἀφορμὰς λαμβάνον τῆς ἀδικίας, ἀκαθέκτοις καὶ ἀναισχύντοις ὁρμαῖς τοὺς ὁμοφύλους κακῶς καὶ ἀπανθρώπως μετέρχονται, ἁρπάζοντες καὶ βιαζόμενοι τὰ τούτοις προσόντα καὶ τὰ τῶν πολεμίων δρῶντες ἐν τῇ ἰδίᾳ κατοικίᾳ καὶ χώρᾳ, καὶ μηδεμιᾶς κακοποιίας ἢ λαφυραγωγίας παραχωροῦντες τοῖς λεγομένοις πολεμίοις. Ἀφ' ὧν αἱ παλαμναιόταται τούτοις ἀραὶ παρὰ τῶν ὁμογενῶν ἐπιφέρονται, ὡς τῆς ἥττης αὐτῶν ἄνεσιν παρεχομένης πάσαις ταῖς τῶν Ῥωμαίων κώμαις καὶ χώραις καὶ πόλεσι τοιούτων πράξεων δρωμένων.* Translation in A. Kaldellis – D. Krallis., *The History: Michael Attaleiates*, Cambridge MA 2012, 357.

Attaleiates' account, while broad in focus, shows Roman citizens in the process of losing trust in their government and its agents. While editorializing on the failure of contemporary Roman generals to protect the people of Asia Minor the judge notes that soldiers and their commanders not only ignored their duties to their compatriots, they also used their authority and sheer brutal strength to plunder the very same people they were tasked to protect[14]. The *History* records here Roman-on-Roman crimes, as the mobile society of the army preys on the settled communities of villages and towns. These very same villages and towns now break ranks from the Roman polity and seek the protection of barbarians who prove more law-abiding and pious than their fellow Romans. In discussing similar phenomena, John Haldon noted that "the fact that the inhabitants of a particular region surrendered to an invading army does not necessarily mean either that they had given up all hope of their own cause or that they had abandoned former loyalties and political identities"[15]. Rather it appears that "people were certainly concerned about the fate of the Roman empire as such, representing a world order that few imagined vanishing. But it is likely that the fate of their own city or district took priority in the face of imminent threat"[16]. Thus, as we return to the passage of the *History* cited above we note that Attaleiates does not condemn the Asian Romans' switched allegiance. Rather we must treat the choice of those provincials as evidence of pragmatic calculations by politically active members of the medieval Roman polity.

Let us remain with those rowdy provincials and observe, in the pages that follow, their village in action. In a collection of documents from the archives of the Iviron monastery cases emerge where village communities go to court on account of disputes with land-rich pious foundations. Evidence on Radochostas, the *kastron* Adrameri, Siderokausia and Hierissos outlines village and town communities with a discernible corporate identity. Notarial accounts of court trials that pitted these communities against the monks of Iviron record processes of representation. Here we see the village having

14. D. Krallis, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in eleventh-century Byzantium*, Tempe AZ 2012 for Attaleiates as a political thinker focused on the crisis of empire.

15. Haldon, *The Empire that would not die*, 58.

16. Haldon, *The Empire that would not die*, 178.

its day at court, with select members from among the collectivity putting forward its case. As noted recently by Leonora Neville, the numbers or persons of those representatives varied from court case to court case and there was even divergence between the names listed on the documents and the actual signatories[17].

What should we make of such seemingly lackadaisical approach to representation? How should we treat the fact that the people fighting for the rights of the village at court often give the impression to have been but casually mustered?[18] My sense is that this flexibility is evidence of high levels of trust among members of the village community, as it attests the villagers' readiness to entrust diverse interests to a wide array of their peers. Alexander Kazdhan's selfish and phobic Byzantine family fades here before a thicker village-wide web of affinity and common interest[19].

The notary in the case in question describes a cacophony of village voices that filled the court, juxtaposing them to the uniform incantations of the monks: *In unison they let loose voices intermixed, loud and rustic, seizing the courtroom; the one saying that grain just planted in the furrow of earth was trampled underfoot and would not sprout, another that already animals had fed on the new sprouts, another that a road had been mowed*

---

17. L. Neville, Organic Local Government and Village Authority, in: *Authority in Byzantium*, ed. P. Armstrong, Farnham 2013, 285-295, here 287-289; L. Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society, 950-1100*, Cambridge 2004, 66-98 on an analysis of the village dynamics that focuses on relationships between households; More on these documents and on village representative bodies and their relationship with the rest of the villagers see Kaplan, Les élites rurales byzantines, 308-309; Kontogiannopoulou, *Τοπικά συμβούλια*, 42 on village representation.

18. Neville, *Authority in Byzantine Provincial Society*, 66-67, sees this casual approach to representation as evidence of a Byzantine tendency to conceive of people's roles in relational terms. Such an approach is treated in her work as the result of the impact of theology and rhetorical traditions on the Byzantine worldview and becomes an explanation for what may be seen as lack of order, structure or even hierarchy in Byzantine social formations. For similarly relaxed approaches to representation (and social hierarchy) see the case of Aphrodito in Late Antique Egypt as presented by G. Ruffini, *Social Networks in Byzantine Egypt*, Cambridge 2008, 242. .

19. A. P. Kazhdan, *People and Power in Byzantium*, Washington DC 1982, 31ff on individualism and narrow family affinities; Kaplan, *Les hommes et la terre*, 195-196, on entrusting individual family livestock to collectively paid shepherds.

down by beasts even before the summer season. Thundering back, the monks answered that 'We alone ought to be the owners of the whole Arsinikeia, as written in the delimitation of our monastery'[20].

Where, however, the notary sees divergent agendas of uncoordinated villagers one may, instead, detect cohesive, even effective representation. The words *συμφώνως* (in unison) and *συμμίκτους* (intermixed) speak of unity of purpose on the part of villagers whose legal concerns constituted a mixed bag of vexations and complaints[21]. Rather than treat such distinct complaints as evidence of boorish inefficiency and lack of court decorum, one may in fact see here an attempt on the part of the village representatives to put before the judge each and every one of the complaints for which the members of the collectivity sought redress.

I should parenthetically note that this emphasis on cacophonous congregations was by no means exceptional. In the 12th century, Niketas Choniates cast popular assemblies as: "more destructive than fire" arguing that they suffered from "inconstancy of character and [were] untrustworthy", while his brother Michael treated popular meetings as opportunities for the eruption of disorder[22]. The erudite bishop of Athens in fact juxtaposed the loud and unruly crowds of his contemporaries to the presumed order of the ancient Greek *δῆμος*. Much like his contemporary Eustathios of Thessalonike, he also admired the order that supposedly characterized

20. Neville, Organic Local Government, 289, for the translation with a slight emendation; J. Lefort – N. Oiconomidès – D. Papachryssanthou (eds.), *Actes d'Iviron I*, Paris 1985, n. 9, line 20-4: *συμφώνως πάντες τὸ δικαστήριον καταλαβόντες φωνας συμμίκτους ηφίουν ἐναρθρους καὶ ἀγροικους, ὁ μὲν λέγων ὅτι μονου κατα[βαλλο]μένου τοῦ σπέρματο(ς) λαγόσι τῆς γῆς ποσὶ καταπατηθὲν οὐκ ἐβλαστησεν, ὁ δὲ ὡς ἅμα τῶ ἐκβλαστῆσαι κατεβοσκηθη, ἀλλο(ς) ως ἁμα γεγονως οδουσι κτηνων προ καιρου του θερους εξεθερίσθη καταβροντώμενοι δὲ οἱ μοναχοὶ ἀντέλεγον ὡς 'ἡμεῖς μόνοι ὅλην τὴν Ἀρσινι(κειαν) ὀφείλομεν δεσπόζειν εἰς τὸν τοιοῦτον περιορισμὸν ἐπ' ὀνόματι τῆς ἡμῶ(ν) μονῆς ἀναγραφομενη[ν]*. See Kaplan, *Les hommes et la terre*, 201, for an analysis of that same text.

21. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 226, on the mixed social background of those villagers, citing *Iviron* no.4 lines 123-129, 132-134.

22. *Πυρὸς ἐστιν δραστικώτερον* and *ἀστασίαν ἤθους καὶ παλιμβολώτατον*: I. A. Van Dieten (ed.), *Nicetae Choniatae Historia*, Berlin 1975, 233-234.

western public congregations[23]. Aside from upper crust pining for docile popular behavior, the emphasis on cacophony in both court documents and in the writings of the empire's intellectual elite suggests a mirroring between village representation at court and the similarly boisterous larger popular assemblies in towns all around the empire[24].

One in fact has to wonder whether this form of assertive, not to say forceful, collective representation lies behind Kekaumenos' advice regarding a judge's dispensing of his duties according to which: *if it is a crowd who accuses, and you have the authority to judge, make a careful examination; and if you find that the crowd is speaking justly, give sentence humanely. But if the crowd has been roused against the man by intrigue or even by envy, proceed subtly and wisely, and deliver the accused man, and you will be the mouthpiece of God, and his man*[25].

Who constitutes this crowd Kekaumenos needs to tiptoe so dexterously around? What is the venue in which the crowd exerts its pressure? Is this a situation similar to the one recorded in the Athonite document above or must we perhaps imagine some other form of collective pressure exerted on the provincial judge? Could we finally be dealing with something larger

---

23. S. P. Lampros, *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου τὰ σωζόμενα*, v. 1, Athens 1879-1880, 183 lines 3-15: *Κελτοὺς μὲν καὶ Γερμανοὺς καὶ Ἰταλοὺς ἴδοι τις ἐν τάξει δημηγοροῦντας καὶ σὺν κόσμῳ ἐκκλησιάζοντας*; Eustathios of Thessalonike, in his *Exegesis of the lambic Canon on Pentecost by John Damascene*, PG 136, column 717 on a rather admiring reading of Venice as a triple thread rope, made stronger by the interweaving of monarchic, aristocratic, and popular elements. On these passages see P. Magdalino, Aspects of Twelfth-Century Byzantine Kaiserkritik, *Speculum* 58.2 (1983), 334-335.

24. J. Haldon, The Idea of the Town in Byzantium, in: *The Idea and Ideal of the Town Between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, ed. G. P. Brogiolo – B. Ward Perkins, Leiden 1999, 21. Haldon notes that even larger cities begin to be treated administratively as villages (the example of 11th c. Thessalonike), making such mirroring a far more pervasive phenomenon, going beyond the level of representation.

25. *Εἰ δὲ καὶ πλῆθός ἐστιν τὸ κατηγοροῦν, σὺ δὲ ἔχεις ἐξουσίαν τοῦ κρίνειν, ἀκριβολόγησον καὶ εἰ μὲν εὑρήσεις δίκαια λέγον τὸ πλῆθος, δὸς ἀπόφασιν μετὰ φιλανθρωπίας, εἰ δὲ ἐξ επιβουλῆς τὸ πλῆθος ἐκινήθη κατὰ τοῦ ἀνθρώπου εἴτε καὶ ἀπὸ φθόνου σοφῶς ὑπελθὼν ἔξελε τὸν κατηγορηθέντα καὶ ἔση στόμα Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου αὐτοῦ*: Kekaumenos, ed. G. Litavrin, *Sovety y rasskazy*, S. Peterburg 2003, 136, cf. D. Tsougkarakis, *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν,* Athens 1996, 31. For the translation see C. Roueché's online text under I. *On Holding Public Office.*

and perhaps even more dangerous? The populations of two cities, Athens and Cherson, had attacked and even killed regional governors in the 10th century when they deemed them overbearing[26]. Something similar happened in Naupaktos during the reign of Konstantinos VIII, when the people killed their governor on account of his exacting ways[27]. Kekaumenos himself describes the 11th century rebellion of the people of Larissa and their Vlach neighbors explaining that the main reason for the uprising had been generalized dissatisfaction with newly imposed taxes[28].

On all four occasions, Athens, Cherson, Naupaktos and Larissa, people demonstrated a capacity to mobilize manpower for the defense of local interests. How did crowds scale up from the level of court representation to that of a rebellious rural or urban collectivity? How do we move from the village of Prinovaris whose inhabitants raided the vines and livestock, as well as the oil and grain supplies of the neighboring monastery, while also assaulting its abbot and monks, to the killing of provincial judges and other representatives of the imperial government?[29] If villages could mobilize to fight a monastery and its people both on the ground and in the halls of a provincial court, how did those very same collectivities imagine their relationship with provincial governors and representatives of Constantinopolitan authorities?

While Athonite archives shed light on collective efforts to defend a village community's interests before state authorities, a different form of village representation is outlined in the *Praktikon* of Adam. This document, which deals with the lands granted to Andronikos Doukas in the Meander valley in the 1070s, outlines a world of communities with populations between 35 and 75 people. Here, single individuals represented these smaller settlements to the outside world[30]. Thus on two occasions, at Olinthos and Galaidai,

26. I. Bekker, *Theophanes Continuatus, Ioannes Cameniata, Symeon Magister, Georgius Monachus* [CSHB], Bonn 1838, 388.8 for Athens, 360.15 for Cherson.

27. Skylitzes, *Σύνοψις Ἱστοριῶν*, Konstantinos VIII 1 in H. Thurn ed., *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum* [CFHB 5], Berlin 1973, 372 [here after *Synopsis Historiarum*].

28. Kekaumenos, 270; cf. Tsougkarakis, *Κεκαυμένος, Στρατηγικόν*, 227 on taxes and Nikoulitzas' advice.

29. MM, v. 4, Vienna 1871, 256-258.

30. P. Thonemann, *The Maeander Valley: A Historical Geography from Antiquity to Byzantium*, Cambridge 2011, 262-264 for village size, 264-266 for representation.

named elders (*πρεσβύτεροι*) are listed as intercessors between village and government officials. From Olinthos and Galaidai to Radochostas and Siderokausia, village communities delegated the defense of their interests to elders or alternatively to more or less informally selected groups of their peers. To serve their peers before the authorities these men walked on provincial roads maintained through corvée labour extracted by the state from their fellow villagers. On their way to courts in the larger urban centres of their respective *θέματα* they sometimes cast their gaze on forts and defensive structures whose moats, walls, and keep were the handiwork of many a state-mobilized neighbor[31]. In taking a step out of the comfort of the face-to-face society that was the village into a larger Roman world, they unwittingly reinforced existing links, social, economic, religious, and even ethnic, between their villages and those important provincial towns[32].

Such links are often but casually outlined in our sources. Thus Michael Attaleiates' *History* refers to "the city of Chliat and the towns subject to it"[33]. Similarly the world of Saint Lazaros of Mt Galesion in the *θέμα* of the Thrakesioi is one of dense networks of villages that dot the *territorium* of larger cities like Ephesus, Chonai, and Magnesia. Much the same can be said about the universe inhabited by Theodore of Sykeon. John Haldon and Leslie Brubaker noted the politico-administrative linkage between towns and the surrounding villages in Asia Minor and Jaques Lefort charted thick networks of villages around cities such as Bari[34]. What is more, in the case of

31. R. P. H. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion: An Eleventh-Century Pillar Saint*, Washington D.C. 2000, 127[41] offers examples of non-corvée labour undertaken by local communities in his discussion of the elaborate wood-planked and rope-supported hiking paths built through craggy territory to take pilgrim's to the Saint's pillar.

32. D. Drakoulis, Το δίκτυο των οικισμών της Επαρχίας Οσροήνης κατά την πρώιμη Βυζαντινή περίοδο (4ος-6ος αιώνας): Η Έδεσσα και οι κυριότερες πόλεις, *Βυζαντινά* 30 (2010), 161-202, here 169-71 and 181-88 for similar linkages between cities, towns, and the villages in their vicinity in Late Antiquity.

33. *τό τε ἄστυ τὸ Χλίατ καὶ τὰ ὑπὸ τούτου πολίχνια*, Attaleiates (ed. Tsolakis), 102, translation in Kaldellis – Krallis, *The History: Michael Attaleiates*, 228 for Chliat; On cities and the territories around them in Late Antiquity see F. Trombley, Town and *territorium* in Late Roman Anatolia (late 5th- early 7th c.), in: *Recent Research in Late Antique Urbanism*, ed. L. Lavan, Portsmouth 2001, 217-231.

34. Brubaker – Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 543; J. Lefort, The Rural Economy, Seventh-Twelfth centuries, in: *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*, ed. A. E. Laiou, Washington DC 2008, 276.

Lazaros we see a landscape crisscrossed by networks of friendships, family relations, and social obligations, all layered atop existing governmental and ecclesiastical interactions[35]. Here a family may entrust its son's education to a notary living a village over, while an encounter with a foreigner on a provincial road is *not* riddled with trepidation and fear. It is rather an instance of recognition, when Romans from different parts of the empire may ponder their common identity[36]. Within the confines of Thrakesion a holy man builds a reputation that escapes the region, inhabitants of the local metropolis of Ephesos keep an eye on the spiritual map of the province, and a Calabrian matron living in the very same city richly endows Lazaros' monastery in an Asian village[37]. Finally, this intimately networked province keeps a steady eye on Constantinopolitan affairs as evidenced by Skylitzes' account of the vision by a servant of the bishop of Pergamon. The man in question, a eunuch, associated regional crop failure and attacks by swarms of locusts to the scandalous rise of Michael IV to the throne[38]. Court scandal did not therefore escape the attention of alert provincials.

In a different quadrant of the empire's map, Ioannes Skylitzes outlines the special links of Adrianople to the villages around it as he discusses the defense of the latter by the πατρίκιος Bryennios during the reign of Konstantinos IX[39]. Earlier, in the mid-1040s, in the later phase of Leon Tornikios' rebellion, the military commander Michael Iassites, who was dispatched by Konstantinos into Thrace to dislodge the rebel's forces from the area, focused his special attention on the villages of the Haemos area, instead of marching about in search of the enemy host[40]. While it is reasonable to assume that tactical advantages could accrue from the fortification of those villages and the attendant denial of fodder from the enemy, one should

35. A. Kaldellis, *Streams of Gold, Rivers of Blood: The Rise and Fall of Byzantium, 955 A.D. to the First Crusade*, Oxford 2017, 6 on the tight relationship between the state and the church apparatus.

36. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion*, 79 [3] on notaries in neighboring village, 83 [7] on Cappadocian pilgrims, 85 [8] on Paphlagonian monk.

37. Greenfield, *The Life of Lazaros of Mt. Galesion*, 89 [11] on fame spreading beyond the locale, 119 [33] on Iouditta the Calabrian.

38. Skylitzes, Michael IV 4 in *Synopsis Historiarum*, 394-395.

39. Skylitzes, Konstantinos IX 25 in *Synopsis Historiarum*, 472-473.

40. Skylitzes, Konstantinos IX 8 in *Synopsis Historiarum,* 441.

also note that Iassites' initiative had an openly political goal, that of drawing to the imperial side towns and villages previously loyal to the rebel. Here then we have a commander who recognizes villages and villagers as bearers of political identities.

In fact, numerous inscriptions from around the empire's lands attest a desire on the part of emperors to engage those very same villagers and make their presence felt among them[41]. Such texts, some inscribed on the walls of churches, often record a conversation between members of the village community and imperial power. In so doing they evoke the larger political community to which the empire's provincial population belonged[42]. This larger community did not simply exist in the realm of epigraphy. It was widely invoked and celebrated throughout the empire as evidenced in St. Nikon's stipulations for the commemoration of the reigning emperors during mass held in the Church of his monastery[43].

Do beautiful villages dream of brave warriors?

As the first millennium came to a close Leon Diakonos opened his work of history with the following words: *I, the one who composed these words, am Leo, son of Basil. My birthplace was Kaloe, a very beautiful village in Asia, located on the slopes of Mt. Tmolos, near the sources of the river Kaystros, which, after flowing past the Kelbianon region and offering a most pleasant*

41. K. Mentzou-Meimari, Χρονολογημέναι βυζαντιναὶ ἐπιγραφαὶ τοῦ Corpus Inscriptionum Graecarum IV, 2, *ΔΧΑΕ* 9 (1977-1979), 77-132 this list is partial, it does, nevertheless, give a sense of the presence of the emperor and his court in the provinces, as recorded through inscriptions on buildings they maintained or repaired. Both buildings and inscriptions became spaces and texts with which local communities developed a discursive rapport.

42. V. Foskolou, 'In the Reign of the Emperor of Rome...': Donor Inscriptions and Political Ideology in the Time of Michael VIII Paleologos, *ΔΧΑΕ* 27 (2006), 455-462; Chr. A. Maltezou, Byzantine 'consuetudines' in Venetian Crete, *DOP* 49 (1995), 278-280 sees evidence of noble donor political aspirations and loyalties in the deployment of such inscriptions. Both articles cover the late Byzantine era.

43. A. Bandy, *Nikon Metanoeite*: *Testament* of Nikon the Metanoeite for the Church and Monastery of the Savior, the Mother of God, and St. Kyriake in Lakedaimon, in: *Byzantine Monastic Foundation Documents: A Complete Translation of the Surviving Founders'* Typika *and Testaments*, ed. J. Thomas – A. Constantinides-Hero, Washington DC, 2000, 319 on commemorating the emperor.

vista to the beholder, empties out into the gulf of Ephesos, that famous and celebrated city, and forms an estuary[44].

Writing in Constantinople for an audience of his peers about events to which he had often been an eyewitness, Leon still reminisced about his village (or perhaps town) of origin. Kaloe, the place where his father and mother were no-doubt buried, was part of the identity he wished to project to his readers. His hometown was to him much more than a fiscal unit[45]. Its identity was linked to region and landscape and its people could be proud of its beauty. What is more, Kaloe and the fields around it did not exist in a vacuum. They were integrated into a broader world. The River Kaystros, whose sources, were near Leon's hometown provided more than a scenic vista. It took villagers all the way to the Gulf of Ephesos, linking them to a famed city and its well-frequented harbor[46]. While one could perhaps argue that Leon's interest in Mt Tmolos, Kaystros, and Ephesos stemed from a desire to appeal to his classically trained readership, we must nevertheless ask ourselves how the men and women of his town though about these very same geophysical markers. How did such venerable locations echo in the minds of Kaloeans and how different from theirs was the Constantinopolitan perception of Leon's hometown? We should thus keep this short paragraph and the questions raised by it in mind as we piece together evidence on village and town collectivities.

---

44. *Ὁ δὲ ταῦτα συντάξας Λέων εἰμὶ Βασιλείου υἱός· πατρίς δε μοι Καλόη, χωρίον τῆς Ἀσίας τὸ κάλλιστον, παρὰ τὰς κλιτῦς τοῦ Τμώλου ἀνῳκισμένον, ἀμφὶ τὰς πηγὰς τοῦ Καϋστρίου ποταμοῦ, ὃς δή, τὸ Κελβιανὸν παραῤῥέων καὶ ἥδιστον θαῦμα τοῖς ὁρῶσι προκείμενος, ἐς τὸν τῆς κλεινῆς καὶ περιπύστου Ἐφέσου κόλπον πελαγίζων ἐσβάλλει: Leonis Diaconi Caloënsis Historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti*, ed C. B. Hase [CSHB], Bonn 1828, 5; A. M. Talbot – D. Sullivan, *The History of Leo the Deacon: Byzantine Military Expansion in the Tenth-Century* [Dumbarton Oaks Studies 41], Washington DC, 2005, 57 for the translation.

45. For the idea that beautiful nature attracts people to a place see the introduction to the *τυπικὸν* of the Monastery of Kosmosoteira founded by Isaakios Komnenos in 1152 in L. Petit (ed.), Typikon du monastère de la Kosmosoteira près d'Aenos, *Izvestiia Russkago Archaelogicheskago Instituta v Konstantinople* 13 (1908), 57; translation in Thomas – Hero, *Byzantine Monastic Foundation Documents*, v. 2, 833.

46. G. Makris, *Ignatios Diakonos und die Vita des Hl. Gregorios Dekapolites*, Stuttgart 1997, p. 82, 17.11-14, Gregory Dekapolites' account of a bustling harbour, afflicted, however, by piratical raids.

Writing nearly two centuries before Leon, another chronicler sought to take us back to the Byzantine village. Among the ten vexations which, according to Theophanes, Emperor Nikephoros I inflicted upon the *Romaioi* in the early 9th century, one finds the forced transplant of soldiers and their families from Asia Minor to the areas of Slavic settlement in Europe. *In this year Nikephoros, following the godless punishments [he had meted out] and intent on humiliating the army altogether, removed Christians from all the themata and ordered them to proceed to the Sklavinias after selling their estates. This state of affairs was no less grievous than captivity: many in their folly uttered blasphemies and prayed to be invaded by the enemy, others wept by their ancestral tombs and extolled the happiness of the dead, some even hanged themselves to be delivered from such a sorry pass. Since their possessions were difficult to transport, they were in no position to take them along and so witnessed the loss of properties acquired by parental toil*[47].

Its polemical tone notwithstanding, Theophanes' text outlines what was surely a harrowing social and emotional experience. Soldiers' families, which had been long settled and integrated in the social life of villages in Asia Minor, were asked to move, fracturing social bonds and disrupting familial economic plans developed and maintained over generations. More ominously perhaps, Nikephoros' order also shattered the bonds among the living and generations of their relatives that lay buried around the settlements left behind. Another point of interest in Theophanes' analysis is his emphasis on the sense of outrage among the people to be transported: "many in their

47. Theophanes *Chronographia*, ed. C. De Boor, Leipzig 1883, 486.10-22 *Τούτῳ τῷ ἔτει Νικηφόρος μετὰ τὰς ἀθέους ὑπεξελεύσεις τὰ στρατεύματα πάντῃ ταπεινῶσαι σκεψάμενος Χριστιανοὺς ἀποικίσας ἐκ παντὸς θέματος ἐπὶ τὰς Σκλαυινίας γενέσθαι προσέταξεν, τὰς δὲ τούτων ὑποστάσεις πιπράσκεσθαι καὶ ἦν αἰχμαλωσίας οὐκ ἔλαττον τὸ πρᾶγμα, πολλῶν ἐξ ἀνοίας βλασφημούντων καὶ ἐχθρῶν ἐφόδους αἰτούντων, ἑτέρων δὲ περὶ τοὺς γονικοὺς τάφους θρηνούντων καὶ τοὺς ἀποθανόντας μακαριζόντων· εἰσὶ δὲ οἳ καὶ ἀγχόναις ἐχρήσαντο πρὸς ἀπαλλαγὴν τῶν δεινῶν. τά τε γὰρ προσόντα δυσκίνητα συνεπιφέρεσθαι ἠδυνάτουν καὶ τὴν ἐκ γονικῶν πόνων κτηθεῖσαν ὕπαρξιν ὀλλυμένην ἑώρων.* For the translation see C. Mango – R. Scott, *The Chronicle of Theophanes Confessor: Byzantine and Near Eastern History, AD 284-813*, Oxford 1997, 667; Haldon – Brubaker, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 746-747, on the implications of this move for Byzantine institutional history.

folly uttered blasphemies and prayed to be invaded by the enemy". This one sentence clearly outlines the understanding among soldiers that their role was the defense of local communities. By wishing an invasion of their own homeland these men were not really calling for the misery of enemy raids to be visited upon their fellow villagers. They rather hoped to demonstrate the folly of the imperially mandated transfer, while highlighting their essential long-standing role in the defense of their homes and communities.

We have no way of tracing the lives of these soldiers to their new homes in the Balkans. There is, however, evidence from later centuries that such population moves did not necessarily undermine the regional identity of the transferred groups. In his work on the late empire Raúl Estangüi Gómez cites the case of the *Klazomenitai* settled in Serres and the Cretans living around Lake Volve[48]. The reference to those soldiers, their local, and regional origins speaks to modes of identification that emphasized such roots and shows that the villager or townsperson who lived away from their fatherland maintained broadly regional and specifically local identities years after such departure[49]. We can therefore rather safely assume that the soldiers from Asia Minor settled in Europe also maintained, at least for a while, their original identities in their new homes away from home, even as their Roman-ness was reinforced in the Balkans through confrontation with a new Slavic "other". In fact, on occasion, that very same transplanted community of Romans would play a cardinal role in the "Hellenization" of newly conquered lands[50].

The strength of regional or more narrowly local identities is also attested in the *Life of Hosios Loukas*, where villagers who had fled piratical raids

48. R. Estangüi Gómez, *Byzance face aux Ottomans: Exercice du pouvoir et contrôle du territoire sous les derniers Paléologues (milieu XIVe-milieu XVe siècle)*, Paris 2014, 41.

49. Kontogiannopoulou, *Τοπικά συμβούλια*, 58; *Basilika* LIV.2.2 on the ten year period marking the integration of a person as citizen in a town or village community.

50. On the "re-Hellenization" of Greece – which was never really de-Hellenized –see J. Herrin, Aspects of the Process of Hellenization in the Early Middle Ages, *The Annual of the British School at Athens* 68 (1973), 113-26; For a cautious approach to the Slavic presence in the Peloponnese see I. Anagnostakis – A. Kaldellis, The Textual Sources for the Peloponnese, A.D. 582-959: Their Creative Engagement with Ancient Literature, *GRBS* 54 (2014), 105-35, here 131-2 on the political motivations for an exaggeration of the Slavic presence in the Peloponnese.

in the Saronic Gulf settle as a group in Phocis and preserve their collective identity, even as they clash with the inhabitants of their new home, who in turn close ranks in order to manage the challenges posed by the appearance of the newcomers.[51] In each one of these case studies we see villagers and townspeople, soldiers or displaced citizens, all displaying strong corporate identities based on local interests, collective experiences, and memories of past origins. Such identities were not, as evidenced in our material, the sole product of the fisc's bureaucratic practices, even when articulated within the framework of a larger Byzantine world.

Since we turned to the relationship that Constantinople built with provincial towns and villages across the empire's lands through the fulfillment of its obligation to defend Roman citizens from external enemies it would be instructive to leave for the moment the world of towns and villages for the mobile society of the army on campaign. We move now from Phocis to Bithynia. On the field of Ares, by the city of Nikaia, the drama of civil conflict was unfolding in August 1057. Two armies faced off, one flying the colours of Emperor Michael VI Stratiotikos, and the other those of a rebel alliance under Isaakios Komnenos. In the run-up to the battle, however, the troops of the two hosts foraged in carefree manner. Skylitzes tells us that the soldiers met in the fields around their camps and debated politics. One side deployed the loyalist argument and the other the case for rebellion as they attempted to draw their fellow Romans to their respective positions[52].

The debate is described as civil and peaceful and the historian suggests that it was *not* something that the commanders of either side wished to see happening[53]. As soldiers began to be swayed on an individual level, the leaders of the two armies dispatched eloquent men, no doubt members of the officer corps, to deploy persuasion in order to once again harden opinion and allow for war to take its proper path. Possession of the throne was to be

51. A. Dunn, The rise and fall of towns, loci of maritime traffic, and silk production: the problem of Thisvi-Kastorion, in: *Byzantine Style, Religion and Civilization: In Honour of Sir Steven Runciman*, ed. E. Jeffreys, Cambridge 2012, 38-71 on Hosios Loukas' Kastorion.

52. Skylitzes, Michael VI 9 in *Synopsis Historiarum*, 498-9.

53. In an earlier instance of civil strife (Skylitzes, Michael II 12 in *Synopsis Historiarum*, 39), the soldiers sought to put an end to fighting having been away from their homes and families for too long and having soiled "their hands with the blood of their fellow countrymen".

determined in the battlefield. This process of opinion hardening, however, involved persuasion. The Romans in this story participate in deeply political conversations and are treated as political beings by their leaders who in turn deploy rhetoric to convince them.

Significantly, many of the Roman soldiers conversing on the sidelines of battle preparations were no doubt themselves inhabitants of villages and towns[54]. While we do not have to wax lyrical, like George Ostrogorsky, about the bonds that tied Byzantium's free peasantry to the armies drawn from their ranks, we need to consider the implications of the army's social embedding. Thus, in a survey of the Byzantine countryside in the tenth century Nicolas Oikonomides discussed the special place of soldiers in the empire's villages. He explained that for every warrior settled in a given village a second, non-fighting head of household was frequently also present to tend the land in the absence of his martial relative[55]. Oikonomides in effect described a social reality where soldiers in rural communities did not exist as isolated individuals but were in fact effectively integrated in villages and towns[56]. As a consequence of processes of on-the-ground integration such as the ones described above, a soldier's allegiance to emperor or rebel was not simply predetermined by the color of his regimental pennons but was instead the outcome of deliberations that no doubt also colored provincial life at the town and village level. Deliberations therefore unfolded throughout the empire's lands that were both personal and therefore tied to family strategies and aspirations but also more broadly social, linked to the expectations and interests of the soldier's milieu[57].

In more general terms, Leslie Brubaker and John Haldon noted such links among armies, villages, and provincial towns suggesting that with the

54. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 231-5 on soldiers and villages.

55. N. Oikonomides, The Social Structure of the Byzantine Countryside in the First Half of the Xth Century, *Symmeikta* 10 (1996), 103-124, here 130ff.

56. Haldon, *The Empire that would not die*, 149, 272: Here Haldon shows how such links were in fact memorialized in Byzantine case law as evidenced in the *Ecloga* where one family's property dispute revealed the complicated economics behind a soldier's presence and integration in provincial society.

57. Krallis, 'Democratic' Action in Eleventh-Century Byzantium, 44-6 for deliberations in Rhaidestos in 1077; Kontogiannopoulou, *Τοπικά συμβούλια*, 90-133 for the proliferation of such phenomena in the sources of the Late Byzantine era.

decline of cities in the late sixth and seventh centuries and the attendant shrinkage of the Roman government's footprint in the Byzantine periphery, soldiers in the armies become the closest and most permanent connection between a distant government and the populations living in the empire's provinces[58]. Thus early in the ninth century Thomas the Slav would dispatch troops to certain areas of Bithynia in order to sound out whether the local townships and villages would be inclined to join him[59]. By virtue of their special links to villages and provincial towns, soldiers were thought to be the most effective envoys of an aspiring strongman to the society he wished to represent and rule. John Haldon in fact explored this link, outlining what he termed the "socio-sexual intervention" of the community of soldiers in the empire's villages. In discussing the settlement of Roman armies in Asia Minor Haldon emphasized ties of affinity and kinship that over time came to link army and village[60]. Such processes of "socio-sexual intervention" were not limited to the crisis of the seventh century that originally occasioned them. They can be followed in later years as well. Genesios therefore explains that thousands of "Persians" fled to Byzantium in the first half of the ninth century and were distributed to the *θέματα*. Once on the ground in the empire's provinces they were paired to Roman women, who were no-doubt expected to help graft these men onto the local bodies politic[61]. The officially sourced *De Cerimoniis* by Konstantinos VII confirms the validity of Genesios' story and notes that tax credits were available to families that took-in foreign soldiers as *γαμβροί* (grooms)[62]. On such occasions the villages and towns of the empire's provinces become "laboratories" for the

58. Brubaker – Haldon, *Byzantium in the Iconoclast Era*, 624; A position emphatically staked in Haldon, *The Empire that would not die*, 149ff, specifically 150-1.

59. Skylitzes, Michael II 8 in *Synopsis Historiarum*, 34.

60. Haldon, *Byzantium in the Seventh Century*, 385.

61. Haldon, *The Empire that would not die*, 124 on legal infrastructure making its way into villages and regulating lives.

62. *Konstantinos Porphyrogennetos: The book of ceremonies in 2 volumes*, translated by Anne Moffatt and Maxeme Tall, with the Greek edition of the CSHB, Canberra 2012, v.2, 694-695 on tax credits for Saracen settlers; A. Eger, *The Islamic-Byzantine Frontier: Interaction and Exchange Among Muslim and Christian Communities*, London 2015, 291-293 on the same issue.

creation of Romans out of the newly settled foreigners[63]. The inner workings of those "laboratories" can also vaguely be followed in texts such as the *Life of Philaretos* and its well-used example of the poor and ill-equipped soldier Mouselios, who seeks the assistance of the local village potentate in anticipation of his appearance at a formal army muster[64]. We find here rather suggestive evidence of bottom-up forging of Roman identity.

Every monument has an audience, but which audience?

According to Michael Attaleiates' 11th century *History*, during his campaign against the Saracens who had occupied the Island of Crete since the early 9th century, the *generalissimo* Nikephoros Phokas shored up the morale of his forces by dedicating a church to the Virgin Mary before the walls of the besieged city of Chandax: *As there were numerous craftsmen on the ships and willing hands numbering in the thousands, a beautiful and holy church was erected in three days. It had a domed roof and was adorned with lateral aisles, columns, and antechambers, decorated with marble and the shining images of saints, and altogether arranged to produce a beautiful effect. Subsequently, he ordered the wooden gong to be struck that called everyone to prayer... The beautiful church that he built is still standing and is honored in the name of the Mother of God; it is called "of the Magistros." Phokas himself is represented in it as a victor and winner of trophies, a monument to his courage and piety, making an offering of the conquest of that great island. When I visited the island, I saw the image myself, which in all ways resembles the aforementioned emperor*[65].

63. A. Lesmüller-Werner – H. Thurn (ed.), *Iosephi Genesii Regum libri quattuor* [CFHB 14], Berlin 1978, 38 [book 3.3] for Roman wives and 41 [book 3.6] for settlement in themes.

64. L. Rydén, *The Life of St Philaretos the Merciful Written by His Grandson Niketas: A Critical Edition with Introduction, Translation, Notes, and Indices*, Uppsala 2002, 72-74, lines 218-245.

65. *Καὶ πολλῶν ὄντων τεχνιτῶν ἐν τοῖς πλοίοις καὶ χειρῶν ἐν μυριάσιν ἀριθμουμένων, ναὸς ἀπηρτίσθη διὰ τριῶν ἡμερῶν περικαλλὴς καὶ σεβάσμιος, σφαιροειδῆ τὸν ὄροφον ἔχων καὶ παραπτέροις κεκοσμημένος καὶ κίοσι καὶ προνάοις καὶ κόσμῳ διηνθισμένος μαρμάρων καὶ μορφαῖς ἁγίων περιαστράπτων καὶ ὅλως ἀπηρτισμένος εἰς ὡραιότητα. ... Καὶ νῦν ἔστιν ὁ κατασκευασθεὶς παρ' ἐκείνου περικαλλὴς ναὸς καὶ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου τιμώμενος καὶ τοῦ μαγίστρου λεγόμενος καὶ αὐτὸς ὁ Φωκᾶς ἀνεστηλωμένος ἐν*

The church, unattested in other written sources and expunged from the material record, is evidence of a Roman sensibility, very much alive in the middle byzantine period that associated religious orthopraxy with victory[66]. Attaleiates himself in the *History* explicitly praised the Romans of old for their capacity to carefully assess any situation and, by acting accordingly, propitiate the divine[67]. Here then we have a Byzantine version of much older Roman practice that sees Nikephoros' host coming together to build a church and in so doing seek favour from the Mother of God. This building calls us to consider the ways in which it was remembered. On his part, Attaleiates evokes it in order to make a point about the piety of a long-dead hero. There were surely, however, other contexts in which this church registered. For starters the landscape in which it stood was marked by it. No man, woman, or child living in the vicinity of Chandax and gazing upon it could avoid its presence. That much is clear from Attaleiates' account, where we learn that during a visit to the island the judge had also visited the church. Evidently, in the fields before the city of Chandax, the shrine of the *Magistros* was a well-known and visited attraction.

What memories then did such a monument evoke among the Cretans who cast their eye on it? How did a building bearing on its walls the effigy of a warrior hero mark the memory of the citizens of Chandax and of the

---

τούτῳ νικητὴς καὶ τροπαιοῦχος, δεῖγμα τῆς ἀνδρίας αὐτοῦ καὶ εὐσεβείας τῆς τηλικαύτης νήσου παριστῶν τὴν κατάκτησιν. Καὶ εἶδον τοῦτον ἐγὼ τῇ νήσῳ ἐπιδεδημηκώς καὶ ἔστιν ἐμφερὴς πάντῃ τῷ προμνημονευθέντι βασιλεῖ: Attaleiates (ed. Tsolakis), 173-176; translation in Kaldellis – Krallis, *The History: Michael Attaleiates*, 413-415.

66. N. M. Panagiotakis, *Θεοδόσιος ὁ Διάκονος καὶ τὸ ποίημα αὐτοῦ «Ἅλωσις τῆς Κρήτης»*, Herakleion 1960, for an account of the campaigns in Crete that fails to mention the church in question; M. Featherstone – J. Signes Codoñer, *Chronographiae quae Theophanis Continuati Nomine Fertur Libri I–IV*, 16 line 14 on a church dedicated in the 9th c. to the rebel Bardanes Tourkos in Asia Minor; C. Ando, *The Matter of the Gods: Religion and the Roman Empire*, Berkeley 2008, for questions of state, religion, and orthopraxy.

67. *Ἀλλ' οἱ πάλαι Ῥωμαῖοι οὐχ οὕτω ποιοῦντες τὰς φοβερὰς ἐκείνας καὶ μάχας καὶ στρατηγίας κατώρθουν, ἀλλά, καίπερ τὴν ἐκ τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ τῆς ἐκ τῆς ἀρρήτου καὶ ὑπερφυοῦς σαρκώσεως αὐτοῦ καὶ κατὰ τόνδε τὸν κόσμον συναναστροφῆς νομοθεσίας μηκέτι λαβόντες ἐπὶ τὸ σέβειν τὰ θεῖα καὶ ἀρετῆς ἀντιποιεῖσθαι καὶ τοὺς τῆς ἀγαθοεργίας νόμους καὶ εὐσεβείας καὶ καθαρότητος ἐκθύμως τηρεῖν, ὅμως τῇ φυσικῇ μεγαλοφροσύνῃ πρὸς τὰς τούτων παρατηρήσεις νουνεχῶς ἐπαιδεύοντο·* Attaleiates, (ed. Tsolakis), 150-151, translation in Kaldellis – Krallis, *The History: Michael Attaleiates*, 353-355.

villagers in the town's *territorium*? Moreover, what did local Cretans think of its association with "numerous craftsmen on the ships and willing hands numbering in the thousands," who built it as testament to Nikephoros' *Reconquista*? This is by no means an idle question since the soldiers and marines that manned the empire's fleet and expeditionary force issued from the Kibyrrhaiot, Thrakesian, and Aegean themes, many of them Attaleiates' Pamphylian compatriots[68]. These men apparently lived a dual life as craftsmen and warriors in their towns of origin, towns that in this very same account appear separated from Crete by a mysterious and dangerous sea[69]. Their construction of the *Magistros*' Church grafted a token of their collective identity as heterochthonous Romans from Asia on the Cretan landscape they were about to reattach onto the body of the fatherland. Their gift to the Mother of God forced future generations of Cretans to engage with the memory of the *Reconquista* and the collective Roman effort that made it possible.

If, as Haldon suggests, the army was indeed the most permanent connection between an administration settled in Constantinople and populations in the provinces, it would be instructive to examine the ways in which this most Roman of institutions and its activities were communicated to and remembered among villagers and townsmen. Three moments in the work of Attaleiates' younger contemporary Ioannes Skylitzes (at least one of them recycled from his sources) help us with that task. The first takes us early in the 9th century. While campaigning against the forces of the emir of Tarsos, Andrew the Skythian, the *generalissimo* in command of the Byzantine forces, defeats the enemy and then surveys the battlefield. As a

68. *The book of ceremonies* [as in n. 62], v. 2, 651-659 on prior Cretan expeditions with references to numbers of people; H. Hellenkemper – F. Hild, *Lykien und Pamphylien* I [TIB 8], Vienna 2004, 301-308 on Middle Byzantine Attaleia with references to the fleet; H. Ahrweiler, *Byzance et la mer. La marine de guerre, la politique et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles* (Paris, 1966) and E. Eickhoff, *Seekrieg und Seepolitik zwischen Islam und Abendland: das Mittelmeer unter byzantinischer und arabischer Hegemonie (650-1040)*, Berlin 1966, on Byzantium's navy in general.

69. *Οὐδένα μὲν εἶχε τὸν ὁδηγήσοντα πρὸς τὴν νῆσον τὴν Κρήτην διὰ τὸ ἀγνοεῖν πάντας τὴν ὁδὸν ἐκείνην ἐκ τοῦ χρόνοις πολλοῖς μὴ παροδεῦσαι ἐκεῖθεν πλοῖον ῥωμαϊκόν* ... Attaleiates (ed. Tsolakis), 172-173, translation in Kaldellis – Krallis, *The History: Michael Attaleiates*, 409.

conscientious commander he buries his own Roman dead and then proceeds to dig a mass grave in which he cast the remains of deceased Saracens. Atop the tumulus thus created the Roman commander erects a great column as a victory trophy and "memorial for later generations"[70].

A few years later, the admiral Nasar defeated a fleet of North African Saracen raiders off the western Peloponnese, capturing a number of enemy ships intact. After the battle he sailed south around Methone, where he dedicated the captured ships as a victory monument. I know of no Byzantine parallels to this, though reading this story I cannot but recall the Carthaginian ships' prows that marked the republic's victories against Punic fleets on the Rostra in the Roman forum[71]. Roughly a hundred and 50 years later the admiral Konstantinos Hayé leading a squadron of Kybirraiot ships defeated a large Arab expedition in the Aegean and after sending scores of Saracen marines to Constantinople for the emperor's triumph, proceeded to impale hundreds of the remaining captives along the coast of the Thrakesion theme[72].

---

70. *Καὶ μέγαν ποιησάμενος κολωνὸν εἰς στήλην καὶ τοῖς μετέπειτα:* Skylitzes, Basil I 24 in *Synopsis Historiarum*, 144; On Roman trophies see V. M. Hope, Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier, *World Archaeology* 35.1 (Jun., 2003), 79-97.

71. *τὰς δὲ ληφθείσας ἀσινεῖς ὥσπερ ἀνάθημά τι ὁ στρατηγὸς Νάσαρ δίδωσι τῷ θεῷ, τῇ κατὰ Μεθώνην ἐκκλησίᾳ αὐτὰς ἀποχαρισάμενος.* Skylitzes, Basil I 33 in *Synopsis Historiarum*, 155; M. Featherstone, The Everyday Palace in the Tenth Century, in: *The Emperor's House. Palaces from Augustus to the Age of Absolutism*, ed. M. Featherstone – J.- M. Spieser – G. Tanman – U. Wulf-Rheidt, Berlin 2015, 152 for the Skyla, possibly a set of naval victory trophies in the palace grounds in Constantinople.

72. *Τῷ δὲ ϛφμγ΄ ἔτει, ἰνδικτιῶνος τρίτης, Μαΐῳ μηνί, Ἄφροι καὶ Σικελοὶ καταδραμόντες τὰς Κυκλάδας καὶ τὰ τοῦ Θρακησίου παράλια, τελευταῖον κατεπολεμήθησαν ὑπὸ τῶν ἐκεῖσε φυλαττόντων, καὶ πεντακόσιοι μὲν ζῶντες ὡς βασιλέα ἤχθησαν, οἱ δὲ λοιποὶ πάντες ἀνεσκολοπίσθησαν ἐν τῇ παραλίῳ ἀπὸ Ἀτραμυτίου καὶ μέχρι Στροβίλου.* Skylitzes Michael IV 8 in *Synopsis Historiarum,* 398. Cfr W. Felix, *Byzanz und die islamische Welt im früheren 11. Jahrhundert. Geschichte der politischen Beziehungen von 1001 bis 1055* [BV 14], Wien 1981, 186, 203-204 and V. Vlysidou – E. Kountoura – S. Lampakis – T. Lounghis – A. Savvidis, *Η Μικρά Ασία των θεμάτων. Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)* [Ερευνητική Βιβλιοθήκη 1], Αθήνα 1998, 217.

What is going on here? What were these victorious Roman commanders doing at the end of their successful campaigns? I would argue that in each case they embarked on familiar modes of communication. Greeks and Romans erected similar war trophies in battlefield after battlefield over centuries of warfare, from the days Miltiades to Marius, Sulla and Manuel Komnenos[73]. The practice was evidently so common that writers delving in genres as diverse as hagiography, church history, and court rhetoric repeatedly used the imagery of the trophy, whether metaphorically or in direct reference to an actual military victory. This suggests that instances like the ones discussed above were in fact regular phenomena that left an actual imprint on the Byzantine countryside[74]. Furthermore, our sources suggest that, monuments aside, Byzantine emperors and commanders dispatched reports of their victories to every corner of the empire in order to communicate their actions to the population. Such was the case of Thomas the Slav who sent letters to towns all over Asia Minor informing them of his victories, and that of Kamytzes, ordered by Alexios Komnenos straight from the battlefield to Constantinople to address a crowd of citizens eager to hear the latest about operations against the Seljuk Turks[75].

---

73. P. Krentz, Fighting by the Rules: The Invention of the hoplite agon, *Hesperia* 71 (2002), 23-39, here 32ff on trophies in the Greek world; C. S. Mackay, Sulla and the Monuments: Studies in his Public Persona, *Historia* 49 (2000), 161-210, here 166ff on trophies in the Roman world; A. Meineke, *Ioannis Cinnami epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, [CSHB], Bonn 1836, 261 on Kinnamos' account of a cross erected as a trophy for a great victory over the Hungarians during the time of Manuel Komnenos.

74. Nicephorus Basilaces, *Λόγος εἰς τὸν ἀοίδιμον βασιλέα κῦρ Ἰωάννην τὸν Κομνηνόν, Nicephorus Basilaca, Orationes et epistulae*, ed. A. Garzya, Leipzig 1984, *Orationes* B3.52.10 for a rhetorical example with a mixed literal and metaphorical use of trophy imagery; Trombley, War, Society and Popular Religion, 106 citing the miracles of St. Theodore Teron on an alternative form of victory monument in the shape of a church.

75. Skylitzes, Michael II 10 in *Synopsis Historiarum*, 36; Anna Komnene, *Alexiad*, XIV.6.6 in D. R. Reinsch, A. Kambylis (eds.), *Annae Comnenae Alexias* [CFHB 40], Berlin 2001, 449; M. C. G. Lau, The Power of Poetry – Portraying the Expansion of the Empire under John II Komnenos, in: *Landscapes of Power: Selected Papers from the XV Oxford University Byzantine Society International Graduate Conference*, ed. M. C. G. Lau et al., Bern 2014, 201-203 on imperial attempts to inform the population of the capital about military affairs in the provinces.

The key though to making sense of the three stories about battle trophies related above, might actually lie in Skylitzes' invocation of commemoration for the sake of future generations[76]. In every one of the instances discussed above memories were created and we must consider the audience to which those memories were addressed. What was the discursive function of a prominent victory monument in rural Anatolia and coastal Peloponnese? Who "read" it and how was that monument interpreted?[77] Was it villagers and townsmen, whom Roman soldiers had helped move to secure fortresses before heading towards battle? Or was it perhaps other warriors, who walked by such monuments for years to come on their way to an *ἄπληκτον* or even on march to battle with the enemy?[78] To answer such questions we must trace interactions between monument and community and outline the ways in which villages and towns responded to imperial and other narratives of belonging and collective action.

We must therefore set those non-extant monuments aside for the moment and turn to surviving physical spaces. Luckily Asia Minor, in both Lykaonia and Cappadocia, offers intriguing examples of small-scale, locally significant commemoration of military service. The town of Barata in Lykaonia (modern day Madenşehri) lies to the Southeast of Ikonion on territory much frequented by Arab raiding parties during the Middle Byzantine period. In its vicinity one finds some 50 odd Byzantine churches dated to the period from the 3rd to the 8th century. Here the work of Gertrude Bell and Willian M. Ramsey preserved evidence of inscriptions on what are, in effect, rural and small town churches that enshrined on stone the relationship between provincial Roman society and the often-local warriors that defended it.

Two inscriptions then, carved on a church dated by Ramsey to the 8th century, face each other and read[79]

76. See n. 70 above.

77. For an example of the ways in which more erudite Byzantines "read" ancient monuments see A. Kaldellis, Christodoros on the Statues of the Zeuxippos Baths: A New Reading of the *Ekphrasis*, *GRBS* 47 (2007), 361-383.

78. Eger, *The Islamic-Byzantine Frontier*, 253ff on fortified refuges for village populations.

79. W. M. Ramsay – G. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909 (repr. Philadelphia 2008), 545 for the translation.

ΕΝΘΑ	Here	ΕΝΘΑ ΚΗΤΕ ΦΙΛΑΡ	Here lies Philaretos
ΚΗΤΕ	lies	ΕΤΟΣ ΑΚΥΛΑ, ΑΠΕ	Son of Akylas, I died
ΑΚΥΛ	Akyl-	ΘΑΝΟΝ ΙΣ ΤΟΝ ΠΟ	in the war In the
ΑΣ	as	ΛΕΜΟΝ ΜΗΝΙ ΜΑ	month of May,
ΑΠΕΘΑΝΕΝ	He died	ΗΟΥ Λ΄	the thirteenth,
ΑΠΡΗΛΗΟΥ	April 11	ΙΝΔ Δ΄	Indiction 4
ΙΑ΄	Indiction 10		
ΙΝΔ Ι΄			

Ramsey and Trombley, at opposite ends of the twentieth century, observed that what we have here is family-driven commemoration of a deceased warrior[80]. The father, who outlived his son, enshrined his kin's sacrifice on a building well used by the local community and integrated it in Barata's wider sacral geography and calendar[81]. Visitors to the church in question did not, however, simply stumble upon a commemoration of a fallen defender of the community. They would also draw, by gazing at the inscription on the outside and by bowing before the shrine of the dead man inside the church, a generational line that connected the civilian father (and non-combatants in general), with the soldier son, committed in life to the defense of his own community. In doing so they momentarily became part of a wider imagined community. This larger world stretched from the lintel of the church at Barata all the way to the provincial capital at Ikonion and the residence of the thematic *στρατηγός*, ultimate commander of Philaretos' regiment. It in fact extended all the way to Constantinople where the polity's rulers and paymasters of its armies resided.

Not too far from this testament to a Byzantine warrior hero, on the central column supporting the Western doorway of another church, we read in epically misspelled Greek.

ΕΝΘΑ ΚΑΤΑΚΙΤΕ ΜΟΥΣΙΑΝΟΣ Ω ΠΩΛΑΣ ΠΛΙΓΑΣ ΥΠΩΜΙΝΑΣ

Here lies Mousianos, he who endured numerous wounds[82]

80. Ramsay – Bell, *The Thousand and One Churches,* 523, with an example of a church built by a larger group of men, possibly prominent members of the community.

81. Ramsay – Bell, *The Thousand and One Churches,* 546; Trombley, War, Society and Popular Religion, 129.

82. Ramsay – Bell, *The Thousand and One Churches,* 525-527; Trombley, War, Society and Popular Religion, 129-130 on Mousianos

This unselfconsciously misspelled inscription was ostentatiously carved in bold, large, inelegant letters on the side of the church and evokes the warrior's struggle (against both Saracen foe and Greek orthography). Only here the numerous wounds endured by the warrior's body speak openly, if rather laconically, of the toil and pain that came with membership in the polity's armies. The beholder was therefore to imagine his deceased fellow villager's battered body and recall his years of sacrifice on behalf of the community, even as the fruit of his agricultural labour likely helped outfit and feed other soldiers bearing scars of war and patriotism.

Some hundred or so kilometers to the east of Barata, just outside Lykaonia, the village of Çomlekçi in Cappadocia was according to archaeologists Byzantine Koron, home until the late 9th century to a *στρατηγός* and important frontier-defense node[83]. Here, much as with Barata, Byzantine thematic troops fought numerous battles against the forces of the Emirs of Tarsos in the 9th and 10th centuries[84]. About thirty kilometers to the north of Koron lies a rare surviving iconographic homage to medieval Roman warrior heroes. On the walls of a rock-carved chapel we find the painted image of two warriors on horseback facing each other, both lancing a lion-headed warrior-demon flanked by their two horses[85]. To the top right and left of the image, commemorative inscriptions name the heroes:

ΕΝΘΑ ΚΑΤΑΚΗΤΕ Ο ΔΟΥΛΟϹ ΤΟΥ Θ(ΕΟ)Υ ϹΚΡΗΒΟΝ ΛΕΟΝ

ΜΗΧΑΗΛ ΤΡΟΥΜΑΡΧΗϹ[86]

Here lies the Lord's servant the *scribon* Leon [and] Michael *troumarches*

Nicole Thierry convincingly outlined the socio-cultural context for the monument, marking the Constantinopolitan institutional connections of the *σκρίβων* Leon. She also, however, traced the variety of non-metropolitan identities inhabited by the two warriors and expressed through their dress

83. N. Thierry, Portraits funéraires inédits de deux officiers byzantins morts au combat sur les frontières de la Cappadoce. Étude préliminaire, *ΔΧΑΕ* (2009), 169-176, here 169; C. Jolivet-Levy, Les cavaliers de Karbala, *Zograf* 33 (2009), 19-31.

84. Jolivet-Levy, Les cavaliers de Karbala, 28 for the geography of the 9th and 10th c. battlefields.

85. Thierry, Portraits funéraires inédits, 170.

86. Thierry, Portraits funéraires inédits, 171 for Leon and 172 for Michael.

and armor[87]. A saddle similar to those used by nomadic warriors, short stir-ups adjusted to horseback-riding in mountainous terrain, and turban-like headgear also seen on representations of Armenian warriors, all speak of the hybridity that marked Byzantine Cappadocia[88].

Identity issues aside, the inscription on the painted image clearly explains, that the two warriors lay in rest within the rock-cut chapel. This information would not be of significance where it not telling us a bit more about the men in question. Unlike the dead soldiers buried by Andrew the Skythian by the side of his victory monument early in the 9th century, all men that lay anonymously in the standard fashion of Greek and Roman military burials, Leon and Michael were buried away from the battlefield. We can therefore surmise that they had perhaps survived wars and were cut down later by either disease or age, only to be eventually offered proper burial and personalized commemoration[89]. This distinct difference between the collective anonymity of the people's defenders in the battlefield monument and the commemorated life of individual named soldiers at Barata and Çomlekçi was, no doubt, keenly felt among the locals, who would find occasion to visit these sites.

---

87. J. E. Cooper – M. Decker, *Life and Society in Byzantine Cappadocia*, New York 2012, 42-44 on Cappadocia's ethnic mix; Juan Signes Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East, 829–842: Court and Frontier in Byzantium during the Last Phase of Iconoclasm*, Farnham 2014, 151-152 on the distribution of the Khurramites in the Byzantine themes, the kind of act that would intensify the character of areas like Koron as Byzantine "melting-pots"; W. Treadgold, *The Byzantine Revival, 780-842*, Stanford 1988, 314 for a plausible reconstruction of this troop dispersal.

88. Thierry, Portraits funéraires inédits, 172 on saddle, stir-ups and Parthian style pants, 173 on the turban; Eger, *The Islamic Byzantine Frontier*, 250 note 16 on the Cappadocian elites' oriental tastes

89. Hope, Trophies and Tombstones: Commemorating the Roman Soldier, 87-90; Not all battles saw proper burial of the dead: *τὴν ἐν ἀριστερᾷ πορευθῆναι θελήσας ὁ βασιλεὺς πολλῶν πτωμάτων θέαν ἀνθρωπίνων προσέλαβεν. Ἐν ἐκείνῳ γὰρ τῷ τόπῳ συνέστη τῷ παρελθόντι ἔτει ὁ πόλεμος τοῖς τε Ῥωμαίοις καὶ τοῖς Τούρκοις στρατηγοῦντος Μανουὴλ κουροπαλάτου τοῦ Κομνηνοῦ, καὶ τὸ ῥωμαϊκὸν ἡττήθη στρατόπεδον.* Attaleiates, *History* 147, translation in Kaldellis – Krallis, *The History: Michael Attaleiates*, 269 that Romanos Diogenes' troops walked past the unburied bones of Roman soldiers from the previous year's campaign Skylitzes, Basil II 43 in *Synopsis Historiarum*, 364 relates a similar story about the Bulgarian dead from the Byzantine victory at Spercheios.

The responses, however, evoked by these different types of monuments would also have been rather varied. On the funerary tumulus one was called to remember a collectivity of warriors, comprised of men recruited from throughout the *θέμα* or even of members from a locally stationed *τάγμα*, either Roman or foreign[90]. The collective monument forced the locals to imagine themselves as something larger than their village and town. The named warriors in the funerary chapel and on the walls of the Lykaonian churches on the other hand were explicit reminders of the community's rather specific contribution to the polity of the Romans. Either way, provincials entered a universe larger than their village or town every time they stood before the funerary monuments in question.

We must therefore ask: Who visited the chapel in Çomlekçi? Who organized the services in honor of the deceased heroes? What words were uttered during the ceremony? Would they perhaps read like the ones below?

Let us gather together people of Christ
And celebrate the memory
Of our brothers who died in battle
And those who perished in intolerable captivity.
Let us entreat on their behalf.
They were valiant until their slaughter
Your servants, Lover of Man;
They received
Blows pitilessly,
Persevering in fetters;
Let it be that these men for these things
Achieve atonement of their souls, Lover of Man[91]

Much like the representation of Leon and Michael in the Cappadocian chapel and the inscription on the Barata churches, these verses address an existing sensibility and desire for commemoration of the polity's defenders.

90. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 235 on provincially stationed *τάγματα*, citing the posthumous miracles of Peter of Atroa, *BHG* 2365, 163-165 on tagmatic soldiers in villages; Haldon, *The Empire that would not die*, 150 on the mostly autochthonous provenance of provincial soldiers.

91. Th. Détorakis – J. Mossay, Un office byzantin inédit pour ceux qui sont morts à la guerre, dans le Cod. Sin. Gr. 734-735, *Le Muséon* 101 (1988), 183-211.

Rural communities structured their social imaginary and became part of a larger history that transcended the locality through such commemorative practices[92]. Juan Signes Codoñer in fact compellingly suggests that such desire to commemorate and celebrate local warrior heroes links texts and monuments such as the *τριώδιον*, the chapel and the tumulus discussed above to orally delivered narratives of *Akritic* heroism that he considers essential components of the historical accounts by Genesios and the Continuator of Theophanes about Manuel the Armenian[93].

Were we to consider Codoñer's suggestion, we would be looking with greater interest at border and trans-border heroics that became the subject matter for widely circulating orally transmitted narratives about Roman heroes who, more often than not, were "socio-sexually" integrated in village communities[94]. These stories essentially linked the provincials' experience and memory of war to Constantinopolitan perceptions of Anatolian realities and created a common identity that bound together populations of distinct regional and social backgrounds[95]. Such processes of identity formation were inevitable, given the prominent place of soldiers in the lives of rural communities. In the beginning of the thirteenth century Ioannes Apokaukos, Metropolitan of Naupaktos, noted the impact that war had on rural communities. He explained that women were forced to work in the fields when soldiers left the villages to fight in war[96]. More than the effects of absence, however, the presence itself of soldiers in villages and towns

92. P. Stephenson, Religious Services for Byzantine Soldiers and the Possibility of Martyrdom, *c.* 400 – *c.* 1000, in: *Just Wars, Holy Wars, and Jihads: Christian, Jewish, and Muslim Encounters and Exchanges*, ed. S. H. Hashmi, Oxford 2012, 37 for the translation and analysis.

93. Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East*, 98-99.

94. Eger, *The Islamic-Byzantine Frontier*, 293-309 on the special relations of frontiers to central authority.

95. S. Efthymiadis, Le miracle et les saints durant et après le second iconoclasm, in: *Monastères, images, pouvoirs et société à Byzance*, ed. M. Kaplan, Paris 2006, 154 n. 3 on Constantinopolitan commemorations of the provincial war dead as martyrs. It would be interesting to consider the dialectic between the local commemorations discussed here and the Constantinopolitan celebration of provincial heroism outlined by Efthymiadis.

96. V. Vasilieuskij, Epirotica saeculi XIII, *Viz Vrem* 3 (1896), 242, lines 15ff; *γυναῖκας ἔργων ἀνδρικῶς τελεσιουργούς*... S. Gerstel, *Rural Lives and Landscapes in Late Byzantium: Art, Archaeology and Ethnography*, Cambridge 2015, 94.

marked their inhabitants' daily lives. The fellow villager in constant pain from the repetitive stress injuries that resulted from his use of the bow, as was the case of a man buried at Panakton in Boeotia, and the numerous men with visible war wounds, were all living monuments to a very special form of tax paid by each rural community to an authority larger than individual villages and towns[97].

Memory at the village level: Where local sensibilities meet global affinities

The interplay among monument, memory, and identity may be further followed in the built environment of the Byzantine village and town. In her work on the late Byzantine Morea Sharon Gerstel explores processes of communication between villages and church authorities by means of monumental commemoration of land transfer deeds and donations, both private and imperial[98]. Gerstel's analysis and rich apparatus of visual data chart a process by which clerical authorities memorialized the linkage of landscape and means of production with specific churches through inscriptions and monumental depictions of local ecclesiastical and secular Constantinopolitan paperwork[99].

Hagios Demetrios in Mystras, therefore, became a large-scale canvas on which its benefactor (Nikephoros, bishop of Lakedaimon) outlines social and economic relations that bound this town church to its rural assets: *I had it (the church of Hagios Demetrios) built to glorify God and the Holy Great Martyr of God, Demetrios, and I also raised from the foundations five mills in Magoula, and I also planted both an olive grove and an orchard in Magoula, and in Leuke I planted vineyards. I also bought the houses of the Chartophylax Eugenios right next to the church. And if afterwards*

97. Gerstel, *Rural Lives and Landscapes*, 107 for Panakton; S. Garvie-Lok, Human remains from the fortress of Mytilene, in: *Medieval and Post-Medieval Greece: The Corfu Papers*, ed. J. Bintliff – H. Stöger [BAR International Series 2023], Oxford 2006, 115-120 for warrior injuries and wounds in Mytilene.

98. S. Gerstel, Mapping the Boundaries of Church and Village: Ecclesiastical and Rural Landscapes in the Late Byzantine Peloponnese, in: *Viewing the Morea: Land and People in the Late Medieval Peloponnese*, ed. S. Gerstel, Washington DC 2013, 355-368.

99. Gerstel, Mapping the Boundaries, 340 and 343 for monumental depictions of Chrysobulls in the church of the Virgin Hodegetria (Aphentiko), 349 for inscriptions on church columns in Hagios Demetrios.

someone tries coercively or with whatever means he could to remove them from the Church...[100].

Urbs and *rus* link up here as town folk attending mass at Hagios Demetrios are given a lesson in rural geography that explicates and reinforces the church's economic footprint on the lands around Mystras. Implicit in the monumental representation of documents decorating the church walls is their symbolic juridical function. Thus liturgy in church of the Virgin Hodegetria (Aphentiko) doubles as court session. Standing before copies of imperial decrees in monumental scale the viewer was able to imagine a judge confirming the land transactions in question before a crowd of contesting villagers or other private landlords. *Urbs* and *rus* were thus united in a provincial context through this evocation of metropolitan authority and Roman legal traditions.

If Hagios Demetrios in Mystra speaks of links between urban and rural space, the village church of Archangel Michael in Polemitas offers evidence of a fully articulated village community coming together to contribute to the decorative program of the building. In this rural sanctuary in Mani we find three priests, one *αναγνώστης*, roughly thirty peasant families and a named notable from Prousa listed among the donors[101]. Another inscription on the church of Hagios Ioannes Prodromos at Megali Kastania reads as follows: *The Church of the Holy Forerunner was decorated by means of contributions by the notables and the common people, with an eye to absolution from their sins. Amen Lord may your wish come true*[102].

Much as individual villagers of diverse social backgrounds appeared as one at a provincial court to embody the village before a judge, thus they also displayed their corporate identity on the walls of a local church.

Either way, the village emerges as a self-conscious entity with a distinct corporate identity and well-defined interests. In seeking to understand the response of villagers to war memorials and other signs of authority in the vicinity of their homes, both Constantinopolitan and local, one may

100. Gerstel, Mapping the Boundaries, 349 for translation; (slightly modified); G. Millet, Inscriptions byzantines de Mistra, *BCH* 23 (1899), 122 for the Greek text.

101. A. Laiou, The Peasant as Donor [as in n. 10], 117.

102. Laiou, The Peasant as Donor, 118 for the inscription.

examine an example of commemoration that transcended town and village boundaries by connecting people of different origins to a sacred object. In 1048 notables and clergy from the area of Thebes came together to establish a confraternity, forty-nine individuals in all, twenty from the ranks of the church and twenty-nine lay[103]. Members agreed to meet regularly and committed to celebrate mass as a group once a year. Furthermore, they assumed on a rotating monthly basis the responsibility for the care of an icon. Part of their duties for the month in question included organizing the procession that took the icon of the Virgin Mary from its domicile in one church to the church that would become its home for the coming month.

While the commemoration of a regionally significant icon is by no means the same thing as memory organized around a war memorial and battle trophy, it nevertheless represents a significant social occurrence with impact on local society that was felt surely outside the strict membership of the confraternity. Processions were public events and no-doubt attracted a diverse, ever changing crowd as they traced paths that linked small rural churches in the hinterland of the city of Thebes. Each month a distinct set of people would come out to reinforce existing links with the members of the confraternity, while at the same time celebrating the memory of the most orthodox emperors, the holy patriarch, and the bishop of Thebes, along with late abbot of Stiris Lord Theodoros Leobachos, the Abbesses of the monastery of the Naupaktian women, members of the confraternity living and dead, and the Christian crew in general[104].

A commemoration then, pegged on a moving object of numinous significance, tied people with distinct regional affinities to emperor and patriarch in Constantinople as well as the local notable members of the confraternity and the ecclesiastical and monastic elite of Thebes. The celebrated icon moved on roads and footpaths in the rural space around the Boeotian metropolis. It travelled along transport networks, whose upkeep depended on collaborative efforts that mobilized people from proximate towns and villages, past publicly maintained fortifications bearing

103. J. Nesbitt – J. Wiita, A Confraternity of the Comnenian Era, *BZ* 68.2 (1975), 360-384, here 381 for membership breakdown.

104. Nesbitt – Wiita, A Confraternity of the Comnenian Era, 365.

inscriptions that celebrated their builders' dedication to the community[105]. Urban and suburban populations partook once a month in a ceremony that confirmed both their local and regional affinities. These men, women, and children would also imagine a broader Roman world, if only because some among the processing confraternity members were known for their origins and past service in distant parts of the empire, from Corinth and Adrianople to Cappadocia, Karystos and Kos[106].

The town and village community mirrored in the activities of the Theban confraternity is by no means a Kazhdanian community of introverts in fear of the world beyond their fatherland. Instead, we see here individuals and communities that engage with a world much wider than their town's *territorium*. This coming together both within town and village or across community lines is notable given that it appears to mobilize people of diverse social backgrounds towards collective goals satisfactory to all. As noted by Leonora Neville, in the village of Radochostas the inhabitants "decided it was just to come together from small to great" in an attempt to demarcate their land. Neville perceptively notes in her analysis that the "allusion to differences in status among the villagers" reveals "a certain self-consciousness about the act of transcending those divisions" in pursuit of a larger village goal.[107] Here we are no longer in a village that is a mere fiscal unit. We are instead dealing with a living community defined by interests negotiated amongst its members and defended through the collective action of rich and poor villagers[108].

In his work on the Byzantine rural world Michel Kaplan notes that the members of the village community came together as a collectivity to select their own representatives, whether those were the rich and influential among them or simply elders[109]. Thus, while the village might be conceived

105. Gerstel, *Rural Lives and Landscapes*, 14 on footpaths between villages in western Mani; S. Troianos, Καστροκτισία. Einige Bemerkungen über die finanziellen Grundlagen des Festungsbaues in byzantinischen Reich, *Βυζαντινά* 1 (1969), 39-57 on state maintained forts; G. Kiourtzian, En attendant les Seldjouks: une inscription des remparts d'Alanya en Asie Mineure de 1199, *RÉB* 70 (2012), 245-254 for inscriptions on forts.

106. Nesbitt – Wiita, A Confraternity of the Comnenian Era, 367-8.

107. Neville, Organic Local Government, 289.

108. Kaplan, *Les hommes et la terre*, 198-200 on village representation.

109. Kaplan, Les villageois aux premiers siècles byzantins, 24.

in fiscal terms as an undifferentiated collectivity, when it came to its legal representation this was embodied by a select group of individuals. As we saw earlier, this smaller subsection of village representatives was not always a fixed group. We have in fact noted that such variability is perhaps indicative of diffusion of trust among a village population that appeared to often delegate the effective representation of their individual and collective interests to a wide cross-section of their peers. We therefore find in villages and towns a social landscape markedly different from a world where «deprived of any substantial form of social relationship, [the Byzantines] consciously kept within the narrow circle of the nuclear family and, lacking the means of collective defense and help, felt alone and solitary in a dangerous world»[110].

When, however, we encounter these politically constituted villages and towns and their representatives, it pays to remember that from the days when Rome first established relations with towns and cities of the Greek east, more or less moderated assemblies of citizens represented each individual town before the power of the empire. Such interactions were in fact part of Rome's political DNA and we may not assume that they came to an abrupt end with the waning of the ancient world. They certainly survive in the capital, where citizens cohered in different types of collectivities in order to participate in imperial ceremonies as representatives of their associations and as embodiments of the *populus romanus* itself[111]. Thus, from the provincial village and town to the capital city, community identity and interests were distilled into more or less formal representation of individual collectivities before the governing authorities.

110. Kazhdan, *People and Power in Byzantium*, 34.

111. Konstantinos VII Porphyrogennetos' *De Cerimoniis* is replete with such interactions and involvement; Matheou, City and Sovereignty in East Roman Thought, 57, citing Theodore Prodromos' commentary on Aristotle, that echoes the Polybian tripartite *πολιτεία*. Also see Eustathios of Thessalonike in note 23 for the Venetian "mixed constitution" as a triple thread rope weaving together monarchic, aristocratic, and popular elements; for Prodromos' text see *Anonymi et Stephani, in artem rhetoricam commentaria*, ed. H. Rabe, in *Commentaria in Aristotelem Graeca*, 22/2, Berlin 1896, 296.

Conclusions

I have traced in this paper instances in which smaller communities, whether villages or provincial towns, under different kinds of circumstances, displayed forms of communal behavior and collective identity. Our evidence helps us identify ways in which villagers, otherwise treated in scholarship merely as constitutive elements of the fiscal unit that was the village, could imagine themselves as something more than numbers in an imperial ledger. A fresh look and synthetic approach on existing material about Byzantium's myriad rural communities is therefore necessary if we are to move towards a richer understanding of the polity of the *Ρωμαῖοι*. In the context of such analysis I sought evidence, both textual and material, on the social and collective identity of villages and towns in the empire's provinces.

The relationship of villagers and townsmen with state and non-state actors is thus no longer merely a question of material resources, surplus generation and tribute extraction – in and of themselves important issues well covered by much modern scholarship of a historical materialist bent – but rather a direct expression of village corporate identity and perhaps evidence of political agency. Jumbled cries and seemingly chaotic representation before provincial and Constantinopolitan judges spoke of village agendas defended by trusted representatives in well-frequented and apparently equally trusted courts maintained in the provinces and the capital by the emperor and the bureaucracy in his service. Concurrently the memorialization on village and town spaces of local state actors, such as deceased soldiers, marks the participation of these communities in a larger and familiar Byzantine cosmos that claimed their allegiance. Much in the same vein village churches and their walls become a canvas for the public expressions of local attitudes towards autochthonous and heterochthonous state and non-state agents. Such processes of identity formation and active expression of village and town attitudes towards the outside world must be understood as a form of Byzantine politics that mirrors at the micro level of the village larger and perhaps rowdier forms of political expression observed until now only in the polity's larger urban centers.

Writing about the Byzantine world of the period stretching from the rise of Islam in the seventh century to the emergence of the Abbasid Caliphate

in the eighth a colleague noted: "The vast majority of the rural and urban population accepted this world and were bound up in reproducing it both ideologically as well as in practical, day-to-day life, except on those occasions when they were confronted with particular challenges to their versions of the way the world should be – as exemplified in the oppositional rebellious activities of soldiers from time to time."[112].

It is the task of scholars to trace the identification posited in this passage, between people of all ranks and provenance and their polity, in both rural and urban areas. In line then with recent research on the Byzantine *πολιτεία* the material presented here points towards a significantly richer commons than that inhabited by the Kazhdanian *Homo Byzantinus.* The emerging picture enriches our understanding of Byzantine politics by asking the reader to escape the walls of Constantinople and the army formations of the empire's aspiring military commanders in order to consider a world of continuously and vociferously expressed local demands and opinions that no authority, as Kekaumenos clearly suggested, would have been wise to ignore.

112. Haldon, *The Empire that would not die*, 291.

Λαϊκη Πολιτικη Δραστηριοτητα στα Χωρια και τις Πολεις του Βυζαντιου

Αν και η σύγχρονη έρευνα για την βυζαντινή *δημοκρατία* παρουσιάζει την Κωνσταντινούπολη ως κόμβο μιας πολυσύνθετης και πολυφωνικής πολιτικής, πολύ λιγότερο έχει ερευνηθεί η κοινωνική και πολιτική ταυτότητα των μικρότερων οικισμών της αυτοκρατορίας. Θέμα του άρθρου είναι αυτός ο εκτενέστερος κόσμος χωριών και πόλεων της περιφέρειας και η σχέση τους με τον «ρωμαϊκό» κόσμο γύρω τους κατά τη διάρκεια της μεσοβυζαντινής περιόδου. Διερευνάται η στάση του χωριού και της πόλης απέναντι στην εξουσία και εντοπίζονται διάφορα στοιχεία συλλογικής δράσης, τα οποία μπορούν να χαρακτηρίζονται ως «πολιτική δραστηριότητα».

Pantelis Charalampakis

A Contribution to Byzantine Prosopography
2. The Tzirithon Family*

In the 11th century Byzantine society we may distinguish four groups of the elite: the eunuchs, the foreign mercenaries, the military aristocracy and the civil aristocracy[1]. Only the latter group is of interest to us, since so far there

---

* This is the second part of a series of short studies on Byzantine prosopography. The first part, "Contribution to Byzantine Prosopography. 1. Constantine Chage" will appear in *Monitor ISH / Journal for the Humanities and Social Studies* 19.1 (2017), 219-234.

I would like to express my sincere gratitude to Dr. Elena Stepanova (The State Hermitage Museum, St. Petersburg), Dr. Vassa Kontouma (IFEB, Paris), Dr. George Kakavas and Dr. Yorka Nikolaou (Athens Numismatic Museum) and Dr. Emanuel Petac (Romanian Academy) for the warm hospitality and for providing me with sigillographic material. Also, to Prof. Jean-Claude Cheynet, for helping me with the identification of some of the BnF Zacos specimens, Dr. Svetlana Adaxina and Ms. Zhanna Etsina (The State Hermitage Museum, St. Petersburg), Mrs. Joni Joseph (Dumbarton Oaks) and Ms. Isabella Donadio (Harvard Art Museums), as well as to all those who helped me in various ways: Dr. Olga Karagiorgou, Dr. Christos Malatras, Prof. Stephanos Euthymiadis, Dr. Ralf Vandam, Dr. Milena Raycheva, and, of course, to the anonymous reviewers, for the corrections and helpful remarks.

Photos were taken by the author, unless otherwise stated. The above mentioned Institutions reserve the rights for all images.

Apart from the standard abbreviations used in this journal, the following two appear frequently in the next pages:

PBW: *Prosopography of the Byzantine World*, ed. M. Jeffreys et al., 2011 (http://pbw.kcl.ac.uk).

TAKTIKON (ed. 2015): *TAKTIKON* (ed. 2015). *A digital database on the prosopography and administrative structure of the Byzantine themes*, ed. O. Karagiorgou (Project's director), P. Charalampakis, Chr. Malatras and T. Kalamaras, 2015 (http://taktikon.academyofathens.gr).

1. A. P. Kazhdan – A. Wharton Epstein, *Change in Byzantine culture in the eleventh*

is no evidence that members of the Tzirithon family were related to any of the other groups. It is important though, to comment on some features of the military aristocracy such as the origins and the names.

It seems that a large number of families belonging to the military aristocracy originated from the frontier areas of the Empire (e.g. Armenia). Members of these families were closely related to their ancestral lands even when they resided in the capital and it is interesting to note that these families, being famous landowners, often drew their names from the sites where their estates where located (e.g. Dalassenoi from Dalassa, Botaneiatai from Botana). Last but not least, they were connected with other aristocratic families and even the imperial house. One should keep in mind, however, that no matter how powerful those families could be, they were always subject to the Emperor and their independence was firmly restricted. Towards the end of the 11th and the early 12th century, the military aristocrats who managed to keep their status were those related to the imperial house, i.e. the Komnenoi, while the rest, with a few exceptions, either disappeared or moved to the group of civil nobility.

Civil aristocracy was much different, including educated individuals, often with a long family tradition "in imperial service [where they served as]: judges, tax collectors, chiefs of the chancelleries, who from generation to generation held similar positions"[2], while it was not rare to see members of the civil aristocracy exercise military duties. These elite families originated mostly from Constantinople, Greece, the Aegean islands and the coastal cities of Asia Minor and their names reveal their past within the urban context (e.g. Phournatarioi, "bakers"; Saponai, "soapmakers") or their origin from a quartier (or district or neighbourhood) in the capital (e.g. Akropolitai, Blachernitai, Makrembolitai). Sometimes these bureaucrats incurred the Emperor's disfavor and were banned from their positions, but in general it seems that thanks to their invisibility (see e.g. the Anzas family) or their connections (or, perhaps, their skills) they were able to keep their offices no matter who the Emperor was. The situation changed slightly towards the end of the 11th century, when the Komnenoi dynasty

---

and twelfth centuries, Berkeley – Los Angeles – London 1990, 63-70; J.-Cl. Cheynet, *Pouvoir et contestations à Byzance (963-1210)*, Paris 1990, 191-198.

2. Kazhdan - Wharton Epstein, *Change*, 65.

discouraged marriages between the imperial clan and members of the civil aristocracy; still, some of those families managed to keep their status and occupy key positions in Byzantine bureaucracy. It is true, for example, that the office of the logothetes of the genikon (treasury) lost its importance in the 11th and 12th centuries, but this does not mean that Ioannes Tzirithon (here, no. 12) was an unimportant or random person.

There is no doubt that the Tzirithones belonged to that group of civil aristocracy that was not related either to the great military families of the 10th and 11th centuries or the palace[3]. Despite all this, they maintained their links and positions in civil ranks for several decades. Where they came from and how they managed to ascend the hierarchy are still open questions – in fact, the second question may, most likely, remain a mystery. As for the first question, A. Heisenberg was the first one to allude to a possible Armenian descent of the Tzirithon family. Later, V. Laurent pointed to the linguistic evidence in support of this view by referring to the conclusions of St. B. Psaltes on the non-Greek phoneme *tz*. A.P. Kazhdan is also in favour of an Armenian descend since the Tzirithon family features in his monograph on prominent Armenian families in the late Byzantine society[4].

The Armenian connection seems very plausible, yet we do not know of any similar Armenian name or word and the only possible explanation would be to accept the old Armenian ending *-uni*. In this case the name would have been *Tzirituni and this could have led to the grecisised form Tzirithon (Τζιρίθων)[5]. The problem with this option is that this supposedly Armenian name would sound Τζιριτουνί in Greek and there is no way to

3. However, according to H. Ahrweiler, L'histoire et la géographie de la région de Smyrne entre les deux occupations turques (1081-1317) particulièrement au XIIIe siècle, *TM* 1 (1965), 177, the Tzirithon family was somehow related to that of Doukas. There is no evidence about this relation.

4. A. Heisenberg, *Das Kreuzreliquiar der Reichenau*, Munich 1926, 16; V. Laurent, Légendes sigillographiques et familles Byzantines, *EO* 30 (1931), 474; St. B. Psaltes, *Grammatik der byzantinischen Chroniken*, Göttingen 1913, 134-135; A. P. Kazhdan, *Armjane v sostave gospodstvujushchego klassa vizantijskoj imperii v XI-XII vv.*, Erevan 1975, 83-84, family no. 22.

5. The name has been recorded in the sources with various spellings (*Τζιρίθων, Τζιρήθων, Τζηρίθων, Τζηρήθων, Τζιρήδων, Στηρήδων* etc.), but it seems that *Τζιρίθων* was the correct (or the "official") one.

transfer the accent from the ending to the antepenult (the name then should be *Τζιριθουνής).

Another possibility is that the name Tzirithon (Τζιρίθων) is a combination of a Turkic root word and a Greek ending. We are thinking of the term *cirit* (tzirit), which means either "spear", "javelin" (usually blunt) or the sport known as "jereed" in English, that is a traditional Turkic game originating from Central Asia that involves two teams of players on horseback throwing javelins to each other. In Greek (Cretan dialect) the Turkish term *cirit* took – in the grecisized form *tziriti* (*τζιρίτι*, το) – another meaning, that of "running", "run" (noun). Derivatives of this noun are the verb *τζιριτώ*, "to run", the noun *τζιρίτης*, "runner" etc. A Greek family name Tzirites (Τζιρίτης) is also attested. Another derivative, coming directly from the Turkish noun, is the word *ciritçi*, "the javelin thrower", although in modern Turkish it is more common to say *cirit atıcısı*. It is thus possible that the original meaning of the name Tzirithon would have been something like "the javelin holder" or "the javelin thrower" or "the one who plays/participates in jereed" (and, less probably, "the runner"). About the Greek ending *-θων* one may quote similar cases like Agathon, Phaethon, Pyriphlegethon, Kinaithon, Python, Euelthon etc. Sometimes this Greek ending was used for names of non-Greek origin but with similar sound, like Manethoth, which eventually became Manethon (Μανέθων). What we suggest here is that, before turning into a family name, the name Tzirithon was used as a nickname, describing a characteristic of its first bearer. Whether the Greek ending was added before or after the family established itself in Byzantine society and acquired a certain status remains unclear.

If one were to give preference to a Seljuk Turkic origin of the name, then the two earliest references to individuals bearing the name Tzirithon (see below, nos. 1-2) must be misdated. This, however, would be rather problematic. Yet, contacts between the Byzantines and the various Turkic tribes (other than the Seljuks) of Central Asia were established already in the 6th c., through the North Pontic steppes, thus making it possible for us to look for a Turkic root of the name even before the Seljuk era.

One could even think of another, although less likely, in our view, possibility, that is the combination of a Turkic word root with an Armenian ending. In that case the name should be formed from the noun *cirit* and the ending *-uni*. The name *Tzirituni would denote the descendant of a "javelin

bearer" or a "jereed player", the ending *-uni* indicating the lineage. Such a hybrid name could have been formed as a result of the contacts between the Armenians and the Seljuk Turks starting around the 1040's or even a little earlier. It is not difficult to consider the name Tzirithon as the grecisised form of the Armenian (?) name *Tzirituni, but again we face the problem of the intonation mentioned above. Moreover, the name Tzirithon is attested as early as the beginning of the 10th century or even earlier and this alone is enough to deconstruct any hypothesis related to a possible Seljuk influence in Armenian. The absence of an Armenian name similar to the form "Tzirithon" / "Tzirituni" would mean that if one wants to accept the Armenian origin of the family, he has to look either for a word of pure Armenian etymology that was used as the first component of the name (such a word is unknown, so far) or for some Turkic language influence in Armenian before the era of the Seljuks which, again, seems rather unlikely (at that time there were many influences from Persian, but not from Turkic).

It is more safe, then, to accept a Turkic theme with Greek ending. The name was originally a nickname, a sobriquet, developed into a family name through at a time when the family names started appearing in Byzantium[6].

Despite these questions, it is evident that we deal here with one of the many families which, although of non-Greek origin, were assimilated into Byzantine culture. The members of the Tzirithon family must have been not just bearers of some noble descent, but also holders of some important fortune (either as landowners or, perhaps, tax-collectors). These families of non-Greek or mixed origin were holding key-positions in the military and civil aristocracy and played a crucial role in the development of Byzantine society.

---

6. There are several studies on the origins of the family names in Byzantium: E. Patlagean, Les débuts d'une aristocratie byzantine et le témoignage de l'historiographie: système des noms et liens de parenté aux IXe-Xe siècles, in: *The Byzantine Aristocracy, IX to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, 23-43; J.-Cl. Cheynet, Du prénom au patronyme: les étrangers à Byzance (Xe-XIIe siècles), *SBS* 1 (1987), 57-66; P. Stephenson, A development in nomenclature on the seals of the Byzantine provincial aristocracy in the late tenth century, *REB* 52.1 (1994), 187-211; A. P. Kazhdan, The formation of Byzantine family names in the ninth and tenth centuries, *Bsl* 58.1 (1997), 90-109; W. Seibt, Beinamen, "Spitznamen", Herkunftsnamen, Familiennamen bis ins 10. Jahrhundert: Der Beitrag der Sigillographie zu einem prosopographisches Problem, *SBS* 7 (2002), 119-136.

We would like to present here the known to us members of the Tzirithon family, hoping that this short paper, together with the other works on Byzantine families[7], will contribute to the study of Byzantine prosopography in general and Byzantine sigillography in particular.

Of all the 18 members of the Tzirithon family presented here nine are known through sigillographic (and literary) evidence and nine through non-sigillographic sources only. The known (to us) number of seals issued by these nine persons raises to 38 (see table). Basileios (here, no. 7) alone issued 18 seals, almost half of the total number. Two female persons bearing the names Tzirithia and Tzirichia respectively belong, most probably, to a branch of the family or, even more likely, Tzirithia is the female form of the name Tzirithon and the second name is a corrupted form of the first. These two are presented at the end of the study (based on chronology, but also on the context).

The earliest references to the family name Tzirithon come from the early 10th or, perhaps, even the very late 9th c., while the latest user is dated around the mid-13th c. Most of the known members, though, were active in the 11th c. It is of particular interest that none of the persons presented in this paper holds a military office, which shows that the family was attached for centuries to the civil nobility. As for the decoration on the seals, it suggests that no particular holy person was considered as the protector of the family (see table). From the 16 boulloteria that we were able to recognize, eight were decorated with Theotokos (Episkepsis: three; Hodegetria: two; Blachernitissa: one; enthroned with Christ: two; simple representation: one). The remaining seven boulloteria depict St. Nikolaos on his own (one), St. Nikolaos together with the archangel Michael (three), St. Theodoros (one) and St. Georgios (two). However, Arch. Michael appears once together with Theotokos, as does St. Georgios[8]. The image of St. Georgios on seals from the era of Konstantinos Monomachos can be justified, as argued already by Cheynet and Theodoridis (see below, references to nos. 5-6). As for the

7. Anzas, Argyros, Brachamios, Daimonoioannes, Doukas, Gabras, Kantakouzenos, Maleinos, Palaiologos, Phokas, Radenos, Skleros are some of the families that have already been studied by scholars.

8. See also J. Cotsonis, Onomastics, gender, office and images on Byzantine lead seals: a means of investigating personal piety, *BMGS* 32.1 (2008), 24, table 5 (incomplete list).

remaining portraits, one should not consider two branches of the family, not only because the Theotokos is associated to Archangel Michael and St. Nikolaos, but also because, as we shall see below, one of the Tzirithon family members, for example, was using all three holy figures on his boulloteria.

The persons are presented in chronological order. Seals known from bibliography but not fully published, as yet, or specimens of particular interest are inserted in the text right after each person's career stage, together with the relevant images. In the edition and/or commentary of the individual seals we regard as "parallel seals" the specimens struck from the same boulloterion, while "similar seals" are the specimens mentioning same title(s) and office(s), but coming from different boulloteria. A table enlisting the seals and their present location, the boulloteria and their decoration is placed at the end of the paper.

1. – Hilarion (probably late 9th or early 10th century)[9]

This enigmatic figure was, according to A. Heisenberg, *hegoumenos* (abbot) in a Greek monastery. At some time, Hilarion ordered a cross of gilded silver, inside of which holy relics could be placed, and the cross itself would be able to hang from the monk's neck. The cross is kept for centuries at the German monastery on Reichenau island. On the front side of the cross there is the Crucifixion, on the reverse an inscription in Greek language, stretching in nine lines. Many scholars through the centuries tried to decipher the inscription, with no success. Heisenberg, however, offered a very convincing reading which is the following:

+ Κ(ύρι)ε β/οήθ<ε>ι Ἱ/λαρί(ωνι) σ(ῷ)/ δ(ούλῳ) καὶ καθ(η)γουμένο/ τῆς/ μο(νῆς) <σ>ου τ(ῷ)/ Τζη/ρή/θ(ωνι)[10].

A Latin text, a sort of a chronicle, whose content is somehow related to other Medieval historical works, narrates the story of a cross which traveled from the Holy Land to Germany and after passing through several hands, ended up at Reichenau, around 923 (or 925, but certainly before 950). This

9. This person is recorded in Laurent, Familles Byzantines, 477; Kazhdan, *Armjane*, 83.

10. We fully agree with Heisenberg's reading; however, we should note that he is wrong in suggesting that it is impossible to read τ(οῦ) Τζηρήθ(ωνος) because monasteries were named only after saints and not founders or owners. One may simply recall *μονὴ τῶν Ῥαδηνῶν*, to name just one example.

text was actually based on the combination of two true stories later turned into a legend. In fact, it is unknown how exactly the cross reached Germany. Previously, scholars believed that the Reichenau cross should be dated around the 13th-15th c.; consequently, it could not be identified with the one mentioned in the legend. A. Heisenberg admitted that it is difficult to date the item, but on the basis of its epigraphy and iconography (the scene of Crucifixion), he suggested a date between the 9th and the 12th c. (more precisely around the late 9th and early 10th c.). Taking into account that this may or may not be the cross mentioned in the legend, it is impossible to link the specimen to the Holy Land. Heisenberg, however, proposed an alternative: since the cross is clearly of Byzantine origin and its legend refers, apparently, to a monastery dedicated to Christ (Savior?), it could have originated from one of the several monasteries dedicated to Christ in Constantinople or its surroundings[11] .

Although Heisenberg's suggested dating seems plausible, it is reasonable to have some reservations, because epigraphy alone cannot always give accurate results.

2. – Michael (early 10th century)[12]

He is recorded in literary sources as a person active in the reign of Leon VI, around 908-911, when he revealed to the Emperor a plot by the *parakoimomenos* Samonas against his favorite eunuch Konstantinos. Michael himself had previously conspired with Samonas and the *koitonites* Megistos (*κοινολογησάμενος Μεγίστῳ τῷ Κοιτωνίτῃ καὶ Μιχαὴλ τῷ Τζιρίθωνι γραμμάτιον* ...)[13]. Nothing more is known about this person. The fact that he was close to the Emperor indicates either a high ranking official or an elite family member, bearing a high title. There is no evidence that he was a eunuch.

11. Heisenberg, *Kreuzreliquiar*, especially 8-9, 12-22.

12. *PmbZ*, no. 25163; Laurent, Familles Byzantines, 477; Kazhdan, *Armjane*, 83.

13. See e.g. Skylitzes, ed. I. Thurn, *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, Berlin – New York 1973, 190-191; Theophanes Continuatus, ed. I. Bekker, Bonn 1838, 376; Georgii Monachi Continuatio (cod. Vatic. 153), ed. V. M. Istrin', *Khronika Georgija Amartola*, v. 2, Petrograd' 1922, 36; Theodosios Melitenos, ed. T. L. F. Tafel, *Theodosii Meliteni qui fertur chronographia*, Munich 1859, 198-199; Kedrenos, ed. I. Bekker, v. 2, Bonn 1839, 271-272, etc.

3. – Ioannes (first half of the 11th c.)[14]

Ioannes is attested solely on an 11th-century seal, which portrays him as *spatharokandidatos, imperial notarios* of the *eidikos logos* and *protonotarios* of the theme of the Anatolikoi[15]. The specimen is dated in the mid-11th c. St. Theodoros, who appears on the obverse of his seal, may have been his patron saint. The identification of this Ioannes with the homonymous Tzirithon who served as *logothetes* of the *genikon* in the early 12th c. (see here, no. 12), suggested by Laurent, is unlikely.

4. – Leon (mid-11th c.)[16]

Leon is known through sigillographic evidence only. Three seals issued by him have survived, all of them struck with the same *boulloterion*, as evidenced by comparing the structure of the inscription and the epigraphy[17]. All these seals portray him as *protospatharios* and *megas chartoularios* of the *genikon logothesion*. Therefore, only one career stage of his is known and not two, as it has been suggested elsewhere[18]. The text of the inscription runs: *Λέοντ(ι) / (πρωτο)σπαθ(αρίῳ) (καὶ) / μ(ε)γ(άλῳ) χαρτου/λ(αρίῳ) τοῦ γενικ(οῦ) / λογοθ(εσίου) ὁ / Τζιρίθ(ων)*. On the

14. *PBW* Ioannes 20448; *TAKTIKON*: PN_1048.

15. USA: Washington D.C., DO BZS.1955.1.3380 (ex G. Zacos collection) = *TAKTIKON*: ANAT_49; J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 3, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1996, no. 86.40. See also V. Vlyssidou et al., *Η Μικρά Ασία των θεμάτων: Έρευνες πάνω στην γεωγραφική φυσιογνωμία και προσωπογραφία των βυζαντινών θεμάτων της Μικράς Ασίας (7ος-11ος αι.)*, Athens 1998, 370, no. 11 and G. Leveniotes, Το θέμα / δουκάτο των Ανατολικών κατά το δεύτερο ήμισυ του 11ου αιώνα, *Βυζαντιακά* 25 (2005-2006), 96, no. 60.

16. *PBW* Leon 20123; Kazhdan, *Armjane*, 84, no. 9 (following Laurent, Kazhdan registered him as anonymous).

17. 1) France: Paris, BnF Seyrig 88 (ex H. Seyrig collection 542) = J.-Cl. Cheynet – C. Morrisson – W. Seibt, *Sceaux byzantins de la collection Henri Seyrig*, Paris 1991, no. 88; 2) Romania: Bucharest, Romanian Academy Orghidan 171 (0-8008) (ex. C. Orghidan collection) = V. Laurent, *La collection C. Orghidan*, Paris 1952, no. 171; 3) USA: Washington D.C., DO BZS.1955.1.2381 (ex G. Zacos collection) = V. Laurent, *Le Corpus des sceaux de l'Empire Byzantin*, v. 2 (*L'administration centrale*), Paris 1981, no. 351 (registered as 3381).

18. See J.-Cl. Cheynet – D. Theodoridis, *Sceaux byzantins de la collection D. Theodoridis*, Paris 2010, 223, where he is recorded first as *chartoularios*, later as *megas chartoularios* of the *genikon*.

obverse, Theotokos Hodegetria (half-figure). The seal kept at the Romanian Academy (ex Orghidan, published by V. Laurent) is presented here in good quality images, to show the similarity with the other two specimens.

Romanian Academy Orghidan 171 (© Romanian Academy. Photos by Chr. Malatras)

5. – Basileios (mid-11th c.)

Christodoulos' father (see below, no. 6). Most likely, he is not identified to any other homonymous recorded here. Cheynet and Theodoridis suggested that this Basileios was active and received some honor during the reign of Konstantinos Monomachos[19]. Thus, one might say that this Basileios was a famous person, perhaps the no. 7 of this paper, and this is why Christodoulos mentioned him on his seal. This is only a hypothesis though.

6. – Christodoulos (mid-11th c.)

A person known through his seal, where he is self-identified as *protospatharios* and son of a certain Basileios[20]. Christodoulos chose St. Georgios as his saint protector (just like Gabriel Tzirithon did), together with the image of Theotokos. On the basis of Cheynet and Theodoridis' comments, this Christodoulos must have been active after Konstantinos

19. Cheynet - Theodoridis, *Collection Theodoridis*, 222.

20. Germany: Munich, D. Theodoridis collection 1194 = Cheynet – Theodoridis, *Collection Theodoridis*, no. 211.

Monomachos (1042-1055) or at least during the latest years of his reign. It is impossible to say whether this Basileios mentioned on the seal as Christodoulos' father was one of the homonymi recorded here or an unknown person.

7. – Basileios (mid-11th c.)[21]

This Basileios Tzirithon had a brilliant career in both the central and the provincial administration. The first –known to us– stage of his career shows that he must have been already mature in age and experienced in administration, so perhaps we must expect more seals or documents with his name to appear. Although Laurent, Stavrakos, Jordanov and others tempted to identify this Basileios with his homonymous, who served as *exisotes* of the West and *eparchos* (here, no. 8)[22], we believe that such an identification is impossible. This Basileios must have already been at a mature age when he was serving as *imperial notarios* and *crites* of the *hippodrome*, in 1045. Since it is certain that he held at least three more posts known to us after that date, he must have been too old to serve as *exisotes* of the West in 1082 and even older to serve as eparchos in 1094. His four - so far - known career stages are as follows:

a) *protospatharios* ἐπὶ τοῦ χρυσοτρικλίνου, αὐτοκρατορικὸς νοτάριος τοῦ εἰδικοῦ λόγου and *crites* of the hippodrome[23]. – Feb. 1045

This career stage is known through an official document only. Although the document is accurately dated in 1045, it is impossible to know when he was appointed and for how long he served at this post.

---

21. *PBW* Basileios 214; *TAKTIKON*: PN_1507; A.-K. Wassiliou, Beamte des Themas der Kibyrraioten, in: *TIB* 8 (2004), 412; A. Savvides, The Secular Prosopography of the Byzantine Maritime Theme of the Carabisians/Cibyrraeots, *BSl* 59.1 (1998), no. 67; Kazhdan, *Armjane*, 83, no. 1, 84, nos. 4-5.

22. V. Laurent, ΕΡΙΘΟC – AKOZHP, Deux patronymes supposés, *Ελληνικά* 9 (1936), 23-25; C. Stavrakos, *Die byzantinischen Bleisiegel mit Familiennamen aus der Sammlung des Numismatischen Museums Athen*, Wiesbaden 2000, 381; I. Jordanov, *Corpus of Byzantine seals from Bulgaria*, v. 1, Sofia 2003, 70. The editors of the *PBW* have also confused the persons.

23. MM, v. 5, Wien 1887, no. 1; F. Dölger – P. Wirth, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453*, v. 2, Munich 1995, 16-17, no. 865.

b) *patrikios*, *anthypatos*, κριτὴς τοῦ βήλου and *gerotrophos*[24]. – after 1045

This career stage is known through just one seal, depicting Theotokos Episkepsis (standing) on the obverse. The office of *gerotrophos* means that Basileios was supervisor (director) of a charitable house for the elderly people. These supervisors were also known by the term of *gerokomos*, *gerokomikos* and *gerontokomos*. The *gerotrophos* was a highly respected person, whose work was generally supervised by a bishop and annually by the Emperor himself. There were several such houses in the 11th century Constantinople, so it is impossible to identify the one that Basileios Tzirithon was directing (or supervising)[25].

c) *patrikios*, *anthypatos*, κριτὴς τοῦ βήλου and *crites* of Drogoubiteia[26] – c. 1050's – c. 1060's

This career stage is known by just one seal, decorated with the standing Theotokos holding Christ on the obverse. Although the theme of the Kibyrraiotai was losing in importance in the 11th century, we believe that the course of Basileios' promotion should be from Drogoubiteia to the Kibyrraiotai and not vice-versa. We agree with Jordanov's later suggestion that the seal mentioning Drogoubiteia must be dated around the 1050's or 1060's (certainly before his seal from the Kibyrraiotai) and not in the 1050's only, as he first assumed. Yet, the office of crites (judge) of a theme was at that time a very important and prestigious one so in our opinion Basileios' post as *gerotrophos* preceded his career as *crites*.

d) patrikios, anthypatos, κριτὴς τοῦ βήλου and *antiprosopos* of the (members of the) *sekreton* of the *oikeiakoi*– c. 1065 – c. 1080

---

24. Greece: Athens, Numismatic Museum Stamoules 81 (ex A. Stamoules collection) = K. Konstantopoulos, *Βυζαντιακά μολυβδόβουλλα. Συλλογὴ Ἀναστασίου Κ. Π. Σταμούλη*, Αθήνα 1930, no. 81.

25. D. J. Constantelos, *Byzantine philanthropy and social welfare*, New Brunswick - New York 1968, 237-239.

26. Bulgaria: private collection = Jordanov, *Corpus*, v. 3, Sofia 2009, no. 1175; Jordanov, *Corpus*, v. 1, no. 24.1; I. Jordanov, Pechati na vizantijski sanovnitsi ot armenski proizkhod, namereni v Balgarija, *Antichnaja Drevnost' i Srednie Veka* 31 (2000), no. 102. See also J.-Cl. Cheynet et al., *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul*, Istanbul 2012, 294 and *SBS* 8 (2003), 179, no. 102.

A seal coming from an auction catalogue is the only evidence about this peculiar career stage of Basileios. He was antiprosopos of the members of the sekreton of the *oikeiakoi* (that is those who belong to the sekreton of the *oikeiakoi*). Alternatively, the translation could be: antiprosopos of the oikeiakoi of the sekreton. Undoubtedly, he was a judge, representative of the bureau of the oikeiakoi, that is of a department of judges whose jurisdiction, however, remains unclear[27]. This post is unknown from other sources.

Although the seal seems to be dated in the late 11th c., the title is lower than that of protovestarchis, so this career stage should be placed before Basileios' appointment to the Kibyrraiotai.

Unknown present location (auction)

Ed.: Hirsch auction 229 (17-20 Sept. 2003), no. 2675 (with image). Also mentioned in *SBS* 10 (2010), 168 (dated: ca. 1060-1090)

D. (total): 31 mm. Struck off centre.

Obverse: Theotokos enthroned, holding Christ; sigla; border of dots

Reverse: Inscription in 9 lines, border of dots:

+ΘΚЄR,|RACIΛЄI.|ΠΡΙΑΝΘ,ΠΑΤ.|ΚΡΙΤΗΤϒRΗΛϒ̣|SΑΝΤ,ΠΡΟCΩΠΩ̣|Τ,Є
ΝΤΩCЄΚΡЄ̣Τ|Τ,ΩΝΟΙΚЄΙΑΚ,|ΤΩΤΣΙΡΙ|ΘΩΝΙ–

Θ(εοτό)κε β(οήθει) Βασιλεί[ῳ] π(ατ)ρι(κίῳ) ἀνθ(υ)πάτ[ῳ] κριτῇ τοῦ βήλου (καὶ) ἀντ(ι)προσώπῳ τ(ῶν) ἐν τῷ σεκρέτ(ῳ) τ{,}ῶν οἰκειακ(ῶν) τῷ Τζιρίθωνι.

Mother of God. Theotokos aid Basileios Tzirithon, *patrikios*, *anthypatos*, *krites* of the *velon* and *antiprosopos* of the (members of the) *sekreton* of the *oikeiakoi*.

Date: c. 1065-c. 1080

27. *ODB*, 1515, s.v. Oikeiakos and 1866, s.v. Sekreton. See also: J.-Cl. Cheynet, The London Byzantine Seals, in: *La société byzantine. L'apport des sceaux*, v. 1, Paris 2008, 148. There is no study on the *sekreton* of the *oikeiakoi* or the *antiprosopos* of the *oikeiakoi*, or the *antiprosopos* of the *sekreta*.

Auction Hirsch 229 (17-20 Sept. 2003), no. 2675

e) *protovestarches*, κριτής τοῦ βήλου and *crites* of the Kibyrraiotai – c. 1065 – c. 1080

This is the last known office that this Basileios held. His career stage as *crites* of the Kibyrraiotai is attested through 15 seals coming from two boulloteria. The first boulloterion (*TAKTIKON* (ed. 2015): BL_1507.1) produced a group of 12 known seals with Archangel Michael and St. Nikolaos on the obverse[28]. The second boulloterion (*TAKTIKON* (ed.

28. 1) Austria: Vienna, Kunsthistorisches Museum Münzkabinett 244 = *TAKTIKON*: KIB_71; W. Seibt - A.-K. Wassiliou-Seibt, *Die byzantinischen Bleisiegel in Österreich. 2. Teil, Zentral- und Provinzialverwaltung*, Vienna 2004, no. 191 [60's-70's of the 11th c.]; 2) France: Paris, BnF Zacos 447 (ex G. Zacos collection) = *TAKTIKON*: KIB_168, unpublished 3) France: Paris, BnF Zacos 455 (ex G. Zacos collection) = *TAKTIKON*: KIB_82; unpublished, see J.-Cl. Cheynet, The Byzantine Aristocracy in the 10th-12th Centuries: A Review of the Book by A. Kazhdan and S. Ronchey, in: Id., *The Byzantine Aristocracy and its Military Function*, Aldershot 2006, no. II, 12, fn. 20; 4-9) France: Paris, BnF Zacos 581-586 (ex G. Zacos collection) = *TAKTIKON*: KIB_144-149; unpublished; 10-12) USA: Cambridge, Massachusetts, Harvard Art Museums, Arthur M. Sackler Museum BZS.1951.31.5.133, 1951.31.5.267, 1951.31.5.781 (ex T. Whittemore collection; previously known as Fogg 133, 267, 781) = *TAKTIKON*: KIB_8-10, Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, v. 2, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1994, nos. 59.7a-c [11th c.] and W. Seibt, Review of *Dumbarton Oaks Seals*, *BZ* 90 (1997), 464. All BnF Zacos specimens mentioned here will be published by J. -Cl. Cheynet in his forthcoming study "Sceaux parisiens inédits des thèmes des Anatoliques, de

2015): BL_1507.2) produced a group of three known seals with Theotokos enthroned, holding Christ on the obverse[29]. In both groups we see the same inscription on the reverse. The date of this career stage probably extends over a long period. It should not be excluded, of course, that he left his post as crites of the Kibyrraiotai before 1080.

8. – Basileios (second half of the 11th c.)[30]

As commented above, it is rather unlikely that this Basileios should be identified with the homonymous (here, no. 7) who was active around the middle of the 11th c. Kazhdan also believes that these two persons are different. This one is known from four seals with the help of which we are able to establish three stages of his impressive career.

According to a hypothesis by Cheynet and Theodoridis, this Basileios could have been the son of Christodoulos and grandson of a Basileios active in the years of Konstantinos Monomachos[31]. Would this elder Basileios have been the same with the crites (here, no. 7), this is but a speculation.

a) *proedros*, *vestes*, *megas oikonomos* of the *euageis oikoi* of the West – 1060's – 1070's (?)

The first career stage is confirmed by an unpublished seal kept at the IFEB collection. Although one should reserve some hesitation about the

---

l'Opsikion et des Cibyrrhéotes", in: *Proceedings of the TAKTIKON International Workshop 2015 (Academy of Athens, June 19, 2015)*, Athens.

29. 1) Greece: Athens, Numismatic Museum K142α (ex K. Makrides collection 112) = *TAKTIKON*: KIB_61; Stavrakos, *Familiennamen*, no. 258 [1050-1090]; K. Konstantopoulos, *Βυζαντιακὰ μολυβδόβουλλα τοῦ ἐν Ἀθήναις Ἐθνικοῦ Νομισματικοῦ Μουσείου*, Athens 1917, no. 142α; 2) unknown present location (unknown auction or sales) = *TAKTIKON*: KIB_104; V. Laurent, Mélanges d'épigraphie grecque et de sigillographie byzantine. II. Sceaux byzantins inédits, *EO* 31 (1932), 439-440, no. 9 [late 11th-early 12th c.] ("Konstantopoulos, qui a déjà édité ce plomb, n'a relevé sur son exemplaire, sans doute encore plus endommagé que celui de notre antiquaire, aucun des éléments du nom de famille" – emphasis added. In other words, Laurent knew of another specimen, better preserved than the one in Athens and which he saw at an "antiquaire", undoubtedly an antique dealer); *SBS* 5 (1998), 48; 3) unknown present location (ex I. Kallisperis collection) = *TAKTIKON*: KIB_131; N. Bees, Ἀνέκδοτα βυζαντινὰ μολυβδόβουλλα, *Journal International d'Archéologie Numismatique* 9 (1906), 49-51 [11th-12th c.].

30. *PBW* Basileios 214; Kazhdan, *Armjane*, 84, nos. 3 and 6.

31. Cheynet – Theodoridis, *Collection Theodoridis*, 222.

identification of the owner of this specimen with the Basileios presented here, it seems that Stavrakos' suggestion is correct.

France: Paris, IFEB 269

Ed.: unpublished; mentioned by Stavrakos, *Familiennamen*, 381, fn. 898 [1060's-1070's].

D. (total): 30,5 mm.; D. (field): 20 x 22 mm.; Th.: 2,9 mm.; W.: 13,18 gr. Chipped (1/4 missing).

Parallel(s): one ex Zacos collection specimen (unpublished; unknown present location, probably at the BnF). This could be a similar specimen, not necessarily coming from the same boulloterion (Stavrakos, who quoted both, did not specify their relation).

Obverse: Theotokos Blachernitissa; sigla: M̄P - ..; circular inscription: +ΘKER.....ṖWRECTHSMEΓALWO̤I̤K̤O̤N̤OMW; double border of dots. Reading: M(ήτη)ρ [Θ(εο)ῦ]. + Θ(εοτό)κε β[οήθει ... προέδ]ρῳ, βέστη (καὶ) μεγάλῳ οἰκονόμῳ.

Reverse: Archangel Michael, holding sceptre (r. hand) and globus (l. hand); sigla: ? μχ; along the circumference inscription between two concentric borders of dots: ·:·TWNE̤V̤AΓWNOIK̤WNTHCΔVCE.....O̤WN,; [Ὁ ἀρχάγγελος ?] Μ(ι)χ(αήλ). + Τῶν εὐαγῶν οἴκων τῆς Δύσε[ως τῷ Τζιρί]θων(ι)

Mother of God. Archangel Michael. Theotokos aid ... Tzirithon, *proedros*, *vestes*, *megas oikonomos* of the *euageis oikoi* of the West.

IFEB 269 (© IFEB Paris)

What we see at the beginning of the circular inscription on the reverse is rather a cross made of four dots touching each other than a simple decoration mark of four dots. The sigla accompanying Saint Michael on the reverse are rather rare. There is an MX on the right side, which implies that there must have been an abbreviation for the "archangel" on the left. This MX on the right is to be found – to our knowledge – on one more seal, with no letters at all on the left but with a circular inscription where the archangel is mentioned[32]. Although the family name must be that of Tzirithon, there is absolutely no trace of the first name of the seal's owner. Stavrakos has identified this person with a Basileios Tzirithon, active from the mid 1040's to the late 1080's, but as we suggested above, there are two different individuals bearing the same name in the 11th c. Although one might consider that the post of *megas oikonomos* of the *euageis oikoi* of the West is connected to the post of *gerotrophos* ascribed to the elder Basileios presented above, in our opinion this is a coincidence. It was not uncommon for people bearing the same name and family name to hold similar offices at the same time in this period (see, for example, the case of Basileios Xeros). Besides, the office of *megas oikonomos* shows that he was exercising financial duties, just like with his subsequent office of exisotes.

b) *protoproedros*, *dikaiophylax* and *exisotes* of the West / *protoproedros* and *exisotes* of the West – 1080's, most probably 1082-1089 (?)[33]

Exisotes was called "the official in charge of assessing tribute and ensuring that taxpayers did not hold more land than that corresponded to the taxes that they were paying"[34]. Although Laurent suggested that in the document of 1089 Basileios is recorded as *doux* of the West[35], in our opinion this is not true. Of course, in the document of 1082 he is mentioned as *exisotes* of the West and he could have been promoted to *doux* of the

32. G. Zacos, *Byzantine lead seals*, v. 2, Berne 1984, no. 860.

33. Year 1082: P. Lemerle et al. (ed.), *Actes de Lavra*, v. 1, Paris 1970, no. 44 (lines 15-17: *π(αρὰ) τοῦ ἐξισωτοῦ τοῦ τότε χρηματίζοντο(ς) τῆς δύ(σεως) τοῦ Τζιρίθωνο(ς)*); F. Dölger, *Aus dem Schatzkammern des Heiligen Berges*, Munich 1948, no. 1/2 (lines 15-17, incomplete reading). Year 1089: Lemerle et al., *Lavra*, no. 49 (ll. 13-15: *ὕστερον ἡ ταύτης προέβη παράδοσις διὰ τοῦ πρωτοπροέδρου Βασιλείου τοῦ Τζιρίθωνος τοῦ τότε τὰ τῆς δύσεως διέποντος*). See also Lemerle et al., *Lavra*, no. 65; Jordanov, *Corpus*, v. 1, 70.

34. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, v. 2, 50.

35. Laurent, ΕΡΙΘΟΣ – ΑΚΟΖΗΡ, 24.

West by 1089, but the sentence *τοῦ τότε τὰ τῆς δύσεως διέποντος* does not necessarily mean that he was *doux*, he could have well been *exisotes*, the verb *διέπω* meaning "to keep an office", "to govern". We do not know when exactly Basileios was appointed *exisotes*, certainly this happened before 1082.

This stage is known through seals and literary sources. The fact that the seals include the (old and inferior) title of *dikaiophylax*, as well as the fact that this title is omitted in the literary references may indicate that these seals were issued in the early years of his post as *exisotes* of the West, when he would still wish to advertise all his titles on his seals. Later, after having spent a few years as *protoproedros*, Basileios decided that the inferior title of *dikaiophylax* was no longer useful to him.

1) Russia: Saint-Petersburg, Hermitage M-12083 (ex Osman Nuri-bej collection)

Ed.: E. V. Stepanova, Pechati s geograficheskim nazvaniem Η ΔΥΣΙΣ v sobranii Ermitazha, in: *Ot onona k temze. Chingisidy i ikh zapadnye sosedi. K 70-letiju Marka Grigor'evicha Kramarovskogo*, Moscow 2013, 435-436, no. 10 (without image); presented by V. S. Shandrovskaja, Eparkhi Konstantinopolja XI-XII vv. (po dannym pechatej Ermitazha), *Antichnaja Drevnost' i Srednie Veka* 26 (1992), 67, fig. no. 3 (with image); presented by V. S. Shandrovskaja, Sfragistika, in: *Iskusstvo Vizantii v sobranijakh SSSR*, v. 2, Moscow 1977, no. 721 (without image)

D. (total): 25 x 26 mm. Blank smaller than die; struck off centre; corroded (reverse)

Parallel(s): Auction Naumann 45 (3 July 2016), no. 1061

Obverse: Saint Nikolaos and Archangel Michael, standing, raising their hands towards the medallion of Christ above them, in the centre; inscription: [.. ..] – Θ|ΝΙ|ΚΟ|Λ|ΑΟ|C – .. Χ̣|Μ̣|Ι̣; border of dots. Reading: [Ἰ(ησοῦ)ς Χ(ριστό)ς] Ὁ ἅ(γιος) Νικόλαος. [Ὁ ἀ(ρ)χ(άγγελος)] Μιχ(αήλ).

Reverse: Inscription in 8 lines: +Ḳ̣Ɛ̣R,Θ, | Ṭ̣ѠCѠΔΘΛ | .Ạ̣CIΛЄIѠΠPѠ | .ΟΠPΟЄΔPѠΔI | ..ΟΦVΛΑΚISЄƷI | .ѠTHTHCΔVϹ | .ѠTΣIPIΘѠ |–̣Ṇ̣I– ; border of dots. Reading: + Κ(ύρι)ε β(οή)θ(ει) / τῷ σῷ δούλ(ῳ) / [Β]ασιλείῳ πρω/[τ]οπροέδρῳ δι/[κε]οφύλακι (καὶ) ἐξι/[σ]ωτῇ τῆς Δύσ(εως) / [τ]ῷ Τζιρίθω/νι

Jesus Christ. Saint Nikolaos. Archangel Michael. Lord aid your servant Basileios Tzirithon, *protoproedros*, *dikaiophylax* and *exisotes* of the West.

Hermitage M-12083 (© The State Hermitage Museum.
Photos by Darya Bobrova)

2) Unknown present location (auction)

Ed.: Auction Naumann 45 (3 July 2016), no. 1061 (with image)

D. (total): 28 mm.; W.: 16,63 gr. Slightly corroded

Parallel(s): Hermitage M-12083

Same inscription with the parallel. On this specimen one can clearly see the erroneous spelling of *δικεοφύλακι* instead of *δικαιοφύλακι*.

Auction Naumann 45 (2016), no. 1061

c) *protoproedros* and *eparchos* – late 11th c. ?

This latter stage of his career is confirmed by the two seals presented below. Undoubtedly, the office of *eparchos* of Constantinople must have been a great promotion for Basileios. It is not clear whether this Basileios is identical to the homonymous eparch mentioned by Anna Komnene in 1106, although such an identification would be possible[36]. Kazhdan, in any case, dates the seals in the 12th c.[37].

1) Russia: Saint-Petersburg, Hermitage M-6642 (ex N. P. Likhachev collection)

Ed.: Laurent, *Corpus*, v. 2, no. 1032 (without image); Shandrovskaja, Eparkhi Konstantinopolja, 66-68, fig. no. 2 (with image); presented by Shandrovskaja, Sfragistika, no. 747 (without image)

D. (total): 31 x 32 mm. Struck off centre (reverse)

Parallel(s): Athens Numismatic Museum K483

Obverse: Saint Nikolaos and Archangel Michael, standing, raising their hands towards the medallion of Christ above them in the centre; sigla: ḷ. X̅C – .|.I|.O|Λ|.O|. – Ο̅Α | Μ̅|I; border of dots. Reading: Ἰ[(ησοῦ)ς] Χ(ριστό)ς. [Ὁ ἅ(γιος) Ν]ι[κ]όλ[α]ο[ς]. Ὁ ἀ(ρ)χ(άγγελος) Μιχ(αήλ).

Reverse: Inscription in 7 lines: ⸗KЄR,Θ, | TWCWΔΘΛ′ | .ACIΛЄIWÂ | ΠṚOЄΔPWS | ЄṖΠAṚXWTṮ | TẒIṚIΘW |–NI–; border of dots. Reading: + K(ύρι)ε β(οή)θ(ει) / τῷ σῷ δούλ(ῳ) / [B]ασιλείῳ (πρωτο)/προέδρῳ (καὶ) / ἐπάρχῳ τῷ / Τζιρίθω/νι

Jesus Christ. Saint Nikolaos. Archangel Michael. Lord aid your servant Basileios Tzirithon, *protoproedros* and *eparchos*.

Date: Jordanov: 1080's; Stavrakos: 1080-1100, but certainly after 1089[38].

Laurent's erroneous description of the obverse (where he saw a Theotokos Hagiosoritissa) was obviously due to the bad state of preservation of the Athens specimen (see below), which must have been the only one available to him at that point. The much better preserved specimen at the Hermitage offers a full reconstruction of the obverse.

36. Anna Komnene, *Alexias*, 12.4.2, ed. D. Reinsch – A. Kambylis, *Annae Comnenae Alexias*, Berlin – New York 2001, 368; Laurent, *Corpus*, v. 2, 567, rejects this identification.

37. Kazhdan, *Armjane*, 84, fn. 12.

38. Jordanov, *Corpus*, v. 1, 70, no. 7; Stavrakos, *Familiennamen*, no. 257.

Hermitage M-6642 (© The State Hermitage Museum. Photos by Darya Bobrova)

2) Greece: Athens, Numismatic Museum K483 (ex AE2646)

Ed.: Stavrakos, *Familiennamen*, no. 257 [1080-1100] (with image); Laurent, *Corpus*, v. 2, no. 1032 (with image); Laurent, Familles Byzantines, 473 (without image); Konstantopoulos, *Μολυβδόβουλλα*, no. 483 (without image)

D. (total): 20 mm.; Th.: 2,8 mm.; W.: 3,52 gr. Poorly preserved; blank smaller than die.

Parallel(s): Hermitage M-6642

Obverse: Archangel Michael standing on the right. The rest of the obverse is not visible.

Reverse: Inscription in 7 lines (5 surviving):

Lord aid your servant Basileios Tzirithon, *protoproedros* and *eparchos*.

Although Stavrakos pointed to the parallel from the Hermitage, he followed the erroneous description of Laurent by repeating that the obverse of the Athens specimen shows the Theotokos Hagiosoritissa.

Athens Numismatic Museum K483 (© Athens Numismatic Museum)

9. – Gabriel (third quarter of the 11th c.)[39]

Gabriel Tzirithon served as *crites* of Thrake in the third quarter of the 11th c. His post is known from four seals coming from two boulloteria and bearing metrical inscriptions. All his seals portray St. George on their obverse. Three of these specimens belong to the Dumbarton Oaks collection, while the fourth one is kept (according to the bibliography) at the Numismatic Collection in Berlin[40]. Although the editors of the fourth specimen misread the last line of the reverse, it is obvious from Schlumberger's drawing that the seal was struck with the same boulloterion like the Dumbarton Oaks

39. *PBW* Gabriel 20103; Kazhdan, *Armjane*, 83, no. 2.

40. Boulloterion 1: USA: Washington D.C., DO BZS.1958.106.3864 = Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, v. 1, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 1991, no. 71.11(a);

Boulloterion 2: 1) USA: Washington D.C., DO BZS.1958.106.1514 = Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, v. 1, no. 71.11(b); 2) USA: Washington D.C., DO BZS.1958.106.4243 = Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, v. 1, no. 71.11(c); 3) Germany: Berlin, Münzkabinett (?) = G. Schlumberger, *Sigillographie de l'empire byzantin*, Paris 1884, 708 [11th-12th c.]; M. Froehner, Bulles métriques, *Annuaire de la Société française de numismatique et d'archéologie* 8 (1884), no. 150; V. Laurent, Les bulles métriques dans la sigillographie byzantine, *Ελληνικά* 6 (1933), no. 530 [c. 1075].

Although Schlumberger himself and Froehner recorded the specimen as being kept in Berlin, Laurent noted that it was part of Schlumberger's private collection in Paris. Despite my efforts, it was impossible to locate the specimen in any collection.

specimens (b) and (c) and thus, as Nesbitt and Oikonomides already pointed out, the last word of the inscription reads *Θράκης* (not *σφραγίς*)[41] .

Gabriel is known through literary sources as well. According to Michael Psellos, there was once a dispute between the *strategos* (general) Leon Mandalos on the one hand and the monks of the monastery of Τοῦ Καλλίου (in Constantinople) on the other over a water mill somewhere in Thrake. The courts were not able to take a final decision in favor of the one or the other side, so Gabriel Tzirithon, *dishypatos* and *crites* (judge) of the theme of Thrake gave his verdict according to which the disputed goods were to be equally divided between the two parties[42]. The rest of the story is not important to our study, but it must be noted here that the information provided by Psellos is dated in 1075, which is the *terminus post quem* for Gabriel Tzirithon's service in Thrake. In the *PBW*, however, one finds the years 1084, with no explanation.

The other important information provided by Psellos is the title of *dishypatos* attributed to Gabriel, a title which was often granted mostly to judges, but is rarely attested in the sources.

10. – Michael (11th-12th c.)

He was *genikos logothetes* around the late 11th – early 12th c., according to his seal, which depicts St. Nikolaos on the obverse[43]. Michael perhaps served at this post just before Ioannes (see here, no. 12). More than one members of the family seem to be somehow involved all together in the *genikon logothesion* around the same time.

11. – Basileios (early 12th c.)[44]

This person, who is elsewhere unknown so far, signed an official document as *logariastes* of the *secreton* of the *genikon logothesion*. Dölger suggested that the document should be dated in February 1109[45], and also

41. Nesbitt – Oikonomides, *Catalogue*, v. 1, 159.

42. Psellos, ed. E. A. Fischer, *Michaelis Pselli Orationes hagiographicae*, Stuttgart 1994, 207-208 (no. 4, ll. 166 ff., esp. 187-189).

43. Germany: Munich, D. Theodoridis collection 213 = Cheynet – Theodoridis, *Collection Theodoridis*, no. 212.

44. Recorded in Laurent, Familles Byzantines, 477; Kazhdan, *Armjane*, 84, no. 8.

45. C. E. Zachariae von Lingenthal, *Jus Graecoromanum, pars III, Novellae*

that this Basileios was a grandson of Basileios *crites* (here, no. 7), a relation which, according to Kazhdan – and we are in full agreement with his view – is nothing but a hypothesis[46]. It is of great interest to note here that another member of the family, Ioannes (here, no. 12) held at that time the office of *genikos logothetes*, as did before them Michael (here, no. 10).

12. – Ioannes (early 12th c.)[47]

Ioannes is another member of the family with a seemingly brilliant career in civil administration, evidenced through sigillography and literary sources. According to an official document dated in February (and March) 1109, he served as *logothetes* of the *genikon* under Alexios I Komnenos, and was responsible for tax collection in the areas of Thrake and Macedonia[48]. Perhaps he held this post even earlier. Definitely, he was removed before June 1109, because the post is then occupied by another person[49].

The identification of this person with Ioannes, *protonotarios* of the Ἀνατολικοὶ (here, no. 3), suggested by Laurent (see above), is unlikely, because of dating criteria.

This career stage of Ioannes is also known through three seals, coming from the same boulloterion. Two of them are kept at the IFEB collection, while the third has appeared in the auction market. The Mother of God (*Theotokos Episkepsis*) was his protector depicted on the seals.

1) France: Paris, IFEB 261

Ed.: Laurent, *Corpus*, v. 2, no. 329 (with image)

D. (total): 20 x 28 mm.; D. (field): 26 mm.; Th.: 1,8 x 4 mm.; W.: 10,13 gr. Well preserved; oval-shaped disc; blank larger than die.

---

constitutiones, Leipzig 1857, 398; I. Zepos – P. Zepos, *Jus Graecoromanum*, v. 1, Athens 1931, 338.

46. Kazhdan, *Armjane*, 84, see commentary on no. 8.

47. *PBW* Ioannes 20374; Laurent, Familles Byzantines, 477, with fn. 5; Kazhdan, *Armjane*, 84, no. 7.

48. Zachariae von Lingenthal, *Jus Graecoromanum*, 393; Zepos – Zepos, *Jus Graecoromanum*, 334; Dölger – Wirth, *Regesten*, 168, no. 1245. See also A.-K. Wassiliou-Seibt, Der Familienname Serblias und seine Träger in Byzanz. Eine sigillographisch-prosopographische Studie, *SBS* 11 (2012), 52.

49. Georgios Spanopoulos. See e.g. Dölger – Wirth, *Regesten*, 170, no. 1246.

Parallel(s): IFEB 302; Auction Timeline (23-27 May 2017), no. 1776

Obverse: Theotokos Episkepsis; sigla: Μ̄Ρ Θ̄V; border of dots. Reading: Μ(ήτη)ϱ Θ(εο)ῦ.

Reverse: Inscription in 5 lines: +Θ̅Κ̅Ε|ΡΟΗΘΕΙ|Ι̅Ω̅ΓΕΝΙΚΩ|ΤΩΤ,ΙΡΙ|ΘΩ ΝΙ; border of dots. Reading: + Θ(εοτό)κε / βοήθει / Ἰω(άννη) γενικῷ / τῷ Τζιϱί/θωνι.

Mother of God. Theotokos aid Ioannes Tzirithon, *genikos* (*logothetes* of the *genikon*).

Date: early 12th c. (before 1109)

IFEB 261 (© IFEB Paris)

2) France: Paris, IFEB 302

Ed.: Laurent, *Corpus*, v. 2, no. 329 (without image)

D. (total): 15,5 mm.; Th.: 1,8 mm.; W.: 3,8 gr. Chipped; corroded; blank smaller than die.

Parallel(s): IFEB 261; Auction Timeline (23-27 May 2017), no. 1776

Obverse: Theotokos Episkepsis; sigla: Μ̣Ρ Θ̄V; border of dots. Reading: Μ(ήτη)ϱ Θ(εο)ῦ.

Reverse: Inscription in 5 lines: +Θ̣Κ̣Ε̣|ΡΟΗΘΕ.Ι̅Ω̅ΓΕΝΙΚ.|ΤΩΤ̣.Ι̣Ρ̣Ι̣|ΘΩΝΙ̣. Reading: + Θ(εοτό)κε / βοήθε[ι] / Ἰω(άννη) γενικ[ῷ] / τῷ Τ[ζ]ιϱί/θωνι.

Mother of God. Theotokos aid Ioannes Tzirithon, *genikos* (*logothetes* of the *genikon*).

Date: early 12th c. (before 1109)

IFEB 302 (© IFEB Paris)

3) Unknown present location (auction)

Ed.: Auction Timeline (23-27 May 2017), no. 1776 (with image)[50]

D. (total): 35 mm.; W.: 23 gr. Slightly corroded; blank much larger than die.

Parallel(s): IFEB 261; IFEB 302

Obverse: Theotokos Episkepsis; sigla

Reverse: Inscription in 5 lines:

Mother of God. Theotokos aid Ioannes Tzirithon, *genikos* (*logothetes* of the *genikon*).

Date: early 12th c. (before 1109).

50. According to the auction catalogue, the specimen comes from a private collection in London and was formerly presented by Persepolis Gallery, Mayfair, London, in the 1980's.

Auction Timeline (23-27 May 2017), no. 1776

This specimen (which was described in the auction catalogue as "trade seal"), at first does not seem to have been issued with the same boulloterion as the other two. Especially the K in the first line looks highly corroded, while the W in the fourth and fifth lines resembles a different type. However, not only the obverse is identical, but also several details on the reverse point to the same boulloterion: the Γ in the third line; the T at the beginning of the fourth line; the first I in the fourth line; the position of the W between the two T in the fourth line etc. If one compares the field diameter with that of IFEB 261, which is the best preserved of all three, it seems that either the die of this boulloterion (if we should speak of a second one) was smaller than that of the IFEB specimen, or the editors of the auction catalogue did not measure precisely (or write down correctly) the total diameter (which they give as 35mm.). Otherwise it is impossible to match a field diameter of 26 mm. (IFEB 261) in this disc of a total diameter of 35 mm., when the empty space covers almost half of this length. Be that as it may, based on epigraphy and without being able to examine closely and measure this specimen, we would ascribe all three seals to the same boulloterion.

13. – Konstantinos (first third of the 13th century)

Megalodoxotatos kyr (*τῷ μεγαλοδοξωτάτῳ κυρῷ Κωνσταντίνῳ τῳ Τζιρίνθῳ*), in a document written by Ioannes Apokaukos, bishop of

Naupaktos and dated between 1215 and 1233 (Laurent dated the same document "around 1235")[51]. There is no doubt that the family name Tzirinthos is nothing but a misspelling of Tzirithon. This Konstantinos must have been a magnate, a landlord somewhere in Epirus, although the place-name has not survived in the document. We would hesitate to identify him with the anonymous *megas chartoularios*, active in Thessaloniki in the 1240's[52], and Laurent's suggestion that his family has found refuge in the Despotate of Epirus after the capture of Constantinople by the Latins in 1204 relies on no evidence. A branch of the family or an individual may have well been there before the capture or independently. A similar suggestion (again with no supporting evidence) was expressed by Ahrweiler about the Empire of Nikaia[53].

14. – Anonymous (first half of the 13th century)[54]

This person is mentioned in a document related to a dispute between some persons belonging to his circle (*τὸ μέρος τοῦ Τζιρίθωνος*) and the monastery of Lembos, in the area of Smyrna. It seems that he was a land proprietor in the area of Mela, perhaps a "pronoia" holder, according to Ahrweiler, who suggested an identification of this individual with the anonymous Tzirithon active in Thessaloniki around the same time. We tend to agree with Macrides' hesitations regarding the identification of these persons[55].Although the document bears no date, Ahrweiler and Macrides accepted a dating in 1250, the year when they put Tzirithon's death (this, however, on the basis of unknown criteria, since there is no evidence in the text that Tzirithon died in that year precisely; the word *ἐκείνου* is a clue that this person was already deceased at the time when the document was issued, but this does not mean that he necessarily passed away that same year).

51. S. Petridès, Jean Apokaukos, lettres et autres documents inédits, *IRAIK* 14 (1909), 87-88, no. XV; Laurent, Familles Byzantines, 477, with fn. 1; N. Tomadakes, *Οἱ λόγιοι τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας*, Athens 1955 [repr. Thessaloniki 1993], 35, 55, no. 14.

52. The same hesitation was expressed by R. Macrides, *George Akropolites. The History*, Oxford 2007, 240, fn. 11.

53. Ahrweiler, Smyrne, 24-25.

54. The person is recorded in Laurent, Familles Byzantines, 476.

55. MM, v. 4, Wien 1871, no. 129; Ahrweiler, Smyrne, 145, 177; Macrides, *Akropolites*, 240, fn. 11.

15. – Anonymous (mid-13th century)[56]

According to Georgios Akropolites and Theodoros Skoutariotes (who actually copied Akropolites), as well as the verses written by Ephraim, a person named Tzirithon participated the plot against Demetrios Doukas Komnenos Angelos, despot of Thessaloniki (since 1244) in autumn 1246, when Ioannes III Vatatzes of Nikaia was on his way back after a victorious campaign in Bulgaria[57]. Apparently the conspirators were working in favor of Ioannes. Towards the end of November 1246, the city was surrendered to Ioannes III Vatatzes and Demetrios was exiled. It is of great interest that this anonymous Tzirithon is recorded as one of the "noble" citizens of Thessaloniki, who had been (prior or after the fall of the city to Vatatzes?)[58] appointed megas chartoularios "by the Emperor" (*Οἱ γὰρ Θεσσαλονικεῖς... ὀνομαστοὶ καὶ γνώριμοι... οἱ δὲ τῶν ἐπισήμων / ἐκ δ' εὐγενῶν... Τζιρίθων, ὅν καὶ [μέγαν χαρτουλάριον] ὁ βασιλεὺς τετίμηκεν*). It is certain that the emperor mentioned in the text is Ioannes III Vatatzes of Nikaia, since at that time Thessaloniki was under the suzerainty of Nikaia, and not Theodoros Doukas of Thessaloniki (father of Demetrios). We do not agree, however, with Ahrweiler that the Tzirithon family, like the others mentioned in the texts (especially in Ephraim's work) was one of the noble families of the Empire of Nikaia[59]. What we understand is that this anonymous Tzirithon was a local of Thessaloniki, not necessarily a prominent member of the Nikaian society and also this does not mean that the Tzirithon family was exclusively part of the Nikaian society.

On the basis of the available evidence, we may date Tzirithon's service as *megas chartoularios* either in the years 1244-1246 or, more likely, after November 1246. Despite Ahrweiler's comments, Macrides, just like Laurent did before, hesitates to identify this anonymous Tzirithon with either

56. The person is recorded in Laurent, Familles Byzantines, 476.

57. Akropolites, 45, ed. A. Heisenberg – P. Wirth, *Georgii Acropolitae Opera*, v. 1, Stuttgart 1977, 79; Theodoros Skoutariotes, ed. K. Sathas, *Μεσαιωνική Βιβλιοθήκη*, v. 7 (*Ἀνωνύμου Σύνοψις Χρονική*), Venice – Paris 1894, 495; Ephraim, v. 8556, ed. O. Lampsides, *Ephraem Aenii Historia Chronica*, Athens 1990, 303.

58. According to Cheynet – Theodoridis, *Collection Theodoridis*, 223, Vatatzes honored Tzirithon for his services and assistance after the surrender of Thessaloniki in November 1246.

59. Ahrweiler, Smyrne, 177.

Konstantinos (see here, no. 13) or the anonymous proprietor from the area of Smyrna (see here, no. 14)[60]. In our opinion, this hesitation is absolutely correct and we are dealing with three different individuals.

16. – Georgios (c. mid-11th c. ?)

A person known through a seal first mentioned by Cheynet and Theodoridis. The specimen is heavily corroded, especially on the reverse, where part of the surface is missing. It seems, though, that the family name is indeed Tzirithon. About the date, it is hard to reach to a safe conclusion and, therefore, this entry comes after those which have more secure dates. The letters point to a period after the first quarter of the 11th c., but certainly not very late, probably before the 12th c. Perhaps a dating between 1030-1060 would fit, until a parallel or similar object is discovered.

Harvard Art Museums, Arthur M. Sackler Museum, BZS.1951.31.5.3307 (ex T. Whittemore collection; previously known as Fogg 3307)

Ed.: unpublished; mentioned by Cheynet - Theodoridis, *Collection Theodoridis*, 223.

Obverse: Theotokos Episkepsis; sigla: M̄Ꝑ - Θ̄V; border of dots. Reading: Μ(ήτη)ρ Θ(εο)ῦ.

Reverse: Inscription in 5 lines: +KR̄Ѡ̣Ḥ̣Θ,|TѠ..Д̣Ѵ,|Ṛ̣ЄѠ...Ѡ|Д̣.....H|Ṛ̣I ΘѠNI| –; border of dots. Reading: Κ(ύριε) βωήθ(ει) / τῷ [σῷ] δού(λῳ) / Γεω[ργί]ῳ / α[...τ(ῷ) Τζ]η/ρίθωνι - Κύριε βοήθει τῷ σῷ δούλῳ Γεωργίῳ α[...] τῷ Τζιρίθωνι

Mother of God. Lord aid your servant Georgios Tzirithon [...].

Reading of the first line is not certain. Although the obverse shows Theotokos, the inscription on the reverse starts with a K, which suggests invocation to the Lord. This combination, though, is not unique.[61]

At the beginning of the fourth line the surviving letter looks like an A. If we consider that the article preceding the family name is abbreviated with T and the diphthong of the name consists of one character only (Tʒ), then there is enough space for three more letters, which could be read as A[CHK], that is asekretis. Nothing else is known about this person.

---

60. Ahrweiler, Smyrne, 177; Laurent, Familles Byzantines, 476; Macrides, *Akropolites*, 240, fn. 11.

61. See, for example, DO BZS.1958.106.199 (11th c.), in: E. McGeer – J. Nesbitt – N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and in the Fogg Museum of Art*, v. 5, Dumbarton Oaks, Washington D.C. 2005, no. 42.4.

© Harvard Art Museums, Arthur M. Sackler Museum, BZS.1951.31.5.3307 (photos provided by © Dumbarton Oaks, Washington, D.C.)

17. – Tzirithia (1409)[62]

This person (Τζιριθία) is included here because of her very particular name which is similar to that of Tzirithon and could, therefore, be associated to the Tzirithon family. The same applies to the next entry.

Tzirithia was a widow, *πάροικος* of the monastery of Lavra in the village Gomatou near Hierissos. She is recorded in a document (*πρακτικὸν*) of 1409 from the archives of Lavra[63]. It is not uncommon to see old noble Byzantine families to decline after the 11th-12th c. and some of their branches to appear as part of the low classes in rural society. It seems that this is the case for the Tzirithon family as well.

18. – Kale Tzirichia (1320)[64]

This is a case similar to the previous one, with the name Tzirichia (Τζιριχία) to be, most probably, a corrupted form of Tzirichia (Τζιριθία). It is obvious, in the text, that Tzirichia is a family name. Καλὴ Τζιριχία was a widow, *πάροικος* at Gomatou (Hierissos), according to a document from the archives of Iviron[65].

62. *PLP*, no. 27985.

63. Lemerle et al., *Lavra*, v. 3, Paris 1979, 159 (no. 161, l. 64).

64. *PLP*, no. 93951.

65. J. Lefort et al. (ed.), *Actes d' Iviron*, v. 3, Paris 1994, 266 (no 79, II. 136-137).

TABLE 1: Seals issued by Tzirithon family members

BL column shows the boulloteria used by each person. The small letter before the number corresponds to the official's career stage as indicated in the present study.

b. = bust; h.-f. = half-figure; st. = standing; thr. = enthroned.

Owner	BL	Present Location	Date	Depicted Saint(s)
Ioannes (3)	1	DO BZS.1955.1.3380	11th c. first half	St. Theodoros (b.)
Leon (4)	1	BnF Seyrig 88	11th c. middle	Th. Hodegetria (h.-f.)
Leon (4)	1	Orghidan 171	11th c. middle	Th. Hodegetria (h.-f.)
Leon (4)	1	DO BZS.1955.1.2381	11th c. middle	Th. Hodegetria (h.-f.)
Christo-doulos (6)	1	Theodoridis 1194	11th c. middle	St. Georgios (b.) + Th.Blachernitissa (b.)
Basileios (7)	b1	Athens NM Stamoules 81	after 1045	Th. Episkepsis (st.)
Basileios (7)	c1	private coll. (Bulgaria)	c. 1050's-c. 1060's	Th. Hodegetria (st.)
Basileios (7)	d1	Hirsch (Sept. 2003), 2675	c. 1065-c.1080	Th. holding Christ (thr.)
Basileios (7)	e1	Vienna MK 244	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 447	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 455	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 581	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 582	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 583	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 584	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 585	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	BnF Zacos 586	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	Harvard BZS.1951.31.5.133	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos

Basileios (7)	e1	Harvard BZS.1951.31.5.267	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e1	Harvard BZS.1951.31.5.781	c. 1065-c.1080	Arch. Michael + St. Nikolaos
Basileios (7)	e2	Athens NM K142α	c. 1065-c.1080	Th. holding Christ (thr.)
Basileios (7)	e2	unknown pr. loc.	c. 1065-c.1080	Th. holding Christ (thr.)
Basileios (7)	e2	unknown pr. loc. (ex I. Kallisperis coll.)	c. 1065-c.1080	Th. holding Christ (thr.)
Basileios (8)	a1	IFEB 269	1060's-1070's ?	Th. Blachernitissa (st.)
Basileios (8)	a1?	unknown pr. loc. (BnF ?)	1060's-1070's ?	?
Basileios (8)	b1	Hermitage M-12083	1080's ?	St. Nikolaos + Arch. Michael
Basileios (8)	b1	Naumann 45, 1061	1080's ?	St. Nikolaos + Arch. Michael
Basileios (8)	c1	Hermitage M-6642	11th c. late ?	St. Nikolaos + Arch. Michael
Basileios (8)	c1	Athens NM K483	11th c. late ?	St. Nikolaos + Arch. Michael
Gabriel (9)	1	DO BZS.1958.106.3864	11th c. third quarter	St. Georgios (st.)
Gabriel (9)	2	DO BZS.1958.106.1514	11th c. third quarter	St. Georgios (st.)
Gabriel (9)	2	DO BZS.1958.106.4243	11th c. third quarter	St. Georgios (st.)
Gabriel (9)	2	Berlin MK ?	11th c. third quarter	St. Georgios (st.) ?
Michael (10)	1	Theodoridis 213	11th c. late-12th c. early	St. Nikolaos (b.)
Ioannes (12)	1	IFEB 261	12th c. early	Th. Episkepsis (h.-f.)
Ioannes (12)	1	IFEB 302	12th c. early	Th. Episkepsis (h.-f.)
Ioannes (12)	1	Timeline (May 2017), 1776	12th c. early	Th. Episkepsis (h.-f.)
Georgios (16)	1	Harvard BZS.1951.31.5.3307	c. mid-11th c. ?	Th. Episkepsis (h.-f.)

Συμβολη στη Βυζαντινη Προσωπογραφια
2. Η Οικογενεια των Τζιριθωνων

Παρουσίαση της βυζαντινής οικογένειας των Τζιριθώνων, μέσα από φιλολογικές πηγές, κρατικά και νομικά έγγραφα, καθώς και μολυβδόβουλλα. Συνολικά περιλαμβάνονται 16 πρόσωπα φέροντα το οικογενειακό όνομα Τζιρίθων, καθώς και δύο ακόμα με το βαπτιστικό Τζιριθία, που, πιθανότατα, συνδέεται με το υπό εξέταση οικογενειακό. Από τα 38 μολυβδόβουλλα που συγκεντρώθηκαν, τα 18 προέρχονται από βουλλωτήρια ενός προσώπου.

Το όνομα Τζιρίθων, πιθανότατα, ετυμολογείται από κάποια τουρκική γλώσσα, αν και σύμφωνα με τη βιβλιογραφία, η οικογένεια είναι αρμενικής προέλευσης. Η παλαιότερη μαρτυρία για άτομο φέρον το όνομα Τζιρίθων χρονολογείται στα τέλη του 9ου ή τις αρχές του 10ου, ενώ η τελευταία γύρω στα μέσα του 13ου αιώνα. Το όνομα Τζιριθία, ωστόσο, χρονολογείται στις αρχές του 15ου αι. Προς το παρόν, όλα τα στοιχεία δείχνουν πως η οικογένεια Τζιρίθων δεν στράφηκε καθόλου προς τον στρατιωτικό τομέα και όλα τα μέλη της σχετίζονταν με την πολιτική διοίκηση. Επιπλέον, κατόρθωσαν να διατηρηθούν στο προσκήνιο για περίπου δυο αιώνες.

Αναμφίβολα, η οικογένεια των Τζιριθώνων, αν και ελάχιστα γνωστή, ανήκε στην αφρόκρεμα της βυζαντινής αριστοκρατίας, και είχε πρόσβαση σε υψηλά αξιώματα της πολιτικής διοίκησης.

Κωνσταντινος Τακιρτακογλου

Η Συμμετοχη Τουρκων Πολεμιστων στον Αββασιδικο Στρατο Κατα τις Αραβο-Βυζαντινες Συγκρουσεις: Οι Επιχειρησεις του Στρατιωτικου Αρχηγου Bughā al-Kabīr.

Ένα από τα σημαντικότερα επεισόδια της μεσαιωνικής αραβικής ιστορίας είναι αναμφίβολα η απόφαση των Αββασιδών να αναδιοργανώσουν τις στρατιωτικές τους δυνάμεις συμπεριλαμβάνοντας σε αυτές Τούρκους[1] πολεμιστές. Η αγορά αυτών των ανδρών, η ένταξή

1. Το εθνωνύμιο του Τούρκου εδώ χρησιμοποιείται με την ευρύτερη σημασία με την οποία το χρησιμοποιούσαν και οι ίδιοι οι Άραβες συγγραφείς του μεσαίωνα, ως δηλωτικό δηλαδή κάθε νομαδικού λαού στα βόρεια της Περσίας (στον διάδρομο της στέπας) οι οποίοι δεν είχαν μόνιμο τόπο κατοικίας, μετακινούνταν συνεχώς, ήταν πολεμικοί λαοί (έκαναν ληστρικές επιδρομές στα εδάφη του Χαλιφάτου), πίστευαν σε ανιμιστικές θρησκείες, και ήταν οργανωμένοι σε μικρότερες ή μεγαλύτερες φατριακές συνομοσπονδίες. Βλ. ενδεικτικά O. Ismail, Muʿtaṣim and the Turks, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 39 (1966), 12-24,13-15. M.A. Shaban, *Ισλαμική Ιστορία. Μια νέα ερμηνεία.* Τόμος ΙΙ (750-1055/ε.ε.132-448), μετ. Σ. Παπαγεωργιου, Αθήνα 2006, 140-141. Βλ. επίσης, C. Bosworth, The Turks in the Islamic lands up to the mid 11th century, στο: *Philologiae turcicae fundamenta III,* εκδ. C. Cahen, Wiesbaden 1970, 1-20, 2. C. Beckwith, Aspects of the early history of the central Asian guard corps in Islam, *Archivum Eurasiae Medii Aevi* 4 (1984), 29-43, 31. F. Amabe, *The Emergence of the ʻAbbasid Autocracy: the ʻAbbasid Army, Khurasan and Adharbayjan*, Kyoto 1995, 148. Για μία ανάλυση της γεωγραφικής καταγωγής αυτών των πολεμιστών, βλ. H. Kennedy, *The Armies of the Caliphs. Military and Society in the Early Islamic State* [Warfare and History], London 2001, 120-121. F. Fāwzī, *al-Jaysh wa al-siyāsah fī al-ʻaṣr al-Umawī wa-maṭlaʻ al-ʻaṣr al-ʻabbāsī 41h\66 m - 334h\956m: dirāsah tārīkhīyah,* Ammān 2005, 139. Z. Zsidai, Some thoughts on the translation and the interpretation of terms describing Turkic peoples in medieval Arabic Sources, *Hungarian Historical Review* 7 (2017), 57-81.

τους στην ισλαμική κοινωνία, καθώς και οι συνέπειες αυτής της κίνησης έχουν μελετηθεί επισταμένως από τους ισλαμολόγους[2]. Ωστόσο, δεν μπορούμε να ισχυρισθούμε το ίδιο για τις συνέπειες που είχε αυτή η απόφαση στην πορεία των αραβο-βυζαντινών συγκρούσεων. Παρακάτω θα επιχειρήσουμε να φωτίσουμε μία πτυχή αυτής της υπόθεσης, εστιάζοντας στη δράση ενός εκ των κυριότερων Τούρκων στρατιωτικών ηγετών, του Bughā al-Kabīr (του Πρεσβύτερου), στο βυζαντινό μέτωπο. Η επιλογή του συγκεκριμένου προσώπου δεν είναι τυχαία: ο Bughā όχι μόνο συμμετείχε σε όλες τις μεγάλες αραβικές επιχειρήσεις της περιόδου, αλλά και η χρονική περίοδος της δράσης του συμπίπτει με την τελευταία περίοδο που το αββασιδικό χαλιφάτο ήταν ενεργό στο βυζαντινό μέτωπο. Ο χρόνος θανάτου του Bughā, δηλαδή το 862 και λίγο μετά τη δολοφονία του al-Mutawakkil, επιτρέπει στον ερευνητή να μελετήσει την επίδραση που είχε η συμμετοχή των Τούρκων πολεμιστών στις αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις, χωρίς η μελέτη αυτή να λαμβάνει υπόψη την επονομαζόμενη περίοδο της αναρχίας στην Sāmarrā (862-869), οπότε ούτως ή άλλως οι αββασιδικοί στρατοί είχαν συγκεντρωθεί στο κέντρο του Χαλιφάτου, με τον στρατό του να είναι απασχολημένος στις εμφύλιες διαμάχες και τους πολιτικούς ανταγωνισμούς της περιόδου.

Η στροφή της Βαγδάτης στο τουρκικό στοιχείο για να στελεχώσει τα επίλεκτα στρατεύματα της έχει εδώ και πολύ καιρό συνδεθεί με το όνομα του Χαλίφη al-Mu'taşim, αν και ορθά πολλοί ιστορικοί εστιάζουν στον κεντρικό ρόλο που είχε ο αδερφός του και προκάτοχός του, ο al-Ma'mūn, σε αυτή τη διαδικασία[3]. Αυτό φυσικά δεν σημαίνει ότι έως τότε ανάμεσα στις τάξεις του αραβικού στρατού δεν υπήρχαν τουρκικά στοιχεία[4], αλλά ότι από εκείνη την στιγμή ξεκίνησε η προσπάθεια της κεντρικής κυβέρνησης να οργανώσει τις στρατιωτικές της δυνάμεις γύρω από έναν νέο πυρήνα που θα αποτελούσαν αυτοί οι πολεμιστές. Η κίνηση

2. Βλ. ενδεικτικά: H. Kennedy, *The prophet and the age of the Caliphates*, Harlow 2004, 157 κ.εξ.

3. M. Gordon, *The Breaking of Thousand Swords. A history of the Turkish military of Samarra (A.H. 200-275/ 815-889)*, New York 2001, 44-46. Βλ. επίσης: Kennedy, *The Armies*, 118. Ismail, Muʿtaṣim, 15-16. Amabe, *The Emergence*,129 κ.εξ.

4. Για προγενέστερα παραδείγματα Τούρκων μαχητών στις τάξεις των χαλιφικών στρατιών, βλ. ενδεικτικά: Ismail, Muʿtaṣim, 15. Beckwith, Aspects, 36. Fāwzī, *al-Jaysh*, 141 κ. εξ.

προήλθε από την απόφαση του al-Ma'mūn, μετά το πέρας της εμφύλιας σύγκρουσης με τον αδερφό του al-Amīn, να απεξαρτηθεί από το έως τότε κύριο στήριγμα του καθεστώτος των Χορασανιτών. Φυσικά η υφιστάμενη στρατιωτική ιεραρχία του Χαλιφάτου δεν παραχώρησε τα προνόμιά της αμαχητί[5], ενώ σύντομα συγκρούσεις άρχισαν στην πρωτεύουσα μεταξύ του αστικού πληθυσμού και των νέων αυτών πολεμιστών, που η μόνη τους σύνδεση με τον ισλαμικό κόσμο ήταν η σχέση τους με τον Χαλίφη. Η σταδιακή αύξηση της έντασης αυτών των αναταραχών, καθώς και η επιθυμία της κεντρικής κυβέρνησης να διατηρήσει τον αποκλεισμό της πραιτοριανής της φρουράς από τον τοπικό πληθυσμό[6], οδήγησαν τον al-Mu'taşim στην απόφαση να μεταφέρει την πρωτεύουσα από τη Βαγδάτη στη Sāmarrā[7].

Πάντως η ομάδα των Τούρκων δεν ήταν ομοιόμορφη. Ένας σημαντικός διαχωρισμός μεταξύ των μελών της ήταν ο χρόνος που εισήλθαν στον ισλαμικό κόσμο. Όσοι Τούρκοι είχαν, με τον έναν ή άλλο τρόπο, εγκατασταθεί στη Βαγδάτη πριν από τη μαζική αγορά Τούρκων μαμελούκων[8] από τον al-Mu'taşim, λειτούργησαν ως ενδιάμεσοι μεταξύ της κεντρικής εξουσίας και των νεο-αφιχθέντων πολεμιστών και ο ρόλος τους αυτός τους επέτρεψε να διαπρέψουν ως στρατιωτικοί αρχηγοί του Χαλιφάτου. Ανάμεσα σε αυτούς πρωταγωνιστική ήταν η φυσιογνωμία του Bughā al-Kabīr.

---

5. Βλ. ενδεικτικά: Fāwzī, *al-Jaysh*, 103.

6. al-Masʿūdī, *Al-murūj al-dhahab wa'l-máādin al-jawhar*, τ. 4, εκδ. Kamāl Hasan Maŕāī, Bayrūt 2005, 44 [Mas'udi, *The Meadows of Gold. The Abbasids*, μετ. P. Lunde – C. Stone, New York 2010, 299]. Ibn al-Athīr, *al-Kāmil fī al-Tārīkh*, τ. 6, εκδ. M. Al-Daqāqi, Bayrūt 2006, 21-22.

7. Βλ. ενδεικτικά: al-Ṭabarī, *Ta'rīkh al-ʾumam wa al-mulūk*, εκδ. Muḥammad Abū al-Faḍl Ibrāhīm, Bayrūt 2008, τ. 9, 168 [*The history of al-Ṭabarī*, v. 33 *Storm and Stress along the northern frontiers of the ʿAbbāsid Caliphate*, μετ. C. Bosworth, New York 1991, 27]. Αναλυτικά βλ. O. Ismail, The founding of a new capital: Sāmarrā, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies* 31(1968), 1-13. Επίσης: Gordon, *The Breaking,* 50-60. Kennedy, *The Armies*, 122. Kennedy, *The Prophet*, 163-164. S. Ḥumūd, *Al-dawla al-ʿabbāsīah: marāḥil tārīkhuhā wa ḥaḍāratuhā (132-656h/ 750-1258m)*, Bayrūt 2015, 99-101.

8. Αυτή την ομάδα ο Gordon, *The Breaking*, 61, την ονομάζει «Baghdadi Turks», ενώ τους Τούρκους που αγόρασε ο al-Mu'taṣim και οι διάδοχοί του τους χαρακτηρίζει ως «steppe Turks».

Περίοδος ηγεμονίας του al-Mu'taşim

Γνωρίζουμε ότι ο Bughā al-Kabīr, πριν απελευθερωθεί από τον al-Mu'taşim, είχε υπάρξει μαμελούκος του υπουργού των Αββασιδών al-Hasan ibn Sahl[9]. Ο Golden, βασιζόμενος σε μια γεωργιανή πηγή, πιστεύει ότι ο Bughā ήταν στην πραγματικότητα Χάζαρος[10]. Οι επαφές του Bughā με τους Χαζάρους κατά τη διάρκεια της εκστρατείας που είχε αναλάβει στον Καύκασο ενισχύουν αυτή την άποψη. Ωστόσο η αλήθεια είναι ότι δεν μπορούμε να αποφανθούμε με βεβαιότητα για το βάσιμο αυτής της υπόθεσης[11].

Η πρώτη του συμμετοχή σε αββασιδική εκστρατεία ήρθε στο πλαίσιο των αγώνων εναντίον της επανάστασης των Χουρραμιτών στο Αζερμπαϊτζάν[12]. Ο ηγέτης της επανάστασης, Bābak, είχε καταφέρει για πάνω από μια εικοσαετία να αντιμετωπίσει τις συνεχείς επιθέσεις του στρατού του al-Ma'mūn[13]. Με τον θάνατο του τελευταίου το πρόβλημα του Bābak ανέλαβε να το αντιμετωπίσει ο al-Mu'taşim, με τον νεοσύστατο στρατό του: ήταν μια πρώτης τάξεως ευκαιρία να δοκιμασθεί εμπράκτως. Αρχιστράτηγος της επιχείρησης ορίστηκε ο ιρανικής καταγωγής Afshīn[14]. Οι επιχειρήσεις του Afshīn μέχρι την τελική επικράτηση των Αββασιδών ήταν μακροχρόνιες και όχι πάντα επιτυχείς[15]. Σε αυτές ενεργό ρόλο

9. Khalīl ibn Aybak al-Ṣafadī, *Kitāb al-wafī bi al-wafayāt*, εκδ. Aḥmad Arnā'ūṭ – Turkī Muṣṭafa, τ. 10, Bayrūt 2000, 109-110. Πρβλ. Amabe, *The Emergence*, 154.

10. P. Golden, Khazar Turkic Ghulāms in Caliphal Service, *Journal Asiatique* 292 (2004), 279-309, 281-282, υπ.10. Την άποψη αυτή θεωρούμε ότι την ενισχύει και μία πληροφορία στο έργο του Balādhurī, ο οποίος θέλει τον Bughā να εποικίζει μια πόλη στον Καύκασο με ομάδες Χαζάρων, βλ. Balādhurī, *Futūh al-Buldan*, εκδ. M. J. Goeje, Leiden 1866, 203.

11. Bosworth, The Turks,5-6.

12. Ο al-Ţabarī τοποθετεί τις απαρχές της δράσης του Bābak στο 201/816-817, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 84 [*The history of al-Ţabarī*, v. 32 *The Reunification of the ʿAbbāsid Caliphate in Equilibrium*, μετ. C. Bosworth, New York 1987, 65]. Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ. 5, 432. Για την επανάσταση αυτή βλ. ενδεικτικά: Amabe, *The Emergence*, 107-125. Shaban, *Ισλαμική Ιστορία,* 127 κ. εξ.

13. Για όλους τους Άραβες διοικητές που ηττήθηκαν από τον Bābak, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 192 [Bosworth, *Storm and Stress*, 91]. Ibn Wadhih qui dicitur al-Jacubi, τ. 2, εκδ. M. Houtsma, Lugduni Batavorum 1883, 560 κ εξ. (στο εξής al-Ya'qūbī).

14. Για τους υφιστάμενους στον Afshīn στρατιωτικούς διοικητές που έλαβαν μέρος στην επιχείρηση εναντίον του Bābak, βλ. Amabe, *The Emergence*, 144-145.

15. Αναλυτικά για τις επιχειρήσεις εναντίον του Bābak βλ. Kennedy, *The Armies*, 131-133.

διαδραμάτισε και ο Bughā: όταν το 835/220 ο Τούρκος στάλθηκε στον Afshīn με τα χρήματα για τους μισθούς των στρατευμάτων[16], ο Afshīn αποφάσισε να τον κρατήσει κοντά του τοποθετώντας τον αρχηγό ενός μικρού αποσπάσματος ανδρών. Ωστόσο δύο φορές ο Bughā ηττήθηκε από τις δυνάμεις του επαναστάτη, ήττες που είχαν ως αποτέλεσμα τη δημιουργία ψυχρού κλίματος μεταξύ των δύο ανδρών[17].

Οι ήττες του Bughā απέναντι στις δυνάμεις του Bābak δεν ήταν άσχετες από το ορεινό έδαφος του Αζερμπαϊτζάν και το είδος των δυνάμεων που πρέπει να είχε υπό τις διαταγές του ο πρώτος[18]. Ο Bughā είχε την πολυτέλεια να ηγείται των άριστων στο πεδίο της μάχης στρατιωτικών αποσπασμάτων των συμπατριωτών του, οι οποίοι, αν και δεν ξεπέρασαν αριθμητικά τις αραβικές δυνάμεις των Αββασιδών[19], ωστόσο θεωρούνταν δικαιολογημένα ο αθέρας τους. Το κύριο τακτικό πλεονέκτημα που προσέφεραν αυτά τα στρατεύματα ήταν η εξαιρετική τους ικανότητα ως ιπποτοξότες. Ο Kaegi σε ειδική του μελέτη έχει διερευνήσει τη σημασία των ιπποτοξοτών στη διεξαγωγή του πολέμου κατά τον μεσαίωνα[20], ενώ ο Kennedy δε διστάζει να αναφερθεί σε μία *στρατιωτική επανάσταση*

---

16. Ibn al-Athīr, τ. 6, 20: *Απέστειλε ο al-Muʿtaşim τον Bughā al-Kabīr στον Afshīn μαζί με χρήματα για τους στρατιώτες ...*

"المعتصم وجه بغا الكبير الى الأفشين ومعه مالٌ للجند".

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 165 [Bosworth, *Storm and Stress*, 19). Miskawayh, *Tajārib al-Umam*, τ. 4, εκδ. Sayyid Kasrawī Ḥasan, Bayrūt 2003, 8.

17. Για τις ήττες του Bughā σε αυτή την εκστρατεία, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 171,173 [Bosworth, *Storm and Stress*, 37-38, 43]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 25, 27. Miskawayh, τ. 4, 15-19.

18. Gordon, The Breaking, 76.

19. Οι υπολογισμοί των ιστορικών για τον αριθμό των συνολικών δυνάμεων των Τούρκων στο αββασιδικό στράτευμα συχνά απέχουν αισθητά μεταξύ τους. Βλ. ενδεικτικά για το θέμα: Gordon, *The Breaking,* 72-73. Kennedy, *The Armies*, 126-128. Kennedy, *The Prophet,* 158. Όπως και να έχει δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι όπως επισημαίνει ο Ismail, Muʿtaşim, 20: «The Turks were neither the only nor even the dominant element in Mu'taşim's army». Πρβλ. Ḥumūd, *Al-dawla al-ʿabbāsīah*, 99 η οποία κάνει λόγο για 70 χιλιάδες Τούρκους στρατιώτες ήδη από την εποχή του Mu'taşim.

20. Για τον τρόπο πολέμου των ιπποτοξοτών και την επιρροή που αυτός είχε στους στρατούς του μεσαίωνα βλ. ενδεικτικά: N. Di Cosmo (ed.), *Warfare in Inner Asian History: 500-1800*, Boston 2002, 1-174. W. Kaegi, The contribution of Archery to the Turkish conquest of Anatolia, *Speculum* 39 (1964), 96-108. D. A. Graff, *The Eurasian Way of War Military Practice in Seventh-Century China and Byzantium.* Florence: Taylor and Francis, 2016, 215 κ.εξ.

που σηματοδοτούσε η εισαγωγή αυτών των πολεμιστών στον ισλαμικό κόσμο[21]. Οι μεσαιωνικές πηγές δείχνουν να στηρίζουν τις απόψεις αυτών των ιστορικών. Ο σημαντικός Άραβας λόγιος της περιόδου al-Jāḥiẓ γράφει χαρακτηριστικά για τις πολεμικές ικανότητες του Τούρκου μαχητή: *Και ενώ αυτός τοξεύει, το άλογο του ξεχύνεται προς τα πίσω ή προς τα εμπρός, δεξιά ή αριστερά, πάνω ή κάτω. Και ρίχνει δέκα βέλη πριν ένας Χαριτζίτης ετοιμάσει το πρώτο ... Ο Τούρκος έχει τα μάτια του τέσσερα, δύο μπροστά και δύο πίσω ... Και ο Τούρκος δεν οπισθοχωρεί σαν τον Χορασανίτη, η δική του οπισθοχώρηση είναι σαν θανατηφόρο δηλητήριο και σαν αιφνίδιος θάνατος, επειδή χτυπάει με τα βέλη του οπισθοχωρώντας όπως και όταν προελαύνει ... Και αν παρέλθει η ζωή του Τούρκου και υπολογιστούν οι ημέρες που πέρασε καθισμένος πάνω στο υποζύγιό του θα είναι περισσότερες από αυτές πάνω στη γη*[22]. Συγχρόνως και οι βυζαντινές πηγές ενισχύουν τις αραβικές αναφορές για την πολεμική δεινότητα των Τούρκων: ενδεικτικά μπορούμε να παραπέμψουμε στην περίπτωση της μάχης της Άνζης (βλ. παρακάτω, σ. 90), κατά την οποία σημαντική ήταν η συμβολή που είχαν οι Τούρκοι ιπποτοξότες στην αραβική νίκη. Και στις αρμενικές πηγές όμως γίνεται αναφορά στις ικανότητες των Τούρκων στο συγκεκριμένο είδος πολέμου: ο Θωμάς Αρτσρούνι μιλά, π.χ., για *πανίσχυρους τοξότες και επίλεκτο ιππικό*[23].

---

21. Kennedy, *The Armies*, 122-123. Για τη χρήση του όρου στρατιωτική επανάσταση στη στρατιωτική ιστορία, βλ. ενδεικτικά: S. Morillo – M. Pavkovic, *What is military history?*, Cambridge 2013, 70-76.

22. al-Jāhiz, «Risāla ilā al-Fath ibn Khāqān fī manāqib al-Turk waʿ āmmat jund al-Khilāfa», εκδ. Muhammad Effendi al-Sasy al-Maghriby, *Majm'at rasā'il*, al-Qāhirah 1906, 28-29 [αγγλική μετάφραση: C.T. Harleywalker, Jahiz of Basra to al-Fath ibn Khaqan on the "Exploits of the Turks and the army of the Khalifate in general", *Journal of the Royal Asiatic Society* 47/ 4 (1915), 631-697, 666-667]:

"ويرمي وقد ملأ فروج دابته مدبرا و مقبلا ويمنة ويسرة وصعدا وسفلا ويرمي بعشرة أسهم قبل أن يقوّق الخارجي سهما واحدا. و للتركي أربعة أعين عينان في وجهه و عينان قفاه... والتركي ليست له جولة الخرساني وإذا أدبر فهو السم الناقع والحتف القاضي لانه يصيب بسهمه وهو مدبر كما يصيب به وهو مقبل... ولو حصلت مدّة عمر التركي وحسبت أيامه لوجدت جلوسه على ظهر دابته أكثر من جلوسه على ظهر الأرض".

Z. Zsidai, "Barbarians" on horseback–Turkic people and horse training, στο: *Shamanhood and Mythology. Archaic Techniques of Ecstasy and current techniques of Research. In honour of Mihály Hoppál*, εκδ. A. Mátéffy–G. Szabados, Budapest 2017, 491–501.

23. Tovma Artsruni, *Patmut'iwn Tann Artsruneats'*, εκδ. K. Patkanean, St. Petersburg 1887, 131 [αγγλική μετάφραση: Thomas Artsruni, *History of the House of the Artsrunik'*, μετ. R. Thompson, Detroit 1985, 198).

Η επόμενη εκστρατεία του al-Mu'taşim ήταν η περίφημη επίθεση εναντίον των Βυζαντινών, που οδήγησε στην κυρίευση του Αμορίου[24]. Η εκστρατεία αυτή πραγματοποιήθηκε ως αντεκδίκηση της επιχείρησης του Θεοφίλου εναντίον της Σωζόπετρας (αρ. Zibaṭrah), η οποία με τη σειρά της είχε λάβει χώρα, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές[25], ύστερα από παραινέσεις του Χουραμίτη επαναστάτη: *Εάν επιθυμείς να βαδίσεις εναντίον του, μάθε ότι δεν υπάρχει κανείς μπροστά σου για να σε εμποδίσει*[26].

Πιθανότατα ήταν οι ήττες του Bughā στο Αζερμπαϊτζάν, καθώς και ο ηγετικός ρόλος του Afshīn στην επιχείρηση, που περιόρισαν τη συμμετοχή του πρώτου στην εκστρατεία εναντίον του Αμορίου: εντάχθηκε στην οπισθοφυλακή του αββασιδικού στρατεύματος υπό την ηγεσία του Ashinās. Δεν είναι τυχαίο ότι, παρόλο που σε αυτή την εκστρατεία Τούρκοι διοικητές είχαν αναλάβει υψηλές διοικητικές θέσεις[27], η πρώτη αναφορά των αραβικών πηγών στον Bughā γίνεται μόνο στη διήγηση της επιστροφής του στρατεύματος από το Αμόριο: *Και ο Bughā ήταν επικεφαλής της οπισθοφυλακής του στρατού του al-Mu'taşim*[28]. Άσχετα

24. Βλ. ενδεικτικά για αυτή την επιχείρηση: Kennedy, *The Armies*, 133-134. J. S. Codoñer, *The emperor Theophilos and the East, 829-842. Court and Frontier in Byzantium during the last phase of Iconoclasm*, Surrey 2014, 279-312.

25. Πληροφορία που ωστόσο δικαιολογημένα βλέπουν με δυσπιστία πολλοί ιστορικοί. Βλ. ενδεικτικά Bosworth, *Storm and stress*, 94 υπ. 266. M. Rekaya, Mise au point sur Théophobe et l'alliance de Bâbek avec le Théophile (833/34-839/40), *Byz* 44 (1974), 43-67, 55-59.

26. al-Ṭabarī, τ.9, 192 [Bosworth, *Storm and Stress*, 94]:

«فإن أردت الخروج إليه فاعلم أنه ليس في وجهك أحد يمنعك».

27. Ενδεικτικά ο Ibn al-Athīr αναφέρει για τη διάταξη του αραβικού στρατού κατά την πορεία του προς το Αμόριο: *Έπειτα διαχώρισε ο al-Mu'taşim τον στρατό σε τρία τμήματα: η αριστερή πτέρυγα του στρατού τέθηκε υπό την ηγεσία του Ashinās, ο al-Mu'taşim ανέλαβε το κέντρο της παράταξης και ο Afshīn τη δεξιά πτέρυγα*, βλ. Ibn al-Athīr, τ. 6, 42-43:

"ثم جعل المعتصم ثلاثة عساكر: عسكر فيه أشناس في الميسرة والمعتصم في القلب، وعسكر الأفشين في الميمنة".

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 197 [Bosworth, *Storm and Stress*, 107].

28. al-Ṭabarī, τ. 9, 204 [Bosworth, Storm and Stress, 126]:

"وكان بغا على ساقة عسكر المعتصم".

Ωστόσο, σε αντίθεση με τον al-Ṭabarī και τις υπόλοιπες πηγές που τον ακολουθούν, ο al-Mas'ūdī όχι μόνο αναφέρεται στον Bughā από την αρχή της εκστρατείας αλλά επιπλέον τον τοποθετεί ηγέτη της οπισθοφυλακής του χαλιφικού στρατού, ηγεσία που σε άλλες πηγές όπως είδαμε δίνεται στον Ashinās. Βλ. al-Mas'ūdī, τ. 4, 49.

πάντως με τον βαθμό συμμετοχής του Bughā, οι Τούρκοι ιπποτοξότες υπήρξαν καθοριστικός παράγοντας για την επιτυχία της αραβικής εκστρατείας, ιδιαίτερα με την καθοριστική τους επέμβαση στη μάχη της Άνζης, όταν ο στρατός του Afshīn ήταν έτοιμος να καταρρεύσει οριστικά μπροστά στα βυζαντινά όπλα. Τότε ήταν που σύμφωνα με τον βυζαντινό ιστοριογράφο Γενέσιο: *οἱ Ἰσμαηλῖται τροπῇ συνεσχέθησαν, ὅθεν οἱ Τοῦρκοι ἐπιμόνως τοξείᾳ χρησάμενοι τοὺς Ἰσμαηλίτας θαρσαλεότητος καὶ ἰσχύος ἐπλήρωσαν, τοὺς δὲ Ῥωμαίους πρὸς φυγαδείαν ἐτρέψαντο*[29].

Αργότερα, λίγο μετά την σύναψη της ειρήνης μεταξύ Βυζαντινών και Αββασιδών, ο al-Mu'taṣim ήρθε αντιμέτωπος με μία μεγάλη συνωμοσία που είχε στόχο την αντικατάστασή του με τον ανιψιό του al-'Abbas b. al-Ma'mūn. Οι σκληρές διώξεις[30] που άσκησε το καθεστώς εναντίον των συνωμοτών ενίσχυσαν ακόμα περισσότερο, όπως δικαιολογημένα έχει τονίσει ο Ismail[31], τη σημασία των Τούρκων στην πολιτική και στρατιωτική ζωή του Χαλιφάτου. Ο Bughā συμμετείχε ενεργά σε αυτές τις διώξεις αναλαμβάνοντας μαζί με άλλους άνδρες τη σύλληψη του 'Amr al-Farghānī, ηγετικής φυσιογνωμίας του κύκλου των υποστηρικτών του al-'Abbas[32]. Η ίδια η απόπειρα ανατροπής του Χαλίφη έχει από πολλούς ιστορικούς συνδεθεί με την επιθυμία της στρατιωτικής ιεραρχίας του Χαλιφάτου να σταματήσει η στελέχωση του στρατεύματος από τους

29. *Iosephi Genesii*, *Regum libri quattuor*, εκδ. A. Lesmuller-Werner – H. Thurn (CFHB 14), Berlin 1973, 48. Τη μαρτυρία του Βυζαντινού ιστοριογράφου για την εξέλιξη της μάχης επιβεβαιώνουν και οι αραβικές πηγές. Ενδεικτικά αναφέρει ο al-Ṭabarī τ. 9, 196 [Bosworth, *Storm and Stress*, 105-106]: ότι ένας Βυζαντινός αιχμάλωτος αφηγήθηκε στους Άραβες ανακριτές του: *Ναι, ήμουν από αυτούς που βάδισαν με τον βασιλιά. Καταπέσαμε πάνω τους τη στιγμή της πρωινής προσευχής και τους κατατροπώσαμε σκοτώνοντας όλο τους το πεζικό. Έπειτα ο στρατός μας διασκορπίστηκε καταδιώκοντάς τους. Αλλά το απόγευμα επέστρεψαν οι ιππείς τους και συγκρούστηκαν μαζί μας σε μια ισχυρή μάχη μέχρι που διέσπασαν τις γραμμές του στρατού μας.*

"نعم، وكنت ممن سار مع الملك فواقعناهم صلاة الغداة فهزمناهم ، وقتلنا رجّالتهم كلّهم، وتقطّعت عساكرنا في طلبهم ، فلمّا كان الظهر رجع فرسانهم فقاتلونا قتالا شديد حتى خرّقوا عسكرنا".

30. Για αυτό το κύμα εκκαθαρίσεων στις τάξεις του αββασιδικού στρατού μετά την αποκάλυψη της συνομωσίας, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 204-207 [Bosworth, *Storm and Stress*, 126-133]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 47-48.

31. Ismail, Muʿtaṣim, 20.

32. al-Ṭabarī, τ. 9, 204 [Bosworth, *Storm and Stress*, 127]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 47. Miskawayh, τ. 4, 53.

πολεμιστές της Ανατολής. Ενδεικτικά παραθέτουμε την κρίση του Άραβα ιστορικού al-Fawzi: *Και ενεργούσε (ο al-Mu'taşim), όπως και ο αδερφός του al-Ma'mūn, για την αύξηση της στελέχωσης (του στρατού) με πολεμιστές από τους λαούς της Ανατολής ... και προσπάθησαν (οι συνωμότες) να τον βγάλουν από την μέση πριν αυτός τους απομακρύνει και χάσουν έτσι τις θέσεις τους στο στράτευμα ...*[33].

Όταν στη συνέχεια ο Afshīn έπεσε σε δυσμένεια και φυλακίστηκε, οι Τούρκοι έγιναν ακόμη πιο απαραίτητοι στο καθεστώς[34], καθώς έσπευσαν να καλύψουν το κενό που δημιουργήθηκε στη στρατιωτική ηγεσία. Ο Bughā επίσης ευνοήθηκε από αυτές τις εξελίξεις, αφού του έδωσαν την ευκαιρία να αναλάβει την πρώτη εκστρατεία του ως «αρχιστράτηγος». Συγκεκριμένα στο Αζερμπαϊτζάν μετά την επιτυχία του Afshīn, διοικητής είχε οριστεί από τον τελευταίο ο Minkajūr al-Ushrūsani. Λίγο πριν την πτώση του Afshīn, ο Minkajūr επαναστάτησε εναντίον της κεντρικής εξουσίας και ήταν ο Bughā που στάλθηκε για την καταστολή της εξέγερσης. Αυτή τη φορά ο Bughā στάθηκε απόλυτα επιτυχής: το 225/839-840 επέστρεψε στην Sāmarrā με τον επαναστάτη μαζί του[35]. Το ίδιο έτος ο Bughā συμμετείχε και στην περίφημη δίκη του Afshīn και ήταν αυτός ο ίδιος που, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, μετά τη λήξη της οδήγησε τον κατηγορούμενο στη φυλακή[36].

Περίοδος ηγεμονίας του al-Wāthiq

Υπό τη σύντομη ηγεμονία του διαδόχου του al-Mu'taşim, του al-Wāthiq, και μετά τον θάνατο του Ashinās, έτερου επίλεκτου στρατηγού του al-Mu'tasim, ο ρόλος του Bughā φαίνεται ότι έχει γίνει ακόμη

33. Fawzi, *al-Jaysh*, 122:

"عمل مثل اخيه المأمون على الاستزادة من تسجيل المقاتلة من أهل المشرق...فحاولوا التخلص منه قبل أن يتخلص منهم ويفقدهم عملهم في الجيش".

Βλ. επίσης: Shaban, *Ισλαμική Ιστορία,* 138. Ḥumūd, *Al-dawla al-'abbāsīah*, 105.

34. Golden, Khazar Turkic Ghulāms, 298-299. Ismail, Mu'taşim, 20.

35. al-Ţabarī, τ. 9, 222-223, 224 [Bosworth, *Storm and Stress*, 175-176, 178]. Ya'qūbī, 583-584. Ibn al-Athīr, τ. 6, 56-57. Ο Miskawayh, παρότι αναφέρεται σε αυτή την εκστρατεία εναντίον του Minkajūr, παραλείπει να κατονομάσει τον στρατηγό που ηταν επικεφαλής του στρατεύματος των Αββασιδών, βλ. Miskawayh, τ. 4, 69-70.

36.. al-Ţabarī, τ. 9, 228 [Bosworth, *Storm and Stress*, 192-193]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 64.

σημαντικότερος[37] στην αββασιδική αυλή. Αυτό άλλωστε φανερώνει το γεγονός ότι ηγήθηκε μιας τρίχρονης εκστρατείας (845-847) στην αραβική χερσόνησο με σκοπό την καταστολή μιας σημαντικής εξέγερσης αραβικών φυλών της περιοχής. Οι αραβικές πηγές μας παρέχουν αναλυτικές πληροφορίες για αυτές τις επιχειρήσεις[38]. Εμείς εδώ συνοπτικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι επρόκειτο για σειρά συγκρούσεων μεταξύ του χαλιφικού στρατού και διάφορων φυλετικών ομάδων της χερσονήσου, οι οποίες με τις επιδρομές τους είχαν καταστήσει τους εμπορικούς άξονες της περιοχής ιδιαίτερα επισφαλείς. Η κρίση εντάθηκε, όταν μια από αυτές τις φυλετικές ομοσπονδίες, οι Banū Sulaym, κατανίκησαν τις δυνάμεις του απεσταλμένου της Sāmarrā, του Ḥammād b. Jarīr al-Ṭabarī, ο οποίος και έπεσε νεκρός στη μάχη[39]. Ήταν τότε που ο Χαλίφης al-Wāthiq αποφάσισε την αποστολή του Bughā στην περιοχή.

Από την πληθώρα των συγκρούσεων του Bughā με τους Άραβες φυλάρχους, τρία θεωρούμε είναι τα βασικά συμπεράσματα που μπορεί να εξαγάγει ο ερευνητής:

α) Στο σύνολο τους αυτές οι συγκρούσεις περιλάμβαναν μικρό αριθμό μαχητών. Ενδεικτικά αναφέρουμε τις απώλειες που παραθέτουν οι πηγές από μία νίκη του στρατιωτικού αρχηγού: *Και τους πολέμησε και σκότωσε περίπου πενήντα από αυτούς και αιχμαλώτισε σαράντα άνδρες*[40]. Η μεγαλύτερη –σε μέγεθος δυνάμεων– σύγκρουση της εκστρατείας ήταν εναντίον 3.000 Αράβων με τον στρατό του Bughā να αριθμεί 1.000 άνδρες.

---

37. Το γεγονός ότι επί της ηγεμονίας του al-Mu'taṣim ο Bughā δεν ανήκε στα πρωτοκλασάτα στελέχη αποδεικνύεται και από το ακόλουθο περιστατικό, που αναφέρεται στις αραβικές πηγές: σε κάποια στιγμή ο al-Mu'taṣim εκμυστηρεύτηκε στον Isḥāq b. Ibrāhīm την απογοήτευση που του γεννούσε η σύγκριση των δικών του ανωτέρων αξιωματούχων με αυτών του αδερφού του, al-Ma'mūn. Οι τέσσερις (δικοί του) άνδρες που αναφέρει ο al-Mu'taṣim είναι οι: Afshīn, Ashinās, Aytākh και Waṣīf. Βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 236 ([Bosworth, *Storm and Stress*, 214-215]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 72.

38. al-Ṭabarī, τ. 9, 242-243, 244-246, 253-255 [αγγλική μετάφραση: *The history of al-Ṭabarī,* v. 34. *Incipient Decline*, μετ. J. Kraemer, New York 1989, 17-21, 22-26, 45-51]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 81-82, 85-86, 90-91. Miskawayh, τ. 4, 101-102. Περισσότερο συνοπτικά αναφέρεται σε αυτή την εκστρατεία ο Ya'qūbī, 586-587.

39.. al-Ṭabarī, τ. 9, 242 [Kraemer, *Incipient Decline*, 19]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 81.

40. Ibn al-Athīr, τ. 6, 90:

"فحاربهم فقتل منهم نيفاً وخمسين رجلاً وأسر أربعين رجلاً".

Βλ. επίσης, al-Ṭabarī, τ. 9, 253 [Kraemer, *Incipient Decline*, 46].

β) Η συχνή χρήση, στο πλαίσιο του στρατηγικού σχεδιασμού του Bughā, της παροχής ψευδών εγγυήσεων ασφάλειας (amān) στους εχθρούς του. Σχεδόν κάθε σύγκρουση με αυτές τις φυλές έληγε πάντα με τον ίδιο τρόπο: ο Bughā πρότεινε στους φυλάρχους την παραχώρηση του amān και, όταν αυτοί κατέθεταν τα όπλα, ο Τούρκος στρατηγός αιχμαλώτιζε όσους από αυτούς θεωρούσε επικινδύνους[41]. Αυτό έπραξε για παράδειγμα με τους Banū Sulaym[42], Banū Hilāl[43] και Banū Kilāb[44]. Η τακτική αυτή θα χαρακτήριζε σε μεγάλο βαθμό τη δράση του συγκεκριμένου στρατιωτικού ηγέτη και στις επόμενες επιχειρήσεις που θα αναλάμβανε, ιδίως στην Αρμενία. Πιθανότατα εδώ μπορούμε να θαυμάσουμε το στρατηγικό ταλέντο του Bughā, ο οποίος δραττόταν κάθε ευκαιρίας να επιτύχει τους αντικειμενικούς του στόχους με τις λιγότερες δυνατές απώλειες. Όμως εκτός από αυτή την προφανή διαπίστωση, αυτό το στοιχείο, μαζί με την πρώτη παρατήρηση, καταδεικνύει ότι οι δυνάμεις που είχε ο Bughā στη διάθεση του ήταν ολιγάριθμες, ενώ η ιδιαίτερη φύση του στρατού των ιπποτοξοτών[45] καθιστούσε δύσκολη τη γρήγορη αντικατάσταση των απωλειών σε αυτή την περίοδο. Θεωρούμε ότι αυτές οι λεπτομέρειες τείνουν να ενισχύσουν τις κρίσεις των ιστορικών που θέλουν το τουρκικό στοιχείο στον αββασιδικό στρατό της περιόδου αριθμητικά μικρό[46].

---

41. Στο τέλος αυτής της εκστρατείας σύμφωνα με τον al-Ṭabarī, ο Bughā επέστρεψε στην Sāmarrā με 2.200 αιχμαλώτους, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 255 [Kraemer, *Incipient Decline*, 51].

42. al-Ṭabarī, τ. 9, 243 [Kraemer, *Incipient Decline*, 20]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 81.

43. al-Ṭabarī, τ. 9, 243 [Kraemer, *Incipient Decline*, 21]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 82.

44. al-Ṭabarī, τ. 9, 245 [Kraemer, *Incipient Decline*, 26]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 86.

45. Πάντως δε θα πρέπει να θεωρηθεί ότι το σύνολο των δυνάμεων του Bughā ήταν Τούρκοι εφόσον η μαρτυρία του al-Ṭabarī είναι ξεκάθαρη, βλ. al-Ṭabarī, τ. 9, 242 [Kraemer, *Incipient Decline*, 19]: *Έτσι απέστειλε εναντίον τους ο al-Wāthiq τον Bughā al-Kabīr Abū Mūsa al-Turkī επικεφαλής των Shākiriya, των Τούρκων και των Maghāriba...*

فوجّه إليهم الواثق بغا الكبير أبا موسى التركيّ في الشاكريّة والأتراك والمغاربة"".

Για τα στρατιωτικά σώματα των Shākiriya και Maghāriba, βλ. Amabe, *The Emergence*, 147. Για τους πρώτους βλ. επίσης: Golden, Khazar Turkic Ghulāms, 289-290. Για τους δεύτερους βλ. επίσης: Ismail, Muʿtaṣim, 14.

46. Ο Kennedy, *The Armies*, 126, 135, επισημαίνει σωστά την αξία της αναφοράς του al-Ṭabarī σύμφωνα με την οποία, το 215/865 οι Τούρκοι της Sāmarrā που επιτέθηκαν στη Βαγδάτη αριθμούσαν μόλις 5.000 άνδρες, πβλ. Fawzi, *al-Jaysh*, 144.

γ) Η τελική, και πιθανότατα η πιο σημαντική παρατήρηση που μπορεί να γίνει σχετικά με αυτήν την εκστρατεία είναι ότι αναδείχθηκαν κατά την εξέλιξή της οι ικανότητες του Bughā στον τομέα της υψηλής τακτικής. Αυτές φάνηκαν κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης με τους άνδρες της φυλής των Banū Numayr. Εδώ πρέπει να επισημάνουμε ότι η εικόνα που μας δίνουν οι αραβικές πηγές για αυτή τη σύγκρουση είναι βέβαια τελείως διαφορετική. Ο al-Ţabarī αναφέρει: *Έπειτα* (ο Bughā) *τους καταδίωξε με μια ομάδα από αυτούς που ήταν μαζί του, η οποία αποτελούνταν από περίπου χίλιους άνδρες ... Όταν τους συνάντησε* (:τους Banū Numayr)*, αυτοί είχαν συγκεντρωθεί και κινητοποιούνταν για να του αντισταθούν. Εκείνη την ημέρα αυτοί ήταν γύρω στους τρεις χιλιάδες άνδρες ... Κατανίκησαν την εμπροσθοφυλακή του, έτρεψαν σε φυγή την αριστερή του πτέρυγα και σκότωσαν εκατόν είκοσι ή εκατόν τριάντα από τους συντρόφους του. Έπειτα κατέσφαξαν περίπου επτακόσιες καμήλες και εκατό υποζύγια του στρατοπέδου του ενώ επίσης λεηλάτησαν τις αποσκευές όπως και μερικά από τα χρήματα που είχε ο Bughā μαζί του ... Αυτοί ήταν απασχολημένοι με τη λεηλασία και τη σφαγή των καμηλών και των υποζυγίων, μέχρι που επέστρεψαν στον Bughā όσοι από τους άνδρες του είχαν υποχωρήσει και ενώθηκαν με αυτόν όσοι είχαν διασκορπιστεί. Αυτοί επιτέθηκαν στους Banū Numayr, τους κατανίκησαν και σκότωσαν, από το μεσημέρι μέχρι το απόγευμα, περίπου χίλιους πεντακόσιους άνδρες. Και παρέμεινε ο Bughā στο πεδίο της μάχης ... μέχρι που του συγκέντρωσαν τα κεφάλια των Banū Numayr που είχαν σκοτωθεί*[47].

Σύμφωνα με τις πληροφορίες του al-Ţabarī ο στρατός του Bughā αρχικά ηττήθηκε και μόνο η απασχόληση των Βεδουίνων με τη λαφυραγώγηση επέτρεψε την επιτυχή αντεπίθεση του χαλιφικού στρατού. Εύλογα, λοιπόν, γεννάται το ερώτημα από πού προκύπτει η πεποίθησή

47. al-Ţabarī, τ. 9, 253-254 [Kraemer, *Incipient Decline*, 47-48]:

«ثم إنه اتبعهم بجماعة من معه، وهو نحو من ألف رجل... فلقيهم وقد جمعوا له وحشدوا لحربه، وهم يومئذ نحو من ثلاثة آلاف... فهزموا مقدّمته، وكشفوا ميسرته، وقتلوا من أصحابه نحوا من مائة وثلاثين رجلا، وعقروا من إبل عسكره نحوا من سبعمائة بعير ومائة دابّة، وانتهبوا الأثقال وبعض ما كان مع بغا من الأموال...ثم تشاغلوا بالنهب وعقر الإبل والدوابّ، حتى ثاب إلى بغا من كان انكشف من أصحابه، واجتمع إليه من كان تفرّق عنه، فكرّوا على بني نمير فهزمهم وقتل منهم، منذ زوال الشمس إلى وقت العصر، زهاء ألف وخمسمائة رجل. وأقام بغا بموضع الوقعة... حتى جمعت له رؤوس من قتل من بني نمير».

Βλ. επίσης, Ibn al-Athīr, τ. 6, σ. 90-91.

μας περί της ικανής υψηλής τακτικής που επέδειξε ο Bughā σε αυτή τη μάχη. Θεωρούμε πως υπάρχουν ενδείξεις ότι στην πραγματικότητα ο Bughā επιχείρησε μια προσποιητή οπισθοχώρηση, αφήνοντας σκόπιμα αφύλακτο το στρατόπεδό του. Η ροπή των Αράβων ψιλών ιππέων προς τη λαφυραγώγηση ήταν γνωστή ακόμα και στους Βυζαντινούς[48] και σίγουρα δεν ήταν άγνωστη στον ίδιο τον Bughā. Συν τοις άλλοις ας μην ξεχνάμε ότι η προσποιητή οπισθοχώρηση ήταν ένα βασικό στοιχείο του τρόπου διεξαγωγής πολέμου των ιπποτοξοτών.

Το στοιχείο όμως που ενισχύει περαιτέρω την πεποίθησή μας είναι η πληροφορία του ίδιου ιστοριογράφου ότι κατά τη διάρκεια της αντεπίθεσης του Bughā ένα απόσπασμα 200 ιππέων κατέπεσε στα νώτα των Βεδουΐνων. Αξίζει πάντως να σημειωθεί ότι ο ίδιος ο al-Ţabarī –αλλά και ο Ibn al-Athīr– θεωρούν ότι αυτό έγινε τυχαία, αφού οι άνδρες αυτοί είχαν σταλθεί νωρίτερα, για να λαφυραγωγήσουν κοπάδια αλόγων των Banū Numayr[49]. Πιστεύουμε όμως ότι είναι άτοπο να δεχτούμε ότι ο Bughā διέταξε το 1/5 των δυνάμεων του, λίγο πριν τη διεξαγωγή της μάχης, να εγκαταλείψει τις θέσεις του για να αναζητήσει ένα κοπάδι αλόγων. Είναι πολύ πιο πιθανό η κίνηση περικύκλωσης να ήταν προμελετημένη και με

48. Αυτό τουλάχιστον αφήνει να εννοηθεί το εξής χωρίο στη στρατιωτική πραγματεία που αποδίδεται στον αυτοκράτορα Νικηφόρο Β΄ Φωκά: *...δεῖ καὶ αὐτὰς τὰς τὸ τοῦλδον φυλαττούσας παραταγὰς ἐλθεῖν εἰς βοήθειαν. ἐὰν Ἀραβίται οὔκ εἰσιν ἐνοχλοῦντες τὸ τοῦλδον ...*, βλ. Στρατηγική Ἔκθεσις καὶ Σύνταξις Νικηφόρου Δεσπότου, E. McGeer (εκδ.), *Sowing the Dragon's Teeth. Byzantine Warfare in tenth century*, Washington D.C. 2008, 48. Ο McGeer, *Sowing*, 238-242, προσφέρει μια κατατοπιστική περιγραφή του τρόπου με τον οποίο πολεμούσαν οι Βεδουίνοι, όπου αναφέρεται και στο γεγονός ότι ήταν περίφημοι για τον ζήλο τους προς τη λαφυραγώγηση.

49. *Είχε πληροφορηθεί ο Bughā ότι ένας αριθμός αλόγων* (: των Banū Numayr*) βρισκόταν σε συγκεκριμένο σημείο στην επικράτειά τους. Έτσι, απέστειλε από τους άνδρες του περίπου διακόσους ιππείς προς εκείνο το μέρος. Όταν ηττήθηκαν ο Bughā και αυτοί που ήταν μαζί του, η ομάδα από αυτούς που ο Bughā είχε στείλει τη νύχτα προς εκείνα τα άλογα, εμφανίστηκε. Επιστρέφοντας από το μέρος της επιχείρησης που είχαν αποσταλθεί, έπεσαν στα νώτα των Banū Numayr...*, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 254 [Kraemer, *Incipient Decline*, 48]:

"وكان قد بلغ بغا أن خيلا لهم بمكان من بلادهم، فوجّه من أصحابه نحوا من مائتي فارس إليها... وقد هُزم بغا ومن معه، إذ خرجت الجماعة التي كان بغا وجّهها من الليل إلى تلك الخيل، وقد أقبلت منصرفة من الموضع الذي وجّهت إليه من العسكر في ظهور بني نمير...".

Βλ. επίσης, Ibn al-Athīr, τ. 6, 90.

αυτό το δεδομένο γίνεται ακόμη πιο ευνόητη η προσποιητή υποχώρηση. Με λίγα λόγια νομίζουμε ότι ο Bughā εφήρμοσε με άριστο τρόπο το πολεμικό τέχνασμα το οποίο ήταν γνωστό και στους Βυζαντινούς, την «σκυθική ενέδρα»[50].

Περίοδος ηγεμονίας του al-Mutawakkil και των διαδόχων του

Όταν ο al-Wāthiq πέθανε, ήταν μια ομάδα Τούρκων στρατιωτικών και Αράβων γραφειοκρατών που επέλεξε τον διάδοχό του[51]. Η απουσία του Bughā από τον κύκλο αυτών των ανδρών επιβεβαιώνει ότι η επιρροή που ασκούσε ήταν πολύ μικρότερη από αυτή των ομοεθνών του Waşif και Ītākh. Με δεδομένο πάντως ότι η μητέρα του νέου Χαλίφη, al-Mutawakkil, ήταν αδερφή μίας συζύγου του Bughā[52], ο τελευταίος πρέπει να ήταν θετικά διακείμενος στην επιλογή του νέου ηγεμόνα. Σε αντίθεση με τις προσδοκίες των υποστηρικτών του ο νέος Χαλίφης al-Mutawakkil ήταν αποφασισμένος να διοικήσει με πυγμή το Χαλιφάτο. Η ηγεμονία του χαρακτηρίστηκε από τη στροφή σε συντηρητικά μέτρα, την ανανέωση των αντι-χριστιανικών διαταγμάτων[53] καθώς και την προσπάθεια να ελεγχθούν οι αποσχιστικές τάσεις που είχαν αρχίσει να εμφανίζονται στο Χαλιφάτο ήδη από τη διάρκεια των εμφυλίων συγκρούσεων μεταξύ al-Ma'mūn και al-Amīn.

Μία από τις σοβαρότερες πολεμικές επιχειρήσεις που έγιναν προς αυτή την κατεύθυνση, ήταν η προσπάθεια να ισχυροποιηθεί ο αββασιδικός

---

50. Βλ. Μαυρίκιος, *Στρατηγικόν* [CFHB 17], εκδ. G. Dennis, Wien 1981, 194: *Ἄλλοι δὲ μέρος τοῦ στρατοῦ ἔταξαν καὶ οὐ τὴν μείζονα, ἀλλὰ τὴν ἐλάσσω. Τῆς δὲ συμβολῆς γενομένης ἑκουσίως τῶν προσταγέντων εἰς φυγὴν ἐλθόντων καὶ τῶν ἐχθρῶν ἀτάκτως τὴν δίωξιν ποιουμένων, μετὰ τὸ παρελθεῖν αὐτοὺς τὸν τόπον τῆς ἐνέδρας ὑπεξελθόντες οἱ τὸ ἔγκρυμμα ποιήσαντες, τῷ νώτῳ τῶν ἐχθρῶν ἐπέστησαν. Εἶτα καὶ οἱ φυγόντες ἀντίστροφοι γενόμενοι πρὸς τὴν σύνταξιν ἐμεσολάβησαν αὐτούς. ἅπερ ποιοῦσιν ὡς ἐπίπαν τὰ Σκυθικὰ ἔθνη.* Βλ. επίσης P. Golden, War and Warfare in the Pre-Činggisid Western Steppes, στο: *Warfare in Inner Asian History: 500-1800*, εκδ. N. Di Cosmo, Boston 2002, 105-162, 133.

51. Για το γεγονός αυτό, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 258-259 ([Kraemer, *Incipient Decline*, 61-62]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 94. Βλ. επίσης: Kennedy, *The prophet*, 166-167. Fawzi, *al-Jaysh*, 125.

52. al-Ţabarī, τ. 9, 307 [Kraemer, *Incipient Decline*, 178].

53. al-Ţabarī, τ. 9, 270-272 [Kraemer, *Incipient Decline*, 89-94]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 106-107.

έλεγχος στην ευαίσθητη στρατηγικά περιοχή του Καυκάσου, όπου οι τοπικές αριστοκρατικές οικογένειες, μουσουλμανικές και χριστιανικές, εκμεταλλευόμενες την επανάσταση του Bābak καθώς και την απασχόληση της Sāmarrā στο βυζαντινό μέτωπο, είχαν στην ουσία αυτονομηθεί. Ήδη από τις αρχές της ηγεμονίας του al-Mutawakkil (848-849) την περιοχή του Καυκάσου είχε συνταράξει η επανάσταση του Ibn al-Baʿīth στο Αζερμπαϊτζάν[54], για την καταπολέμηση της οποίας η κεντρική κυβέρνηση είχε στείλει στρατό από περίπου 3.000 άνδρες υπό την αρχηγία του άλλου Bughā, του Bughā al-Sharābi (του Νεότερου)[55].

Ιδιαίτερα κρίσιμη ήταν η κατάσταση στην Αρμενία, περιοχή που παραδοσιακά απολάμβανε αυτόνομη διοίκηση στα πλαίσια του Χαλιφάτου[56]. Εκεί οι αριστοκράτες των οίκων των Bagratuni και των Artsruni είχαν απαγορεύσει την είσοδο στον κυβερνήτη που έστειλε η κεντρική κυβέρνηση. Μία εκστρατεία που οργανώθηκε από τον al-Mutawakkil, παρότι κατάφερε να αιχμαλωτίσει την πολιτική κεφαλή της χώρας, τον Bagarat Bagratuni[57], ωστόσο σύντομα αποδείχθηκε αναποτελεσματική, όταν ο Άραβας στρατιωτικός αρχηγός Yūsuf ibn

54. Ο οποίος αξίζει να αναφερθεί ότι στο παρελθόν είχε προσχωρήσει στην επανάσταση του Bābak και του δόθηκε *amān* από την κεντρική κυβέρνηση όταν αιχμαλώτισε έναν άλλον στρατηγό του επαναστάτη και τον παρέδωσε στον al-Muʿtaṣim, βλ. ενδεικτικά: Amabe, *The Emergence*, 118.

55. al-Ṭabarī, τ. 9, 265-266 [Kraemer, *Incipient Decline*, 77-81]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 100-101. Οι αριθμοί που παραθέτουμε βασίζονται στον δεύτερο ιστοριογράφο, αφού θεωρούμε πιο πιθανό ότι ο Zirak είχε στη διάθεση του 200 Τούρκους πολεμιστές και όχι 200.000! Αυτό άλλωστε προκύπτει από τα συμφραζόμενα: ο Χαλίφης έστειλε πρώτα ένα σώμα 200 Τούρκων, όταν αυτοί απέτυχαν έστειλε 900 Shākiriyya και μετά από την αποτυχία και των τελευταίων απέστειλε ένα σώμα στρατού αποτελούμενο από 4.000 πολεμιστές Τούρκους, Shākiriya και Maghāriba μαζί. Με τον Ibn al-Athīr, άλλωστε, συμφωνεί και η διήγηση του Miskawayh, βλ. Miskawayh, τ. 4, 113.

56. Βλ. αναλυτικά για τις εξελίξεις στην Αρμενία αυτή την περίοδο στον: J. Laurent, *L'Armenie entre Byzance et l'Islam depuis la conquete Arabe jusqu'en 886* (nouvelle édition revue et mise à jour par M. Canard), Lisbonne 1980, ιδίως 144 κ.εξ.

57. Balādhurī, 211. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 113-114]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111. Yovhannēs Draskhanakertsʿi, *Hayotsʿ Patmutʿiwnĕ*, στο: *Matenagirk Hayots* [Armenian Classical Authors], 11.1, 317-630, Antelias 2010, 430 [Hovhannes Catholicos of Armenia, *History of Armenia*, μετάφραση: K. H. Maksoudian, Atlanta 1987, 118]. Tovma Artsruni, 117-118 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 184-185].

Abū Saʿīd έπεσε νεκρός σε επίθεση από ομάδες άτακτων επαναστατών[58]. Συγχρόνως, σύμφωνα με τις αραβικές πηγές, από άκρη σε άκρη της χώρας ομάδες Αρμενίων πολεμιστών κατέσφαξαν τις αραβικές φρουρές[59].

Ιδιαίτερη ανησυχία πρέπει να προκάλεσε στην κεντρική κυβέρνηση και η συνεργασία Αράβων εμίρηδων της περιοχής με τους επαναστάτες, όπως του Mūsā b. Zurāra[60]. Ακόμη όμως και Άραβες της περιοχής που διατηρούσαν εχθρικές σχέσεις με τους χριστιανούς πρίγκιπές της, αψηφούσαν ανοιχτά την αββασιδική κυβέρνηση. Ο al-Mutawakkil ήταν αποφασισμένος να μην αφήσει αναπάντητη την πρόκληση προς την εξουσία του.

Ένας νέος στρατός ετοιμάστηκε και επικεφαλής τοποθετήθηκε ο Bughā al-Kabīr. Ο Ιωάννης Καθολικός αναφέρει σχετικά: *Όταν ο Χαλίφης έμαθε για τον φόνο του Abusetʿ, οργάνωσε στρατό, τον χώρισε σε ομάδες, τον παρέδωσε στα χέρια κάποιου σκλάβου του, ονόματι Bukha και τον έστειλε στην Αρμενία*[61]. Ήταν η τρίτη φορά που ο Bughā αναλάμβανε την αρχηγία μιας εκστρατείας. Οι επιχειρήσεις του στον Καύκασο

---

58. Balādhurī, 211. Ibn al-Athīr,τ. 6, σ. 111. Yovhannēs Draskhanakertsʿi, 430 [Maksoudian, *History of Armenia,* 119]. Tovma Artsruni, 119-120 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 186-187]. al-Ya'qūbī, 598. Miskawayh, τ. 4, 123. Βλ. επίσης: Laurent-Canard, *L'Armenie*, 146.

59. al-Ţabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 115]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111.

60. Ο οποίος ήταν γαμπρός του Bagarat Bagratuni. Βλ. ενδεικτικά: Ibn al-Athīr, τ. 6, 111: Και συντάχθηκε μαζί τους [με τους Αρμένιους επαναστάτες] ο Mūsā b. Zurāra, ο οποίος ήταν γαμπρός του Buqrāţ

"ووافقهم على ذلك موسى بن زرارة وهو صهر بقراط على ابنته".

Βλ. επίσης: al-Ţabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 114].

61.Yovhannēs Draskhanakertsʿi, 430 [M Maksoudian, *History of Armenia*, 119]: «Բայց ամիրապետն իմացեալ զապանումն Ապուսեթայ, այնուհետեւ զաւր գումարէ, գունդ կազմէ, ջոլիրս սպայից պատրաստէ եւ տուեալ ի ձեռս ուրումն ընդոծնի իւրոյ՝ Բուխայ կոչեցելոյ, առաքէ ի Հայս». Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ. 6, 111. Balādhurī, 211-212. Ya'qūbī, 598. Tovma Artsruni, 126 Thomson, Thomas Artsruni, 193]. Αντίθετα από όλους τους παραπάνω ιστοριογράφους ο al-Ţabarī γράφει ότι: *Και απέστειλε ο al-Mutawakkil τον Bughā al-Sharābī στην Αρμενία αποζητώντας εκδίκηση για το αίμα του Yūsuf ...*, βλ. al-Ţabarī, τ.9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 115]:

"فوجّه المتوكّل بغا الشرابيّ إلى أرمينية بدم يوسف...".

Ο Kraemer, *Incipient Decline*, 115 υπ. 370, μάλλον ορθά, βλέπει πίσω από αυτό το λάθος του Άραβα ιστοριογράφου ενδεχόμενη συμμετοχή και του δεύτερου Bughā στα αρχικά στάδια της εκστρατείας εναντίον της Αρμενίας.

διήρκεσαν τρία χρόνια (852-855) και, παρά ορισμένες αποτυχίες που γνώρισε, κατάφερε στο τέλος να οδηγήσει αλυσοδεμένους στην αυλή του al-Mutawakkil όλους εκείνους τους Αρμένιους *ishkhan* και τους Άραβες εμίρηδες που του είχαν αντισταθεί[62].

Αξίζει να παραθέσουμε έστω και συνοπτικά την πορεία της εκστρατείας του Bughā. Αρχικά επιτέθηκε στο εμιράτο των Ζουραριδών κατορθώνοντας να αιχμαλωτίσει τον Mūsā b. Zurāra[63]. Στη συνέχεια κατευθύνθηκε στην περιοχή της Ταρών, έδρα του Bagarat Bagratuni, όπου, επιθυμώντας να εκδικηθεί τον φόνο του Yūsuf προχώρησε σε εκτεταμένες σφαγές. Οι αραβικές πηγές ανεβάζουν σε 30.000 τα θύματα αυτών των επιχειρήσεων[64]. Έπειτα στράφηκε εναντίον του άλλου μεγάλου οίκου της Αρμενίας, αυτόν των Artsruni, των οποίων η επικράτεια βρισκόταν στο Vaspurakan. Παρά τις προετοιμασίες του αρχηγού των Artsruni για να αντιμετωπίσει τον Bughā, η απροθυμία των υπόλοιπων αριστοκρατών της περιοχής να συμβάλουν στον αγώνα τον ανάγκασε να αποδεχθεί γρήγορα το amān που του προσέφερε ο Bughā[65]. Ωστόσο μια άλλη ομάδα αριστοκρατών της περιοχής συσπειρώθηκε γύρω από τον αδελφό του Ashot, πρίγκιπα του Vaspurakan, τον Gurgen Artsruni, που κατάφερε να νικήσει τις δυνάμεις των εισβολέων, οι οποίες αναγκάστηκαν να υποχωρήσουν στο Αζερμπαϊτζάν[66]. Για ακόμη μια φορά ο Bughā κατέφυγε

62. Για το ποιοί Αρμένιοι αριστοκράτες κατέληξαν αιχμάλωτοι στη Sāmarrā βλ. Vardanay Vardapeti, *Hawakʿumn Patmutʿean*, εκδ. G. Alishan, Venice 1862, 80-81 [R. Thomson, The historical compilation of Vardan Arewelcʿi, *DOP* 43(1989),125-226, 183-184.]

63. Balādhurī, 211-212. al-Ţabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 115]. Miskawayh, τ. 4, 123. Ya'qūbī, 598. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111.

64. Balādhurī, 212. al-Ţabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 115-116]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 111-112. Miskawayh, τ. 4, 123. Τις σφαγές αυτές τις επιβεβαιώνει και ο Καθολικός Ιωάννης, βλ. Yovhannēs Draskhanakertsʿi, 431 [Maksoudian, *History of Armenia,* 119].

65. Yovhannēs Draskhanakertsʿi, 431 [Maksoudian, *History of Armenia,* 119]. Balādhurī, 212. al-Ţabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 116]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 112. Tovma Artsruni, 131-137 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 198-204].Ya'qūbī, 598. Miskawayh, τ. 4, 123.

66. Tovma Artsruni, 144-148 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 211-214]. Την ήττα του Bughā στο Vaspurakan δεν αναφέρει καμία αραβική πηγή, εντούτοις, η μαρτυρία του Θωμά Artsruni επιβεβαιώνεται εμμέσως και από τον al-Ţabarī, ο οποίος αμέσως μετά την αναφορά στην αιχμαλώτιση του Ashot Artsruni κάνει λόγο για την οικοδόμηση της al-Nashawā από τον Bughā στο Αζερμπαϊτζάν, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 116].

σε κάποιο τέχνασμα ώστε να επιτύχει την αποδυνάμωση της αντίστασης, την οποία δεν είχε καταφέρει να κάμψει με πολεμικά μέσα. Κάλεσε τον Gurgen κοντά του με δόλωμα την παραχώρηση του τίτλου του πρίγκιπα του Vaspurakan: ο φιλόδοξος *ishkhan* αιχμαλωτίστηκε από άνδρες του Bughā στην πορεία του να συναντήσει τον τελευταίο και στάλθηκε στη Sāmarrā[67].

Έπειτα ο Bughā κατευθύνθηκε στη διοικητική έδρα της αραβικής εξουσίας στην Αρμενία, το Dwin[68], όπου ανασυγκρότησε τις δυνάμεις του[69]. Την άνοιξη του 853 άρχισαν εκ νέου οι επιχειρήσεις του Bughā εναντίον, αυτή τη φορά, της Σιουνίας[70]. Έπειτα, ήλθε η σειρά του εμιράτου της Τιφλίδας, ο ηγέτης της οποίας, Isḥāq b. Ismāʿīl, δεν μπόρεσε τελικά να αντισταθεί στα στρατεύματα της κεντρικής κυβέρνησης, αιχμαλωτίστηκε και εκτελέστηκε[71]. Άξια αναφοράς στην πολιορκία της Τιφλίδας αποτελεί η εσκεμμένη πυρπόλησή της από τον Bughā μέσω της χρήσης των περίφημων nafāṭīn, που είχε ως αποτέλεσμα την παράλυση κάθε αντίστασης[72]. Στη συνέχεια επιχείρησε να κυριεύσει και τις ορεινές εκτάσεις της επικράτειας των Τσαναρών γύρω από τις πύλες των Αλανών. Όμως οι χαλιφικές δυνάμεις δε στάθηκαν ικανές να κάμψουν την αντίσταση των ορεσίβιων φυλών, και αφού υπέστησαν δύο σημαντικές ήττες, αποχώρησαν από την περιοχή[73]. Ακολούθησαν επιχειρήσεις, στα νότια, εναντίον του πατρικίου

67. Tovma Artsruni, 148-152 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 215-218].

68. Γενικότερα για τον ρόλο του Dwin στην ιστορία της περιοχής βλ. A. Terghewondyan, Chronologie de la ville de Dwin (Duin) aux 9e et 11e siècles, *REA* 2 (1965), 303-318.

69. Yovhannēs Draskhanakertsʿi, 432 [Maksoudian, *History of Armenia,* 120]. al-Ṭabarī, τ. 9, 281 [Kraemer, *Incipient Decline*, 116]. Tovma Artsruni, 152 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 218]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 112. Miskawayh, τ. 4, 123.

70. Yovhannēs Draskhanakertsʿi, 435 [Maksoudian, *History of Armenia,* 122].

71. Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Tovma Artsruni, 173-174 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 238-239]. al-Ṭabarī, τ. 9, 284 [Kraemer, *Incipient Decline*, 121-123]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116. Balādhurī, 212. Ya'qūbī, 598. Για τον εμίρη αυτόν βλ. ενδεικτικά: V. Minorsky, *A History of Sharvān and Darband in the 10th-11th centuries*, Cambridge 1958, 24-25.

72. al-Ṭabarī, τ. 9, 284 [Kraemer, *Incipient Decline*, 122]. Miskawayh, τ. 4, 124. Ibn al-Athīr, τ .6, 116.

73. Tovma Artsruni, 175-177 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 240-241]. Ya'qūbī, 598. Για τον λαό αυτό, βλ. Laurent – Canard, *L'Armenie*, 47-48. A. Yeghiazaryan, *Hay Bagratwnineri Terwt'ywny' (885-908 t't')*, Yerevan 2011, 197-203.

της Gardman al-Qitrīj, του κατόχου της Xtis (αραβικά Kithīsh) και του ishkhan της Uti Step'ann[74]. Παρά τις δυσκολίες που συνάντησε ο Bughā, εναντίον κυρίως του άρχοντα της Xtis, Esayi Abu-Musa ('Īsa b. Yūsuf ibn ukht Iştīfānūs)[75], τα αποτελέσματα αυτών των εκστρατειών ήταν θετικά αφού όλοι οι αντίπαλοι του με τον έναν ή τον άλλο τρόπο κατέληξαν αιχμάλωτοι στη Sāmarrā.

Είναι πεποίθηση μας ότι πραγματικός στρατηγικός στόχος αυτών των επιχειρήσεων ήταν η εκκαθάριση από εχθρικές δυνάμεις του χώρου που σχηματίζει το νοητό τρίγωνο που ενώνει τις τρεις σημαντικές για τους Άραβες πόλεις του Καυκάσου: Dabil (Dwin), Bardha'a και Τιφλίδα. Με αυτό τον στόχο οι επιχειρήσεις στα Ν.Α. της λίμνης Sevan μπορούν να γίνουν εύκολα κατανοητές ως απόπειρες για τη διάνοιξη της αρτηρίας Dwin-Bardha'a. Αυτός ο στρατηγικός στόχος του Bughā πιθανόν εξηγεί και τον τρόπο με τον οποίο αντέδρασε στην ήττα των αραβικών δυνάμεων στο Vaspurakan από τον νέο ηγέτη της περιοχής, Gurgen Apupelch Artsruni. Συγκεκριμένα μετά τις ήττες των στρατευμάτων του Bughā από τον Gurgen και λίγο πριν επιστρέψει στη Sāmarrā, ο Αββασίδης «στρατηγός» αποφάσισε να αναγνωρίσει στον Artsruni ishkan τον τίτλο του πρίγκιπα της περιοχής[76].

Η, έστω και συνοπτική, παρακολούθηση της πορείας αυτής της εκστρατείας μέσα από τις αρμενικές και τις αραβικές πηγές επιτρέπει στον ιστορικό να καταλήξει σε ορισμένα πολύ ενδιαφέροντα συμπεράσματα, τα σημαντικότερα εκ των οποίων θα μπορούσαν να συνοψιστούν ακολούθως:

α) Η επιτυχία δεν ήταν απόλυτη. Ο Bughā υπέστη μερικές σημαντικές ήττες, μερικές από τις οποίες επιβεβαιώνουν την ακαταλληλότητα των ιπποτοξοτών στη διεξαγωγή ορεινού αγώνα. Επομένως, παρά το γεγονός

74. al-Ţabarī, τ. 9, 284 [Kraemer, *Incipient Decline*, 123-124]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116-117. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 436 [Maksoudian, *History of Armenia,* 123].

75. Από τον οποίο ο Bughā γνώρισε δύο τουλάχιστον ήττες στο πεδίο της μάχης πριν καταφέρει, με τη μεσολάβηση της Sāmarrā, να τον πείσει να παρουσιαστεί ενώπιον του Χαλίφη, βλ. Tovma Artsruni, 177-185 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 241-249]. Για τον τρόπο που ο 'Īsa βρέθηκε στην εξουσία της Xtish βλ. Amabe, *The Emergence*, 115. Για τις περιοχές που αυτός ήλεγχε βλ. Yeghiazaryan, *Hay Bagratwnineri,* 151-152.

76. Tovma Artsruni, 196-198 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 260-262]. Βλ. επίσης: Yeghiazaryan, *Hay Bagratwnineri,* 100-101.

ότι οι περισσότεροι Αρμένιοι αριστοκράτες στο τέλος της εκστρατείας είχαν αιχμαλωτιστεί, δε θα πρέπει να υπερβάλλουμε για το μέγεθος της αραβικής επιτυχίας. Συγχρόνως, βέβαια, δε θα ήταν ορθό να μειώσουμε και το μέγεθός της. Πιστεύουμε ότι είναι χαρακτηριστική η κρίση του Balādhurī για αυτήν: *Έτσι ειρήνευσε αυτή η μεθόριος περιοχή* (ο Καύκασος) *και ήταν περισσότερο ήσυχη από ποτέ*[77].

β) Ο Bughā συνέχισε την παροχή ψευδών εγγυήσεων. Χαρακτηριστικό παράδειγμα περί της αφερεγγυότητας του Τούρκου στρατιωτικού αρχηγού αποτελεί η αιχμαλωσία ακόμη και του sparapet Smbat[78], του οίκου των Bagratuni, παρά το γεγονός ότι αυτός είχε στηρίξει έμπρακτα τη χαλιφική επιχείρηση.

γ) Τελικά, ο Bughā ίσως παραδόξως συνετέλεσε[79] στη μεταγενέστερη ενδυνάμωση των Bagratuni και στη μετέπειτα ίδρυση του αυτόνομου αρμενικού κράτους. Και αυτό γιατί ο άξονας επιχειρήσεων του ήταν κυρίως στην ανατολική Αρμενία, αφήνοντας σχετικά άθικτες τις δυτικές περιοχές της χώρας, όπου βρίσκονταν και τα προπύργια του οίκου των Bagratuni. Συγχρόνως οι επιχειρήσεις του Τούρκου είχαν ως αποτέλεσμα την καταστροφή των κέντρων των ισλαμικών δυνάμεων της περιοχής (π.χ. Ζουραρίδες ή Τιφλίδα) κάτι που όπως είναι φυσικό ωφέλησε τις χριστιανικές ηγεμονίες του Καυκάσου.

δ) Το πρώτο και το δεύτερο στοιχείο μπορούν, με κάθε επιφύλαξη, να μας οδηγήσουν και σε ακόμα μια παρατήρηση: οι δυνάμεις του Bughā και σε αυτή την επιχείρηση πρέπει να ήταν ολιγάριθμες. Έτσι πρέπει, θεωρούμε, να απορριφθούν οριστικά οι εκτιμήσεις σύγχρονων ιστορικών, οι οποίοι αποδέχονται τους ισχυρισμούς των αρμενικών πηγών για τον εξωπραγματικό αριθμό των 200.000 ανδρών του Bughā[80].

---

77. Balādhurī, 212:

"حتّى صلح ذلك الثغر صلاحا لم يكن على مثله".

78. Βλ. για αυτήν ενδεικτικά: Tovma Artsruni, 191 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 255]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 116-117: *Και μετέφερε μαζί του τον Abu al-'Abās al-Wārthī και το όνομα αυτού ήταν Smbat b. Ashot* (Sinbāṯ b. Ashūṯ).

"وحمل معه أبا العباس الوارثي –واسمه سنباط بن أشوط".

79. Ή στην καλύτερη περίπτωση ανέστειλε μόνο προσωρινά την ενδυνάμωση των Bagratuni, βλ. ενδεικτικά Yeghiazaryan, *Hay Bagratwnineri,* 32. Βλ. επίσης Laurent – Canard, *L'Armenie*, 152-153.

80. Όπως λόγου χάρη και οι Laurent - Canard, *L'Armenie*, 147.

Με το συμπέρασμά μας αυτό συνηγορεί, όπως θα δούμε παρακάτω, και η σύμπραξη του Bughā με τις αρμενικές δυνάμεις.

Συνήθως η συνεργασία του Bagratuni *sparapet*, Smbat, με τον Bughā μελετάται από την σκοπιά του πρώτου, με κύριο μέλημα να αποδειχθεί το πόσο βοήθησε την ενδυνάμωση των Bagratuni. Όμως, ποιός ήταν ο λόγος που ο Bughā αναγκάστηκε να συμπράξει με τον αδερφό του ηγέτη της αρμενικής επανάστασης; Σίγουρα η συνεργασία του επιτιθέμενου με φίλιες δυνάμεις στο εσωτερικό της εχθρικής επικράτειας δε χρήζει ιδιαίτερου προβληματισμού. Έτσι λοιπόν δε γεννά καμία έκπληξη η παρακάτω αναφορά του Tovma Artsruni: *Μαζί του* (με τον Bughā) *ήταν οι Άραβες της Αρμενίας, οι οποίοι κατοικούν σε διάφορα σημεία της χώρας μας και οι οποίοι καθοδηγούσαν τον Bughā στην είσοδο και στην έξοδο από αυτήν*[81].

Όμως η συνεργασία με δυνάμεις του εχθρού που είχαν αποσκιρτήσει, παρότι με βεβαιότητα επιθυμητή, πρέπει να μελετάται από διαφορετική σκοπιά. Το σίγουρο είναι ότι ο ρόλος τέτοιων δυνάμεων στη χάραξη του επιχειρησιακού σχεδιασμού καθίσταται πάντα περιορισμένος, εφόσον ποτέ δεν είναι δεδομένη η αφοσίωσή τους στην πλευρά του επιτιθέμενου. Κάτι τέτοιο όμως δε συνέβη με τον Smbat, η συνεργασία του οποίου με τον Bughā περιγράφεται αναλυτικά από τον Ιωάννη Καθολικό, σύμφωνα με τον οποίο ο Αρμένιος *sparapet* έγινε κύριος σύμβουλος του Bughā: *Έτσι έγινε ο μεγάλος sparapet* (ο Smbat) *σύμβουλος του τύραννου και έμπιστος του*[82]. Από τη μελέτη, όμως, του βαθμού που επηρέαζαν οι προθέσεις του Smbat τον σχεδιασμό του Bughā μπορούμε να συμπεράνουμε και το μέγεθος της ανάγκης που είχε τα στρατεύματα του πρώτου ο τελευταίος: γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι στη Σιουνία ο Smbat έστρεψε τον Bughā εναντίον του πρίγκιπα Vasak Ishkhanik και όχι εναντίον του συμμάχου του, πρίγκιπα του μικρότερου κλάδου της Geghark'unik[83]. Επομένως

81. Tovma Artsruni, 131 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 198]: «և ընդ նմա Տաճիկք Հայաստանեայց, որ բնակեալ էին ի կողմանս աշխարհիս՝ առաջնորդէին Բուհայի ի մուտ և ելս աշխարհիս».

82. Yovhannēs Draskhanakertts'i, 432 [Maksoudian, *History of Armenia*, 120]: «զի խորհրդակից իւր բռնաւորն եւ կամակից զմեծ ասպարապետն կացուցանէր:». Στη συνεργασία αυτή αναφέρεται και ο έτερος Αρμένιος ιστοριογράφος της περιόδου: Tovma Artsruni, 173 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 238].

83. Yeghiazaryan, *Hay Bagratwnineri*, 146.

θεωρούμε ότι τα παραπάνω αποδεικνύουν ότι είναι ορθότερο να δούμε ως κύριο αίτιο των κινήσεων του Bughā το ολιγάριθμο των δυνάμεών του από το να υποθέσουμε ότι ο Αββασίδης στρατηγός ήταν αφελής και «θύμα εκμετάλλευσης» του Bagratuni ishkhan.

Πάντως για τους βυζαντινολόγους έχει μεγαλύτερη σημασία ένα άλλο επεισόδιο αυτής της εκστρατείας. Κατά τα αρχικά στάδιά της, ένας από τους Αρμενίους αριστοκράτες του οίκου των Artsruni, ο Gurgen, θέλοντας να ξεφύγει από τις τουρκικές ορδές, κατέφυγε στο δυτικό άκρο της Αρμενίας στην περιοχή της Taik. Εκεί ο Bagratuni άρχοντας της Sper που τον φιλοξενούσε, βρισκόταν σε διαμάχη με τους Βυζαντινούς για την κατοχή ενός φρουρίου. Ο Gurgen, παρότι διακρίθηκε στις μάχες με τους Βυζαντινούς, σύντομα πρωταγωνίστησε σε μια διπλωματική προσπάθεια ειρηνικής επίλυσης της κρίσης. Η απόπειρα του όχι μόνο έφερε την παύση των εχθροπραξιών μεταξύ των δύο αντιμαχόμενων πλευρών, αλλά επιπλέον αποτέλεσε το πρώτο βήμα για την υλοποίηση μιας συνεργασίας των Βυζαντινών με τον πρίγκιπα της Sper εναντίον του Bughā.

Πιο αναλυτικά, όταν ένα απόσπασμα του στρατού του Bughā αποσπάστηκε από το κύριο σώμα των δυνάμεών του και κατευθύνθηκε στην περιοχή με σκοπό να την καθυποτάξει, οι Βυζαντινοί, μαζί με τις δυνάμεις του Bagratuni πρίγκιπα, έσπευσαν να τους αντιμετωπίσουν. Δυστυχώς για αυτή τη σύγκρουση δε μας πληροφορούν ούτε οι βυζαντινές ούτε οι αραβικές πηγές. Έτσι είναι πολύτιμη η μαρτυρία του Αρμένιου ιστορικού Tovma Artsruni: *Όταν ο Bughā είχε ολοκληρώσει το πέρασμά του από τη γη του Vaspurakan κατευθυνόμενος στα ανατολικά, ο Gurgen πήγε στην επαρχία της Sper. Εκείνο τον καιρό ο πρίγκιπάς της, που λεγόταν Gaghabar* (Γρηγόριος) *του οίκου των Bagratuni, είχε αρπάξει από τους Έλληνες ένα φρούριο που ονομαζόταν Aramaneak.* (Ο Gurgen) *έγινε δεκτός από αυτόν με μεγάλες τιμές. Ο στρατηγός της Ανατολής*[84] *ήρθε για να πολεμήσει με τον πρίγκιπα ώστε να καταλάβει το φρούριο, και εκεί ο Gurgen έδειξε μεγάλη τόλμη αντιμετωπίζοντας τον ελληνικό στρατό όχι μία φορά αλλά σε πολλές περιπτώσεις. Με σαράντα άνδρες αντιμετώπισε χίλιους, σκότωσε πολλούς επίλεκτους Έλληνες ... μέχρι*

84. Σε αντίθεση με τον Thomson, ο οποίος πίσω από τον τίτλο βλέπει τον Bagratuni, είναι πιθανότερο ότι εδώ ο Thomas Artsruni αναφέρεται σε κάποιον στρατηγό του Βυζαντίου.

που ο έκπληκτος από την ανδρεία του στρατηγός έγραψε στον βασιλιά των Ελλήνων Μιχαήλ περί αυτού. Ο βασιλιάς έγραψε στον στρατηγό του με την ελπίδα να πείσει τον Gurgen να πάει στην πρωτεύουσα, στον αυτοκράτορα ... Ο Gurgen δε συμφώνησε να πάει στους Έλληνες, αλλά έπεισε τον Γρηγόριο να δώσει το κάστρο στον στρατηγό ... Άραβες στρατιώτες από τον στρατό του Bughā είχαν έρθει να επιτεθούν στις ελληνικές δυνάμεις στα κάστρα. Ο Gurgen τους αντιμετώπισε πολλές φορές, προξενώντας όχι λίγες απώλειες στον στρατό των Αράβων[85].

Γνωρίζουμε, όμως, με βεβαιότητα ότι ο Bughā άφησε αυτή την ήττα αναπάντητη. Είναι φυσικό να ακολουθήσει το ερώτημα γιατί; Μία πολύ πιθανή απάντηση είναι το γεγονός ότι εκείνο το διάστημα ο Τούρκος στρατιωτικός αρχηγός είχε συναντήσει δυσκολίες σε άλλα μέτωπα (βλ. Esayi Abu-Musa). Ωστόσο δεν πρέπει να αγνοήσουμε τον βυζαντινό παράγοντα. Ο Bughā πρέπει να αποφάσισε να αποδεχτεί την αποτυχία του στον συγκεκριμένο τομέα, ώστε να μην προκαλέσει περαιτέρω ανάμειξη των Βυζαντινών στην επανάσταση της Αρμενίας. Το παραπάνω φυσικά αποτελεί μια απλή υπόθεση, όμως υπάρχουν στοιχεία που την ισχυροποιούν: ο Άραβας ιστοριογράφος Ya'qūbī μαρτυρεί για επαφές Αρμένιων επαναστατών με Χαζάρους και Βυζαντινούς με σκοπό τη σύναψη μιας συμμαχίας εναντίον των Αράβων. Ακόμη πιο ενδιαφέρον σημείο στο κείμενο του παραπάνω ιστοριογράφου αποτελεί η πληροφορία ότι μόλις ο al-Mutawakkil πληροφορήθηκε για τις επαφές αυτές διέταξε

85. Tovma Artsruni, 194 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 258-259]: «Եւ եղև իբրև կատարեաց Բուխայ զանցս անցից ընդ Վասպուրական աշխարհս և խաղաց յարևելս կոյս՝ ել գնաց Գուրգէն ի Սպեր գաւառ. և էր յայնժամ առեալ Յունաց Գաղաբար իշխանիկ կոչեցեալ ի տոհմէ բագրատունի՝ զբերդն Արամանեակ կոչեցեալ. և ընկալեալ ի նմանէ մեծաշուք պատուով: Եւ արևելեաց զօրավարին եկեալ պատերազմել ընդ իշխանականն առնուլ զամրոցն, և անդ Գուրգէն բազում արութիւն ցուցեալ ընդդէմ յունական զօրացն, ոչ միանգամ այլ բազում անգամ, և Խ արամբք ի դիմի հարեալ հազարի միոյ՝ սպան զբազումս ի նոցանէ զընտրելոցն Յունաց... մինչև զարմանալ զօրավարին ընդ սորայս քաջութիւն՝ գրէ առ Միքայէլ թագաւորն Յունաց զեկուցանելով վասն նորա: Իսկ թագաւորն գրէ առ զօրագարն թերևս կարասցէ հաւանեցուցանել զԳուրգէն՝ երթալ ի թագաւորական քաղաքն առ կայսր... Ընդ որ ոչ հաճոյացեալ Գուրգէնայ երթալ ի Յոյնս բայց հաւանեցուցեալ զԳրիգորն տալ զբերդն ցզօրավարն... Եւ զօրք Տաճկաց ի զօրացն Բուխայի եկեալ ընդ զօրս Յունաց պատերազմել ընդ ամուրսն. և Գուրգէն ելեալ ընդդէմ նոցա բազում անգամ ոչ սակաւ օճիրս գործէր ընդ զօրս Տաճկաց».

την αντικατάσταση του Bughā με τον Muḥammad b. Khālid al-Shaybānī, γεγονός που σήμαινε ουσιαστικά την παύση των εχθροπραξιών[86]. Ήταν τελικά και ο φόβος των Βυζαντινών που έκανε τον Χαλίφη al-Mutawakkil να αλλάξει την πολιτική του απέναντι στη χώρα.

Αυτές ήταν λοιπόν οι πρώτες δύο επιβεβαιωμένες συμμετοχές, άμεσες ή έμμεσες, του Bughā σε δράσεις εναντίον των Βυζαντινών. Η επόμενη μαρτυρία που έχουμε για τη δράση του Bughā έρχεται από τον Άραβα ιστοριογράφο al-Ţabarī: *Αυτό το έτος, τον Rabi' al-thani, ο al-Mutawakkil απέστειλε τον Bughā από τη Δαμασκό για να επιτεθεί τους Βυζαντινούς. Έτσι ο Bughā εκτέλεσε την ṣā'ifa και κατέκτησε τη Ṣamāluh*[87].

Η πληροφορία αυτή αποκτά ακόμα μεγαλύτερη σημασία όταν αναλογιστούμε ότι η εντολή για την επίθεση του Bughā στο Βυζάντιο δόθηκε από τον ίδιο τον al-Mutawakkil, κατά τη διάρκεια της παραμονής του στη Δαμασκό[88]. Ήταν η εποχή που ο Χαλίφης είχε μετακινήσει την αυλή του στην πρώην πρωτεύουσα των Ομμεαϋδών[89], με στόχο να διευθύνει επιχειρήσεις εναντίον του Βυζαντίου, ως απάντηση στην επιθετικότητα του Μιχαήλ Γ΄[90]. Το γεγονός ότι ο Bughā ακολούθησε τον Χαλίφη σε αυτό το ταξίδι φανερώνει την αύξηση της σπουδαιότητας του ρόλου του στην αββασιδική αυλή, αλλά και το γεγονός ότι ο al-

86. Βλ. αναλυτικά: Ya'qūbī, 598-599.

87. al-Ţabarī, τ.9, 297 [Kraemer, *Incipient Decline*, 151]:

"وفيها وجّه المتوكّل بغا من دمشق لغزو الروم في شهر ربيع الآخر، فغزا الصائفة فافتتح صمألة".

Βλ. επίσης: Ibn al-Athīr, τ.6, 129.

88. Ο al-Mutawakkil είχε ξεκινήσει για τη Δαμασκό τον Μάρτιο του 858, βλ. al-Ţabarī, τ.9, 296 [Kraemer, *Incipient Decline*, 149]. Ya'qūbī, 600. al-Mas'ūdī, τ. 4, 94.

89. Σε αυτό ο al-Mutawakkil ακολουθούσε το παράδειγμα του θείου του al-Ma'mūn, ο οποίος την ύστερη περίοδο της ηγεμονίας του, όταν και εντάθηκαν οι αραβο-βυζαντινές συγκρούσεις περνούσε μεγάλα χρονικά διαστήματα στη Δαμασκό, βλ. Amabe, *The Emergence*, 139.

90. Φυσικά πολλοί είναι οι ιστορικοί που έχουν δει πίσω από αυτή την κίνηση του al-Mutawakkil την επιθυμία του να διαφύγει από τον ασφυκτικό εναγκαλισμό των Τούρκων. Βλ. αναλυτικά στους: Kennedy, *The prophet*, 168. F. Amabe, *State-Building and Autonomy in 'Abbāsid Frontiers. Ifrīqīya, Thughūr, Mosul, Ţabaristān and Sijistān*, Tokyo 2005, 173-174. Fawzi, *al-Jaysh*, 127. Shaban, *Ισλαμική Ιστορία,* 164. Ḥumūd, *Al-dawla al-'abbāsīah*, 114. Ωστόσο τη θέση αυτή έχει με ισχυρά επιχειρήματα απορρίψει εδώ και καιρό ο P. Cobb, Al-Mutawakkil's Damascus: A New 'Abbāsid Capital, *Journal of Near Eastern Studies*, 58 / 4 (1999), 241-257.

Mutawakkil δεν ήταν δυσαρεστημένος από την έως τώρα απόδοση του Bughā στα πεδία των μαχών. Ο Άραβας ιστοριογράφος al-Masʿūdī παρέχει σημαντικές πληροφορίες για τον ρόλο του Bughā στο πλευρό του Χαλίφη: Ο Bughā με την σταθερή του πίστη στο πρόσωπο του ηγεμόνα, υπήρξε ανασταλτικός παράγοντας στην προσπάθεια Τούρκων στρατιωτικών να βγάλουν από τη μέση τον Χαλίφη. Αναφέρει συγκεκριμένα ο Masʿūdī: *Και οι Τούρκοι είχαν σχεδιάσει να δολοφονήσουν τον al-Mutawakkil ήδη από τη Δαμασκό, αλλά η συνομωσία τους δεν πέτυχε εξαιτίας του Bughā al-Kabīr*[91]. Ωστόσο η δράση του αυτή του κόστισε ακριβά: οι συνωμότες θέλοντας να αποδυναμώσουν τη θέση του αποφάσισαν να κατασκευάσουν μια σειρά πλαστών επιστολών που ενοχοποιούσαν ως συνωμότη τον ίδιο τον Bughā και φρόντισαν αυτές να φθάσουν στα χέρια του al-Mutawakkil[92].

Μερικές παρατηρήσεις που μπορούν να γίνουν στο χωρίο του Ţabarī μπορούν να διαφωτίσουν περαιτέρω το λακωνικό αυτό εδάφιο. Η πιο σημαντική αφορά την θέση της Σαμάλου, κάστρο που σύμφωνα με τον Άραβα γεωγράφο Yāqūt[93] βρίσκεται κοντά στις πόλεις της Ταρσού και της al-Maşşīşa (Μοψουεστία)[94]. Και οι δύο αυτές πόλεις ήταν αυτή την εποχή σε αραβικά χέρια, με την πρώτη μάλιστα να διαδραματίζει εξέχοντα ρόλο στη διασφάλιση της μεθορίου από βυζαντινές επιθέσεις, αλλά και στην οργάνωση και εκτέλεση επιθέσεων εναντίων βυζαντινών θέσεων. Ακούγεται παράδοξο ότι ένα κάστρο ανάμεσα σε Ταρσό και Μοψουεστία ήταν αυτή την περίοδο σε βυζαντινά χέρια. Νομίζουμε ότι

91. al-Masʿūdī, τ. 4, 95:

"وقد كان الأتراك قد رأوا أنهم يقتلون المتوكل بدمشق، فلم يمكنهم فيه حيلة بسبب بغا الكبير...".

92. Βλ. αναλυτικά al-Masʿūdī, τ. 4, 95. Βλ. επίσης: Cobb, Al-Mutawakill, 245.

93. Yāqūt al-Hamawī, *Muʿajam al-buldān*, τ.5-6, εκδ. Dār Iḥya' al-Turāth al-ʿArabī, Bayrūt 1997, 202.

94. Υπάρχουν και άλλες αναφορές για τη θέση της Σαμάλου στις αραβικές πηγές. Ο γεωγράφος Ibn Khordadhbeh αναφέρει μια πόλη με παρόμοια ονομασία στο θέμα Βουκελαρίων, βλ. Ibn Khordadhbeh, *Kitābal-Masālik wa'l-Mamālik*, εκδ. M. J. DeGoeje, Lugduni-Batavorum 1889, 108. Βλ. επίσης: A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes. I. La dynastie d'Amorium*, Bruxelles 1935, 234 υπ. 4. (*Σημαλοῦος κάστρον*) και πβλ. Β. Βλυσιδου κ.ά., *Η Μικρά Ασία των Θεμάτων*, Αθήνα 1998, 158, 255. Θεωρούμε ωστόσο ότι η απουσία οποιασδήποτε αναφοράς σε βυζαντινές πηγές για αυτήν την επίθεση μας αποτρέπει να δεχθούμε ότι η θέση της συγκεκριμένης Σαμάλου ήταν στα ενδότερα της βυζαντινής επικράτειας, ενώ αντίθετα διευκολύνει την αποδοχή της πληροφορίας του Yāqūt.

μια απλή ματιά στον χάρτη της Κιλικίας της περιόδου καθιστά σαφές ότι επρόκειτο για ανακατάληψη –και όχι κατάκτηση– κάστρου που πέρασε με κάποιον, άγνωστο σε εμάς, τρόπο στην κατοχή των Βυζαντινών. Πιθανότατα ήταν αποτέλεσμα της βυζαντινής επιθετικότητας της περιόδου, η οποία άλλωστε ήταν ο λόγος, που ο Άραβας ηγεμόνας ανέλαβε το ταξίδι στη Δαμασκό, ώστε να απαντήσει εμπράκτως με την οργάνωση του αγώνα εναντίον της Αυτοκρατορίας. Το περίεργο όμως είναι ότι η επίθεση αναφέρεται ως η θερινή εκστρατεία/ ṣā'ifa. Νομίζουμε ότι πρέπει να σταθούμε εξαιρετικά δύσπιστοι μπροστά στο ενδεχόμενο στόχος της ṣā'ifa να είχε οριστεί ένα κάστρο τόσο κοντά στην Ταρσό. Θα διακινδυνεύσουμε σε αυτό το σημείο να υποθέσουμε ότι αυτή η ανακατάληψη έλαβε μέρος κατά την επιστροφή του Bughā από τη ṣā'ifa, μέσω των Κιλικίων Πυλών. Πιθανότατα εκτός από τις παραδοσιακές λεηλασίες που σηματοδοτούσαν αυτές οι επιθέσεις, ο Bughā δεν κατάφερε κάτι αξιομνημόνευτο κατά τη διάρκεια της επίθεσης και με αυτό τον τρόπο παρέμεινε στις γραπτές πηγές ως αποτέλεσμα της εκστρατείας η κατάληψη της Σαμάλου.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ανάμεσα στην επιστροφή του Bughā από την Αρμενία (855-856/241)[95] και την ανάληψη της εκστρατείας εναντίον των Βυζαντινών το 858/244, μεσολάβησαν τρία χρόνια για τα οποία δυστυχώς οι πηγές δεν μας παρέχουν κάποια πληροφορία για τη δράση του.

Το ίδιο, δυστυχώς ισχύει και για τη δραστηριότητα του Bughā αμέσως μετά την εκστρατεία του εναντίον της Σαμάλου και μέχρι τη δολοφονία του al-Mutawakkil. Ο Gordon βασισμένος σε μαρτυρία του al-Ṭabarī υποθέτει ότι αυτή την τριετία ο Bughā παρέμενε στη μεθόριο αναλαμβάνοντας δράσεις εναντίον των Βυζαντινών[96]. Η εν λόγω μαρτυρία, η οποία βρίσκεται, στην αφήγηση του Άραβα ιστοριογράφου για τα τεκταινόμενα την ημέρα της δολοφονίας του al-Mutawakkil είναι η εξής: *Και εκείνη την ημέρα ήταν η σειρά του Bughā al-Kabīr για τη φύλαξη του παλατιού. Αντικαταστάτης του στο παλάτι ήταν ο γιος του Mūsa, ο οποίος ήταν εξάδερφος με τον al-Mutawakkil, ενώ ο Bughā al-*

95. Ya'qūbī, 598. Balādhurī, 311-312.

96. Gordon, *The Breaking*, 90. Την ίδια άποψη φαίνεται να αποδέχεται και ο Amabe, *The Emergence*, 155.

Kabīr ήταν εκείνες τις ημέρες στα Σαμόσατα[97]. Την παραπάνω εκδοχή ενισχύει και η αφήγηση του al-Mas'ūdī, σύμφωνα με τον οποίο, όταν ο al-Mutawakkil παρέλαβε τις πλαστές επιστολές, έχασε την εμπιστοσύνη του στον Bughā και αποφάσισε να τον διορίσει κυβερνήτη της Συρίας, ενώ ο ίδιος θα επέστρεφε στο Ιράκ[98].

Αν και το γεγονός αυτό θα αποτελούσε εξήγηση για την απουσία του ονόματος του Bughā από τις περιγραφές των αραβικών πηγών για τα τεκταινόμενα στη Sāmarrā την περίοδο 859-861, ωστόσο την υπόθεση ότι κατά το διάστημα αυτό μαχόταν εναντίον των Βυζαντινών δεν την υποστηρίζει και η απουσία οποιασδήποτε μνείας στο όνομά του στις εξελίξεις στο βυζαντινο-αραβικό μέτωπο. Ας μην ξεχνάμε ότι η περίοδος αυτή υπήρξε η περίοδος δράσης του εμίρη της Μαλάτιας 'Umar και του 'Alī ibn Yaḥyā al-Armanī ο οποίος ανέλαβε την αρχηγία της καλοκαιρινής επίθεσης του 245 (859-860) εναντίον των Βυζαντινών. Η επιλογή του 'Alī ibn Yaḥyā al-Armanī, όμως, δεν μπορεί να αιτιολογηθεί, αν δεχτούμε ότι ο Bughā την αμέσως προηγούμενη χρονιά είχε ηγηθεί της σχετικά επιτυχούς[99] επίθεσης στη Σάμαλο και βρισκόταν ήδη στη μεθόριο με σκοπό να αναλάβει επιθέσεις εναντίον των Βυζαντινών.

Χαρακτηριστική για την κινητικότητα στο μέτωπο αυτή την περίοδο[100] είναι η περιγραφή των αραβικών επιθέσεων εναντίον βυζαντινών θέσεων το έτος 246 (860-861), κατά τη διάρκεια των οποίων ο Gordon τοποθετεί τον Τούρκο στρατηγό στην περιοχή. Αναφέρει ο Ibn al-Athir: *Και σε αυτό το έτος διενήργησε την καλοκαιρινή επίθεση (al-ṣā'ifa) ο 'Umar b. 'Abdallāh al-Aqṭa', αποκομίζοντας δεκαεπτά χιλιάδες κτήνη. Επίσης επιτέθηκε ο Qarībās* (Καρβέας) *γυρνώντας με πέντε χιλιάδες κτήνη. Έπειτα επέδραμε ο al-Faḍl b. Qārin με περίπου είκοσι πλοία κατακτώντας το φρούριο της Αντάλια*[101]*. Επίσης, επίθεση*

97. al-Ṭabarī, τ.9, 307 [Kraemer, *Incipient Decline*, 178]:

"وذلك اليوم كان نوبة بغا الكبير في الدار، وكان خليفته في الدار ابنة موسى، وموسى هذا هو ابن خالة المتوكّل، وبغا الكبير يومئذ بسميساط".

Βλ. επίσης, Miskawayh, τ. 4, 138.

98. al-Mas'ūdī, τ. 4, 95.

99. al-Ṭabarī, τ. 9, 302 [Kraemer, *Incipient Decline*, 165]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 131.

100. Βλ. αναλυτικά: Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I, 234 κ.εξ.

101. Παρότι στο κείμενο του Ibn al-Athīr αναφέρεται η Αντιόχεια και όχι η Αττάλεια, ωστόσο από το κείμενο του al-Ṭabarī γίνεται φανερό ότι επρόκειτο για επίθεση στην τελευταία.

διεξήγαγε ο Balkājūr, ο οποίος λεηλάτησε και αιχμαλώτισε. Τέλος ο ʿAlī b. Yaḥyā al-Armanī επέδραμε [εναντίον του Βυζαντίου] *αποκομίζοντας 5.000 κτήνη και γύρω στις 10.000 άλογα, φοράδες και γαϊδούρια*[102]. Από την άλλη θα μπορούσε ίσως να υποστηριχθεί ότι ο Bughā έμεινε στη μεθόριο αναλαμβάνοντας επιχειρήσεις ανεξάρτητες από τις καθιερωμένες επιθέσεις (ṣā'ifa και shawātī). Εδώ θα επιστήσουμε την προσοχή του αναγνώστη στο σχέδιο του διαδόχου του al-Mutawakkil, του al-Muntaṣir, να τοποθετήσει υπεύθυνο των thughūr έναν άλλο Τούρκο, τον Waṣif. Στον σχεδιασμό αυτόν οριζόταν ρητά τόσο η χρονική διάρκεια της παραμονής όσο και το είδος των επιθέσεων που ήταν υπεύθυνος να αναλάβει ο Waṣif: *Έτσι έγραψε σε αυτόν ο al-Muntaṣir διατάζοντας τον να παραμείνει στη μεθόριο για τέσσερα χρόνια επιτιθέμενος* ***κατά τις περιόδους των επιθέσεων****...* (η έμφαση δική μας)»[103]. Παρότι η χρονική περίοδος που ορίστηκε να παραμείνει ο Waṣif στα thughūr είναι παρόμοια με την περίοδο που υποτίθεται ότι έμεινε ο Bughā al-Kabīr στη βυζαντινή μεθόριο, ωστόσο γίνεται φανερό ότι ο στρατιωτικός αρχηγός (στη συγκεκριμένη περίπτωση ο Waṣif) που θα αναλάμβανε αυτήν την θέση αναμενόταν να είναι ο επικεφαλής στις «περιόδους των επιθέσεων». Η τελευταία αυτή φράση σημαίνει στην πραγματικότητα την οργάνωση τριών επιθέσεων (καλοκαιρινής, ανοιξιάτικης και χειμερινής), οι οποίες επί Αββασιδών είχαν αποκτήσει τη βαρύτητα εθιμοτυπικού και είχαν καθοριστεί με ακρίβεια οι ημερομηνίες έναρξής τους[104]. Όπως όμως είδαμε σε καμία από αυτές τις επιθέσεις δεν αναφέρεται το όνομα του Bughā. Νομίζουμε ότι με όλα τα παραπάνω γίνονται σαφείς οι λόγοι που είμαστε επιφυλακτικοί στην άποψη του Gordon, ο οποίος θέλει τον Bughā ενεργό στα thughūr

---

102. Ibn al-Athīr, τ. 6, 134:

"وفيها غزا عمرو بن عبد الله الأقطع الصائفة فأخرج سبعة عشر ألف رأس، وغزا قريباس وأخرج خمسة آلاف رأس، وغزا الفضل بن قارن نحوا من عشرين مركبا فافتتح حصن أنطاكية، وغزا بلكاجور فغنم وسبى، وغزا على بن يحيى الأرمنى فأخرج خمسة آلاف رأس ومن الدواب، والرمك، والحمير نحوا من عشرة آلاف رأس".

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 303 [Kraemer, *Incipient Decline*, 167].

103. Ibn al-Athīr, τ. 6, 146:

"كتب إليه المنتصر يأمره بالمقام بالثغر أربع سنين يغزو في أوقات الغزو...".

Βλ. επίσης: al-Ṭabarī, τ. 9, 319 [Kraemer, *Incipient Decline*, 209].Miskawayh, τ. 4, 143.

104. Βλ. ενδεικτικά: 'Abd al-Raḥīm Muḥammad al-SALWĀDĪ, *al-Shawātī wa al-ṣawāi'f fī al-Islām*, 'Ammān 2007. 'Alīyah 'Abd al-Samī' al-JANZURI, *al-Thughūr al-barrīyah al-Islāmīyah 'alá hudūd al-Dawlah al-Bīzanṭīyah fī al-'Uīűr al-Wusṭá, al-Qāhirah* 1979, 18.

κατά τα έτη 858-861. Είναι πολύ πιθανό, κατά τη γνώμη μας και με βάση κυρίως τις πληροφορίες του al-Mas'ūdī, ο Bughā να έμεινε όντως στην περιοχή της Συρίας, χωρίς όμως να φέρει κάποιο σημαντικό στρατιωτικό αξίωμα. Η δυσπιστία που προκάλεσε στον al-Mutawakkil το περιστατικό με τους Τούρκους συνωμότες είναι πολύ πιθανόν να τον οδήγησε στην απόφαση να μην επιτρέψει στον στρατηγό να είναι επικεφαλής αξιόλογης στρατιωτικής δύναμης. Συγχρόνως θεωρούμε ότι ο Bughā είναι πιθανό να μην έμεινε ολόκληρη την τριετία στη Συρία. Παρακάτω θα εξηγήσουμε αναλυτικά το γιατί.

Το 861, κινήσεις του Χαλίφη που είχαν απώτερο σκοπό την αποδυνάμωση των Τούρκων αξιωματούχων, καθώς και η ένταση των σχέσεων του με τον γιο του al-Muntaṣir, οδήγησαν στη δολοφονία του (11 Δεκεμβρίου 861)[105]. Τόσο σύμφωνα με τον al-Ṭabarī όσο και σύμφωνα με τον Ya'qūbī[106] ο Bughā al-Kabīr δεν αποτελούσε μέλος της ομάδας δολοφόνων αλλά στον πρώτο γίνεται λόγος για τον πρωταγωνιστικό ρόλο του γιού του, Mūsā b. Bughā[107]. Φανερώνει η συμμετοχή του Mūsā και την έμμεση γνώση του Bughā; Αν αποδεχτούμε τελικά την υπόθεση του Gordon, ο οποίος θέλει τον Bughā στη μεθόριο αυτή την περίοδο, θα μπορούσαμε να απαντήσουμε αρνητικά. Αυτό θα έδειχνε ότι ο Bughā, σε αντίθεση με τις άλλες ηγετικές φυσιογνωμίες των Τούρκων, δεν είχε την ίδια ζέση να συμμετάσχει στις παλατιανές συνομωσίες, ωστόσο είχε την πολυτέλεια να γνωρίζει ότι η απουσία του δε θα ενείχε κινδύνους να βρεθεί ο ίδιος παραμερισμένος από την κυρίαρχη ελίτ, αφού αναμφίβολα ο γιος του θα διαφύλαττε τα συμφέροντα της οικογένειας του.

Ο ίδιος ο Gordon σωστά έχει παρατηρήσει ότι και άλλοι από τους δολοφόνους μπορούν να ενταχθούν στον κύκλο των ανθρώπων του Bughā[108]. Την εμπλοκή του Bughā στη συνομωσία την ενισχύει και το εξής εδάφιο του al-Ṭabarī, που βεβαιώνει τις προθέσεις του Χαλίφη να κινηθεί εναντίον και του ίδιου του Bughā: *Και ανέφερε κάποιος ότι ο al-Mutawakkil αποφάσισε να γευματίσει μαζί με τον al-Fatḥ στου 'Abdallāh b.*

105. al-Ṭabarī, τ. 9, 305-310 [Kraemer, *Incipient Decline*, 171-184]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 136-140. al-Mas'ūdī, τ. 4, 97 κ.εξ.

106. Ya'qūbī, 601-602.

107. al-Ṭabarī, τ.9, 308 [Kraemer, *Incipient Decline*, 179].

108. Gordon, *The Breaking*, 89-90.

'Umar al-Bāzyār την Πέμπτη στις 5 του Shawwāl [12 Δεκεμβρίου 861], *ώστε να του αναθέσουν να δολοφονήσει τον al-Muntaşir και να σκοτώσει τον Waşīf, τον Bughā και άλλους από τους Τούρκους στρατηγούς*[109]. Κάποιος θα μπορούσε βέβαια να ισχυριστεί ότι εδώ ο ιστοριογράφος μιλά για τον άλλον Bughā (τον Bughā al-Şaghīr/τον Νεότερο[110]), όμως το γεγονός ότι το όνομα συνοδεύει τον Waşīf νομίζουμε κάνει εμφανές ότι μιλά για κάποιον Τούρκο της «παλιάς φρουράς», χαρακτηρισμός που είναι πιο εύκολο να δοθεί στον Bughā τον Πρεσβύτερο[111]. Όπως και να έχει η αναφορά για «άλλους από τους Τούρκους στρατηγούς» καθιστά πιθανό το ενδεχόμενο στο σχέδιο του al-Mutawakkil να υπήρχε η εξόντωση όλης της ηγετικής ομάδας των Τούρκων, η οποία συμπεριλάμβανε και τους δύο Bughā.

Όλα τα παραπάνω, όμως, δε σημαίνουν ότι ο Bughā βρισκόταν στη Sāmarrā. Οι πηγές περί τούτου είναι ξεκάθαρες: το 861 ο Bughā βρισκόταν στα Σαμόσατα[112]. Τι έκανε όμως εκεί; Μήπως η παρουσία του σημαίνει ότι τελικά πρέπει να αποδεχτούμε τη συμμετοχή του στις πολεμικές επιχειρήσεις της τριετίας 858-861 παρά τα όσα αναφέραμε παραπάνω; Θεωρούμε πως όχι. Στα όσα προσθέσαμε προηγουμένως σχετικά με την απουσία του Bughā από τις αναφορές των πολεμικών επιχειρήσεων αξίζει εδώ να προσθέσουμε και την απουσία του ονόματος του από την οργάνωση και εκτέλεση της ανταλλαγής αιχμαλώτων που έλαβε χώρα στα αραβο-βυζαντινά σύνορα την αμέσως προηγούμενη χρονιά[113].

Θεωρούμε ότι η πιο αποδεκτή λύση στον παραπάνω γρίφο είναι αν υποθέσουμε ότι ο Bughā είχε αναχωρήσει για τα thughūr λίγο πριν τον θάνατο του al-Mutawakkil. Το γιατί δυστυχώς δε μας το αποκαλύπτει καμία αραβική πηγή, καθώς οι συγγραφείς τους για τη διετία 247-248 μ.Ε. είναι επικεντρωμένοι στη δολοφονία του Χαλίφη, τη διαδοχή του al-

---

109. al-Ţabarī, τ. 9, 306-307 [Kraemer, *Incipient Decline*, 176]:

"وذكر بعضهم، أن المتوكّل عزم هو والفتح أن يصيّرا غداهم عند عبد الله بن عمر البازيار، يوم الخميس اخمس ليالٍ خلون من شوّال، على أن يفتك بالمنتصر ويقتل وصيفا وبغا وغيرهما من قوّاد الأتراك".

Βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ. 6, 137. Miskawayh, τ. 4, 136.

110. Βλ. για αυτόν *EI*², τ.1, λήμμα Bughā al-Sharābī (D. Sourdel). Amabe, *The Emergence*, 158-159.

111. Βλ. επίσης: Ḥumūd, *Al-dawla al-'abbāsīah*, 115.

112. Εκτός από τον al-Ţabarī που παραθέσαμε παραπάνω, βλ. επίσης Ibn al-Athīr, τ. 6, 138. Επίσης: *EI*², τ.1, λήμμα Bughā al-Kabīr (D. Sourdel).

113. al-Ţabarī, τ. 9, 303-304 [Kraemer, *Incipient Decline*, 168-170]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 134. Πβλ. Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, 237, 320.

Muntaşir και τις καταιγιστικές πολιτικές εξελίξεις στο κέντρο του Χαλιφάτου, κάτι που άφησε ελάχιστο χώρο για τα τεκταινόμενα στην περιφέρεια του ισλαμικού κόσμου. Το γεγονός, ωστόσο, ότι όλοι οι υπόλοιποι Τούρκοι εξακολουθούσαν να βρίσκονται στην πρωτεύουσα, μας οδηγεί στο να αποκλείσουμε το ενδεχόμενο ο Bughā να πήγε στα thughūr για να αναλάβει μια νέα εκστρατεία εναντίον των Βυζαντινών. Προς επίρρωση τούτου αρκεί να ανατρέξει ο ιστορικός στις προετοιμασίες που είχαν γίνει την επόμενη χρονιά για την αναχώρηση του Waşīf για το βυζαντινό μέτωπο[114]. Ομολογουμένως αρκετά ελκυστική θα ήταν η υπόθεση ότι κατά την τριετία 858-861 ο Bughā παρέμεινε ως κυβερνήτης της Συρίας (και όχι των thughūr), διορισμός, που όπως αναφέραμε και παραπάνω, έλαβε χώρα κατά την παραμονή του al-Mutawakkil στη Δαμασκό. Όμως, γνωρίζουμε ότι το 861, τη νύχτα που δολοφονήθηκε ο al-Mutawakkil, υπεύθυνος για τη φύλαξη του παλατιού ήταν ο Bughā. Πώς θα ήταν δυνατόν ένα τέτοιο σημαντικό καθήκον να δινόταν σε έναν άνδρα που έλειπε μακριά από την πρωτεύουσα ως κυβερνήτης επαρχίας; Θεωρούμε ότι, ακόμη και αν ο Bughā κράτησε τη συγκεκριμένη θέση, αυτό δεν τον εμπόδισε να επιστρέψει στη Sāmarrā, την στιγμή μάλιστα που ανάλογα παραδείγματα (με κυβερνήτες επαρχιών να διοικούν τις περιφέρειες τους μόνο μέσω υποδιοικητών) είναι ο κανόνας της περιόδου.

Επομένως, με βάση τις ενδείξεις των πηγών θεωρούμε ότι ο Bughā τοποθετήθηκε επικεφαλής στη Συρία από τον al-Mutawakkil, αλλά σύντομα επέστρεψε στην πρωτεύουσα. Αυτό εξηγεί τόσο την απουσία οποιασδήποτε μνείας συμμετοχής του στους αγώνες εναντίον των Βυζαντινών όσο και το γεγονός ότι ήταν επιφορτισμένος με τη φύλαξη του χαλιφικού παλατιού τη νύχτα της δολοφονίας του Χαλίφη. Ήταν λίγο πριν από αυτήν, που ο Bughā αναχώρησε για τα thughūr, κάτι που από τη μία φανερώνει γιατί ο Mūsa κλήθηκε να επιτελέσει τα καθήκοντα του πατέρα του σχετικά με τη φρουρά του Χαλίφη όσο και γιατί οι πηγές τον θέλουν στα Σαμόσατα τη μοιραία εκείνη νύχτα του 861. Ωστόσο, αυτό για το οποίο οι πηγές δε μας προσφέρουν καμία απολύτως πληροφορία είναι ο λόγος του ταξιδιού του Bughā στη βυζαντινή μεθόριο.

114. Ο al-Ţabarī αναφέρει ότι ο Waşīf τέθηκε επικεφαλής 10.000 ανδρών για την εκστρατεία εναντίον των Βυζαντινών, ενώ ο Ibn al-Athīr ανεβάζει τον αριθμό των πολεμιστών στους 12.000, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 317 [Kraemer, *Incipient Decline*, 205]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 146.

Έτσι στον ερευνητή μένει μονάχα η επιλογή μιας αβέβαιης υπόθεσης για τους λόγους της αναχώρησης. Εμείς ας θυμίσουμε ότι είναι η περίοδος που στον άρχοντα της Αρμενίας δόθηκε ο τίτλος του *άρχοντα των αρχόντων*. Και με το δεδομένο αυτό αποτολμούμε την υπόθεση πως ίσως ο Bughā, ως ο άλλοτε κατακτητής της χώρας, στάλθηκε να συναντήσει τον ʻAlī ibn Yaḥyā al-Armanī, ο οποίος είχε διατελέσει κυβερνήτης της περιοχής[115], ώστε να μελετηθεί η κατάσταση και οι συσχετισμοί ισχύος στην περιοχή, πριν η Sāmarrā αποφασίσει να κάνει αυτό το βήμα. Μια άλλη, το ίδιο ισχνή υπόθεση, θα ήταν η αποστολή του Bughā στην πόλη να σχετίζεται με τη βυζαντινή επιδρομή που είχε ως στόχο τα Σαμόσατα το έτος 245 (859-860). Όμως η εν λόγω επιχείρηση στην πραγματικότητα ήταν μία απλή επιδρομή, όπως φαίνεται και από την πληροφορία του al-Ţabarī[116], κάτι που καθιστά δύσκολη την αποδοχή μίας τέτοιας υπόθεσης.

Μετά τον θάνατο του al-Mutawakkil, ο Bughā εμφανίζεται να έχει επιστρέψει στη Sāmarrā. Εκεί ο στρατηγός πρωταγωνίστησε στα πολιτικά παιχνίδια της εποχής της «αναρχίας στη Sāmarrā»[117]. Γνωρίζουμε για παράδειγμα ότι ήταν ανάμεσα στους τρεις άνδρες που επέλεξαν τον al-Mustaʻīn ως διάδοχο του al-Muntaşir[118] (σύντομης θητείας προκατόχου του), μαζί με τον Bughā τον Νεότερο και τον Utāmish.

Η χαλιφική διαδοχή έγινε τον Ιούνιο του 862 και δύο μήνες μετά ήρθε ο φυσικός θάνατος του Bughā. Σύμφωνα με τις πηγές η ηλικία του όταν πέθανε ήταν 90 χρονών, ωστόσο ο Gordon έχει εκφράσει επιφυλάξεις, προτείνοντας το 90 να αντικατασταθεί με το 70[119]. Όλες οι αρμοδιότητες που είχε πέρασαν στα χέρια του γιου του Mūsā ibn Bughā[120].

---

115. Για τον ρόλο του ʻAlī στην περιοχή βλ. S. Dadoyan, *The Armenians in the Medieval Islamic World. Paradigms of Interaction. The Arab Period in Armīnyah. Seventh to Eleventh Centuries*, New Jersey 2011, 95-96.

116. al-Ţabarī, τ. 9, 301 [Kraemer, *Incipient Decline*, 164]. Βλ. επίσης: Vasiliev, *Byzance et les Arabes*, I, 235, 319. Al-Janzuri, *al-Thughūr al-barrīyah*, 135.

117. Παρουσιάζεται παρών στη Sāmarrā την εποχή (248/862-863) που απομακρύνθηκαν από τη σειρά διαδοχής ο al-Mutʻtazz και ο al-Mu'ayyad, βλ. al-Ţabarī, τ. 9, 320-321 [Kraemer, *Incipient Decline*, 212].

118. al-Ţabarī, τ. 9, 326 [*The history of al-Ţabarī*, v. 35 *The Crisis of the ʻAbbāsid Caliphate*, μετ. G. Saliba, New York, 1985, 1]. Ibn al-Athīr, τ. 6, 149. Βλ. επίσης, Fawzi, *al-Jaysh*, 146-147.

119. Gordon, *The Breaking*, 92.

120. al-Ţabarī, τ. 9, 338 [Saliba, *The Crisis*, 6]. al-Masʻūdī, τ. 4, 130 [Lunde- Stone, 381]. Miskawayh, τ. 4, 148. Ibn al-Athīr, τ. 6, 151.

Η σημαντικότερη από αυτές ήταν πιθανότατα η θέση του αρχηγού της αντικατασκοπείας (barīd), θέση που δείχνει αναμφίβολα το κύρος που απολάμβανε ο Τούρκος στρατιωτικός αρχηγός.

Η μελέτη της θέσης του Bughā στην ισλαμική κοινωνία έχει οδηγήσει σε αντικρουόμενα συμπεράσματα τους σύγχρονους ιστορικούς. Από τη μία υπάρχουν αυτοί που ερμηνεύουν ένα εδάφιο που αφορά τις γνώσεις του Bughā περί του Ισλάμ[121], για να καταδείξουν ότι αυτός αποτέλεσε ένα χαρακτηριστικό δείγμα της αποξένωσης αυτών των πολεμιστών από το ιδεολογικό πλαίσιο του Χαλιφάτου. Από την άλλη μια τελείως διαφορετική ερμηνεία έχει προτείνει ο Gordon, για τον οποίο ο Bughā και ο γιος του, Mūsā, αποτέλεσαν για την αραβική ιστοριογραφία την εξαίρεση στον κανόνα της «βαρβαρότητας» των Τούρκων. Η συμμετοχή τους στους πολεμικούς αγώνες του Χαλιφάτου και η ολική αποδοχή εκ μέρους τους των ισλαμικών προτύπων και πεποιθήσεων τους κατέστησε πρότυπα στην αραβική ιστοριογραφία και τους ξεχώρισε από τους υπόλοιπους Τούρκους της περιόδου της Sāmarrā[122]. Πιθανότατα, στη συζήτηση αυτή, οι επιχειρήσεις του Bughā εναντίον των Βυζαντινών μπορούν να ενισχύσουν την υπόθεση του τελευταίου.

Συμπεράσματα

Η μελέτη της δράσης του συγκεκριμένου στρατιωτικού αρχηγού προσφέρει στον ιστορικό την ευκαιρία να διαπιστώσει τους λόγους για τους οποίους τελικά η συμμετοχή των Τούρκων πολεμιστών είχε τόσο μικρή επίδραση στην πορεία των αραβο-βυζαντινών σχέσεων κατά τον ένατο αιώνα. Αναλυτικότερα:

1) Συνολικά οι στρατιωτικές επιχειρήσεις που ανέλαβε ο Bughā, για τις οποίες τουλάχιστον μαρτυρούν οι αραβικές πηγές, ήταν συνολικά τέσσερις. Από αυτές μόνο η μία ήταν εναντίον των Βυζαντινών, ενώ όλες οι άλλες ήταν στραμμένες εναντίον επαναστάσεων μέσα στα σύνορα του Χαλιφάτου. Από τις υπόλοιπες τρεις εκστρατείες υπάρχει επίσης μία (η εκστρατεία εναντίον της Αρμενίας) στην οποία ο Bughā απέφυγε επιμελώς τη σύγκρουση με τους Βυζαντινούς, παρότι μια μικρή δύναμη των ανδρών του είχε ηττηθεί από μια συντονισμένη επιχείρηση

121. Βλ. P. Crone, *Slaves on Horses. The evolution of the islamic polity*, Cambridge 1980, 75-76. Για το περιστατικό αυτό, βλ. Ismail, Muʿtaṣim, 19.

122. Gordon, *The Breaking*, 136-140.

Βυζαντινών και Αρμενίων. Επίσης αξίζει να σημειωθεί ότι η επίθεση εναντίον του Βυζαντίου ήταν πιθανότατα η λιγότερο σημαντική από τις στρατιωτικές του δράσεις. Αυτό τουλάχιστον συνάγεται από την απουσία οποιασδήποτε μνείας σε βυζαντινή πηγή σχετικά με αυτό το γεγονός και από το ότι στις αραβικές πηγές η σύντομη αναφορά σε αυτήν κλείνει με την κατάκτηση ενός φρουρίου δίπλα στα αραβικά κέντρα της Μοψουεστίας και της Ταρσού. Το γεγονός αυτό δεν είναι τυχαίο και καταδεικνύει ότι το Χαλιφάτο μετά το 838, και ιδίως από το 861 και έπειτα, ήταν απασχολημένο με επιχειρήσεις «εσωτερικής επέκτασης»[123] και όχι με την κατάκτηση νέων εδαφών. Ο Bughā είχε συμμετάσχει σε τέτοιες επιχειρήσεις που είχαν σκοπό να επαναφέρουν στην τάξη τις επαρχίες του Χαλιφάτου που φιλοδοξούσαν να αποσχιστούν. Αυτές οι επαναστάσεις δεν ήταν με κανένα τρόπο οι μοναδικές της περιόδου αλλά αποτέλεσαν μόνο ένα δείγμα τους[124]. Όπως φαίνεται και από το παράδειγμα του Bughā, μέσα σε αυτό τον κυκεώνα εξεγέρσεων και επαναστάσεων ο αγώνας εναντίον των Βυζαντινών πέρασε σε δεύτερη μοίρα, έστω και αν η Κωνσταντινούπολη παρέμεινε ο πρωταρχικός εχθρός του Χαλιφάτου.

2) Στην σπανιότητα της εμπλοκής των Τούρκων στους μεθοριακούς αγώνες με τους Βυζαντινούς θα πρέπει να μην παραβλεφθεί η φύση των καθηκόντων που χαρακτήριζε τα τουρκικά στρατιωτικά σώματα αυτήν την πρώιμη ισλαμική περίοδο, τα οποία ορθώς έχουν περιγραφεί ως εξής: «The Turks were there to defend the caliph and his new settlement while others were to defend the empire»[125]. Με αυτόν τον τρόπο δεν προκαλεί έκπληξη το γεγονός ότι η σημαντικότερη τους συμβολή σε αυτό το μέτωπο ήταν στην εκστρατεία του Αμορίου, στην οποία συμμετείχε και ο ίδιος ο Χαλίφης.

3) Στα αίτια των παραπάνω θα πρέπει να προστεθεί και η αναποτελεσματικότητα των ιπποτοξοτών στον αγώνα σε ορεινά εδάφη, όπως το έδαφος που χαρακτήριζε σε μεγάλο βαθμό και την αραβο-

123. Kennedy, *The prophet*, 164.

124. Ενδεικτικά παραδείγματα άλλων επαναστάσεων της περιόδου στην καταπολέμηση των οποίων δεν έλαβε μέρος ο Bughā αποτέλεσαν οι περιπτώσεις των Māzyār και Mubarqaʿal-Yamānī.

125. Gordon, *The Breaking*, 70.

βυζαντινή μεθόριο. Παρότι στην επιχείρηση εναντίον του Αμορίου και συγκεκριμένα στη μάχη της Άνζης είδαμε ότι η επέμβαση των Τούρκων ιπποτοξοτών υπήρξε καθοριστική για την αραβική νίκη, ωστόσο δε θα πρέπει να λησμονούμε τις δυσκολίες που συνάντησαν οι ίδιοι πολεμιστές στα ορεινά εδάφη της Αρμενίας και του Αζερμπαϊτζάν, εναντίον των επαναστατών. Ο Bābak είχε καταφέρει να συντρίψει τέσσερις χαλιφικές εκστρατείες εκμεταλλευόμενος σε μεγάλο βαθμό τη μορφολογία του εδάφους, ενώ είδαμε ότι η πορεία του Bughā στην Αρμενία δε στερούνταν ηττών. Αυτές ήταν σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της ανικανότητας των ιπποτοξοτών να καταστείλουν την αντίσταση εχθρών που είχαν επιλέξει να αμυνθούν σε ορεινά εδάφη. Είναι χαρακτηριστικό περί τούτου το ακόλουθο χωρίο από το έργο του Tovma Artsruni το οποίο αφορά την ήττα του στρατού του Bughā από τον Esayi Abu-Musa: *Και οι δυνάμεις των ορεσίβιων του Apumuse καταδίωξαν αυτούς που τράπηκαν σε φυγή. Κατέβηκαν από το βουνό και ξεκίνησαν να σκυλεύουν τα πτώματα*[126]. Σωστά επίσης σημειώνει ο Ismail ότι και στην περίπτωση της εκστρατείας εναντίον των Zuṭṭ ο al-Mu'taṣim επέλεξε να μην εμπλακούν τα επίλεκτά του στρατεύματα για λόγους *τεχνικής (α)καταλληλότητας*[127].

Αυτό το σημείο είναι κατάλληλο για να τονίσουμε ότι θα ήταν λάθος να θεωρήσουμε ότι Βυζαντινοί και Άραβες γνώριζαν για πρώτη φορά αυτού του είδους τον πόλεμο. Οι ιπποτοξότες αποτελούσαν το κύριο χαρακτηριστικό των στρατών της ιουστινιάνειας *Reconquista*[128]. Η δράση των ιπποτοξοτών επίσης ήταν γνωστή σε όλες τις αυτοκρατορίες που βρίσκονταν στις παρυφές της στέπας της Ευρασίας από πολύ νωρίς[129], και είχαν ενσωματώσει στο στρατιωτικό τους δόγμα στρατηγικές και τακτικές, ενώ οι Σασσανίδες, διάδοχη δύναμη των οποίων υπήρξε το Χαλιφάτο στον χώρο της Εγγύς Ανατολής, ήταν πραγματικοί δεξιοτέχνες σε αυτού του είδους τον πόλεμο. Άρα για την σχετική τους εξαφάνιση

126. Tovma Artsruni, 180 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 245]: «և լեռնային զօրքն Ապումուսէի զհետ մըտեալ փախստէիցն՝ իջուցին ի լեռնէ անտի և դարձան առնել դիակապուտ».

127. Ismail, Muʿtaṣim, 20.

128. *Μασσαγέται ἱπποτοξόται*, βλ. ενδεικτικά: Προκόπιος, *Ὑπέρ Πολέμων* 1.1.12-15 έκδ. J. Haury–G. Wirth, Lipsiae 1962, 362..

129. Βλ. για αυτά Graff, *The Eurasian Way of War* [παραπάνω, σημ. 20].

από τα πεδία των αραβο-βυζαντινών μαχών[130] θα πρέπει να αναζητηθούν κάποιοι λόγοι, και τα προηγούμενα πιστεύεται ότι συνέβαλαν μερικώς προς την κατεύθυνση αυτή.

4) Παράλληλα η φύση των πολεμικών συγκρούσεων στα thughūr καθιστούσε τα στρατεύματα που έδρευαν στις πόλεις της μεθορίου πιο αποτελεσματικά από τα τουρκικά. Τούτο επειδή ο πόλεμος κατά τον 9ο αιώνα μεταξύ Βυζαντινών και Αράβων είχε πάρει μια ιδιαίτερη μορφή που θύμιζε περισσότερο επιχειρήσεις λεηλασίας και λαφυραγωγίας παρά πολεμικές συγκρούσεις[131]. Οι συνήθεις απώλειες για τους επιτιθέμενους προέκυπταν κατά τη διάρκεια της επιστροφής τους μέσα από τις ορεινές διαβάσεις (κλεισούρες) ή όταν κάποιο απόσπασμα τους απομακρυνόταν από το κύριο σώμα των συμπολεμιστών τους σε υποστηρικτικές επιχειρήσεις εξεύρεσης νομής για τα άλογα κλπ. Αυτός είναι και ο λόγος άλλωστε που, όπως έχει ήδη παρατηρηθεί, τις επιδρομές εναντίον των Βυζαντινών αναλάμβαναν κατά κανόνα οι εντόπιοι Άραβες πολέμαρχοι και ηγέτες της Συρίας και της Μεσοποταμίας, οι οποίοι ήταν εξοικειωμένοι με τη μορφολογία του εδάφους της περιοχής[132].

5) Τέλος ως σημαντική παράμετρος της απουσίας των Τούρκων από τη βυζαντινή μεθόριο θα πρέπει να θεωρηθεί και ο μικρός τους αριθμός. Είδαμε παραπάνω μελετώντας τις εκστρατείες του Bughā ότι οι δυνάμεις του που τον συνόδευαν (με μόνη πιθανή εξαίρεση την περίπτωση της Αρμενίας) δεν ήταν μεγάλες. Γνωρίζοντας μάλιστα ότι ο συνονόματος του Bughā στρατηγός διέθετε 500 άνδρες σαν προσωπική του φρουρά[133], δε θεωρούμε καθόλου παρακινδυνευμένη την υπόθεση ότι αυτός ήταν και ο σκληρός πυρήνας των εκστρατευτικών δυνάμεων που ακολουθούσαν και τον Bughā al-Kabīr. Αυτό εξηγεί άριστα και την επιμονή του στρατιωτικού διοικητή να βρίσκει τρόπους να κερδίσει αναίμακτα τους πολέμους, όπως είδαμε αναλυτικά παραπάνω.

Θα ήταν αμέλειά μας, κλείνοντας, να μην αναφερθούμε στην στρατιωτική ιδιοφυΐα του Bughā που αναγνωρίστηκε τόσο από τους

130. Βλ. σχετικά: M. Decker, *The Byzantine Art of War*, Yardley 2012, 152.

131. Βλ. ενδεικτικά για τη φύση αυτών των συγκρούσεων στο: Decker, *Art of War*, 142.

132. J. Haldon – H. Kennedy, The Arab-Byzantine frontier in the eighth and ninth centuries: military organization and society in the borderlands, *ZRVI* 19 (1980), 79-116, 111-112.

133. al-Ṭabarī, τ.10, 27 [Saliba, *The Crisis*, 152]. Βλ. επίσης Kennedy, *The Armies*, 130.

Άραβες όσο και από τους εχθρούς του. Στον αραβικό κόσμο οι στρατηγικές ικανότητές του δημιούργησαν τον θρύλο ότι ο ίδιος δεν ηττήθηκε ποτέ στο πεδίο της μάχης, ενώ το θάρρος του αποτέλεσε βάση για τη γέννηση του μυθολογήματος ότι ο ίδιος δεν έφερε ποτέ αμυντικό εξοπλισμό εμπιστευόμενος ένα όραμα στο οποίο είχε δει τον προφήτη Μωάμεθ να του υπόσχεται ότι θα ζήσει για περισσότερο από ενενήντα χρόνια[134]. Αναφορικά με τους εχθρούς του, η αναγνώριση της επιδεξιότητας του Bughā ήρθε μέσα από έναν άλλο τρόπο. Είναι γνωστό ότι στις μεσαιωνικές πηγές οι ικανότεροι στρατηγοί των εχθρών συγκεντρώνουν τους περισσότερους αρνητικούς χαρακτηρισμούς από τους συγγραφείς. Με αυτό ως δεδομένο είναι χαρακτηριστική η αναφορά στον Bughā από τον Tovma Artsruni ως έναν άνδρα: *μέσα στον οποίο φώλιαζε ο Σατανάς. Επιθυμία και όρεξη αυτού, αποτελούσαν η σάρκα και το αίμα των αθώων ανθρώπων, με τα οποία χόρταινε την ανήκουστη τρομερή του οργή*[135]. Ένας ακόμη τρόπος που οι λαοί εξέφραζαν, εμμέσως, την εκτίμηση τους για τους εχθρούς τους κατά τον μεσαίωνα ήταν αναμφίβολα και η προσπάθεια «οικειοποίησής» τους. Έτσι δεν θα πρέπει να προκαλεί έκπληξη ότι στη θρυλική αρμενική διήγηση του Pseudo-Sapuh ο Bughā εμφανίζεται ως γιος ενός χριστιανού ιερέα της Αλβανίας του Καυκάσου[136]. Γενικότερα θα μπορούσαμε να πούμε ότι είναι ορθή η κρίση του Amabe, όταν βλέπει στο πρόσωπο του Bughā τον πιο στρατιωτικό αρχηγό των ηγεμονιών των Wāthiq και al-Mutawakkil[137], γεγονός που θεωρούμε ότι μπορεί να δικαιολογήσει την επιλογή μας να μελετήσουμε την επίδραση που είχαν οι Τούρκοι πολεμιστές του χαλιφάτου στις εξελίξεις στο αραβο-βυζαντινό μέτωπο μέσα από την εξέταση της στρατιωτικής δράσης του συγκεκριμένου προσώπου.

134. Βλ. αναλυτικά: al-Masʿūdī, τ. 4, 130 (Lunde- Stone 2010, 381-382).

135. Tovma Artsruni, 126 [Thomson, *Thomas Artsruni*, 193]: «յորում որջացեալ բունեալ էր սատանայ զօրութեամբ իւրով: Որոյ յօժարութիւն կամաց ախորժակաց իւրոց էր մարմին և արիւն անմեղ մարդկան, առ ի յագուժս անհնարին գազանաբարոյ կատաղութեանն:».

136. The Anonymous Story-teller also known as 'Pseudo-Sapuh', μετ. R.W. Thomson, *Revue des Études Armeniennes* 21(1988), 171-232, 213.

137. Amabe, *The Emergence*, 154.

Turkic Warriors in the Abbasid Army during the Arab-Byzantine Conflicts: The Military Operations of the Commander Bughā-Al-Kabir

Aim of this study is to examine why the presence of select Turkic warriors in the Abbasid armies had little impact on the course of the Arab-Byzantine conflicts. The article focuses mainly on the campaigns conducted by the commander Bughā al-Kabīr against the Byzantine Empire and other Caliphate enemies. The small number of the Turkic warriors, as well as the difficulties encountered by the horse archers in mountainous terrains are the main reasons that there were no changes to the balance of power in the frontier conflicts.

Sameh Farouk Soliman
(Cairo University)

The *Παρανυμφος* in Ancient Greece and Byzantium: A Study on the Role and Prosopography

Neither the most recent edition of the *Oxford Classical Dictionary*[1] nor the *Oxford Dictionary of Byzantium*[2] have an entry on the "*paranymph*"! One might conclude from this conspicuous omission in these standard reference works on the field of Classical and Byzantine Studies, that they consider the "*paranymph*" a figure of little importance for the society of ancient Greece and Byzantium. Such an impression, that the "*paranymph*" had little impact on these two above-mentioned societies, is highly misleading, and should be remediated in future revisions of these valuable resources, since the existence of the *paranymphs* was one of the important characteristics of the society of ancient Greece and Byzantium.

The simple definition of the *παράνυμφος*[3], as an ancient Greek compound word from "παρά+νύμφη" (male & female), is the "friend of the bridegroom", "the bridegroom's best man" and a "bridesmaid" or "maid of honor", literary: "person beside or near the bride".

Making use of the extensive material of ancient Greece and Byzantium as well, such as the literary texts, the historical evidence and the lexical

1. *Oxford Classical Dictionary*, ed. by S. Hornblauer and A. Spawforth, 4th ed., Oxford University Press 2012.

2. *Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. by A. Kazhdan et alii, Oxford University Press 1991, 3 vols., [hereafter: *ODB*].

3. The *Greek – English Lexicon* compiled by H. G. Liddell and R. Scott, Oxford 1996 [hereafter: *LSJ*] in its *Supplement* (p. 240) adds also *παρανύμφη* as the woman who conducts a bride.

entries, I would like to present a comprehensive survey of the prosopography and the various roles played by the *paranymph*. It is obvious that the function of the *paranymph* witnessed some alterations and developments not only from time to time, but also from a stage of the wedding to another. So the purpose of the present article is to gather and evaluate the available evidence pertaining to the *paranymph* in an effort to draw a prosopography of this functionary, define the role he played and focus on the developments of this role through the ages, specifically during the ancient Greece and Byzantium.

In ancient Greek weddings, the *paranymph* was the best friend of the bridegroom, who assisted him at a wedding and accompanied him in a chariot when he went to bring home the bride, or the bridesmaid who typically was a young woman, and often a close friend or sister escorted the bride to the bridegroom. The term means also the person who speaks for another; an advocate[4].

In Byzantium, the role of the *paranymph* did not change much, since the bride and the bridegroom were also attended by a *paranymph*, who was the friend of the bridegroom or the bridesmaid, an unmarried person or usually young girl of high classes, who accompanies the bride or the bridegroom in the church and stands near them during the wedding ceremony and changes the bridal crowns.

Searching through the ancient Greek literature and the Byzantine as well, we find that the *paranymph* was known by many names, according to his role in the wedding ceremony; among them we note (in alphabetical order): *θαλαμηπόλος* (*εὐνοῦχος*), *θυρωρός*, *νυμφαγωγός*, *νυμφευτήρ*, *νυμφευτής*, *νυμφοστόλος*, *παραβάτης*, *παράνυμφος* (*κυριώτερον δὲ παρανύμφιος*)[5], *παράπομπος*, *πάροχος* or *παροχούμενος* (bridegroom's attendant), *προηγητής*, *προηγητήρ*, *συνακόλουθος*, *συναπάγων*.

As for the *paranymph* (the female) she was called (also in alphabetical order): *θαλαμηπόλος*, *νυμφεύτρια*, *νυμφοκόμος*, *νυμφοπόνος* and *ὑπονυμφίς*. All denote *paranymph*, or the best man or a person having

4. V. T. Cheney, *A Brief History of Castration*, 2nd ed., Bloomington, Indiana 2006, 236 and J. Reilly, "Mistress and Maid" on Athenian Lekythoi, *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens* 58, No. 4 (1989), 411-444.

5. *Nomina aetatum* (fragmentum Parisinum), ed. A. Nauck, *Aristophanis Byzantii Grammatici Alexandrini Fragmenta*, 2nd ed., Halle 1848, p. 80, sec. 13,[1-2].

somehow something to do with marital relationships, and, more specifically, with weddings[6].

1. *In Ancient Greece*

In ancient Greek wedding, we meet the *paranymph* (the female) for the first time in the house of the bride's father where she minds to adorn the bride. In his *Lexicon*, the Alexandrian lexicographer Hesychius (5/6th cent. A. D.) lists and defines several terms for bride's attendants and assistants as: *νυμφοκόμος* which means: *ἡ κοσμοῦσα τὴν νύμφην*[7], as the bridesmaid adorning the bride; *νυμφοπόνος* which means: *ἡ περὶ τὴν νύμφην πονουμένη*[8], as the one dressing the bride. These "bridesmaids" were responsible for assistance, embellishment and bride's adornment. The terms are given in the singular and do not specify whether one special *paranymph* was appointed, or if several women could hold this title; further, it is not known if each one of the bride's assistants had a specific title and function[9]. It is appropriate that Greek wedding preparation scenes on vases depicting the bride readying herself should also include a number of women who prepared her and probably gave her emotional support; see, e.g., the so-called *Kerch lekanis*, now at the Hermitage Museum (Fig. 1).

---

6. M. Malul, Susapinnu: The Mesopotamian Paranymph and his Role, *Journal of the Economic and Social History of the Orient* 32/3 (1989), 241-278. The *paranymph* is found in the ancient Greek mythology in *Scholia in Aves* (v. 1737) about Ἔρως who is said to have acted as *paranymph* of Zeus and Hera: *ὁ Ἔρως, φησί, παράνυμφος ἦν τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἥρας*: v. *Scholia in Aves (scholia vetera)*, ed. F. Dübner, *Scholia Graeca in Aristophanem*, Paris 1877, 247. In Admetus' wedding we find Herakles to come to initiate the wedding. Here Herakles as *paranymph* presents the veiled "bride" and unveils her; then Admetus leads her by hand into the house, R. C. Ketterer, Machines of the Suppression of Time: Statues in "Suor Angelica", "The Winter's Tale" and "Alcestis", *Comparative Drama* 24 (1990), 3-23. And in Greek Tragedy, e. g. in Euripides' *Iphigenia in Aulis*, Clytemnestra presents herself as Iphigenia's *νυμφαγωγός*, since she has led her daughter from Argos to Aulis, R. Mitchell-Boyask, The Marriage of Cassandra and the "Oresteia": Text, Image, Performance, *Transactions of the American Philological Association* 136/2 (1974), 269-297 and R. Graves, *The Greek Myths*, Penguin Books 1026, 1955, 212.

7. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, ed. K. Latte, v. 2, Copenhagen 1966, 719.

8. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 2, 719.

9. O. E. Tzachou-Alexandri, A Kalpis from Piraeus Street by Polygnotos, *The Annual of the British School at Athens* 97 (2002), 297-308.

When the *paranymph* fulfills her duty as the bride's assistant in the house of the bride's father, another role begins for her as to escort the bride as a *νυμφεύτρια*; she is chosen by the bride's family and sent to escort her by the parents of the bride: *συμπεμπομένη ὑπὸ τῶν γονέων τῇ νύμφῃ*[10], along the road from her father's house to the bridegroom's house. In the ancient Greek weddings, the bride's safety was the particular duty of a friend of the bridegroom appointed as the *πάροχος*, i. e. *the man beside in the cart* or *supporter*. According to Julius Pollux the Grammarian, it was *paranymph*'s first job to ride along with the bride, so that she was safely seated between him and the bridegroom: *κάθηται ἡ νύμφη μεταξὺ τοῦ παρόχου τε καὶ τοῦ νυμφίου*[11] (Fig. 4). The bridegroom brings his bride from her parents' house on a car (ὄχημα) drawn by horses, mules, or oxen; on either side of her sat the bridegroom and his best man (*παράνυμφος* or *πάροχος*)[12]: *Καλεῖται γὰρ πάροχος τῶν φίλων τις ὁ ἐπὶ τῷ ὀχήματι ἅμα τῇ νύμφῃ καὶ τῷ νυμφίῳ ὀχούμενος, οἷον παράνυμφος*[13] (*For supporter is called the one of the friends who sits on a chariot together with the bride and the bridegroom, i. e. the paranymph*) and *Πάροχοι λέγονται καὶ οἱ παράνυμφοι παρὰ τὸ παροχεῖσθαι τοῖς νυμφίοις· ἐπ' ὀχήματος γὰρ τὰς νύμφας ἦγον*[14] (*Supporters are said to be the paranymphs from supporting the bridegrooms, for on a chariot they were leading the brides*). Late in the evening of the wedding day there followed *πομπή*, when the bride was led on a chariot by the bridegroom and a friend in solemn procession to the house of the bridegroom's father[15] (Fig. 3).

10. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 2, 719. Cfr. *Sudae Lexicon*, ed. A. Adler, *Suidae Lexicon*, 4 vols [Lexicographi Graeci 1.1-1.4], v. 3, Leipzig 1935, 61-62. *Photii patriarchae Lexicon*, ed. Chr. Theodoridis, v. 2, Berlin – New York 1998, 282,4.

11. Julius Pollux, *Onomasticon*, ed. E. Bethe, *Pollucis Onomasticon*, 2 vols. [Lexicographi Graeci 9.1-9.2, Leipzig 1900-1931] 10. 33. J. H. Oakley – R. H. Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, University of Wisconsin Press 1993, 27. Translations, unless otherwise stated, are mine.

12. Aristophanis, *Aves*, 1735.

13. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 2, 719.

14. *Sudae Lexicon*, [as in n. 10], 61-62.

15. M. Bieber, Eros and Dionysos on Kerch Vases, *Hesperia Supplements* 8 [Commemorative Studies in honour of Theodore Leslie Shear (1949)], 31-38.

We don't know from the contexts above if there were two female *paranymphs* for these two roles or one; one in the house of the bride's father for the adornment of the bride and the other for accompanying the bride along the road to the bridegroom's house? Independently of the interpretations that have at times been given for these particular persons and their number, and in the context of other literary texts, the fact remains that a number of related individuals assisted the bride in adorning herself and they are always depicted in scenes of wedding preparations[16].

The Athenians used to call the person who is going to fetch the bride from her paternal house to the house of the bridegroom according to his function; the *paranymph* is called: *παροχούμενος* or *πάροχος*[17] (*παραβάτης* and *παράπομπος*)[18] if he fetches the bride from her paternal house to her bridegroom's house using a chariot, *συνακόλουθος* if he follows and accompanies the bridegroom in fetching the bride, *νυμφαγωγός* if he fetches the bride from her paternal house to her bridegroom's house on foot (*χαμαίπους*)[19]:

The bridegroom did not always follow the wedding procession; Hesychius in his *Lexicon* informs us that in case that the bridegroom is being married for the second time, he did not bring the bride himself home in this exultant way: *ᾧ πρότερον γεγαμηκότι οὐκ ἔξεστι μετελθεῖν διὸ ἀποστέλλουσι τῶν φίλων τινάς*[20], but sends a friend as *νυμφαγωγός*, i. e. *ὁ νύμφην ἄγων ἐκ*

16. I. S. Mark, The Gods on the east Frieze of the Parthenon, *Hesperia* 53 (1984), 289-342.

17. *Sudae Lexicon* [as in n.10], *Πάροχοι γὰρ λέγονται οἱ παράνυμφοι, (παρὰ τὸ) παροχεῖσθαι τοῖς νυμφίοις. ἐπ' ὀχήματος γὰρ τὰς νύμφας ἄγουσιν,* repeated in Dübner, *Scholia Graeca* [as in n. 6], 247 and in *Commentarium in Aves* (scholia vetera et recentiora Tzetzae), ed. W. J. W. Koster, *Jo. Tzetzae Commentarii in Aristophanem* [Scholia in Aristophanem 4.3], Groningen 1962, v. 1737.

18. *Πάροχοι· παραβάται. παράπομποι, καὶ οἱ συμπορεύοντες τῇ νύμφῃ ἐπὶ τοῦ ζεύγους, καὶ (οἱ) παράνυμφοι* (*Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 3, ed. P. A. Hansen, Berlin –New York 2005, 48).

19. *Aristophanis Byzantii Fragmenta* [as in n. 5], Frag. 11. 1, 146-148; Pollucis *Onomasticon* [as in n. 11], Book 3, sect. 40. *Commentarii ad Homeri Iliadem*, ed. M. van der Valk, *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Iliadem Pertinentes* (vols. 1-4, Leiden 1971-1987), v. 2, 351.

20. *Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 2, 718-719 (*For he who formerly had been married it is not lawful to go with, for that they send some friends*).

τοῦ πατρὸς οἰκίας[21] in that case brings the bride to him from her house. The procession approaches the bridegroom's house to which the *προηγητὴς* or *προηγητήρ*, or usher, leads. Aelius Dionysius Halicarnassaeus (2th cent. A. D.) states that: *προηγητήρ. ὁ τοῦ ζεύγους ἡγούμενος ἐν τοῖς γάμοις*[22] (*The usher is the one who leads the couple in weddings*).

The *paranymph* (here *πάροχος*) had another job to do in the chariot processions; he was holding a torch (as a torch-bearer), following closely behind the new married couple[23]. In front of the car went the torch-bearing procession (*δᾷδες νυμφικαί*)[24], the nuptial torch having been lit by the mother of the bride or of the bridegroom. The bride's mother holds torches and walks alongside the chariot in which the couple travels (the bridegroom just ascending) followed by the *πάροχος*[25] who also holds this torch and comes finally after the bridegroom and the *νυμφεύτρια*[26] and is followed by several women carrying containers, which probably held the bride's trousseau[27].

This particular job of the *paranymph* as a torch – bearer is found in many texts see, e.g., the description of the famous picture of the painter Aetion, which Lucian the Samosatensis (2th cent. A. D.) says, about *Nuptials of Roxana and Alexander*, that it was in Italy and the painter depicts a fair chamber, with the bridal bed in it; Roxana seated –and a great beauty she is– with downcast eyes, troubled by the presence of Alexander, who is standing. Several smiling Loves; one stands behind Roxana, pulling away the veil on her head to show her to Alexander; another obsequiously draws off her sandal, suggesting bed-time; a third has hold of Alexander's mantle, and

21. *The one who leads the bride from her father's house* (*Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 2, 718-719).

22. *Ἀττικὰ Ὀνόματα*, ed. H. Erbse, *Untersuchungen zu den attizistischen Lexika* [Abhandlungen der deutschen Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Philosoph.-hist. Kl., Berlin 1950], 60, 1, see also *Eustathii Archiepiscopi Thessalonicensis Commentarii ad Homeri Odysseam*, ed. G. Stallbaum, 2 vols. in 1. Leipzig 1825-1826, v. 1, p. 32, 11-12.

23. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, 31.

24. *Pollucis onomasticon*, ed. Bethe, 3, 43, 3.

25. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, 33.

26. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, 33.

27. A. C. Smith, The Politics of Weddings at Athens: An Iconographic Assessment, *Leeds International Classical Studies* 4/1 (2005), 1-32.

is dragging him with all his might towards Roxana. The King is offering her a garland, and by him as supporter (*πάροχος*) and bridegroom's-man (*νυμφαγωγός*) is Hephaestion, *holding a lighted torch* and leaning on a very lovely boy[28] (see Fig. 2, a 16th-century fresco by Giovanni Antonio Bazzi).

Another role of the *paranymph*, either male or female, begins in the bridegroom's new house where the bride was led around the altar, and then by the bridesmaid, the *νυμφεύτρια*, to the marriage chamber[29]. The appointed official functioned as a guardian on the wedding night to protect the couple from eventual dangers, i.e. kidnaping the bride, or otherwise disrupt the consummation of the marriage. In the wedding described in Xenophon of Ephesus, the bride's friends and relatives lead her to the bridal chamber to meet the bridegroom there[30].

After the bride and bridegroom had entered the bridal chamber, a friend of the bridegroom or/and the bridesmaid serve as *θυρωρός*, i. e. waiting in the bridegroom's house, closing the door of the bridal chamber and guarding it[31] during the wedding night. This is implied in Pollux's explanation of the *θυρωρός* job – to "*prevent the women from helping the screaming bride*"[32]: *καλεῖται δέ τις τῶν τοῦ νυμφίου φίλων καὶ θυρωρός, ὃς ταῖς θύραις ἐφεστηκὼς εἴργει τὰς γυναῖκας τῇ νύμφῃ βοώσῃ βοηθεῖν*[33]. According to Sappho, the *paranymph* was standing on the door of the nuptial chamber only to keep it closed and so as to guard the new married couple. So, Sappho, in one of her poems, calls the *paranymph θυρωρός*, since he minds to keep the door of the nuptial chamber closed: *ὁ παράνυμφος, ὁ τὴν θύραν τοῦ θαλάμου κλείων*[34], and guards the bedroom door, or he may act as the

28. Lucian, *Ἡρόδοτος ἢ Ἀετίων*, in *Luciani Opera*, ed. M. D. Macleod, v. 3, Oxford 1980, 348: *πάροχος δὲ καὶ νυμφαγωγὸς Ἡφαιστίων συμπάρεστι, δᾷδα καιομένην ἔχων, μειρακίῳ πάνυ ὡραίῳ ἐπερειδόμενος* [transl. according to H. W. and F. G. Fowler, *The Works of Lucian of Samosata*, v. 2 (Oxford 1905), 92]. For more details about Aetion's picture see P. Linant de Bellefonds, Hyménaios: une iconographie contestée, *Mélanges de l'Ecole française de Rome /Antiquité* 103, N°1 (1991), 197-212.

29. Bieber, Eros and Dionysos on Kerch Vases [as in n. 15].

30. Xenophon of Ephesos, *Ephesiaca*, ed. G. Dalmeyda, *Xenophon d'Ephese*, *Les Ephesiaques ou le Roman d'Habrocome et d'Anthia.* Paris 1926, I. 1. 8, p.11.

31. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, 37.

32. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, 37.

33. *Pollucis Onomasticon* 3, 42.

34. *Hesychii Lexicon*, v. 2, 338, with reference to Sapphos' fragment 110 Lobel-Page.

bridegroom's father[35]. So one of the *paranymph*'s name in ancient Greece was *θαλαμηπόλος* (chambellan); according to Pseudo-Zonaras *θαλαμηπόλος* means *ὁ περὶ τὸν θάλαμον ἀναστρεφόμενος*[36] and according to *Photius' Lexicon* and *Suda*[37] it means *ἡ περὶ τὸν θάλαμον ἀναστρεφομένη καὶ φυλάττουσα*[38] (i. e. attendant in a lady's chamber, waiting –maid = "ὁ or ἡ, a bridegroom or bridesmaid)[39] and in later Greek it meant eunuch of the bedchamber[40]. Admittedly, the lexical and textual evidence is not clear whether the *paranymph* was admitted into the nuptial chamber.

The *paranymph*, after marriage, was considered the patron and advocate who solicits or speaks for the bridegroom and in some sort his guardian and had the right to intervene for his sake, that is, an advocate, but that sense is now very rare. In Aristophanes' *Acharnians* we meet the *paranymph* (here a bridesmaid) as one of the *dramatis personae*, who came to Dicaeopolis saying that a young bridegroom sends him viands from the marriage feast and prays him to pour a glass of peace into this vase, that he may not have to go to the front (of the army) and may stay at home to do his duty to his young wife. The dialogue runs as follows:

– ΠΑ.: *Ἔπεμψέ τίς σοι νυμφίος ταυτὶ κρέα*
ἐκ τῶν γάμων. – ΔΙ.: *Καλῶς γε ποιῶν ὅστις ἦν.*
– ΠΑ.: *Ἐκέλευε δ' ἐγχέαι σε τῶν κρεῶν χάριν,*
ἵνα μὴ στρατεύοιτ' ἀλλὰ βινοίη μένων,
ἐς τὸν ἀλάβαστον κύαθον εἰρήνης ἕνα[41].

35. Oakley-Sinos, *The Wedding in Ancient Athens*, 36.

36. *Iohannis Zonarae Lexicon ex tribus codicibus manuscriptis*, ed. J. A. H. Tittmann, 2 vols. Leipzig, 1808, v. 1. 1020, 13. See also *ἡ περὶ τὸν κοιτῶνα ἢ περὶ τὸν θάλαμον διατρίβουσα ἢ ἀναστρέφουσα. Hesychii Alexandrini Lexicon*, v. 2, 303.

37. *Suidae Lexicon* [as in n. 10], v. 2, 1931, 680.

38. *Photii patriarchae Lexicon* [as in n. 10], 282,4.

39. *LSJ*, 311.

40. Plutarch, *Alexander*, 30: *Τῶν δὲ θαλαμηπόλων τις εὐνοῦχος....*

41. Aristophanis, *Acharnians*, 1049-1053 (translated after *Aristophanes, The Eleven comedies*, v. 1, London 1912, 147):

Wedding Guest: A young bridegroom sends you these viands from the marriage feast.

Dicaeopolis: Whoever he be, I thank him.

Wedding Guest: And in return, he prays you to pour a glass of peace into this vase, that he may not have to go to the front and may stay at home to do his duty to his young wife.

At last Dicaeopolis did not refuse the proposal since the bride, as a woman, is not responsible for the war[42].

2. In Byzantium

The role of the *paranymph* in Byzantium was somehow similar to that in the ancient Greek tradition. The *paranymphs* were never absent from the marriages of kings, nobles, dignitaries princes and persons of distinction. In Byzantium, the *paranymph*'s functions in the wedding ceremony was to exchange the rings and/or the crowns. Some of these figures as "the best man" of the bridegroom or the "maid" of the bride were of high social ranks; others were Patrician prominent figures in the society such as magistrates, noble men and eunuchs or upper class women.

Most of the Byzantine texts don't refer to the ordinary role of the *paranymph* in simple and humble weddings but rather focus on the *paranymph* on the environment of the Imperial Court. So we will throw light on the role and prosopography of the *paranymph* in the weddings of the high classes of Byzantium.

The existence of the *paranymph* in the weddings of the emperors and empresses was so essential that the choice by the emperor of a *paranymph* seems to have been a very important matter in the Imperial Court. The emperor's bridal attendant ought to be an imperial *distinguished man* (*ἀνὴρ περίβλεπτος*)[43] in the royal household. In the *Chronicon Paschale* we find that Paulinus, who was magistrate and a boyhood friend of Theodosius II, acted as a *paranymph* at the Emperor's wedding and a mediator in his marriage: *Ὁ δὲ βασιλεὺς Θεοδόσιος Παυλῖνον ὡς φίλον αὐτοῦ καὶ μεσάσαντα τῷ γάμῳ καὶ συναριστοῦντα αὐτοῖς ἐποίησεν διὰ πάσης ἀξίας ἐλθεῖν· καὶ μετὰ ταῦτα προηγάγετο αὐτὸν μάγιστρον.*

---

42. N. Κυριακιδου, *Η ειρηνική τριάδα του Αριστοφάνη: Αχαρνείς, Ειρήνη, Λυσιστράτη*, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης 2010, 33.

43. As in the case of the wedding of Tiberius' daughter, see *Παρῆν δ' ὁ τοῦ βασιλέως νυμφευτής· εὐνοῦχος δ' ἄρα ἦν οὗτος τοῦ αὐτοκράτορος... ἀνὴρ περίβλεπτος...*: Theophylact Simocatta, ed. C. de Boor, Leipzig 1887 [repr. Stuttgart 1972], p. 58, 1. 10. 6-9, trans. M. Whitby and M. Whitby, *The History of Theophylact Simocatta*, Oxford 1986, 33-34 (cf. n. 54 and 58 below]. T. E. Gregory, *A History of Byzantium*, London 2010, 164. In general R. Guilland, Les eunuques dans l'empire byzantin: Étude de titulature et de prosopographie byzantines, *Études Byzantines* I (1943), 197-238.

καὶ ηὐξήθη, ὡς ἔχων παῤῥησίαν πρὸς τὸν βασιλέα Θεοδόσιον καὶ τὴν Αὔγουσταν, ὡς καὶ παράνυμφος αὐτῶν γενόμενος[44] (*But the king Theodosius made Paulinus as his friend and a mediator in his marriage, and to eat with them, and to come to every honor. And after that he (Theodosius) appointed him magistrate and he is augmented, as having openness before the king Theodosius and the Augusta, since he became also their paranymph*"). Georgius Monachus (842-867 A. D.) refers that this Paulinus received a greater honor from the emperor Theodosius II when the later appointed him as his *paranymph* saying: *συνευδοκοῦντος καὶ τοῦ προσφιλεστάτου καὶ συνανατρόφου αὐτοῦ Παυλίνου, ὃς καὶ γενόμενος μάγιστρος ἐτιμήθη μειζόνως ὡς συνεργὸς καὶ παράνυμφος*[45] (*Paulinus, The most beloved, who was consent and brought together with him, and who became a magistrate, was also honored more by being a co-worker* (partner) *and a paranymph*).

The position of the *paranymph* seems to have been so crucial in the Byzantine Court that the Emperor Constantinus VII Porphyrogenitus (reigned 913-959) states in his *De Cerimoniis Aulae Byzantinae* that only the king had the privilege to choose and appoint from the patrician women individuals to the position of the bridesmaids (*paranymphs*) whomever he wants, in order that they may enter into the chamber of the Augusta through the Octagons and give her the crown. By the same way in the crowning, the king appoints the *paranymph* and the patricians whomever he wants: *Χρὴ δὲ γινώσκειν <ὅτι> ὁρίζει ὁ βασιλεὺς ἐκ τὰς πατρικίας, οἵας θέλει, ἵνα εἰσέλθωσιν εἰς τὸν Αὐγουστέα διὰ τοῦ Ὀκταγώνου, καὶ ἴδωσι <τὸ> στέψιμον τῆς Αὐγούστης. Ὁμοίως καὶ εἰς τὸ στεφάνωμα ὁρίζει ὁ βασιλεύς, ἵνα εἰσέλθῃ ὁ παράνυμφος, καὶ πατρικίους, οὓς κελεύει, καὶ ὅτε πληρωθῇ τὸ στεφάνωμα, ἐξέρχονται οἱ αὐτοὶ πατρίκιοι καὶ ἵστανται εἰς τοὺς τόπους αὐτῶν μετὰ καὶ τοὺς λοιποὺς πατρικίους*[46] (*It should*

44. *Chronicon Paschale*, ed. L. Dindorf, v. 1 [CSHB], Bonn 1832, 579. 10 and *Ioannis Malalae Chronographia*, ed. I. Thurn [CFHB 35], Berlin – New York 1980, 275.

45. *Georgii Monachi Chronicon* (lib. 1-4), ed. C. de Boor, 2 vols. Leipzig: Teubner 1904, 609,[2-5].

46. *Constantini Porphyrogeniti imperatoris de Cerimoniis Aulae byzantinae* [CSHB], v. 1, Bonn 1829, 126 = *PG* 112, 468. *De Cerimoniis Aulae Byzantinae* (lib. 1.1-92), ed. A. Vogt, *Le livre des cérémonies*, v. 2, Paris 1939, 21 [transl. by A. Moffatt and M. Tall, *Constantine Porphyrogennetos*, The Book of Ceremonies, v.1, Canberra 2012, 214].

be recognized that the emperor decides which of the patrician women he wishes to go into the Hall of the Augusteus via the Octagon and see the coronation of the Augousta. Likewise, too, for the nuptial crowning, the emperor decides that the groomsman goes in and which of the patricians he is inviting, and when the nuptial crowning has been completed, the said patricians go out and stand in their places along with the rest patricians. In the *Chronicon Maius* of Pseudo-Sphrantzes (15th cent. A. D.), we find that Helen, daughter of Alexius Paleologus Tzamblakon, a family of military commanders, landowners and countries known from the mid of the 13th cent. A. D.[47], to say that her *paranymph* was her master (*αὐθέντης*), sir (*δεσπότης*) and lord (*κύρ*) Constantinus who, according to the Byzantine customs and traditions, crowned them both, the bride and the bridegroom: *Τῷ δὲ μϛ-ῳ ἔτει, τῇ κϛ-η Ἰαννουαρίου μηνός, εὐλογήθην ἐγὼ Ἑλένην τὴν θυγάτερα τοῦ ἐπὶ κανικλείου Ἀλεξίου Παλαιολόγου τοῦ Τζαμπλάκωνος· καὶ ἦν ἐν τῷδε τῷ συνοικεσίῳ παράνυμφος ὁ αὐθέντης μου ὁ δεσπότης κὺρ Κωνσταντῖνος, ὁ κατὰ τὸ ἡμέτερον ἔθος στεφανώσας ἡμᾶς*[48] (*In the 46th year, on 26th of the month January, I, Helene the daughter of Alexius Paleologus Tzamblakon, was blessed. In this wedding the paranymph was my master, sir and lord Constantinus, who, according to our tradition, crowned us*).

From the available texts, it seems that the eunuch[49] was the right person to whom the bridegroom would entrust to act as a *paranymph*; so under the Emperor Maurice (582-602 A. D.), Margarites, the great eunuch, was one of the most honored personages in the Imperial Court so he had the honour to serve as a *paranymph* at the wedding of Maurice and Tiberius

47. *ODB*, v. 3, 2135.

48. *Pseudo-Phrantzes Cronica*, ed. V. Grecu, *Georgios Sphrantzes. Memorii 1401-1477* [Scriptores Byzantini 5], Bucuresti 1966, 332. 6 and R. Guilland, Le protovestiarite Georges Phrantzès, *RÉB* 6 (1948), 48-57.

49. In her book about the *Perfect Servant (*The University of Chicago Press, Chicago 2003) Kathryn M. Ringrose did not mention anything about the *eunuch* as a *paranymph* though her book was about the *Social Construction of Gender in Byzantium*. Ch. Messis, *Les eunuques à Byzance entre réalité et imaginaire* [Dossiers Byzantins 14], Paris 2014, 249, simply states that "plus autres eunuques ayant joué un certain role dans l'entourage des empereurs ou des impératrices".

II's daughter, Constantina, in 582 A. D.[50]. Theophanes, the eunuch[51], was invited to the marriage of Maria Lecapena, the young daughter of Romanus I, with Peter, king of the Bulgarians, in 927 A. D., acting as *paranymph* at the nuptial ceremony[52]. Theophanes is said to have arranged all matters relating to the marriage of Maria and acted as a *paranymph* in the wedding ceremony[53]. According to Theophanes the Chronographer, *paranymphs* were relatives or / and friends of the bridegroom and sometimes figures of the Byzantine Court and specially the eunuchs: he says: *Τούτῳ τῷ ἔτει ἐβασίλευσε Μαυρίκιος ἐτῶν ὑπάρχων μγ΄, καὶ μετ᾽ ὀλίγον τὸν γάμον πεποίηκεν, Παύλου τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἐλθόντος εἰς τὸ Βυζάντιον, καὶ παρενύμφευσε Μαρίτης* [evidently Margarites] *ὁ εὐνοῦχος τοῦ παλατίου μέγας ὑπάρχων*[54] (*In this year Maurice became the king when he was 43 years old, and after a short time he made a wedding, when his father came to Byzantium, and the paranymph* (*παρενύμφευσε*) *was Maritis, the eunuch, who was great in the palace*). During the ceremony of the holy mystery of the wedding, the *paranymphs* were to keep the crowns during the bridal procession inside the church[55] with parents of the new married couple, all the senate and the patricians[56] and were accompanying the new married

50. Cheney, *A Brief History of Castration*, 95. See also S. Tougher, *The Eunuch in the Byzantine History and Society*, Routledge 2008, 156 simply including Margarites in the "Select Prosopographs of late Roman and Byzantine eunuchs". In this book, S. Tougher did not mention the *paranymph* among the various functions of the *eunuch* in spite of his book title.

51. R. Guilland, Fonctions et dignités des eunuques, *Études Byzantines* 2 (1944), 185-225, here 207. Guilland, Les eunuques, 208, 223.

52. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn [CFHB 5], Berlin-N. York 1973, 223, *παρανυμφευόντων τοῦ πρωτοβεστιαρίου καὶ τοῦ Σουρσουβούλη,* cfr. *Symeonis Magistri et Logothetae Chronicon*, ed. S. Wahlgren [CFHB 44], 328; and *Theophanes Continuatus*, ed. I. Bekker [CSHB], Bonnae 1838, 413 sq, 442, 746, 748, Constantine VII, De *Administrando Imperio*, ed. G. Moravcsik – R. Jenkins, Washington 1968, 13, 161-164; Cheney, *A Brief History of Castration*, 97.

53. See n. 51 supra.

54. *Theophanes Chronographia*, 252, 26. Cedrenus [CSHB], Bonn 1838, I, 691. Theophylact Simocatta (de Boor) 57-58. Cfr. Ph. Koukoules, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, Athens 1951, v. 4, 139.

55. Koukoules, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός,* v. 4, 107.

56. Koukoules, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός,* v. 4, 139.

couple while getting out of the church[57]. Theophylact Simocatta says about the wedding of Maurice and Constantina that in full view of the people the bride's attendant (*νυμφαγωγός*) saluted the bridal pair with a cup, for it was not right to put on crowns, since they were not in fact private individuals who were being married (*οὐ θέμις γὰρ ἦν ἐπιθέσθαι στεφάνους, οὐ γὰρ ἰδιῶται ἐτύγχανον ὄντες*). For this action had already been anticipated by their royal title, since the bride and bridegroom had already been crowned as emperor and empress and they did not, therefore, need the crows that are a particular part of the wedding of the Eastern Church[58].

During the *νυμφαγώγιον* in the evening, the people (*ὁ λαός*) and the cantors (*οἱ κράκται*) were reciprocating wishes and greetings, one of these wishes is to protect God, the Holy Triad, the *paranymphs*: *Ὅσα δεῖ παραφυλάττειν ἐπὶ νυμφαγωγίῳ. Τῇ ἑσπέρᾳ ἀπέρχονται τὰ δύο μέρη μετὰ καὶ τῶν ἰδίων ὀργάνων, καὶ τῆς νύμφης κατιούσης καὶ ὀψικευομένης ὑπὸ πληθίων καὶ χειροκυμβάλων, μετὰ τὸ καβαλικεῦσαι αὐτὴν ἵσταται, καὶ ἀκτολογοῦσι τὰ δύο μέρη ταῦτα· «Καλῶς ἦλθες, θεοστέπτων ἡ δούλη»..... Οἱ κράκται: "Ἅγιε, τρισάγιε, τοὺς παρανύμφους φύλαξον*[59]: (*In the evening the two factions go away, along nwith their particular organs and the bride descends accompanied by stringed instruments and cymbals. After going on horseback she stops and the two factions recite thgese acclamations: "Welcome, servant of the divinely crowned rulers" ...The cheerleaders: Holy God, guard the newly weds*). Before the 14th cent. A. D., on the occasion of the principal and royal marriages, the new married couple had to conduct the *πρόκυψις* which is an elevated platform and an imperial ceremony performed on that structure at the Comnenian and Paleologian court. This ceremony was performed for imperial weddings[60]. The royal couple was to go up with the parents of the bridegroom and the *paranymphs* on scaffolding surrounded by gold and silk curtains[61].

57. *De Cerimoniis,* Chapter 82: ... *τῶν νεονύμφων ἐξιόντων ἀπὸ τῆς ἐκκλησίας μετὰ καὶ τῶν παρανύμφων* ... [CSHB, 221=PG 112, 680]. *De Cerimoniis* (ed. Vogt), v. 2, p. 181,[1-3].

58. Theophylact Simocatta [as in. n. 43].

59. *De Cerimoniis* [CSHB, 220-221=PG 112, 679-680]. *De Cerimoniis*, (ed. Vogt), vol. 2, p. 180, lines. 1-13 [transl. Moffatt–Tall, v. 1, 379-380].

60. *ODB*, v. 3, 1732, 1733.

61. Koukoules, *Βυζαντινῶν Βίος καὶ Πολιτισμός*, v. 4, 135.

The *paranymph* would go abroad, i. e. from a country to another, to fetch the bride for the bridegroom. As we read in *Historia Turcobyzantina* of Michael Ducas (15th cent. A. D.) we find that: *Ὁ δὲ Μουρὰτ διαβὰς τὸν ποταμὸν καὶ ἐν Ἀδριανοῦ καταντήσας στέλλει τὸν Σαρητζίαν ὡς νυμφαγωγὸν τοῦ ἀγαγεῖν τὴν νύμφην ἐκ τῆς Σερβίας* (*After crossing the Danube, Murad returned to Adrianople and dispatched Saruja to escort his bride from Serbia*)[62].

Beside all the ordinary roles played by the *paranymph* in ancient Greece, the role played by the *paranymph* in Byzantium seems to be developed impressively, this time spiritually, since in the Oriental churches, the *paranymphs* were called also "the common witnesses", and they are witnesses not only to a juridical act but are also involved in the sacred rite of marriage as "spiritual sponsors". For this reason, besides the use of reason and the ability to comprehend the event that takes place, the witnesses must actually believe in the sacrament of the matrimony and be willing to help out the spouses to live faithfully the sacred union of marriage[63].

It is worth mentioning that the Church Fathers, during the Byzantine Era, used some of the aforementioned words denoting the *paranymph* but in a metaphorical way; they use the verb *νυμφαγωγέω* with reference to virgin souls being espoused to Christ and a bishop being espoused to his see[64], *νυμφαγωγία* with reference to the marriage between God and the Church, *νυμφευτής* with reference to God as a bridegroom's man of Adam after creating Eve[65] and *νυμφοστόλος* with reference to the Creator Who is the first escorting of marriage since He co-united the first created man and woman with the matrimonial bond[66].

---

62. *Historia Turcobyzantina*, ed. V. Grecu, *Ducas. Istoria Turco-Bizantina (1341-1462)* [Scriptores Byzantini 1. Bucharest 1958]: Ch. 30, Sec. 3, 1-3, p. 259 [translated by H. Magoulias, *Decline and Fall of Byzantium to the Ottoman Turks*, Detroit 1975, 176].

63. B. Farcas, *The Canonical Form of Marriage in Latin Law and in Oriental Law: A Comparative Study with References to the Application of Catholic-Byzantine Law to Selected Pastoral Concerns in Eastern Europe* (Ph. D. Dissertation), The Catholic University of America 2010, 197, 198.

64. G. W. H. Lampe, *A Patristic Greek Lexicon,* Oxford 1961, 927.

65. Lampe, *Lexicon,* 928.

66. *Καὶ τοῦ γάμου πρῶτος νυμφοστόλος ἐστὶν ὁ Δημιουργὸς τοὺς πρωτοπλάστους*

Much of the evidence presented above depicts the *paranymph* as a person involved in the marital relationships, and, more specifically with weddings. Also, he seems always to be in some relation to the bride and the bridegroom like a close friend, a relative or an office in the Imperial Court, i. e. of Byzantium.

In this research we have endeavoured to sketch a broad survey of the social position of the *paranymphs* in ancient Greece and Byzantium in the context of the history of the *paranymphs*' position in general, and to stress the differences of the roles played by the *paranymph* during the history of ancient Greece and Byzantium. From the texts examined above we conclude that the offices assigned to the *paranymphs*, in ancient Greece, were numerous and important; their offices were threefold: before, at and after the marriage.

1. The "*friend*" of the bride and bridegroom performed duties before the wedding, such as adoring the bride (fem.), fetching her from her fathers' house (mal.), securing the venue (mal.) escorting her along the road (fem.).

2. At the time of the wedding, the *paranymph* continued with them during the marital ceremony, allotted for the wedding festival as a bride-leader (mal.), a torch-bearer (mal.) and a door-keeper of the marriage chamber during the first bridal night (mal. & fem.).

3. After the wedding, the *paranymph*'s care and assistance continued after the newlywed couple began living together where the *paranymph* was considered as the patron (mal.), advocate (fem.) of the wife and her husband after marriage.

About Byzantium however, the texts do not give more details about the role of the *paranymph* in simple weddings, but it seems it was similar to that role the *paranymph* played in ancient Greece; it developed impressively since the *paranymph* becomes one of the men of the Imperial Court. From the available evidence as to the *paranymph*'s other possible specific tasks and roles on the occasion of a wedding ceremony we conclude that the ancient Greek tradition of wedding crowns has been held by the Orthodox Church till today. The role of the *paranymph* after marriage was to abolish any

---

ἀνθρώπους τῷ γαμικῷ συζεύξας δεσμῷ: Asterius of Amasea, *Homiliae* 1-14, ed. C. Datema, Leiden 1970, Hom. 5, Ch. 3, Sec. 4.[2, 3].

differences which might happen between wife and husband, and reconcile them when they had been at variance. The *paranymph* was considered the patron and advocate of the wife and in some sort her guardian[67].

The same role of the "*paranymph*" still exists till now in modern times in the Greek society; we refer also to the best man of the bridegroom, as well as a companion called "κουμπάρος or "κουμπάρα"[68]. This word, derived from the Venetian word "*compare*" from Late Latin "compater" < "com-(<cum) + pater" which means "with father", who had in the wedding a similar position to that of the *paranymph*[69]. These two words "κουμπάρος" and "κουμπάρα", which began to appear in the modern Greek texts and they are used to refer to the *paranymph*, imply that the *paranymph* is no longer just the "friend of the bridegroom" but rather his spiritual father or the person who becomes related in a spiritual relationship with the wife and husband[70].

67. This role is played by St. Paul the Apostle who considered himself the *paranymph* of Jesus Christ saying: *ζηλῶ γὰρ ὑμᾶς Θεοῦ ζήλῳ· ἡρμοσάμην γὰρ ὑμᾶς ἑνὶ ἀνδρί, παρθένον ἁγνὴν παραστῆσαι τῷ Χριστῷ* [*For I am jealous over you with godly jealousy: for I have espoused (ἡρμοσάμην) you to one husband, that I may present* (*παραστῆσαι*) *you as a chaste virgin to Christ*, (2 Corinthians 11: 2)].

68. N. Andriotis, *Ἐτυμολογικὸν Λεξικὸν τῆς Κοινῆς Νεοελληνικῆς,* Thessaloniki 1983, 171.

69. M. Mitterauer, *Geistliche Verwandtschaft im Kontext mittelalterlicher Verwandtschaftssysteme,* in K.-H. Spiess (Hg.), *Die Familie in der Gesellschaft des Mittelalters* (Vorträge und Forschungen 71), Ostfildern 2009, 171-194.

70. Γ. Δ. Μπαμπινιώτης, *Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας με σχόλια για τη σωστή χρήση των λέξεων, Ερμηνευτικό, Ετυμολογικό, Ορθογραφικό, Συνωνύμων – Αντιθέτων, Κυρίων ονομάτων, Επιστημονικών όρων, Ακρωνυμίων*, 2nd ed., Αθήνα 2002, 944.

Fig. 1. Detail from the so-called Kerch lekanis: Drawings of the main scene, showing wedding preparations (A. Furtwängler – K. Reichhold, *Griechische Vasenmalerei: Auswahl hervorragender Vasenbilder*, München 1909. pl. 68).

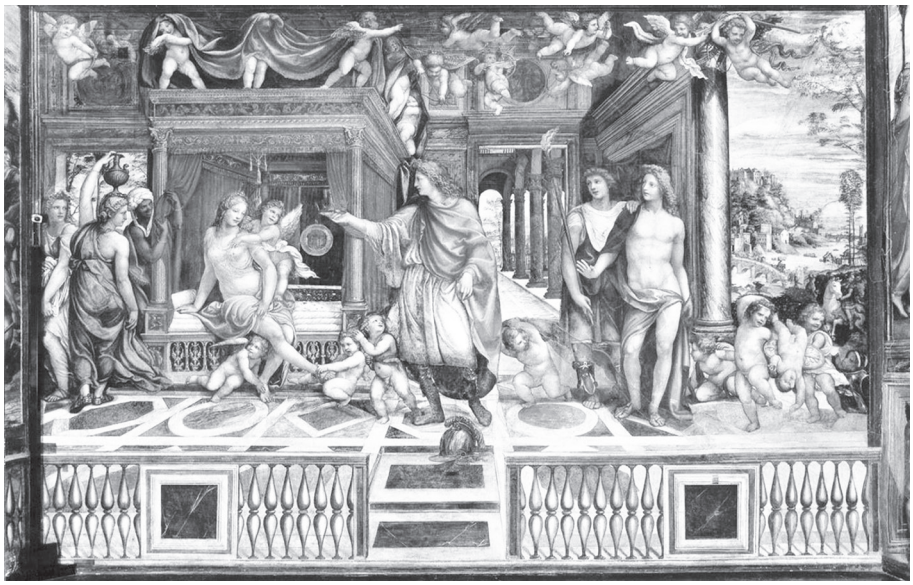

Fig. 2. Marriage of Alexander and Roxanne (source: wikipedia.org).

Fig. 3. A wedding procession. Neck-amphora, ca 540 B.C.; Archaic; black-figure attributed to Exekias (source: www. getty. edu/art/collection/objects/6998).

Fig. 4. A wedding carriage with the bride, the bridegroom and the parochus (An Attic black-figure vase, ca. 550 BC) (source: https://commons.wikimedia.org).

Ο *Παρανυμφος* στην αρχαια Ελλαδα και το Βυζαντιο
Μελετη σχετικα με την Λειτουργια και την Προσωπογραφια

Σε βασικά εγχειρίδια όπως το Oxford Classical Dictionary και το Oxford Dictionary of Byzantium δεν συναντάται λήμμα σχετικό με τον παράνυμφο. Αυτή η παράλειψη δεν πρέπει να θεωρηθεί ότι δηλώνει πως ο ρόλος του παρανύμφου δεν ήταν σημαντικός τόσο για την αρχαία, όσο και για την βυζαντινή κοινωνία.

Την σημασία του παρανύμφου και του ρόλου του τόσο στην αρχαιότητα, όσο και στο Βυζάντιο επιχειρεί να καταδείξει η παρούσα μελέτη.

Anna Σκλαβενιτη

Το Διδασκαλειον του Νικηφορου Γρηγορα

Το θέμα της παιδείας των Βυζαντινών γενικά έχει απασχολήσει αρκετά την έρευνα, και διαθέτουμε αρκετές μονογραφίες, διατριβές και άρθρα[1], παραμένουν ωστόσο αρκετά ειδικότερα προβλήματα προς διευκρίνιση. Αντικείμενο της παρούσας μελέτης[2] είναι η λειτουργία ενός σχολείου κατά το α΄ μισό του 14ου αι. στην Κωνσταντινούπολη, του «διδακτηρίου» του Νικηφόρου Γρηγορά, για το οποίο ελάχιστα έχουν γραφεί[3].

---

1. Για την άφθονη παλαιότερη βιβλιογραφία βλ. την συνθετική επισκόπηση της A. Giannouli, Education and literary language in Byzantium, στο: M. Hinterberger (ed.), *The Language of Byzantine learned Literature* [BYZANTIOÇ. Studies in Byzantine History and Civilization 9], Turnhout 2014, 52-71. Επίσης βλ. την πρόσφατη συμβολή του A. Markopoulos, Teachers and Textbooks in Byzantium, 9th to 11th centuries, στο: *Networks of learning, Perspectives on scholars in Byzantine East and Latin West c. 1000-1200,* eds. S. Steckel – N. Gaul – M. Grünbart, Münster 2014, 3-15. Ειδικά για την παιδεία στην Παλαιολόγεια περίοδο ενδεικτικά αναφέρουμε C. N. Constantinides, *Higher Education in Byzantium in the thirteenth and early fourteenth centuries* (1204-1310), Nicosia 1982 και S. Mergiali, *L'enseignement et les lettres pendant l'époque des Paléologues (1261-1453),* Athènes 1996. Βλ. επίσης E. Fryde, *The Early Palaeologan Renaissance (1261-ca.1360),* Leiden-Boston-Köln 2000, 144 κ.ε., P. Golitsis, George Pachymère comme didascale, *JÖB* 58 (2008), 53-68, καθώς και την πρόσφατα εκδεδομένη μονογραφία της F. Nousia, *Byzantine Textbooks of the Palaeologan period* [StT 505], Vaticano 2016. Τέλος, την πρόσφατη διατριβή του Η. Πετρου, *Η παιδεία στην Κωνσταντινούπολη τον 15ο αι.,* Ιωάννινα 2017 [=http: // olympias. lib. uoi. gr/ jspui/ handle/ 123456789/28128].

2. Μέρος της παρούσας μελέτης υπήρξε αντικείμενο ομιλίας μου στο Β΄(Θ΄) Συνέδριο Ελλήνων Βυζαντινολόγων, στο Πανεπιστήμιο Πατρών [13-15 Δεκεμβρίου 2017], με τίτλο «Το διδασκαλείον του Νικηφόρου Γρηγορά μέσα από το επιστολογραφικό του έργο». Θα ήθελα να ευχαριστήσω για τις πολύτιμες υποδείξεις και επισημάνσεις τους δυο ανώνυμους αξιολογητές του άρθρου.

3. Βλ. ενδεικτικά Mergiali, *Enseignement*, 78-80. D. Bianconi, Erudizione e

Οι πληροφορίες που διαθέτουμε προέρχονται κυρίως από τη γραφίδα του ίδιου του Γρηγορά, κατά πρώτο λόγο από το επιστολογραφικό έργο του και δευτερευόντως από σποραδικές αναφορές στην *Ἱστορία* και στον *Φλωρέντιο*. Από τις πληροφορίες του ιστοριογραφικού του έργου αντλούμε στοιχεία σχετικά με την πρώιμη διδακτική του εμπειρία. Εκεί, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι, ως ανταπόδοση της πνευματικής σχέσης που είχε με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, του προσέφερε *θυμήρη διακονία*, όπως ο ίδιος αποκαλεί τη διδασκαλία του σε δυο τέκνα του Μετοχίτη, τον Νικηφόρο και την Ειρήνη. Ίσως με τον όρο *λογική ὁμιλία* ο Γρηγοράς υπονοεί τα μαθήματα αστρονομίας που έλαβε από τον Μετοχίτη, ύστερα από δική του επίμονη παράκληση[4], ενταγμένη και μέσα στην *Ρωμαϊκή* του *Ιστορία*. Η διδασκαλία στα τέκνα του Μετοχίτη συνίστατο στη διασάφηση αινιγματικών και δύσκολων χωρίων, τόσο εθνικών, όσο και χριστιανών συγγραφέων, κάτι που δείχνει ότι τα δυο αδέρφια είχαν κατακτήσει το στάδιο της στοιχειώδους παιδείας: *ἀλλὰ προσῄειν συχνὰ οἱ οὐ μόνον λογικῆς εἵνεκα ὁμιλίας, ἀλλὰ καὶ διακονίαν τινὰ θυμήρη πληρῶν αὐτῷ. ἐδίδασκον γὰρ τόν τε υἱέα καὶ ἣν ἔφαμεν αὐτοῦ θυγατέρα, τὰ τῶν θύραθεν καὶ ἡμετέρων βιβλίων αἰνιγματώδη καὶ γρίφα διαλευκαίνων καὶ τὴν ἐκείνων νύκτα πρὸς ἡμέραν μεθαρμοζόμενος*[5].

---

didattica nella tarda Bisanzio, στο: *Libri di scuola e pratiche didattiche. Dall'Antichità al Rinascimento,* ed. L. del Corso – O. Pecere, Cassino 2010, 475-512, κυρίως 504-506, και A. M. Cuomo, Nicephorus Gregoras, Barlaam Calaber, Matthaeus Blastares e la riforma del calendario, στο: *Byzanz und das Abendland: Begegnungen zwischen Ost und West,* Budapest 2013, 198-200.

4. «Παρακλητικὸς περὶ ἀστρονομίας», *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, έκδ. L. Schopen, *Nicephori Gregorae Byzantina Historia* [CSHB], τ. 1-3, Bonn 1829-1855 [στο εξής: *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*], 1.322.5-1.327.5. Η ομιλία χρονολογείται στις αρχές της 10ετίας του 1320, την ίδια εποχή που ο Γρηγοράς παρέδιδε τα μαθήματα στα παιδιά του Μετοχίτη. Μάλιστα, το κείμενο αυτό είχε αποσταλεί στον Μετοχίτη και ως επιστολή, βλ. D. Manolova, If it looks like a letter, reads like a letter and talks like a letter: The case of Nikephoros Gregoras' Letter collection, στο: *Medieval Letters-Between Fiction and Document,* eds. E. Bartoli – C. Hőgel, Turnhout 2015, 317-333 και της Ιδ., The Student becomes the Teacher: Nikephoros Gregoras' *Hortatory Letter concerning Astronomy*, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, εκδ. A. Cuomo – E. Trapp [BYZANTIOC, Studies in Byzantine History and Civilization–12], Turnhout 2018, 143-160. Για την καθοριστική επίδραση του Μετοχίτη στον Γρηγορά, βλ. επίσης Α. Σκλαβενιτη, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά,* διδ. διατριβή, Ιωάννινα 2014, 5-8 [=phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/38832].

5. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 1.309.13-17.

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς εξαίρει τη φιλομάθεια της Ειρήνης, αποφεύγοντας να μιλήσει όμως για τον Νικηφόρο[6]. Προφανώς, ο τελευταίος δεν διακρινόταν για την επιμέλειά του. Αυτό προκύπτει τόσο από επιστολές του ιδίου του Γρηγορά[7], όσο και του Θεοδώρου Υρτακηνού, ο οποίος ήταν πιθανότατα ο προηγούμενος διδάσκαλος του. Ο Υρτακηνός περιγράφει στον Θεόδωρο Μετοχίτη με γλαφυρότητα την επιπολαιότητα του γιου του[8]. Συγκεκριμένα, εξοργισμένος γράφει επιστολή στον Θεόδωρο Μετοχίτη, όπου τονίζει ότι ο γιος του Νικηφόρος αδιαφορεί εντελώς για τα γράμματα, ενώ κύρια ενασχόλησή του είναι αυτή που τέρπει τους νεαρούς αριστοκράτες, δηλαδή να τριγυρνά έφιππος και να κομπάζει. Αναφέρει μάλιστα ο Υρτακηνός πως αναγκάστηκε να τον μαστιγώσει, αλλά δεν είδε καμιά μεταμέλεια από τον μαθητή του, μολονότι παρήλθαν πέντε ημέρες από την τιμωρία του. Στο τέλος, προβληματισμένος ο Υρτακηνός, αναρωτιέται μήπως ο υπερβολικός πλούτος έχει αλλοιώσει τον χαρακτήρα του νεαρού Μετοχίτη[9] και συλλογίζεται ότι θα ήταν πιο λογικός και συγκρατημένος αν μετακινούνταν με τα πόδια, αντί να είναι έφιππος. Ο Γρηγοράς ωστόσο φαίνεται πιο επιεικής απέναντι στον νεαρό Μετοχίτη, σε σχέση με τον Υρτακηνό, όπως θα διαπιστώσουμε στη συνέχεια, αναλύοντας τις παιδαγωγικές του απόψεις.

---

6. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 1.309.17-19.

7. P. A. M. Leone, *Nicephori Gregorae Epistulae* II, Matino 1982 (στο εξής: Leone, *Epistulae* II), επ. 25 και επ. 112. Εκτενής αναφορά για την πρόοδο του Νικηφόρου Μετοχίτη γίνεται στο υποκεφάλαιο «Οι παιδαγωγικές απόψεις», παρακάτω, σ. 161 κεξ..

8. Ap. Karpozelos – G. Fatouros, *The Letters of Theodoros Hyrtakenos,* Athens 2017, επ. ιθ΄, σσ. 124-126. Το όνομα του υιού του Μετοχίτη δεν αναφέρεται στην επιστολή, όμως θεωρώ ότι πιθανότατα πρόκειται για τον Νικηφόρο και όχι για κάποιον άλλον γιο του Θεοδώρου Μετοχίτη, επειδή ο Νικηφόρος αλληλογραφεί με τον Υρτακηνό.

9. *The Letters of Theodoros Hyrtakenos*, επ. ιθ΄, στ. 15-18: *ἀλλ' ἣν ἀπῆσαν ἐσθημάτων λαμπρότητες, καὶ ζώνη δερματίνη τὴν ὀσφὺν περιέζωστο, καὶ μήθ' ἵπποις ἐπωχεῖτο χρυσηνίοις, ποσὶ δ' ἐχρῆτο πεζεύουσιν, ἐκράτει μὲν αὐτὸς ἀλογίας* ... Το απόσπασμα, πέρα από τις πληροφορίες για τον τρόπο ένδυσης των πλουσίων, χρησιμοποιεί τη φράση «ζώνη δερματίνη», αντλώντας από το Ευαγγέλιο και συγκεκριμένα από τη μορφή του Ιωάννου του Βαπτιστού (*Ματθαῖος*, 3.4.4-6). Η δερμάτινη ζώνη του Βαπτιστού έδειχνε την αδιαφορία του για την τροφή, βλ. C. Datema, Another unedited homily of Ps. Chrysostom on the birth of John the Baptist, *Byz* 53 (1983), 482, στ. 51-59: *Εἶχε γὰρ φησι, τὸ ἔνδυμα αὐτοῦ ἀπὸ τριχῶν καμήλων καὶ ζώνην δερματίνην περὶ τὴν ὀσφὺν αὐτοῦ. Τὸ γὰρ ἴδιον τῆς ἐν ἐρήμῳ ἀσκήσεως σχῆμα ... εἶχε δὲ καὶ δερματίνην ζώνην, δι' ἧς τὴν τε νενεκρωμένην τῆς γαστρὸς ἐπιθυμίαν ἐδήλου.*

Είναι η περίοδος γύρω στο 1320, όταν ο Θεόδωρος Μετοχίτης έχει ανακαινίσει τη μονή της Χώρας και εγκαθιστά εκεί τον 27χρονο Γρηγορά, στον οποίον μεταλαμπαδεύει (παρά τους αρχικούς δισταγμούς του) τις γνώσεις του στην Αστρονομία. Η επιστήμη αυτή είχε από καιρό παραμεληθεί, όπως τουλάχιστον μαρτυρεί ο ίδιος ο Γρηγοράς στην *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* του[10]. Το γεγονός ότι ο ορφανός Γρηγοράς μετά την μαθητεία του κοντά στον θείο του Ιωάννη, μητροπολίτη Ηρακλείας Πόντου[11], φθάνει στην Κωνσταντινούπολη και εμπλουτίζει τις γνώσεις του στην θύραθεν παιδεία αρχικά δίπλα στον λόγιο Ιωάννη Γλυκύ[12] και κατόπιν κοντά στον Θεόδωρο Μετοχίτη, αποτελεί σοβαρή ένδειξη ότι η εκπαίδευση στο παρηκμασμένο βυζαντινό κράτος της πρώιμης παλαιολόγειας περιόδου ήταν μάλλον ιδιωτική υπόθεση[13]. Μολαταύτα, επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τονώθηκε το ενδιαφέρον για την παιδεία, καθώς ο ίδιος ο αυτοκράτορας συγκέντρωσε πλήθος ελλογίμων στο παλάτι, προσφέροντάς τους μάλιστα πολλά αξιώματα[14].

Η ίδρυση του διδακτηρίου

Σχετικά με τον ακριβή χρόνο, κατά τον οποίον ο Γρηγοράς «άνοιξε[15]» το διδακτήριο –*διδασκαλεῖον ἀνέῳξα* κατά τα λεγόμενα του ιδίου–

10. *ἀφ' οὗ γὰρ περὶ πλείονος ποιησάμενος ἐμὲ κατὰ τὴν αὐτῷ νεουργηθεῖσαν μονὴν τῆς Χώρας φέρων κατῴκισε, πολλὴν ἔπειτα τὴν στοργὴν ἐδείκνυ πρὸς ἐμὲ καὶ ἱλαρὰν τὴν διάθεσιν καὶ μικροῦ τοῖς αὐτοῦ παισὶν ἐπίσης ἐδίδου τὴν σχέσιν κἀμοί ὥστε καὶ ἀστρονομικὴν ἐπιστήμην μόνος κατὰ τούσδε τοὺς χρόνους εἰδὼς ἐς τὸ ἀκρότατον οὐκ ἀπηξίωσε μὴ οὐ μεταδοῦναι κἀμοὶ τοῦ τοσούτου πλούτου ...* (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 1.309.1-6).

11. V. Laurent, La Vie de Jean, métropolite d' Héraclée du Pont, *Ἀρχεῖον Πόντου* 6 (1934), 3-67.

12. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 1.270. 20-23: *τούτου τοῦ ἀνδρὸς ἀπολελαύκειν κἀγώ, καθόσον πλεῖστον ἐξῆν, ἐν ταῖς νύκτωρ καὶ μεθ' ἡμέραν σχολαῖς λογικαῖς αὐτῷ συγγινόμενος καὶ πολλὴν τῆς ἐκείνου γλώττης τρυγῶν τὴν ὠφέλειαν.* Για τον Ιωάννη Γλυκύ, βλ. Στ. Κουρουσης, Ὁ λόγιος οἰκουμενικὸς πατριάρχης Ἰωάννης ΙΓ΄ ὁ Γλυκύς, *ΕΕΒΣ* 41 (1974), 297-405, ιδίως τις σσ. 403-405, όπου είναι εκδεδομένη η διαθήκη του πατριάρχη από το χέρι του μαθητή του, του Νικηφόρου Γρηγορά, *ὡς ἀπ' αὐτοῦ.*

13. Constantinides, *Higher Education*, 90 κ.ε.

14. N. Gaul, All the emperor' s men, Paideia and Networking strategies at the court of Andronikos II Palaiologos, 1290-1320, *DOP* 70 (2016), 245-270.

15. Η φράση *διδασκαλεῖον ἀνέῳξα* παραπέμπει στον Λιβάνιο, εκδ. R. Foerster, *Libanii Opera*, v. X, Leipzig 1921 [ανατ. Hildesheim 1963], επ. 391, 386, 6. Ο Λιβάνιος ανήκε στους ρήτορες που προτιμήθηκαν ιδιαίτερα στην παλαιολόγεια περίοδο, βλ. N. Gaul, *Thomas Magistros und die spätbyzantinische Sophistik,* Wiesbaden 2011, 174-188 [στο εξής Gaul, *Thomas Magistros*].

δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι. Ξέρουμε ωστόσο ότι αυτό έγινε κατά τη δεκαετία 1320-1330, καθώς σε μια επιστολή του (επ. 114, προς τον Καλοειδά) ο Γρηγοράς αναφέρει ρητά την ίδρυση του ως γεγονός περίπου σύγχρονο με την έκδοση δυο πρώιμων έργων του (*Περὶ διορθώσεως Πασχαλίου* και *Περὶ κατασκευῆς καὶ γενέσεως ἀστρολάβου*[16]). Επιπρόσθετα, γνωρίζουμε ότι το πρώτο έργο, η διόρθωση του υπολογισμού του Πάσχα, παρουσιάστηκε το 1324 ενώπιον του αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β΄, οπότε είναι εύκολο να υποθέσουμε ότι τότε περίπου άρχισε και η λειτουργία του διδακτηρίου. Ας δούμε όμως τι πληροφορίες παρέχει η προαναφερθείσα επιστολή για το θέμα: *Ἐφόδια δὲ μοι πρὸς τοῦργον αἱ συχναὶ τῶν πολλῶν συνωθήσεις καὶ ἱκεσίαι γεγένηνται τά τε ἄλλα προτείνουσαι δίκαια καὶ ὅτι καθάπαξ πάντας ὁ χρόνος φθάσας παρείλετο καὶ οὐδαμῇ γε οὐδένα τῶν καθ' ἡμᾶς ἀφῆκε Ἑλλήνων, ὃς τὸ κυριώτατον τῆς φιλοσοφίας, τὴν τῶν μαθημάτων δηλαδὴ τετρακτύν, ἀκοαῖς ἀνθρώπων παράσχοι καὶ ψυχὰς πεινώσας ἐμπλήσειε, καὶ κίνδυνον ἐντεῦθεν μάλα πρόχειρον εἶναι ζημιοῦσθαι τὸ γένος, χρῆμα πάντων χρημάτων, ὁπόσα γῆ παρέσχεν ἡλίῳ θεᾶσθαι τὸ κάλλιστον. διά τοι τοῦτο καὶ διδασκαλεῖον αὐτὸς ἀνέῳξα καὶ κόποις ἐκδέδωκα ἐμαυτόν, ἐκὼν ἀέκοντι γε θυμῷ, δυσωπηθεὶς μέν πως, ὡς εἴρηται, καὶ τὰς τῶν ἑκάστοτε προσιόντων ἱκετείας, συχνοὶ δ' οὗτοι καὶ φίλοι καὶ πολλὴν τὴν σεμνότητα προβαλλόμενοι γένους τε εἵνεκα καὶ ἀρετῆς τῆς τε ἄλλης καὶ ἣν οἱ τῶν λόγων τελεσφοροῦσι λειμῶνες· τὸ δὲ πλέον αἰδοῖ τῆς τοῦ παρασχόντος νομοθεσίας, σφοδρόν τι καὶ ἰταμὸν ἀπειλοῦντος, εἴ τις λαβὼν παρ' αὐτοῦ δῶρον ὁποιονοῦν, ἔπειτα θύοι φειδοῖ καὶ οὐ μάλα ἑκών γε εἶναι τὴν κοινωνίαν προσίεται* (επ. 114, 55-70).

Τρεις είναι λοιπόν οι λόγοι που αναφέρει ο ίδιος ο Γρηγοράς ότι τον ώθησαν στην ίδρυση του διδακτηρίου. Ο πρώτος λόγος είναι το γεγονός ότι η τετρακτύς[17] των μαθημάτων (αριθμητική, γεωμετρία, μουσική, αστρονομία) δεν διδασκόταν στις μέρες του, όπως ο ίδιος αναφέρει με εμφαντικό και απόλυτο τρόπο (*οὐδαμῇ γε οὐδένα τῶν καθ'*

16. A. Delatte, *Anecdota Atheniensia*, τ. II, Paris 1939, 189-235.

17. Σχετικά με τη σπουδαιότητα της *τετρακτύος* των μαθημάτων ήδη από προγενέστερη εποχή, βλ. Ἰγνατίου, *Βίος Νικηφόρου*, εκδ. C. De Boor, Λειψία 1880, σ. 149.27-150.15. Στο χωρίο εξαίρεται η παιδεία του μετέπειτα πατριάρχη Νικηφόρου (9ος αι.), ενώ τονίζεται ότι η ενασχόλησή του με αυτές τις τέσσερις επιστήμες τον οδήγησε στην *τούτων δέσποιναν,* τη φιλοσοφία, βλ. P. Lemerle, *Le premier humanisme byzantine*, Paris 1971, 131-133.

ἡμᾶς ἀφῆκε Ἑλλήνων)[18]. Το αποτέλεσμα αυτής της εγκατάλειψης είναι οι ψυχές των ανθρώπων να μένουν ανικανοποίητες. Ο πολυμαθής λόγιος χαρακτηριστικά μιλά για ψυχές «πεινῶσες», ενώ επισημαίνει με μια φράση πολύ πρωτοποριακή για την εποχή του πόσο επικίνδυνη είναι η απαιδευσία αυτή για το «γένος»[19]. Ως δεύτερη αιτία της δημιουργίας του διδακτηρίου αναφέρει τις θερμές ικεσίες οικείων και φίλων, μεταξύ των οποίων βρίσκονταν πολλοί διακεκριμένοι άνθρωποι, ενώ ο τρίτος και σοβαρότερος λόγος που επικαλείται είναι το γεγονός ότι ο θεός θυμώνει με όσους δεν μοιράζονται το ταλέντο τους με άλλους ανθρώπους. Ο τελευταίος λόγος κρίνεται μάλιστα ως ο σπουδαιότερος όλων. Με τον τρόπο αυτό ο συγγραφέας προσδίδει κύρος στο εγχείρημά του, αντλώντας από την ευαγγελική ρήση και συγκεκριμένα μέσα από την «Παραβολή των ταλάντων» (Ματθαίος, 25).

Σχετικά με το πού λειτούργησε το διδακτήριο, τα λεγόμενα του Γρηγορά δεν αφήνουν την παραμικρή αμφιβολία ότι η μονή της Χώρας ήταν το μέρος όπου πραγματοποιούνταν οι διαλέξεις του. Άλλωστε, εκεί ήταν το ενδιαίτημά του καθ' όλο τον βίο του, από το 1321, όταν δηλαδή ο μέντοράς του Θεόδωρος Μετοχίτης ολοκλήρωσε την ανακαίνιση της μονής και τον όρισε ως διάδοχό του και φύλακα της βιβλιοθήκης της μονής, όπως προκύπτει και από το ποίημα που συνέθεσε ο Μετοχίτης για τον προστατευόμενό του[20]. Όπως μαρτυρεί ο ίδιος ο Γρηγοράς στην

18. Θα μπορούσε κανείς να διακρίνει το στοιχείο της υπερβολής στα γραφόμενα του Γρηγορά. Εντούτοις, σχετικά με την αστρονομία, που αποτελεί κλάδο της *τετρακτύος* και ενδιαφέρει ιδιαίτερα τον Γρηγορά, υπάρχει και η μαρτυρία του διδασκάλου του, Θεοδώρου Μετοχίτη, η οποία επιβεβαιώνει ότι η ενασχόληση με το αντικείμενο ήταν σπάνια επί των ημερών του, εφόσον ο ίδιος ο Μετοχίτης κατάφερε μόλις στα 43 του χρόνια να βρει στο πρόσωπο του Μανουήλ Βρυεννίου τον κατάλληλο διδάσκαλο, για να του μεταλαμπαδεύσει τις πολύτιμες γνώσεις του στην αστρονομία, βλ. B. Byden, *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of natural Philosophy and Mathematics in early Palaeologan Byzantium*, Göteborg 2003, 431, 444 κ.ε.

19. Την άποψη αυτή συναντάμε πολύ μεταγενέστερα, τον 19ο αι., στο κείμενο της *Ἑλληνικῆς Νομαρχίας*, όπου ο Ανώνυμος συγγραφέας τονίζει (στο 5ο κεφάλαιο) ότι για την κατάκτηση της ελευθερίας, σημαντική είναι η «προχώρησις τοῦ γένους εἰς τὰ μαθήματα», βλ. Γ. Βαλετα, *Ἀνωνύμου τοῦ Ἕλληνος Ἑλληνικὴ Νομαρχία*, Αθήνα 1957, 50.

20. Βλ. I. Polemis, *Theodori Metochitae Carmina*, Turnhout 2015, 96-97:

Εἰς τὸν σοφὸν Γρηγορᾶ ὑποθῆκαι περὶ τῶν οἰκείων συνταγμάτων (στ. 323 κ.ε.).

Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία του, κάνοντας έναν απολογισμό της ζωής του, η μονή της Χώρας ήταν ο χώρος διαμονής του από τα νιάτα του έως τη διάρκεια του εγκλεισμού του[21]. Μάλιστα, διαπιστώνει με πικρία ότι οι μοναχοί, τους οποίους στο παρελθόν είχε ευεργετήσει ποικιλοτρόπως, είχαν πλέον γίνει απηνείς διώκτες του[22]. Κατά την διάρκεια του εγκλεισμού του, τον επισκέφθηκε στη μονή της Χώρας ο άλλοτε καλός του φίλος, Δημήτριος Καβάσιλας. Ο Καβάσιλας ήρθε ως εκπρόσωπος του Ιωάννου Καντακουζηνού και συνοδευόταν από εκπρόσωπο του πατριαρχείου[23]. Ο Γρηγοράς, έχοντας πάντα στο νου του το διδακτήριο (*αἱ ἄλλοτ' ἄλλων σοφῶν συναυλίαι καὶ λογικαὶ πανηγύρεις*) παρερμηνεύει την στάση του σώματος και την αμήχανη σιωπή του Καβάσιλα ως λύπη και την αποδίδει στη διακοπή της λειτουργίας του διδακτηρίου[24].

Τοὔνεκα μοι ᾽γαθε, πουνέειν τῶν ἕκατ᾽ ἐπιτέλλω,
καὶ τε πόνησον ἐπιμελέως δῆθ᾽ ὥς κε σαώσεις
βιβλία τἀμά, τά μοι πρό γε πάντων ἀρίτιμ᾽ ἐσθλῶν
ὧν τύχον ἢ δράσα πὰρ βίοτον μάλ᾽ ἀνύτων τόνδε ...
Χώρα τέ μοι γένε ἄσυλος ἀμφὶ τέκεσσ᾽ ἀμεδαποῖς,
ὥς κεν ἄρ᾽ ἀσφαλέϊ μενέειν τἀμὰ φίλτατ᾽ ἐσαεὶ ˙
Χώραν ἐμὴν περικαλλέα τάνδε σὺ ναίων μουνὰν
ἣν ἄρ ἐγὼ σοι αἴσιον ἱδρυσάμην κατάπαυμα,
εὐδίοον τ᾽ ἀπὸ πάντα χείματα, πάντα δὲ λυγρὰ
σεῖ᾽ ἀπερύκουσαν ἀνὰ βίοτον αἰεὶ τόνδε...

21. *Ἐκ γὰρ πάνυ τοι νέας καὶ παιδικῆς ἡλικίας, ἐμαυτὸν ἐγκαθιδρύσας τῇδε τῇ μονῇ, παρέμεινα μέχρι καὶ ἐς τὴν τήμερον, ἔτος ἀμείβων τῆς ἡλικίας ἑξηκοστόν. Καὶ πολλῶν μὲν ἐν μέσῳ πρόξενος ἐγενόμην τῷ τόπῳ καλῶν, συναιρομένου θεοῦ πολλοὺς δὲ καὶ τῷ τὴν μονὴν εὐθὺς ἀναδεξαμένῳ καὶ ἐγκαινίζοντι φιλοτίμῳ γνώμῃ καῖ χειρὶ σοφωτάτῳ ἐκείνῳ ἀνδρὶ συνηράμην, ἐς ὅσα τε χρείας ἐκείνω καὶ ἡμῖν ἔδει, καὶ ὅσα τὸ τοῦ φίλτρου δυνάμενον ἡμῖν ὑπηγόρευε. δι᾽ ἅ μοι καὶ τὴν ἐπιτροπὴν καὶ τὴν τῶν τῆς μονῆς τιμιωτέρων καὶ ἀναγκαιοτέρων ἐπίσκεψιν πραγμάτων ἐπίστευσε, καὶ τρόπον τινὰ διάδοχον ἑαυτοῦ κατέστησε τελευτῶν ἐκείνους ἐνταῦθα ...* (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 2.1045. 18 κ.ε.).

22. *Διὰ δὴ ταῦτα κἀκεῖνα φιλίας ἡμῖν οἱ σεμνοὶ πατέρες καὶ ἀδελφοὶ καὶ πνευματικῆς ἀγάπης ὀφείλοντες ἐκτίνειν σημεῖα, οἱ δ᾽ ὡς ταῦροι περιέσχον με, καιρὸν εἰληφότες, ὁποῖον ὡς ἔοικεν ἐπεζήτουν˙ καὶ ὡς ἐν ἀποκρύφοις οἰκοῦντες θῆρες ἔβρυξαν ἐπ᾽ ἐμὲ τοὺς ὀδόντας αὐτῶν ἀντὶ ἀγαθῶν ἀνταποδόντες κακά* (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 2.1046. 9-14).

23. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 2.1050,13 κ.ε.

24. *Πῶς ὁ τὰ πλεῖστα φθεγξάμενα οἶκος ἄφθογγος ἐξαίφνης κατέστη; καὶ πῶς αἱ τῶν ἀεὶ προσιόντων ἄλλοτ᾽ ἄλλων σοφῶν συναυλίαι καὶ λογικαὶ πανηγύρεις καὶ τὰ σεμνὰ τῶν ἀγώνων ἐκεῖνα παλαίσματα φροῦδα γέγονεν ἐν βραχεῖ; καὶ πῶς οἱ τῶν*

Τα Μαθήματα

Η *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* δεν παρέχει πληροφορίες σχετικά με τα μαθήματα του διδακτηρίου. Φειδωλές εξάλλου είναι και οι πληροφορίες που προσφέρει το επιστολογραφικό corpus για τα μαθήματα που διδάσκονταν στο διδασκαλεῖο, ωστόσο εμπλουτίζονται και επιβεβαιώνονται από την έρευνα πλήθους χειρογράφων που δημιουργήθηκαν στη μονή της Χώρας, πολλά από τα οποία περιέχουν αυτόγραφες σημειώσεις του Γρηγορά[25].

Ας ερευνήσουμε ωστόσο πρώτα τις μαρτυρίες των επιστολών. Στην επιστολή 111, η οποία δεν παρέχει τεκμήρια χρονολόγησης και απευθύνεται σε κάποιον Αβαλάντη, ο Γρηγοράς αναφέρει ότι την εποχή της συγγραφής της επιστολής δίδασκε έργα του Αριστοτέλη και συγκεκριμένα τα *Φυσικά* και τα συγγράμματα που συνθέτουν το *Όργανον*[26]: *Ἡμεῖς δ' ἵν' εἰδείης ὡς ἀμεταβλήτως ἔχομεν, ἐλθέ, τῆς ἡμετέρας ὑποσχέσεως, εἰ βούλει, μεθέξων. εἰσὶ γὰρ οἳ νῦν ἀκροῶνται τῆς Φυσικῆς παρ' ἡμῶν Ἀκροάσεως τῆς Ἀριστοτέλους καὶ πρός γε δὴ τῆς ὅλης ἀνελλιπῶς λογικῆς πραγματείας ἐκείνου* [27].

Η διδασκαλία του αριστοτελικού έργου δεν αποτελεί έκπληξη. Ο Γρηγοράς είχε διδαχθεί τα ίδια ακριβώς συγγράμματα από τον Μετοχίτη, ενώ το ίδιο ενδιαφέρον για τα έργα αυτά ως ύλη σχολική είχε επιδείξει και ο Γεώργιος Παχυμέρης[28].

μαθηματικῶν πηγῶν ἀταμίευτοι ῥύακες νῦν ἀταμίευτα σιγῶσαν τὴν ἐρημίαν ἠλλάξαντο; καὶ πῶς οἱ τῶν πολλαχόθεν ἀποριῶν καὶ λύσεων τῆς ἀστροθεάμονος σοφίας δίαυλοι ἐν τοῖς τῆς λήθης ἐκρύβησαν τάφοις; ἐμοὶ μὲν οὖν τοιαῦτα ἐδίδου τὸ σχῆμα τοῦ φίλου λογίζεσθαι, καὶ ὅσα πλείω τούτοις ἕπεται... (*Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία* 2.1051. 5-14). Ο Γρηγοράς εύλογα αποδίδει την αμηχανία του φίλου του σε σκέψεις για το ένδοξο παρελθόν του διδακτηρίου. Άλλωστε με τον Καβάσιλα τον συνέδεε μακρόχρονη φιλία, από τότε που ο τελευταίος είχε μεσολαβήσει, ώστε τα συγγράμματα του Γρηγορά να γίνουν γνωστά στον Ανδρόνικο Β΄ Παλαιολόγο, στις αρχές της 10ετίας του 1320, βλ. H.-V. Beyer, Demetrios Kabasilas, Freund und späterer Gegner des Gregoras, *JÖB* 39 (1989), 162-173.

25. I. Ševčenko, Some autographs of Nicephorus Gregoras, *ZRVI* 8/2 (1964), 435-450.

26. *Κατηγορίαι*, *Τοπικά*, *Περί Σοφιστικών Ελέγχων*, *Περί Ερμηνείας*, *Αναλυτικά Πρότερα* και *Αναλυτικά Ύστερα*. Πρόκειται για έργα που είχαν μεγάλη διάδοση στους βυζαντινούς λογίους, βλ. S. Kotzambassi, Aristotle's Organon and its byzantine commentators, *Princeton University Library Chronicle* 65 (2002), 51-62.

27. Leone, *Epistulae* II, επ. 111, 5-9.

28. M. Trizio, Reading and commenting on Aristotle, στο: *The Cambridge Intellectual*

Επίσης, στην επιστολή 4, προς τον (Νικόλαο) Πεπαγωμένο[29], τον οποίον ο Γρηγοράς προσφωνεί *φοιτητῶν τε καὶ ἑταίρων ἄριστε*- κάτι που προφανώς σημαίνει ότι ο Πεπαγωμένος ανήκε στους μαθητές του- ο Γρηγοράς αναλύει τη σημασία ενός χωρίου του Αιλίου Αριστείδη από τον λόγο του *Εἰς Ῥώμην*, διασαφηνίζοντας συγκεκριμένα σημεία που δυσκόλευαν τον παραλήπτη (βλ. και παρακάτω, σ. 159). Η συστηματική ενασχόληση του Γρηγορά με τον Αίλιο Αριστείδη οφείλεται στον μέντορά του Θεόδωρο Μετοχίτη, ο οποίος είχε τονίσει την υπεροχή του ρήτορα αυτού έναντι του Δημοσθένους[30]. Μάλιστα, γνωρίζουμε ότι στη διάθεση του Γρηγορά ήταν τουλάχιστον το χειρόγραφο Vat. gr. 1297, που έχει χρονολογηθεί στα έτη 1305-1321, με έργα του Αιλίου Αριστείδη, το οποίο είχε επιμεληθεί ο Μετοχίτης. Η Inmaculada Pérez-Martin εντόπισε το χέρι του Γρηγορά σε παρασελίδια σχόλια του έργου *Παναθηναϊκός*, στο χφ. Escorial Φ. I. 18. Τα σχόλια αυτά είναι τόσο αναλυτικά, που οδηγούν την Pérez στο συμπέρασμα ότι χρησίμευαν ως σχολικό εγχειρίδιο[31]. Ο ίδιος ο Γρηγοράς, επιμελήθηκε το χειρόγραφο Pal. gr. 129[32], με excerpta του Αιλίου Αριστείδη και πολλών άλλων

---

history of Byzantium, εκδ. A. Kaldellis – N. Siniossoglou, Cambridge 2017, 397-412, κυρίως 399-400. Επίσης, I. Telelis, Τεχνικὸς διδάσκαλος: Georgios Pachymeres as paraphrast of Aristotelian meteorology, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek* [βλ. σημ. 4], 119-142.

29. Αγνοούμε πού ακριβώς δίδασκε ο Πεπαγωμένος. Θεωρούμε ότι πρόκειται για τον Νικόλαο Πεπαγωμένο, παραλήπτη τουλάχιστον ακόμη μιας επιστολής, βλ. Leone, *Epistulae* II, επ. 1, σσ. 17-18. Σώζεται άλλωστε και επιστολή του Νικολάου Πεπαγωμένου, με την οποία αυτός ζητά από τον Γρηγορά να του αποστείλει το βιβλίο της «Ἁρμονικῆς» του Πτολεμαίου, βλ. Leone, *Epistulae* II, επ. 20, 421-422.

30. M. Gigante, *Teodoro Metochites, Saggio critico su Demostene e Aristide*, Milano 1969, 20.

31. I. Pérez Martin, Aristides' *Panathenaikos* as a Byzantine Schoolbook: Nikephoros Gregoras' Notes on Ms. Escorial Φ.I.18, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek*, 85-107.

32. I. Pérez Martin, Elio Aristides en el Monasterio de Cora στο: *La tradición y la transmitión de los oratores y rétores griegos*, εκδ. F. Hernández Muñoz, Berlin 2012, 213-238. Για το ενδιαφέρον των λογίων της Παλαιολόγειας περιόδου σχετικά με τον Αίλιο Αριστείδη, τον Πλούταρχο, τον Λιβάνιο και τον Φιλόστρατο βλ. Gaul, *Thomas Magistros*, 174-188. Την ίδια εποχή ο Γρηγοράς συνεργάζεται με τον Μετοχίτη και επιμελούνται από κοινού αρκετά χειρόγραφα, βλ. D. Bianconi, La biblioteca di Cora tra Massimo Planude e Niceforo Gregora, *Segno e Testo* 3 (2005), 391-438, κυρίως 410 κ.ε.

συγγραφέων. Από τη μελέτη του χειρογράφου διαφαίνονται τα ποικίλα ενδιαφέροντα του Γρηγορά. Η θεματική του συγκεκριμένου χειρογράφου περιλαμβάνει μεταξύ άλλων γνωμικά αρχαίων φιλοσόφων, αποσπάσματα από τον Αίλιο Αριστείδη, τον Ωριγένη, τον Λιβάνιο, τον Πλούταρχο τον Ισοκράτη, τον Πλάτωνα, τον Θεμίστιο, τον Γρηγόριο Νύσσης και τον πατριάρχη Φώτιο[33].

Τι άλλο μπορεί να δίδασκε ο Γρηγοράς; Από τη μελέτη του apparatus fontium των επιστολών του, αλλά και όλου του συγγραφικού του έργου, δεν είναι δύσκολο να παρατηρήσει κανείς τη σαφή προτίμησή του στον Πλάτωνα. Άλλωστε, χειρόγραφα του φιλοσόφου είχε επιμεληθεί ο ίδιος ο Γρηγοράς, μαζί με μαθητές του. Ήδη, η έρευνα έχει ασχοληθεί σε βάθος με το χειρόγραφο Vat. gr. 228, το οποίο περιέχει αυτόγραφες σημειώσεις του ίδιου του Γρηγορά στον *Τίμαιο* του Πλάτωνα[34], ενώ ένα ακόμη χειρόγραφο που είχε επιμεληθεί ο Γρηγοράς είναι το Oxon. Clarkianus 39. Το ζωηρό ενδιαφέρον του λογίου για τον Πλάτωνα πιστοποιείται κι από το γεγονός ότι ο Γρηγοράς μιμήθηκε τους πλατωνικούς διαλόγους σε πολλά έργα του (π.χ. *Φλωρέντιος*), ενώ ο Πλάτωνας είναι ο συγγραφέας, από τον οποίο αντλεί επιχειρήματα κατά των παλαμικών[35], όταν πια έχει εμπλακεί στην παλαμική έριδα.

Είναι επίσης σχεδόν βέβαιο ότι στην ύλη του διδασκαλείου περιλαμβάνονταν ο Πλούταρχος και ο Διογένης Λαέρτιος, καθώς υπάρχουν πολυάριθμες αναφορές στο έργο τους, ενώ, ειδικά για τον Πλούταρχο, γνωρίζουμε ότι υπήρχε αντίγραφο των έργων του χρονολογημένο από

33. D. Bianconi, La lettura dei testi antichi tra didatticha ed erudizione, στο: *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek,* 57-83, κυρίως 72-77.

34. I. Pérez-Martín, Un escolio de Nicéforo Gregorás sobre el alma del mundo en el Timeo (Vaticanus graecus 228), *MHNH Revista Internacional de investigación sobre magia y astrologia antiguas* 4 (2004), 197-219. Ως προς τα πλατωνικά έργα, ο Γρηγοράς ακολουθεί την εκδοτική προσπάθεια του Γρηγορίου του Κυπρίου, βλ. I. Pérez-Martín, Estetica e ideologia nei manoscritti bizantini di Platone, *RSBN* 42 (2005), 113-135, κυρίως 128-131.

35. Για την επίδραση της πλατωνικής και νεοπλατωνικής διδασκαλίας στη θεολογική σκέψη του Γρηγορά βλ. Δημ. Μοσχου, *Πλατωνισμὸς ἢ χριστιανισμός, Οι φιλοσοφικές προϋποθέσεις τοῦ Ἀντιησυχασμοῦ τοῦ Νικηφόρου Γρηγορᾶ,* Ἀθήνα 1998 και Dominic o' Meara, Conceptions of science in Byzantium, στο: *The Cambridge Intellectual history of Byzantium*, 169-182, κυρίως οι σσ. 178-182.

το 997, το οποίο κατείχε αρχικά ο Μάξιμος Πλανούδης[36] και μετέπειτα ο Γρηγοράς.

Εξαιρετικό ενδιαφέρον για το διδακτήριο του Γρηγορά έχει το έργο του *Παρακολουθήματα καὶ ζητήματα γραμματικὰ ἀναγκαῖα*[37], το οποίο φαίνεται ότι αποτελούσε μέρος του διδακτικού έργου του Γρηγορά.

Ό,τι αναφέραμε μέχρι τώρα ανήκει στην περιοχή του trivium (ρητορική, φιλοσοφία-λογική και γραμματική). Όμως είδαμε ότι ο ίδιος ο Γρηγοράς δηλώνει πως άνοιξε τη «σχολή» του, κατά βάση για να μην χαθεί η μελέτη της *τετρακτύος*[38]. Από τα μαθήματα της *τετρακτύος* είναι βέβαιο ότι ιδιαίτερη έμφαση είχε δώσει στην αστρονομία, το ενδιαφέρον για την οποία φαίνεται τόσο από την *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*[39], όσο και από

36. Πρόκειται για το χφ. Laur. Plut. 69.6., στο οποίο αναγνωρίστηκε το «χέρι» ενός αντιγραφέα από το στενό περιβάλλον του Γρηγορά, βλ. D. Bianconi, Un altro Plutarco di Planude, *Segno e Testo* 9 (2011), 113-130. Ο Μάξιμος Πλανούδης είχε εκδώσει τόσο το έργο *Βίοι Παράλληλοι*, όσο και τα *Ἠθικά* του Πλουτάρχου, βλ. Constantinides, *Higher Education*, 74-75. Βλ. και ο Ιδ., *Higher Education*, 68, όπου αμφισβητείται η παρουσία του Πλανούδη ως μοναχού και διδασκάλου στη μονή της Χώρας. Εντούτοις, ένα πλήθος χειρογράφων του Πλανούδη βρισκόταν στη βιβλιοθήκη της μονής στα χρόνια του Γρηγορά, όπως το χφ. Laur. Plut. 59.1, το οποίο περιλαμβάνει πλατωνικά έργα, και το χφ. Vat.gr. 156, με το ιστορικό έργο του Ζωσίμου, βλ. Bianconi, La biblioteca di Cora, 391-438. Το γεγονός ότι το χέρι του Γρηγορά αναγνωρίστηκε σε πληθώρα χειρογράφων που είχε επιμεληθεί ο Πλανούδης εγείρει την υποψία ότι η «βασιλική βιβλιοθήκη» που μνημονεύει ο Πλανούδης ταυτίζεται πιθανότατα με τη βιβλιοθήκη της Χώρας, βλ. Η. Ταξιδης, *Μάξιμος Πλανούδης, Συμβολή στη μελέτη του corpus των επιστολών του,* Θεσσαλονίκη 2012, 23.

37. S. Lindstam, *BZ* 29 (1929), 306-307 όπου αναλυτική βιβλιοκρισία των δημοσιευμάτων του R. Guilland, *Essai sur Nicéphore Grégoras. L'homme et l'oeuvre*, Paris 1926, και *Correspondance de Nicéphore Grégoras*. Texte édité et traduit, Paris, Société d'édition «Les belles lettres», 1927. Σε προσεχή μελέτη θα ασχοληθούμε εκτενώς με το έργο αυτό.

38. Βέβαια πριν από τον Γρηγορά για το quadrivium είχε επιδείξει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ο Παχυμέρης με το ομώνυμο έργο του, βλ. Στ. Λαμπακης, *Γεώργιος Παχυμέρης, Πρωτέκδικος καὶ δικαιοφύλαξ,* Αθήνα 2004, κεφ. «Τετράβιβλος ἢ Σύνταγμα τῶν τεσσάρων μαθημάτων», σσ. 227-230. Η *Τετράβιβλος* του Παχυμέρη είναι το δεύτερο ανάλογο βυζαντινό εγχειρίδιο που έχει διασωθεί μετά το εγχειρίδιο του 1008, βλ. G. Katsiampoura, The Quadrivium of 1008 and Pachymeres' Syntagma: Comparing two Byzantine Quadrivia, στο: *Libri di scuola e pratiche didattiche* [βλ. σημ. 3], 409-425. Ακολουθεί ο Μετοχίτης, με το έργο *Στοιχείωσις ἀστρονομική,* βλ. Dominic o' Meara, Conceptions of science in Byzantium [βλ. σημ. 35], 169-182, κυρίως 178-182.

39. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 1.322.4 κ.ε. Επίσης, σε αγιολογικό του έργο, στο *Ἐγκώμιο* για

έναν ικανό αριθμό επιστολών, στις οποίες θίγει θέματα αστρονομίας (επιστολές 28, 40, 53, 69, 103, 105, 114 και 148). Άλλωστε, πέρα από τις επιστολές, όπου ο Γρηγοράς καταγράφει συχνά τις προβλέψεις του για διάφορες εκλείψεις, γνωρίζουμε ότι είχε συντάξει μέθοδο κατασκευής αστρολάβου, την οποία υπομνημάτισε ένας από τους μαθητές του, ο Ισαάκ Αργυρός[40]. Στο έργο του για την κατασκευή του αστρολάβου, αναφέρεται στις επιστολές 114 και 148. Εκεί, ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι μέχρι τότε υπήρχε μόνο ένα θεωρητικό εγχειρίδιο για τη χρήση του αστρολάβου, ενώ η μέθοδος κατασκευής του ή είχε χαθεί ή δεν γράφτηκε ποτέ. Ο ίδιος λοιπόν, με μαθηματικές αποδείξεις αναπληρώνει το κενό αυτό[41]. Νωρίτερα (περί το 1324, όπως προαναφέρθηκε), ξέρουμε ότι έχοντας

τον Μιχαήλ Σύγκελλο, αναφέρει ότι ο Μιχαήλ, αφού εντρύφησε σε άλλα αντικείμενα της εγκυκλίου παιδείας, *πρὸς τὴν τῶν μαθημάτων κορυφὴν ἀναφέρει, δηλαδὴ τὴν ἀστρονομίαν,* βλ. L. Lukhovitskiy, Nikephoros Gregoras' Vita of St. Michael the Synkellos, *JÖB* 64 (2014), 177-196. Η Ελεωνόρα Κουντούρα-Γαλάκη εύστοχα εντόπισε αντιστοιχίες στην περιγραφή του Μιχαήλ Συγκέλλου με τον Θεόδωρο Μετοχίτη, τον διδάσκαλο του Γρηγορά και καθοδηγητή του στην επιστήμη της αστρονομίας, βλ. Eleonora Kountoura-Galaki, Rewriting on the martyrs of the Iconoclast period during the Palaiologan era (υπό έκδοση).

40. Η μέθοδος κατασκευής αστρολάβου έχει εκδοθεί από τον A. Delatte, βλ. σημ. 16. Ο υπομνηματισμός του Ισαάκ Αργυρού χρονολογείται κατά τον Delatte, 193, λίγα χρόνια μετά τον θάνατο του Γρηγορά, κατά τα έτη 1367-8· για το κείμενο του Αργυρού βλ. Delatte 236-253. Το ότι ο Ισαάκ Αργυρός ήταν μαθητής του Γρηγορά το μαρτυρεί μια διόρθωση στο χφ. Vaticanus gr. 176, όπου έχει διαβαστεί *διορθώσατο δὲ ταῦτα οὐχ ὁ φιλόσοφος Γρηγορᾶς, ἀλλ' ὁ μαθητευθεὶς αὐτῷ Ἰσαὰκ μοναχὸς ὁ Ἀργυρός,* βλ. G. Mercati, *Notizie di Procoro e Dimitrio Cidone, Manuele Caleca e Teodoro Meliteniota et altri appunti per la storia della Teologia e della letteratura bizantina del secolo XIV* [StT 56] Vaticano 1931, 229, σημ. 6. Για την μετέπειτα δραστηριότητα του Ισαάκ Αργυρού ως μοναχού στη μονή της Χώρας, αντιπαλαμικού και επιμελητή χειρογράφων βλ. Raúl Estangüi Gómez, Saint-Saveur de Chora, un monastère catholique à Constantinople dans le troisiéme quart du XIVe siècle, *Estudios byzantinos* 1 (2013), 140-197, κυρίως σσ. 167-182 [στο εξής Gomez, Saint Saveur de Chora] και Ι. Πολεμης, Ο λόγιος Ισαάκ Αργυρός και η πραγματεία του Περὶ διακρίσεως μετοχῆς Θεοῦ ἐν τετταρσι τρόποις, στο: *Το Βυζάντιο κατά τους Παλαιολόγειους χρόνους: Σχέσεις Ανατολής και Δύσης και αφετηρία του Νέου Ελληνισμού,* εκδ. Γ. Ξανθακη-Καραμανου, Αθήνα 2017, 53-61.

41. Για το κείμενο της κατασκευής του αστρολάβου, συνοδευόμενο με επεξηγηματικούς χάρτες, βλ. και Χ. Σολιωτης, Ἀνέκδοτα ἑλληνικὰ κείμενα σχετικὰ μὲ τὴ χρήση καὶ κατασκευὴ τοῦ ἀστρολάβου, *ΠΑΑ* 61 (1986), 432-454.

πάρει τα «φώτα» για την επιστήμη της Αστρονομίας από τον Θεόδωρο Μετοχίτη, παρουσίασε με πειστικότητα ενώπιον του Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου τον υπολογισμό για τη διόρθωση του Πάσχα[42].

Το ιδιαίτερο ενδιαφέρον του Γρηγορά για την αστρονομία αναζωπυρώθηκε με αφορμή τη διαμάχη του με τον Βαρλαάμ τον Καλαβρό, κάτι που προκύπτει σαφώς από τις επιστολές του. Ενδεικτικά, αναφέρουμε την επιστολή 40, προς τον μαθητή και φίλο του Πεπαγωμένο, το μεγαλύτερο μέρος της οποίας εντάχθηκε αυτούσιο και στην *Ρωμαϊκή Ιστορία*, καθώς και την επιστολή 53, προς τον Ιωάννη Χρυσολωρά. Εκείνο που θίγεται με καυστικό ύφος στις επιστολές τις σχετικές με την αστρονομία και τις εκλείψεις, είναι η ευκολία με την οποία κάποιοι άνθρωποι ισοπεδώνουν κάθε επιστημονική άποψη, θεωρώντας ότι κατέχουν τα μυστήρια της αστρονομίας, ενώ είναι παντελώς αδαείς. Ειδικότερα, στην επιστολή 40, προς τον μαθητή του, τον Πεπαγωμένο, ο Γρηγοράς κατονομάζει τους ανθρώπους αυτούς *πλάνητες*, κάνοντας λογοπαίγνιο με την διττή σημασία της λέξης[43]. Στις επιστολές αυτές λοιπόν ο Γρηγοράς απροκάλυπτα εκφράζει την υπεροχή του για τη γνώση της αστρονομίας. Σε μια ακόμη επιστολή του σχετικά με την επιστήμη αυτή, στην επ. 103, προς τον Μιχαήλ Καλοειδά, ο Γρηγοράς προβλέπει μια έκλειψη ηλίου που θα πραγματοποιηθεί σύντομα (τον Μάιο του 1333), ενώ δηλώνει ότι θα ακολουθήσει και μια ακόμη, την οποία δεν προσδιορίζει, προκειμένου να μην δώσει λαβή στους αντιπάλους του και για να αποτελέσει η πρόβλεψη

42. Το έργο εξέδωσε ο D. Petavius, *Uranologium*, Paris 1630, 383. Πρόκειται για έναν πίνακα, με βάση τον οποίον αποδεικνύεται ότι ο έως τότε υπολογισμός του Πάσχα ήταν λανθασμένος. Του πίνακα προηγούνται και έπονται μελέτες του μαθητή του Γρηγορά, Ισαάκ Αργυρού πάνω στο ίδιο θέμα.

43. Ενδεικτικά, βλ. Leone, *Epistulae* II, επ. 40, 19-42: *Τίνα γὰρ ἀμαθίας Καύκασον οὐκ ὑπερβαίνουσιν, ὁπόσους οἱ μὲν κάτωθεν ὡς πορρωτάτω τῆς ἀληθείας χαλκεύειν εἰώθεσαν ὄγκους ῥημάτων ... ἵνα δὲ μήτε σὺ τῶν λυπουμένων εἴης, μήτε τὸ σεμνὸν τῆς ἐπιστήμης ἐς τοιαύτας ἐσχατιὰς κατενηνεγμένου ὑβρίζοιτο, φέρε μέσην βαδίσαντες, βραχέ' ἄττα τῶν μεσημβρινῶν τουτωνὶ λήρων ἐξελέγξωμεν, ἢ μᾶλλον εἰπεῖν, τῶν γηΐνων πλανήτων καὶ τὰ πλεῖστα τῆς ἄνω λήξεως καταψευδομένων, ὥς ἂν ἄρδην ἐκ τοῦ κρασπέδου τὸ ὕφασμα λύοιτο πᾶν, καθάπερ ὁ τῆς Πηνελόπης ἐκείνης ἱστός.* Επίσης, βλ. Leone, *Epistulae* II, επ. 53, 2-5: *Ἀλλ' ὥρα σοι, βέλτιστε, καὶ ὁπόσοι γε ἐπὶ τοῦ παρόντος συχνὰ ἡμῖν ἐπιφύονται σοφισταί, τρόπον ἕτερον βλέπειν ἄλλον ἄλλο τι φέροντας ἔμοιγε πρόβλημα, οὐκ οἶδα εἴτ' ἐμὲ βασανίζειν ἐθέλοντας ...*

της επόμενης έκλειψης άσκηση για όσους μυούνται στην επιστήμη[44]. Άρα, η αστρονομία και δη η πρόβλεψη φαινομένων ήταν στις προτεραιότητες του διδασκαλείου του Γρηγορά, ενώ η υπεροχή του στην επιστήμη αυτή αναγνωριζόταν από τους αλληλογράφους του[45]. Δεν είναι τυχαίο άλλωστε ότι η ενασχόλησή του με την αστρονομία έγινε αντικείμενο χλεύης από τους παλαμικούς μετά το 1347[46].

Πέρα από την αστρονομία, ο Γρηγοράς ενδιαφέρθηκε και για τη Μουσική, όπως δείχνει η έκδοση της *Αρμονικής* του Πτολεμαίου[47]. Μάλιστα, συμπλήρωσε τα τρία κεφάλαια του έργου, τα οποία είχαν στις μέρες του χαθεί κι αυτό ήταν από τα πιο πρώιμα έργα του, όπως μαρτυρεί η επιστολή 114, προς τον Μιχαήλ Καλοειδά[48]. Η ενασχόληση του μαθητή

---

44. Επ. 103, 87-88: *ἵν' εἴη τοῦτο γυμνάσιον τοῖς ἤδη πρὸς τὰ τῆς ἐπιστήμης εἰσαγομένοις μυστήρια.*

45. Βλ. και επ. 69, προς άγνωστο αποδέκτη, στον οποίον ο Γρηγοράς κάνει ένα μάθημα αστρονομίας, ενώ αρχικά επαινεί την απόφασή του να ερευνήσει μαζί του αστρονομία και μαθηματικά, ύστερα από τη μελέτη της ρητορικής και της φυσικής. Μάλιστα, ο Γρηγοράς επισημαίνει ότι η γνώση των αριθμών και των ουρανίων φαινομένων είναι ανώτερη των άλλων γνώσεων, όπως ανώτερος είναι ο ουρανός από τη γη και ο ήλιος από το σκοτάδι, βλ. Leone, επ. 69, 1-6. Η νεότερη έρευνα έχει αποδείξει την συνεχή ενασχόληση του λογίου με τη συγκεκριμένη επιστήμη, καθώς υπάρχουν χειρόγραφα με αυτόγραφες σημειώσεις του, τα οποία εμπεριέχουν αστρονομικά έργα, όπως ο Paris.gr. 2396, βλ. B. Mondrain, Maxime Planude, Nicéphore Grégoras et Ptolémée, *Palaeoslavica* X (2002), no.1, 312-322.

46. A. Garzya, Un opuscule inédit de Nicolas Cabasilas, *Byz.* 24 (1954), 521-532. Ο Καβάσιλας στο έργο του περιγράφει με περιφρόνηση τις διδακτικές δραστηριότητες του Γρηγορά, τονίζοντας ότι εκείνος *καὶ ἀστρονομῶν ἐν γλώσσῃ μὲν οὐδὲν φέρει τῆς ἐπιστήμης, σφαιρῶν δὲ ἐμπίμπλησι τὴν οἰκίαν καὶ πάντα βιβλίων γέμει καὶ διαγραμμάτων, καὶ σκίμποδας καὶ ὀρόφους μεστοὺς ἐπιδείκνυσι τῆς σοφίας ...* (Garzya, Opuscule inédit, 530,152-156).

47. Το έργο εξέδωσε ο I. Düring, *Die Harmonienlehre des Klaudios Ptolemaios,* Göteborg 1930, ενώ από τα πολλά χειρόγραφα που διασώζουν το έργο ξεχωρίζουμε το Vat. gr. 176, του 14ου αι. με υπομνηματισμό του Ισαάκ Αργυρού, όπως ήδη αναφέρθηκε (βλ. σημ. 40). Αξιοσημείωτο είναι ότι το κείμενο σώζουν και χειρόγραφα, στα οποία υπάρχει ανασκευή των τριών κεφαλαίων του Γρηγορά, από τον Βαρλαάμ Καλαβρό, π.χ. ο Vat. gr. 187, επίσης του 14ου αι. Αυτό μας οδηγεί στη σκέψη ότι ίσως η έριδα των δυο λογίων να άρχισε ακριβώς από την κριτική που άσκησε ο Βαρλαάμ στο έργο αυτό του Γρηγορά, βλ. G. Katsiampoura, Nikephorus Gregoras Versus Barlaam of Calabria: Controversy about eclipses for political power, *Νεύσις* 13 (2004), 138-148, κυρίως 143.

48. Leone, *Epistulae* II, επ. 114, 95-103: *Ἐκπεπόνηται δ' ἡμῖν ἐπὶ τούτοις καὶ τῆς Ἁρμονικῆς ἡ διόρθωσις, ἣν πάλαι μὲν ὁ μέγας συντέταχε Πτολεμαῖος. ὁ δὲ μακρὸς χρόνος*

του Γρηγορά, Ισαάκ Αργυρού[49], με διορθώσεις στην *Αρμονική* του Πτολεμαίου[50] αποδεικνύει ότι η μουσική ήταν ενταγμένη στο curriculum του διδακτηρίου του Γρηγορά.

Τέλος, η ενασχόληση με τη γεωμετρία και την αριθμητική πιστοποιείται μέσα από τα σχόλιά του στον Νικόμαχο τον Γερασηνό[51]- καθώς και από την επίλυση ενός μαθηματικού προβλήματος[52].

Επομένως, μέσα στο curriculum του διδακτηρίου είχαν ενταχθεί ως αντικείμενο μελέτης τόσο τα αντικείμενα του trivium, όσο και αυτά του quadrivium, με ιδιαίτερη έμφαση στην αστρονομία.

Το επίπεδο σπουδών

Το επίπεδο σπουδών στο διδακτήριο του Γρηγορά ήταν ιδιαίτερα υψηλό και απευθυνόταν σε μαθητές που είχαν ολοκληρώσει τη στοιχειώδη παιδεία, όπως αυτό πιστοποιείται μέσα από το επιστολογραφικό έργο. Συγκεκριμένα, στην επιστολή 59, προς τον Καρβώνη, ο Γρηγοράς παραδέχεται την ήττα του σε ένα είδος «στοιχήματος», το οποίο όμως δεν μας αποκαλύπτει, και ζητά από τον παραλήπτη να πάρει τον νεαρό γραμματοκομιστή σε μια από τις δικές του τάξεις, καθώς ο νεαρός αποδείχθηκε ανεπαρκής ως προς τη φοίτησή του. Μάλιστα, ο μαθητής παρομοιάζεται από τον Γρηγορά με το χελιδόνι της παροιμίας *μία χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ*, ένα χελιδόνι όμως που περιγράφεται αδύναμο και

φαύλων γραφέων χερσὶν ἐς διαδοχὴν τῆς βίβλου χρησάμενος τὰ μὲν ἐκ τἀσφαλοῦς εἰς τὸ σφαλερὸν μετήνεγκε, τὰ δ' ἀμαθῶς διακόψας ἐκ μέσου πεποίηκεν, ὡς ἐργῶδες ἐντεῦθεν εἶναι τοῖς μετιοῦσι συνάπτειν τὸν νοῦν. οὐ μόνον δὲ ἀλλ᾽ ἔστιν οὗ καὶ ὅλα κεφάλαια διέκοψε καὶ ἠφάνισεν ἃ πάνθ' ἡμεῖς, σὺν θεῷ δ᾽ εἰρήσθω, φιλοπονίᾳ χρησάμενοι διασεσώκαμεν, τὸ ἄρτιον τῇ τοῦ μεγάλου βίβλῳ τὸν ἐνόντα γε τρόπον πραγματευσάμενοι ....

49. Fryde, *Early Palaeologan Renaissance,* 362-363. Ο Fryde αποκαλεί τον Ισαάκ Αργυρό θαυμαστή του Γρηγορά, ωστόσο είναι φανερό ότι ο Αργυρός δεν ήταν απλός θαυμαστής, καθώς ανήκε στη χορεία των μαθητών του και εξέδωσε έργα που περιλαμβάνουν σχόλια του διδασκάλου του, βλ. W. Laue – G. Makris, Isaak Argyros' Abhandlung über die Kegelprojektion I in der *Geographia* des Klaudios Ptolemaios, *Palaeoslavica* X (2002), no. 1, 226-245.

50. Mercati, *Notizie,* 229, σημ. 6.

51. Στα χειρόγραφα Magliab. 16, ff.12-13 και Angel. 1, ff. 9^r-9^v.

52. Εκδ. J. Heiberg, *Euclidis elementa V*, Lipsiae 1898, 723-4. Το μαθηματικό πρόβλημα αναλύει ο Π. Βλαχακος, *Ο βυζαντινός λόγιος Νικηφόρος Γρηγοράς,* Θεσσαλονίκη 2008, 65-68.

καταβεβλημένο από το κρύο, με αποτέλεσμα να μην μπορεί να κελαηδήσει και να ανταποκριθεί στις περιστάσεις: *εὕρισκον καὶ γὰρ ἔτι καὶ τὴν ὄρνιν πολλοῦ τοῦ χειμῶνος ἀπόζουσαν καὶ οὐδέν πω τὸ φθέγμα εὐρύτερον ἀφιέναι δεδυνημένην, βραχὺ δέ τι καὶ λίαν ἀμυδρὸν μινυρίζουσαν, τῷ κρυμῷ τέως τῶν ὀργάνων συμμεμυκότων δι' ὧν τὸ φθέγμα νῦν μὲν στενοχωρεῖται, νῦν δ' εὐρύνεται ...* (επ. 59, 15-20).

Η επιστολή αυτή είναι σημαντική, επειδή παραλήπτης της είναι ένας άλλος δάσκαλος, ο Γεώργιος Καρβώνης, για τον οποίον γνωρίζουμε ότι, πέρα από την ιδιότητά του ως διδασκάλου (μάλλον σε σχολείο εγκυκλίου παιδείας), συνέγραψε σχόλια στον Αισχύλο και στον Σοφοκλή, τα οποία πιθανώς ήταν μέρος της διδασκαλίας του, καθώς και ένα εγκώμιο για την Κωνσταντινούπολη, το οποίο διασώζεται αποσπασματικά σε ένα μοναδικό χειρόγραφο (Vat. gr. 444), γραμμένο πιθανότατα από τον ίδιο[53].

Οι πολιτικές ανακατατάξεις και η τύχη του διδακτηρίου

Είδαμε πιο πάνω ότι το διδακτήριο άρχισε να λειτουργεί κατά τη διάρκεια του εμφυλίου πολέμου μεταξύ των δυο Ανδρονίκων, όμως η μεγάλη άνθισή του προσδιορίζεται ανάμεσα στα έτη 1330 και 1340. Η άνοδος του Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου στην εξουσία επέφερε πολιτικές ανακατατάξεις που επηρέασαν τον ίδιον τον Γρηγορά και το διδασκαλείο του, καθώς τότε ο ίδιος έπεσε σε δυσμένεια και δημεύτηκε η περιουσία του, ενώ εγκατέλειψε και το διδακτικό του έργο, όπως μαρτυρεί ο ίδιος τόσο στην *Ρωμαϊκή Ιστορία* του, όσο και στον *Φλωρέντιο*[54].

---

53. R. Browning, A Byzantine scholar of the early fourteenth century: Georgios Karbones, στο: *Gonimos: Neoplatonic and Byzantine Studies Presented to Leendert G. Westerink at 75* ed. J. M. Duffy – J. peradotto, Buffalo NY 1988, 223-232 [=*History, Language and Literacy in the Byzantine World*, Variorum Reprints 1989, X]. Για την έκδοση του *Ἐγκωμίου* βλ. E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae*, München 1968.

54. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*, 1.427.4 κ.ε. *Εἰ δὲ καὶ ἡμεῖς τῷ γηραιῷ κατὰ τὸ εἰκὸς προσκείμενοι βασιλεῖ ῥοθίοις τισὶν ἐνετύχομεν τοῦ χειμῶνος ἐκείνου, καινὸν οὐδέν. οὔτε γὰρ δίκαιον ἦν, ἡμεῖς μηδεμιᾷ προσκεῖσθαι μερίδι, τοῦ Σόλωνος τοῦτο προτρέποντος καὶ πρὸς γε τῶν εἰκότων αὖ, τοῦ ποιμένος παταχθέντος δεινὰ παθεῖν κατὰ τὸ ἀνάλογον ἅπαν τὸ ποίμνιον.* Επίσης βλ. P.A.M. Leone, *Fiorenzo o intorno alla sapienza*, Napoli 1975, 197 κ.ε.: *Νικαγόρας πολλῆς μὲν τῆς τῶν Κεκροπιδῶν ἀπολαυὼν εὐμενείας καὶ αὐτὸς πρότερον, πολὺς δὲ καὶ αὐτὸς ἐκείνοις προσκείμενος, δεδήμευται μὲν οὖν καὶ αὐτὸς τὴν*

Τα πράγματα άλλαξαν πάλι για το διδασκαλείο του Γρηγορά, όταν εκείνος άρχισε να προσεγγίζει τον *μεγάλο δομέστικο* Ιωάννη Καντακουζηνό. Η δυσμένειά του δεν κράτησε πάνω από δυο χρόνια (1328-1330), καθώς το 1330 ήδη αλληλογραφεί με τον ισχυρό άνδρα της εποχής, τον οποίο κατονομάζει ξεκάθαρα χορηγό του διδασκαλείου του: *Οὕτω καὶ σὲ τὸν τῶν ἡμετέρων διδασκαλείων ταμίαν καὶ χορηγὸν ἀξιοῦμεν πράττειν ἐν τῷ παρόντι...* (Leone, επ. 120, 25-26).

Σε είκοσι περίπου επιστολές ο Γρηγοράς υμνεί τον φιλανθρωπικό χαρακτήρα, τις στρατιωτικές ικανότητες, αλλά και τη φροντίδα που επέδειξε ο Καντακουζηνός για τις επιστήμες (επ. 11, 18, 19, 41, 43, 57, 77, 82, 83, 85, 86, 90, 92, 93, 106, 122, 125, 126, 130, 149, 156). Όλες οι επιστολές χρονολογούνται στη δεκαετία 1330-1340, όταν δηλαδή ο Καντακουζηνός κατείχε το αξίωμα του μεγάλου δομεστίκου, επί Ανδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Ο Καντακουζηνός χρηματοδοτούσε το διδακτήριο του Γρηγορά καθ' όλη τη δεκαετία αυτή, όπως συνάγεται από το περιεχόμενο των επιστολών[55]. Ενδεικτική είναι η φρασεολογία που χρησιμοποιεί εκεί ο Γρηγοράς, για να δείξει την ευγνωμοσύνη προς τον χορηγό του, αποκαλώντας τον *προστάτην τῶν λόγων* ή *ἐπόπτην καὶ προμηθέα τῶν λόγων*. Η μονή της Χώρας συνέχισε να είναι χώρος διαλέξεων και

οὐσίαν, οὐκ ἐξωστράκισται δέ, μετριωτέρας τῆς τιμωρίας αὐτοῦ καταψηφισθείσης, τῷ γε μὴ ἐθέλειν τοῖς πολιτικοῖς ὁπώσποτε ἐνέχεσθαι πράγμασιν, ἀλλ' αἰεὶ τῆς ἡσυχίας εἶναι μάλα ἐραστής. ἔνθεν τοι καὶ αὐτὸς ἔκ τε τῆς τῶν φίλων ἀποβολῆς πλείστην ἐν ἑαυτῷ τὴν λύπην ἀθροίσας, αἱρεσιώτας μὲν ἐκείνους καὶ φοιτητὰς ἅπαντας «χαίρειν εἰπών» ἐς ἑκούσιον «τοῦ λοιποῦ» τὴν γλῶτταν καθῆκε δεσμόν, «νῦν ἐμοὶ» φήσας «ἀνάγκη σιγᾶν, ὅτ' ἀωρία μακρὰ τοῦ λέγειν ἐπιπολάζει»...

55. Ενδεικτικά, βλ. Leone, *Epistulae* II, επ. 41, 119 κ.ε. *καὶ μὴ λήγοις οὕτως ἔχων, ἀλλ' εἴης αἰεὶ τοῖς τε στρατηγικοῖς καὶ ὁπόσα τῶν πολιτικῶν τὸν δεδομένον σοι τρόπον ἀκάματος βοηθός, καὶ ἔτι τῶν λόγων εὐμενὴς διὰ βίου ὁμοῦ καὶ προστάτης*, επ. 57, 37-44 *σὺ γὰρ τὸ νῦν εἶναι τῶν λόγων φαίνῃ ψυχή, καὶ διὰ σοῦ τὴν πάτριον βεβαιῶσαι εὐγένειαν ἐλπίζουσι, καὶ πρὶν αὐτοῦς καταστῆναι πρὸς αἴτησιν τῆς παρὰ σοῦ ῥοπῆς καὶ κηδεμονίας, τελεσιουργοὺς τὰς ἐλπίδας καὶ ζώσας ἔχουσι· τοῦτο μὲν ὅτι κρίσει περὶ αὐτοὺς θαυμαστῇ τινι κέχρησαι καὶ μεγίστῃ, καὶ οἵαν σοφίαν αὐτοφυοῦς ἀρδεύουσι μεγάλαι πηγαί, τοῦτο δ' ὅτι καὶ ὅσοι τῆς τῶν λόγων ὁπώσποτε μετέσχον τραπέζης λαμπρὰν τὴν σὴν παρέχεις εὐμένειαν*, επ. 120, στ. 15-19, *δεῖν δ'οὖν ὅμως ἐκρίναμεν παραπλησίως τοῖς γεωργοῖς καὶ ἡμεῖς καθάπερ καρπῶν τινας ἀπαρχὰς σοι πρώτῳ τοῦτο προσενεγκεῖν, τῷ τῶν ἡμετέρων λόγων ἐπόπτῃ καὶ προμηθεῖ, ἐξ οὗ καὶ τὰς πηγὰς τῆς ἀρδείας αἱ τῶν ἡμετέρων λόγων αὔλακες ἔχουσιν.*

αντιγραφής χειρογράφων, ενώ με αφορμή τη δημόσια αντιπαράθεσή του με τον Βαρλαάμ, ο Γρηγοράς απέκτησε ακόμη μεγαλύτερη φήμη.

Οι μαθητές του Γρηγορά

Ποιοί ανήκαν στους μαθητές του Γρηγορά; Ο ίδιος, στην *Ῥωμαϊκή Ἱστορία* του, μέσα από την αφήγηση του Αγαθάγγελου και όντας πια έγκλειστος στη μονή της Χώρας (1351-1354), περιγράφει ότι γύρω του είχε *πλείστους καὶ παντοδαποὺς πανταχόθεν φοιτητάς, μὴ μόνον ὅσοι τῶν ἐν δόξῃ γεγένηνται παῖδες, ἀλλὰ καὶ ὅσοι τῶν ἄλλων μὲν τύχης καὶ βίου καὶ σχήματος ἐχόντων ... φύσεως δ'εὖ καὶ συνέσεως ἐπεφύκεσαν ἔχοντες* (3.63.21-3.64.1). Η κατηγοριοποίηση των μαθητών σε όσους *γεγένηνται ἐν δόξῃ* και σε άλλους που ζουν μια διαφορετική ζωή και είχαν μια διαφορετική τύχη, αφήνει το περιθώριο να σκεφθούμε ότι στη χορεία των μαθητών του δεν ανήκαν μόνο τέκνα των προνομιούχων κοινωνικά τάξεων, αλλά και άτομα φτωχά, τα οποία όμως διακρίνονταν για τη φύση (ταλέντο στα «γράμματα») και τη σύνεσή τους. Στη συνέχεια, εξηγεί ότι και οι γονείς των φοιτητών του έτρεφαν απεριόριστη εκτίμηση στο πρόσωπό του και ήταν σύμφωνοι σε ο τιδήποτε και αν έλεγε. Τονίζει ότι οι φοιτητές του διέπρεψαν σταδιοδρομώντας είτε ως δικαστικοί, είτε ως συγκλητικοί, πρέσβεις ή άρχοντες[56], ενώ αποδίδει την φυλάκισή του στο γεγονός ότι ήταν τόσο δημοφιλής ως διδάσκαλος, ώστε να φοβούνται οι αντίπαλοί του (ησυχαστές) ακόμη και εξέγερση του δήμου, σε περίπτωση που τον άφηναν ελεύθερο να εκφράζεται εναντίον τους (3.64.2-3.65.1). Μάλιστα, ο Γρηγοράς συγκρίνει τη δημοτικότητά του ως διδασκάλου με αυτήν του Πυθαγόρα[57]. Ασφαλώς στα λεγόμενά του υπάρχει κάποια δόση υπερβολής. Αρκεί κανείς να συγκρίνει το παραπάνω χωρίο με την απογοήτευσή που ένοιωσε ο διδάσκαλος Γρηγοράς, όταν στην Σύνοδο του 1351 είδε τα δυο τρίτα των μαθητών του να τον εγκαταλείπουν, μπροστά στις απειλές του Καντακουζηνού (2.994.16-2.995.7). Προφανώς είχε απήχηση ως διδάσκαλος, όμως ο φόβος των μαθητών του για πιθανές κυρώσεις τον καταδίκασε εν τέλει στη μοναξιά.

---

56. Για τον ρόλο της μόρφωσης ως μέσου κοινωνικής ανάδειξης στην παλαιολόγεια περίοδο βλ. Δ. Κ. Αγορίτσας, *Κωνσταντινούπολη, Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1262-1328),* Θεσσαλονίκη 2016, 289-307.

57. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 3.64.9-10: *καθάπερ τοὺς Πυθαγορείους πάλαι φασὶν ἐκείνους τοῖς τοῦ διδασκάλου ψηφίσμασί τε καὶ δόγμασιν.*

Είναι πάντως γεγονός ότι αρκετοί μαθητές του Γρηγορά είχαν υψηλά αξιώματα. Από αυτούς είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε τον Νικηφόρο και την Ειρήνη Μετοχίτη, τον γιο του μεγάλου λογαριαστή Κωκαλά (επ. 40, *PLP* 14088), την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα[58] (επ. 42, *PLP* 21365), τον μητροπολίτη Φιλόθεο Σηλυβρίας (επ. 3, *PLP* 29896), τον Ισαάκ Αργυρό (*PLP* 1285), τον πρωτονοτάριο (Νικόλαο) Πεπαγωμένο (επ. 1, 4, *PLP* 22371) και βέβαια τον προαναφερθέντα Αβαλάντη (επ. 111, *PLP* 10), για τον οποίον όμως δεν έχουμε κάποια άλλη πληροφορία. Ως μαθητής του επίσης μνημονεύεται ο Αγαθάγγελος της *Ρωμαϊκής Ιστορίας*, για τον οποίον είμαστε πεπεισμένοι ότι ταυτίζεται με τον καθολικό κριτή Μανουήλ Άγγελο[59]. Πιθανόν να ανήκε στους φοιτητές του και ο Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, ο οποίος άφησε πλούσιο συγγραφικό έργο με πολεμική κατά του Παλαμά και των οπαδών του ησυχασμού[60]. Ανάμεσα στις επιστολές που απευθύνονται σε μαθητές ή γονείς μαθητών, ξεχωρίζουμε την επ. 4, προς τον Πεπαγωμένο, όπου ο Γρηγοράς στην ουσία επιλύει απορίες προς τον παραλήπτη, όπως προαναφέρθηκε (σ. 149). Μάλιστα, έπειτα από τη φιλολογική ανάλυση που παρέχει στον Πεπαγωμένο σε χωρίο του Αιλίου Αριστείδη, τονίζει ότι ο μαθητής του θα πρέπει με τις πράξεις και τα λόγια του να είναι *ἀρχέτυπον* προς τους μαθητές του, εφόσον έχει γίνει και ο ίδιος δάσκαλος[61].

Πέρα από τις οικονομικές παροχές του Καντακουζηνού στο διδασκαλείο του Γρηγορά, η έρευνα των επιστολών δεν σώζει άλλη αναφορά περί οικονομικής ενίσχυσης του διδακτηρίου. Πιθανόν ο Γρηγοράς να ελάμβανε αντίστοιχη οικονομική ενίσχυση και επί Ανδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, ενόσω δηλαδή ζούσε και ο Θεόδωρος Μετοχίτης. Δεν γνωρίζουμε αν λάμβανε δίδακτρα από τους μαθητές του, καθώς αν συγκρίνουμε τις επιστολές του με αυτές του Υρτακηνού, θα

58. Στην Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα αφιερώνει ο Γρηγοράς το έργο του «Λύσεις ἀποριῶν», βλ. P.A.M. Leone, Nicephori Gregorae «Antilogia» et «Solutiones Quaestionum», *Byz* 40 (1970), 488-513. Για την Ελένη Καντακουζηνή Παλαιολογίνα, βλ. D. Nicol, *The Byzantine family of Cantacuzenos ca. 1100- 1460*, Washington 1960, 135-137.

59. Βλ. I. A. van Dieten, *Nikephoros Gregoras, Rhomäische Geschichte,* 5er Teil, Stuttgart 2003, 17-31.

60. Βλ. Β. Δεντακης, *Ιωάννης Κυπαρισσιώτης, ο σοφός και φιλόσοφος,* τ. Α΄, Αθήνα 1965, 13-14.

61. Leone, *Epistulae* II, επ. 4, στ. 176-180.

διαπιστώσουμε ότι πουθενά σχεδόν δεν ζητά κάτι για τον ίδιον. Φαίνεται λοιπόν ότι η οικονομική του κατάσταση ήταν ανεκτή. Η κατάσταση άλλαξε μετά το 1341, μετά από τον νέο εμφύλιο που ξέσπασε, όμως ο Γρηγοράς είχε πια αποκτήσει μεγάλη φήμη ως διδάσκαλος, οπότε μπορούσε να επιβιώσει, ακόμη και όταν κλονίστηκαν οι σχέσεις του με τον Ιωάννη Καντακουζηνό (1347), άρα εύλογα έπαυσαν οι πλούσιες χορηγίες. Μετά την ενεργό ανάμιξή του στην ησυχαστική έριδα, κατά το έτος 1347, η λειτουργία του διδακτηρίου ήρθε σε δεύτερη μοίρα, ενώ η δραστηριότητα αυτή εγκαταλείφθηκε το 1351, με τον εγκλεισμό του στη μονή της Χώρας. Πάντως, κάποιοι μαθητές του Γρηγορά συμμερίστηκαν το μίσος του για τον Παλαμά, ωστόσο, όπως ήδη προαναφέρθηκε, μετά από τις απειλές που δέχθηκαν από τον Καντακουζηνό στην Σύνοδο του 1351, αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν τον διδάσκαλό τους[62]. Μάλιστα, σε όσους μαθητές του Γρηγορά παρέμειναν πιστοί, επιφυλάχθηκε σκληρή μεταχείριση, σύμφωνα με όσα λέει ο ίδιος στη *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία*: *Ἔπειτα τῶν ἐμῶν χειρῶν τοὺς ἐμοὺς βιαίως ἀφήρπαζον μαθητάς, οἵ μέχρι τέλους ἐμοὶ παραμείναντες συνεμάχουν ἐν τῷ σταδίῳ ἐκείνῳ* (2.1012.6 κ.ε.).

Στη συνέχεια, ο Γρηγοράς παρομοιάζει τους μαθητές του με «εὐγενεῖς σκύλακας», ενώ επισημαίνει ότι άλλοι μαθητές του φυλακίστηκαν και άλλοι, υπό τον φόβο φοβερών απειλών, αναγκάστηκαν να απαρνηθούν κάθε συναναστροφή με τον διδάσκαλό τους: *Τούτων δὲ τοὺς μὲν δεσμωτηρίοις τοῖς πικροτέροις παρέπεμψαν· τοῖς δὲ ἠπείλησαν τὰ δεινότατα εἰ μὴ τὴν ἐμὴν ὁμιλίαν ἑκόντες ἐξομόσαιντο τέλεον...* (2. 1012.13-15).

Ο Γρηγοράς δείχνει να κατανοεί την υπαναχώρηση των μαθητών του μπροστά στις απειλές των κρατούντων, ωστόσο για όσους μαθητές του προσχώρησαν στην παλαμική μερίδα μιλά με σκληρότητα, λέγοντας ότι άφησαν τον διάβολο να μπει μέσα τους[63]. Στους πιστούς μαθητές του τέλος, εναποθέτει ο Γρηγοράς την ελπίδα ότι θα διαφυλάξουν την

62. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 2.994.16-2.995.7. Στο απόσπασμα ο Γρηγοράς με λύπη βλέπει ότι από την ομάδα των φοιτητών του δεν έμεινε ούτε το ένα τρίτο, καθώς απειλήθηκαν με δήμευση περιουσίας και φυλάκιση. Ένας από τους μαθητές του είχε προηγουμένως αντιπαρατεθεί με σθένος στον Παλαμά βλ. 2.1001.16 κ.ε.

63. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 2.1049.7-18. Ο Γρηγοράς εδώ παρομοιάζει τον μαθητή του με τον Ιούδα και επισημαίνει ότι από τότε που ενδύθηκε το μοναχικό σχήμα, μπήκε μέσα του ο διάβολος.

αξιοπιστία των χειρογράφων που εμπεριέχουν τα έργα του, καθώς παρατηρεί, μετά την αποφυλάκισή του (μετά το 1354), ότι οι ησυχαστές με θράσος έχουν προχωρήσει σε παραφθορά των έργων του. Ως αποτέλεσμα αυτού, ο ίδιος είχε αφήσει στους φίλους του παρακαταθήκη να προμηθευτούν τα έργα του από μαθητές του που τα έχουν μεταγράψει ορθά[64]. Η μαρτυρία αυτή του Γρηγορά επιβεβαιώνει τις έρευνες των τελευταίων ετών σχετικά με τα χειρόγραφα που επιμελήθηκε ο Γρηγοράς, σε αρκετά από τα οποία, όπως προαναφέρθηκε, αναγνωρίστηκε το δικό του «χέρι», μαζί με το «χέρι» στενών συνεργατών του.

Παιδαγωγικές απόψεις

Αξίζει εδώ να σταθούμε στις παιδαγωγικές απόψεις του Γρηγορά, όπως αυτές απαντώνται στο corpus των επιστολών του. Ήδη από τη δεκαετία του 1320, ο Γρηγοράς γράφει στον ανήσυχο για τις επιδόσεις του γιου του Θεόδωρο Μετοχίτη, τα εξής:

Ο πατέρας, εξαιτίας του παρορμητικού του χαρακτήρα και θέλοντας να δει αυτά τα αποτελέσματα που έχει κατά νου, τα οποία είναι μεν σπουδαία, αλλά ακατάλληλα ακόμη για τον νεαρό γιο του, απέχει πολύ από το να κρίνει αδέκαστα. Ο νους του παιδιού, πνιγμένος από τους δυο διώκτες του, δηλαδή και από την ντροπή και από το φόβο, πιο πολύ θα ναυαγήσει, παρά θα πλεύσει με ούριο άνεμο, αν θελήσει να εξηγήσει αμέσως όλα τα νοήματα. Διότι δείχνοντας (ο νους του νέου) τη διάθεση να τα συγκεντρώσει και να επιδείξει τα πάντα ραγδαία, όλον δηλαδή εκείνον τον πλούτο που έχει μέσα του αποταμιευθεί, καθώς τα νιάτα είναι όλο θέρμη και απληστία, δεν έχει ακόμη προσλάβει από κάπου το απαραίτητο σθένος, για να τον υπηρετήσει. Κατά συνέπεια, αμέσως κατανικάται ο νους και αποδυναμώνεται και καταφεύγει στα σκοτάδια της δειλίας και της ατέλειωτης σιωπής... αν όμως πριν από την κατάλληλη στιγμή απαιτούμε την τελειοποίηση του καρπού (της γνώσεως), δεν κατανοώ, μα τους λόγους, σε τι θα μπορούσαμε να ωφεληθούμε, αφού είναι παρόμοιο με το να ζητούμε το νέο κρασί την άνοιξη[65].

64. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 3.549.8-12

65. Leone, *Epistulae* II, επ. 25, 26-48. Αποδίδουμε στη νέα ελληνική τα χωρία σχετικά με τις παιδαγωγικές απόψεις του Γρηγορά, προκειμένου να διευκολύνουμε τους μελετητές. Ενδεικτικά παραθέτουμε αποσπασματικά και το πρωτότυπο κείμενο: *Ὁ μὲν γὰρ τῷ βιαίῳ*

Φαίνεται ότι ο Μετοχίτης απαιτούσε μεγάλες προόδους από τον γιο του, κάτι που αναφέρει σε επιστολή του και ο Υρτακηνός[66], ο οποίος μάλιστα προτείνει ότι για τον απείθαρχο Νικηφόρο Μετοχίτη δεν αρκεί ένας παιδευτής, αλλά ένας παιδαγωγός, για να είναι δίπλα του συνεχώς, ελέγχοντας κάθε κίνησή του μέσα και έξω από το σπίτι.

Ο Γρηγοράς δίνει συμβουλές και σε έναν άλλον γονέα, τον Κωκαλά, ο οποίος προφανώς αγωνιούσε και αυτός (διαχρονική η αγωνία των γονέων για την πρόοδο των παιδιών τους) για την πορεία μάθησης του γιου του. Σε αυτόν επισημαίνει ότι η *φιλοτιμία*[67] είναι η κινητήριος δύναμη για την πρόοδο. Φιλοτιμία όμως στην παιδευτική διαδικασία παρέχει πρωτίστως ο έπαινος, όπως συμβαίνει και σε πλήθος άλλων δραστηριοτήτων. Ο Κωκαλάς λοιπόν φαίνεται να ζημιώνει το παιδί του, εφόσον δεν τον επαινεί, γι' αυτό θα πρέπει να αλλάξει στάση (Leone, επ. 101).

Όσα αναφέραμε παραπάνω φωτογραφίζουν έναν δάσκαλο με ουμανιστική διάθεση και σεβασμό στην προσωπικότητα του κάθε μαθητή. Πέρα από τη σαφή επίδραση των παιδαγωγικών απόψεων του Πλουτάρχου στις παραπάνω θέσεις του Γρηγορά[68], θα πρέπει να αναγνωρίσουμε την οξυδέρκεια του παιδαγωγού που αναγνωρίζει τη μάθηση ως μια εξελικτική διαδικασία, ενώ ως εμπειρία από το διδακτικό του έργο αποκομίζει τα παρακάτω:

Επίσης, από όσους θέλουν να στραφούν κάτω από τη δική μου καθοδήγηση στην κατανόηση των μυστηρίων που περιβάλλουν την

τῆς φύσεως δουλεύων ὁ πατὴρ καὶ τοιαῦθ' ὁρᾶν ἐθέλων ἡλίκα καὶ οἵεται, μέγιστα δή τινα καὶ οὔπω ὡραῖα τῷ νέῳ πολλοῦ γε δεήσει τὰς ψήφους ἀδεκάστους ἐκφέρειν· τοῦ δ' ὁ νοῦς ἀμφοῖν αἰδοῖ καὶ φόβῳ ἐφεδρευόντοιν περιαντλούμενος, ναυαγήσει μᾶλλον ἢ οὐριοδρομήσει, εἰ τὴν τῶν νοημάτων ἐθελήσειεν αὐτοματίζειν πρόοδον ...

66. *The Letters of Theodoros Hyrtakenos*, επ. ξβ΄, 230-232.

67. Η λέξη εδώ χρησιμοποιείται με θετική σημασία, ως αγάπη για την πρόοδο και τη διάκριση.

68. Πλουτάρχου, *Ἠθικά, Περὶ παίδων ἀγωγῆς,* 8, F,4-9,B,8: *κακεῖνο φημὶ, δεῖν τοὺς παῖδας ἐπὶ τὰ καλὰ τῶν ἐπιτηδευμάτων ἄγειν παραινέσεσι καὶ λόγοις...ἤδη δὲ τινας ἐγὼ εἶδον πατέρας, οἷς τὸ λίαν φιλεῖν τοῦ μὴ φιλεῖν αἴτιον κατέστη. τὶ οὖν ἔστιν ὃ βούλομαι λέγειν, ἵνα τῷ παραδείγματι φωτεινότερον ποιήσω τὸν λόγον· σπεύδοντες γὰρ τοὺς παῖδας ἐν πᾶσι τάχιον πρωτεῦσαι πόνους αὐτοῖς ὑπερμέτρους ἐπιβάλλουσιν, οἷς ἀπαυδῶντες ἐκπίπτουσιν, καὶ ἄλλως βαρυνόμενοι ταῖς κακοπαθείαις οὐ δέχονται τὴν μάθησιν εὐηνίως.*

επιστήμη των λόγων, κατάλαβα ότι τα πρώτα κείμενα που συνθέτουν οι μαθητές κατέχουν σποραδικά και αμυδρά τις έννοιες, κατά τρόπο παιδαριώδη, όπως είναι εύλογο, ενώ παράλληλα κατακλύζουν την ακοή με έναν χυδαίο στόμφο και με ένα ευτελές πλήθος λέξεων, οι οποίες κατ' εξοχήν καθιστούν τα γραπτά τους ασαφή και αινιγματικά. Κι αν δεν εξηγήσουν οι ίδιοι τα λόγια τους, όπως ακριβώς οι παραμάνες εξηγούν τα αισθήματα των νηπίων, δεν θα ήταν ποτέ δυνατόν ούτε το σφουγγάρι να μπορεί να τα καθαρίσει, ούτε κανείς από τους μάντεις να τα ερμηνεύσει. Διότι, επειδή ακόμη απέχουν πολύ από την τελειότητα, εξαιτίας της νοητικής ανωριμότητας, δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσουν ούτε καν τον εύλογο κανόνα για τη δημιουργία και τη σύνταξη των λέξεων, αλλά, όπως θα το έλεγε κανείς με άλλον τρόπο, ανοικοδομούν την περίφημη λεσβιακή οικοδομή. Όταν όμως προχωρήσει ο χρόνος, αν το επιτρέψει η φύση, σιγά σιγά εκείνα τα βρεφικά παιχνίδια χάνονται, ενώ (μέσα στα κείμενά τους πλέον) θριαμβεύει η παντοδυναμία και η σταθερότητα του νου, τα στολίζει η ευκρίνεια της σύνταξης και η αττική διάλεκτος φθάνει πια στην ωριμότητά της ...[69].

Πιο κάτω βέβαια θα επισημάνει ο Γρηγοράς ότι υπάρχει και μια κατηγορία ανθρώπων που δεν είναι ευνοημένοι από τη φύση, με αποτέλεσμα να μην είναι σε θέση να γράψουν ώριμα ούτε σε μεγάλη ηλικία. Αυτοί οι άνθρωποι παράγουν γραπτά μου μοιάζουν με εκτρώματα και με τις νυχτερινές φλυαρίες, στις οποίες επιδίδονται οι γριές (επ. 115, 73-79). Συνάγεται επομένως ότι ο Γρηγοράς ως διδάσκαλος πιστεύει στην εξελικτική μάθηση, αρκεί να ευνοεί και φύση του ανθρώπου στην κατάκτηση της γνώσης. Τούτο επιβεβαιώνει και μια άλλη επιστολή του, προς τον μαθητή του, Νικηφόρο Μετοχίτη. Η επιστολή χρονολογείται πιθανότατα πριν το 1328 και ο Γρηγοράς εκεί απολογείται για την περίοδο απραξίας του, λέγοντας ότι αποσύρθηκε στην οικία του, καθώς αισθανόταν υποδεέστερος

69. Leone, *Epistulae* II, επ.115, στ. 52 κ.ε. *ξυνεῖναι δέ μοι κἀκ τῶν ὅσοι σφᾶς αὐτοὺς οἰακίζειν ἐθέλουσιν εἰς ἀνάληψιν ὑπ' ἐμοὶ τῶν ὀργίων ὁπόση τῶν λόγων ἐστὶν ἐπιστήμη γεγένηται, ὡς οἱ πρῶτοι τῶν νέων τόκοι, σποράδας καὶ ἀμυδράς τινας ἔχουσι τὰς ἐννοίας καὶ οἷα εἰκὸς μειρακιώδεις, λέξεων δὲ συρφετώδη θόρυβον ἀδεῶς ἐπαντλοῦσι καὶ βάναυσόν τινα ὄχλον εἰς ἀκοήν, αἳ καὶ ἐς τὸ γρῖφον καὶ πάντῃ δυσξύμβολον μάλα ἀπάγουσι τὰ λεγόμενα ...*

σε σχέση με άλλους λογίους. Στη συνέχεια, αναφέρει ότι συγγράφει ένα εγκώμιο για την αμυγδαλιά, αλλά όπως και να έχει, η δική του απραξία δεν είναι αξιοκατάκριτη, μια και ο ίδιος δεν είχε από τον πατέρα του ως κληρονομιά τα γράμματα, ούτε διακατέχεται από υπέρμετρη φιλοδοξία, αντίθετα με τον νεαρό Μετοχίτη που είχε πατέρα του τον πιο λόγιο άνδρα της εποχής και είναι επομένως κρίμα να μην ακολουθεί τα χνάρια του. Προβλέπει μάλιστα πως το όνομα του Θεοδώρου Μετοχίτη θα μείνει αθάνατο, ενώ το όνομα του γιου του θα γίνει αφορμή ονειδισμού και καταλήγει επισημαίνοντας ότι αν ο μαθητής του ήταν ανεπίδεκτος μαθήσεως και είχε φύση που ταίριαζε σε έναν χειρώνακτα τεχνίτη του πηλού ή γεωργό, τότε δεν θα τον κατηγορούσε κανείς. Τώρα ωστόσο, εφόσον και ταλέντο στα γράμματα έχει και πολλά βιβλία από τη συλλογή του πατέρα του, θα πρέπει να δείξει φιλότιμο και να εργασθεί! (επ. 112, 44-55).

Το θέμα της χαρισματικής φύσης επανέρχεται σε μια ακόμη επιστολή του Γρηγορά, προς την Ελένη Παλαιολογίνα Καντακουζηνή. Εκεί, ο Γρηγοράς εξαίρει το ταλέντο της Παλαιολογίνας, επισημαίνοντας ότι εκείνη ανήκει στους ταλαντούχους ανθρώπους που αποκτούν τη θεωρητική γνώση, δίχως να έχουν ανάγκη από την εμπειρία των αισθήσεων. Εδώ βέβαια είναι σαφείς οι πλατωνικές και νεοπλατωνικές επιδράσεις[70].

Συμπεράσματα

Από τη διερεύνηση του συνολικού έργου του Νικηφόρου Γρηγορά, είμαστε πεπεισμένοι για τη λειτουργία ενός διδακτηρίου, υπό τη διεύθυνση του ιδίου, στη μονή της Χώρας, από τη 10ετία του 1320 μέχρι και το 1351. Σε αυτά τα τριάντα χρόνια διδασκαλίας είναι φανερή η πλούσια αντιγραφική δραστηριότητα του Γρηγορά, την οποία πιστοποιεί

70. Leone, *Epistulae* II, επ. 42, 30-36. Στο χωρίο αυτό είναι σαφής η επίδραση από τις *Έννεάδες* του Πλωτίνου, ενώ τη διάκριση των ανθρώπων σε δυο κατηγορίες (δηλ. σε όσους ξεκινούν από τις αισθήσεις για να γνωρίσουν τα νοητά και σε όσους χαρισματικούς ανθρώπους κατέχουν εκ φύσεως τα νοητά) την εντοπίζουμε και στον *Φλωρέντιο* του Γρηγορά, βλ. S. Mariev, Plotinus in the Phlorentios of Nikephoros Gregoras, στο: *Koinotaton doron, das späte Byzanz zwischen Machtlosigkeit und kultureller Blüte*, Berlin/Boston 2016, 101-107.

πλήθος χειρογράφων. Ο Γρηγοράς πεθαίνει μετά το 1358, έχοντας αφήσει μεγάλο και ποικίλο συγγραφικό έργο, το οποίο συχνά υπομνηματίζει ο μαθητής του, Ισαάκ Αργυρός[71], ο πιο «δραστήριος» εκδοτικά μαθητής του Γρηγορά. Από αυτό το εκδοτικό έργο μπορούμε να ανασυνθέσουμε εν μέρει και τα ενδιαφέροντα του Γρηγορά ως διδασκάλου, περισσότερες όμως πληροφορίες ως προς αυτό λαμβάνουμε από το επιστολογραφικό του corpus.

Σίγουρα, ένα μέρος του επιστολογραφικού έργου του Γρηγορά χάθηκε για πάντα. Για παράδειγμα, ο ίδιος μαρτυρεί ότι κατά τα τελευταία έτη της ζωής του αλληλογραφεί με διανοούμενους από την Θεσσαλονίκη, από τους οποίους μαθαίνει και τα εξοργιστικά για αυτόν νέα, περί μεθοδεύσεως της αγιοποίησης του νεκρού Παλαμά[72]. Από τις επιστολές των τελευταίων αυτών ετών ελάχιστες μας σώζονται. Εντούτοις, από τις σωζόμενες επιστολές, αλλά και από το ιστορικό και φιλοσοφικό του έργο, μπορούμε να σκιαγραφήσουμε το προφίλ του διδασκάλου Γρηγορά. Πρόκειται για έναν δάσκαλο που συνεχίζει εν πολλοίς το διδακτικό έργο του Παχυμέρη και του Πλανούδη, καθώς και των διδασκάλων του, Ιωάννου Γλυκέος και Θεοδώρου Μετοχίτη. Κάνει τους μαθητές του κοινωνούς του συγγραφικού του έργου και εμπιστεύεται στους πιο άξιους την αντιγραφή χειρογράφων. Στα διδακτικά του καθήκοντα θέτει ως προτεραιότητα τη μεταλαμπάδευση γνώσεων του trivium και του quadrivium, με ιδιαίτερη έμφαση στη διδασκαλία της αστρονομίας. Η αττική γλώσσα είναι μέλημά του, παράλληλα όμως με οξυδέρκεια παρατηρεί πως η γλώσσα είναι κατάκτηση που απαιτεί ωριμότητα διανοητική. Με την ίδια οξυδέρκεια,

71. Ο Ισαάκ Αργυρός είναι ένας από τους δυο αντιγραφείς που ανήκαν στο στενό κύκλο του Γρηγορά και επιμελήθηκαν υπό την επίβλεψή του πολλά χειρόγραφα [βλ. και 152, σημ. 40]. Μάλιστα, ο Αργυρός συνέχισε μετά τον θάνατο του Γρηγορά να αντιγράφει χειρόγραφα, κυρίως όσα αφορούσαν την επιστήμη της Αστρονομίας, καθώς και την πολεμική κατά του Παλαμά, βλ. Gómez, Saint-Saveur de Chora, 140-197, κυρίως 175-182 και Laue – Makris, Isaak Argyros' Abhandlung über die Kegelprojektion [βλ. σημ. 49], 226-245.

72. *Ῥωμαϊκὴ Ἱστορία,* 3.550.23-24, *ὡς τὰ ἐκεῖθεν ἡμῖν ἀφικνούμενα δεδήλωκε γράμματα ...* Για την αλληλογραφία του Γρηγορά με λογίους της Θεσσαλονίκης, βλ. F. Tinnefeld, Intellectuals in late byzantine Thessalonike, *DOP* 57 (2003), 153-172, κυρίως 159-160. Επίσης, Garzya, Un opuscule inédit de Nicolas Cabasilas, [βλ. σημ. 46], 524-525.

παρατηρεί πως ο ευαίσθητος ψυχισμός των νέων μαθητών πληγώνεται από την αυστηρότητα, οπότε χρειάζεται ενθάρρυνση και όχι τιμωρία, για να προοδεύσουν στα γράμματα. Ενημερώνει και καθησυχάζει τους γονείς που αγωνιούν για την πρόοδο των παιδιών τους, γίνεται όμως επικριτικός και αυστηρός, όταν έχει να κάνει με τη νωθρότητα των μαθητών του. Ο Γρηγοράς φαίνεται να δουλεύει συλλογικά με μια ομάδα μαθητών του, παράγοντας από κοινού πλήθος χειρογράφων υπό την επίβλεψή του. Ο διδάσκαλος Γρηγοράς έχει την πεποίθηση ότι διαμορφώνει χαρακτήρες και περιμένει πίστη και αφοσίωση από τους μαθητές του, πολλούς από τους οποίους παρατηρεί με ικανοποίηση να προοδεύουν στην κοινωνία. Έχοντας όλα αυτά υπ' όψιν, θα μπορούσαμε να κατατάξουμε τον Γρηγορά σε έναν ουμανιστή διδάσκαλο, με αντιλήψεις πιο προοδευτικές, από αυτές που η εποχή του συγχωρούσε.

Nikephoros Gregoras' "Didaskaleion"

This paper focuses on the foundation and function of a school-"didaskaleion" by Nikephoros Gregoras in the first half of the 14th century (ca. 1325-1350). Information about this school is provided by Gregoras himself in his Letters, as well as in his History ("*Ρωμαϊκὴ Ἱστορία*"), whereas secondary data can be traced in his most prominent student's writings, Isaak Argyros. This institution was located at the Chora Monastery, and, according to Gregoras' words, its basic aim was to prevent the extinction of learning and to transmit all the knowledge related to "tetraktys", and especially to astronomy. Besides the inquiry into information about the curriculum and the students of this school, the present study examines thoroughly Gregoras' pedagogic principles and emphasizes on his rather modern aspect concerning the way he relates child development with education.

Δημητριος Κ. Αγοριτσας

Η Ανασυσταση της Επισκοπης Γαρδικιου (1541/42) Συμβολη στην Εκκλησιαστικη Ιστορια της Θεσσαλιας Κατα την Πρωιμη Οθωμανικη Περιοδο

Ἡ δημιουργία τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, στὴν περιοχὴ δυτικὰ τῶν Τρικάλων, ἡ ὁποία ἐμφανίζεται στὰ *Τακτικὰ* (*Notitiae*) ὑπὸ τὸν μητροπολίτη Λαρίσης ἤδη ἀπὸ τὸν 10ο αἰώνα, καθὼς καὶ ἡ μετέπειτα ἱστορική της πορεία εἶναι ἐνδεικτικὴ τοῦ πολυκύμαντου τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων στὴ Θεσσαλία κατὰ τὴν ὕστερη Βυζαντινὴ καὶ πρώιμη Ὀθωμανικὴ περίοδο[1].

Ἡ ἔλλειψη ἱκανῶν μαρτυριῶν δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐξαγωγὴ ἀσφαλῶν συμπερασμάτων γιὰ τὴν τύχη τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου κατὰ τὴν μακρὰ περίοδο, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 12ου ἕως καὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα. Εἰδικότερα, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ 13ου καὶ κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 14ου αἰώνα ἡ ἐπισκοπὴ ἀναφέρεται σὲ *Τακτικὰ* τῶν αὐτοκρατόρων Ἀνδρονίκου Β΄ (1282-1328) καὶ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγων (1328-1341)[2], καθὼς καὶ σὲ ἐπιστολὴ τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Φιλοθέου Κοκκίνου (ἔτους 1371) πρὸς τὸν μητροπολίτη Λαρίσης Νεῖλο, ἐπικυρωτικὴ τῶν δικαίων

1. Γιὰ τὸν ἱστορικὸ βίο τῆς ἐπισκοπῆς κατὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο βλ. Δ. Αγοριτσας – Ηλ. Γιαρενης, Ζητήματα σχετικὰ μὲ τὴν Ἐπισκοπὴ Γαρδικίου κατὰ τὴ Βυζαντινὴ Περίοδο, *Τρικαλινὰ* 23 (2003), 197-210, καὶ Β. Κ. Σπανος, Ἡ ἐπισκοπὴ τοῦ Γαρδικίου τῶν Τρικάλων, στό: *1ο Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας καὶ Πολιτισμοῦ τῆς Θεσσαλίας (Λάρισα, 9-11 Νοεμβρίου 2006)*, ἔκδ. Περιφέρειας Θεσσαλίας, Λάρισα 2009, τ. ΙΙ, 723-729.

2. Πρόκειται γιὰ τὰ *Τακτικὰ* (*Notitiae*) 17, 18, τὰ ὁποῖα συντάχθηκαν ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β΄ Παλαιολόγου, καὶ 19, ποὺ συντάχθηκε ἐπὶ Ἀνδρονίκου Γ΄ Παλαιολόγου. Βλ. J. Darrouzès, *Notitiae episcopatuum ecclesiae Constantinopolitanae*, Paris 1981, καὶ εἰδικότερα *Notitiae* 17.104, 401, 18.104, 407 καὶ 19.113, 413.

τοῦ τελευταίου, στὴν ὁποία τὸ Γαρδίκι συγκαταλέγεται μεταξὺ τῶν ὑποκείμενων στὴ μητρόπολη Λαρίσης ἐπισκοπῶν, στὴ 12η θέση[3].

Ἡ ἀναγραφὴ τῆς ἐπισκοπῆς στὰ *Τακτικὰ* ἀποτελεῖ, ἐνδεχομένως, ἀσφαλῆ ἔνδειξη γιὰ τὴν ὕπαρξή της, ἀλλὰ δὲν ἀποκλείει τὴν περίπτωση ἡ ἐπισκοπὴ νὰ παρέμεινε κατὰ διαστήματα σὲ χηρεία, ἕως ὅτου ἡ μητρόπολη Λαρίσης τὴν ἰδιοποιήθηκε μαζὶ μὲ τὰ εἰσοδήματά της. Ὁ χρόνος κατὰ τὸν ὁποῖο ἔλαβε χώρα ἡ παραπάνω μεταβολὴ θὰ πρέπει νὰ ἐντοπιστεῖ μετὰ τὴν ἔκδοση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ πατριάρχη Φιλοθέου, πιθανότατα περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα.

Γιὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐνδιαφέρουσες πληροφορίες παρέχει γράμμα τοῦ Λαρίσης Νεοφύτου Α΄ (1541/42), σύμφωνα μὲ τὸ ὁποῖο οἱ προκάτοχοί του στὸν μητροπολιτικὸ θρόνο Λαρίσης *διὰ τὴν στενότητα τοῦ καιροῦ τοῦ πρῴην* ἔλαβαν *ὡς ἐνορίαν ἰδίαν* τὶς ἐπισκοπὲς Τρικάλων, Περιστερᾶς καὶ Γαρδικίου, *ὅπως κάθηται ἐν ταῖς αὐταῖς ἐπισκοπαῖς, ὁ καθ' εἷς εὑρισκόμενος μητροπολίτης Λαρίσσης, καὶ ἀεὶ ὀνομαζέσθω Λαρίσσης ἀντ' ἐκείνης, καὶ καρποῦσθαι τὸ ἐξ αὐταῖς ἐπισκοπαῖς εἰσόδημα εἰς ζωάρκειαν ἑαυτῶν*[4]. Ἐνήμεροι γιὰ τὴν παραπάνω κατάσταση ἦταν οἱ οἰκουμενικοὶ πατριάρχες Νήφων Β΄ (τέλη 1486 - ἀρχὲς 1488, θέρος 1497 - θέρος 1498, 1502), Ἰωακεὶμ Α΄ (1498-1502, 1504), Παχώμιος Α΄ (1503-1504, 1504-1513) καὶ Θεόληπτος Α΄ (1513-1522), οἱ ὁποῖοι καὶ ἐπέτρεψαν κατ' οἰκονομίαν στοὺς μητροπολῖτες Λαρίσης νὰ ἑδρεύουν στὰ Τρίκαλα μὲ τὴν ἔκδοση *ἐπιβατηρίων γραμμάτων*[5].

Στὸ παραπάνω γράμμα τοῦ Νεοφύτου Α΄ Λαρίσης ἀναφέρεται ἀκόμη ὁ τελευταῖος χειροτονημένος ἐπίσκοπος Γαρδικίου, ὁ ἐπονομαζόμενος

3. *ΜΜ*, τ. Ι, ἀρ. 325, σσ. 587-589, ἰδίως 588.

4. Δ. Γ. Καλουσιος, *Ὁ Κώδικας τῆς Τρίκκης 1688-1857 (κ. 1471 ΕΒΕ)*, Λάρισα 2005-2007, 220. Παρόμοιες ἀναφορὲς ὑπάρχουν καὶ στὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἱερεμία Α΄ τῶν ἐτῶν 1542/3 καὶ 1543 (βλ. παρακάτω 191-192, 195). Στὸ *σιγίλλιον* μάλιστα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ πρὸς τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄ τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1543 (στ. 12) μνημονεύεται καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατριάρχη Μαξίμου. Μὲ αὐτὸ τὸ ὄνομα εἶναι γνωστοὶ δύο οἰκουμενικοὶ πατριάρχες κατὰ τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 15ου αἰώνα, ὁ Μάξιμος Γ΄ (ἄνοιξη 1476 – 3 Ἀπρ. 1482) καὶ ὁ Μάξιμος Δ΄ (ἀρχὲς 1491 - ἀρχὲς 1497). Ὁ ἀναφερόμενος Μάξιμος στὸ *σιγίλλιον* τοῦ Ἱερεμία Α΄ εἶναι πιθανότατα ὁ δεύτερος.

5. Καλουσιος, *Κώδικας Τρίκκης*, 220, καὶ Δ. Γ. Αποστολοπουλος – Μαχη Παϊζη-Αποστολοπουλου, *Οἱ πράξεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπιτομὴ – Παράδοση – Σχολιασμός, Ι. 1454-1498*, Ἀθήνα 2013, 241-243.

«Κρίμπαβος». Γιὰ τὸ πρόσωπό του σημειώνεται πὼς ὁ Λαρίσης κὺρ Θεοδόσιος *μεταθέσατο τὸν ἐπίσκοπον Γαρδικίου τὸν Κρίμπαβον εἰς τὸ Φανάρι*, ἰδιοποιούμενος στὴ συνέχεια τὴν ἐπισκοπὴ καὶ τὰ εἰσοδήματά της, πράξη ποὺ ἐπικυρώθηκε, ὅπως ἀναφέρθηκε προηγουμένως, καὶ ἀπὸ τὸ Πατριαρχεῖο μὲ τὴν ἔκδοση σειρᾶς σχετικῶν ἐγγράφων[6].

Τὸ ἀναφερόμενο ὄνομα «Κρίμπαβος» εἶναι ἀσύνηθες καὶ ἀσφαλῶς παράδοξο γιὰ ἐκκλησιαστικὸ ἄνδρα. Ὡς ἐκ τούτου, θὰ μπορούσαμε νὰ ὑποθέσουμε εὐλόγως πὼς πρόκειται γιὰ παρανάγνωση τοῦ ὀνόματος τοῦ ἐπισκόπου Γαρδικίου ἀπὸ τὸ πρωτότυπο γράμμα τοῦ Λαρίσης Νεοφύτου Α΄, τοῦ ἔτους 1542. Τὸ πρωτότυπο ἔγγραφο, γραμμένο σὲ μεμβράνη φυλασσόταν στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μονῆς Δουσίκου[7]. Τὸ 1734 δημιουργήθηκε κατ' ἐντολὴ τοῦ ἀπὸ Δημητριάδος μητροπολίτη Λαρίσης Ἰακώβου ἀντίγραφό του (*ἴσον ἀπαράλλακτον*), τὸ ὁποῖο μὲ τὴ σειρά του μεταγράφτηκε στοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κώδικες Τρίκκης καὶ Λαρίσης (κώδ. *ΕΒΕ 1471* καὶ *1472*)[8]. Ἡ παραπάνω ἀβλεψία ἐπαναλήφθηκε

6. Ὁ Κ. Ι. Δυοβουνιώτης, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσσης, *Ἱερὸς Σύνδεσμος*, ἔτος ιβ΄ (κ΄) 15 Δεκ. 1916, ἀρ. 279, 15, συγχέοντας προφανῶς τὸ περιεχόμενο τοῦ γράμματος σημειώνει: «γίνεται ἔτι δῆλον ὅτι, ὁ Σίμων ὁ ἀδελφὸς τοῦ μητροπολίτου Λαρίσσης Θεοδοσίου μετέθεσε τὸν ἐπίσκοπον Γαρδικίου Κρίμπαβον εἰς τὸ Φανάρι». Τὴν ἀβλεψία τοῦ Δυοβουνιώτη ἐπανέλαβαν οἱ Ιεζεκιηλ Βελανιδιωτης, Ἡ ἱερὰ μητρόπολις Φαναριοφερσάλων διὰ μέσου τῶν αἰώνων, *Θεολογία* 7 (1929), 245· Β. Γ. Ατεσης, *Ἐπισκοπικοὶ κατάλογοι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπ' ἀρχῆς μέχρι σήμερον*, Ἀθήνα 1975, 73, καὶ Ν. Γιαννουλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980, 25, οἱ ὁποῖοι τοποθετοῦν μάλιστα τὴ μετάθεση τοῦ Γαρδικίου Κριμπάβου στὸ Φανάρι κατὰ τὸ ἔτος 1542.

7. Οἱ προσπάθειες ἀνεύρεσης τοῦ πρωτότυπου γράμματος τοῦ Νεοφύτου Α΄ (ἔτ. 1541/42) στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μονῆς Δουσίκου, τόσο ἀπὸ τὴν ἀποστολὴ τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἀρχείου τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τὸν Ἰούνιο τοῦ 1966 ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν γράφοντα προσφάτως, ἀπέβησαν ἄκαρπες. Ἡ ἀπώλεια τοῦ ἐγγράφου φαίνεται ὅτι εἶχε ἤδη συντελεστεῖ, ὅταν στὰ 1858 ὁ Δουσικιώτης ἱερομόναχος Χατζη-Γεράσιμος μετέγραψε στὸν κώδ. 59 (στὸ *βρέβιον*) τῆς μονῆς ὅλα τὰ σχετικὰ μὲ τὴν ὑπόθεση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἔγγραφα, ὄχι ὅμως αὐτὸ τοῦ Νεοφύτου Α΄.

8. Βλ. κώδικες Τρίκκης (*ΕΒΕ 1471*, ff. 122r-122v) καὶ Λαρίσης (*ΕΒΕ 1472*, ff. 122v-123v), Ἰ. Σακκελιων – Ἀλκ. Ἰ. Σακκελιων, *Κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Ἑλλάδος*, ἐν Ἀθήναις 1892, 263. Τὸ κείμενο ἐξέδωσε ὁ P. Uspenskij, *Putesestvie v' Meteorskie i Osoolimpijskie monastyri v Fessalii archimandrita Porfirija Uspenskago v' 1859 godu.*, Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk. pod redakcieju P.A. Syrcu, St Peterburg 1896, 356-359· ὁ Κ. Ι. Δυοβουνιωτης, Συμβολαί, 13-15· ὁ Γιαννουλης,

ἀκολούθως ἀβασάνιστα σὲ ὅλες τὶς μετέπειτα ἐκδόσεις τοῦ ἐγγράφου. Τὸ πρῶτο συνθετικὸ τοῦ ὀνόματος Κρί-(μπαβος), ἀποτελεῖ ἐνδεχομένως ἀναγραμματισμὸ τῆς προσφώνησης *κὺρ* ἢ *κυρ(οῦ)*, συνήθης γιὰ τοὺς ἐπιφανεῖς κοσμικοὺς καὶ ἐκκλησιαστικούς ἄνδρες[9]. Τὸ δεύτερο συνθετικὸ –προφανῶς τὸ κύριο ὄνομα– παραμένει ἀκατάληπτο. Ἄλλη περίπτωση εἶναι τὸ ὄνομα Κρίμπαβος νὰ ἀποτελεῖ παρωνύμιο, καθὼς στὴν παλαιοσλαβικὴ кривъ εἶναι ὁ σκολιός, ὁ ὑπόστραβος[10]. Ἑπομένως, ὁ τύπος (γ)κρίμπαβος (*scil.* καμπούρης), ἐφόσον ὑπῆρχε πράγματι στὸ πρωτότυπο ἔγγραφο, συνιστᾷ πιθανότατα προσωνύμιο τοῦ τελευταίου ἐπισκόπου Γαρδικίου περὶ τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰώνα.

Τὸ πρόσωπο τοῦ Λαρίσης Θεοδοσίου μᾶς εἶναι ἐντελῶς ἄγνωστο καὶ ἡ περίοδος τῆς ἀρχιερατείας του θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ μετὰ ἀπὸ ἐκείνη τοῦ Κυπριανοῦ (*post* 1466-67)[11] καὶ ἀσφαλῶς πρὶν ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Διονυσίου Ἐλεήμονος (*ca* 1482 - *ca* 1489/90) καὶ τοῦ Βησσαρίωνος Α΄ (1489/90 - *ca* 1499)[12]. Γιὰ τὸ θέμα αὐτό, ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἀναφορὰ

Κώδικας Τρίκκης, 23-24 (ἀναδημοσίευση: Ν. Γιαννουλης, *Κώδικας Τρίκκης, ΕΒΕ, ἀρ. χφ. 1471*, ἐπιμ. Θ. Α. Νημας [Φ.Ι.ΛΟ.Σ. – Κείμενα καὶ Μελέτες 18], Θεσσαλονίκη 2017, 40-42)· ὁ Κ. Σπανος, Τὰ χωριὰ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, *Τρικαλινὸ Ἡμερολόγιο* 15 (1993-94), 289-294 (καὶ εἰδικότερα σσ. 289-290, ὅπου καὶ δημοσίευση τοῦ κειμένου σχετικὰ μὲ τὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς)· ὁ Καλουσιος, *Κώδικας Τρίκκης*, *ὅ.π.*, καὶ Δ. Καλουσιος, *Ὁ Κώδικας τῆς Μητροπόλεως Λαρίσης. ΕΒΕ 1472: 1647-1868*, Λάρισα 2009, 144-146· πρβλ. καὶ Δ. Ζ. Σοφιανος, Οἱ Νεόφυτοι Λαρίσης τοῦ 16ου αἰῶνος: συμβολὴ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς Μεταβυζαντινῆς Θεσσαλίας, *ΕΜΑ* 15/16 (1965/66), 92-95.

9. Α. Κοντογιαννοπουλου, Ἡ προσηγορία *κῦρ* στὴ βυζαντινὴ κοινωνία, *Βυζαντινὰ* 32 (2012), 209-226.

10. Fr. von Miklosich, *Lexikon Palaeoslovenico-Graeco-Latinum*, Wien 1862-1865 (ἀνατ. Aalen 1977), 311. Πρβλ. καὶ τὸν ὅρο *γ(κ)ριμπιάρ(η)ς* (i.e. καμπούρης) στὸ τοπικὸ θεσσαλικὸ ἰδίωμα.

11. Αποστολοπουλος – Παϊζη-Αποστολοπουλου, *Πράξεις*, 138, καὶ Μαχη Παϊζη-Αποστολοπουλου – Δ. Γ. Αποστολοπουλος, *Ἐπίσημα κείμενα τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Τὰ σωζόμενα ἀπὸ τὴν περίοδο 1454-1498*, Ἀθήνα [2]2016, 113.38-39.

12. Γιὰ τοὺς μητροπολῖτες Λαρίσης Διονύσιο Ἐλεήμονα καὶ Βησσαρίωνα Α΄, βλ. Δ. Ζ. Σοφιανος, Ὁ μητροπολίτης Λαρίσσης ἅγιος Διονύσιος ὁ Ἐλεήμων († 1510) καὶ οἱ εἰκονογραφικὲς παραστάσεις του, στό: *Οἰκοδομὴ καὶ μαρτυρία. Ἔκφρασις ἀγάπης καὶ τιμῆς εἰς τὸν Σεβ. Μητροπολίτην Σερβίων καὶ Κοζάνης Διονύσιον*, τ. Β΄, Κοζάνη 1991, 389-403, καὶ Δ. Ζ. Σοφιανος, Ὁ ἅγιος Βησσαρίων μητροπολίτης Λαρίσσης καὶ κτίτορας τῆς μονῆς Δουσίκου. Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 4 (1992), 178-181.

στὸ γράμμα τοῦ Νεοφύτου Α΄ πὼς γνώση τῶν παλαιῶν ὁρίων τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (*ἱεροκυκλίου*) εἶχαν κάποιοι ἱερεῖς καὶ κοσμικοί, κάτοικοι οἰκισμῶν τῆς ἄλλοτε ἐπισκοπῆς, καθὼς καὶ ὁ Σίμων, αὐτάδελφος τοῦ Λαρίσης Θεοδοσίου, οἱ ὁποῖοι καὶ ἔδωσαν τὴ σχετικὴ μαρτυρία ἐνώπιον τῶν μητροπολιτῶν Λαρίσης, Μάρκου (*ca* 1499/1500 - 1526/7) καὶ Βησσαρίωνος Β΄ (1527 - 13 Σεπτ. 1540).

Βάσει ὅλων τῶν παραπάνω, ἡ μετάθεση τοῦ τελευταίου ἐπισκόπου Γαρδικίου «Κριμπάβου» στὴν ἐπισκοπὴ Φαναρίου καὶ συνακόλουθα ἡ συνένωση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου μὲ τὴ μητρόπολη Λαρίσης συντελέστηκαν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ Λαρίσης Θεοδοσίου, ἡ ἀρχιερατεία τοῦ ὁποίου τοποθετεῖται πιθανότατα κατὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1470 καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν πρώτη πατριαρχία τοῦ Νήφωνος Β΄ (1486-1488). Σὲ αὐτὸ συντείνουν τόσο ἡ μνεία τῶν πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ποὺ ἐπέτρεψαν τὴν ἰδιοποίηση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἀπὸ τὸν Λαρίσης (*termini ante quem*), ὅσο καὶ ἡ ἀναφορὰ τοῦ Σίμωνος, ἀδελφοῦ τοῦ Λαρίσης Θεοδοσίου, ὁ ὁποῖος βρισκόταν ἀκόμη ἐν ζωῇ κατὰ τὸ πρῶτο τέταρτο τοῦ 16ου αἰώνα, ὁπότε καὶ ἔδωσε τὴν μαρτυρία του γιὰ τὸ ἱεροκύκλιο τῆς ἐπισκοπῆς.

Λίγες δεκαετίες ἀργότερα, ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Νεόφυτος Α΄ (Σεπτ. 1540 - Ἰούν. 1550) ἀναγκάστηκε νὰ προβεῖ στὴν ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου (1541/42), γεγονὸς ποὺ ἐγείρει εὔλογα ἐρωτήματα, καθὼς δὲν συνέβη τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Τρίκκης, ἡ ὁποία παρέμεινε ἑνωμένη μὲ τὴ μητρόπολη Λαρίσης ἕως τὶς 5 Μαΐου 1739[13].

Οἱ λόγοι ποὺ ὁδήγησαν τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄ νὰ λάβει τὴν παραπάνω ἀπόφαση δὲν ἀναφέρονται ρητῶς, ἀλλὰ ἐμμέσως γίνονται κάποιες νύξεις γιὰ τὸ ζήτημα. Ἔτσι, στὸ γράμμα (οὐσιαστικὰ στὴ συνοδικὴ ἀπόφαση) γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἀναφέρεται πὼς *Τοῦ νῦν δὲ καιροῦ πολλαὶ συγχύσεις, καὶ ἀνωμαλίαι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν χαιρεκάκων, καὶ ἐπαναστῶν* (sic) *τῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου παρὰ θέλημα τοῦ πατριάρχου*[14]. Ἡ *σύγχυσις*

13. Δ. Ζ. Σοφιανος, Ἱστορικὰ σχόλια σὲ ἐπιγραφές, ἐπιγράμματα, χαράγματα καὶ ἐνθυμήσεις τῆς μονῆς Δουσίκου, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 1 (1984), 37 καὶ σημ. 104.

14. Πρβλ. τὴν ἀβασάνιστη καὶ ἀμάρτυρη ἄποψη πὼς ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου ἀνασυστάθηκε ἀπὸ τὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄, παρὰ τὴν θέληση τοῦ Λαρίσης Νεοφύτου Α΄, ὁ ὁποῖος θὰ ἔχανε ἔτσι τὰ ἔσοδά του· Σπανος, Ἐπισκοπὴ Γαρδικίου,

ποὺ προκλήθηκε, ὁδήγησε σὲ ἀδιέξοδο τὸν μητροπολίτη Λαρίσης, ὁ ὁποῖος προσέφυγε στὸν οἰκουμενικὸ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ *εἰς ἀντίληψιν καὶ βοήθειαν*. Ὡς λύση προκρίθηκε ἡ σύγκληση συνόδου τῶν ἐπισκόπων τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, στὴν ὁποία ἀποφασίστηκε: *ἀπὸ τοῦ νῦν, καὶ εἰς τὸ ἑξῆς τοῦ χειροτονεῖσθαι ἐπίσκοπον Γαρδικίου, καὶ κατέχειν τὴν ἐνορίαν αὐτῆς, καθάπερ καὶ πρῴην ὁ ἐπίσκοπος Γαρδικίου Κρίμπαβος, καὶ οἱ πρὸ αὐτοῦ τῶν πάλαι*[15].

Γιὰ τὸ συγκεκριμένο ζήτημα περισσότερο διευκρινιστικά, μολονότι ὄχι ἐντελῶς σαφῆ, εἶναι ὅσα ἀναφέρονται σὲ τρία πατριαρχικὰ ἔγγραφα, τὰ ὁποῖα φυλάσσονται σήμερα στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μονῆς Δουσίκου. Πρόκειται γιά: **(α)** *γράμμα* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ πρὸς τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄, ἔτους ͵ζνα΄ [7051 = 1 Σεπτ. 1542 - 31 Αὐγ. 1543], μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ χειροτονία τοῦ νέου ἐπισκόπου Γαρδικίου ἀπὸ τὴν τοπικὴ σύνοδο τῆς μητροπόλεως Λαρίσης καὶ καθορίζονται οἱ δικαιοδοσίες του· **(β)** *σιγίλλιον* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ πρὸς τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄, ἔτους ͵ζνβ΄ [7052 = 1543, Ὀκτώβριος, ἰνδ. β΄], μὲ τὸ ὁποῖο καθορίζονται τὰ ὅρια τῆς ἀνασυσταθείσης ἐπισκοπῆς Γαρδικίου[16]· καὶ **(γ)** *γράμμα* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Διονυσίου Β΄ πρὸς τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄, ἔτους ͵ζνε΄ [7055 = 1547, Φεβρ., ἰνδ. ε΄], μὲ τὸ ὁποῖο ἐπιβεβαιώνονται ἐκ νέου καὶ διασφαλίζονται τὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου[17]. Εἰδικότερα, στὰ δύο πατριαρχικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἱερεμία Α΄ ἀναφέρονται τὰ ἀκόλουθα:

723-724, καὶ Β. Κ. Σπανος, *Οἱ οἰκισμοὶ τῆς βορειοδυτικῆς Θεσσαλίας κατὰ τὴν Τουρκοκρατία (ἀπὸ τὸν 14ο ἕως τὸν 19ο αἰώνα)*, Θεσσαλονίκη 2004, 67-68.

15. Καλουσιος, *Κώδικας Τρίκκης*, 220.

16. Τὰ ἔγγραφα τοῦ Ἱερεμία Α΄ ἐξέδωσε βάσει τοῦ κώδικα ἀπογράφων τοῦ Σταυράκη Ἀριστάρχη, *μεγάλου λογοθέτου* τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (cod. *Vat. gr. 2416*), ὁ I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani, Acta Selecta*, II/ fasc. IV, Grottaferrata (Roma) 1967, ἀρ. 50, σσ. 54-59 καὶ ἀρ. 52, σσ. 62-67, καὶ ἀναδημοσίευσε στὴ μελέτη του ὁ Μ. Στρουμπακης, *Ἱερεμίας Α΄ Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ βίος καὶ τὸ ἔργο του*, Ἀθήνα 2004, 339-341 (ἀρ. 36), 342-345 (ἀρ. 38).

17. Μνεία τῶν παραπάνω ἐγγράφων καὶ στὸ Σοφιανος, Νεόφυτοι Λαρίσης, 99-100. Ἀντίγραφά τους καταχωρήθηκαν στὸν *Κώδικα* ἀρ. 59 τῆς Μονῆς Δουσίκου (*βρέβιον*) ἀπὸ τὸν ἱερομόναχο Χατζη-Γεράσιμο κατὰ τὸ ἔτος 1858. Βλ. Δ. Ζ. Σοφιανος – Φ. Α. Δημητρακοπουλος, *Τὰ χειρόγραφα τῆς Μονῆς Δουσίκου – Ἁγίου Βησσαρίωνος: κατάλογος περιγραφικός*, Ἀθήνα 2004, 121, ἀρ. 59.

Πατριαρχικὸ *γράμμα*, 1542/43, στ. 16-19

Διαφόρως γὰρ πολάκις ζητήσαντες ἀφανῆσαι τὴν οἰκονομί(αν) ταύτην οἱ δηλωθέντες πολέμιοι, ἡ ἐκκλησία τοῦ Θ(εο)ῦ πάντα τὰ ψευδεπίπλαστα αὐτ(ῶν) ἐγχειρήματα ὡς ἰστ(ὸν) ἀράχνης διέλυε· ἐπεὶ δὲ ὕστερον ἀφέντες πάντα ἀναφανδὸν ἀδίκ(ως) ἐζήτησ(αν) μετὰ ἰσχύος ἐξωτερικῆς καὶ δυναστεί(ας) φοβερ(ῶν) ἀρχόντ(ων), κατακρατῆσαι τῆς ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, καὶ ἀποχωρῆσαι αὐτ(ὴν) τελείως ἀπὸ τ(ὴν) ἁγιωτάτην τ(ῆς) Λαρίσης μ(ητ)ρόπολιν

Πατριαρχικὸ *σιγίλλιο*, Ὀκτώβριος 1543, στ. 13-16

Τανῦν δὲ συνεργία σατανικῇ ἀναστάντές τινες κακοδαίμονες ἄν(θρωπ)οι, δόξης κενῆς ἐρασταί, πειρῶνται κατεπεμβῆναι ληστρικῶς τε καὶ παρανόμως εἰς τ(ὴν) ἁγιωτάτην αὐτὴν ἐπισκοπ(ὴν) Γαρδικίου μετὰ ἀξιώσεως καὶ ἀναγκάσεως ἐξοτερικῶν ἀξιωματικῶν προσώπων. Καὶ ἐπηρεάζουσι καὶ ἐνοχλοῦσι καὶ ζημιοῦσιν οὐ μικρῶς καθεκάστην τὸν νῦν ἱερώτατον μ(ητ)ροπολίτην Λαρίσσης κὺρ Νεόφυτον

Ἀπὸ τὰ ἀνωτέρω παρατιθέμενα γίνεται φανερὸ ὅτι περὶ τὰ τέλη τῆς τέταρτης δεκαετίας τοῦ 16ου αἰώνα ἡ μητρόπολη Λαρίσης ἀντιμετώπισε ἀκόμη μία σοβαρὴ πρόκληση, ἡ ὁποία τὴν ταλάνισε γιὰ ἀρκετὰ χρόνια[18]. Συγκεκριμένα, φαίνεται πὼς ἀμφισβητήθηκε ἀπὸ ἐκκλησιαστικοὺς κύκλους, ποὺ ὡστόσο δὲν κατονομάζονται, ἡ κατοχὴ ἀπὸ τὸν μητροπολίτη Λαρίσης τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, καθὼς καὶ ἡ οἰκειοποίηση τῶν ἐκκλησιαστικῶν της ἐσόδων. Στὸ θέμα ἀναφέρεται καὶ *γράμμα* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἰωάσαφ Β΄ πρὸς τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Β΄ (ἔτ. 1557/58), ὅπου γίνεται λόγος περὶ *τινῶν δυστρόπων, διϊσχυριζομένων ἐξωτερικῶς κατακρατῆσαι τὴν τοῦ Γαρδικίου ἐπισκοπήν, ὡς δῆθεν οὖσαν μητρόπολιν*[19].

18. Βλ. σχετικὰ παρακάτω, 177-178.

19. Τὸ πρωτότυπο τοῦ γράμματος σώζεται στὸ ἀρχεῖο τῆς Ἱ. Μονῆς Δουσίκου, ἐνῶ ἔχει μεταγραφεῖ καὶ στὸ *βρέβιον* τῆς μονῆς (κώδ. *Δουσίκου 59*, σσ. 70-71). Βλ. Σοφιανος, Νεόφυτοι Λαρίσης, 108 καὶ Σοφιανος – Δημητρακοπουλος, *Χειρόγραφα Δουσίκου*, 121. Τὸ γράμμα δημοσίευσε ἀπὸ τὸν κώδ. *Δουσίκου 59* ὁ Β. Κ. Σπανος, Συμβολὴ στὴν Ἱστορία τῆς ἐπισκοπῆς Περιστερᾶς. Ἡ ἐκλογὴ τῶν ἐπισκόπων Παϊσίου (1800) καὶ Καλλινίκου (1807),

Ὡστόσο, μετὰ τὴν ἐπιτυχῆ ἀντίκρουση ἀπὸ τὴν μητρόπολη Λαρίσης τῶν παραπάνω ψευδεπίπλαστων ἐπιχειρημάτων τῶν πολεμίων της, τὰ ὁποῖα διαλύθηκαν «ὡς ἱστὸς ἀράχνης», τὸ ζήτημα ἔλαβε νέα τροπή. Οἱ τελευταῖοι προσέφυγαν στὴ μεσολάβηση καὶ στὴν κρίση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν, ζητώντας τὴν παρέμβασή τους. Τὰ προαναφερθέντα πατριαρχικὰ ἔγγραφα κάνουν λόγο γιὰ ἐμπλοκὴ *ἰσχύος ἐξωτερικῆς καὶ δυναστείας φοβερῶν ἀρχόντων*, ὅπως καὶ γιὰ ἀξιώσεις καὶ πιέσεις *ἐξωτερικῶν ἀξιωματικῶν προσώπων*, μὲ στόχο τὴν ἀπόσπαση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἀπὸ τὸν ἔλεγχο τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης καὶ τὴν ἰδιοποίησή της στὴ συνέχεια. Ὡς ἐκ τούτου ὁ Λαρίσης Νεόφυτος Α΄, φοβούμενος μία τέτοια ἐξέλιξη καὶ *πρὸς τὸ ἐμφραγῆναι τὰ στόματα τῶν διωκόντων ὄρνεα πτερωτά*, ὁδηγήθηκε στὴν ἀπόφαση ἐκλογῆς, μετὰ τὴν πάροδο πολλῶν δεκαετιῶν, ἐπισκόπου Γαρδικίου[20]. Νέος ἐπίσκοπος ἐξελέγη ὁ ἱερομόναχος Νεόφυτος, ὁ ὁποῖος συνυπογράφει τὸ ἐπικυρωτικὸ *γράμμα* ἐπανασύστασης τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου καὶ καθορισμοῦ τῶν ὁρίων της (ἔτ. 1541/42)[21]. Σημειωτέον ὅτι τὴν παραπάνω ἀπόφαση συνυπέγραψαν καὶ οἱ παρόντες στὴν ἐνδημούσα Σύνοδο τοῦ Πατριαρχείου μητροπολῖτες Θεσσαλονίκης Μητροφάνης καὶ Θηβῶν Ἰωάσαφ Μακρῆς, καθὼς καὶ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος Ἀρσένιος, ἐπαυξάνοντας μὲ τὸν τρόπο αὐτὸ τὴν ἰσχύ της[22]. Δύο περίπου αἰῶνες ἀργότερα ὁ Λαρίσης Ἰάκωβος Β΄

Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο 33 (1998), 241-258 καὶ εἰδικότερα σσ. 254-256. Βλ. τώρα Δ. Κ. Αγορίτσας, "*Διὰ τὴν στενότητα τοῦ καιροῦ τοῦ πρώην*": Ἐπανεξετάζοντας τὴν ἐξέλιξη τῆς ἐπισκοπῆς Τρίκκης κατὰ τοὺς 14ο-16ο αἰῶνες, ὑπὸ δημοσίευση στὰ *Θεσσαλικὰ Μελετήματα* 8 (2019), ὅπου καὶ ἔκδοση τοῦ πρωτότυπου ἐγγράφου.

20. Βλ. παρακάτω (σ. 192, στ. 22-23) τὸ πατριαρχικὸ *γράμμα* τοῦ 1542/43.

21. Ὁ Γαρδικίου Νεόφυτος συνυπογράφει μαζὶ μὲ τὸν Λαρίσης Νεόφυτο τὸ πατριαρχικὸ *σιγίλλιον* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ (ἔτ. 1545) ὑπὲρ τῶν δικαίων τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Στεφάνου τῶν Μετεώρων. Βλ. Θεοτεκνη Μοναχη, *Τρία πατριαρχικὰ σιγίλλια, ἀνέκδοτα* (Ἁγιοστεφανίτικα 1), Ἱ. Μονὴ Ἁγίου Στεφάνου – Ἅγια Μετέωρα 1995, 35.45-49, καὶ Σοφιανος, Νεόφυτοι Λαρίσης, 95 καὶ σημ. 2. Διάδοχός του ὑπῆρξε ὁ Χριστοφόρος, ὁ ὁποῖος ὑπογράφει post 1558 σὲ ἀνέκδοτο γράμμα τοῦ Λαρίσης Νεοφύτου Β΄ πρὸς τὸν καθηγούμενο καὶ τοὺς μοναχοὺς τῆς μονῆς τοῦ Μεγάλου Μετεώρου. Τέλος, σὲ ἐνεπίγραφη εἰκόνα τῶν Ἁγίων Πάντων ποὺ ἐντόπισε ὁ Νῖκος Βέης στὴ μονὴ Ρουσάνου καὶ χρονολόγησε στὸν 15ο ἢ 16ο αἰ. ἀναφέρεται κάποιος Θεόκλητος, *οἰκονόμος* Γαρδικίου. Βλ. Ν. Α. Βεης, Σύνταγμα ἐπιγραφικῶν μνημείων Μετεώρων καὶ τῆς πέριξ χώρας μετὰ σχετικῶν ἀρχαιολογημάτων, *Βυζαντὶς* 1 (1909), 625-626 (ἀρ. 140).

22. Γιὰ τὸ πρόσωπο τῶν παραπάνω ἱεραρχῶν βλ. Α. Δ. Κομινης, Ἀνέκδοτος

(1734-1739), κατὰ τὴ μεταγραφὴ τοῦ *γράμματος* στοὺς κώδικες Τρίκκης καὶ Λαρίσης, ἔκρινε σκόπιμο νὰ ὑπογράψει καὶ ὁ ἴδιος τὸ ἀνωτέρω ἔγγραφο.

Ἡ πτυχὴ αὐτὴ τῆς τοπικῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας –ἄγνωστη ἐν πολλοῖς– παρουσιάζει ἰδιαίτερο ἐνδιαφέρον. Μολονότι στὰ προαναφερθέντα ἔγγραφα ἐκτίθεται τὸ γενικὸ πλαίσιο καὶ παρουσιάζονται οἱ περιστάσεις ποὺ ὁδήγησαν στὴν ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, ἐξακολουθοῦν νὰ παραμένουν ἄγνωστες λεπτομέρειες σχετικὲς μὲ τὰ δρῶντα πρόσωπα καὶ τὰ κίνητρά τους. Ἔτσι, ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι τὸ Γαρδίκι ἀποτελοῦσε παλαιότερα μητρόπολη, θέτοντας ὑπὸ ἀμφισβήτηση τὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Λαρίσης ἐπ' αὐτοῦ, προῆλθε πιθανότατα ἀπὸ κάποιο ὅμορο ἐκκλησιαστικὸ κέντρο, τὸ ὁποῖο εἶχε μάλιστα τὴ δυνατότητα προσφυγῆς στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχές. Ἐπιπλέον, ἀξιοσημείωτο εἶναι ὅτι ἀγνοήθηκε ἐπιδεικτικὰ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο, τὸ ὁποῖο ἄλλωστε δὲν φαίνεται νὰ εἶχε δυνατότητα ἄμεσης παρέμβασης σὲ αὐτή τὴν περίπτωση, καθὼς τὸ ζήτημα θὰ εἶχε ἀντιμετωπιστεῖ μᾶλλον ἄμεσα καὶ μὲ διαφορετικὸ τρόπο.

Ἡ ταυτότητα ἐκείνων ποὺ πρόβαλαν ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου δὲν προσδιορίζεται, ἀλλὰ μποροῦμε εὔλογα νὰ ὑποθέσουμε πὼς πρόκειται γιὰ ἄτομα μὴ φίλα προσκείμενα στὴ μητρόπολη Λαρίσης ἢ στὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Εἶναι ἐξάλλου γνωστὲς οἱ ψυχρὲς ἕως τεταμένες σχέσεις τῆς μητροπόλεως Λαρίσης μὲ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος, ἰδιαίτερα κατὰ τὸ πρώτο τρίτο τοῦ 16ου αἰώνα, ἐπὶ ἀρχιερατείας τοῦ Λαρίσης Μάρκου Α΄.

Πράγματι, ἐπὶ πατριαρχίας Παχωμίου Α΄ (1504-1513), ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Μάρκος ἦλθε σὲ διένεξη μὲ τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δομενίκου Γρηγόριο γιὰ τὴν κατοχὴ τῆς περιοχῆς τοῦ Παλαιοχωρίου (σημ. Τύρναβος). Ἡ διαμάχη τερματίστηκε μετὰ ἀπὸ πολυετῆ ἀγώνα, ἐπὶ Βησσαρίωνος Β΄, μὲ παρέμβαση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄, ὁ ὁποῖος ἐξέδωσε σχετικὰ τρία διαδοχικὰ ἔγγραφα (Σεπτ.

ἐπισκοπικὸς κατάλογος Θηβῶν, *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν* 1 (1968), 93· Δ. Ζ. Σοφιανος, Ὁ νεομάρτυς Μιχαὴλ ὁ ἐξ Ἀγράφων († 1544, Θεσσαλονίκη) καὶ ὁ συντάκτης τοῦ βίου του, *BNJ* 21 (1973), 243-247, καὶ Δ. Στ. Μιχαλαγα, Ἡ Λευκάδα στὴν Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, στό: *Πρακτικὰ ΚΑ΄ Συμποσίου: Ἡ Ἐκκλησία τῆς Λευκάδας, ἡ Κοινωνία καὶ ἡ Τέχνη, Λευκάδα, 8-10 Αὐγούστου 2016*, Λευκάδα 2017, 54.

1527, Ἰούλ. 1528, καὶ Αὔγ 1528)[23]. Στὸ μεταξύ, οἱ ἤδη τεταμένες σχέσεις τῶν δύο ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν περιπλέχθηκαν περαιτέρω μετὰ καὶ τὴ χειροτονία τοῦ Βησσαρίωνος (ἔπειτα Λαρίσης Βησσαρίωνος Β΄) ὡς ἀρχιεπισκόπου Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος (ca. 1516/17), ὁ ὁποῖος δὲν ἔγινε δεκτὸς ἀπὸ τὸν τοπικὸ κλῆρο καὶ τὸν λαό, ἀποπέμφθηκε καὶ στὴ θέση του διορίστηκε κατόπιν παρέμβασης τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Θεολήπτου Α΄, κάποιος Νεόφυτος[24].

Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δομενίκου ὑπήγετο, ὡστόσο, στὸ Πατριαρχεῖο, ὁπότε στὴν περίπτωση ποὺ τὸ ζήτημα τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου εἶχε ἀνακινηθεῖ ἀπὸ αὐτή, θὰ ἀρκοῦσε ἴσως ἡ παρέμβαση τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη ὑπὲρ τοῦ Λαρίσης, ὅπως συνέβη λίγα ἔτη νωρίτερα μὲ τὸ Παλαιοχώριο, γιὰ τὸ θέμα τοῦ ὁποίου ἀπολύθηκαν, ὅπως εἰπώθηκε, τρία πατριαρχικὰ ἔγγραφα. Στὴν περίπτωση ὅμως τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου δὲν παρατηρεῖται κάτι ἀνάλογο· ἀντίθετα, τὸ Πατριαρχεῖο ἐμφανίζεται ἀρκετὰ προσεκτικὸ στὸν χειρισμὸ τοῦ θέματος. Προκρίθηκε ἔτσι, σὲ συνεργασία μὲ τὸν Λαρίσης Νεόφυτο Α΄, ἡ ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς ὡς ἡ καλύτερη δυνατὴ λύση τὴ δεδομένη χρονικὴ περίοδο, καὶ ἀπολύθηκαν γιὰ τὸν λόγο αὐτὸ δύο πατριαρχικὰ *γράμματα* ἀπὸ τὸν Ἱερεμία Α΄ (1542/43 καὶ 1543), στὰ ὁποία ἀποφεύγεται ἐπιμελῶς κάθε μνεία στὴν ἐκκλησιαστικὴ ἀρχὴ ἢ στὸ πρόσωπο ποὺ ἤγειρε τὸ ζήτημα.

Ἡ ἀνεπάρκεια τῶν μαρτυριῶν δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἀσφαλῆ ἀπόδοση στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος τῆς εὐθύνης γιὰ τὸ ζήτημα ποὺ ἀνέκυψε μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Γαρδικίου καὶ ἑπομένως ἡ προσπάθεια ἐντοπισμοῦ της θὰ πρέπει νὰ στραφεῖ ἐνδεχομένως ἀλλοῦ.

---

23. Βλ. σχετικὰ Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani*, ἀρ. 46, σσ. 40-43, ἀρ. 47, σσ. 44 καὶ ἀρ. 48, σσ. 46-49· Καλουσιος, *Κώδικας Λαρίσης*, 146-147· Γ. Ντρογκουλης, Ὁ Τύρναβος καὶ ἡ περιοχή του στὰ πρῶτα μετὰ τὴν τουρκικὴ κατάκτηση χρόνια, στό: *Πρακτικὰ Α΄ Συνεδρίου Τυρναβίτικων Σπουδῶν, Τύρναβος 9-10 Σεπτ. 1990*, Τύρναβος 1991, 63-74, καὶ Στρουμπακης, *Ἱερεμίας Α΄*, 61-62 καὶ 290-294 (ἀρ. 9-11). Γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος βλ. Γρ. Π. Βελκος, *Ἡ ἐπισκοπὴ Δομενίκου καὶ Ἐλασσῶνος*, Ἐλασσόνα 1980· Α. Α. Πασαλη, *Ναοὶ τῆς ἐπισκοπῆς Δομενίκου καὶ Ἐλασσόνος* [ΚΒΕ - Βυζαντινὰ Μνημεῖα 13], Θεσσαλονίκη 2003, καὶ Σ. Βογιατζης – Β. Συθιακακη-Κριτσιμαλλη, Ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Γεωργίου στὸ Δομένικο Ἐλασσώνας, *ΔΧΑΕ* 35 (2014), 19-42.

24. Γιὰ τὸ θέμα βλ. Δ. Ζ. Σοφιανος, Ὁ ἅγιος Βησσαρίων μητροπολίτης Λαρίσης (1527-1540) καὶ κτίτορας τῆς μονῆς Δουσίκου. Ἀνέκδοτα ἁγιολογικὰ καὶ ἄλλα κείμενα, *Μεσαιωνικὰ καὶ Νέα Ἑλληνικὰ* 4 (1992), 181.

Τὴν ἴδια περίοδο, στὸν ὅμορο βαλκανικὸ χῶρο ἐξελισσόταν ἄλλη μία ἐκκλησιαστικὴ διαμάχη, αὐτὴ μεταξὺ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ἡ ὁποία παρουσιάζει κάποιες ὁμοιότητες μὲ τὴν περίπτωση τοῦ Γαρδικίου.

Κατὰ τὴν τέταρτη δεκαετία τοῦ 16ου αἰώνα ὁ Ἀχριδῶν Πρόχορος ἐπεδίωξε νὰ ἐπαναφέρει τὰ ὅρια τῆς ἀρχιεπισκοπῆς του σὲ ἐκείνα τοῦ 11ου αἰώνα, ὅπως αὐτὰ εἶχαν καθοριστεῖ μὲ *παλαιγενῆ βασιλικὰ χρυσόβουλλα* ἐπὶ Βασιλείου Β΄ καὶ ἀργότερα ἐπὶ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου, προβαίνοντας στὴ διεκδίκηση ἀρκετῶν ἐπισκοπῶν ποὺ ἀνῆκαν σὲ μητροπόλεις τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως[25]. Ἔτσι, περὶ τὸ 1544 ὁ Πρόχορος ἐπιχείρησε νὰ διευρύνει τὴν ἐξουσία του στὴ Βλαχία καὶ στὴ Μολδαβία σὲ βάρος τῶν δικαίων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, δίνοντας στὶς ὀθωμανικὲς ἀρχὲς πεσκέσι 100 νομίσματα περισσότερα ἀπὸ ὅ,τι ὁ οἰκουμενικὸς πατριάρχης, ὁ ὁποῖος πλήρωσε ποσὸ 4000 νομισμάτων. Χάρη στὴν ἀντίδραση, ὡστόσο, τοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ ἡ ἀρχικὴ ἀπόφαση τῆς Ὑψηλῆς Πύλης γιὰ ὑπαγωγὴ τῶν μητροπόλεων τῶν Παραδουνάβιων Ἡγεμονιῶν στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἀνακλήθηκε[26]. Τὴν ἴδια περίοδο ἢ λίγο νωρίτερα (post. 1530) ὁ Ἀχριδῶν ἐπιχείρησε νὰ ἀποσπάσει ὁρισμένες ἐπισκοπὲς ἀπὸ μητροπόλεις τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου ποὺ ἀνῆκαν στὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως.

Ὁ Μανουὴλ Μαλαξὸς στὴν *Πατριαρχικὴ Κωνσταντινουπόλεως Ἱστορία*, ποὺ συνέγραψε στὰ 1578 καὶ τὴν ὁποία ἐνέταξε στὸ ἔργο του *Turcograeciae* ὁ καθηγητὴς τῆς Ἑλληνικῆς καὶ Λατινικῆς στὸ πανεπιστήμιο τοῦ Tübingen, Martinus Crusius, σημείωνει σχετικὰ ὅτι:

---

25. Τὴν ἴδια περίοδο ὁ Ἀχριδῶν Πρόχορος ἐπεξέτεινε τὴ δικαιοδοσία του καὶ ἐπὶ τῶν Ὀρθοδόξων τῆς νοτίου Ἰταλίας, πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ὁποίους προέρχονταν ἀπὸ περιοχὲς τῶν Βαλκανίων ὑπαγόμενες ἐκκλησιαστικὰ στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος. Βλ. Ζ. Ν. Τσιρπανλης, Ἡ ἑλληνικὴ κοινότητα τῆς Βενετίας καὶ τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως (15ος-18ος αἰ.), *Δωδώνη* 26.1 (1997), 237, καὶ Β. Κουκουσας, Ἡ δικαιοδοσία τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος στὴ μητρόπολη Ἰταλίας κατὰ τὸν 16ο αἰώνα, στό: *Χριστιανικὴ Μακεδονία. Πελαγονία – Μία ἄλλη Ἑλλάδα. Θεσσαλονίκη – Ἀχρίδα*, ἐπιμ. Αθ. Αγγελοπουλος, Θεσσαλονίκη 2004, 485-487.

26. G. Subotić, Ἡ ἀλληλογραφία τοῦ Μολδαβοῦ βοεβόδα Στεφάνου τοῦ Μεγάλου καὶ τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς Ἀχρίδας Δωροθέου. Πρωτοβουλίες-ὑποκινήσεις καὶ χρόνος ἐμφάνισης, στό: *Βαλκάνια καὶ Ἀνατολικὴ Μεσόγειος (12ος-17ος αἰώνας)* [ΕΙΕ/ΙΒΕ, Τὸ Βυζάντιο Σήμερα 2], Ἀθήνα 1998, 199-206, καὶ Στρουμπακης, *Ἱερεμίας Α΄*, 144 κ.ἑ.

Πατριαρχεύοντος δὲ τούτου (i.e. Ἱερεμίας Α΄)*: ἦλθεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος τῆς πρώην Ἰουστινιανῆς, Ἀχρειδῶν, ὀνόματι Πρόχωρος, ἐδῶ εἰς τὴν Κωνσταντινούπολιν: καὶ ἐνεφανίσθη εἰς τὸ διβάνη: καὶ ἔδειξε χρυσόβουλλα βασιλικά: τὰ ὁποῖα ἔλεγαν, καὶ ἀπέφηναν: ὅτι ἡ ἀρχιεπισκοπῆ αὐτοῦ νὰ ἔχει τὰ Βέρροια: τὰ ὁποῖα εἶναι ἐπισκοπῆ τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Καὶ τῆς ὥρας ἔβαλεν ἑκατὸν φλωρία χαράτζη εἰς αὐταῖς. Καὶ, ὡς ἴδεν ὁ πατριάρχης, ὅτι ἔβαλε χαράτζη: ἦλθεν εἰς ἀδδημονίαν, τί νὰ κάμη: νὰ μηδὲν τοῦ ἐπάρη αὐτοὺς τοὺς τόπους. Καὶ ἔτζη τοῦ ἑρμήνευσαν, καὶ ὑπῆγε, καὶ εὕγαλε φεϊτιφᾶν: καὶ ἔλεγεν οὕτως ὁ φεϊτιφᾶς. Ὅτι, ἀνείναι καὶ ἔχει τινὰς ἕνα πρᾶγμα: καὶ τὸ ὁρίζει ἑκατὸν χρόνους: πλέον δὲν ὑπορεῖ τινάς, νὰ τὸ ἐπάρη ἀπὸ τὸ χέρη του. Καὶ ἔτζη ἐφανίσθη εἰς τὸ διβάνη: καὶ ἔδειξε τὸν φεϊτιφᾶν, καὶ ἀπέδειξεν, ὅτι νὰ ἔχει πλέον περὶ τριακοσίους χρόνους ἡ ἐκκλησία τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Καὶ ἀκούσαντες τοῦτο οἱ πασιάδες: ἐδικαίωσαν αὐτόν, νὰ τὸ ἔχει: μετὰ τοῦτο, ὅτι νὰ στέρξει τὰ ἑκατὸν φλωρία, τὴν ἐπανεύασιν τοῦ Προχώρου. Μὴ ἔχων δέ, τί νὰ κάμη ὁ πατριάρχης, ἔστερξεν αὐτά: καὶ ἔτζη ἀπεδίωξαν τὸν αὐτὸν Πρόχωρον ἀπὸ τὸ διβάνη*[27].

Στὸ θέμα ἀναφέρεται καὶ ὁ Φαναριώτης ἰατροφιλόσοφος τοῦ 18ου αἰ. Ἀθανάσιος Κομνηνὸς Ὑψηλάντης, στὸ ἔργο του *Μετὰ τὴν Ἅλωσιν*, παρέχοντας τὴν ἐπιπρόσθετη πληροφορία ὅτι: *Ἔτει σωτηρίῳ 1533. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν ... τὴν τῶν Σέρβων ἐπισκοπὴν ἐζήτει ἐπὶ βήματος παρασταθείς, κατὰ τὰ ἀνέκαθεν δοθέντα αὐτῷ βασιλικὰ χρυσόβουλλα, ἁρπαγῆναι λέγων ὕστερον παρὰ τοῦ Θεσσαλονίκης* ἡ ἐξέλιξη ἦταν αὐτὴ ποὺ περιγράφει καὶ ὁ Μανουὴλ Μαλαξός[28].

---

27. Μ. Crusius, *Turcograeciae libri octo*, Basileae 1584, 163-164. Πρβλ. καὶ τὴν ἀνατύπωση τοῦ κειμένου τοῦ Crusius ἀπὸ τὸν Ιμ. Bekker (ed.), *Historia Politica et Patriarchica Constantinopoleos* [CSHB], Bonnae 1849, 170.3-22.

28. Αθ. Κομνηνου Υψηλαντου, *Ἐκκλησιαστικῶν καὶ Πολιτικῶν τῶν εἰς δώδεκα. Βιβλίον Η΄, Θ΄ καὶ Ι΄, ἤτοι Τὰ μετὰ τὴν Ἅλωσιν (1453-1789)*, ἔκδ. ἀρχιμανδρίτη Γερμανου Αφθονιδου Σιναϊτου, Κωνσταντινούπολη 1870, 62-63. Πρβλ. καὶ Μελετιου μητροπολίτου Ἀθηνῶν, *Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία*, τ. Γ΄, Βιέννη 1784, 369-370. Στὸ ζήτημα ἀναφέρεται καὶ ὁ Μ. Ι. Γελεων, *Εἰδήσεις ἱστορικαὶ βιογραφικαὶ περὶ τῶν Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ἀπὸ Ἀνδρέου τοῦ Πρωτοκλήτου μέχρις Ἰωακεὶμ Γ΄ τοῦ ἀπὸ Θεσσαλονίκης, 36-1884*, Κωνσταντινούπολις 1885-1890 (ἀνατ. Συλλόγου πρὸς Διάδοσιν Ὠφελίμων Βιβλίων, Ἀθήνα 1996), 503.

Τὰ βασιλικὰ χρυσόβουλλα ποὺ ἐμφάνισε ὁ Πρόχορος εἶναι, ὅπως προαναφέρθηκε, τρία *σιγίλλια* ἀποδιδόμενα στὸν αὐτοκράτορα Βασίλειο Β΄ ποὺ ἐνσωματώθηκαν σὲ *χρυσόβουλλον* τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου (1273, Ἰούλ.) γιὰ τὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος[29]. Στὸ τρίτο ἐξ αὐτῶν ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐπισκοπὴ Σερβίων δόθηκε ἀπὸ τὸν Βασίλειο Β΄ στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος, μολονότι ἀργότερα ἐπὶ Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ (1081-1118) τὰ Σέρβια ἐπανῆλθαν στὴ δικαιοδοσία τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης. Τὸ ἴδιο συνέβη καὶ μὲ τὶς ἐπισκοπὲς Βερροίας καὶ Σταγῶν, ὄχι ὅμως μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Γαρδικίου, ἡ ὁποία οὐδέποτε ἀνῆκε στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος, οὔτε ὑπῆρξε ποτὲ μητρόπολη, ὅπως οἱ «διεκδικητές της» ὑποστήριξαν τὸν 16ο αἰώνα, καθὼς κατὰ τὴ Βυζαντινὴ περίοδο τὸ Γαρδίκι Τρικάλων διετέλεσε ἐπισκοπὴ τῆς μητροπόλεως Λαρίσης[30].

Ἡ μόνη πιθανὴ σχέση μεταξὺ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου καὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος θὰ μποροῦσε νὰ εἶναι ὁ ἐποχικὰ μετακινούμενος πληθυσμὸς τῶν Βλάχων ποιμένων ἀπὸ τὴν περιοχὴ τῶν Γρεβενῶν καὶ τοῦ εὐρύτερου χώρου τῆς Δυτικῆς Μακεδονίας, ποὺ ἀνῆκε στὴ δικαιοδοσία

29. H. Gelzer, Ungedruckte und wenig bekannte Bistümerverzeichnisse der orientalischen Kirche, *BZ* 2 (1893), 42-46· τοῦ Ιδιου, *Der Patriarchat von Achrida. Geschichte und Urkunden*, Leipzig 1902, 24, καὶ A. Müller, Zur Datierung des Chrysobulls Michaels VIII. für Ochrid: nicht August 1272, sondern Juli 1273, στό: *Zwischen Polis, Provinz und Peripherie. Beiträge zur byzantinischen Geschichte und Kultur* [Mainzer Veröffentlichungen zur Byzantinistik 7], (eds) L. M. Hoffmann – A. Monchizadeh, Wiesbaden 2007, 427-432. Γιὰ τὴν ἀμφισβητούμενη γνησιότητα τοῦ χρυσοβούλλου τοῦ Μιχαὴλ Η΄ βλ. Ε. Κωνσταντινου ἢ Τεγου-Στεργιαδου, Ὁ χρυσόβουλλος λόγος τοῦ Μιχαὴλ Η΄ Παλαιολόγου τοῦ ἔτους 1272 καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Βουλγαρίας, *Βυζαντιακὰ* 10 (1990), 229-246 καὶ εἰδικότερα 243-246· πρβλ. G. Prinzing, The autocephalous Byzantine ecclesiastical province of Bulgaria/Ohrid. How independent were its archbishops?, *Bulgaria Mediaevalis* 3 (2012), 358-364.

30. Στρουμπακης, *Ἱερεμίας Α΄*, 141 κ.ἑ., καὶ Αγοριτσας – Γιαρενης, Ἐπισκοπὴ Γαρδικίου, 197-201. Πλὴν τῆς ἐπισκοπῆς Σταγῶν, ἡ ὁποία φέρεται νὰ ὑπήχθη ἔστω καὶ βραχυπρόθεσμα στὴν ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος τὸν 11ο αἰώνα, καμία ἄλλη θεσσαλικὴ ἐπισκοπὴ δὲν ἀνῆκε ποτὲ στὸν Ἀχρίδος. Ὡστόσο οἱ Ραλλης – Ποτλης, τ. 5, 520, ἀναφέρουν ἐσφαλμένα πὼς στὰ 1855 ὁ Φαναριοφερσάλων Νεόφυτος, *ὑπέρτιμος* καὶ *ἔξαρχος* πάσης Φθίας, τελεῖ ὑπὸ τὸν Ἀχρίδος· πληροφορία ποὺ ἄκριτα ἀποδέχθηκε καὶ ὁ μητροπολίτης Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων Ιεζεκιηλ Βελανιδιωτης, *Ἱερὰ μητρόπολις Φαναριοφερσάλων*, 244 καὶ Του Ιδιου, Ἡ Ἐκκλησία Ἀχριδῶν καὶ ἡ Μητρόπολις Φαναριοφερσάλων, *Νέα Σιὼν* 27 (1932), 473-476. Τὰ γραφόμενα τοῦ Θεσσαλιώτιδος ἀνασκεύασε ὁ Παραμυθίας καὶ Φιλιατῶν Αθηναγορας, *Ἡ Μητρόπολις Φαναριοφερσάλων διὰ μέσου τῶν αἰώνων*, αὐτοτελὲς ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν Η΄ τόμο τῆς *Θεολογίας*, Ἀθήνα 1930, 14-16.

τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος[31]. Σχετικά, τὸ δεύτερο *σιγίλλιον* τοῦ Βασιλείου Β΄ ὑπὲρ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος ὁρίζει πὼς οἱ Βλάχοι ὁπουδήποτε καὶ ἂν βρίσκονταν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀρχιεπισκοπῆς θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποδίδουν τὸ *κανονικὸν* στὸν Ἀχρίδος, ἐνῶ κατὰ τὸ ἑπόμενο διάστημα ἀπαντᾷ στοὺς ἐπισκοπικοὺς καταλόγους ἡ ἐπισκοπὴ *Βρεανόγης* (ἢ *Βρεανόγου*) *ἤτοι Βλάχων*, στὴν τελευταία θέση τῶν θρόνων τῆς *Πρώτης Ἰουστινιανῆς ἤτοι πάσης Βουλγαρίας*[32].

Παρόλα αὐτά, στὴν περίπτωση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου δὲν ἦταν τὸ δημογραφικὸ στοιχεῖο ποὺ ἀξιοποιήθηκε ἀπὸ ἐκείνους ποὺ ἐπιχείρησαν νὰ ἀμφισβητήσουν τὴν ὑπαγωγή της στὸν Λαρίσης, ἀλλὰ ἡ προβολὴ ἀβάσιμων ἐπιχειρημάτων καὶ ἡ ἐμπλοκὴ τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχῶν. Ἐὰν ἡ προκληθεῖσα σύγχυση ὀφείλεται πράγματι στὶς ἐνέργειες τοῦ Ἀχριδῶν Προχόρου, τότε αὐτὴ μπορεῖ νὰ ἑρμηνευθεῖ στὸ πλαίσιο τῆς γενικότερης πολιτικῆς τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, κατὰ τὴ διάρκεια τοῦ 16ου αἰ., νὰ αὐξήσει τὴν ἐπιρροή της καὶ νὰ ἐπαναφέρει στὴ δικαιοδοσία της περιοχὲς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ποὺ θεωροῦσε ὅτι τῆς ἀνῆκαν δικαιωματικά[33].

Ἕδρα τῆς ἀνασυσταθείσης ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἀποτέλεσε ὁ οἰκισμὸς τοῦ Ζάρκου[34], ἐνῶ ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ μὴ ἀναφορά, μεταξὺ τῶν χωριῶν τῆς ἐπισκοπῆς, τοῦ ὁμώνυμου βυζαντινοῦ οἰκισμοῦ. Σημειωτέον ὅτι τὸ Γαρδίκι, ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς

31. Σημειωτέον ὅτι στὸν οἰκισμὸ τοῦ Ζάρκου, ἕδρα τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου κατὰ τὴν Ὀθωμανικὴ περίοδο, καὶ στὴν εὐρύτερη περιοχὴ διαβιοῦσε σημαντικὸς πληθυσμὸς Βλάχων ποιμένων.

32. Gelzer, Ungedruckte, 46.10-12, καὶ Darrouzès, *Notitiae* 13, 856, app. 2, 372 (1143-80). Γιὰ τὴν δημιουργία τῆς ἐπισκοπῆς Βλάχων τὸν 11ο αἰ. βλ. I. Snegarov, *Istorija na Ohridskata Archiepiskopija*, τ. Α΄, Sofia 1924, 192 καὶ σημ. 2· πρβλ. M. Gyóni, L'évêché vlaque de l'archevêché bulgare d'Achris aux XIe - XIVe siècle, *Etudes slaves et roumaines* 1 (1948), 148-159, 224-233 καὶ P. Ş. Năsturel, Les Valaques Balkaniques aux Xe - XIIIe siècles. (Mouvements de population et colonisation dans la Romanie grecque et latine), *BF* 7 (1979), 101-102.

33. Βλ. σχετικὰ Δ. Παντος, *Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδας Πρόχορος (; - 1550) καὶ οἱ σχέσεις του μὲ τὴ μονὴ Δοχειαρίου (πρῶτο μισὸ τοῦ 16ου αἰώνα)*, Ἀθήνα 2009, 95-121, καὶ Αγγ. Δεληκαρη, *Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχριδῶν κατὰ τὸν Μεσαίωνα* [Ἑλληνισμὸς καὶ Κόσμος τῶν Σλάβων 12], Θεσσαλονίκη 2014, 158-163, σημ. 15, καὶ 250.

34. Βλ. J. J. Björnståhl, *Τὸ ὁδοιπορικὸ τῆς Θεσσαλίας 1779*, ἐπιμ. Μεσεβρινος, Θεσσαλονίκη 1979, 64, καὶ Uspenskij, *Vostok Christianskij*, 81 κ.ἑ.

χρόνους, ἦταν τὴν ἐποχὴ τῆς πρώτης ὀθωμανικῆς ἀπογραφῆς (1454/55) ἕνας μικρὸς οἰκισμός, ποὺ εἶχε δοθεῖ ὡς *τιμάριο* στὸν χριστιανὸ *σπαχὴ* Ἄγγελο, ἀδελφὸ τοῦ Aresti[35]. Ἕναν αἰώνα ἀργότερα, ὅταν ἀνασυστάθηκε ἡ ἐπισκοπὴ στὰ 1542, ἡ μὴ συμπερίληψη τοῦ Γαρδικίου μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν της δηλώνει ἐνδεχομένως ὅτι αὐτὸ εἶχε ἀπὸ καιρὸ ἐρημώσει καὶ μόνο τὸ ὄνομα τῆς ἐπισκοπῆς θύμιζε τὴν ἄλλοτε ὕπαρξή του, καθὼς ἔκτοτε ἡ περιοχὴ θὰ καλεῖται Παλαιογαρδίκι[36].

Στὸ γράμμα τοῦ Λαρίσης Νεοφύτου Α΄ (1541/42) γιὰ τὴν ἀνασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ὁρίζεται σὲ ἔντονο ὕφος ὅτι γιὰ τὴν ἀποτροπὴ ὁποιασδήποτε πρόκλησης καὶ ἀναστάτωσης στὸ μέλλον ὁ ἑκάστοτε ἐπίσκοπος: *μὴ ἐχέτω ἄδειαν τοῦ ἐκβῆναι ἐκ τῶν ὁρί(ων) αὐτοῦ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου μὴ ἐνοχλῆσαι:* [...] *ἢ μετὰ ἐξουσίας, καὶ δυνάμεως*

---

35. Βλ. M. Delilbaşi – M. Arikan, *Hicrî 859 Tarihli, Sûret-i Defter-i Sancak-ı Tirhala*, τ. I-II, ἐκδ. Türk Tarih Kurumu Basimeri, Ankara 2001, 120-121, ὅπου ἀπογράφεται τὸ χωριὸ (karye) Gardik, ἀποτελούμενο ἀπὸ 29 οἰκογένειες, 3 ἐλεύθερους καὶ 2 χῆρες, ἀσχολούμενους μὲ τὴν καλλιέργεια σιτηρῶν, τὴν ἐκμετάλλευση καρυδιῶν καὶ τὴν κτηνοτροφία· Πρβλ. καὶ N. Beldiceanu, Timariotes chrétiens en Thessalie (1454/55), *Süd-Ost Forschungen* 44 (1985), 59, καὶ Σπανος, *Οἰκισμοί*, 447-449.

36. Καλουσιος, *Κώδικας Τρίκκης*, 220, καὶ Σπανος, *Οἰκισμοί*, 447-449. Εἶναι ἀξιοσημείωτο ὅτι ὁ οἰκισμὸς τοῦ (Παλαιο-)Γαρδικίου λείπει ἀπὸ τὴν *Πρόθεση* 401 (κώδ. Μεταμορφώσεως, Μεγάλου Μετεώρου, ἔτ. 1520/40), ἀπαντᾷ ὅμως στὴν *Πρόθεση* 36 τῆς Ἱ. Μονῆς Δουσίκου (post 1570, f. 63^{r} «Γαρδίκι»). Βλ. Κ. Σπανος, Οἱ Θεσσαλικοὶ οἰκισμοὶ καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀφιερωτῶν τους στὴν *Πρόθεση* 401 τοῦ Μεγ. Μετεώρου (1520-1540), Λάρισα 2003 (ἀνάτ. τῶν τόμων 43 καὶ 44 τοῦ *Θεσσαλικοῦ Ἡμερολογίου*), καὶ Σοφιανος – Δημητρακοπουλος, *Χειρόγραφα Δουσίκου*, 60. Στὴν *Πρόθεση*, ὡστόσο, ἀρ. 39 τῆς μονῆς Δουσίκου (17ος αἰ.) ἀπουσιάζει κάθε ἀναφορὰ στὸν οἰκισμό, Κ. Σπανος, Ἡ ἀνέκδοτη *Πρόθεση* 39 τῆς μονῆς Δουσίκου (16ος-17ος αἰ.). Συμβολὴ στὴ μελέτη τῶν θεσσαλικῶν οἰκισμῶν καὶ ὀνομάτων, *Θεσσαλικὸ Ἡμερολόγιο* 20 (1991), 33-80. Ὁ Γάλλος ἑλληνιστὴς καὶ ἀρχαιολόγος L. Heuzey, *Excursion dans la Thessalie Turque en 1858*, Paris 1927, 54 [καὶ στὴν ἑλληνική, *Ὁδοιπορικὸ στὴν Τουρκοκρατούμενη Θεσσαλία τὸ 1858* (Φ.Ι.ΛΟ.Σ. – Κείμενα καὶ Μελέτες 4), ἐκδ. Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 1991, 83-84], περιηγούμενος τὰ ἐρείπια τοῦ Γαρδικίου στὰ 1858, σημειώνει πὼς σώζεται ἕνας ναὸς ἐπ' ὀνόματι τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ὁ Ρῶσος ἀρχιμανδρίτης Πορφύριος Uspenskij, διερχόμενος ἀπὸ τὴν περιοχὴ ἕνα ἔτος ἀργότερα (1859), ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τιμᾶται στὴν ἁγία Παρασκευὴ καὶ πὼς ὁ τοιχογραφικός του διάκοσμος εἶναι ἐπιχρισμένος μὲ παχὺ στρῶμα ἀσβέστη, ἐκτὸς ἀπὸ κάποια σημεῖα ὅπου αὐτὸ εἶχε ἀποκολληθεῖ. Βλ. Uspenskij, *Vostok Christianskij*, 89-90· πρβλ. σχετικὰ καὶ Α. Κ. Ορλανδος, Δύο ἀνέκδοτοι ναοὶ τῆς περιοχῆς Τρικάλων, *Ἀρχεῖο Βυζαντινῶν Μνημείων Ἑλλάδος* 3 (1937), 157-160.

αὐθεντικῆς, καὶ λάβῃ δυναστικῶς ἐκ τῆς ἐκκλησί(ας) Τρικκάλ(ων), ἢ τῆς Περιστερᾶς ἐνορίαν τολμῆσαι καὶ καλέσαι αὐτήν. Εἰ δὲ καὶ τοῦτο χειρισθῇ ποιῆσαι, ὅπερ ἀποφαινόμεθα, ἀσύγγνωστος καθαιρεθήσετ(αι), ὡς ἀλαζών, κ(αὶ) ἀνυπότακτος, κ(αὶ) πάσης ἀρχιερατικῆς τιμῆς στερηθῇ, σὺν τούτοις, κ(αὶ) τῆς ἀρᾶς τοῦ ἀναθέματος ἔστω ὕποπτος[37].

Ἡ ἀνασυσταθεῖσα ἐπισκοπὴ ἐκτεινόταν σὲ μικρὴ ἔκταση καὶ περιλάμβανε δεκαέξι συνολικὰ οἰκισμοὺς ἀγροτοκτηνοτρόφων. Εἰδικότερα, στὸ *γράμμα* τοῦ Λαρίσης Νεοφύτου Α΄ (1541/42), καθὼς καὶ στὰ πατριαρχικὰ ἔγγραφα τοῦ Ἱερεμία Α΄ (1543) καὶ τοῦ Διονυσίου Β΄ (1547) ὁρίζονται μὲ ἀκρίβεια τὰ ὅρια (τὸ *ἱεροκύκλιο*) τῆς ἐπισκοπῆς μὲ ἐπιτίμιο, μάλιστα, ἀφορισμοῦ γιὰ ὅποιον τολμοῦσε νὰ τὰ παραβιάσει[38], καὶ μνημονεύονται οἱ ὑπαγόμενοι σὲ αὐτὴν οἰκισμοί[39].

Ἡ ἐπισκοπὴ Γαρδικίου διατηρήθηκε ἕως τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Ὁ τελευταῖος ἐπισκοπός της Γρηγόριος *ἐξεμέτρησε τὸν βίον* τὸ καλοκαίρι τοῦ 1885, ὅταν ἔπεσε ἀπὸ τὸ ἄλογο ποὺ τὸν μετέφερε· ἔκτοτε ἡ ἐπισκοπὴ παρέμεινε ἐν χηρείᾳ μέχρι τὸ 1899, ὁπότε καὶ συγχωνεύτηκε μὲ τὴν ἐπισκοπὴ Τρίκκης[40].

Προβαίνουμε ἀκολούθως στὴν ἔκδοση τοῦ *γράμματος* τοῦ Λαρίσης Νεφύτου (ἔτ. 1541/42) ἀπὸ τοὺς κώδικες Τρίκκης (*ΕΒΕ 147 1*, ff. 122r-122v) καὶ Λαρίσης (*ΕΒΕ 147 2*, ff. 122v-123v), ἀφοῦ τὸ πρωτότυπο ἔγγραφο λανθάνει. Ὡς βασικὸ κείμενο λαμβάνεται αὐτὸ τοὺ κώδικα Τρίκκης, καθὼς παρουσιάζει λίγοτερα σφάλματα καὶ ἀβλεψίες. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα σημειώνουμε τὶς διαφορετικὲς γραφὲς τῶν δύο χειρογράφων καὶ ἀναγνώσεις τῶν κατὰ καιροὺς ἐκδοτῶν του. Παρέχουμε ἐπιπλέον τὴ διπλωματικὴ ἔκδοση τῶν πρωτότυπων πατριαρχικῶν ἐγγράφων (Ἱερεμία Α΄, ἔτ. 1542/43 καὶ 1543, καὶ Διονυσίου Β΄, ἔτ. 1547), τηρώντας ὡς ἔχει

37. Καλουσιος, *Κώδικας Τρίκκης*, 221, καὶ παρακάτω, 188.

38. Στὸ πατριαρχικὸ γράμμα τοῦ ἔτους 1543 (στ. 33-37) ὁρίζεται: *μηδὲ παρά τινος ἄλλου το παράπαν διασειόμενα ἢ μετακινούμενα τοοιονοῦν ὅπως μὴ ὁ βουληθεὶς ταῦτα σαλεῦσαι ἢ συγχῆσαι κἂν καταμικρόν, εἰ μὲν ἀρχιερεὺς τυχὸν εἴη ὁ τοιοῦτος, στερισκόμενος ἔσεται πάσης ἀρχιερατικῆς τάξεως καὶ κατακεκριμένος ἐπὶ παντὸς δικαστηρίου κ(αὶ) πόρρω ἐκδιωκόμενος εἰ δέ γε ἱερεύς, ἀργὸς πάσης ἱεροπραξίας εἰ δ' αὖ λαϊκὸς ἴσως τύχῃ, ὑπ' ἀφορισμὸν ἔσεται ἄλυτον καὶ αἰώνιον.*

39. Βλ. παρακάτω, 187, 196-197, 200-201· πρβλ. καὶ Σπανος, Χωριὰ ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, *Τρικαλινὸ Ἡμερολόγιο* 15 (1993-94), 289-290.

40. Γιαννουλης, *Κώδικας Τρίκκης*, 116.

τὴν ὀρθογραφία καὶ τὴ στίξη τους. Στὸ κριτικὸ ὑπόμνημα παραθέτουμε τὶς τυχὸν διαφορετικὲς ἀναγνώσεις τοῦ πρώτου ἐκδότη, ὅπου αὐτὸς ὑπάρχει[41]. Στὰ ἐκδιδόμενα κείμενα κεφαλαιογραφοῦμε, γιὰ τὴν καλύτερη κατανόηση, τὰ κύρια ὀνόματα.

Κριτικὰ σημεῖα

[αβγ]	γράμματα σβησμένα, ποὺ συμπληρώνονται στὴν ἔκδοση.
[[αβγ]]	γράμματα ποὺ διέγραψε ὁ γραφέας.
<αβγ>	γράμματα ποὺ παρέλειψε ὁ γραφέας.
{αβγ}	γράμματα περιττά, ποὺ πρέπει νὰ παραλειφθοῦν.
\αβγ/	γράμματα ποὺ γράφτηκαν στὸ διάστιχο.
\\αβγ//	γράμματα ποὺ γράφτηκαν στὸ περιθώριο.
(αβγ)	ἀνάλυση συντομογραφίας.
[...]	γράμματα σβησμένα ποὺ δὲν εἶναι δυνατὸ νὰ διαβαστοῦν.
ᾳ β̣ γ̣	συμπλήρωση βάσει τοῦ ὑπολείμματος τῶν γραμμάτων.

1

ἴσον ἀπαράλλακτον γράμματος «ἐπικυρωτικὸν ... γράμμα» (στ. 71)

ἔτ. 7050 [= 1 Σεπτ. 1541 – 31 Αὐγ. 1542]
Νεόφυτος Α΄, μητροπολίτης Λαρίσης

Κειμενο – ἀντίγραφο [κώδ. *ΕΒΕ 1471*, ff. 122r-122v (Τρίκκης = Τ) καὶ *1472*, ff. 122v-123v (Λαρίσης = L). Σύμφωνα μὲ ὅσα ἔχουν καταγραφεῖ στοὺς παραπάνω κώδικες τῆς μητροπόλεως Λαρίσης-Τρίκκης, πρόκειται γιὰ «Ἴσον ἀπαράλλακτον γράμματός τινος, γεγονότος ἐπὶ τῶν ἡμερῶν τοῦ ἀοιμνήστου μ(ητ)ροπολίτου Λαρίσσ(ης) κὺρ Νεοφύτου περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, εὑρεθέντος ἐν τῷ σεπτῷ σκευοφυλακίῳ τῆς ἱερᾶς μονῆς τοῦ Ντουσίκου γεγραμμένον ἐν μεμβράνῃ», τὸ ὁποῖο ἀντιγράφτηκε τὸν Μάρτιο (*ΕΒΕ 1471*) ἢ στὶς 8 Ἀπριλίου (*ΕΒΕ 1472*) τοῦ ἔτους 1734, καθ' ὑπόδειξη τοῦ ἀπὸ Δημητριάδος μητροπολίτου Λαρίσης Ἰακώβου Β΄. Βλ. εἰκ. 1-2.

41. Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ ἤθελα νὰ ἐκφράσω τὶς ἰδιαίτερες εὐχαριστίες μου πρὸς τὸν καθηγούμενο τῆς Ἱ. Μονῆς Ἁγίου Βησσαρίωνος (Δουσίκου), πανοσιολογιώτατο κ. Ἰγνάτιο Ποῦτο, γιὰ τὴν ἄδεια μελέτης καὶ ἔκδοσης τῶν προαναφερθέντων ἐγγράφων, καὶ πρὸς τοὺς ὁσιολογιώτατο ἱερομόναχο πατέρα Βησσαρίωνα καὶ τὸν βιβλιοθηκάριο τῆς μονῆς πατέρα Νεόφυτο γιὰ τὸ ἀμέριστο ἐνδιαφέρον τους καὶ ὅλες τὶς παρασχεθεῖσες διευκολύνσεις.

Εκδοσεις: P. Uspenskij, *Putesestvie v' Meteorskie i Osoolimpijskie monastyri v Fessalii archimandrita Porfirija Uspenskago v' 1859 godu.*, Izdanie Imperatorskoj Akademii Nauk. pod redakcieju P.A. Syrcu, Ἁγία Πετρούπολη 1896, 356-359 [= U]· Κ. Ι. Δυοβουνιωτης, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἱστορίαν τῆς μητροπόλεως Λαρίσης, *Ἱερὸς Σύνδεσμος*, ἔτος ιβ΄ (κ΄) 15 Δεκ. 1916, ἀρ. 279, 13-15 [= D]· Ν. Γιαννουλης, *Κώδικας Τρίκκης*, Ἀθήνα 1980, 23-25 [= G] (ἀνατ. Ν. Γιαννούλης, *Κώδικας Τρίκκης, ΕΒΕ, ἀρ. χφ. 1471*, ἐπιμ. Θ. Α. Νημας [Φ.Ι.ΛΟ.Σ. – Κείμενα καὶ Μελέτες 18], Θεσσαλονίκη 2017, 40-42) [N]· Δ. Καλουσιος, *Ὁ κώδικας τῆς Τρίκκης 1688-1857 (κ. 1471 ΕΒΕ)*», Λάρισα 2005-2007, 218-221 καὶ Του Ιδιου, *Ὁ κώδικας τῆς μητροπόλεως Λαρίσης. ΕΒΕ 1472: 1647-1868*, Λάρισα 2009, 144-146 [= K].

Ἴσον ἀπαράλλακτον γράμματος τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεοφύτου Α΄ μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ ἐπανασύσταση τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου καὶ καθορίζεται ἐκ νέου τὸ ἱεροκύκλιό της.

† Ἐπειδὴ δὴ πρὸ πολλῶν χρόν(ων) ἀνηλώθη ἡ καθολικὴ ἐκκλησία τῆς ἡμῶν μ(ητ)ροπόλ(εως) Λαρίσσ(ης), κ(αὶ) ἡ ἐνορία αὐτῆς ἠφάνισται παντάπασι, καθώς, καὶ ὁ ἐνεστὼς καιρὸς ἔχει τὸ φαινόμενον μέχρι τῆς σήμερον. Λοιπὸν διὰ τὴν στενότητα τοῦ καιροῦ τοῦ πρῴην, μὴν ἔχοντές τι ποιῆσαι οἱ πρὸ ἡμῶν ἀρχιερεῖς, ἔχοντες τῆς ἐπισκοπῆς Τρικκάλ(ων), κ(αὶ) τοῦ Γαρδικίου, κ(αὶ) τῆς Περιστερᾶς ὡς ἐνορίαν ἰδίαν, κ(αὶ) μετὰ συγγνώμης τῶν ἁγιωτάτων π(ατ)ριαρχ(ῶν) τοῦ κυροῦ Νήφωνος, κ(αὶ) τοῦ κυροῦ Ἰωακείμ τε, κ(αὶ) τοῦ Παχωμίου, κ(αὶ) τοῦ κυροῦ Θεολήπτου, ὅπως κάθητ(αι) ἐν ταῖς αὐταῖς ἐπισκοπαῖς, ὁ καθ' εἷς εὑρισκόμενος μ(ητ)ροπολίτης Λαρίσσ(ης), κ(αὶ) ἀεὶ ὀνομαζέσθω Λαρίσσ(ης) ἀντ' ἐκείνης, κ(αὶ) καρποῦσθαι τὸ ἐξ αὐταῖς ἐπισκοπαῖς εἰσόδημα εἰς ζωάρκειαν ἑαυτῶν, κ(αὶ) πᾶσι τοῖς μεταγενεστέροις κατὰ καιρούς. Τοῦ νῦν δὲ καιροῦ πολλαὶ συγχύσεις, κ(αὶ) ἀνωμαλίαι γεγόνασιν ὑπὸ τῶν χαιρεκάκ(ων), κ(αὶ) ἐπαναστ(ῶν) τῆς ἐκκλησίας κατὰ τῆς ἐπισκο-

1 *δὴ* om G | post *πρὸ* add. {*πρὸ*} L | *ἀνηλώθη*] *ἀνηλύθη* U, *ἀνελύθη* DG | 5 *ἔχοντές*] *ἔχοντός* G | 7 *ἁγιοτάτ(ων)* L | 8 *τοῦ*[1] om. L | *Νύφωνος* T | 9 *τοῦ*[1] om. L | 10 *καθ' εἷς*] *καθεὶς* UDG | 11 *Λαρίσσ(ης)*[1] om. L | 12 *καρποῦσθαι*] *καρπούσθω* D | 13-14 *Τοῦ δὲ νῦν* L | 14 *συγχύσεις* corr. nos e UDGN] *συγχίσεις* TLK | *ἀνωμαλίαι*] *ἀνομαλίαι* U | 15 *χαιρεκάκ(ων)*] *χαιρικάκων* U, *χαιρεκάκου* DG | *ἐπαναστ(ῶν)*] *ἐπαναστατῶν* UN, *ἐπαναστάτου* DG

πῆς Γαρδικίου παρὰ θέλημα τοῦ π(ατ)ριάρχου. Ἕνεκεν τούτου ἡ ταπεινότης ἡμῶν μὴ δυνάμενος τί ποιῆσαι τὴν τοιαύτην σύγχυσιν ἐδεήθημεν τῷ παναγιωτάτῳ ἡμῶν αὐθέντῃ, κ(αὶ) δεσπότῃ οἰκουμενικῷ π(ατ)ριάρχῃ κ(υρ)ῷ Ἱερεμίᾳ εἰς ἀντίληψιν, κ(αὶ) βοήθειαν ἡμῶν. Αὐτὸς δὲ θείᾳ νεύσει ὁδηγηθεὶς ἐκ Θεοῦ συνοδικῶς διακρινόμενος, ἀπεφάνθη κοινῇ συγγνώμῃ, κ(αὶ) ἀπεστάλθη ἐξ αὐτοῦ τίμιον γράμμα βεβαιωτικὸν τῆς συνόδου ταύτης πρὸς τὴν ἡμῶν ταπεινότητα, ὁμοῦ κ(αὶ) τῶν ἡμετέρ(ων) ἐπισκόπ(ων), ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν, κ(αὶ) εἰς τὸ ἑξῆς τοῦ χειροτονεῖσθ(αι) ἐπίσκοπον Γαρδικίου, κ(αὶ) κατέχειν τὴν ἐνορίαν αὐτῆς, καθάπερ κ(αὶ) πρῴην ὁ ἐπίσκοπος Γαρδικίου Κρίμπαβος, κ(αὶ) οἱ πρὸ αὐτοῦ τῶν πάλαι. Περὶ δὲ τῶν συνόρ(ων) αὐτῆς ἀπὸ τὴν ἀνάλωσιν τοῦ καιροῦ οὐχ εὑρέθη ἱεροκύκλιον ἴδιον, ἀλλὰ μόνον ἐξ ἀκοῆς κατὰ τὴν μαρτυρίαν, ἣν ἐμαρτύρησαν τινὲς ἱερεῖς ἐνώπιον τοῦ πρὸ ἡμῶν μ(ητ)ροπολίτου κυροῦ Μάρκου, κ(αὶ) κυροῦ Βησσαρίωνος, πόθεν ἔχει τὸ σύνορον, κ(αὶ) ἡ περιοχή, κ(αὶ) τὰ περίχωρα. Διὸ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τῶν προειρημένων μαρτύρ(ων) ἄρχε(ται) οὖν ἡ τοιαύτη περιοχὴ τῆς τοιαύτης ἐπισκοπῆς κατὰ μὲν ἀνατολὰς ἀπὸ τὴν ἐπισκοπὴν τὸ ὀνομαζόμενον Κλοστοβοῦνι, κ(αὶ) εἰς τὸν Ἅγιον Ἠλίαν, κ(αὶ) φθάνει εἰς τὸ παλαιὸν Καστρογουρζιάνον, κ(αὶ) εἰς τὸ Κόκκινον Λιθάρι, κ(αὶ) εἰς τὸν ποταμὸν τῆς Σαλαμβρίας κ(αὶ) ἀνέρχετ(αι) πρὸς δύσιν διὰ τοῦ χείλους τοῦ ποταμοῦ Σαλαμβρία, κ(αὶ) κόπτει μέσον τοῦ κάμπου ἕως τὸν Πετρόπορον, κ(αὶ) τὴν ὁδὸν ἄνωθεν, κ(αὶ) φθάνει εἰς τὸ βουνὸν τῆς Κριτζίνιστας, κἀκεῖ τελειοῖ. Εἰ βούλει, κ(αὶ) τὰ περίχωρα τῆς τοιαύτης ἐπισκοπῆς ἀκοῦσαι, εἰσὶ ταῦτα. Ἡ Κριτζίνιστα, ἡ Μπάγια, τὸ Νεοχῶρι, ὁ Κοτζίκωβος, ὁ Τζεύχαρος, τὸ Βοστίδι, οἱ Σταβωριανοί, τὸ Παπ(α)δόπουλον, τὸ Γριζάνου, ἡ Ἁγία Παρασκευή, τὸ Τζιγώτιον, τοῦ Ζάρκου, ἡ Μαγοῦλα, ὁ Κλυκωτός, οἱ Γεργανάδες, οἱ Τζουκαλάδες.

17 *σύγχισιν* L | 19 *κυρίῳ* LD | 21 ante *ἀπεφάνθη* add. κ(αὶ) L | 22 *βεβαιοτικὸν* T | 27 *τῶν*[1] om. LU, *τὸ* GN | *ἀνάλωσιν*] *ἀνάλυσιν* DG | 30 *Βησσαρίονος* L, *Βυσσαρίωνος* U | 31 *καὶ*[1] om. G | 33 post *ἀπὸ* add. *μὲν* L | 34 *Κλουστωβοῦνι* LD | 36 *Σαλαμβρίας* L | 39 *Κρητζίνιστ(ας)* L | 41 *Κριτσίνιστα* G | 42 *Κωτζίκωβος* TN, *Κυτζίκοβος* U, *Κοτζίκαβος* G | *ὁ* om. T | *Ζεύκαρος* L | *ἡ Σταβιριανὴ* L, *οἱ Σταβυριανοί* U, *ὁ Σταβυριανός* DG | 43 *Γριζάνου*] *Γριζάνον* U, *Γριτζάνον* DG | 44 *τοῦ Ζάρκου*] *τὸ Ζάρκον* D, *τὸ Ζάρκου* G | *Κλυκωτός*] *Κλωκωτός* N

Σημειοῦμαι δὲ κ(αὶ) τοὺς μαρτυρήσαντας περὶ τοῦ τοιούτου συνόρου κοσμικούς τε κ(αὶ) ἱερεῖς κατ' ὄνομα. Παπ(ᾶ) Σταμάτιος ὁ Βιττόμερος, κ(αὶ) οἰκονόμος ἐκκλησί(ας) Τρικκάλ(ων), παπ(ᾶ) Ἰωάνν(ης), κ(αὶ) σακκελάριος τοῦ Σφιτροσούλδη υἱός, παπ(ᾶ) Χαρίτων, κ(αὶ) πρωτέκδικος, Χαρίτωνος υἱός, παπ(ᾶ) Ἀποστόλης Μενδρινός, κ(αὶ) πρωτόγερος Τρικκάλ(ων) ο Μανοήλ, κ(αὶ) νομικὸς υἱὸς παπᾶ Σταμάτη, Νικόλαος Θεοτόκ(ης), Ἰωάνν(ης) 'Ραδόσης, Νικόλαος Κάνεστης, Δημήτριος Μενδρινός, παπ(ᾶ) Μανασὴς ἐκ τοῦ Ζάρκου, παπ(ᾶ) Δημήτριος, παπ(ᾶ) Νικόλαος ἐκ τοῦ Τζιγωτίου, παπ(ᾶ) Δημουλάς, παπ(ᾶ) Νικόλαος ἐκ τῆς Μαγούλας παπ(ᾶ) Ἰωάνν(ης) ἐκ τοῦ Κλυκωτοῦ, ἕτερος παπ(ᾶ) Ἰωάνν(ης) τζαγκάρης ἐκ τῆς αὐτῆς χώρας, παπ(ᾶ) Θωμὰς ἐκ τοῦ Σερβωτᾶ, Δούκας Ἀρέστης ἐκ τοῦ Κολιδᾶ, κ(αὶ) Σίμων ὁ αὐτάδελφος μ(ητ)ροπολίτου κυροῦ Θεοδοσίου. Αὐτὸς δὲ μετεθέσατο τὸν ἐπίσκοπον Γαρδικίου τὸν Κρίμπαβον εἰς τὸ Φανάρι. Διό, καὶ ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς, ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν, κ(αὶ) εἰς τὸ ἑξῆς μενέτω ὁ κατὰ καιροὺς εὑρισκόμενος ἐπίσκοπος Γαρδικίου, μὴ ἐχέτω ἄδειαν τοῦ ἐκβῆναι ἐκ τῶν ὁρί(ων) αὐτοῦ τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου μὴ ἐνοχλῆσαι: [...] ἢ μετὰ ἐξουσίας, καὶ δυνάμεως αὐθεντικῆς, καὶ λάβῃ δυναστικῶς ἐκ τῆς ἐκκλησί(ας) Τρικκάλ(ων), ἢ τῆς Περιστερᾶς ἐνορίαν τολμῆσαι καὶ καλέσαι αὐτήν. Εἰ δὲ καὶ τοῦτο χειρισθῇ ποιῆσαι, ὅπερ ἀποφαινόμεθα, ἀσύγγνωστος καθαιρεθήσετ(αι), ὡς ἀλαζών, κ(αὶ) ἀνυπότακτος, κ(αὶ) πάσης ἀρχιερατικῆς τιμῆς στερηθῇ, σὺν τούτοις, κ(αὶ) τῆς ἀρᾶς τοῦ ἀναθέματος ἔστω ὕποπτος. Ἡ ταπεινότης ἡμῶν συνοδικῶς ἀποφαινόμεθα. Τὸ τοιοῦτον ἐπιβεβαιοῦμεν γράμμα, τὸ παρὸν

45 post *δε* add. *εἰ βούλει* L | 46 *Παπ(ὰ) Σταμάτιος*] *Παπασταμάτιος* D | 47 ante *ἐκκλησί(ας)* add. *τῆς* U | 48 *σακκελάριος*] *σακελλάριος* U | *Σφιτροσούλδη*] *Σφιτροπούλδη* DG | 51 *ο*] om UDGKN | *Μανοὴλ*] *Μανουὴλ* UG | 52 *Θεοτόκ(ης)*] *Θεοτόκου* D | *'Ραδώσης* L | 54 *Τζιγωτίου*] *Τζηγωτίου* U | 55 *Κλυκωτοῦ*] *Κλωκωτοῦ* N | 56 *τζαγκάρης*] *τζακάρης* G | 57 *Σερβωτᾶ*] *Σερβοτᾶ* UDG | *Ἀρέστης*] *Ἀρύστης* U, *Ἀρίστης* DG, *Οὐρέστης* N | 59 *τὸν*[2] om. G | 61 *εὑρισκόμενος* om. L | 63 [...] TLUDGN ἐνδεχομένως χάσμα στὸ κείμενο τοῦ πρωτοτύπου ἐγγράφου λόγῳ φθορᾶς τῆς περγαμηνῆς | 67 *ἀσύγγνωστος*] *ἀσύγγνωστον* D

αὐτὸ ἐπικυρωτικὸν ἐπιβεβαιοῖ γράμμα, διὸ ἀποφαίνε(ται) ἵνα τὸ κύρος ἔχῃ, κ(αὶ) βέβαιον, κ(αὶ) ἀμεταποίητον εἰς τὸν αἰῶνα τὸν ἅπαντα. Ὅθεν ἀπολέλυ(ται) αὐτό, κ(αὶ) τὸ παρὸν ἐπικυρωτικὸν γράμμα τῆς ἡμῶν ταπεινότητος. Ἐν ἔτει ζν :
ἰνδικτιῶνος ιε^{ης}:–

ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης Λαρίσσης Νεόφυτος
ὁ Νέων Πατρῶν Γρηγόριος
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Δημητριάδος Ἰωσὴφ
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Σταγ(ῶν) Νεόφυτος
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Λιτζᾶς κ(αὶ) Ἀγράφων Ἰωακεὶμ
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Λοιδορικίου Ζαχαρί(ας)
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Σκιάθου Κύριλλος
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Ζητουνίου Ἀχίλειος
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Θαυμακοῦ Ἰωάσαφ
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Ῥαδοβιζδίου Σίλβεστρος
ὁ ταπεινὸς ἐπίσκοπος Γαρδικίου Νεόφυτος
ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης Θεσσαλονίκ(ης) Μ(ητ)ροφάνης
ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτης Θηβῶν Ἰωάσαφ
ὁ ταπεινὸς ἀρχιεπίσκοπος Λευκάδος Ἀρσένιος

ὁ Λαρίσης Ἰάκωβος

71 *αὐτὸ* om. L | *ἐπικυρωτικὸν*] *ἐπικηρατικὸν* U | 73 *αὐτό*] *αὐτῷ* U | 75 post *ἰνδικτιῶνος ιε^{ης}* add. *ἔτος σ(ωτή)ριον ᾳφμβ΄ = 1542* L | 80 *Λιτζᾶς*] *Λητζᾶς* G | 81 *Λοιδορικίου*] *Λεοδορικίου* T, *Λιδωρικίου* LG | 83 *Ἀχίλειος*] *Ἀχίλλειος* UDG | 85 *Σίλβεστρος*] *Σύλβεστρος* DG

2

πατριαρχικὸ «γράμμα» **ἔτους 7051 [= 1 Σεπτ. 1542 – 31 Αὐγ. 1543]**
(στ. 26, 32) **Ἱερεμίας Α΄**

Κειμενο – Πρωτότυπο (ἀρχεῖο Ἱ. Μονῆς Δουσίκου, σακούλι 1), περγαμηνή, 605 x 435 mm ἕως καὶ τὴν ἀπόληξη τῆς γλῶσσας, ἡ ὁποία ἔχει μῆκος 125 mm. Δὲν διαπιστώθηκε παρουσία μολύβδινης βούλλας. Διατήρηση τοῦ ἐγγράφου ἀρίστη· ἀμυδρὸ στίγμα ἀπὸ τὴν ὑγρασία στὴ δίπλωση, κάτω ἀριστερά, καὶ μικρὴ ὀπὴ στὸ ἀριστερὸ τμῆμα τῆς γλώσσας. Μελάνι μαῦρο, γραφὴ σταθερή, εὐανάγνωστη μὲ τὶς συνήθεις συντομογραφίες. Ἡ γραφὴ τοῦ πατριάρχη εἶναι ἰδίου χρώματος. Τὸ κείμενο καταλαμβάνει 34 στίχους. Ἐπὶ τοῦ νώτου (verso) τοῦ ἐγγράφου ἐγράφη μεταγενέστερα μὲ σκοῦρο καφὲ μελάνι σημείωμα: *γράμμα διαλαμβάνον, διὰ τοῦ γαρδικίου,* | *νὰ ὑποτάσετε καταπάντα εἰς τὸν μητροπολί*|*την λαρίσσης, κὺρ νεόφυτον,* ἕπεται ἀπὸ κάτω σημείωμα τοῦ Δουσικιώτη ἱερομονάχου Χατζη-Γερασίμου (ἔτ. 1858) μὲ μαῦρο μελάνι: *ἐπι του π(ατ)ριάρχου: ιερεμίου ετους ζ̣νa:*– Ὁ ἴδιος σημειώνει ἀκολούθως μὲ ἐξίτηλο ἐρυθρὸ μελάνι: = *διά · σελ · ετει.* Ἕπεται μὲ μολύβι ἡ σημείωση: *Ἐφωτογρ. 1966*, κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ τοῦ ΚΕΜΝΕ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Βλ. εἰκ. 3. Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἀντιγραφεῖ καὶ στὸ ἱερὸ *βρέβιον* τῆς Μονῆς (κώδ. *Δουσίκου* 59), σσ. 59-61.

Εκδοσεις: I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani, Acta Selecta*, II, Roma 1967, 54-58 (cod. *Vat. gr. 2416*, 319-320) [= O], βάσει τῶν ἀπογραφῶν τοῦ μεγάλου λογοθέτου Σταυράκη Ἀριστάρχη.

Γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ πρὸς τὸν μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτο Α΄, μὲ τὸ ὁποῖο ἐπικυρώνεται ἡ γενομένη ἀπὸ τὴν σύνοδο τῆς μητροπόλεως Λαρίσης χειροτονία ἐπισκόπου Γαρδικίου καὶ καθορίζονται οἱ δικαιοδοσίες του.

† *Ἱερεμί(ας), ἐλέῳ Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνστ(αν)τινουπόλ(εως) Νέ(ας) Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχ(ης):* †

† Ἦν μὲν πρότερον, καὶ ἡ ἁγιωτάτη μ(ητ)ρόπολις τ(ῆς) Λαρίσης, εἰσοδήμασι παντοδαποῖς, ἔκ τε βασιλικῶν εἰσοδημάτ(ων) καὶ ἐκκλησιαστικῶν, πλούτω βαθυβρύουσα |[3] καὶ εἰς ἐπίδοσιν καὶ αὔξησιν ἐπὶ τὸ κρεῖττον καθεκάστην ἐπεκτινομένη, ὡς \τὰ/ παρὰ τὰς διεξόδους τῶν ὑδάτ(ων), δένδρα τε καὶ φυτά, δηλονότι θεί(ων) καὶ θεο|[4]φιλῶν ἔργων. Ἀλλ' οὖν καὶ ταύτην, ὁ πανδαμάτωρ χρόνος, καὶ ἡ τ(ῆς) βασιλεί(ας) ἡμῶν, ἐνἀλλαγὴ καὶ μετάθεσις, ἀντὶ τούτων φεῦ, σκοτινὴν καὶ ζεζωφο|[5]μένην τῇ πλησμονῇ καὶ τελεία κρατήση τῶν ἀσυνήθων ἀν(θρώπ)ων πεποίηκεν, ὡς μὴδε μικρὰν χώρ(αν) ἔχειν παντελῶς τοὺς ταύτης χειροτονουμένους θεί(ους) |[6] πν(ευματ)ικοὺς καὶ διδασκάλους αὐτ(ῆς). Τούτου τοίνυν οὕτω συμβάντος κρίμασιν ἀρρήτοις Θ(εο)ῦ, οἱ πρὸ ἡμῶν ἁγιώτατοι π(ατ)ριάρχαι μὴ φέροντες ὁρᾶν τ(ὴν) μ(ε)γ(ά)λ(ην) |[7] ταύτην καὶ ἐπιφανῆ μ(ητ)ρόπολιν, οὕτως ἀκαλῶς διακειμέν(ην), ὡς ἀποστόλ(ων) μαθηταὶ ὄντες, ἔκριν(αν) καὶ περὶ τοῦ πλησί\ον/ διασκέψασθαι το σινῆσον. Σύνο-|[8]δον τοιγαροῦν ἱερωτάτ(ων) καὶ ὑπερτίμ(ων) ἀρχιερέ(ων) ἐπί τω αυτῶ συναθροίσαντες, καὶ περὶ τούτου ἀκριβῶς συνδιασκεψάμενοι, δέον κοινῇ γνώμη ἀπε|[9]φήναντο, ἐκ τῶν οἰκοί(ων) κτημάτ(ων) ἐπαναλαβεῖν μικρὰν στάσιν, καὶ ἀνακοχήν, καὶ μὴ προχορῆσαι ἀφελῶς οὕτ(ως) εἰς ἐσχάτην ἀφάνησιν· |[10] ὅθεν καὶ ἀπεφήναντο καὶ διορίσαντο ἐγγράφως, μετατεθῆναι τ(ὴν) οἴκησιν καὶ κατοικεί(αν) τοῦ ἐκεῖσε χειροτονουμένου ἱερωτ(ά)τ(ου) μ(ητ)ρο<πο>|[11]λίτου Λαρίσης, ἐπὶ τ(ὴν) ἰδί(αν) αὐτοῦ ἐπισκοπὴν τῶν Τρικάλων, καὶ διὰ ζωάρκει(αν) αὐτοῦ καὶ τῶν ἀναγκαί(ων) ἐξόδων ἀπόλαυσ(ιν), ἔχειν αὐ|[12]τ(ήν) τε τ(ὴν) δηλωθεῖσ(αν) θεί(αν) ἐπισκοπὴν τῶν Τρικάλ(ων), καὶ τὰς ἄλλας τὰς γιτνιαζούσ(ας) αὐτῇ τὸ Γαρδίκαι\ον/

2 *παντοδαποῖς*] om O | *πλούτω βαθυβρύουσα*] *πλουτοβαθυβρίουσα* O | 3 *ἐπεκτινομένη*] lege *ἐπεκτεινομένην, ἐπικτωμένη* O | *δηλονότι*] *δηλαδὴ* O | 4 *καὶ*[1]] om O | *ἐνἀλλαγὴ*] lege *ἐναλλαγή, ἐν ἀλλαγῇ* O | *καὶ*[3]] om O | *σκοτινὴν*] lege *σκοτεινὴν* | *ζεζωφομένην*] lege *ζεζοφωμένην, ἐζοφωμένην* O | 5 *κρατήση*] lege *κρατήσει, κατακρατήσει* O | *ὡς*] *καὶ* O | *μὴδε*] lege *μήδε* | *ταύτης*] *τούτοις* O | *χειροτονουμένους*] *χειροτονημένους* O | 6 *Τούτου*] *τοῦτο O* | *οὕτω*] *οὕτως* O | 7 *ὡς*] *καὶ* O | *το σινῆσον*] lege *τὸ συνοῖσον* | 8 *τοιγαροῦν*] *γὰρ οὖν* O | *τω αυτῶ*] lege *τὸ αὐτὸ* | *τούτου*] *τοῦτο* O | 9 *οἰκοί(ων)*] lege *οἰκεί(ων)* | *ἀνακοχὴν*] lege *ἀνακωχήν, ἀνακαυχὴν* O | *προχορῆσαι*] lege *προχωρῆσαι, προχωρήσῃ* O | *ἀφάνησιν*] lege *ἀφάνισιν* | 10 *διορίσαντο*] lege *διωρίσαντο* | *μετατεθῆναι*] *μετατιθέναι* O | *κατοικεί(αν)*] lege *κατοικί(αν)* | 11 *τῶν ἀναγκαί(ων)*] *τὴν ἀναγκαίαν* O | 12 *αὐτ(ήν)*] *αὐτοῦ* O | *τ(ὴν)*] *om* O | *τὰς ἄλλας*] *τῆς ἄλλης αὐτῆς* O | *γιτνιαζούσ(ας)*] lege *γειτνιάζουσ(ας), γειτνιάσεως* O | *Γαρδίκαιον*] lege *Γαρδίκιον*

δηλονότι καὶ τὰς ἑτέρ(ας), ὡς ἰδί(αν) |[13] *ἐπαρχί(αν) καὶ ἐνορί(αν), καθὼς τὰ ἐκείν(ων) ἔτι διασωζόμενα τίμια γράμματα διαλαμβάνουσιν, καὶ ἐν πολλοῖς ἡμῶν ἔτεσιν ἦν ἀταράχως,* |[14] *πραττόμενον καὶ ἐκτελούμενον τὸ τοιοῦτον θέσπισμα τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγιωτάτ(ων) π(ατ)ριαρχῶν· ἀλλ' ὁ ἐξεναντί(ας) πορευόμενος τ(ῆς) εἰρήνης ἄντικρυς αἰχθρό(ς),* |[15] *ὁ μισόκαλος διάβολος, οὐκήνεγκεν ὁρᾶν τὰς ἁγί(ας) τοῦ Θ(εο)ῦ ἐκκλησί(ας) οὕτως εἰρηνικῶς κυβερνομέν(ας), ἀλλ' εἰσπηδήσ(ας) ἐν καρδί(αις) τῶν τῆς γνώμης αὐτοῦ* |[16] *ὑπεικόντ(ων) τινῶν, πόλεμον καὶ ἀθέτησιν τοῦ τοιούτου λήματος ἐξήγηρεν ὅτι μέγαν. Διαφόρως γὰρ πολάκις ζητήσαντες ἀφανῆσαι τὴν οἰκονομί(αν)* |[17] *ταύτην οἱ δηλωθέντες πολέμιοι, ἡ ἐκκλησία τοῦ Θ(εο)ῦ πάντα τὰ ψευδεπίπλαστα αὐτ(ῶν) ἐγχειρήματα ὡς ἰστ(ὸν) ἀράχνης διέλυε· ἐπεὶ δὲ ὕστερον* |[18] *ἀφέντες πάντα ἀναφανδὼν ἀδίκ(ως) ἐζήτησ(αν) μετὰ ἰσχύος ἐξωτερικῆς καὶ δυναστεί(ας) φοβερ(ῶν) ἀρχόντ(ων), κατακρατῆσαι τῆς ἁγιωτάτης* |[19] *ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, καὶ ἀποχωρῆσαι αὐτ(ὴν) τελείως ἀπὸ τ(ὴν) ἁγιωτάτην τ(ῆς) Λαρίσης μ(ητ)ρόπολιν, καὶ φοβηθεὶς μήπως ἄρα καὶ γένη τοῦ*|[20]*το, ὁ νῦν ἱερώτ(α)τ(ος) μ(ητ)ροπολίτης Λαρίσσης κὺρ Νεόφυτος, ὁ ἐν ἁγίω Πν(εύματ)ι ἀγαπητὸς ἀδελ(φ)ὸ(ς) καὶ συλλειτουργὸς τ(ῆς) ἡμῶν μετριότητος πρὸς ἕτερον* |[21] *σκέπτεται· καὶ δὴ σύνοδον τ(ῶν) θεοφιλεστάτ(ων) αὐτοῦ ἐπισκόπ(ων) συναθροίσ(ας) καὶ ψήφους κανονικ(ῶς) ποιήσαντες, τὸν ἐκλεγέντα παρ' αὐτ(ῶν)* |[22] *τῇ ἐπικλή(σει) τοῦ παναγίου Πν(εύματο)ς ἐπίσκοπον Γαρδικίου κεχειροτόνικε πρὸς τὸ ἐμφραγῆναι τὰ στόματα τῶν διωκόντ(ων) ὄρνεα πτεροτά, ἐρωτήσ(ας)*

12 *καὶ*[2]] *εἰς* O | 13 *τὰ*] *τὲ* O | *διασωζόμενα*] *διασῳδόμενα* O | *διαλαμβάνουσιν*] *διαλαμβάνει* O | *ἦν*] *ἵν'* O | 14 *ἐξεναντί(ας)*] lege *ἐξ ἐναντίας, ἐξ ἐναντίως* O | *ἄντικρυς*] *ἀντέκρουσεν* O | *αἰχθρὸς*] lege *ἐχθρὸς* | post *αἰχθρὸς* O add. *πραττόμενον καὶ ἐκτελούμενον* lapsus manu | 15 *οὐκήνεγκεν*] lege *οὐκ ἤνεγκεν* | *κυβερνομέν(ας)*] lege *κυβερνωμέν(ας)* | *εἰσπηδήσ(ας)*] *ἐπειδήπερ* O | *καρδί(αις)*] *τῇ καρδίᾳ* O | 16 *ὑπεικόντ(ων)*] *ὑπακουόντων* O | *λήματος*] *lege λήμματος* | *ἐξήγηρεν*] lege *ἐξήγειρεν* | *ὅτι*] *ἔτι* O | *πολάκις*] lege *πολλάκις* | *ἀφανῆσαι*] lege *ἀφανίσαι* | 17 *ἐγχειρήματα*] *ἐγχειρίσματα* O | *ἰστ(ὸν)*] lege *ἱστ(όν), ἱστὰ* O | *ἐπεὶ δὲ*] *ἐπειδὴ* O | 18 *ἀναφανδὼν*] lege *ἀναφανδὸν* | *ἀρχόντ(ων)*] om O | *κατακρατῆσαι*] *κατακρατήσειν* O | 19 *ἀποχωρῆσαι*] *ἀποχωρίσει(ν)* O | *τελείως*] om O | 20 *κὺρ*] *Κύριος* O | *ἕτερον*] *καιρὸν ἤχθη* O | 21 *σκέπτεται*] *σκέπτεσθαι* O | post *αὐτῶν* O add. *τῇ ἐκκλησίᾳ* | 22 *κεχειροτόνικε*] lege *κεχειροτόνηκε* | *διωκόντ(ων)*] *διοικήτων* O | *πτεροτὰ*] lege *πτερωτὰ*

|[23] ἡμᾶς προλαβών, καὶ γνώμην συνοδικὴν ἡμῶν ἔχων· ἐνταῦθα [το]ί-νυν τοῦ ἔργου προβάντος, ἵνα μὴ πάλιν ἕτερον τι λυπηρ(ὸν) συμβῇ αὐτῶ |[24] ἀναδραμών, ἠξίωσ(εν) ἐκπόνως τ(ὴν) ἡμῶν μετριότητα, ἵνα ὁ χειροτονηθεὶς ἐπίσκοπος εἰς τὸ Γαρδίκιον ἀρτίως, ἔχει τὸ βέβαιον καὶ ἀ|[25]μεταποίητον, καὶ ἡ μετριότης ἡμ(ῶν) ὡς ἔννομον καὶ δικαί(αν) τ(ὴν) αἴτησιν αὐτοῦ ἀποδεξαμένη, ἀποφαίνεται καὶ διορίζεται συνοδικ(ῶς) διὰ |[26] τοῦ παρόντος αὐτῆς γράμματος, μένειν βεβαί(αν) καὶ ἀσφαλῆ, τ(ὴν) περὶ τ(ὴν) ἐπισκοπὴν αὐτοῦ τὸ Γαρδίκιον γενομέν(ην) χειροτονί(αν) τοῦ ἐπισκόπου· |[27] τανῦν, μηδόλος παρά τινος ἐν τούτω διενοχλούμενος ἀδίκως, ἢ πηρεαζόμενος, ἐν ἀναθέματι, καὶ ἀφορισμῶ ἀλύτω τῶ ἀπὸ Θ(εο)ῦ Παν|[28]τοκράτορος· ὀφείλοντος καὶ τοῦ ἐκεῖσε χειροτονιθέντος θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου φυλλάττειν καὶ ἐπιτηρ(εῖν) πάντα τὰ τῆ ἁγιωτάτη μ(ητ)ρο|[29]πόλει Λαρίσης προσόντα προνόμια, καὶ μὴ ὑπερπηδᾶν, καὶ ἐκβαίνειν, τῶν δι' αὐτοῦ τοῦ ἱερωτ(ά)τ(ου) μ(ητ)ροπολίτου Λαρίσης, καὶ τῶν αὐτοῦ ἐπισκό|[30]πων διορισθέντ(ων) ἐν ἀκριβεία συνόρων τ(ῆς) ἐπαρχί(ας) \αὐτοῦ/ μετὰ βάρους ἀλύτου ἀφορισμοῦ, καὶ αἰωνίου ἀναθέματος. Ὅθεν καὶ εἰς τ(ὴν) τούτ(ων) πάντ(ων) |[31] δήλωσιν, ἐπεδόθη τῶ ἱερωτ(ά)τ(ῳ) μ(ητ)ροπολίτη Λαρίσης κυρ(ῷ) Νεοφύτω, τῶ ὑπερτίμω καὶ ἐξάρχ(ῳ) δευτέρ(ας) Θετταλί(ας) καὶ πάσης Ἑλλάδος καὶ τὸν τόπον ἐ|[32]πέχοντι τοῦ Ἐφέσου καὶ τὸ παρ(ὸν) ἡμέτερον γράμμα εἰς ἀσφάλει(αν)· ἐν ἔτει ζ͏ω͏ν͏ω͏α͏ω͏: †

† Ἱερεμίας ἐλέω Θεοῦ, ἀρχιἐπίσκο|[33]πος Κωνσταντινουπόλεως Νέ(ας) Ῥωμης |[34] καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχης †

23 *ἡμῶν ἔχων*] *ἔχειν* O | *[το]ίνυν*] *ἵνα* O | *ἕτερον τι*] *lege ἕτερόν τι* | 24 *ἐκπόνως*] *ἐμποίως* O | *ἔχει*] *ἔχειν* O | 25 *ὡς*] *καὶ* O | 26 *τ(ὴν)*[1]] om O | *τ(ὴν)*[2]] *ταύτην* O | *τοῦ ἐπισκόπου*] om O | 27 *μηδόλος*] lege *μηδόλως, μηδ' ὅλως* O | *τινος*] *τινων* O | *ἢ πηρεαζόμενος*] lege *<ἐ>πηρεαζόμενος, ὑπερεαζόμενος* O | 28 *χειροτονιθέντος*] *lege χειροτονηθέντος* | *τὰ*] om O | 29 *τῶν*[1]] *τὰ* O | 30 *διορισθέντ(ων) ἐν ἀκριβεία*] *δηλωθέντων ἐν ἀκμαίᾳ βίᾳ* O | 31 *κυρ(ῷ)*] *κυρίῳ* O | *Θετταλί(ας)*] *Θεσσαλίας* O | 32 *ἀσφάλει(αν)*] *ἀσφέλειαν* O | 32-33 *ἀρχιἐπίσκοπος*] lege *ἀρχιεπίσκοπος*

3

«ἐπικυρωτικ(ὸν) καὶ βεβαιωτικὸν γράμμα» ἔτους 7052 [= 1543], Ὀκτ., ἰνδ. β΄ (στ. 38) Ἱερεμίας Α΄

Κειμενο – Πρωτότυπο (ἀρχεῖο Ἱ. Μονῆς Δουσίκου, σακούλι 1), χαρτί, 570 x 430 mm (διαστάσεις γεγραμμένης ἐπιφανείας, χωρὶς τὶς ὑπογραφές, 260 x 300 mm). Διατήρηση τοῦ ἐγγράφου καλή· φθορὲς ἀπὸ μικρὲς σχισμὲς τοῦ χαρτιοῦ κατὰ τὴ δίπλωση καὶ στὴ δεξιὰ πλευρὰ τοῦ ἐγγράφου, καθὼς καὶ στίγματα ἀπὸ τὴν ὑγρασία ποὺ ἔχει διαποτίσει τὸ ἔγγραφο στὶς διπλώσεις. Μελάνι μαῦρο, γραφὴ σταθερὴ καὶ εὐανάγνωστη μὲ τὶς συνήθεις συντομογραφίες. Τὸ μηνολόγημα καὶ οἱ ὑπογραφὲς τῶν συνοδικῶν ἱεραρχῶν εἶναι χρώματος μαύρου καὶ φαιοῦ ἀντίστοιχα. Τὸ κείμενο καταλαμβάνει 46 στίχους. Τὸ ἔγγραφο δὲν διασώζει σφραγίδα· πιθανῶς μεταγενέστερα ἀπώλεσε περιμετρικὰ τμῆμα τῆς ἀρχικῆς ἐπιφανείας του καὶ τὸ σωζόμενο τμῆμα του (450 x 330 mm) ἐπικολλήθηκε σὲ τεμάχιο ἴδιας ποιότητας χάρτου, μεγαλυτέρων διαστάσεων (570 x 430 mm). Ἐπὶ τοῦ νώτου (verso) τοῦ ἐγγράφου ἐπικολλημένο τεμάχιο χάρτου, ὅπου, μὲ μαῦρο μελάνι, μεταγενέστερο σημείωμα: *γράμμα, δηλοτικόν, δια χορία τοῦ ἁγίου γαρδικίου | επί π(ατ)ρί(ά)ρχου ἱερεμίου: ζνβ: ετος.* Ἀκολούθως, ἐρυθρόγραφη σημείωση τοῦ Δουσικιῶτη ἱερομονάχου Χατζη-Γερασίμου (ἔτ. 1858): *ν. άι σελ ~~107~~ 61·*, δηλωτικὴ τῆς σελίδας τοῦ ἱεροῦ κώδικα (*βρεβίου*) τῆς μονῆς (κώδ. *Δουσίκου* 59), ὅπου βρίσκεται ἀντιγεγραμμένο ἀπὸ τὸν ἴδιο τὸ σιγίλλιον τοῦ Ἱερεμία Α΄. Ἕπεται μὲ μολύβι ἡ σημείωση: *Ἐφωτογρ. 1966*, κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ τοῦ ΚΕΜΝΕ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Γιὰ τὴ συντήρηση τοῦ ἐγγράφου ἐπικολλήθηκαν ἐπὶ τοῦ νώτου, κατὰ μήκος τῶν διπλώσεων, ταινίες χάρτου, ἐκ τῶν ὁποίων μία ἀπὸ μουσικὸ χειρόγραφο. Βλ. εἰκ. 4. Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἀντιγραφεῖ καὶ στὸ ἱερὸ *βρέβιον* τῆς Μονῆς (κώδ. *Δουσίκου 59*), σσ. 61-63.

Εκδοσεις: I. Oudot, *Patriarchatus Constantinopolitani, Acta Selecta*, II, Roma 1967, 62-66 (cod. *Vat. gr. 2416*, 323-324) [= O], βάσει τῶν ἀπογραφῶν τοῦ μεγάλου λογοθέτου Σταυράκη Ἀριστάρχη.

Σιγίλλιον τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ πρὸς τὸν μητροπολίτη Λαρίσης Νεόφυτο Α΄, μὲ τὸ ὁποῖο καθορίζονται τὰ ὅρια τῆς ἀνασυσταθείσης ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, ἔτους 7052 [= 1543], Ὀκτώβριος, ἰνδ. β΄.

† Ἱερεμί(ας) ἐλέω Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλ(εως) Νέ(ας) Ῥώμης, καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχ(ης): –

Ἦν ἄρά ποτ' εὐδαιμονοῦσα τε εὐθηνουμένη καὶ βρυθομένη κτήμασί τε καὶ εἰσοδήμασιν ὅτι πλείστοις καὶ θρόνω γε εὐμοιροῦ|[3]σα ὑψηλῷ καὶ καθέδρᾳ ἀρχιερατικῇ ἀγλαϊζομένη ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ πᾶσαι τοῦ Θ(εο)ῦ ἐκκλησίαι, καὶ ἡ ἁγιωτάτη καὶ περίφημος τῶν |[4] Λαρισσαίων μ(ητ)-ρόπολις· ἀλλ' ἐπεὶ διὰ τὰς ἁμαρτί(ας) ἡμῶν παρεδόθημ(εν) ἐν οἷς παρεδόθημ(εν) κ̣ρ̣ί̣σ̣ε̣ι̣ Θ̣(εο)ῦ̣ δ̣ι̣κ̣α̣ί̣α̣, καὶ κατήχθημεν εν οἷς |[5] ἐσμὲν ἤδη· καὶ ὠλιγώθημεν παρὰ πάντα τὰ ἔθνη καὶ ἐκακώθημ(εν) ὥς φασιν· καὶ τ(ὴν) πρώην ἀπεβαλλόμεθα εὔκλειάν τε καὶ εὐημέρειαν, |[6] ἀπώλεσε δὴ καὶ αὕτη τὴν καθολικὴν αὐτῆς ἀρχιερατικὴν ἐσθίαν τε καὶ καθέδραν. Καὶ τ(ὸν) περιβόητον ναόν, χοροβατήσαντες ἐν αὐτῷ |[7] πόδες ἀσεβῶν, ὦ τ(ῆς) ἀνοχῆς σου Χ(ριστ)έ, καὶ τ(ῆς) πολῆς τῶν εἰσοδημάτων αὐτῆς γε εἰσφορᾶς ὑστερήθη· ὥς τε δὴ καὶ οἱ κατὰ καιροὺς |[8] αὐτῆς ἱερώτατοι ἀρχιερεῖς ἐπειγόμενοι πανταχόθ(εν) κ(αὶ) ἀπορρούμενοι, ἀπάραντες μεταθέσαι τ(ὸν) θρόνον καὶ τ(ὴν) καθέδραν αὐτῶν |[9] ἐντὸς τ(ῆς) τῶν Τρικάλλων πόλεως ἐπισκοπῆς οὔσης αὐτῶν, καὶ νέμεσθαι καὶ καρποῦσθαι τὰ ἐκκλησιαστικὰ αὐτ(ῆς) εἰσοδήμ(α)τα |[10] πάντα· ὡσαύτως δέ γε καὶ τ(ῆς) ἑτέρ(ας) αὐτῶν γνησί(ας) ἐπισκοπῆς τοῦ Γαρδικίου φημί· διὰ τὴν στένωσιν ὡς εἴπομ(εν) τῆς καθολι|[11]κῆς αὐτῶν μ(ητ)ροπόλεως· καὶ μὴ χειροτονεῖν εἰς τὰς δύο αὐτὰς ἐπισκοπὰς ἐπίσκοπον ὅλως· ἐφ' ᾧ καὶ π(ατ)ριαρχικὰ ὁμογνωμονικὰ |[12] ἐπιβεβαιωτήρια ἐφωδιάσθησαν γράμματα παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγιωτάτων π(ατ)ριαρχῶν, τοῦ τε κὺρ Μαξίμου, κὺρ Νήφωνος καὶ κὺρ |[13] Παχωμίου· καὶ δή γε ἐνέμοντο αὐτὰς ἕως ἄρτι ἀνενοχλήτως. Τανῦν δὲ συνεργία σατανικῇ ἀναστάντές

2 *ἄρά ποτ'*] *ἀρ' εἰκότως* O | *εὐθηνουμένη*] *εὐθυνομένη* O | *βρυθομένη*] lege *βριθομένη* | *τε*] om O | *γὲ*] *δὲ* O | 4 *ἐπεὶ*] *ἐπὶ* O | 5 ante *φασιν* O add καὶ | 6 *δὴ*] *δὲ* O | *αὐτῆς*] *αὐτῶν* O | *ἐσθίαν*] lege *ἑστίαν* | *χοροβατήσαντες*] lege *χωροβατήσαντες, χωροβατησάντων* O | 7 *πόδες*] *πόδας* O | *πολῆς*] lege *πολλῆς, τοῖς πολλοῖς* O | *γε*] om O | *εἰσφορᾶς*] *εἰσφοραῖς* O | 8 *αὐτῆς*] *αὐτοῖς* O | *ἐπειγόμενοι*] *ἐπαγόμενοι* O | *ἀπορρούμενοι*] lege *ἀπορούμενοι* | *μεταθέσαι*] *μετέθεσαν* O | 9 *Τρικάλλων*] lege *Τρικκάλων* | *εἰσοδήμ(α)τα*] *δικαιώματα* O | 11 *αὐτὰς*] *ταύτας* O | 12 ante *ἐπιβεβαιωτήρια* add. καὶ O | *ἐφωδιάσθησαν*] *ἐφοδιάσθησαν* O | *κὺρ*] *κυρίου* O | 13 post *σατανικῇ* add. *καὶ* O | *ἀναστάντές τινες κακοδαίμονες*] *ἀναστάντος τινὸς κακοδαίμονος* O

τινες κακοδαίμονες |[14] *ἄν(θρωπ)οι, δόξης κενῆς ἐρασταί, πειρῶνται κατεπεμβῆναι ληστρικῶς τε καὶ παρανόμως εἰς τ(ὴν) ἁγιωτάτην αὐτὴν ἐπισκοπ(ὴν) Γαρδικίου* |[15] *μετὰ ἀξιώσεως καὶ ἀναγκάσεως ἐξοτερικῶν ἀξιωματικῶν προσώπων. Καὶ ἐπηρεάζουσι καὶ ἐνοχλοῦσι καὶ ζημιοῦσιν οὐ μι*|[16]*κρῶς καθεκάστην τὸν νῦν ἱερώτατον μ(ητ)ροπολίτην Λαρίσσης κὺρ Νεόφυτον· ὅς γε δὴ ἀποκαμῶν ταῖς καθημεριναῖς ὡς εἰπεῖν* |[17] *ἐνοχλήσεσί τε καὶ ζημίαις, δεῖν ἔγνω ἀσφαλῶς χειροτονῆσαι γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου, δι' οὗ καὶ παρὰ τ(ῆς) ἡμῶν μετριότη*|[18]*τος ἐζήτησε γράμματος ἐπιτυχεῖν ὁμογνωμονικοῦ αὐτῆς, καὶ τετύχηκεν αὐτοῦ γε ὡς εὐλόγου· ἔνθεν τοι καὶ εὑρών, ἐχειροτό*|[19]*νησ(εν) εὐθὺς τῇ ἐπικλήσει τοῦ παναγίου Πν(εύματο)ς νόμιμον καὶ γνήσι(ον) ἐπίσκοπον Γαρδικίου, τ(ὸν) ὁσιώτατον ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Νεό*|[20]*φυτον. Διεχώρισε δέ γε καὶ τὰ ὅρια τ(ῆς) ἁγιωτάτ(ης) αὐτῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἀσφαλῶς τε καὶ ἀκριβῶς μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν πάντ(ων)* |[21] *θεοφιλεστάτων ἐπισκόπων, διότι γε ἐπελήσθησαν ταῦτα παντελῶς διατὸ ἐκ πολλῶν ἤδη χρόνων μὴ χοροτονηθῆναι ἐν αὐτῇ* |[22] *ἐπίσκοπον, δι' ἣν εἴπομεν αἰτίαν· καὶ διατὸ τὰς πολλὰς τοῦ καιροῦ ἀνωμαλί(ας)· ἅ δή, καὶ ἔχουσιν οὕτω κατὰ τὸ ὑπ' αὐτῶν* |[23] *γεγονὸς ἱεροκύκλιον. Κατὰ μ(ὲν) ἀνατολὰς ἀπὸ τὸν λόφον τ(ῆς) ἐπισκοπ(ῆς) αὐτῆς τὸ ἐπονομαζόμεν(ον) Κλοστοβούνιον, διαβαίνουσι* |[24] *εἰς τ(ὸν) Ἅγιον Ἠλίαν· καὶ [ἀπ'] ἐκεῖσε εἰς τὸ Παλαιόκαστρον τοῦ Γριζιάνου· ϰ̣α̣ὶ̣ καταντῶσιν εἰς τὸ Κ̣ό̣κ̣κ̣ι̣ν̣ο̣ν̣ Λ̣ι̣θ̣ά̣ρ̣ι̣(ο̣ν̣) ϰ̣α̣ὶ̣ εἰ̣ς̣ τ̣ὸ̣ν̣* |[25] *ποταμὸν τ(ῆς) Σαλαμπρί(ας), καὶ ἔ̣ρ̣χ̣ο̣ν̣τ̣(αι) π̣ρ̣ὸ̣ς̣ δ̣ύ̣σ̣ι̣ν̣ δ̣ι̣ὰ̣ τ̣ο̣ῦ̣ χ̣ε̣ί̣λ̣ο̣υ̣ς̣ τοῦ ποταμοῦ Σ̣α̣λ̣α̣μ̣π̣ρ̣ί̣(ας)· καὶ διακόπτουσι κατὰ τὸ μεσαίτατον τοῦ* |[26] *κάμπου ἕως τ(ὸν) Πετρόπ̣ρ̣ο̣ν̣ καὶ κατὰ τ(ὴν) ὁδὸν ἄνωθεν· καὶ φθάνουσιν εἰς τὸ βουνὸν τ(ῆς) Κριτζίνιστ(ας) καὶ ἐκεῖσε* |[27] *τελειοῦσιν· εἰσὶ δὲ καὶ τὰ χωρία πάντα τ(ῆς) ἐνορί(ας) τ(ῆς) ἁγιωτάτ(ης) αὐτῆς ἐπισκοπ(ῆς) Γαρδικίου, ταῦτα· ἡ Κριτζίνιστα· τοῦ Μπάϊα· τὸ Νεοχώρι(ον)·*

14 *δόξης κενῆς*] *δοξομανεῖς* O | *κατεπεμβῆναι*] *κατεπεμβάνειν* O | 15 *ἐξοτερικῶν*] lege *ἐξωτερικῶν* | *προσώπων*] *ἀνθρώπων* O | *καὶ ἐνοχλοῦσι*] om O | 16 *κὺρ*] *κύριον* O | *ἀποκαμῶν*] lege *ἀποκαμὼν* | *ταῖς καθημεριναῖς*] *τῆς καθημερινῆς* O | 17 *ἐνοχλήσεσί*] *ἐνοχλήσεώς* O | *ζημίαις*] *ζημίας* O | 18 *ἔνθεν τοι*] *ἔθητο* O | 19 *κὺρ*] *κύριον* O | 20 γε] om O | *αὐτὸν*] *αὐτοῦ* O | 21 *διατὸ*] lege *διὰ τὸ* | *χοροτονηθῆναι*] lege *χειροτονηθῆναι, χειροτονηθέντος* O | 22 *ἐπίσκοπον*] *ἐπισκόπου* O | *διατὸ*] lege *διὰ τὸ, τὸ* om O | 23 *ἀνατολὰς*] *ἀνατολὴν* O | *ἀπὸ τὸν λόφον*] om O | *τὸ ἐπονομαζόμεν(ον)*] om O | *Παλαιόκαστρον*] *Πιλανόκαστρον* O | *Γριζιάνου*] *Γριάνου* O | 25 *Σαλαμπρί(ας)*] *Σαλαμβρυᾶς* O | *ἔρχοντ(αι)*] *σχόντες* O | 26 *ἕως*] *εἰς* O | 27 *ἡ* ante *Κριτζίνιστα* om O | *Μπάϊα*] *Πάϊα* O

|[28] ὁ Κοτζί\κο/βος· ὁ Τζεύχωρος· τὸ Βοστίδι(ον)· ἡ Σταβωρίανις· τοῦ Παπαδοπούλ(ου)· τοῦ Γριζιάνου· ἡ Ἁγία Παρασκευὴ· τὸ Τζιγότιον· |[29] τοῦ Ζάρκου· ἡ Μαγοῦλα· ὁ Κλοκοτὸς· οἱ Γεωργανάδες κ(αὶ) οἱ Τζουκαλάδες· ἐν τούτοις οὖν πᾶσιν ἐζήτησ(εν) αὖθις ἐμπόνως ὁ διαλη|[30]φθεὶς ἱερώτ(α)-τ(ος) μ(ητ)ροπολίτ(ης) Λαρίσσης κὺρ Νεόφυτος παρὰ τ(ῆς) ἡμ(ῶν) μετριότητος π(ατ)ριαρχικοῦ αὐτῆς ἐπιτυχεῖν ἐπιβεβαιωτικοῦ κ(αὶ) ἐπικυρω|[31]τικοῦ γράμματος· οὗ δὴ κ(αὶ) τετύχηκ(εν) ὡς εὐλόγου ὄντος αἰτήμ(α)τος. Καὶ ἀποφαινόμεθα ἰδοὺ διὰ τούτου καὶ ἐν ἁγίω παρακελευόμεθα |[32] Πν(εύματ)ι· ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν κ(αὶ) εἰς τὸν ἑξῆς ἅπαντα αἰῶνα διαμένωσιν ἀκίνητα καὶ ἀμεταποίητα παντελῶς τὰ ὅρια αὐτὰ τ(ῆ)ς ἁγιωτάτ(ης) επί|[33]σκοπ(ῆς) Γαρδικίου· κ(αὶ) μηδέποτε ἕξη ἄδειαν ὅλως ὁ κατὰ καιρ(οὺς) ἐν αὐτῆ εὑρισκόμ(εν)ος ἐπίσκοπος ἐκβῆναι τῶν ὁρίων αὐτοῦ, μηδὲ |[34] παρά τινος ἄλλου το παράπαν διασειόμενα ἢ μετακινούμενα τοοιονοῦν· ὅπως μὴ ὁ βουληθεὶς ταῦτα σαλεῦσαι ἢ συγχῆσαι κἄν |[35] καταμικρόν, εἰ μ(ὲν) ἀρχιερεὺς τυχὸν εἴη ὁ τοιοῦτος, στερισκόμ(εν)ος ἔσετ(αι) πάσης ἀρχιερατικῆς τάξεως καὶ κατακεκριμένος ἐπὶ παντὸς δικα|[36]στηρίου κ(αὶ) πόρρω ἐκδιωκόμενος· εἰ δὲ γε ἱερεύς, ἀργὸς πάσης ἱεροπραξί(ας)· εἰ δ' αὖ λαϊκὸς ἴσως τύχη, ὑπ' ἀφορισμὸν ἔσετ(αι) ἄλυτ(ον) |[37] καὶ αἰώνιον, ὡς ἀπειθὴς κ(αὶ) παρήκοος τ(ῆς) καθ' ἡμ(ᾶς) ἁγιωτάτ(ης) τοῦ Θ(εο)ῦ Μεγάλης Ἐκκλησί(ας) κ(αὶ) λί(αν) ἄδικος ὢν ἄν(θρωπ)ος· ὅθεν κ(αὶ) εἰς τ(ὴν) περὶ |[38] τούτων πάντ(ων) δήλωσιν καὶ βεβαίωσιν, ἐγένετο καὶ τὸ παρ(ὸν) ἐπικυρωτικ(ὸν) κ(αὶ) βεβαιωτικὸν γράμμα τ(ῆς) ἡμ(ῶν) μετριότητος· |[39] κατὰ τ(ὴν) εἰλικρινῆ ἀπαίτησ(ιν) τοῦ δηλωθέντος ἱερωτάτου μ(ητ)ροπολίτου Λαρίσσης ὑπερτίμου τε κ(αὶ) ἐξάρχου δευτέρ(ας) Θετταλί(ας) |[40] κ(αὶ) τὸν τόπον ἐπέχοντος τοῦ Ἐφέσου, ἐν ἁγίω Πν(εύματ)ι ἀγαπητοῦ ἀδελφοῦ κ(αὶ)

28 *Κοτζίκοβος*] *Κοτσικόβος* O | *Τζεύχωρος*] *Τσένχυρος* O | *Σταβωρίανις*] *Σταβουρίανις* O | *Παπαδοπούλου*] *Πηδοπούλου* O | *Τζιγότιον*] *Τζιγωτιον* O | 29 *Τζουκαλάδες*] *Τσουκαλάδες* O | 30 *κὺρ*] *κύριος* O | *ἐπιβεβαιωτικοῦ*] βεβαιωτικοῦ O | 31 *οὗ*] *ὡς* O | *τούτου*] *τοῦτο* O | 32 *διαμένωσιν*] *διαμένουσιν* O | 32-33 *επίσκοπ(ῆς)*] lege *ἐπισκοπ(ῆς)* | 33 *ἐκβῆναι*] *ἐκβαίνειν* O | 34 *διασειόμενα ἢ μετακινούμενα*] *διασειόμενον ἢ μετακινούμενον* O | *τοοιονοῦν*] lege *τὸ οἱονοῦν* | *σαλεῦσαι*] *ζηλώσαι* O | *συγχῆσαι*] lege *συγχύσαι* | *κἄν*] *καὶ* O | 35 *καταμικρὸν*] lege *κατὰ μικρὸν* | post *καταμικρὸν* add. *ἢ* O | *τυχὸν*] *τυχὼν* O | 36 post *πόρρω* add. *δὲ* O | *αὖ*] *ἄν* O | *τύχη*] *τύχειν* O | 39 *Θετταλίας*] *Θεσσαλίας* O

συλλειτουργοῦ τ(ῆς) ἡμ(ῶν) μετριότητος κὺρ Νεοφύτου· καὶ ἐπε|[41]*δόθη αὐτῶ εἰς ἀσφάλειαν· κατὰ τὸ ἀπο κτίσε(ως) κόσμου ἐνιστάμενον ἤδη ἑπτάκις χιλιοστ(ὸν) πεντηκοστ(ὸν) δεύτερ(ον) ἔτος: –*
|[42] Μηνὶ Ὀκτωβρ(ίω), ἰν(δικτιῶν)ος $\beta^{\alpha\varsigma}$ †

|[43] † ὁ ταπεινὸς μητροπολίτ(ης) Θ(ε)σσ(αλο)νίκ(ης) Μητροφάν(ης):·
† ὁ Κορίνθου Ἰωάσαφ: †
|[44] † ὁ ταπεινὸς μ(ητ)ροπολίτ(ης) Θηβῶν Ἰωάσαφ : †
|[45] † ὁ Χριστιανουπόλ(εως) Σωφρόνιος: †
|[46] † ὁ Ἄργ(ους) καὶ Ναυπλ(ίου) Δωρόθ(εος): †

40 *κὺρ*] om O | 42 *Μηνὶ*] *Μὴν* O | *Ὀκτωβρί(ω)*] *Ὀκτώβριος* | *ἰν(δικτιῶν)ος*] *ἰνδικτιὼν* O | 43 *ὁ δεῖνας Μητροπολίτης – ἕτερος Μητροπολίτης* O | 44 *ὁ δεῖνας Μητροπολίτης Ἰωάσαφ* O | 46 *Ἄρτης καὶ Ναυπάκτου Δωρόθεος* O

4

«ἐπικυρωτικ(ὸν) βεβαιωτικὸν γράμμα» (στ. 26, 29, 36-37)

ἔτους 7055 [= 1547], Φεβρ., ἰνδ. ε΄
Διονύσιος Β΄

Κειμενο – Πρωτότυπο (ἀρχεῖο Ἱ. Μονῆς Δουσίκου, σακούλι 2), χαρτί, 563 x 420 mm (διαστάσεις γεγραμμένης ἐπιφανείας, χωρὶς τὶς ὑπογραφές, 300 x 330 mm). Διατήρηση τοῦ ἐγγράφου καλή· ἱκανὴ σχισμὴ τοῦ χαρτιοῦ κατὰ τὴ δίπλωση στὴν ἀριστερὴ πλευρὰ τοῦ ἐγγράφου, καθὼς καὶ στίγματα ἀπὸ ὑγρασία στὶς διπλώσεις. Μελάνι μαῦρο, γραφὴ σταθερή, εὐανάγνωστη καὶ συντομογραφίες ἀπὸ τὶς συνήθεις. Ἡ ὑπογραφὴ τοῦ πατριάρχη εἶναι ἰδίου χρώματος. Κείμενο σὲ 42 στίχους. Ἐπὶ τοῦ νώτου (verso), στὶς διπλώσεις τοῦ ἐγγράφου, ἐπικολλήθηκαν ταινίες χάρτου, ἀπὸ μουσικὸ χειρόγραφο, χάριν συντηρήσεως, ἐνῶ σὲ τεμάχιο χάρτου ἐγράφη μεταγενέστερα μὲ μαῦρο μελάνι: *γράμμα ὁποῦ τα χορία τοῦ ἁγίου γαρ*|*δικίου· επι τοῦ π(ατ)ριαρχου: διονισίου: ζνε΄: ἔτει: | ινδικτιῶν: ε΄*, ἔπεται ἐρυθρόγραφο σημείωμα τοῦ Δουσικιώτη ἱερομονάχου Χατζη-Γερασίμου (ἔτ. 1858): = *ου· ά σελ. 63*, πρὸς δήλωση τῆς σελίδας τοῦ ἱεροῦ κώδικα (*βρεβίου*) τῆς μονῆς (κώδ. *Δουσίκου* 59), ὅπου βρίσκεται ἀντιγεγραμμένο τὸ γράμμα τοῦ Διονυσίου Β΄. Ἔπεται μὲ μολύβι ἡ σημείωση: *Ἐφωτογρ. 1966*, κατὰ τὴν ἐρευνητικὴ ἀποστολὴ τοῦ ΚΕΜΝΕ,

τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν. Βλ. εἰκ. 5. Τὸ ἔγγραφο ἔχει ἀντιγραφεῖ καὶ στὸ ἱερὸ *βρέβιον* τῆς Μονῆς (κώδ. *Δουσίκου* 59), σσ. 63-66.

Εκδοσεις: ἀνέκδοτο, ὅσο γνωρίζουμε, ἐκδίδεται τὸ πρῶτον ἐδῶ.

Γράμμα τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Διονυσίου Β΄, ἐκδοθὲν κατ' ἀπαίτησιν τοῦ μητροπολίτη Λαρίσης Νεοφύτου Α΄, μὲ τὸ ὁποῖο καθορίζονται καὶ διασφαλίζονται τὰ ὅρια τῆς ἐπισκοπῆς Γαρδικίου.

† Διονύσιος ἐλέω Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλ(εως) Νέ(ας) 'Ρώμης κ(αὶ) οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχ(ης): †

† Θεῖον ἂν ὄντως κ(αὶ) τοῦτο κ(αὶ) μεγαλοπρεπὲς λογισθείη ἔργον, τὸ κ(αὶ) λόγοις κ(αὶ) ἔργοις ἐπιβεβαιοῦν κ(αὶ) συνιστᾶν, τὰ τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγιωτάτων π(ατ)ριαρχ(ῶν) παλαιγενῆ κ(αὶ) τίμια |[3] γράμματα· κ(αὶ) γὰρ τὸ καλὸν τῇ τοῦ καλοῦ προσθήκει\η/ ἐπαυξανόμενον, κάλλιστόν τε κρεῖττον ὡς οἷόν τε γίνεται· κ(αὶ) τὸ κῦρος ἐν πᾶσι λαμβάνει, κ(αὶ) ἀμεταποίητον παντελ(ῶς) |[4] εἶναι τὲ κ(αὶ) ὑπάρχειν παρὰ παντὸς προσώπου πιστεύεται· τοίνυν κ(αὶ) τοῦ ἱερωτάτου μ(ητ)ροπολίτου Λαρίσσης ὑπερτίμου κ(αὶ) ἐξάρχου δευτέρ(ας) Θετταλί(ας) κ(αὶ) πάσης Ἑλλάδος |[5] κ(αὶ) τὸν τόπον ἐπέχοντος τοῦ Ἐφέσου κυρ(οῦ) Νεοφύτου, τοῦ ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι ἀγαπητοῦ ἀδελφοῦ κ(αὶ) συλλειτουργοῦ τ(ῆς) ἡμῶν μετριότ(η)τ(ος), γράμμ(α)τ(α) παλαιγενῆ π(ατ)ριαρχικὰ ἐμφανίσαντος |[6] ἡμῖν τῶν πρὸ ἡμῶν ἁγιωτάτων π(ατ)ριαρχῶν, τοῦ τε κυροῦ Μαξίμου κ(αὶ) κυροῦ Νήφωνος κ(αὶ) τοῦ κυροῦ Παχωμίου, δεδομένα τῇ ἁγιωτάτη μ(ητ)ροπόλει αὐτοῦ τ(ῆς) Λαρίσσης κ(αὶ) τοῖς πρότερ(ον) |[7] τὴν αὐτῆς προστασίαν ἐμπεπιστευμένοις ἀρχιερεῦσιν, ὡσᾶν ἔχωσιν ἀναφαιρέτως κ(αὶ) ἀναποσπάστως τὰς δύο ἐπισκοπάς, τ(ὴν) τῶν Τρικάλ(ων) δηλαδὴ κ(αὶ) τὴν τοῦ Γαρδικίου· |[8] κ(αὶ) λαμβάνωσιν ὁλοτελ(ῶς) διὰ τ(ὴν) τ(ῆς) καθολικῆς ἐκκλησί(ας) αὐτῶν ἔνδειαν κ(αὶ) σπᾶνιν, κ(αὶ) τὰ ἐξ ἀμφοτέρων τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν γινόμενα ἐκκλησιαστικὰ πάντα εἰσοδήμ(α)τ(α) |[9] κ(αὶ) δικαιώμ(α)τ(α)· κ(αὶ) μηδόλως χειροτονεῖν εἰς τὰς δύο ἐπισκοπὰς αὐτάς, ἐπίσκοπον, ὡς ἐν τῇ προτέρα διὰ τὸ ὑπὸ τῶν

3 *προσθήκει*] corr. s.l. *προσθήκη* | 7 *ὡσᾶν*] lege *ὡς ἂν*

ἐθνῶν κατέχεσθαι τὴν καθολικὴν αὐτῶν μ(ητ)ρόπολιν, |[10] κ(αὶ) τὸν θρόνον κ(αὶ) τὴν καθέδραν ποιησαμέν(ων) αὐτῶν· κ(αὶ) νεμομέν(ων) ἀνενοχλήτως μέχρι τ(ῆς) χειροτονί(ας) τοῦ νῦν ἱερωτάτου μ(ητ)ρο-πολίτου Λαρίσσης τὰς εἰρημένας |[11] ἐπισκοπάς, τοὺς κ(α)τ(ὰ) καιρ(ὸν) ποιμαίνοντας ἀρχιερεῖς ἐν τῇ τοιαύτη ἐκκλησία. Ἐπεὶ δὲ συνεργεία σατανικῇ, ἀναστάντες τινὲς ἐσύστερον κακοδαίμονες κ(αὶ) |[12] χαιρέκακοι ἄν(θρωπ)οι, δόξης κενῆς ἐρασταί, ἐπειρῶντο κατεπεμβῆναι ληστρικ(ῶς) τε κ(αὶ) παρανόμως εἰς τὴν ἁγιωτάτην αὐτὴν τοῦ Γαρδικίου ἐπισκοπήν, μετὰ ἀξιώ|[13]σεως κ(αὶ) ἀναγκάσεως ἐξωτερικ(ῶν) ἀν(θρώπ)ων κ(αὶ) προσώπων ἀξιωματικ(ῶν) ἐπηρεάξαντες κ(αὶ) ἐνοχλήσαντες οὐ μικρ(ῶς) κ(αὶ) πλεῖστα ζημιώσαντες ἕνεκεν τούτου, τὸν νῦν |[14] ἱερώτατον μ(ητ)ροπολίτην Λαρίσσης κὺρ Νεόφυτον, κ(αὶ) αὐτὸς δὴ ἀποκαμὼν ταῖς καθημεριναῖς ὡς εἰπεῖν ἐνοχλήσεσί τε κ(αὶ) ζημίαις, δεῖν ἔγνω ἀσφαλ(ῶς) |[15] χειροτονῆσαι γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου· δι' ὃν κ(αὶ) παρὰ τοῦ πρὸ ἡμῶν ἁγιωτάτου π(ατ)ριάρχου κυροῦ Ἱερεμίου, κ(αὶ) γράμματος ὁμογνωμονικοῦ ἐπὶ τοῦτο τετύχηκ(εν), ὡς εὐλόγ|ου/ |[16] ὄντος τοῦ πράγματος· τῶ τοι κ(αὶ) εὑρὼν ἐχειροτόνησ(εν) αὐτίκα τῇ ἐπικλήσει τοῦ παναγίου πν(εύματο)ς νόμιμον ἀρχιερέα κ(αὶ) γνήσιον ἐπίσκοπον Γαρδικίου, τὸν ὁσιώτατον |[17] ἐν ἱερομονάχοις κὺρ Νεόφυτον· διαχωρήσας κ(αὶ) τὰ ὅρια τ(ῆς) ἁγιωτάτης ἐπισκοπῆς αὐτ(ῆς) τοῦ Γαρδικίου ἀσφαλῶς τε κ(αὶ) [ἀ]κριβ(ῶς), μετὰ τῶν ὑπ' αὐτὸν πάντων |[18] θεοφιλεστάτων ἐπισκόπ(ων)· διὰ τὸ παντελ(ῶς) ἐπιλελῆσθ(αι) ταῦτ(α) διὰ τὸ ἐκ πολλ(ῶν) ἤδη χρόν(ων) μη χειροτονηθῆν(αι) ἐν αὐτῇ ἐπίσ[κοπον] δι' ἣν αἰτίαν εἴπομ(εν), κ(αὶ) διὰ τὰς |[19] πολλὰς τοῦ καιροῦ ἀνωμαλί(ας)· ἃ δὴ κ(αὶ) ἔχουσιν οὕτω, κ(α)τ(ὰ) τὸ ὑπ' αὐτῶν γεγονὸς ἔγγραφον ἱεροκύκλιον ἐμμαρτύρως, ὃ κ(αὶ) παρὰ τ(ῆς) ἡμῶν μετριότ(η)τ(ος) ἀκριβ(ῶς) τεθεώρητ(αι)· |[20] κατὰ μὲν ἀνατολάς, ἀπὸ τὸν λόφον τῆς ἐπισκοπῆς αὐτῆς, τὸ ἐπονομαζόμενον Κλοστοβούνιον, κ(αὶ) διαβαίνουσιν εἰς τὸν ἅγιον Ἠλίαν· κ(αὶ) ἀπ' ἐκεῖσε, εἰς |[21] τὸ τοῦ Γριζιάνου παλαιόκαστρον· κ(αὶ) καταντῶσιν εἰς τὸ κόκκινον λιθάριον, κ(αὶ) εἰς τὸν τ(ῆς) Σαλομβρί(ας) ποταμὸν· κ(αὶ) ἔρχονται πρὸς δύσιν διὰ τοῦ χείλους |[22] τοῦ ποταμοῦ αὐτοῦ, κ(αὶ) διακόπτουσι τὸ μεσαίτατον

12 *ἐρασταὶ*] lege *ἐρασταὶ* | 13 *ἐπηρεάξαντες*] lege *ἐπηρεάσαντες* | 21 *Σαλομβρί(ας)*] lege *Σαλαμβρί(ας)*

τοῦ κάμπου ἕως τὸν Πετρόπορον κ(αὶ) κατὰ τὴν ὁδὸν ἄνωθ(εν)· κ(αὶ) φθάνουσιν εἰς τὸ βουνὸν τ(ῆς) Κριτζίνιστας, |[23] κ(αὶ) ἐκεῖσε τελειοῦνται· εἰσὶ δὲ κ(αὶ) τὰ χωρία πάντα τ(ῆς) τοιαύτης ἐπισκοπῆς Γαρδικίου ἅτινα ὑπὸ τὴν αὐτῆς ἐνορί(αν) εὕρηνται, ταῦτα· ἡ Κριτζίνιστα· τοῦ Μπάια· |[24] τὸ Νεοχώριον· ὁ Κοτζίκοβος· ὁ Τζεύχωρος· τὸ Βοστίδι(ον)· ἡ Σταβωρίανις· τοῦ Παπαδοπούλου· τοῦ Γριζιάνου· ἡ Ἁγία Παρασκευὴ· τὸ Τζιγότιον· τοῦ Ζάρκου· ἡ Μαγοῦλα |[25] ὁ Κλοκοτὸς· οἱ Γεωργανάδες, κ(αὶ) οἱ Τζουκαλάδες. Ἐν τούτοις οὖν πᾶσιν ἐζήτησ(εν) αὖθις ἐμπόνως ὁ διαληφθεὶς ἱερώτ(α)τ(ος) μ(ητ)ροπολίτης Λαρίσσης κὺρ Νεόφυτος, |[26] κ(αὶ) παρὰ τ(ῆς) ἡμῶν μετριότ(η)τ(ος) π(ατ)ριαρχικοῦ ἐπιτυχεῖν κ(αὶ) ἐπιβεβαιωτικοῦ ἐπικυρωτικοῦ γράμματος αὐτῆς· εἴς τε τὰ παλαιγενῆ π(ατ)ριαρχικὰ τίμια γράμμ(α)τ(α), κ(αὶ) εἰς τὸ τοῦ |[27] πρὸ ἡμῶν ἀοιδίμου π(ατ)ριάρχου κυροῦ Ἱερεμίου σιγγιλιῶδες ἐπιβεβαιωτήριον γράμμα τοῦ ἱεροκυκλίου αὐτῶν· ὡσᾶν ὦσιν ἅπαντα ἀκατάλυτά τε κ(αὶ) ἀδιάσειστα |[28] παντελ(ῶς), εἰς αἰῶνας μακραίωνας· οὗ δὴ κ(αὶ) τετύχηκε πάντως, ὡς εὐλόγου ὄντος τοῦ αἰτήματος· ἔνθέν τοι κ(αὶ) γράφοντες ἰδοὺ διὰ τοῦ |[29] παρόντος ἡμετέρου π(ατ)ριαρχικοῦ κ(αὶ) ἐπικυρωτικοῦ γράμματος, ἀποφαινόμεθα εὐλόγως κ(αὶ) ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι παρακελευόμεθα· ἵνα ἀπὸ τοῦ νῦν |[30] κ(αὶ) εἰς τὸ ἑξῆς εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα, διαμένωσιν ἀκίνητα κ(αὶ) ἀμεταποίητα παντελ(ῶς) τὰ ὅρια αὐτὰ τ(ῆς) ἁγιωτάτης ἐπισκοπ(ῆς) Γαρδικίου· |[31] κ(αὶ) μηδέποτε ἕξη ἄδειαν ὅλως ὁ κατὰ καιροὺς ἐν αὐτῇ εὑρισκόμενος ἐπίσκοπος, ἐκβῆναι τῶν ὁρίων αὐτοῦ· μὴ δὲ παράτινος ἄλλου ἱερωμ(έν)ου |[32] ἢ κ(αὶ) λαϊκοῦ, το παράπαν διασειόμενα, ἢ τοοιονουν ὅλως μετακινούμενα ὅπως μὴ ὁ βουληθεὶς παρασαλεῦσαι ταῦτα, ἢ συγχῆσαι κἂν κ(α)τ(ὰ) μικρόν, |[33] εἰ μὲν ἀρχιερεὺς εἴη ὁ τοιοῦτος, στερισκόμενος ἔσται πάσης ἀρχιερατικῆς ἐνεργεί(ας) κ(αὶ) τάξεως, κ(αὶ) κατακεκριμένος ἐπὶ παντὸς δικαστηρίου κ(αὶ) πόρρω ἐκδι|[34]ωκόμενος, κ(αὶ) περὶ τὸν ἴδιον πάντως κι[νδ]υνεύων βαθμ(ὸν)· εἰ δ' αὖ λαϊκὸς ἴσως τύχη, ὑπ' ἀφορισμὸν γενήσεται ἄλυτον κ(αὶ) αἰώνιον ὡς ἀπειθὴς |[35] κ(αὶ) παρήκοος τ(ῆς) καθ' ἡμῶν ἁγιωτάτης τοῦ [Χ(ριστ)οῦ] μεγάλης ἐκκλησί(ας)· εἰ δέ γε τυχὸν ἱερεύς, ἀργὸς

35-36 *μὴ μέταιρε ... οἱ π(ατέ)ρες σου*: Παροιμ. κβ΄ 28

27 *σιγγιλιῶδες*] lege *σιγιλλιῶδες* | *ὡσᾶν*] lege *ὡς ἂν* | *ὦσιν*] lege *ὦσιν* | 32 *τοοιονουν*] lege *τὸ οἱονοῦν* | *συγχῆσαι*] lege *συγχύσαι*

πάσης ἱεροπραξί(ας) γ[έν]οιτο· μὴ μέταιρε γάρ φησιν ἡ θεία |[36] γραφή, ὅρια ἅπερ διέθεντο οἱ π(ατέ)ρες [σ]ου· ὅθεν κ(αὶ) εἰς τὴν περὶ τούτων πάντων δήλωσιν κ(αὶ) βεβαίωσιν, [ἐ]γενετο κ(αὶ) τὸ παρὸν π(ατ)ριαρχικ(ὸν) ἐπικυρωτικ(ὸν) |[37] βεβαιωτικὸν γράμμα τ(ῆς) ἡμῶν μετ[ριό]τ(η)τ(ος) κ(α)τ(ὰ) τὴν εἰλικρινῆ ἀπαίτησιν τοῦ δηλωθέντος ἱερωτάτου μ(ητ)ροπολ[ί]του Λαρίσσης· ὑπερτίμου τὲ κ(αὶ) |[38] ἐξάρχου δευτέρας Θετταλί(ας) κ(αὶ) πάσης [Ἑλλ]άδος κ(αὶ) τὸν τόπον ἐπέχοντος τοῦ Ἐφέσου· ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι ἀγαπητοῦ ἀ[δ]ελφοῦ κ(αὶ) συλλειτουργοῦ τ(ῆς) ἡμ(ῶν) |[39] μετριότ(η)τ(ος) κυροῦ Νεοφύτου· κ(αὶ) ἐπεδόθη α[ὐτ]ῷ τε κ(αὶ) τῇ κατ' αὐτὸν ἁγιωτάτη μ(ητ)ροπόλει, εἰς μόνιμον κ(αὶ) δι[ηνεκῆ] τὴν ἀσφάλειαν πάντοτε κ(αὶ) εἰς |[40] ἀναντί\ρ/ρητον τὴν ἀπόδειξιν· ἐν ἔτ[ει], ἑπτακισχιλιοστῷ, πεντηκοστῷ πέμπτω:
† μηνὶ Φευ[ρ]ουαρίῳ, ἰν(δικτιῶν)ος ε^ης^: † |[41]

† Διονύσιος ἐλέω Θ(εο)ῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλ(εως) Νέ(ας) Ῥώμης |[42] καὶ οἰκουμενικὸς π(ατ)ριάρχης: †

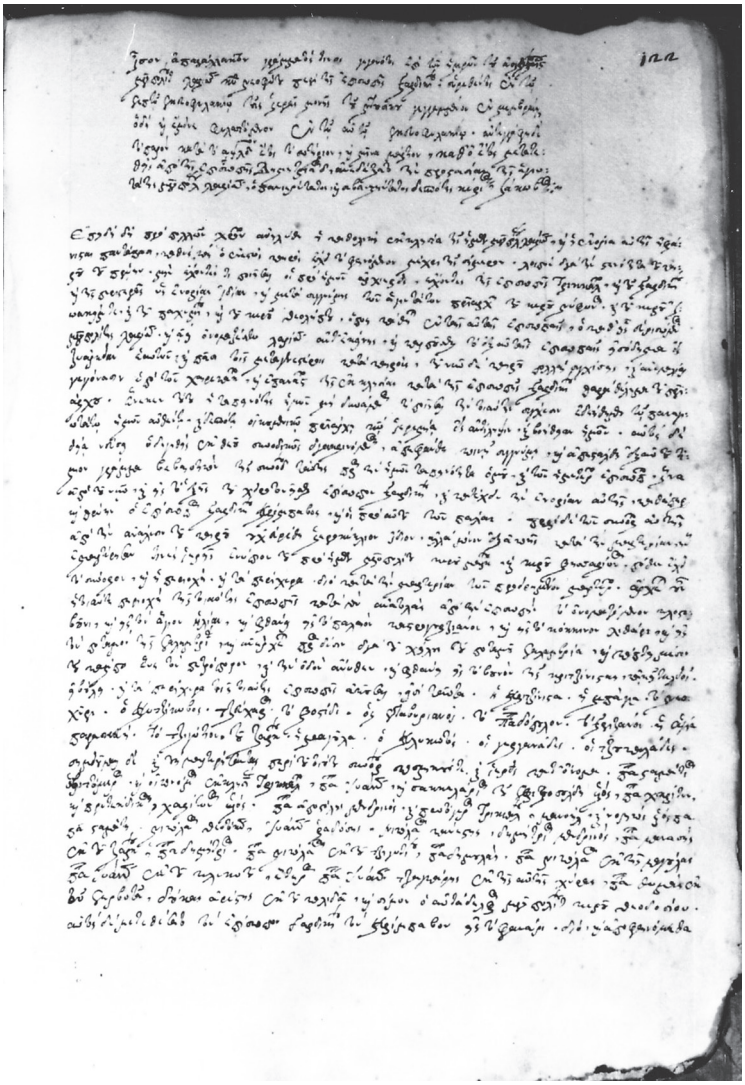

Εἰκ. 1. Κώδ. *ΕΒΕ 1471*, f. 122r (Καλουσιος, *Ὁ κώδικας Τρίκκης*, σ. 219).

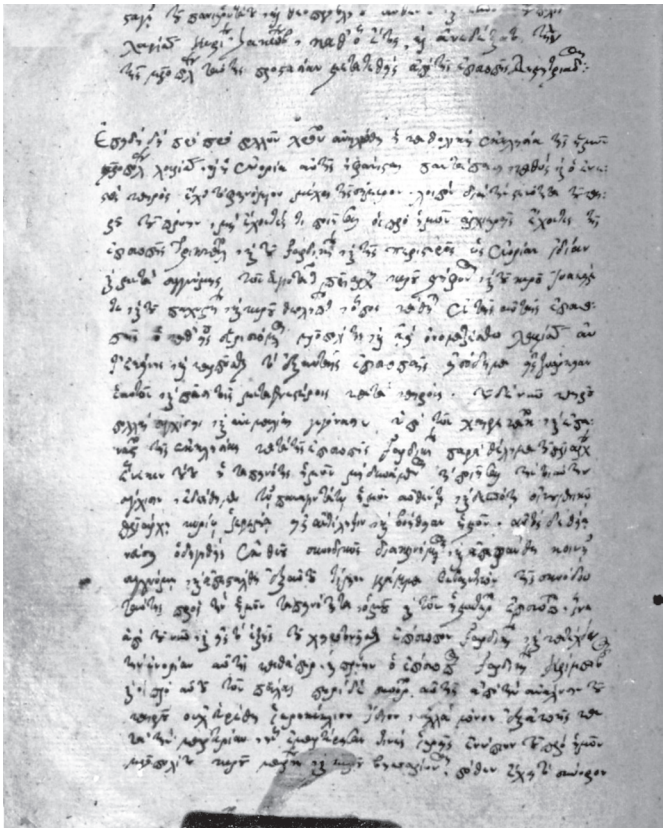

Εἰκ. 2. Κώδ. *ΕΒΕ 1472*, f. 122v (φωτ. Δ. Καλούσιος).

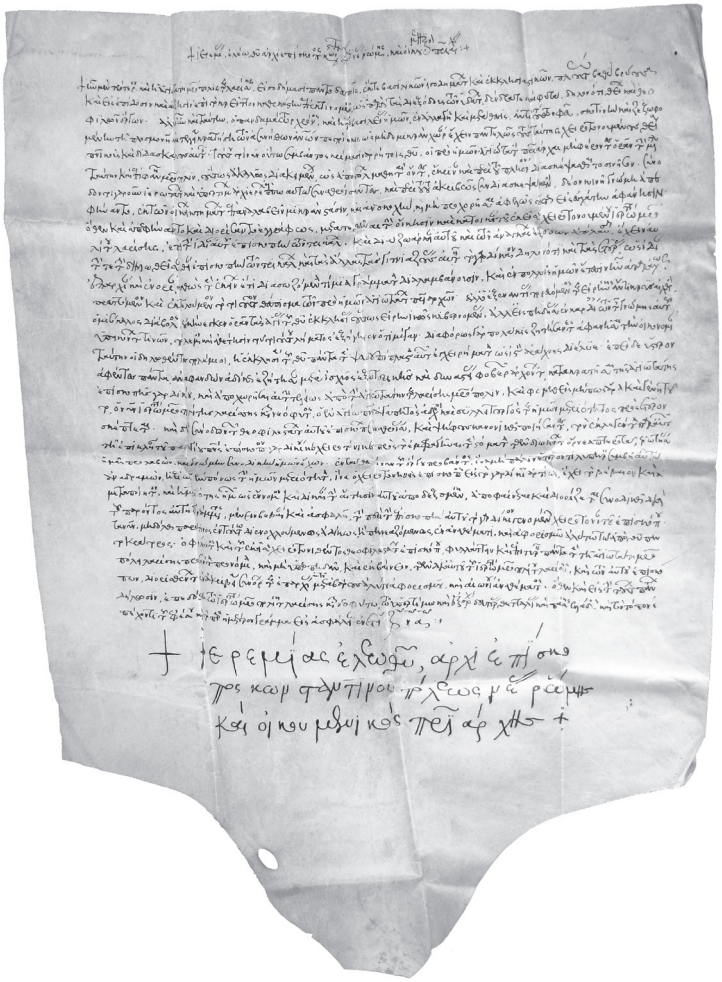

Εἰκ. 3. Πατριαρχικὸ *γράμμα* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ (ἔτ. 1542/43).

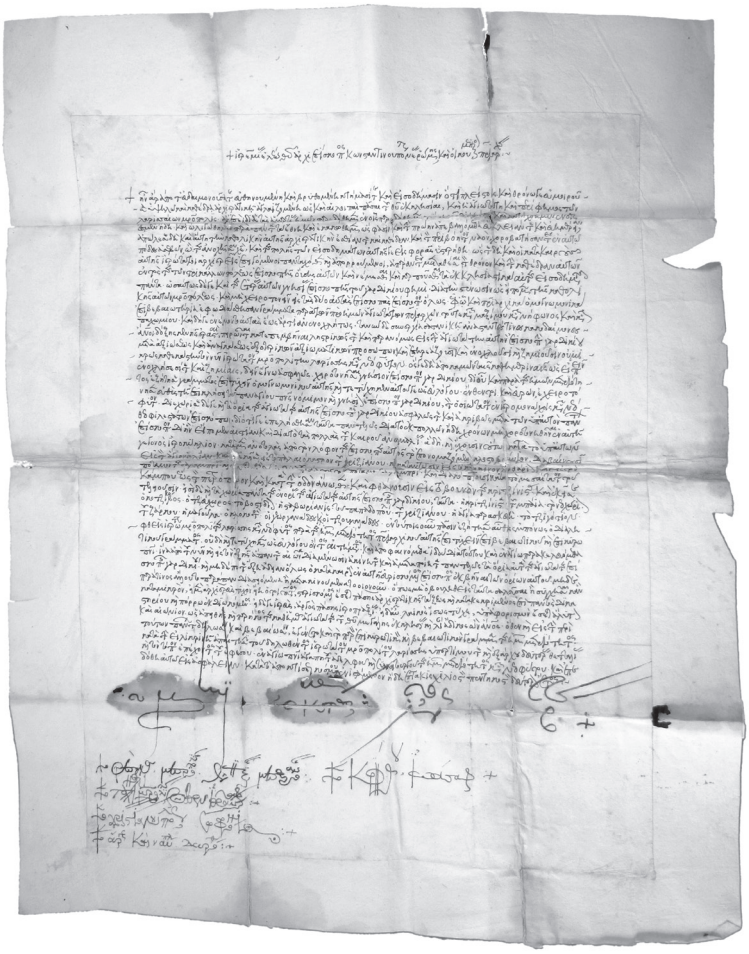

Εἰκ. 4. Πατριαρχικὸ *γράμμα* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Ἱερεμία Α΄ (ἔτ. 1543).

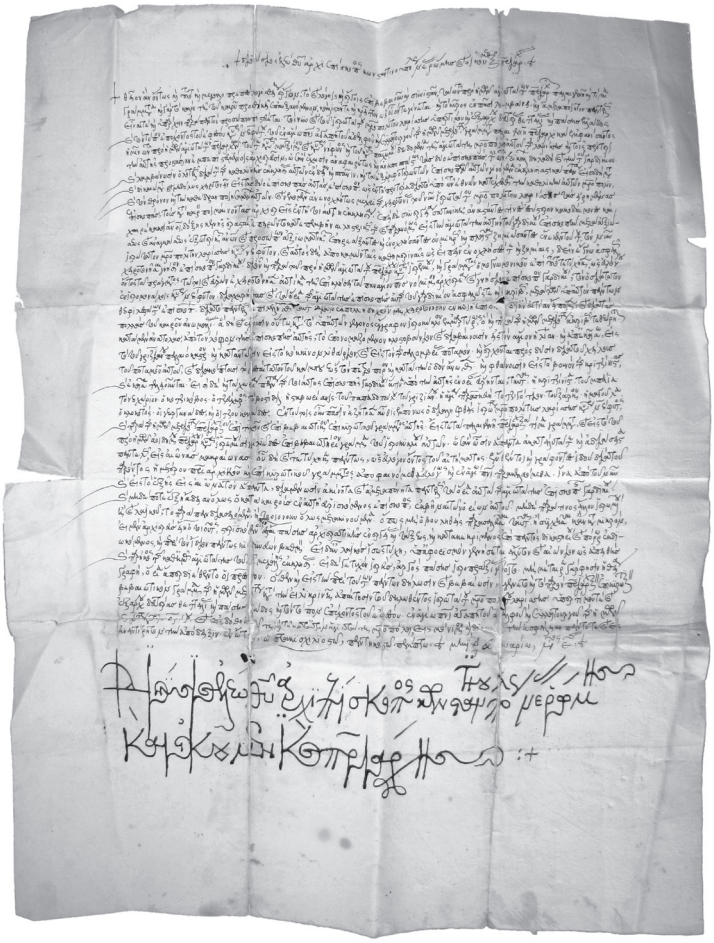

Εἰκ. 5. Πατριαρχικὸ *γράμμα* τοῦ οἰκουμενικοῦ πατριάρχη Διονυσίου Β΄ (ἔτ. 1547).

The Re-establishment of the bishopric of Gardikion, Trikala, (1541/42) A Contribution to the Ecclesiastical History of Thessaly during the Early Ottoman Period

In 1542 the Patriarch of Constantinople Jeremiah I decided to re-establish the bishopric of Gardikion (east of Trikala), proclaiming Neophytos as its first bishop, subject to the metropolitan of Larissa Neophytos I. The re-establishment was a request of the foretold metropolitan because of the *ataxia* and the many abnormalities that took place that time by the so called "gloater and rebel of Church" against the bishopric of Gardikion and against the will of the Patriarch.

In our study, we try to examine this subject and we attempt to enlighten some obscure points such as the identity of all those who were potentially responsible for this turbulence in the ecclesiastical life of Thessaly in the beginning of 16th century, as well as the reasons behind all these.

Theofili Kampianaki

Preliminary Observations on the Reception of Flavius Josephus in Byzantine Historical Writings: The Accounts of John Zonaras, Niketas Choniates and Michael Kritovoulos*

Καὶ ῥεῖ γε ὁ νοῦς αὐτῷ, ῥεῖ δὲ καὶ ἡ γλῶττα μάλ' ἀπροσκόπτως, κατὰ τοὺς ἐν πεδίοις ἰόντας ποταμοὺς ἀλύπῳ καὶ ὁμαλῷ ῥεύματι, καὶ μὴ διὰ πετρῶν τινων καὶ ῥηγμάτων ὀχληρῶς ἐπιτρέχοντας, καὶ τὸν νοῦν εὖ μάλα καὶ τὴν ἀκοὴν τῶν ἔγγιστ' αὐτοῖς προσέχειν ἀναγκάζοντας ἀεί· καὶ ῥεῖ γε μὴν ἔτι ποτίμου τινὸς καὶ διειδοῦς τοῦ ὕδατος.
Theodore Metochites, *Περὶ Ἰωσήπου*, in: *Theodore Metochites on ancient authors and philosophy (Semeioseis gnomikai 1-26 and 71)*, ed. K. Hult, Gothenburg 2002, 146. 7-12 (treatise 15, section 1)[1].

The author who is so much admired for his mind and expression, both likened in this passage to a river which runs smoothly, is Flavius Josephus,

* This article is based on a lecture I gave at the Institut für Klassische Philologie, University of Bern. I would like to thank Professor Gerlinde Huber-Rebenich, Professor Katharina Heyden, Professor René Bloch and Dr Anthony Ellis for their invitation to present my work in Bern and for the stimulating discussions that gave me food for thought for this paper. I would like to thank also the anonymous reviewers of the journal for their useful observations.

1. *His thought as well as his tongue flow completely unhindered, like rivers which run through plains, effortlessly and with an even flow, not laboriously through rocks and rifts, forcing the minds and ears of those nearby to pay very close attention to them. And it flows with a drinkable and clear water* (Theodore Metochites, *On Josephus*, trans. K. Hult, in: *Theodore Metochites on ancient authors* ..., ed. Hult, 147). The translation is slightly amended at the beginning of the segment. The phrase *κατὰ τοὺς ἐν πεδίοις ἰόντας ποταμοὺς* is translated by Hult as: *like rivers whose course runs over level ground*.

the famous historian of the first century AD[2]. This striking metaphor is included in the introductory section of a treatise, dedicated to Josephus, written by Theodore Metochites, the polymath and highly erudite scholar of the fourteenth century[3]. The elements praised by Metochites in this treatise are primarily the stylistic and linguistic virtues of Josephus' writings, such as the clarity and simplicity of his language, as well as his skill in the composition of orations. The patriarch Photios of Constantinople, a similarly highly learned Byzantine intellectual, in his well-known collection of book reviews, the *Bibliotheca*, also praises Josephus for his literary and stylistic qualities[4]. Byzantine literati and writers also showed a keen interest in Josephus' works as historical sources, particularly the *Jewish Antiquities* (henceforth: *Antiquities*) and the *Jewish War* (henceforth: *War*)[5]. Already

2. A comprehensive overview of Josephus' biography and oeuvre can be found in S. Mason, *Josephus and the New Testament*, Peabody [2]2003; A *Companion to Josephus*, ed. H. Howell-Chapman – Z. Rodgers, Chichester 2016. For studies of Josephus and his writings against the contemporary historical context, see T. Rajak, *Josephus: The Historian and His Society*, London [2]2002; *Flavius Josephus and Flavian Rome*, ed. J. Edmondson – S. Mason – J. Rives, Oxford 2005; *Josephus and Jewish history in Flavian Rome and Beyond*, ed. J. Sievers – G. Lembi, Leiden 2005 particularly for investigations into the Josephus' literary production in Flavian Rome against his Jewish background. See also the older H. Thackeray, *Josephus: The Man and the Historian*, New York 1929 [repr. 1967]; L. Feldman, Flavius Josephus Revisited: The Man, His Writings, and His Significance, in: *Aufstieg und Niedergang der römischen Welt: Geschichte und Kultur Roms im Spiegel der neueren Forschung*, v. 2. Principat, 21.2, ed. H. Temporini – W. Haase, Berlin 1984, 763-862.

3. For general information on the life and works of Theodore Metochites, see the introductory sections in *Theodore Metohites on Philosophic Irony and Greek History: Miscellanea 8 and 93*, ed. and trans. P. Agapitos – K. Hult – O. Smith, Nicosia 1996; *Theodore Metochites' Stoicheiosis Astronomike and the Study of Natural Philosophy and Mathematics in Early Palaiologan Byzantium*, ed. B. Bydén, Gothenburg 2003; *Θεόδωρος Μετοχίτης, Οἱ δύο βασιλικοὶ λόγοι*, ed. I. Polemis, Athens 2007; *Θεόδωρος Μετοχίτης. Βυζάντιος ἢ Περὶ τῆς Βασιλίδος Μεγαλοπόλεως*, ed. I. Polemis, Thessaloniki 2013. See also M. Hinterberger, Studien zu Theodore Metochites, *JÖB* 51 (2001), 285-319.

4. Photios, *Bibliotheca*, ed. R. Henry, v. 1, Paris 1959, cod. 47 and cod. 76 (Josephus). For Photios' treatment of Josephus, see also J. Schamp, Flavius Josèphe et Photios, *JÖB* 32/3 (1982), 185-196.

5. Flavius Josephus, *Antiquitates Judaicae*, ed. B. Niese, in: *Flavii Iosephi Opera*, vols 1-4, Berlin 1885-1892; Flavius Josephus, *De bello Judaico libri vii*, ed. B. Niese, in: *Flavii Iosephi Opera*, v. 1, Berlin 1895.

from the time of Eusebius of Caesarea, Christian writers employed Josephus' writings as sources for early Christian history, the contents of which perfectly complemented the books of the Old and the New Testaments.

Considering the great influence the works of Josephus exerted on both the Latin and the Greek literature in the Middle Ages, it is surprising that the reception of the Jewish historian in Byzantine texts has attracted limited attention so far. An exception, of course, is the valuable contribution of Heinz Schreckenberg, who, in a series of studies, examined the presence of Josephan material in late antique and medieval writers, both in the West and the East[6]. A helpful overview of the ways in which several Byzantine writers, particularly chroniclers and historians, employed Josephus' writings is offered in a study by Steven Bowman, published in 1987[7]. More recently, articles by Tomasso Leoni and Nigel Wilson on the textual transmission of the Josephan corpus have also touched upon the interest exhibited by Byzantine intellectuals in Josephus[8]. These studies have now paved the way for more thorough investigations into the impact of Josephus' writings on the Byzantine tradition, both on particular literary genres and particular authors.

The subject is certainly vast. My intention in this article is to make some preliminary remarks about the uses to which Josephan material is put in Byzantine historical writings, taking as case studies the twelfth-

6. H. Schreckenberg, *Die Flavius-Josephus-Tradition in Antike und Mittelalter*, Leiden 1972; Idem, *Rezeptionsgeschichtliche und textkritische Untersuchungen zu Flavius Josephus*, Leiden 1977; Idem, The Works of Josephus and the Early Christian Church, in: *Josephus, Judaism, and Christianity*, ed. L. Feldman – G. Hata, Detroit 1987, 315-324; Idem, Josephus in Early Christian Literature and Medieval Christian Art, in: H. Schreckenberg – K. Schubert, *Jewish Historiography and Iconography in Early and Medieval Christianity*, Assen 1992, 1-138; Idem, Zu Flavius Josephus: Plädoyer für eine neue Editio maior critica des griechischen Textes, *Journal for the Study of Judaism* 38 (2007), 513-529.

7. S. Bowman, Josephus in Byzantium, in: *Josephus, Judaism ...*, ed. Feldman – Hata [see n. 6], 362-385.

8. T. Leoni, The Text of the Josephan Corpus. Principal Greek Manuscripts, Ancient Latin Translations, and the Indirect Tradition, in: *Companion* [n. 2], ed. Howell-Chapman – Rodgers, 307-321; N. Wilson, Observations on the editio princeps and Two Neglected Manuscripts of the Greek Text, *International Journal of the Classical Tradition,* v. 23: *Special Issue: The Reception of Josephus in the Early Modern Period*, ed. M. Goodman – J. Weinberg, 2016, 172-179.

century chronicle of John Zonaras, the thirteenth-century history of Niketas Choniates and the fifteenth-century history of Michael Kritovoulos. I selected these three texts, as they are indicative of the different ways in which Josephus' works were employed in Byzantine historical narratives. An issue to which I would like to draw particular attention is the references of these authors to Josephus, and their implications, some of which might not have been straightforward for the audience to understand. I shall try to demonstrate that, by referring or alluding to Josephus' texts, or even by appropriating aspects of Josephus' reputation, Byzantine intellectuals were attempting to assert their credentials as skilled writers.

Let us begin with the twelfth-century chronicle of John Zonaras, the so-called *Epitome of Histories*, a text which was very popular in the Greek-speaking world during the Middle Ages[9]. Zonaras' chronicle starts with the biblical Creation and ends in 1118, the year when the emperor Alexios I Komnenos passed away. The section of the chronicle dedicated to Jewish history contains abundant material from Josephus' *Antiquities* and *War*[10]. However, as has been shown by Benedikt Niese, the editor of Josephus' writings, and Theodor Büttner-Wobst, one of the editors of Zonaras' chronicle, Zonaras did not make direct use of the *Antiquities*. He had access to an epitome of the work instead[11]. This epitome is the one exploited by

9. Ioannis Zonaras, *Annales*, ed. M. Pinder – T. Büttner-Wobst, 3 vols, Bonn 1841-1897. General information on Zonaras and his chronicle can be found in H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, v. 2, Munich 1978, 416-419; I. Grigoriadis, *Linguistic and Literary Studies in the Epitome historion of John Zonaras*, Thessaloniki 1998; A. Karpozilos, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι, τόμος Γ΄ (11ος-12ος αι.)*, Athens 2009, 465-489; W. Treadgold, *The Middle Byzantine Historians*, Basingstoke 2013, 388-399; T. Kampianaki, Plutarch's Lives in the Byzantine Chronographic Tradition: The Chronicle of John Zonaras, *BMGS* 41 (2017), 15-29; Eadem, *John Zonaras' Epitome of Histories (12th Century): A Compendium of Jewish-Roman History and Its Readers*, DPhil Thesis, University of Oxford 2017; L. Neville, *Guide to Byzantine Historical Writing*, Cambridge 2018, 191-199.

10. These are Books 1 to 6 of Zonaras' chronicle, which are included in Zonaras, *Annales*, v. 1. The section of the work dealing with the Jewish past is discussed in Kampianaki, *A Compendium of Jewish-Roman History*, 41-54 and 61-68.

11. Josephus, *Antiquitates*, v. 1, xxiii-xxvii. T. Büttner-Wobst, Die Abhängigkeit des Geschichtschreibers Zonaras von der erhaltenen Quellen, in: A. Fleckeisen, *Commentationes Fleckeiseniana*e, Leipzig 1890, 121-170.

Niese for his edition of the *Antiquities*. It was published separately by the same scholar in 1896 on the basis of nine manuscripts that date from the fourteenth to the sixteenth centuries[12]. In all the codices, the work is transmitted anonymously. It is unfortunate that the oldest manuscript that preserves this epitome, the thirteenth-century Vatopedianus 386, was unknown to the editor[13]. A new critical edition of this text should definitely take into account the Vatopedi manuscript. Niese tentatively dated the work to the tenth or the eleventh centuries, considering that it was employed as a source by Zonaras. In fact, however, this Byzantine epitome (henceforth: *Be*) could well be dated to earlier than the tenth century, as there is no secure internal, textual evidence to assist us in determining the exact period when the *Be* was written.

There are explicit differences between the *Be* and Zonaras' chronicle. The *Be* is precisely that: an epitome, an abridgement of the *Antiquities*. The anonymous author provides an accurate summary of Josephus' work, copying quite faithfully both the content and the language of his source. He uses the first-person singular and first-person plural in cases where Josephus does too[14], and he also repeats almost word for word the preface and the epilogue of the *Antiquities*. He does not add anything of his own. Neither does he embed within his narrative material from external sources. The writer, moreover, accurately follows Josephus' division of his material into 20 books.

In his chronicle, Zonaras does not simply reproduce the text of the *Be*. His purpose is not to offer another summary of Josephus' work; instead, he tries to employ the material of the *Be* to form the basic compositional structure of his presentation of the Jewish past. In cases where the chronicler

12. *Flavii Josephi Antiquitatum Iudaicarum epitome*, ed. B. Niese, Berlin 1896. Some information on this epitome can be found in Schreckenberg, *Die Flavius-Josephus-Tradition*, 128-130; Idem, Zu Flavius Josephus, 518-519; D. Levenson – T. R. Martin, Akairos or Eukairos? The Nickname of the Seleucid King Demetrius III in the Transmission of the Texts of Josephus' *War* and *Antiquities*, *Journal for the Study of Judaism* 40 (2009), 307-341.

13. E. Lamberz, Zwei Flavius-Josephus-Handschriften des Athosklosters Vatopedi, *Rheinisches Museum* 139 (1996), 295-307.

14. See, for example, *Antiquitatum Iudaicarum epitome*, 1.10-11; 1.14; 139.34; 368.2; 368.12-15. Cf. Josephus, *Antiquitates*, v. 1: 5.4-5 (proem); 5.10 (proem); v. 2: 376.5 (Book 10, section 210); v. 4: 318.17 (Book 20, section 254); 319.7-12 (Book 20, sections 258-259) respectively.

has access to sources that furnish a new store of material, he systematically mixes this material with the information from the *Be*. Even if the external sources available to Zonaras are not directly connected to the main narrative line, he is determined to use it for his composition. For example, before recounting Alexander the Great's visit to Jerusalem, an episode that is included in Book 11 of the *Antiquities* (and Book 11 of the *Be*), Zonaras digresses from his narrative to provide a short summary of Plutarch's *Life of Alexander*[15]. Also, the biblical books of Judith and Tobit, which are not among those of the Jewish Torah, are left out by Josephus in the *Antiquities* and, consequently, from the *Be* too. Zonaras, however, who follows the Septuagint and has these books at his disposal, considers the stories of Judith and Tobit edifying and incorporates them into his chronicle[16]. The author, moreover, does not repeat the division into 20 books that we find in the *Antiquities* and the *Be*, preferring to include his entire narrative of Jewish history in the first one of the two extensive volumes of his chronicle[17]. As these remarks indicate, Zonaras treats the Josephan material he draws from the *Be* with great freedom, much greater than the unknown writer of the *Be*.

Looking carefully at the type of information that is commonly omitted from the *Be*, one can notice that its author is keen on heavily abbreviating or leaving out of his text many of the extensive speeches that appear in the *Antiquities* and that are attributed by Josephus to biblical figures. An indicative example is the section of the *Be* that is dedicated to the story of Joseph, on which Josephus seems to place special emphasis in his work[18]. The oration of Judah, who pleads with Joseph to show mercy towards their brother, Benjamin, and release him for the sake of Jacob, their father, is not picked up at all by the epitomator[19]. Likewise, Joseph's emotional speech

15. Zonaras, *Annales*, v. 1, 329.9-353.10. In general for Zonaras and Plutarch, see M. Manfredini, Due codici di excerpta plutarchei e l'*Epitome* di Zonara, *Prometheus* 18 (1992), 123-215; Idem, Due codici di excerpta plutarchei e l'*Epitome* di Zonara (II parte), *Prometheus* 19 (1993), 1-25; Kampianaki, Plutarch's *Lives,* 20-21.

16. Zonaras, *Annales*, v. 1, 247.1-260.15.

17. For the division of Zonaras' chronicle into volumes, see Kampianaki, *A Compendium of Jewish-Roman History*, 38-40.

18. S.-J. Pearce, Pity and Emotion in Josephus' Reading of Joseph, *Journal of Biblical Literature* 133 (2014), 858-862.

19. The speech is included in Josephus, *Antiquitates*, v. 1, 111-115 (Book 2, sections

to his brothers, in which he reveals his identity, is summarized in only two lines of text in Niese's edition of the *Be*[20]. Of course, omitting or abridging lengthy speeches was an easy way for the author of the *Be* to compress the narrative in his source. What is important to note is that this practice was certainly convenient for Zonaras. It is telling that, in the preface of his chronicle, Zonaras himself expresses his disapproval of historians who include in their works extensive orations (attributed, for example, to demagogues, generals and emperors)[21]. From this perspective, for Zonaras the *Be* was a particularly useful intermediary source, not only because it was a readily available abridged version of the *Antiquities*, but also because it largely eliminated a feature of Josephus' text –the presence of speeches– that did not accord with Zonaras' tastes.

Interestingly, the *Be* exhibited another feature that must have been much to Zonaras' liking. Following Josephus, the epitomator often provides an explanation of Hebrew names and terms. He mentions, for example, that the name *Melchizedek* (*Μελχισεδέκ*) means *just king* (*βασιλεὺς δίκαιος*) in Hebrew[22], and that the term *babel* (*βαβὲλ*) means *confusion* (*σύγχυσις*)[23]. Drawing on the *Be*, Zonaras repeats these pieces of information in his own work[24]. The chronicler is known to have had a keen interest in the origin and meaning of terms[25]. Giving an account of the history of Rome, he pays attention to Latin terms that can be found in his sources, Dio and Plutarch, and frequently explains to his readers their meaning in Greek[26]. In one of his other works, too – his commentary on canon law – Zonaras makes use of

140-158). It is absent from the corresponding section of the *Be*: *Antiquitatum Iudaicarum epitome*, 20.

20. See *Antiquitatum Iudaicarum epitome*, 20. Cf. Josephus, *Antiquitates*, v. 1, 115-116 (Book 2, sections 161-166).

21. Zonaras, *Annales*, v. 1, 5.20-21, 6.1-6.

22. See *Antiquitatum Iudaicarum epitome*, 6. Cf. Josephus, *Antiquitates*, v. 1, 44 (Book 1, section 181).

23. See *Antiquitatum Iudaicarum epitome*, 10. Cf. Josephus, *Antiquitates*, v. 1, 26 (Book 1, section 117).

24. See Zonaras, *Annales*, v. 1, 34.20-22 (for *Melchizedek*) and 30.10 (for *babel*).

25. Grigoriadis *Studies* [n. 9], 197-198.

26. R. Macrides, Perception of the Past in the Twelfth-century Canonists, in: *Byzantium in the Twelfth-Century: Canon Law, State, and Society*, ed. N. Oikonomides, Athens 1991, 589-599, at 592 (footnote 15).

Latin terms, providing their equivalent in Greek[27]. It would appear therefore that one of the reasons why Josephus' material appealed to Zonaras is because it satisfied his lexicographical interests.

This point brings our discussion to the manner in which Zonaras employs his Josephan material in general, using both the *Be* and the *War*. One of the key features of Zonaras' account of the Jewish past is the great emphasis he places on the connection of his text to Josephus. The chronicler makes repeated references to the *Antiquities* and the *War*, making clear that much of his information derives ultimately from these works. A search in the *Thesaurus Linguae Graecae* database shows that Josephus is the most frequently cited author in Zonaras' chronicle, with Zonaras referring to the writer by name on fifty-three occasions. It is characteristic that, in cases where the chronicler wishes to enhance or confirm the veracity of what he says, he employs lengthy word-for-word quotations from the *Be*. This can be seen, for instance, in Zonaras' conclusion of the biblical story of Noah. The writer remarks that Noah died at the age of 950.To address the doubts his readers might have about Noah's longevity, he quotes *verbatim* an extensive passage from his source, which explains why Noah enjoyed such a long life[28]. Also, recording the birth of Christ, he copies word for word the short section found in the eighteenth book of the *Antiquities* dedicated to the life of Jesus, the much-debated *Testimonium Flavianum*[29].

A further consideration is that Zonaras occasionally compares short pieces of information collected from the Old Testament with bits of text from Josephus. He closely examines his sources and indicates slight differences between the descriptions of a certain place or a certain event. For example, he makes a detailed comparison between the description of the Holy Temple

27. Grigoriadis, *Studies*, 185-190.

28. Zonaras, *Annales*, v. 1, 28.18-19. Cf. Josephus, *Antiquitates*, v. 1, 24 (Book 1, chapter 105).

29. Zonaras, *Annales*, v. 2, 431.12-432.21. Cf. Josephus, *Antiquitates*, v. 4, 151-152 (Book 18, sections 63-64). The authenticity of the *Testimonium Flavianum* is widely contested: see K. Olson, A Eusebian Reading of the *Testimonium Flavianum*, in: *Eusebius of Caesarea: Tradition and Innovations*, ed. A. Johnson – J. Schott, Washington 2013, 97-114; L. Feldman, On the Authenticity of the *Testimonium Flavianum* attributed to Josephus, in *New Perspectives on Jewish Christian Relations*, ed. E. Carlebach – J. Schechter, Leiden 2012, 14-30.

of Solomon in the *Be* and its description in the Kings[30]. He records the points on which the two accounts agree or disagree, and provides accurate references to the sections of the *Antiquities* where this material is included. He also pays considerable attention to the different terms or the different names given by the Bible and by Josephus for the same thing[31].

The fact that Zonaras sought in these ways to stress the strong link of his chronicle to Josephus indicates the high esteem in which he held the works of the Jewish writer, considering them to be almost as reliable as the Bible. For the chronicler, the use of material derived from the *Antiquities* and the *War* clearly added importance, authority and appeal to his account. His numerous explicit references to the *Antiquities* and the *War* reveal not only his own appreciation of Josephus as a historian, but also that of his contemporary audience. The chronicler's intention was not simply to acknowledge the principal sources from which much of his Jewish material was taken, but, more importantly, to establish in the eyes of his readers the strong dependence of his text on Josephus' works.

Zonaras makes direct use of Josephus' *War*, a work that is dedicated largely to military history and is replete with information on strategies and military operations. Such subjects were not particularly appealing to the chronicler, who, in his preface, is critical of historians that discuss at length battles, army encampments and the geography of battlefields[32]. Understandably, therefore, he greatly condenses this kind of material from the *War*. It is characteristic, for instance, that the capture of Jotapata by Vespasian, an event to which Josephus pays great attention, is barely mentioned by the chronicler, who notes only that the emperor besieged the city for forty days and that Josephus, the head of the defenders, was taken prisoner[33]. One point that the author makes clear, despite heavily abridging the Josephan text, is that the internal conflict among the Jewish sects of the time was the critical factor in the collapse of the war against the Romans and the destruction of the Holy City[34]. This reflects Zonaras' understanding

30. Zonaras, *Annales*, v. 1, 146.16-147.5.

31. See, for instance, Zonaras, *Annales*, v. 1, 21.19-20, 59.18-21, 69.18-19.

32. Zonaras, *Annales*, v. 1, 4.7-19.

33. Zonaras, *Annales*, v. 1, 524.9-13.

34. Zonaras, *Annales*, v. 1, 524.16-19, 525.12-21, 527.1-4.

of civil war as one of the core themes of Josephus' *War*. Noteworthy is also the fact that the chronicler describes in considerable detail the disastrous effects of famine and plague on the people of Jerusalem during the siege of the city[35]. In fact, he takes from Josephus some of the harshest images, if not the harshest, that we can find throughout his chronicle, such as the image of mothers who *grabbed their infants' food out of their mouths* (*ἀφήρπαζον ἐξ αὐτοῦ τοῦ στόματος τὰς τροφὰς* [...] *βρεφῶν*) or the image of children and young men who *were wandering around market places like shadows and collapsing* (*ὡς εἴδωλα κατὰ τὰς ἀγορὰς περιήεσαν, καὶ κατέπιπτον*)[36]. It is evident that, on certain occasions, the chronicler acknowledged and appreciated some of Josephus' literary qualities: the vividness and effectiveness of his narrative.

Turning away now from Zonaras, I would like to devote the second half of this paper to the histories of Niketas Choniates and Michael Kritovoulos, who both draw on Josephus' *War* for their compositions. In his historical account, Choniates, who was born in *c.* 1155 and died in 1217, covers the events from 1118 to 1207, a very turbulent period which saw numerous emperors succeed each other upon the Byzantine throne[37]. He recounts, of course, one of the most devastating events in the history of Byzantium, the sack of Constantinople by the Crusaders of the Fourth Crusade in 1204. In Choniates' *History*, we can find a direct reference to Josephus' *War* when the author recalls a coup, which took place in Constantinople in 1181, and, following that, the desecration of Hagia Sophia[38]. As Choniates tells us, Maria Komnene, daughter of the late emperor Manuel I Komnenos, and her husband, Renier of Montferrat, revolted against Maria of Antioch, who

35. Zonaras, *Annales*, v. 1, 531.10-532.11, 534.5-21 respectively.

36. Zonaras, *Annales*, v. 1, 531.19-20, 534.8-9 respectively.

37. An investigation of Choniates' historical work is offered by A. Simpson in her monograph *Niketas Choniates: A Historiographical Study*, Oxford 2013. See also A. Simpson, Before and After 1204: The Versions of Niketas Choniates' *Historia*, *DOP* 60 (2006), 189-221; *Niketas Choniates: A Historian and a Writer*, ed. A. Simpson – S. Efthymiadis, Geneva 2009; A. Karpozilos, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι*, v. 3 [as in n. 9], 699-728; A. Simpson, From the Workshop of Niketas Choniates: The Authority of Tradition and Literary Mimesis, in: *Authority in Byzantium*, ed. P. Armstrong, London 2013, 259-268; Neville, *Guide* [n. 9], 219-225.

38. Niketas Choniates, *Historia, pars prior*, ed. J. van Dieten, Berlin 1975, 241.9-26.

ruled as queen regent for her young son, the emperor Alexios II. Defeated by the imperial troops, the rebels and their guards sought refuge in the Great Church of Constantinople. The imperial forces clashed with the army under the rebels' command in the outer narthex of Hagia Sophia: many soldiers were injured and one was killed. The two parties eventually reconciled and put an end to the hostilities. Choniates accuses the rebels of recklessly turning against the government. He also blames the imperial authorities for showing no compassion for Maria Komnene's supplications and for staining the house of God with blood, thus committing a serious transgression. Drawing on the *War*, Choniates refers to a historical exemplar, a leading figure in the Roman-Jewish war, Titus, the commander of the Roman forces during the siege of Jerusalem, with whom he compares the political authorities of his own time[39]. The author juxtaposes the actions taken by the imperial government to those of Titus. He tells his readers that Titus persistently tried to save the Second Temple from destruction, as causing harm to such a magnificent work would be an *act hateful to the gods* (*τι θεομισὲς*)[40]. To emphasise the sharp contrast between Titus and the imperial government of his time, he points out that the general acted thus, even though he was a pagan and did not know the God whose temple he was protecting. Contemporary Byzantine leaders, by contrast, even though they had a fear of God, showed no respect for the *most beautiful and holy temple* (*τῷ καλλίστῳ* [...] *καὶ θείῳ ναῷ*) of Hagia Sophia[41].

In this passage, Choniates refers to the well-known episode narrated by Josephus in which Titus opposes the burning of the Temple saying that, even if the Jews took arms against the Romans, the Romans should not seek to avenge the Jews' material objects, let alone to destroy a monumental work that would be an ornament to the Roman state[42]. This episode exemplifies one of the main virtues that characterizes Titus, as portrayed by Josephus: his *ἐπιείκεια*, his clemency[43]. This concept calls to mind, of course, the

39. Simpson, Workshop [n. 37], 263.

40. *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, trans. H. Magoulias, Detroit 1984, 136.

41. Ibidem.

42. Josephus, *War*, 543-544 (Book 6, sections 236-242).

43. There has been much discussion about Josephus' positive portrayal of Titus in the *War* and the writer's motivation behind it. For Josephus' presentation of Titus as a clement

Roman *clementia*, the *restraint of the mind when it is able to take revenge*, as *clementia* is defined by Seneca[44]. Titus did not seek to enact revenge against the Jews by demolishing such a grand building, the Temple of Jerusalem, a meeting place which was of special importance to them. It is precisely a model of clemency that Choniates finds in Josephus' favourable portrayal of the Roman general; the implication is that, had the imperial government yielded to some extent to Maria Komnene's supplications, the pollution and violation of the Great Church of Constantinople would have been avoided.

In addition to employing the Roman general as a historical *exemplum* to criticize contemporary Byzantine leaders, Choniates also partly uses the entire episode where Titus argues against the destruction of the Temple as a literary prototype for the narration of Maria Komnene and Renier of Montferrat' coup. In his work, Josephus imaginatively recreates the scene of a war council in which Titus and his generals gather to decide what should be done with the Temple of Jerusalem. Recording the revolt of 1181, Choniates composes a scene of an assembly, which, much like the council of Titus, addresses the hostilities that may take place in a holy house, in this case the Hagia Sophia[45]. The scene features Renier of Montferrat gathering his guards and troops outside the church and making a speech to them. During the council in Josephus' *War*, a number of Roman commanders urge Titus to destroy the Temple, should the Jews choose to take up arms and fight against them. In this case, they argue, it would be the Jews themselves who would

---

leader, see Z. Yavetz, Reflections on Titus and Josephus, *GRBS* 16 (1975), 411-432, at 423-426. According to Mason, though, Josephus' praise of Titus' clemency might have come across to the contemporary Roman audience as ironic: see S. Mason, Figured Speech and Irony in T. Flavius Josephus, in: *Flavian Rome*, ed. Edmondson – Mason – Rives [n. 2], 243-288. See also T. D. Barnes, The Sack of the Temple in Josephus and Tacitus, in: *Flavian Rome*, ed. Edmondson – Mason – Rives, 129-144, in which it is argued that Josephus' account of the destruction of the Second Temple does not agree with the 'official' Flavian propaganda; J. Rives, Flavian Religious Policy and the Destruction of the Jerusalem Temple, in: *Flavian Rome*, ed. Edmondson – Mason – Rives, 145-166, in which Josephus' presentation of Titus and the Second Temple is regarded as an attempt of the author to understand the contradictory policy of the Flavian emperors towards the Jewish tradition. A study of the different aspects of Titus' image, as constructed by Josephus, see J. S. McLaren, Josephus on Titus: The Vanquished Writing about the Victor, in: *Josephus and Jewish history* [n. 2], 279-295.

44. Seneca, *De Clementia*, ed. and trans. S. Braund, Oxford 2009, 2.3.1.

45. Choniates, *Historia*, 238-239.

have provoked the burning of the Temple. In Choniates' *History*, Renier's speech to his followers includes similar statements, although the parallels between the corresponding passages are not linguistically identical. Renier urges his soldiers to oppose the imperial troops in Hagia Sophia, as it is the imperial forces who wish to attack and kill them. Renier argues that it is not an unholy act for someone to defend himself, implying that it will be the imperial government who will be to blame for the sacrilege that will take place in Hagia Sophia. It would appear that the Byzantine historian took some inspiration from the dramatized episode of the war council he found in the *War* and attempted to create himself a vivid scene that would enhance the dramatic effect of his narrative. Choniates appeals here to the most learned and rhetorically accomplished Byzantine readers, inviting them to acknowledge and appreciate the adaptation of elements of Josephus' account in his own.

The same is true for another passage in which Choniates draws on the *War*, the account of the siege of Didymoteichon in Thrace by the Bulgarian ruler Kalojan, in 1206[46]. As Choniates recounts, the inhabitants of the city resisted the Bulgars, forcing Kalojan to leave with *his ambition thoroughly quenched by failure*[47]. Alexander Kazhdan has noted that, when relating the siege of Didymoteichon, the author imitates the language used by Josephus for his narrative of the siege of Jotapata by Vespasian[48]. Individual terms and phrases in the *War* that relate to the military manoeuvres of the Romans appear in Choniates in connection with the attack of the Bulgars. Vocabulary used to describe the opposition of the Jews in Jotapata is employed to show the valor of the defenders of Didymoteichon. The use of Josephan language in this case has a rhetorical function; Kalojan's forces are implicitly presented as being as great as those of Vespasian and the resistance of the locals as great and as brave as that of the inhabitants of Jotapata. Challenging his audience to recognize these literary allusions, Choniates seeks to emphasize in the eyes of his readers the magnitude of the siege of Didymoteichon.

---

46. Choniates, *Historia*, 632ff.

47. The quotation is found in: Choniates, *Historia*, 633, 53; *Annals*, trans. Magoulias, 347.

48. Choniates starts using the *War* from: Josephus', *War*, 295ff. (Book 3, section 152ff.). See A. Kazhdan, Looking Back to Antiquity: Three Notes, *GRBS* 24/4 (1983), 375-377; Simpson, Workshop, 263.

The third historical account I will discuss is that by the late Byzantine author, Michael Kritovoulos, a man from a notable family from the island of Imbros, who composed a history of Sultan Mehmed II, the conqueror of Constantinople[49]. The five books of Kritovoulos' work, recount the events from 1451 to 1467, covering the demise of Constantinople in 1453, the conquest of other regions of Byzantium and the Sultan's attempts to rebuild the former Byzantine capital. Kritovoulos belonged to those local Greek aristocrats, who, after the fall of Constantinople, defected to the Ottomans. He was appointed by Mehmed governor of Imbros and retained his office until 1466, when the island was captured by the Venetians. He dedicated his history to the Sultan, commemorating his deeds and projecting a favourable image of the Ottoman ruler.

In the prologue of his work, Kritovoulos mentions Josephus by name, drawing a parallel between Josephus' *War* and his own historical account[50]. The relevant extract is as follows: *εἰ δέ τινες ἐν καιροῖς ἰδίοις τῶν πραγμάτων ἐπιστατοῦντες μοχθηρίᾳ φύσεως κακοὶ γεγόνασι περὶ τὴν ἀρχὴν καὶ τοῖς πράγμασιν οὐκ εἰς δέον ἐχρήσαντο, οὐκ ἔστι τοῦτο τοῦ γένους ἁμάρτημα, ἀλλὰ τῶν κακῶς τε καὶ ὡς οὐκ ἔδει χρησαμένων τοῖς πράγμασιν· οὓς καὶ δίκαιον μόνους εὐθύνειν, ἀλλὰ μὴ τοῦ γένους κατηγορεῖν, ὥσπερ δὴ καὶ τοὺς ἀγαθοὺς νῦν ἐπαινεῖν καὶ τὰ τούτων ἔργα ἐκ παντὸς τρόπου θαυμάζειν τε καὶ κοσμεῖν καὶ μὴ διὰ τὴν ἐνίων ῥᾳθυμίαν τε καὶ κακίαν ἀποστερεῖν ἐθέλειν τούτους τῶν ἐπαίνων καὶ τῶν ἄθλων τῆς ἀρετῆς· ἀλλ' οὐ δίκαιον. τοῦτο τοίνυν καὶ Ἰώσηπος ὁ Ἑβραῖος εἰδὼς φιλαλήθης ὢν καὶ τοῖς πράγμασι καλῶς ἐφιστῶν ἐπαινεῖ μὲν ἐν τῷ τῆς ἁλώσεως βιβλίῳ τὴν Ῥωμαίων τύχην καὶ ἀρετὴν καὶ τῷ λόγῳ φιλαλήθως ἐπαίρει, καθάπτεται δὲ τῶν ἐν τῷ γένει φανέντων κακῶν τούς τε μηδὲν ἠδικηκότας τῶν ὀνειδῶν ἀπαλλάττει· ὃ δὴ καὶ ἡμεῖς*

49. For some general information on Kritovoulos and his work, see D. R. Reinsch, Kritoboulos of Imbros: Learned Historian, Ottoman Raya and Byzantine Patriot, *ZRVI* 40 (2003), 297-311; M. Angold, *The Fall of Constantinople to the Ottomans*, Harlow 2012, 66-68; A. Karpozilos, *Βυζαντινοί Ιστορικοί και Χρονογράφοι. Τόμος Δ΄ (13ος-15ος αι.)*, Athens 2015, 315-347; Neville, *Guide* [n. 9], 308-311.

50. For an analysis of Kritovoulos' preface, see H. Shapiro, Legitimizing the Ottoman Sultanate in Early Modern Greek, *Journal of Turkish Studies* 42 (2014), 285-316 (particularly at 290-293); M. de Bakker, Explaining the End of an Empire: The Use of Ancient Greek Religious Views in Late Byzantine Historiography, *Histos* Supplement 4 (2015), 127-171.

ἐξ ἅπαντος τρόπου ποιήσομεν μηδὲν ὑποστειλάμενοι τὸ παράπαν, ἀλλ' ἐν πᾶσι τό τε προσῆκον καὶ τὴν ἀλήθειαν σῴζοντες[51].

It is no surprise that Kritovoulos finds similarities between Josephus' *War* and his own narrative of the expansion of the Ottoman Empire[52]. Indeed, there are striking similarities in the circumstances in which the two authors produced their historical writings. Both Josephus and Kritovoulos related the loss of a city landmark for their nation, entered the service of the conquerors and created their works supported by the patronage of the new rulers.

For Kritovoulos, the author of the *War* was a fine example of a historian who praised the remarkable achievements of the conquerors of his homeland, trying at the same time to display some of the virtues of his own people. As has been argued by Steve Mason, the Jewish writer 'distinguishes cleanly between the bad political choices made by some of his people and the national-ethnic character'[53]. Josephus hints at one such bad political choice in the prologue of his *War*, when he says that, during the siege of Jerusalem, *those responsible* (*οἱ αἴτιοι*) for the current misfortunes of the Jews were given the opportunity by Titus to change their mind[54]. Apparently, they did

51. Michael Kritovoulos, *Historia*, ed. D. R. Reinsch, Berlin 1983, 14.31-15.14. Cf. *History of Mehmed the Conqueror by Kritovoulos*, trans. C.T. Riggs, Princeton 1954; repr. Westport 1970: *And if certain individuals, who in their own times had the responsibility for affairs, have by the depravity of their character misdirected the affairs of empire and have not made proper use of circumstances, this is not a fault of the nation, but of those who have badly and wrongfully misused their opportunities. They alone should justly be held responsible, and the nation should not be condemned. In the same way the good should now be praised and their good deeds admired in every way and honored. We should not desire to deprive them of praise and of the rewards of virtue because of the indolence and wickedness of others, for this would not be just. This is what Josephus, the Hebrew, a truthful man well acquainted with the facts, recognizes in his book about the capture [of Jerusalem]. He praises the skill and valor of the Romans, and exalts them very truthfully in his discourse. He also reproaches the evils which appeared within his own nation, but he frees from blame those who had done no wrong. This is what I also shall try by all means to do, not shrinking in the least but preserving in every respect what is fitting and true.*

52. For some observations on the use of Josephus by Kritovoulos, see Reinsch's introduction in Kritovoulos, *Historia* [n. 51], 56*-58*.

53. S. Mason, Josephus' *Judean War*, in: *Companion*, ed. Howell-Chapman – Rodgers [n. 2], 13-34, at 26.

54. Josephus, *War*, 5, 9-11.

not do so. One can detect the subtle influence of Josephus' work on the way Kritovoulos tries to strike a balance in his account, extoling the martial skills of Mehmed and several Ottoman generals, while simultaneously portraying the Byzantines as brave and courageous. Following a line of thinking similar to that of Josephus, Kritovoulos notes in the excerpt quoted above that, if the rulers of a nation are not capable of managing the affairs of the state and do not handle political power as they ought, one should not blame the entire nation for the mismanagement of public affairs, but only the leaders who are at fault. This remark may be a veiled critique of the emperor Constantine XI Palaiologos and his counsellors, who, during the siege of Constantinople, turned down Mehmed's proposal to surrender the city and live in peace afterwards, retaining their belongings[55].

There is a particularly interesting point in the aforementioned extract of Kritovoulos' preface: the fact that Josephus praises the achievements of the Romans, the conquerors of the Jews, and condemns the mistakes of his own people is not explained in terms of his defection to the Roman side. Instead, it is ascribed to the fact that the Jewish historian was seeking to write the truth in his works, an idea that is stressed twice in this short excerpt: first with the use of the epithet *φιλαλήθης* (*truth-loving*) and secondly with the adverb *ἀληθῶς* (*truthfully*).

Before delving into Kritovoulos' text, it is necessary to say a few words about the characterization truth-loving that is very commonly attributed to Josephus in Christian sources, both Greek and Latin, as Schreckenberg indicated a long time ago in his book on the *Flavius-Josephus-Tradition*[56]. Christian writers would often highlight Josephus' commitment to truth for apologetic reasons: to account for and justify their employment of his works, despite the fact that he was a Jew. Several examples offer us an insight into the textual contexts in which the characterization of Josephus as a truth-loving author usually appears. We read in the ninth-century chronicle of George the Monk, for instance, that truth-loving Josephus recalls in his text

55. Kritovoulos, *Historia*, 41, 27-37. According to Angold, *The Fall* [n. 49], 66, Kritovoulos favoured Demetrios Palaiologos, the brother of Constantine IX and despot of Mistras. After the fall of Constantinople, Kritovoulos attempted to promote the appointment of the despot Demetrios as governor of Imbros and Lemnos. His attempts, however, were not successful.

56. Schreckenberg, *Flavius-Josephus-Tradition* [n. 6], 96-97.

both John the Baptist and Christ[57]. The well-known ecclesiastical historian of the fourteenth century Nikephoros Kallistos Xanthopoulos reports that Christ was born in Bethlehem during a period when a census was being carried out, at a time when Roman Quirinius was governor of Syria. He notes that the census of Quirinius is also recorded by the truth-loving Josephus in his *Antiquities*[58]. In his work on astronomy, another fourteenth-century scholar, Theodore Meliteniotes, relies on the testimony of Josephus, who is a *truth-loving man* (*φιλαλήθης ἀνὴρ*), to convince to his readers that the descendants of Seth, a son of Adam, indeed invented the *most noble science* (*ὑπέρσεμνον ὄντως μάθημα*) of astronomy[59].

The belief that Josephus' works were truthful often emerges from other, equally explicit, statements. An indicative example is provided by one of the epistles of the fifth-century theologian, Isidore of Pelusium. Turning against the Jews, who *surpassed every wickedness* (*πᾶσαν ὑπερβαλλόμενοι κακίαν*) and *believed to neither the prophets, nor God himself* (*οὐ μόνον τοῖς προφήταις οὐκ ἐπίστευσαν, ἀλλ' οὐδὲ αὐτῷ τῷ Θεῷ*), Isidore singles out Josephus because he offered a truthful paraphrasing of the Old Testament[60]. A contemporary of Isidore's, Theodoret of Cyrus, in his exegesis of the Book of Daniel, underlines that Jews regarded Daniel as a prophet, as is attested by Josephus, who *could not bring himself to conceal the truth* (*τὴν δὲ ἀλήθειαν κρύπτειν οὐκ ἀνεχόμενος*), despite not being a Christian[61]. According to the twelfth-century chronicler, Michael Glykas, Jeremiah's prophecies about the destruction of Jerusalem were fulfilled with the conquest of the city by the Romans, as is recounted by Josephus in the *War*[62]. Glykas tellingly adds that it was the truth itself that made a Jew, rather than a foreigner, record the misfortunes of his own people.

---

57. George the Monk, *Chronicon*, ed. C. de Boor, v. 1, Leipzig 1904, 324, 18-20.

58. Nikephoros Kallistos Xanthopoulos, *Historia Ecclesiastica*, in: *PG* 145, col. 661 (Book 1, chapter 10).

59. Theodore Meliteniotes, *Tribiblos Astronomique, Livre I*, ed. R. Leurquin, Amsterdam 1990, v. 1, 96.20-24 (chapter 1).

60. Isidore of Pelusium, *Lettres (1214-1413)*, ed. P. Évieux, v. 1, Paris 1997, epistle 1259, lines 1-12.

61. Theodoret of Cyrus, *Interpretatio in Danielem*, in: *PG* 81, col. 1544, 21-25 [The translation is taken from *Theodoret: Commentary on Daniel*, translated with an Introduction and Notes by R. Hill, Atlanta 2006, 327].

62. Michael Glykas, *Annales*, ed. I. Bekker, Bonn 1836, 443, 10-12.

This range of examples illustrates that phrases emphasizing the truthfulness of Josephus' writings are almost always connected with a prominent figure or a notable event in the history of Christianity. Even in a text of a 'scientific' character, such as the astronomical work of Theodore Meliteniotes, pointing to the truthfulness of the *Antiquities* serves doctrinal purposes: to make the audience believe that the origins of astronomical knowledge indeed go back to biblical figures, which implies that the study of the sky and the stars is not at odds with Christian teachings. Thus, one can conclude that, in the Byzantine literary tradition, statements about the truth hidden in Josephus' works relate to the Christian truth, a link which would have been understood by both writers and their audiences.

To return to Kritovoulos' narrative: the historian was apparently familiar with the reputation of Josephus as a truth-loving author. However, this virtue of Josephus does not appear here in connection with Christian history. Kritovoulos uses this established feature of the Josephan tradition in a distinctively unique way, stripping it of its religious connotations. As the Byzantine historian states, Josephus knew very well that it was unfair to fail to acknowledge the virtues of remarkable men and to exalt their achievements. It was unfair, in other words, to hide the truth. Josephus' *φιλαλήθειαν*, his commitment to truth, relates primarily to this: namely his desire to restore and preserve the historical truth in his writings. It was because of Josephus' aim of establishing the historical truth that he spoke highly of the Romans and exposed the faults of his own nation. The reason why Kritovoulos interprets Josephus' truthfulness in this way is that he seeks to downplay the impact of Josephus' personal ties with Vespasian and Titus, his benefactors, on his attitude towards the Romans in his history.

The Byzantine historian twists the common meaning of Josephus' characterization as a truth-loving author and links it to the historical truth in order to serve his own purposes. In a sense, he tries to project the virtue of Josephus' truthfulness onto himself. Indeed, Kritovoulos highlights in his prologue that, in all things, he *shall use the utmost care to tell the truth* (*τἀληθοῦς πλεῖστον λόγον ποιούμενος*). At the end of his preface quoted earlier, he explains that, just like the writer of the *War*, he is going to record *what is fitting and true*. By likening himself to Josephus, he conveys the message that his admiration of the military skills and accomplishments of his own benefactor, Mehmed, should not be ascribed to his career in

the service of the Sultan, but to his commitment to truth and his wish to transmit the historical truth in his work.

Conclusions

It is now time to reach some conclusions. The accounts of Zonaras, Choniates and Kritovoulos give us an idea of the ways in which Josephus' writings were employed in Byzantine historical works: as sources of information and literary prototypes. Zonaras evidently regarded the *Antiquities* and the *War* as accurate and prestigious texts, the use of which would have a positive impact on his readers' perception and evaluation of his own chronicle. Hence, he frequently cites Josephus by name, drawing attention to the reliance of his narrative on the Jewish author. The use of Josephus by Choniates and Kritovoulos is more understated. In the case of Choniates, it is clear that the figure of Titus, as depicted in the *War*, provides him with a standard against which to assess contemporary leaders. However, only very learned members of Choniates' audience would be able to identify the sophisticated literary influences of Josephus' account in his own one. Kritovoulos makes a direct reference to "truth-loving" Josephus. Nevertheless, he plays with this commonplace in the Josephan tradition and implicitly adjusts its undertones to indicate that Josephus' propensity to speak the truth is connected to his desire to record the historical truth. He thus points to the historical truth that underlies Josephus' praise of the Roman conquerors and by extension the truth behind Kritovoulos' own favorable portrayal of Mehmed, his benefactor.

The repeated, explicit references by Zonaras to Josephus and the subtle adaptation of elements from the Josephan corpus and the Josephan tradition by Choniates and Kritovoulos exemplify the two ways in which Byzantine literati employed the works of a reputed author, such as Josephus, in their compositions. What is important is that both acted as means through which educated Byzantines sought to emphasize their superior scholarly knowledge and to assert their authority as accomplished authors. In a culture in which learned men recited their compositions and aimed to display their erudition to fellow intellectuals, the use of elements from the Josephan tradition might well earn them quite a few points in the battle of wits within their circle of cultivated acquaintances.

Προκαταρκτικες Παρατηρησεις στο Θεμα της Προσληψης του Φλ. Ιωσηπου στα Βυζαντινα Ιστοριογραφικα Κειμενα: Οι περιπτώσεις του Ιωάννη Ζωναρά, του Νικήτα Χωνιάτη και του Μιχαήλ Κριτόβουλου

Το παρόν άρθρο επικεντρώνεται στην χρήση στοιχείων από τα έργα *Ιουδαϊκή Αρχαιολογία* και *Ιουδαϊκός Πόλεμος* του Φλαβίου Ιωσήπου από τους Βυζαντινούς ιστοριογράφους. Λαμβάνοντας ως παραδείγματα τον Ιωάννη Ζωναρά, τον Νικήτα Χωνιάτη και τον Μιχαήλ Κριτόβουλο, επισημαίνεται πώς οι Βυζαντινοί ιστοριογράφοι χρησιμοποιούσαν τον Ιώσηπο ως πηγή πληροφοριών και ως λογοτεχνικό πρότυπο. Είναι χαρακτηριστικό ότι ο Ζωναράς κάνει πάμπολες ονομαστικές αναφορές στον Ιώσηπο, γεγονός που αποδεικνύει ότι θεωρούσε τα έργα του αξιόπιστα και τα εκλάμβανε ως πηγές που θα προσέδιδαν κύρος στο κείμενό του. Ο Χωνιάτης και ο Κριτόβουλος χρησιμοποιούν τον Ιώσηπο με λιγότερο εμφανή τρόπο. Ο πρώτος παρουσιάζει λογοτεχνικές επιρροές από τον Εβραίο συγγραφέα που μόνο αναγνώστες με αξιόλογη μόρφωση θα μπορούσαν να αναγνωρίσουν. Ο δεύτερος αξιοποιεί ένα σύνηθες χαρακτηριστικό που αποδίδεται από Χριστιανούς συγγραφείς στον Ιώσηπο, την *φιλαλήθειάν* του, προσαρμόζοντάς το ώστε να υποδηλώνει την ιστορική αλήθεια του Ιωσήπου, και κατ' επέκτασιν την ιστορική αλήθεια που χαρακτηρίζει την δική του αφήγηση. Για να επιδείξουν στο κοινό την λογιοσύνη και την ευρυμάθειά τους, οι Βυζαντινοί συγγραφείς είτε χρησιμοποιούσαν σαφείς αναφορές στον Ιώσηπο, είτε αξιοποιούσαν τα έργα του με πιο σύνθετο τρόπο.

Αναστασιος Σινακος

Γυαλινο Νομισματικο Σταθμιο (Εξαγιο) με Παρασταση του Αγιου Νικολαου

Στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού φυλάσσεται ένα εξαιρετικά σπάνιο, λόγω της παράστασής του, –και μοναδικό κατά πάσα πιθανότητα– γυάλινο νομισματικό σταθμίο*:

ΒΥμ 72/4. Γυάλινο νομισματικό σταθμίο (εξάγιο)

Προέλευση: Συλλογή Ζάκου (αγορά από ΥΠ.ΠΟ.)

Διάμετρος: 2,6 εκ.

Πάχος: 0,3-0,2 εκ.

Βάρος: 3,6 γρ.

Χρονολόγηση: τέλος 5ου-μέσα 7ου αι.

Έχει χρώμα γαλαζοπράσινο και είναι ημιδιαφανές. Στην κοίλη επιφάνεια απεικονίζεται μέσα σε κύκλο εμπίεστη παράσταση μετωπικής γενειοφόρας ανδρικής προτομής με φωτοστέφανο. Αριστερά και δεξιά της μορφής υπάρχει η εξής κάθετη επιγραφή: Θ | ΝΙ | Κ, – Ο | Λ |Α, : ὁ ἅ(γιος) Νικόλα(ος). Πάνω από το φελόνιο φαίνεται στους ώμους του το ωμοφόριο, στο οποίο διακρίνεται αριστερά σταυρός σχηματικά αποδοσμένος. Με το αριστερό χέρι κρατά κλειστό βιβλίο, ίσως το Ευαγγέλιο, ενώ το δεξιό δεν είναι καλά ορατό.

Κατάσταση διατήρησης: Συγκολλημένο, με μικρές απώλειες υλικού στην περίμετρο (βλ. εικ. 1).

---

* Ευχαριστώ για την άδεια δημοσίευσης του σταθμίου τον συνάδελφο αρχαιολόγο δρα Αναστάσιο Αντωνάρα, και το Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας του αντικειμένου. Θερμές ευχαριστίες οφείλω επίσης στον δρα C. Entwistle, επιμελητή του Βρετανικού Μουσείου, όπως και στην αρχαιολόγο κ. Ι. Κολτσίδα-Μακρή για τις χρήσιμες υποδείξεις τους· επίσης στους ανώνυμους κριτές του άρθρου για τις καίριες παρατηρήσεις τους.

Τα γυάλινα σταθμία ήταν, με ελάχιστες γνωστές ώς τώρα εξαιρέσεις, νομισματικά, και μάλιστα χρησίμευαν για τον υπολογισμό του βάρους του σόλιδου και των υποδιαιρέσεών του. Από ό,τι μάλιστα φαίνεται, τα χρησιμοποιούσαν ως βάρη μεμονωμένων χρυσών νομισμάτων, αφού για μεγαλύτερα χρηματικά ποσά χρησιμοποιούσαν ως μέτρο ποσότητα χρυσών νομισμάτων αντίστοιχη με την ονομαστική αξία των πρώτων[1].

Κατά το παρελθόν υπήρξε ανάμεσα στους ερευνητές, οι οποίοι ασχολήθηκαν με το θέμα, διχογνωμία αν και κατά πόσο τα γυάλινα σταθμία –συνήθως με τη μορφή νομίσματος– χρησίμευαν ως βάρη νομισματικά. Και αυτό επειδή μεταξύ άλλων πολλές φορές το βάρος τους δεν αντιστοιχεί στο ακριβές βάρος των χρυσών νομισμάτων[2]. Όμως μετά από στατιστική ανάλυση άνω των πεντακοσίων (500) γυάλινων σταθμίων, που έγινε πρόσφατα, διαπιστώθηκε ότι το μεγαλύτερο ποσοστό αυτών των αντικειμένων χρησιμοποιούνταν για την εξακρίβωση του ακριβούς βάρους του σόλιδου (θεωρητικό βάρος 4,55 γρ.) και των υποδιαιρέσεών του, ενώ μικρός μόνον αριθμός από τον συνολικό του δείγματος αφορούσε βάρη εμποριά[3].

---

1. S. Bendall, *Byzantine Weights: An Introduction*, London 1996, 60. E. Schilbach, Maß und Gewicht in Byzanz, στο: *Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert*. Katalog der Ausstellung im Erzbischöflichen Diözesanmuseum Paderborn, έκδ. C. Stiegemann, Mainz 2001, 244-247: 245-247. Π. Κατσωνη, Το *εξάγιον* και η στάθμιση του φόρου, στο: *Φιλοτιμία. Τιμητικός τόμος για την ομότιμη καθηγήτρια Α. Σταυρίδου-Ζαφράκα*, έκδ. Θ. Κορρες – Π. Κατσωνη – Ι. Λεοντιαδης –Α. Γκουτζιουκωστας, Θεσσαλονίκη 2011, 291-305: 301. Σύμφωνα με τη συγγραφέα η θεσμοθέτηση του βάρους του χρυσού νομίσματος ως βασικής μονάδας βάρους για τη στάθμιση του χρυσού, αλλά και η κοπή νομισματικών σταθμίων παραδίδεται, κατά την έκφρασή της, από νομοθετική ρύθμιση του Μ. Κωνσταντίνου, η οποία χρονολογείται στο 325. Υπήρχαν όμως και εξαιρέσεις στη χρήση των γυάλινων νομισματικών σταθμίων. Βλ. ενδεικτικά τη μελέτη: E. Schilbach, Glasgewichte für Follis-Prägungen aus der Zeit des Kaisers Justinos II, *BZ* 98/2 (2005), 495-501, στην οποία παρουσιάζονται γυάλινα νομισματικά βάρη κατασκευασμένα για τον έλεγχο χάλκινων νομισμάτων.

2. J. Forien de Rochesnard, *Album des poids antiques*, v. 3, Paris 1978, 66-72. C. Entwistle, Late Roman and Byzantine Weights and Weighing Equipment, στο: *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*, έκδ. E. Jeffreys – J. Haldon – R. Cormack, New York 2008, 38-46: 44.

3. C. Entwistle, Byzantine Weights, στο: *The Economic History of Byzantium From the Seventh through the Fifteenth Century*, v. 2, ed. by Angeliki E. Laiou, Washington D.C., 2002, 611-614 [=Βυζαντινὰ σταθμία, στο: *Οἰκονομικὴ Ἱστορία τοῦ Βυζαντίου. Ἀπὸ τὸν*

Οι ερευνητές διακρίνουν επτά (7) κύριες κατηγορίες γυάλινων σταθμίων[4]. Κάποια από αυτά φέρουν προτομές αξιωματούχων και επιγραφές, η πλειονότητα όμως φέρει μόνο μονογραφήματα – συμπαγή ή σταυρόσχημα – κυρίως επάρχων. Τα πολλά εκατοντάδες μονογραφήματα, που έχουν εντοπιστεί, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ανήκουν όχι μόνο σε επάρχους της Κωνσταντινούπολης, αλλά και σε επάρχους άλλων πόλεων του Κράτους, όπως η Αλεξάνδρεια και η Αντιόχεια, εφόσον δεν έχουν διασωθεί πλήρεις κατάλογοι με τα ονόματα τέτοιου είδους αξιωματούχων[5].

Δεν έχουν όμως φτάσει ώς τις μέρες μας – πολύ πιθανόν, επειδή από τα έως σήμερα γνωστά δεν υπήρξαν ποτέ, γυάλινα νομισματικά σταθμία με παραστάσεις αγίων[6].

Πώς εξηγείται τότε η παράσταση προτομής του αγίου Νικολάου στο συγκεκριμένο γυάλινο σταθμίο;

7ο ἕως τὸν 15ο αἰῶνα, τ. Β΄, έκδ. Α. Λαΐου, ελλ. έκδ. αναθεωρημένη και συμπληρωμένη, Ἀθήνα 2006, 341-348]: 611, 614 (341, 347). Στη σελίδα 611 (341) ο Entwistle επισημαίνει ότι το βάρος του σόλιδου παρουσίαζε διακυμάνσεις, ενώ συγχρόνως φαίνεται απίθανο το διοικητικό σύστημα της αυτοκρατορίας να ήταν σε θέση να επιβάλει ένα ενιαίο σταθμητικό σύστημα. Βλ. και Schilbach, Glasgewichte, 495. Στη σελίδα αυτή ο Schilbach ομολογεί, αφού έχει αναφέρει κάποια προβλήματα της έρευνας, ότι υπάρχει γενική αποδοχή πως τα γυάλινα νομισματικά σταθμία χρησίμευαν για την εξακρίβωση του βάρους του σόλιδου και των υποδιαιρέσεών του, αλλά και των ελλιποβαρών σολίδων. Βλ. και Entwistle, Late Roman and Byzantine Weights, 39-40.

4. Entwistle, Late Roman and Byzantine Weights, 44.

5. D. Feissel, Le préfet de Constantinople, les poids-étalons et l'estampillage de l'argenterie au VIe et au VIIe siècle, *Revue Numismatique* 28 (1986), 119-142. Bendall, *Byzantine Weights*, 60. Είναι σημαντικό να τονιστεί –όπως σημειώνει και ο Bendall στην ανωτέρω σελίδα του πονήματός του– ότι, εφόσον πολλά ονόματα επάρχων δεν έχουν διασωθεί, είναι σχεδόν αδύνατο να αποδοθούν όλα τα σταθμία σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Βλ. και Entwistle, Byzantine Weights, 612 [=Βυζαντινὰ σταθμία, 342-343]. Ο συγγραφέας σε αυτές τις σελίδες σημειώνει ότι: «Χωρὶς ἀμφιβολία, κατὰ τὸν 6ο καὶ τὸν 7ο αἰῶνα ὁ λειτουργὸς αὐτὸς (εν. ο έπαρχος της Κωνσταντινούπολης) ἦταν ὑπεύθυνος γιὰ τὴν ἔκδοση τῶν γυάλινων σταθμίων, ἐνῶ τὸν 9ο αἰῶνα πλέον, σύμφωνα μὲ τὸ *Ἐπαρχικόν βιβλίον*, τὸν βρίσκουμε νὰ ἀσκεῖ στὴν πρωτεύουσα τὸν ἀποκλειστικὸ ἔλεγχο σὲ κάθε μέτρο βάρους ἢ μέτρησης». Βλ. και Του Ιδιου, Late Roman and Byzantine Weights, 44-45.

6. Υπάρχουν μόνο γυάλινα νομισματικά σταθμία με παράσταση προτομής του Ιησού Χριστού. Βλ. Entwistle, Byzantine Weights, 614 [=Βυζαντινὰ σταθμία, 347-348].

Πριν προσπαθήσουμε να απαντήσουμε στο ανωτέρω ερώτημα, είναι χρήσιμο να λεχθούν κάποια πράγματα για τη λατρεία του εν λόγω αγίου στο Βυζάντιο και για την ιστορική εξέλιξη των παραστάσεών του στην τέχνη. Είναι γνωστό ότι η λατρεία του αγίου Νικολάου είχε διαδοθεί στο Βυζάντιο από την προεικονομαχική ήδη εποχή. Αν και η N. Ševčenko, η οποία έχει ασχοληθεί μεταξύ άλλων με τη διαχρονική εξέλιξη της παράστασης του αγίου στη βυζαντινή τέχνη, υποστηρίζει ότι η μορφή του αγίου Νικολάου δεν ήταν ευρέως γνωστή έξω από τα όρια της επαρχίας της Λυκίας, οι γραπτές πηγές μάς πληροφορούν ότι κατά τους 6ο-8ο αι. ναοί του υπήρχαν εκτός από τα Μύρα και στην Κωνσταντινούπολη. Επίσης είναι γνωστό στους ερευνητές ότι εκτός από τον άγιο Νικόλαο, αρχιεπίσκοπο Μύρων (περ. 270-περ. 330) κατά τον 6ο αι. γεννήθηκε και έζησε επίσης στη Λυκία ένας συνονόματός του, γνωστός ως Νικόλαος ο Σιωνίτης, επίσκοπος της πόλης Πινάρων, ο οποίος και αυτός ανακηρύχθηκε άγιος της Εκκλησίας. Χωρίς να είναι με ακρίβεια γνωστό το χρονικό σημείο, κατά το οποίο άρχισε η διαδικασία, πάντως κατά τους αιώνες που ακολούθησαν τον θάνατο του δεύτερου Νικολάου έγινε συγχώνευση των δύο μορφών με αλληλεπιδράσεις στη γραπτή παράδοση, στην οποία εξιστορούνται οι βίοι και τα θαύματά τους. Η προσήλωση στην Ορθοδοξία και η θαυματουργική δράση του αγίου κατά τους 7ο-8ο αι., οπότε το Βυζάντιο είχε να αντιμετωπίσει πολλά προβλήματα στα σύνορα, αλλά και στο εσωτερικό, ήταν ένας από τους λόγους για τη διάδοση της λατρείας του. Βέβαια όλα τα θαύματα αποδόθηκαν στη διάρκεια του χρόνου στη συνενωμένη προσωπικότητα των δύο αγίων[7]. Ενώ λοιπόν η λατρεία του αγίου Νικολάου –στην πραγματικότητα ο συνδυασμός των δύο προαναφερόμενων αγίων– είχε αρχίσει να διαδίδεται στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία από την

7. N. P. Ševčenko, *The Life of Saint Nicholas in Byzantine Art*, Torino 1983, 18-20, 22. Χ. Μαυροπουλου-Τσιουμη – Σ. Ταμπακη, Ο άγιος Νικόλαος. Η απεικόνισή του στις τοιχογραφίες της Καστοριάς, στο: *ΔΩΡΟΝ* (*Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*), Θεσσαλονίκη 2006, 101-115: 101. R. Janin, Les églises byzantines Saint-Nicolas à Constantinople, *EO* 31 (1932), 403-418, όπου υπάρχουν πληροφορίες για τους ναούς του αγίου Νικολάου στην Κωνσταντινούπολη. Σημαντική επίσης είναι η πληροφορία ότι παρεκκλήσι του αγίου βρισκόταν μέσα στους χώρους της Αγίας Σοφίας, βλ. R. Janin, *La Géographie ecclésiastique de l'Empire byzantine. Le siège de Constantinople et le Patriarchat Oecoumenique*, v. III, *Les églises et les monastères*, Paris 1969, 368.

πρωτοβυζαντινή εποχή, από την προεικονομαχική περίοδο έχουν σωθεί ελάχιστες παραστάσεις του, που χρονολογούνται μεταξύ 8ου και 9ου αι., αφού επιπλέον η μορφή του γίνεται πολύ δημοφιλής στην τέχνη μετά την Εικονομαχία. Αυτές οι πρώτες παραστάσεις του αγίου διέφεραν μεταξύ τους, επειδή το πορτρέτο του δεν είχε ακόμη αποκτήσει τα γνωστά χαρακτηριστικά, με τα οποία μάς είναι γνωστός ο άγιος Νικόλαος από τον 11ο κυρίως αι. κ.ε.[8]

Αρχαιότερες όμως από τις προαναφερόμενες παραστάσεις υπάρχουν σε τρία δημοσιευμένα μολυβδόβουλλα[9]. Τα δύο από αυτά –το ένα φέρει στην εμπρόσθια όψη προτομή του αγίου και στην άλλη συμπαγές μονογράφημα, που αναλύεται ως ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΕΠΑΡΧΟΥ[10] και το δεύτερο προτομή του αγίου και σταυρόσχημο μονογράφημα, που αναλύεται ως ΠΕΤΡΟΥ[11]– χρονολογούνται στον 7ο αι. Το τρίτο, που χρονολογείται στο μεταίχμιο 7ου-8ου αι., είναι του μητροπολίτη Κομιτά και φέρει ολόσωμη παράσταση του αγίου Νικολάου[12]. Το μονογράφημα του πρώτου μολυβδόβουλλου, το οποίο ανήκε σε κάποιον έπαρχο, ονομαζόμενον «Νικόλαος», σε συνδυασμό με την ύπαρξη προτομής του αγίου Νικολάου στην άλλη όψη δηλώνει ότι ο συγκεκριμένος έπαρχος θεωρούσε προστάτη του τον ομώνυμο άγιο. Επιπλέον ερευνητές σημειώνουν ότι η απεικόνιση της μορφής του αγίου Νικολάου σε σφραγίδες ήταν ιδιαίτερα δημοφιλής πρακτική ανάμεσα στους πολιτικούς αξιωματούχους του Κράτους, και μάλιστα σε αυτούς, οι οποίοι έδρευαν στην Κωνσταντινούπολη, και ότι η Πόλη υπήρξε στη μέση βυζαντινή εποχή το πιο σημαντικό κέντρο λατρείας του αγίου μαζί με τα Μύρα. Αντίθετα οι αυτοκράτορες και

8. Ševčenko, *Saint Nicholas*, 19-20. E. G. Clare, *St. Nicholas. His Legend and Iconography*, Florence 1985, 28.

9. Σε αυτό το σημείο πρέπει να σημειωθεί ότι σύμφωνα με την A. F. Bachmann, Der heilige Nikolaus der Wundertäter und seine Darstellung in der Ikonenmalerei, στο: *Nikolaus. Ein Heiliger für alle Fälle. Leben-Legenden-Ikonen*, έκδ. E. Haustein-Bartsch, Recklinghausen 2013, 17-42: 25-26 ένα εγχάρακτο σχέδιο σε ναό στο νησί Gemiler κοντά στα Μύρα της Μ. Ασίας παριστάνει πιθανόν τον άγιο Νικόλαο και χρονολογείται στους 6ο-7ο αι.

10. G. Zacos – A. Veglery, *Byzantine Lead Seals*, v. 1/2, Basel 1972, no. 1258 (7th c.).

11. Zacos – Veglery, *Byzantine Lead Seals*, v. 1/2, no. 1258 A (7th c.).

12. V. Laurent, *Le corpus des sceaux de l'Empire byzantin*, v. 5/1, Paris 1965, no. 929 (7th-8th c.).

οι στρατιωτικοί συνήθως δεν επέλεγαν την απεικόνιση της μορφής του αγίου στις σφραγίδες τους[13].

Λαμβάνοντας υπόψη τα ανωτέρω μπορούμε να συμπεράνουμε ότι το γυάλινο νομισματικό σταθμίο, που ανήκει στη Συλλογή του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού, χρονολογείται στο τέλος 5ου-μέσα 7ου αι. και πιθανότατα συνδέεται με τον έπαρχο, ο οποίος εξέδωσε το ανωτέρω μολυβδόβουλλο ή με κάποιον συνονόματό του αξιωματούχο, ο οποίος έζησε κατά την πρωτοβυζαντινή εποχή[14].

Βέβαια ακριβώς λόγω της μοναδικότητας του αντικειμένου είναι σημαντικό να τονιστεί ότι μόνο μία μελλοντική φυσικοχημική εξέταση της σύστασης του υλικού του και μία σύγκριση με τη σύσταση των υπόλοιπων εξαγίων θα διαφωτίσει πλήρως το ζήτημα της χρονολόγησής

---

13. E. Stepanova, The image of St. Nicholas on Byzantine seals, στο: *SBS* 9, έκδ. J.-C. Cheynet – C. Sode, München-Leipzig 2006, 185-195: 191-194. Βλ. και J.-C. Cheynet – B. Caseau, Sealing Practices in the Byzantine Administration, στο: *Orientalia Lovaniensia Analecta* 219, έκδ. I. Regulski – K. Duistermaat – P. Verkinderen, Leuven-Paris-Walpole, MA 2012, 133-148: Οι συγγραφείς υποστηρίζουν ότι η Παναγία και ο άγιος Νικόλαος ήταν οι πιο δημοφιλείς άγιοι –θεωρούνταν οι πιο σημαντικοί μεσολαβητές μεταξύ πιστών και Θεού– για παράσταση σε σφραγίδες, και επιπλέον ότι ο άγιος Νικόλαος υπήρξε πολύ δημοφιλής στους κρατικούς αξιωματούχους της Πόλης και ότι τον είχαν συχνά στις σφραγίδες τους. Επίσης είναι σημαντικό και δείχνει την ιδιαίτερη τιμή, που απολάμβανε ο άγιος στην Κωνσταντινούπολη, ότι η μνήμη του εορταζόταν στον ναό της Αγίας Σοφίας. Βλ. σχετικά *Synaxarium Ecclesiae Constantinopolitanae*, έκδ. H. Delehaye, Bruxelles 1902, 284[8]. Βλ. και J. Cotsonis, Onomastics, gender, office and images on Byzantine lead seals: a means of investigating personal piety, *BMGS* 32/1 (2008), 1-37: 5-7. Από τον πίνακα, που ο συγγραφέας δημοσιεύει στη σ. 7, προκύπτει ότι οι κάτοχοι σφραγίδων δεν προτιμούσαν πάντοτε, μεταξύ 6ου-12ου αι., να απεικονίζουν τους ομώνυμούς τους αγίους στις σφραγίδες. Εξαίρεση σε αυτό αποτελεί ο άγιος Νικόλαος, ο οποίος σε ένα σύνολο 239 σφραγίδων που μελετήθηκαν και είχαν κάτοχο με το όνομα «Νικόλαος» εμφανίζεται στις 128, δηλαδή ποσοστό 53,6%. Τον άγιο Νικόλαο ξεπερνούν στον πίνακα μόνον ο άγιος Δημήτριος με ποσοστό 70,8% και η Θεοτόκος με ποσοστό 89,7%, ενώ 29 ομώνυμοι με τους κατόχους των σφραγίδων άγιοι έχουν ποσοστά κάτω από 30% και μόνον τριών (3) τα ποσοστά κυμαίνονται μεταξύ 30%-38%.

14. Είναι γνωστό εξάλλου στην έρευνα ότι τα γυάλινα νομισματικά σταθμία συνήθως χρονολογούνται μεταξύ του τέλους του 5ου και των μέσων του 7ου μ.Χ. αι. και επιπλέον ότι, εφόσον πολλά ονόματα επάρχων δεν έχουν διασωθεί, είναι σχεδόν αδύνατο να αποδοθούν όλα τα σταθμία σε συγκεκριμένα πρόσωπα. Για τα ανωτέρω βλ. Bendall, *Byzantine Weights*, 9 και 60 και Entwistle, Late Roman and Byzantine Weights, 38, 44.

του. Αν τυχόν αποδειχθεί μέσω αυτής της μεθόδου ότι δεν ανήκει στην πρωτοβυζαντινή εποχή, τότε είναι πιθανό να πρόκειται για κάποιο αναμνηστικό που προέρχεται από κάποιο προσκύνημα του αγίου Νικολάου.

Το εν λόγω αντικείμενο φέρει επίσης –μαζί με τα ανωτέρω μολυβδόβουλλα– μία από τις αρχαιότερες γνωστές παραστάσεις του αγίου Νικολάου και αποτελεί, όπως ήδη επισημάνθηκε[15], ένα μοναδικό γυάλινο νομισματικό σταθμίο με την παράσταση του συγκεκριμένου αγίου. Μάλιστα πρέπει εδώ να σημειωθεί ότι στην παράσταση της μορφής του αγίου αναγνωρίζονται κάποια πολύ συχνά εμφανιζόμενα μετέπειτα χαρακτηριστικά, όπως το κοντό γένι. Τα χαρακτηριστικά αυτά, τα οποία φαίνονται σαφώς και στο μολυβδόβουλλο με το μονογράφημα ΠΕΤΡΟΥ και την προτομή του αγίου Νικολάου, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι ο συγκεκριμένος εικονογραφικός τύπος, ο οποίος διαμορφώνεται πλήρως τον 11ο αι.[16], είχε αρχίσει ήδη να σχηματίζεται κατά τον 7ο αι. Είναι μάλιστα πολύ πιθανό ότι ήδη από εκείνη την εποχή υπήρχαν εικόνες του αγίου Νικολάου[17], εφόσον, όπως ήδη αναφέρθηκε[18], μαρτυρείται η ύπαρξη ναών του στα Μύρα και αλλού, των οποίων οι παραστάσεις αλληλεπιδρούσαν με αυτές άλλων αντικειμένων[19].

Δρ Αναστασιος Κ. Σινακος
Αρχαιολόγος
του Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού

15. Βλ. πιο πάνω σελ. 229.

16. Βλ. πιο πάνω σελ. 233.

17. Μία εικόνα από τη μονή της αγίας Αικατερίνης του Σινά με παράσταση του αγίου μαζί με τους αγίους Πέτρο, Παύλο και Ιωάννη τον Χρυσόστομο χρονολογείται από τον K. Weitzmann, *The Monastery of Saint Catherine at Mount Sinai. The Icons*, v. 1: *From the Sixth to the Tenth Century*, Princeton 1976, 58-59, στους 7ο-8ο αι., όμως η Ševčenko, *Saint Nicholas*, 19-20 την τοποθετεί στον 9ο αι.

18. Βλ. πιο πάνω σελ. 232, σημ. 7 και σελ. 233.

19. Stepanova, The image of St. Nicholas, 186.

Εικ. 1. Το εξάγιο
© Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού, Υπουργείο Πολιτισμού
και Αθλητισμού.

A Glass Numismatic Weight (Exagion) with a Depiction of St. Nicholas

In the Museum of Byzantine Culture a glass numismatic weight (*exagion*) is kept. A bust of a bearded male figure, with a halo around his head, is depicted on the object. The bust is accompanied by an inscription on its both sides, which goes as follows: Θ| NI | K, – O | Λ | A, : ὁ ἅ(γιος) Νικόλα(ος). The saint is wearing the omophorion above phelonion, while he holds a book, probably the Gospel, with his left hand.

Due to the depiction it carries, this *exagion* is unique. Research on this kind of objects is not aware of *exagia* with representations of saints. There are only *exagia* which carry the depiction of the bust of Christ.

This weight can be dated to the end of 5th – mid-7th c. and it carries one of the oldest depictions of saint Nicholas. It is most probably connected to the eparch Nicholaos, who issued a lead seal with the depiction of saint Nicholas, published by Zacos-Veglery and dated to the 7th c., or to another eparch, with the same name.

Of course, it is important to emphasize that only a future physicochemical examination of the composition of its material and a comparison with the composition of other weights will fully enlighten the question of its dating. If it is proved by this method that it does not belong to the first Byzantine era, then it is possible that this is a commemorative object from a pilgrimage of saint Nicholas.

Aleksandar Jovanović

Imagining the Communities of Others: The Case of the Seljuk Turks*

Introduction: Identity and Byzantine Historiography

When William of Tyre introduced the Roman general Tatikios into his story of the First Crusade, he wrote: *adjunxerat se etiam nostrorum castris quidam Graecus, Tatinus nomine, imperatoris familiaris admodum, vir nequam et perfidus, nares habens mutilas in signum mentis perversae*[1]. William's negative depiction of Tatikios is perhaps unsurprising, as the emperor's "close confidant" followed the crusaders until the city of Antioch only to withdraw at the critical moment and leave them to fight the Seljuk Turks on their own. What might come as a surprise is that William missed the opportunity to highlight Tatikios's origins. This is a striking omission to us, modern readers, who usually view Tatikios as a Turk[2]. When we look at the sources, however, be it of Latin or Byzantine provenance, we find no reference to Tatikios's Turkish background whatsoever. The only source that

* I thank the journal's two anonymous reviewers for their very helpful suggestions that contributed to this article.

1. *Willelmi Tyrensis Archiepiscopi Chronicon*, ed. R. B. C. Huygens, 2 vols [Corpus Christianorum Continuatio Mediaevalis II.24], vols. 38 & 38a, Turnhout 1986; transl. according to E. A. Babcock, *William Archbishop of Tyre A History of Deeds Done beyond the Sea*, New York 1943, 150: *A certain Greek, Taticius by name, a close confidant of the emperor, had joined our camp. He was wicked and treacherous man, whose slit nostrils were a sign of his evil mind.*

2. For example, see G. Moravcsik, *Byzantinoturcica*, v. 2, Leiden 1983, 225, 305; C. M. Brand, The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries, *DOP* 43 (1989), 1-25.

deals with his background is *The Alexiad*, in which Anna Komnene clearly states that *γενναιότατος ὢν καὶ ἀκατάπληκτος ἐν μάχαις, οὐκ ἐλευθέρας μὲν ὢν τύχης ἐκ προγόνων· καὶ γὰρ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Σαρακηνὸς ὢν ἐκ προνομῆς περιῆλθε τῷ πρὸς πατρὸς ἐμῷ πάππῳ Ἰωάννῃ τῷ Κομνηνῷ*[3]. Even here in Komnene's work, there is no evidence here of Tatikios's Turkish origin. All that we learn is that his father was a *Saracen* captured by Ioannes Komnenos, whose career in the army, as far as we know, likely ended with the dethronement of his brother Isaakios Komnenos in 1059[4]. Over the course of Ioannes's career, the Turks were not a major threat to the empire, but the Saracens were, therefore explaining Komnene's depiction of Tatikios's origins. More importantly, their Roman compatriots certainly perceived Tatikios and his father as Saracens—that is Arabs and on top of that Muslims, not Turks. This would then be the reason why William of Tyre did not link Tatinus's oath breaking to his Turkish background. For William, Tatikios was no Turk at all.

Paying closer attention to the ethnonyms employed by medieval historiographers to name foreign peoples is, however, not just a matter of historical accuracy but can also further our understanding of how different cultures around the Mediterranean conceptualized identity. As Anthony Kaldellis argues "no single rigid definition will cover all ethnic groups in history: some factors will inevitably be more important for one group than for others"[5]. Thus, for William of Tyre, Tatikios is a *Graecus* since this specific ethnonym was used to denote the Byzantines in Latin sources. This fact, however, is more telling about how Latin Europeans imagined communities of others and themselves than it is about the ways in which these *Graeci* perceived themselves. They were, of course, Romans. And yet, descriptions of foreigners such as the one discussed above tell us a great deal

3. *Annae Comnenae Alexias*, ed. D. R. Reinsch – A. Kambylis [CFHB 40], Berlin–New York 2001, iv.4. 5-8:127; transl. according to E.R.A. Sewter, *Anna Komnene The Alexiad*, ed. P. Frankopan [Penguin Classics], London 2009, 115: *The latter was a valiant fighter, a man who kept his head under combat conditions, but his family was not free-born. His father was in fact a Saracen who fell into the hands of my paternal grandfather John Comnenus when he captured him on a marauding raid.*

4. On Ioannes Komnenos and his career see: K. Βαρζος, *Ἡ γενεαλογία τῶν Κομνηνῶν*, v. 1, Θεσσαλονίκη 1984, 49-57, n. 6.

5. Anthony Kaldellis, The Social Scope of Roman Identity, *ByzSym* 27 (2017), 175.

about the ways in which medieval authors and their respective audiences thought of themselves and their communities of compatriots[6].

In this paper, I examine primarily Byzantine conceptions of the Seljuk Turks' and Turkish nomads' communities in Asia Minor from the 11th to the mid-13th century. By developing a vocabulary with which to address the Seljuk and other Turks, Byzantine historiographers left us with telling traces of how they perceived belonging to a social and political community in the world around them. Such information, I suggest, broadens our understanding of the Roman imagined community in light of Byzantine authors' understandable lack of theoretical engagement with *romanitas*. Byzantine authors did not after all dwell on their own nationhood since this matter was more or less clear to members of the Roman polity. Historiographers, however, did explain who these foreigners were and how they encountered the Roman nation. Thus, while the Seljuk Turks were not overly preoccupied with their Persian-/Turkish-ness, putting instead "the emphasis on the dynasty, rather than the land"[7], Byzantine historians developed a strict system of naming the Seljuk and other Turkish societies according to their own understanding of identity and belonging[8]. By comprehending Byzantine naming patterns of the Seljuk Turks, we learn two important things about the medieval Romans. First, Byzantine historiographers employed specific names for their neighbours, whom they would always address by their national names, and not by the names of rulers and dynasties. This very fact is telling about the Byzantines' conception of nationhood: nations are built

6. For the liveliness of the 'other' in Ancient historiography see: F. Hartog, *Mirror of Herodotus: The Representation of the Other in the Writing of History*, transl. J. Lloyd, Berkeley-Los Angeles 1988. Socio-political descriptions and cultural stereotypes about nomadic communities established in classical antiquity echoed all the way to Byzantine historiography via late antique works of history.

7. D. Korobeinikov, *Byzantium and the Turks in the Thirteenth Century*, Oxford 2014, 109.

8. For the Seljukid dynastic titular and identity constructs see: Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, 96–110 and D. Korobeinikov, 'The King of the East and the West': the Seljuk Dynastic Concept and Titles in the Muslim and Christian Sources, in: *The Seljuks of Anatolia: Court and Society in the Medieval Middle East*, ed. A. C. S. Peacock and S. N. Yildiz, London-New York 2013, 68-90. For the Seljuk Turks' self-perception and naming practices as well as that of other Muslims see: A. Beihammer, *Byzantium and the Emergence of Muslim-Turkish Anatolia ca. 1040–1130*, London–New York 2017, 33-36.

around people and not individual sovereigns[9]. Second, Byzantine historians conceptualized shifts in identities. As we will see, they were able to argue that one *becomes* or *stays* Roman, Persian, or Turkish. The very possibility, however rare, of naturalization and integration into a different national group allows us to make more sense of Byzantine *romanitas*. For let us not forget, Roman identity, since the early days of the Republic, stemmed from Roman citizenship more than one's location of birth. Oftentimes we have seen people born in the city of Rome itself, who were not citizens at all, while people in Roman colonies were born Romans[10]. As Anthony Kaldellis puts it, "a number of primary sources do suggest that the Romans of Byzantium [same as those before the 4th century CE] viewed themselves as an ethnic or national community defined on the one hand by cultural traits such as language, religion, customs, food, and dress, and on the other by belonging to a specific named polity (the πολιτεία of the Romans) in which they were shareholders"[11]. It was these cultural traits and a willing allegiance to the *polity of the Romans* that made one Roman rather than an exclusive sanguine connection to the earlier inhabitants of Rome.

While marking the distinction between socio-cultural and political traits, which usually go hand-in-hand in the sources when one's nationality is described, I also introduce a third element to the Roman perception of identity: background (or origin). One's background is tied to one's perceived *race*, what is often called *blood*, and is not defined by traits that Kaldellis referred to as ethnic or national which can be *learned*. Based on these learned traits, and not necessarily *racial* connections, "Romans," Clifford Ando ascertains, "understood political belonging principally on a contractualist model: it was voluntary assent to the normative strictures of the community and collaboration in matters of shared utility that made one Roman"[12].

9. For the first three centuries of the empire see: C. Ando, *Imperial Ideology and Provincial Loyalty in the Roman Empire*, Berkeley–Los Angeles–London 2000, 44-46.

10. On Roman law and the position of Roman citizens vis-à-vis the rest see: C. Ando, *Law, Language, and Empire in the Roman Tradition*, Philadelphia 2011, 1-18.

11. Kaldellis, The Social Scope [as in n. 5], 200.

12. C. Ando, *Roman Social Imageries: Language and Thought in Contexts of Empire*, Toronto 2015, 88. While Ando's analysis of political thought and language focuses on the pre-*Constitutio Antoniniana* Roman Empire, his conclusions are applicable for the post-212 proclamation of citizenship to all free men of the Roman Empire; albeit, in a changed

Stemming from the contractualist, that is socio-political conceptualization of identity and belonging, "[the] phrase *Romanos fieri*, 'to become Roman,' likewise appears to be a term of art in Roman public law, being used already in this form by Ennius [3rd–2nd century BCE]. It is clearly not metaphorical. It reveals, rather, the importance as well as the limits of consent to law in Roman conceptions of political belonging"[13]. Instead of thinking that the Medieval Romans were not able to imagine a political identity larger than their immediate community's, it makes more sense to perceive Medieval *romanitas* as a direct legal, political, and cultural continuation and evolution of Roman practices since the days of the Republic.

The concept of an imagined political community, which "is [defined as] imagined because the members of even the smallest nation will never know most of their fellow-members, meet them, or even hear of them, yet in the minds of each lives the image of their communion"[14], was introduced by Benedict Anderson and originally exclusively focused on the rise of nationalism associated with nation-states in the 18th and 19th centuries. Recently, in Byzantine scholarship more than a few authors have engaged with the idea of Roman identity as a national imagined community. In so doing, scholars have focused mostly on examining imagined communities in Byzantine literature since, as Roderick Beaton has argued, "a prime site where that 'imagining' takes place must be that community's literature"[15]. Writing about the Byzantine literature, Anthony Kaldellis, Dimitris Krallis, and Leonora Neville have emphasized the importance of *belonging* to a Roman people and living in a Roman state. In *Hellenism in Byzantium* and *The Byzantine Republic*[16], Kaldellis demonstrates how the Byzantine

---

ambiance where only *Romanitas* mattered. For *Constitutio Antoniniana* and its significance for the empire see: O. Hekster, *Rome and Its Empire, AD 193-284*, Edinburgh 2008, 45-55; Ando, *Law, Language, and Empire*, 19-36.

13. Ando, *Law, Language, and Empire*, 91.

14. B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections of the Origin and Spread of Nationalism*, London–New York 2006, 6.

15. R. Beaton, Antique Nation? 'Hellenes' on the Eve of Greek Independence and in Twelfth-Century Byzantium, *BMGS* 31 (2007), 78.

16. A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformations of the Greek Identity and the Reception of Classical Tradition*, Cambridge 2008; A. Kaldellis, *The Byzantine Republic: People and Power in New Rome*, Cambridge, MA–London, UK 2015.

Romans saw themselves and their state by examining the literary production, governing practices, and the role of public consensus in the empire. Another study aiming at unearthing the essences of romanitas in middle Byzantine literature is Theodora Papadopoulou's *Συλλογική ταυτότητα και αυτογνωσία στο Βυζάντιο*, in which the author traces elite and popular self-perception[17]. On the other hand, Leonora Neville and Dimitris Krallis traced the concept of *romanitas*, in their studies of Nikephoros Bryennios and Michael Attaleites, respectively, revisiting the ways in which Byzantines conceptualized their Roman past and how citizens of the empire structured their memories of a common Roman past[18]. Going back even further in time, Clifford Ando examines the first three centuries of the Roman imperial era and looks at the ways in which the state obtained support from the provincials through regular communication between the centre and the provinces[19]. By focusing on the Roman state's efforts to maintain the non-Roman populace's support, Ando's research outlines processes of Romanization that explain how a hellenophone Roman Empire was established, as well as underpins the analyses of the aforementioned Byzantinists.

Moving away from Byzantine lands and into the outside world, A. Kaldellis, offers a survey of Byzantine sources from the 6th to the 15th

---

17. Θ. Παπαδοπουλου, *Συλλογικὴ ταυτότητα καὶ αὐτογνωσία στὸ Βυζάντιο*, Ἀθήνα 2015. Somewhat in contrast to Kaldellis, Krallis, and Neville, Papadopoulou argues that modern notions of nationalism do not correspond to pre-modern Byzantine society. The author still pushes forward an argument about a collective *romanitas* that leaves the chambers of palatial saloons and is omnipresent. In other words, the author does not argue for Medieval *romanitas* as a sort of top-to-bottom imposed communal identity.

18. L. Neville, *Heroes and Romans in the Twelfth-Century Byzantium:* The Material for History *of Nikephoros Bryennios*, Cambridge 2012; D. Krallis, *Michael Attaleiates and the Politics of Imperial Decline in Eleventh Century Byzantium*, Tempe 2012. On the rise of history writing since the 11th century see Magdalino and Macrides, The Fourth Kingdom and the Rhetoric of Hellenism, in: *The Perception of the Past in Twelfth-Century Europe*, ed. P. Magdalino, London–Rio Grande 1992, 117-56. On the history writing elites' vis-à-vis commoners' perceptions of the Roman past in Byzantium see: D. Krallis, Imagining Rome in Medieval Constantinople: Memory, Politics, and the Past in the Middle Byzantine Period, in: *How the Past was Used. Essays in Historical Culture*, ed. P. Lambert and B. Weiler, London 2017.

19. C. Ando, *Imperial Ideology* [as in n. 9].

centuries that provide us with ethnographic information on the peoples Romans of Byzantium encountered[20]. Kaldellis focuses on foreigners in Byzantine literature to demonstrate how authors' decisions to write (or not) about their neighbours affects our own judgement of the Medieval Romans. Following these approaches, I hope to demonstrate that the historiographical coupling of ethnonyms as markers of specific nations offers us significant insight into Byzantine conceptions of belonging to an imagined community. By dwelling on the importance of ethnonym selection, I revisit the erroneous traditional view that Byzantine historiographers were incapable of presenting foreign peoples and polities based on contemporary socio-political realties[21]. According to that much-abused perspective, Byzantine

20. A. Kaldellis, *Ethnography after Antiquity: Foreign Peoples and Lands in Byzantine Literature*, Philadelphia 2013.

21. Kaldellis in *Ethnography after Antiquity*, 3, has shown how Procopius' selection of ethnonyms and characterization of nations did not correspond to the prescribed instructions of Ptolemy's theory of climates. For a different approach to ethnonyms and Byzantine literature as a whole see: R. Shukurov, *The Byzantine Turks*, Leiden–New York 2016. In *The Byzantine Turks*, Shukurov argues that "[n]ormally Byzantine authors, describing their own or someone else's homeland, paid little attention to the ethnic or religious affiliation of the population, while at the same time emphasizing the "cultural" advantages or disadvantages (virtue, education) associated with a particular locality. Geographical locus by itself, especially its spatial characteristics, predetermined the qualities of its inhabitants. Unselfconscious and subconscious geographical determinism, rooted in ancient tradition, seems to have been functional in the worldview of the Byzantines." (Shukurov, *The Byzantine Turks*, 21). By arguing that the Medieval Romans were not overly concerned with political realities of the time but rather rooted their own ethnographic writing in mimicking ancient models, Shukurov concludes that generic ethnonyms Skyth, Turk, and Hun became synonyms for such people as Cumans, Mongols, and Pechenegs, while the generic ethnonym Persian encompassed the Turkomans and Skytho-Persians (Shukurov, *The Byzantine Turks*, 37-44; 86-96). By drawing from Moravcsik, Shukurov offers a survey of ethnonyms employed by Roman authors in general, without engaging with the genre of the sources he examines. In contrast to Shukurov's claims, I specifically focus on the historiographical use of ethnonyms. I offer a reading of ethnonyms that markedly differs from the ossified theory of climates. I pay special attention to the historical context in which each ethnonym was employed in order to outline the system of nomenclature that was to become proprietary of the Byzantine historiography's rhetorical staging of truth-telling. By showing the liveliness of Byzantine historiographic ethnonymic practices, I hope to ascertain that Byzantine history writers' *Weltanschauung* was very much rooted in vivid contemporary political realities.

historiographers were mainly concerned with using appropriate classical ethnonyms and cultural stereotypes inspired by the theory of climate when they were forced to name contemporary peoples rooted in nomenclature[22]. Instead, I argue that Byzantine historiographers deployed specific classical and vernacular ethnonyms to name foreigners on the basis of the political realities of the times in which they wrote. By showing that historiographers carefully and accurately named their contemporaries, I suggest that the Byzantines also cared about their own contemporary belonging to the Roman nation. Looking specifically at the Seljuk polities, which began to interact with the Romans in the 11th century and ceased to exist before the end of the 13th century, allows us to get a holistic image of how the Byzantines envisioned communities that developed and stopped to exist during the empire's longue durée[23]..

22. The theory of climate, mostly known from Claudius Ptolemy's *Geography* (2nd century CE), was a fixed system of geographical division of the earth based on seven climate zones that affect individuals' and groups' social and cultural practices and characteristics. For the theory of climate see: E. Honigmann, *Die sieben Klimata und die ΠΟΛΕΙΣ ΕΠΙΣΗΜΟΙ: eine Untersuchung zur Geschichte der Geographie und Astrologie im Altertum und Mittelalter*, Heidelberg 1929; L. Bagrow, The Origin of Ptolemy's *Geographia*, *Geografiska, Annaler* 27 (1945), 320-29; J. Evans, *The History and Practice of Ancient Astronomy*, New York–Oxford 1998, 95-97.

23. Because the Romans themselves perceived the Seljuk Turks as a polity and culture very distinctive from that of the Ottomans, I focus solely on historiography that covers the history of the Seljuk Turks and not the one of the Ottoman Empire that came into the picture well after the subjugation of the Seljuk Sultanate of Rum to the Mongol Empire in the mid-13th century. On the history and cultur of the Seljuk states see: C. Cahen, *Pre-Ottoman Turkey: A General Survey of the Material and Spiritual Culture and History, c.1071-1330*, transl. P. M. Holt, Harlow 2001; S. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Berkeley 1971; *The Seljuqs: Politics, Society, and Culture*, ed. C. Lange and S. Mecit, Edinbourgh 2012; A. C. S. Peacock and S. N. Yildiz, *The Seljuks of Anatolia:* [as in n. 8]; and A. C. S. Peacock, *The Seljuq History: A New Interpretation*, London 2013. On the interrelations of the Byzantines and the Seljuk Turks see: Beihammer, *Byzantium and the Emergence* [as in n. 8], and Korobeinikov, *Byzantium and the Turks* [as in n. 7].

Naming the Seljuk and Other Turks in Byzantine Historiography

At an imperially-organized feast in Dorylaion, Manuel I Komnenos received a poem that praised his efforts to re-fortify the city[24]. This encomium, which focused on imperial endeavours, notes that the *Persians* continuously raided and occupied Dorylaion until Manuel himself came to expel them and rebuild the city. The Persians in this case were Turkish nomads. Since the purpose of encomiastic literature is to present an imperial endeavour or victory as an absolute triumph, rhetoricians usually employed the ethnonym Persians to mark with one broad brush-stroke both Seljuk Turks of Rum and random Turkish nomads inhabiting the Seljuk-Byzantine borders. By using pompous classical ethnonyms, the encomiasts' duty to praise the emperor was facilitated, for it was always more flattering to defeat the Persians than border Turkomans. Thus, in Byzantine rhetoric, the employment of ethnonyms was not based on socio-political or cultural predicaments of the adversary; rather it stemmed from the need to find a generic category that would allow rhetoricians to extoll imperial accomplishments. But how do we know that these Turks were nomads and not the sedentary Seljuk Turks? The poem itself simply refers to all the Turks as Persians. Luckily for us, Ioannes Kinnamos –a historian who praised Manuel (much as a court rhetorician would)– offers more contextualized information by writing that *τότε δὲ Πέρσαι ἀμφὶ δισχιλίους περὶ ταύτην νομάδες ὡς ἔθος ἐσκήνουν*[25]. Seeking to convince his readership about the credibility of his argument, Kinnamos needed to offer a narrative that used factual information. In this case, we learn that the Persians, namely the Seljuk Turks of Rum, had settled roughly two thousand nomads in the environs of Dorylaion.

Byzantine historiography, following the models of the Classical Greek and Roman historiographic tradition, took pride in promoting the concept of *truth-telling*. In this way, Byzantine historiography was different from rhetoric which was used to subjectively praise or blame somebody[26]. This

24. F. Spingou, A Poem on the Refortification of Dorylaion, *ByzSym* 21 (2011), 138-167.

25. *Ioannis Cinnami Epitome rerum ab Ioanne et Alexio Comnenis gestarum*, ed. A. Meineke [CSHB], Bonn 1836, 295.5-6; transl. is my own: *then the Persians settled about two thousand men around this [field], nomads by nature.*

26. On truth-telling as a persuasive technique in Byzantine historiography: S. Papaioannou, The Aesthetics of Historiography: Theophanes to Eusthatios, in: *History as*

is not to say, of course, that the Byzantine 'engaged' historiography had no agenda and was in no way distorting, omitting facts that did not correspond with the image of the period an author wished to forge for posterity[27]. It does tell us, however, that this "truth," as Neville argues, "was displayed through composition of persuasive rhetoric. Good historical narrative needed to be persuasive, meaning that the audience had to be convinced through force of presentation that the author's claims were true"[28]. Moreover, while the language was often archaizing and the guidelines of rhetoric were followed by historiographers much as they were by court encomiasts, the content was rooted in present realities of the Roman Empire. In forging the image of truthfulness, historians had to come up with their own ways of presenting real life opponents and allies of the Roman Empire that would avoid direct essentialization of a foreign political entity. Having exact and distinctive names for such entities was a major step taken towards composing a persuasive narrative. This 'factual' information provided the author with credibility, although, of course, other authors might have a different truthful rendering of the same story. Niketas Choniates, for instance, presents the reconstruction of Dorylaiaon as a game of wits between Manuel and the sultan of the Persians, Kilic Arslan II[29]. To truthfully present his narrative to his audiences, Choniates does not mention that it was the nomads who

---

Literature in Byzantium: Papers from the Fortieth Spring Symposium of Byzantine Studies, ed. R. Macrides, University of Birmingham, April 2007, Surrey, England, 2010, 3-24; also, on rhetorical practices including the truth in historiography: A. J. Woodman, *Rhetoric in Classical Historiography*, Portland 1988; M. J. Wheeldon, 'True Stories': The Reception of Historiography in Antiquity, in *History as Text: the Writing of Ancient History*, ed. A. Cameron, Chapel Hill 1989, 33-63; M. Mullett, Novelisation in Byzantium: Narrative after the Revival of Fiction, in: *Byzantine Narrative: Papers in Honour of Roger Scott*, ed. J. Burke et al., Melbourne 2006, 1-28. On different techniques used by historians *vis-à-vis* rhetoricians to depict emperors in Byzantium see: A. Angelov, In Search of God's Only Emperor: *Basileus* in Byzantine and Modern Historiography, *Journal of Medieval History* 40 (2014), 123-141.

27. On engaged historiography see: D. Krallis, Historiography as Political Debate, in: *The Cambridge Intellectual History of Byzantium*, ed. A. Kaldellis and N. Siniossoglou, Cambridge 2017, 599-614.

28. Neville, *Heroes and Romans* [as in n. 18], 33.

29. *Nicetae Choniatae Historia*, ed. J.-L. van Dieten [CFHB 11], Berlin–New York 1975, 295.

inhabited the area, but the subjects –*ergo* Persians– of the sultan of the Persians, who had an excuse to send an embassy to Manuel asking him to withdraw. With these examples, drawn from Kinnamos and Choniates, we see that Byzantine historians employed specific naming patterns that were passed on from one historiographer to another as a way to create a common consensus about their works' objectivity and truthfulness. Whether their narratives told the same version of a truthful story is another question. Common historiographic nomenclature of foreigners, like *mimesis* of ancient models, developed as a model worth following in accomplishing historians' task of persuading their audiences to find their work of history credible.

Encountering the Seljuk Turks in the first decades of the 11th century, Byzantine authors had to come up with appropriate names for these newcomers and develop a stable set of ethnonyms in doing so. Following the battle of Manzikert in 1071, after these newcomers started conquering and settling traditional Byzantine lands in Asia Minor, the Seljuk Turks and other Turkish nomads became a political reality in the life of the empire[30]. From then on, many authors writing in the late 11th and first decades of the 12th century offer us short accounts of the Seljuk Turks' history and background. These authors reused existing, and introduced new, ethnonyms in labelling different groups of Turks. To differentiate between specific groups and polities of the Turks, Byzantine historiographers adopted both already existing vernacular and classicizing ethnonyms, such as Turk and Persian, as well as borrowed terms for other languages, such as Turkoman[31]. By making recourse to a rich palette of ethnonyms, these writers sought to accurately mark the new socio-political communities with which they came into contact. Taking a closer look at the labeling of Turkish communities by authors from Michael Attaleiates in the later 11th century to George Akropolites in the second half of the 13th, we can more clearly comprehend the ways in which Byzantine historiographers conceptualized Turkish ethnicity in the years preceding the emergence of the Ottomans.

30. For the post-Manzikert relations of the Seljuk Turks and the Byzantines see: Beihammer, *Byzantium and the Emergence* [as in n. 8], 169-386.

31. On the origins of the terms Turks and Turkomans in Byzantine literature see: Shukurov, *The Byzantine Turks* [as in n. 21], 401.

My goal is to examine the deployment of classicizing and vernacular ethnonyms for the naming of the Seljuk Turks in the works of Byzantine historians by avoiding the prevailing binary thinking which divides ethnonyms into strictly classicizing (Persians and Huns) and contemporary (Turks and Turkomans). This binary division predisposes us to regard Byzantine historiography as mechanic imitation of the Classical, Hellenistic, and Roman Greek works of history, achieved by applying a classical ethnonym to a contemporary peoples, simply according to their coincidental geographical location in order to achieve classicizing standards. In this schema, through the interchangeable employment of classicizing and contemporary ethnonyms, the latter explains the former[32]. While I do not contest the convenient classical echoes of ethnonyms such as Persian or Skyth –eternal enemies of the Greeks and the Romans– I propose an approach that is less concerned with the antiquity of an ethnonym and more invested in looking at the variety of ethnonyms used to describe a single ethnicity[33]. I suggest that such a focus will allow us to conceptualize the Byzantine historians' layered conceptions of socio-cultural and political identity. In Medieval Greek –much as in Modern Greek, or any other language really– ethnonyms developed a social life of their own. An ethnonym used to denote subjects of the Achaemenid Empire in the 5th century BCE, reinvented itself several times to denote other *persianite* polities that had their own distinctive social and cultural structures. The situation is similar in Modern Greek, for example, where *classical* ethnonyms such as *Γάλλος* and *Ελβετός* are used to denote citizens of modern nation-states without making any connection to pre-Roman Gallic or Helvetic tribal communities that have once inhabited the area. While we can make learned connections between modern France and pre-Roman Gaul, just like Roman encomiasts did with the Persians,

32. For instance, see K. Durak, Defining the 'Turk': Mechanisms of Establishing Contemporary Meaning in the Archaizing Language of the Byzantines, *JÖB* 59 (2009), 65-78.

33. On stereotypes and socio-political characteristics associated with the ethnonyms deployed in Byzantine historiography see: A. Beihammer, Strategies of Identification and Distinction in the Byzantine Discourse on the Seljuk Turks, in: *Visions the of Community in Post-Roman World: The West, Byzantium and the Islamic World*, ed. W. Pohl et al., *800-1100*, London–New York 2012, 499-510.

in an everyday communication no average Greek speaker would seriously consider the *classicizing impulses* when pronouncing the toponym *Γαλλία*.

Rather than following classical paradigms or ossified social and racial stereotypes, I argue that ethnonyms in Roman historiography from the 11th to the 13th centuries had a social life of their own. By looking at the ethnonyms' *socio-political traits*, I suggest that the term Persian was employed only in cases when it referred to a *persianized* polity –the Great Seljuks and subsequently the Seljuks of Rum– that is, those polities that the Byzantines perceived as *Persianite*[34]. On the other hand, the term Turk was used to express the ethnic, or crudely put, 'racial', origins of any Turkish entity regardless of its socio-cultural or political affiliations and allegiances, ergo, regardless of a person's nationality. The name Turk could therefore refer to the predecessors of the Seljuks, Turkish emirates and beyliks in Asia Minor, as well as some Roman citizens of the Byzantine Empire. Standing in sharp contrast to the deployment of Persian to mark the Turks who adopted Persian civilizational values and served one of the Turkish *Persianite* dynastic states, the vernacular ethnonym Turkoman was employed exclusively to denote nomadic Turkish communities that inhabited the border regions of the Sultanate of Rum, and with whom the Byzantines were in direct contact, especially from the reign of Alexios I Komnenos[35]. In order to recognize the more nuanced ethnographical constructions in Byzantine historiography, I suggest that the ethnonyms Persian and Turkoman are used in order to mark a socio-political identity of a community, while the term Turk is used

34. The Byzantines perceived societies and polities as Persian based on these states' Persian practices. For example, in the Seljuk Sultanate of Rum histories, as well as official documents, were written in Persian (Korobeinikov, *Byzantium and the Turks* [as in n. 7], 22-35) and Persian polities have retained Persian governing practices in conjunction with the broader Islamic governing traditions introduced by the Umayyad and Abbasid caliphates in Persia (Korobeinkov, *Byzantium and the Turks*, 84-90; Beihammer, *Byzantium and the Emergence* [as in n. 8], 70-74). For Seljukid naming patterns based on Persian and Islamic traditions see: R. Shukurov, AIMA: The Blood of the Grand Komnenoi, *BGMS* 19 (1995), 176-78.

35. On the Turkomans and their habitats in the border zone of the Seljuk state see: D. Korobeinikov, How 'Byzantine' were the Early Ottomans? Bithynia in ca. 1290-1450, in: *Osmanskij mir i osmanistika: sbornik statej k 100-letig so dnja rozhdenija A. S. Tveritinovoj (1910-1973)*, Moskva 2010, 224-230.

to denote a racial belonging to Turkic peoples since the later 11th century[36]. Stemming from this then, a Turkoman, a Turkish nomad, could never be a Persian, a member of the Seljukid state, nor could a Persian ever be a Turkoman.

Overview of the Sources

Having outlined the main functions of ethnonyms in Byzantine historiography, I suggest that we take a closer look at the works of history from the late 11th to the 13th centuries and examine what they tell us about the Seljuk Turks and other Turkish communities. In this paper, I will follow the sources chronologically and begin with an overview of the sources with *History* by Michael Attaleiates, composed in the later 11th century and covering affairs for the period from 1039 to 1080[37]. To introduce the Turks into the narrative of *The History*, Michael Attaleiates provides his readers with a brief pre-history of the Seljuk Turks that refers to their Central Asian Nephthalite Hunnic origins and their conquest of Persia:

> *Οὖννοι Νεφθαλῖται, Περσῶν ὅμοροι, οὓς τῆς Περσίδος ὁ Γάγγης ἀποτειχίζει ποταμός, τέσσαρσι πρὸς τῷ ἡμίσει μιλίοις τὸ εὖρος ἀποτεινόμενος, ἐν τοῖς στενοτέροις αὐτοῦ διαβήμασι διαπεραιωθέντες τὸν ποταμόν, ἡγεμόνος αὐτοῖς ἀνεῴξαντος τὴν ὁδόν, ὃς προειλημμένος καὶ ταπεινῇ τύχῃ συμπεπορισμένος καὶ δουλικῇ, μετὰ τελευτὴν τοῦ κρατοῦντος δεσπότου τῆς Περσικῆς γέγονεν ἐγκρατής*[38]...

36. In earlier Byzantine historiography, before the Turks settled the Byzantine lands, this ethnonym stood for other Turkic and Finno-Ugrian peoples, most notably the Hungarians, who are called *Τοῦρκοι* even by Ioannes Zonnaras in the 12th century.

37. On Michael Attaleiates's life and political career in the 11th century see: D. Krallis, *Michael Attaleiates* [as in n. 18].

38. *Michaelis Attaliatae Historia*, ed. Eu. Tsolakis (CFHB 50), Athenis 2011, 35. 18-24; transl. according to A. Kaldellis and D. Krallis *Michael Attaleiates The History*, Cambridge, MA–London 2012 [Dumbarton Oaks Medieval Library], 77: *During those same years, the Nephthalite Huns, neighbors of the Persians, who are separated from the land of Persia by the Ganges River, which is four and a half miles wide, crossed the river at its narrowest crossing point, when their leader showed them the way. This man, though he had previously been the captive and came from humble and servile origin, became the lord of Persia after the death of its ruling despot...*

While Attaleiates's introduction to the Seljuk Turks is rather short and his information about Central and South Asia a bit convoluted, the author nevertheless had his facts right when it came to Tughrul-beg's conquest of Persia. Once Persia was conquered, the Seljuk sultans of the Persians are treated as Persians by Attaleiates, while the ethnonyms are only employed to denote the racial composition of the sultan's armies and Turkish subjects and the Turks' Central Asian origins. When connecting the Turks to the Huns, Attaleiates relies on existing ethnographic traditions and information found in the Roman Empire[39]. He argues that the Turks are the Nephthalite Huns based on geographic and ethnographic information the Byzantines possessed about the lands of the Turks before the 11th century. For instance, the author writes: *ἔφθη ... ὁ τῶν Περσῶν ἀρχηγός, σουλτάνον οἶδε τοῦτον ἡ ἐκείνων καλεῖν φωνή, καὶ φύλακας ἐγκαταστῆσαι Τούρκους ἱκανοὺς μετὰ καὶ Διλιμιτῶν*[40]. He then narrates the formalization of relations between the sultan of the Persians and the Romans and remarks that *τὸ δὲ ληστρικὸν τῶν Οὔννων οὐκ ἔληγε τῆς ἐπιδρομῆς· καὶ ἡ σκῆψις τοῦ σουλτάνου ὅτι τινὲς τῶν ἐπὶ τῆς ληστείας οὐδ' αὐτῷ γινωσκόμενοι...*[41]. In the first case, we have a ruler of the Persians, their language, which is Persian, and a garrison comprising of two races: the Turks and the Dilimnites (an Iranian peoples from Daylam region). So even though the employment of the ethnonyms is intertwined, they are carefully associated with specific socio-cultural and political categories. That is, Persians are the people who owe their (supposedly willing) political allegiance to the ruler of Persians and who share common Persian traditions and manners (or at least what was considered Persian at the time by the Byzantines). On the other hand, the Turks are the people who are of Turkish ancestry

39. For Nephthalite Huns in earlier Byzantine historiography as well as in Attaleiates's work see: Kaldellis, *Ethnography after Antiquity* [as in n. 20], 17-20, 114.

40. *Michaelis Attaliatae Historia*, 115.17-20; transl. according to Kaldellis and Krallis, *Michael Attaleiates* [as in n. 38], 271: *the leader of the Persians, whom they call sultan in their language, arrived [...] to establish a good-sized garrison of Turks there together with Dilimnitai.*

41. *Michaelis Attaliatae Historia*, 37. 6-9; transl. according to Kaldellis and Krallis, *Michael Attaleiates The History*, 81: *the raiding did not stop because of the Huns' rapacious nature, though the sultan excused himself by saying that not even he knew the identity of these plunderers...*

and may or may not be members of a *persianized* community (although in this case they are). This differentiation is telling since it suggests to us that the author did not use the ethnonym Turk interchangeably with the name Persian. Attaleiates's perception of other peoples' ethnicity and nationality is therefore more complex than that. He does not conveniently deploy classicizing ethnonyms along with contemporary ones to achieve the expected standards of classicizing history; if that were the case, why would he be using any vernacular ethnonyms in the first place? In the *History*, we see that the Huns continued raiding Roman lands without the sultan's permission. The ethnonym Huns is therefore employed here to designate the nomadic Turks who crossed the Ganges River (so says Attaleiates) with the 'Persian' sultan-to-be. These Turks followed the sultan but were not under his direct control, fully maintaining their Turkic social customs. Attaleiates never labels them as Persians.

While Attaleitates introduces the Nephthaite Huns, i.e. the Turks, but briefly, Ioannes Skylitzes's *Synopsis Chronike* written in the late 11th century[42] and covering the period before Manzikert, i.e. 811-1057, provides readers with a more elaborate study of the Seljuk Turks. In it he describes them and their trajectory from Central Asia to the Near East:

> *τὸ τῶν Τούρκων ἔθνος γένος μέν ἐστιν Οὐννικόν, οἰκεῖ δὲ τὰ προσάρκτια τῶν Καυκασίων ὀρῶν πολυάνθρωπόν τε ὂν καὶ αὐτόνομον καὶ ὑπ' οὐδενὸς ἔθνους ποτὲ δουλωθέν. τῆς δὲ τῶν Περσῶν ἀρχῆς εἰς Σαρακηνοὺς διαλυθείσης, καὶ τῆς τῶν Σαρακηνῶν ἐπικρατείας μὴ μόνον Περσίδος καὶ Μηδίας καὶ Βαβυλῶνος καὶ Ἀσσυρίων κυριευούσης, ἤδη δὲ καὶ Αἰγύπτου καὶ Λιβύης καὶ μέρους οὐκ ὀλίγου τῆς Εὐρώπης, ἐπείπερ ἔτυχον ἐν διαφόροις καιροῖς ἀλλήλων καταστασιάσαντες καὶ ἡ μία καὶ μεγίστη αὕτη ἀρχὴ εἰς πολλὰ διῃρέθη μέρη, καὶ ἄλλον μὲν ἀρχηγὸν εἶχεν ἡ Ἱσπανία, ἄλλον δὲ ἡ Λιβύη, ἄλλον δὲ ἡ Αἴγυπτος, ἄλλον δὲ ἡ Βαβυλών, ἕτερον*

42. For Ioannes Skylitzes's life and writing see: Ε.-Σ. Κιαππδου, *Ἡ* Σύνοψη Ἱστοριῶν *τοῦ Ἰωάννη Σκυλίτζη καὶ οἱ πηγές της (811-1057)*, Ἀθήνα 2010; J.-C. Cheynet, Introduction: John Skylitzes, the Author and His Family, and B. Flusin, Ioannes Skylitzes' *Synopsis Historion*, in: *John Skylitzes: A Synopsis of Byzantine History, 811-1057*, transl. and comm. J. Wortley, Cambridge 2010, ix–xi, xii–xxxiii. For narratives about Turkish ethno-genesis in Byzantine historiography see: A. Beihammer, Die Ethnogenese der seldschukischen Türken im Urteil christlicher Geschichtsschreiber des 11. und 12. Jahrhunderts, *BZ* 102 (2009), 589-614.

δὲ ἡ Περσίς, καὶ πρὸς ἀλλήλους μὲν οὐχ ὡμονόουν, μᾶλλον μὲν οὖν καὶ προσεπολέμουν οἱ γειτονοῦντες, ἀρχηγὸς Περσίδος καὶ Χωρασμίων καὶ Ὠρητανῶν καὶ Μηδίας ὑπάρχων Μουχούμετ κατὰ τοὺς χρόνους Βασιλείου τοῦ βασιλέως, ὁ τοῦ Ἰμβραήλ, καὶ πολεμῶν Ἰνδοῖς καὶ Βαβυλωνίοις καὶ κακῶς ἐν τῷ πολέμῳ φερόμενος, ἔγνω δεῖν πρὸς τὸν ἄρχοντα Τουρκίας διαπρεσβεύσασθαι καὶ συμμαχίαν ἐκεῖθεν αἰτήσασθαι[43].

Skylitzes carries on his introduction of the Turks by revealing the intentions of the leader of the Seljuk Turks, and explains:

ἐκπέμπει πρὸς αὐτὸν τοὺς τρισχιλίους, ἀρχηγὸν ἔχοντας Ταγγρολίπηκα Μουκάλετ υἱὸν Μικεήλ, ἅμα καὶ ἐλπίσας, ὡς εἴπερ οὗτοι δυνηθεῖεν ἀποκρούσασθαι τοὺς ἐπεμβαίνοντας τοῖς Σαρακηνοῖς, ῥᾷστά τε τὴν τοῦ Ἀράξιδος ποταμοῦ γέφυραν τὴν κωλύουσαν Τούρκους ἐς Περσίδα ἰέναι, ἅτε πεπυργωμένην οὖσαν ἔνθεν κἀκεῖθεν καὶ φρουροῖς πάντοτε φυλαττομένην βατὴν θήσουσι περιελόντες τὰς φρουράς, καὶ ὑποχείριον αὐτῷ ποιήσουσι τὴν τῶν Περσῶν χώραν[44].

---

43. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, ed. H. Thurn [CFHB 5], Berlin–New York, 1973, xxi.9. 2-17: 442-443; transl. according to J. Wortley, *John Skylitzes A Synopsis of Byzantine History 811-1057*, Cambridge 2010, 416-417: *The Turkish people are Hunnic by race, living to the north of the Caucasus mountains, populous and autonomous, never enslaved by any other nation. Once domination of the Persians had passed to the Saracens, the Saracens went on to rule over not only Persia and Medea and Babylon and Assyria, but also Egypt and Libya and a considerable part of Europe. Then it came about in various circumstances that they rose up against each other and that one great empire was torn into many segments. Spain had one ruler, Libya another, likewise Egypt, Babylon and Persia. And these neighbours did not share a common mind but rather waged war on each other. He who was the ruler of Persia, the Khorasians, the Oretanes, and the Medes in the time of emperor Basil was Mouchomet, son of Imbrael. Waging war against the Indians and Babylonians and getting the worst of it in battle, he decided that he should treat with the ruler of Turkey, requesting some allied forces from that source.*

44. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, xxi.9. 20-26: 443; transl. according to Wortley, *Skylitzes*, 417: *He sent three thousand men under the command of Tangrolipex Moukalet, son of Mikeel to Mouchoumet. He did this in hope that, if they succeeded in repelling the enemies of the Saracens, they would quite easily render passable the bridge over the river Araxes (which was preventing the Turks from entering Persia since it had guard-towers at either end and it was always watched by guards). After doing away with its garrison, they could subject the land of the Persians to his rule.*

The scheme of the Turkish tribal leader worked and after fierce battles with the forces of Mahmud of Ghazna: *αὐτοὶ κύριοι τῆς Περσίδος ἐγένοντο, τὸν Ταγγρολίπηκα σουλτάνον ὀνομάσαντες, τουτέστι παντοκράτορα καὶ βασιλέα βασιλέων*[45]. In the narrative, Skylitzes offers his readership an opportunity to learn about the Turks' pre-history as well as about their conquest of Persia and Mesopotamia and their battles against the Arab and Persian lords in these regions. In so doing, the author distinguishes between Seljuk Turks' early days in the steppes of *Turkia* and their subsequent state as masters of Persia. Furthermore, the Persians themselves are distinct not just to the nomadic Turks but to sedentary Saracens of Baghdad (i.e. Babylonia) who had previously ruled, so tells us Skylitzes, over Persia. Thus, the author of the *Synopsis Chronike* allows us to better understand not only the history of the Turks, but the history of Iran and Mesopotamia. In doing so, he employs specific ethnonyms to denote distinct communities defined by their sociocultural practices and allegiances. We therefore encounter Saracens who rule over Iran and Mesopotamia, and Arabs in Assyria and Phoenicia. Finally, Skylitzes wishes for his readers to understand how the Turks gradually came to clash with the Romans by looking at their pre-history in Central Asia and their history in Persia. I suggest that with Skylitzes's account, we come across an elaborated version of the naming pattern first used by Attaleiates. Attaleiates explains that the Turks are of Hunnic origins and maintains the use of both 'Turk' and 'Hun' to designate both Turkish raiders and those soldiers in the employ of the Persian sultan. On the other hand, Skylitzes goes a step further to make the necessary (and apparently to the Byzantines of the period, clear) connection between the Turks and the Hunnic race. He does this by noting that the Turks come from a larger Hunnic group of people not dissimilar to the Hungarians. Here, we see that Hun becomes a general term used to denote several different ethnic groups that Romans understood to be related. In other words, the Turks are but a people of the Hunnic race and are distant relatives to other Hunnic peoples that the Romans have dealt with in the past. Furthermore, Skylitzes's extensive account allows us to see

45. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, xxi.9. 76-78: 445; transl. according to Wortley, *Skylitzes*, 419: *Thus [the Turks] became masters of Persia, naming Tagrolipex sultan; that is absolute ruler and king of kings.*

how historians perceived the Seljuk *persian* conquest as an integral part of Persian history, while the Seljuks' *turkish* prehistory is left behind them in Central Asian *Tourkia*, which Tughrul-beg and his Seljuks have abandoned in order to govern persian territories from within Persia and away from their ancestral lands. According to Skylitzes' account, we see that *ὃς πάσας τὰς ἀρχὰς τοὺς ἐγχωρίους ἀφελόμενος εἰς Τούρκους μετήνεγκε καὶ τὴν Περσίδα πᾶσαν πρὸς αὐτοὺς διένειμεν, ἐς τὸ παντελὲς κατασπάσας καὶ ταπεινώσας τοὺς ἐγχωρίους*[46]. By dismissing the previous administrators of the Persian state and investing his own men with offices of importance, Tughrul-beg, according to Skylitzes's interpretation, did not destroy the Persian state, but rather became a new ruler of this polity. In so doing, he also promoted his own men to positions that were already there as part of the Persian governing apparatus. By adopting *persianate* political and social practices, the Turks of Tughrul-beg themselves became persians in Byzantine history writing. It was precisely because the Seljuk dynasty was treated as a new persian authority by the Romans that Skylitzes felt the need to emphasize that Tughrul-beg replaced the existing governors with the new ones. Furthermore, the fact that the Seljuk Turks relocated their whole government from Central Asia to Persia made it easier for Roman historiographers to treat the Seljuks as a *Persianate* dynasty. Finally, the Seljuk sultans did not rule the Turks living in *Tourkia*, but rather Iranians, Arabs, and those Turks who had emigrated from Central Asia to Iran and westwards.

Taking the ethnographic narrative directly from Skylitzes' account, late eleventh- and twelfth-century authors such as George Kedrenos, Ioannes Zonaras, and Nikephoros Bryennios prove that the concept of the Seljuk *persianization* was accepted amongst Roman historiographers. Starting with the period covered by Attaleiates' work, but written well into the 12th century, Nikephoros Bryennios's *Material for History* adjusts Skylitzes' account of the early Seljuk history in order to show how the Turks were able to triumph over the Saracens because of the latter's constant civil wars

46. *Ioannis Scylitzae Synopsis Historiarum*, xxi. 9.69-71:445; transl. according to Wortley, *Skylitzes*, 419: *He relieved all indigenous governors of their commands and transferred them to Turks, among whom he divided all of Persia, entirely crushing and humiliating the people of the land.*

and the use of mercenaries in their armies[47]. Thus, Bryennios adapted the story to fit his own purposes of lamenting the state of Byzantine affairs via proxy in order to avoid criticizing his own polity[48]. In *Material for History* Bryennios maintains Skylitzes's account of Tugrhul-beg's rise to power but also explains that *πάσας οὖν τὰς ἀρχὰς τῶν Περσῶν καὶ Σαρακηνῶν ἀφελόμενος εἰς Τούρκους μετήνεγκε καὶ τὴν Περσίδα πᾶσαν αὐτοῖς καθυπέταξεν*[49]. This sentence added to Skylitzes' story of the Turks shows that the Romans clearly distinguished between different *ἔθνη* surrounding the lands of the Romans, even though these lands might be under the rule of a single polity as was the case with the Seljuk Empire. What is more, we see all historians marking a clear distinction between different *islamicate* nations. In *Material for History*, Bryennios uses the ethnonym Persians in order to relate official affairs between the Byzantine state, or for that matter anybody else, and the Persian polity –the Great Seljuk Empire. Thus, in the story of Roussel de Bailleul's betrayal of the Romans, Bryennios informs his audience that:

> *Πέμψας τοίνυν πρότερον πρέσβεις, ὕστερον καὶ αὐτὸς παρεγένετο εἰς τὸ τῶν Τούρκων στρατόπεδον καὶ τῷ Τουτὰχ συγγενόμενος καὶ πίστεις λαβὼν ἀπῄει ἐπὶ τὸ φρούριον ὑποσχόμενος ἥξειν εἰς νέωτα. Ὁ δὲ στρατοπεδάρχης πυθόμενος τὴν τοῦ Οὐρσελίου πρὸς τὸν Τουτὰχ ἄφιξιν ἐξέπεμψε καὶ αὐτὸς πρέσβεις καὶ δῶρα πολυτελῆ τῷ Τουτὰχ καὶ φιλίας αὐτῷ ἀνεμίμνησκε τῆς βασιλείας Ῥωμαίων πρὸς τὸν κρατοῦντα Περσῶν*[50].

47. For detailed interpretation of Bryennios's engagement with Skylitzes's narrative see: Neville, *Romans and Heroes* [as in n. 18], 65-67.

48. On the concept of 'autoethnography by proxy' practiced since Late Antiquity see: Kaldellis, *Ethnography after Antiquity* 53.

49. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ed. P. Gautier [CFHB 9], Brussels 1975, i. 9.28-31:95; transl. is my own: *all the power of the Persians and the Saracens went into the hands of the Turks, and these occupied all of Persia.*

50. Ibid., ii.21.9-15:187; transl. is my own: *having initially sent messengers, [Roussel] eventually came to the military camp of the Turks and met with Tutash. Having taken oaths he left the camp swearing that he will present himself next year. The [Roman] stratopedarches, having learned about Roussel's visit to Tutash, sent messengers and valuable gifts to Tutash and reminded him of the friendship between the Empire of the Romans and the rulers of the Persians.*

Bryennios tells us that the soldiers encountered in the camp by Roussel were Turks and not ethnic Persians nor Saracens. When the Roman *στρατοπεδάρχης* reminds Tutush and his Turks about the 'friendship' between the Romans and these Turks' lord, the author employs the ethnonym Persian to denote the people with whose polity the Romans had diplomatic relations and to which Tutush owed political allegiance. While Tutush's army is comprised of Turks, who are most likely not accustomed to Persian customs, this army's ruler is called the lord of the Persians, since he himself, as well as the state administration, are Persian in both political and cultural practices. The ethnonym Turk, unlike the term Persian which stems from social and political traits, is employed exclusively to refer to garrisons, troops, and individuals when emphasizing their racial background. For example, in his subtle critique of the mercenary armies on which the Byzantines of the later 11th century started relying more and more[51], Bryennios tells a story of Alexios and Isaakios Komnenos dining with a friend around Nikomedia when

> *ξυνέβη Τούρκους περί που διακοσίους κατιέναι ἐπὶ προνομῇ, οἳ καὶ διώδευον τὴν ὁδὸν ἐπὶ τὰ πρόσω σπεύδοντες καὶ μηδένα λόγον τῶν κατὰ πάροδον Ῥωμαίων ποιούμενοι. Ἀγρότης δέ τις ἀροτριῶν αὐτοὺς θεασάμενος καὶ οἰηθεὶς τοῦ μέρους εἶναι τῶν προκληθέντων, ἐφώνει καὶ αὐτοὺς ἐκάλει καὶ τὸν μέγαν δομέστικον ἐπιδεικνύειν ἐπηγγέλλετο*[52].

The Turks described in this story had nothing to do with the sultan of Persia, especially in the mind of the protagonist of this story –a villager– who was accustomed to the sight of Turkish mercenaries and simply mistook the raiding party for Alexios Komnenos's soldiers. By calling these raiders Turks –a racial marker that denotes no specific political allegiance– the author conveyed a clear message to his audience about the ethnic makeup of

51. On Bryennios's opinion of mercenaries as one of the main causes for the empire's misfortunes see: Neville, *Heroes and Romans* [as in n.18], 63-74.

52. *Nicephori Bryennii Historiarum libri quattuor*, ii.9.7-12:159; transl. is my own: *it happened that about two hundred Turks came down to raid. They were passing down the road from afar in haste that they did not make any account of the Romans who were along the way. But a villager ploughing his land saw them and since he thought they were here [to fight] on the side of the invitees [Alexios and Isaakios Komnenos], he called out for them and invited them over. Then he pointed out to them where the megas domestikos [Alexios] is.*

the mercenaries in question. The Turks could have been raiders, mercenaries of the Persian sultan, troops serving the emperor of the Romans, or soldiers under the command of a prominent individual and state official such as Alexios Komnenos in the story of a confused villager.

While Byzantine authors were always aware of the Seljuk dynasty's acculturation into the Persian social, cultural, and political sphere, these very same historians did not shy away from using the vernacular ethnonym Turk to denote specific subjects of the sultan who were of Turkish origins. A reading of Anna Komnene's *The Alexiad* offers further insights into Byzantine deployment of the two ethnonyms. While the sources analyzed so far focus on pre-twelfth-century history, *The Alexiad* relates events that unfold in the last two decades of the 11th and the opening two decades of the 12th century[53]. At this time, the Seljuk Turks had become a permanent political reality, while simultaneously in Asia Minor local Turkish communities were becoming more politically active and diverse. Such diversity is represented mainly by the rise of local potentates, independent from the Seljuk sultan in Persia. By taking a closer look at Komnene's work, we see that she makes a clear differentiation between the *persianized* Seljuk Turks of Iran and the autonomous Turkish emirates of Asia Minor. On the one hand, the ethnonym Persian is employed by Komnene exclusively when referring to the Great Seljuk Turks or their individual representatives in Asia Minor, while such independent entities of Tzachas, Süleyman ibn-Kutlumuş, and Ebu'l-Kasım are labelled as Turkish. For example, while narrating the early days of what is to become known as the Seljuk Sultanate of Rum in Asia Minor, the main *persianized* power in the region during the second-half of the 12th century, Anna writes: *τὸν τὴν Νίκαιαν φρουροῦντα, ὃν ἡ συνήθεια μὲν τῶν Περσῶν σατράπην ἀποκαλεῖ, οἱ δὲ νῦν τὰ Περσῶν φρονοῦντες Τοῦρκοι ἀμηρὰν ὀνομάζουσι, τὸν Ἀπελχασήμ*[54]. Here, Komnene informs readers that she and other historians were aware of the process of *persianization* taking place among some Turks. She therefore makes a clear reference to a specific group

53. On life and work of Anna Komnene see: L. Neville, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford 2016.

54. *Annae Comnenae Alexias*, vii.7.4. 7-10:222; transl. is my own based on Sewter, *Anna Komnene*, 202: *Apelkhasem, the governor of Nikaia, commonly called satrap by the Persians and emir by the Turks, who now think as Persians.*

of Turks who were in the process of acculturating into a universe of Persian customs. From a Byzantine perspective, these Turks were becoming Persian nationals. At the same time, Anna remembers the Turkish origins of the masters of Persia and a great part of Asia Minor. Ebu'l-Kasım, mentioned by Komnene, was a general of Süleyman ibn-Kutlumuş, an outcast member of the Seljuk dynasty and a founder of the *persianized* Sultanate of Rum. Thus, Anna rightly notices that Süleyman ibn-Kutlumuş's Turks have adopted Persian customs in their gradual state-building process. In contrast to "the Turks, who now think as Persians"[55], emirs such as Tzachas, who owed no allegiances to the Seljuk dynasty and who was not particularly engaged with Persian customs and practices, are always labeled as Turks. The ethnonym Persian was never applied to such men or groups. As for the Great Seljuks, they are always marked as Persians in the *Alexiad*, since in the eyes of the Byzantines they had long become fully *persianized*. The name Turk, in the *Alexiad* and in the works of history studied here, is employed to mark one's 'racial' background which the Romans understood well, regardless of these Turks' sedentary or nomadic way of life. For example, a messenger sent by the sultan named Siaous in the *Alexiad*, *τοῦ δὲ μητρόθεν μὲν ἐξ Ἰβήρων εἶναι λέγοντος, τὸν δὲ τούτου πατέρα Τοῦρκον ἀνομολογοῦντος*[56]. Thus, a subject of the sultan, who would most likely be considered Persian, was of mixed origin and Komnene uses terms Iberian and Turk (not Persian) to describe Siaous's racial background.

Based on the sources covered so far, I suggest that those individuals and groups of Turkish origins, who were the sultan of the Persians' subjects but do not represent the sultan and the state directly (soldiers, merchants, immigrants), are consistently called Turks. By defining them in this way, Byzantine authors ensured that readers understood the exact background of a person or group. On the other hand, the subjects of the Seljuks collectively and those individuals representing the Seljuk state, regardless of their ethnic background, are always labeled as Persians since they were an integral part of a Persian polity and nation. Put simply, from a Byzantine point of view, the

55. Ibid.

56. *Annae Comnenae Alexias*, vi.9.4. 9-10:188; transl. according to Sewter [see n. 3], *Anna Komnene*, 171: *his mother, he said, was from Iberia, although he did admit that his father was a Turk.*

Seljuk conquest of Iran had become a Persian matter. Thus, an ambassador sent to the Byzantine Empire could have been of Turkish, Arab, or Persian ethnic background but his nationality and all that this term encompasses was perceived as nothing but Persian since he owed his allegiances to the Persian state.

In contrast to the formative period of Turkish polities in Asia Minor of the 11th and the first half of the 12th century, the second half of the 12th and the 13th century are marked by the rise and fall of the Sultanate of Rum, which had become a separate polity from that of the Great Seljuks. The Seljuk rulers of Rum maintained the system of their greater cousins, which included *persianiate* practices and customs[57]. Here, I explore the ethnonyms Persian, Turk, and Turkoman in the historiographical works of Ioannes Kinnamos, Niketas Choniates, and George Akropolites. At the time when these three authors wrote their works (from the later 12th through the 13th centuries), the Sultanate of Rum had become the sole relevant *persianized* Seljuk polity in the Near East, while the Sultanate's borders were inhabited by Turkish nomadic tribal communities more or less independent from the sultan at Ikonion. In order to differentiate between these Turkish nomadic communities and the Seljuk polity, Kinnamos and Akropolites use the term Persian to denote the Sultanate of Rum, while deploying the ethnonym Turkoman for the nomadic Turks. Here, the difference between the ethnonyms Turkoman and Persian lies in the exclusive use of the term Turkoman to mark Turkish nomads, while the ethnonym Persian exclusively refers to *persianized* Turkish communities[58].

We first turn to Choniates who represents Seljuk–Byzantine relations as a game of wits between the emperor and the sultan. To develop his storyline, Choniates engages the Seljuk Sultanate of Rum and uses the ethnonyms Persian and Turk interchangeably depending on which aspect of one's identity he wishes to highlight. In any case, Choniates deploys the term Persian when he writes of the sultan and the state he rules; while surprisingly enough he occasionally uses the term to denote certain Turkic border groups who might or might not have owed their allegiances to the

57. For readings on the Seljuk polity in Asia Minor see footnote 23.

58. For differences between the Turkomans and the Turks see: Korobeinikov, 'How Byzantine' [as in n. 35], 224.

sultan at Ikonion. In doing so, Choniates potentially left enough room for rhetorical naming practices to come to the fore (since it was always better to defeat the Persians than random Turkomans). While Choniates dwells mostly on the *Persianite* state of the Seljuk Turks in Asia Minor, he does mention the Danishmendid dynasty centred in Eastern Anatolia. To differentiate between the people of the Sultanate of Rum and those of the Danishmendid state, Choniates employs the ethnonym Perso-Armenian (*Περσαρμένιος*) for the latter[59]. By coming up with an ethnonym to name a specific *persianized* Turkish polity that was not Seljuk, Choniates follows the tradition in Roman historiography of not naming the states by their rulers or dynasties, but rather by the people who dwell in them collectively. We see here that while the Seljuk dynasts themselves emphasized their own family name when thinking of their polity, Byzantine authors never developed such a taste. Rather, they adhered to their ethnographic traditions, which referred to national collectives as wholes. Never do we read of the Seljuk sultanate or the Komnenian empire, but always about the polity of the Persians and the Romans respectively. This naming pattern developed by Byzantine historiographers allows us to understand the importance that belonging to a community larger than that of immediate familials, townsmen, and associates for the Byzantine *Weltanschauung*. From the Byzantine point of view, the *πολιτεία* of the Romans was surrounded by other, rather specific, *nations*, not by *rulers* or *dynasties*.

While Choniates dwells exclusively on the affairs of the Seljuk Sultanate of Rum, Kinnamos and Akropolites expand their accounts to include borderland nomadic Turkish communities.[60] In his narrative, Kinnamos clarifies the ethnonym Turkoman by providing readers with a short description of their ways in which he writes: *οὔπω γὰρ γεηπονικοῖς ἐνησκημένοι ἔργοις γάλακτός τε ἀπερρόφουν καὶ κρεῶν ἐσιτοῦντο, κατὰ τοὺς Σκύθας*[61]. Offering a bit more elaborate definition of the Turkomans,

59. *Nicetae Choniatae Historia* (ed. van Dieten [n. 29], 18.15; 18.19; 19.18.

60. On Turkomans and the border system of the Seljuk Sultanate of Rum see: Korobeinikov, How 'Byzantine' [see n. 35], 224-230; Korobeinikov, *Byzantium and the Turks*, [see n. 7], 271-281; A. C. S. Peacock, The Seljuk Sultanate of Rum and the Turkoman of the Byzantine Frontier, 1206-1279, *Al-Masaq: Journal of Medieval Mediterranean* 26 (2014), 267-287.

61. *Ioannis Cinnami Epitome* [as in n. 25], 9. 6-7; transl. is my own: *still untrained for work in the field, they drink milk and eat meat, like the Skyths.*

in the *History*, while writing about the flight of Michael Palaiologos to the Seljuk Turks, George Akropolites informs us about the territory they occupied: *ἐπεὶ γὰρ οὗτος ἐν τοῖς οἰκήμασι τῶν Τουρκομάνων ἀφίκετο—ἔθνος δὲ τοῦτο τοῖς ἄκροις ὁρίοις τῶν Περσῶν ἐφεδρεῦον*[62]. Further into the passage, Akropolites clarifies that these nomadic Turks were not members of the Seljuk state, but rather that they profited from the Sultanate's downfall: *καὶ τοῖς ἐκ πολέμων σκύλοις εὐφραινόμενον, καὶ τότε δὴ μᾶλλον, ὁπότε τὰ τῶν Περσῶν ἐκυμαίνετο καὶ ταῖς ἐκ τῶν Ταχαρίων ἐφόδοις συνεταράττετο*[63]. These three examples showcase the difference that Akropolites and Kinnamos draw between nomadic Turks, called Turkomans, and the sedentary ones, the Persians[64]. Neither author felt he had to explain in any detail where the difference between the two lay. This lack of explanation, I suggest, is evidence that any reader or listener of the period who had obtained a Byzantine higher education was aware of the difference between the Turkomans and the Persians, as much as an average reader of *The New York Times* in the U.S.A or *Καθημερινή* in Greece today would be aware of the difference between the national ethnonyms Saudi and Qatari, for instance, without requiring any further explanation that both Saudi and Qatari nationals and dynasties are members of the Arab world.

What is more, in *The History*, Akropolites uses the ethnonym Turk exclusively when it denotes Turkish racial origins of groups or individuals. We thus hear of Turks in Byzantine service when the author seeks to emphasize their Turkish origins and not their belonging to a certain cultural, civilizational, or even linguistic community. For instance, in the record of the battle of Vodena in 1257, Akropolites informs us that Michael

62. *Georgii Acropolitae Opera*, vol. 1, ed. A. Heisenberg, Stuttgart 1978², 136. 6-7; transl. according to R. Macrides, *George Akropolites The History*, Oxford 2007, 315: *He came to the dwellings of the Turcomans. This is a people who occupy the furthest boundaries of the Persians.*

63. *Georgii Acropolitae Opera* I, 136. 14-16; transl. according to Macrides, *George Akropolites*, 315: *rejoice in booty from wars; this especially at the time when Persian affairs were agitated and thrown into confusion by the Tatar attacks.*

64. Other than these ethnonyms, Akropolites employs such names as Muslims and Hagarenes to denote Muslims in general for the Seljuk polity as well as for the caliph in Baghdad [for more on Akropolites' naming practices see: A. Jovanović, Opis i imenovanje Turaka, *Zbornik radova Matice srpske za klasične studije* 15 (2013), 189-209].

Palaiologos *παραδίδωσι γοῦν αὐτὸν Τούρκῳ τινί, καὶ ὃς πεφόνευκε τοῦτον*[65]. The next mention of this ethnonym is found in Akropolites's enumeration of the emperor's armies shortly before the battle of Pelagonia where *ἦσαν δὲ οὗτοι οἱ μὲν ἐκ Σκυθῶν οἱ δὲ ἐκ Τούρκων*[66]. From these two examples we understand how the ethnonym is used, but I suggest that we take a closer look at the last appearance of the ethnonym Turk in the *History*, when Akropolites describes one of the Roman generals by stating *ὁ Ῥιμψᾶς Νικηφόρος, ἐκ Τούρκων ἕλκων τὸ γένος, ὀρθοδοξότατος δὲ γεγενημένος Χριστιανός*[67]. In the first two instances, Akropolites employs the ethnonym Turk to emphasize one's Turkish ethnic origins, regardless of whether the individual in question was a member of a *persianized* Seljuk society, or a Turkish nomadic community. The third instance, however, relates to a Roman general who was of Turkish background. Here, the ethnonym Turk is employed to denote one's race. Nikephoros Rimpsas is Roman socially, culturally, and politically. From Akropolites's account, we do not learn anything about this man's customs and habits, most likely because there was nothing extraordinary to report on that front. The man was Roman.

It is also worth noting that both Kinnamos and Choniates mention the origins of Ioannes and Alexios Axouch by calling them "of Persian descent"[68]. Interestingly enough, if we look at the content of Kinnamos's *Epitome* and Choniates's *History* we can begin to understand the importance of Ioannes Axouch's emphasized Persian rather than Turkish origin[69]. While Axouch became one of the leading Byzantine officials during the reign of Ioannes II Komnenos and the early years of Manuel I Komnenos, Kinnamos questioned

65. *Georgii Acropolitae Opera* I, 148. 10-11; transl. according to Macrides, *George Akropolites*, 330: *he handed him over to a Turk, and he killed him.*

66. *Georgii Acropolitae Opera* I, 169.3; transl. according to Macrides, *George Akropolites*, 360: *some were Scyths, others were Turks.*

67. *Georgii Acropolitae Opera* I, 170. 24-171.1; transl. according to Macrides, *George Akropolites*, 361: *Nikephoros Rimpsas, who drew his descent from Turks but had become a most orthodox Christian.*

68. *Ioannis Cinnami Epitome* [as in n. 25], 5.21; *Nicetae Choniatae Historia* [as in n. 29], 9.17.

69. On the Axouch family in Byzantium see K. M. Μεκιος, *Ὁ μέγας δομέστικος τοῦ Βυζαντίου Ἰωάννης Ἀξοῦχος καὶ ὁ πρωτοστράτωρ ὑιὸς αὐτοῦ Ἀλέξιος*, Ἀθῆναι 1932. More broadly on the Turks in Byzantine service, as well as Turkish Romans, see Brand, The Turkish Element in Byzantium, Eleventh-Twelfth Centuries [as in n. 2], 1-25.

the family's allegiances to the Empire, suggesting lingering Seljuk affinities. Choniates, on the other hand, makes a case that the Axouch family was faithful to the Byzantines. The very fact, however, that he addressed the question of their allegiance raises the question of Ioannes Axouch's Persian origins. Both Kinnamos and Choniates do so, I suggest, because the Axouch originated from the *persianized* Seljuk polity, but also because labelling one as Persian made the discussion of allegiances more effective than simply marking one as a Turk, since Persian suggested a direct political and cultural connection to the Seljukid state in particular, rather than the Turkish race at large. In contrast to the Persian origins of the Axouch family, Akropolites's deployment of the name Turk is used to emphasize the Turkish origins of a Roman citizen whose allegiances are otherwise never questioned.

Romanos fieri in Byzantium

The cases of the Axouch family and Nikephoros Rimpsas introduce yet another question regarding Byzantine perceptions of identity: can one become Roman? Scholars have pointed out the relevance of the *Romanos fieri* concept in Classical Roman political and social thought[70]. The examples of the Axouchs and Nikephoros Rimpsas, as well as those of Turks becoming Persians, help us better understand the way in which Byzantines envisioned the process of *becoming* members of a larger imagined community. When looking specifically at the ethnonyms employed to name the peoples we nowadays label as Turks, we see that the Byzantines did not simply conceptualize themselves as a community of the Romans formed around socio-cultural and political traits, but that they applied the very same to others as well. From the example of the Seljuk Turks, we have seen that authors like Anna Komnene were aware of the gradual *persianization* of the Turks. Anna therefore informs us that *οἱ δὲ νῦν τὰ Περσῶν φρονοῦντες Τοῦρκοι*[71] established themselves in the city of Nikaia. This brief offhand remark suggests that Byzantine social and political thought allowed one to *become* a member of a distinct community much as one could do the same in Classical Roman contexts. Anna Komnene's word choice when she tries to define the cognitive process of starting to think, feel, and behave

70. Ref. Ando, *Law, Language, and Empire*, 1-18.

71. *Annae Comnenae Alexias*, iv. 4.7. 8-9:222 (*the Turks, who now think as Persians*).

as a member of a community is telling about the Byzantine perspective on adopting socio-cultural and political traits of a nation. To define the act of 'thinking' like somebody she employs rather deliberately the participle of the verb *φρονεῖν* and not any other verb that might denote 'thinking' such as *νοεῖν* or *(γι)γνώσκειν*. *Φρονεῖν* suggests mindful thinking by virtue of listening and feeling, distinct from thinking by envisioning which is better expressed by *νοεῖν*[72]. It is exactly through the action of mindful feeling, and not through envisioning or observing, that one adopts social and political values of a nation and melds into a specific national mindset. In this sense, Komnene's Turks did not only think as Persians, but they felt like Persians by adopting Persian values to really become Persians. Thus, we can easily translate this excerpt as "the Turks, who now think and feel as Persians".

Roman concepts of *belonging* and *becoming* reveal yet another trait of Byzantine identity to us: 'blood' did not matter much in one's *Romanitas* or, for that matter, *Persianness*. It was social and political norms that determined whether one was a member of a national community[73]. A Turk could become a Persian nationally and socio-culturally. On the other hand, not once have we seen a Persian becoming a Turk. One could not simply become a Turk, at least according to the Byzantine sources, because a Turk was solely a 'racial' category and not a national one. For one to have a national identity, one needed to be a member of a polity –that is, a state that the Byzantines would deem civilized based on its laws, customs, history, way of life. The Byzantines, however, never thought of the Turks as having a civilized state. As opposed to the Turks, Persian polities were deemed civilized societies, much like the Byzantines' own Roman *πολιτεία*[74]. Thus,

72. On the meaning of *φρὴν* in Ancient Greek texts see: S. D. Sullivan, The Original Meaning of Phren, *Psychological Activity in Homer: A Study of Phren*, Ottawa 1988, 34-47. On the specific differentiation between cognitive processes behind *φρονεῖν* and *νοεῖν* see: L. Candiotto, Nous e phren: conoscenza intellettuale, razionalità discorsiva e saggezza erotica in Socrate e Platone, in: *La notion d'intelligence (noûs-noeîn) dans la Grèce antique. De Homère au Platonisme*, ed. F. Stella, *Methodos: savoirs et textes* 16 (2016).

73. For the Byzantines' employment of individual's foreign background as a means to ridicule them but in no way contest their *Romanness*, see the example of Servlias in: P. Magdalino, Byzantine Snobbery, in: *The Byzantine Aristocracy, XI to XIII Centuries*, ed. M. Angold, Oxford 1984, 61-62.

74. For Byzantine perceptions of foreign nations that had a *πολιτεία*, i.e. were deemed as civilized, see Kaldellis, *Ethnography after Antiquity* [as in n. 20], 14-25.

it seems that having a polity was a prerequisite for one's membership into a specific imagined community. For instance, both Kinnamos and Choniates mention the case of Romans living around the lake of Pousgouse. According to Choniates, these Christians have associated with the Seljuk Turks economically so much as to start hating their own compatriots. Choniates concludes that *οὕτω χρόνῳ κρατυνθὲν ἔθος γένους καὶ θρησκείας ἐστὶν ἰσχυρότερον*[75]. Kinnamos is sure to pass the judgement on these Romans who betrayed their own race for economic benefit and says that *χρόνῳ γὰρ δὴ καὶ ἔθει μακρῷ Πέρσαις τὰς γνώμας ἀνακραθέντες ἦσαν*[76]. Both authors emphasize that these Romans betrayed their own race and religion for adopting foreign customs. Kinnamos goes as far as to say that they were single-minded with the Persians, thus clearly indicating that they were at war with the Romans same as the Seljuk *Persianite* polity. One's willing allegiance to a polity was the first step in becoming its member. The second step was somewhat harder, since one had to adopt the language, customs, dress, and other socio-cultural traits to truly be recognized as a member of a community of Romans or others. As difficult as it was to become a member of a distinct community, it is significant that the Romans, be it those of Ennius's or Komnene's times, remained comfortable with the idea of *becoming Roman*.

The case of a Roman general *ὁ Ῥιμψᾶς Νικηφόρος, ἐκ Τούρκων ἕλκων τὸ γένος, ὀρθοδοξότατος δὲ γεγενημένος Χριστιανός*[77], that we encounter in Akropolites's narrative, aptly demonstrates the Romans' lack of interest in the relationship between 'race' and ethnicity or nationality. We learn from Akropolites that a person of Turkish blood has become a Roman politically (by fighting for his Roman compatriots) and socio-culturally (by becoming a righteous Christian). For one could not become a Roman simply by being politically tied to the empire; instead, one had to adopt Roman customs in order to become a Roman. By becoming *a rightful Christian*, Nikephoros fulfilled one of the criteria of socio-cultural identity.

---

75. *Nicetae Choniatae Historia* [as in n. 29], 37. 21-22; transl. according to H. J. Magoulias, *O City of Byzantium, Annals of Niketas Choniates*, Detroit 1984, 22: *thus custom, reinforced by time, is stronger than race and religion.*

76. *Ioannis Cinnami Epitome* [as in n. 25], 22. 16-17; transl. is my own*: with long pass of time and [adoption of] customs, these [Romans] shared the opinions of the Persians.*

77. See p. 265 and n. 67.

But becoming a Christian was not the sole criterion in being accepted fully into the Byzantine Roman community[78]. However, in the case of becoming a Roman of Turkish background, converting to Christianity was the first clear step in the long process of socio-cultural naturalization[79]. Once he became a Christian, our general also had to adopt the language, the culture, dress, food, and other habits to be deemed worthy of *romanitas*. In contrast to Nikephoros, as Akropolites informs us, mercenaries in the Roman army of Turkish origin are simply called Turks; they have not become Romans even though they served in the Roman army. Significantly, these Turks in Roman service, while they did contribute to the empire's safety, did not participate in the Roman polity as others did. Thus, when Akropolites describes how Michael VIII Palaiologos was elected emperor, he provides us with details about all the participants:

> *καὶ πρῶτον μὲν ἠρωτοῦντο Ῥωμαῖοι, καὶ ἁπαξάπαντες ὁμοθυμαδὸν ὡς ἐξ ἑνὸς στόματος τὸν Κομνηνὸν Μιχαὴλ ἐθέλειν εἶναι ἔλεγον τῶν πραγμάτων κηδεμόνα καὶ φροντιστήν, καὶ ὡς οἰκεῖον δεσπότην ἔχειν αὐτόν. καὶ τὸ Λατινικὸν δὲ φῦλον ἐρωτηθὲν οὐ πολλῆς ἐδεήθη τῆς ἀποκρίσεως, ἀλλ' εὐθὺς τὸν Κομνηνὸν Μιχαὴλ ἐζήτουν καὶ οὗτοι ἀρχηγὸν ἁπάντων τελεῖν. ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ Σκυθικὸν ἤροντο γένος, οὐ βαρβαρικῶς ἀπεκρίνοντο ἀλλὰ καὶ Ἑλληνικῶς τε καὶ συνετῶς, καὶ οὐ κρείττονα ἄλλον εἰδέναι διισχυρίζοντο εἰς τὸ ἄρχειν ἁπάντων τοῦ Κομνηνοῦ Μιχαήλ*[80].

78. For Byzantine perception of foreign Christian people as essentially non-Roman and barbarian, see: A. Kaldellis, Did the Byzantine Empire have "Ecumenical" or "Universal" Aspirations?, in: *Ancient States and Infrastructural Power: Europe, Asia, and America*, ed. C. Ando and S. Richardson, Philadelphia 2017, 272-300; especially 276–282 which refers to the Bulgarian case; for the Bulgarian case also see: Kaldellis, *Ethnography after Antiquity*, [as in n. 20], 126-136.

79. For other instances of Turks' baptism and naturalization see: Brandt, The Turkish Element in Byzantium [as in n. 2], 12, 16, 17; Macrides, The Byzantine Godfather, *BMGS* 11 (1987), 139-162.

80. *Georgii Acroplitae Opera* I, 158, 9-21; transl. according to Macrides, *George Akropolites*, 344: *First, Romans were asked and, altogether in unison, as if with one voice, they said that they wanted Michael Komnenos to be guardian and caretaker of affairs, and to have him as their own master. The Latin race, when asked, did not need much time to answer but they also immediately asked for Michael Komnenos to be leader of all. But when the Scythian race also was asked, they answered not in a barbarian tongue but in Greek and intelligibly, and they affirmed that they knew of no one better than Michael Komnenos to govern all.*

From this excerpt, we see that, as Mark Bartusis has argued, "mere residence in the Empire never made one a 'Roman'. Only acculturation, with the adoption of Orthodox faith, the Greek language, and Byzantine dress and manners, could do this. Many foreigners, especially Latins, made the transition after a generation or two"[81]. We also see here that these permanent non-Roman residents of the Byzantine Empire had, in fact, a say in its affairs. However, to be able to meaningfully partake in Roman affairs, non-Roman residents of the empire had to be settled as an organized community within the Roman boundaries of the polity[82]. The Turkish mercenaries, apparently, did not have any lands or property on Byzantine soil and were not taxed by the state, at least not as a community of Turks with its allocated lands by the state. For these reasons the Turkish troops had no say in imperial elections. The Cumans, which Akropolites labels exclusively as Skyths, on the other hand, had been settled in the Byzantine Empire since the 13th century and had legal status in the polity as a separate community (if we are to trust Akropolites's account, they were well on their way to becoming fully romanized). Thus, it was even possible for a community to have a collective say within the Roman polity and yet not to be deemed Roman based on the group's socio-cultural traits. Unlike the Turks, though, the Cumans of Akropolites's narrative, however distinct from Romans, had no other state to which they owed allegiance save for the Roman polity. They were not simply hired as mercenaries from the lands beyond Byzantium, but they lived on Byzantine soil. It is pertinent to note that the Byzantines did not necessarily coerce people into becoming Romans. What is more, we see individuals such as Nikephoros Rimpsas or Ioannes Axouch becoming Romans more often than entire communities of non-Romans. For it was surely easier for individuals to adopt ethnic and national traits of the Romans than it was for an entire group of people coming into the Romans lands with their own habits and customs[83]. The other group mentioned by

81. M. C. Bartusis, *Late Byzantine Army: Arms and Society, 1204-1453*, Philadelphia 1997, 196-197.

82. On the Latins in Byzantine army of the Nicaean period and their land holdings, as well as the settling of Cumans by Ioannes III Vatazes on Roman soils see: Bartusis (as in previous note), 26-30, 158-159, 196-197.

83. Examples of the planned settlement of foreigners in Roman lands with a potential intention of romanization was not seen very often. However, when it did happen, the

Akropolites are the Latins. The author here deploys the name Latins, and not Italians, Germans, or even Franks, to denote the European Catholics in Roman lands. I suggest that we should perceive the name Latin as a 'racial' category, much as we did the term Turk. Specific European nationalities, on the other hand, correspond to such ethnonyms as Persian and Turkoman.

Conclusion

The deployment of ethnonyms associated with specific *socio-political traits*, was a peculiar characteristic of Byzantine historiography. The use of classical ethnonyms to denote contemporaneous peoples based on coincidental geographical habitats, on the other hand, was a trait of encomiastic literature, as seen in the numerous works of the Komnenian court rhetoric. Other than being one of historiography's distinct markers, the *socio-political valence* of ethnonyms, allows us to gain a better perspective of how the Romans conceptualized identity. Byzantine writers of history used the ethnonyms Persian and Turkoman to refer to different societies that we, from today's perspective, would simply label as Turkish or Turkic. Furthermore, the unique deployment of the ethnonym Turk shows us how historians understood the distinction between 'blood' and 'race' on the one hand and political or cultural allegiance on the other. Thus, a Turk (that is, somebody of Turkish 'race'), could be Persian (Great Seljuk or a Seljuk of Rum), Turkoman, or even Roman (Nikephoros Rimpsas). This peculiarity in the system of naming the Turks helps us understand the Byzantines' notions of race, ethnicity, and nationality. For the Byzantines, the traits that determined which nation one belonged to were based on a set of socio-cultural and political characteristics.

The precise use of ethnonyms in Byzantine historiography suggests that authors went far beyond the simple use of classicizing language in their descriptions of foreign peoples. Byzantine historians were, I suggest, keenly aware of both the socio-cultural and political qualities in one's identity. This

---

attempted Romanization would not simply occur by settling people in Roman lands; rather, these people had to be acculturated as Romans. For instance, see Kaldellis, The Social Scope [as in n. 5], 182, for an example of organized settling of Iranian warriors who were to be integrated into the Roman army and who also married Roman women to facilitate their romanization.

approach to naming foreign peoples according to their political affiliations, as well as socio-cultural characteristics, in turn, sheds light on Byzantine authors' keen interest in depicting the 'other' in a more nuanced and specific manner, outside the "distorting mirror" of pre-established classical models.[84] The detailed information and explanations Byzantine historians provide for the communities of others thus serve as a mirror reflecting the Romans' own ideas of what it takes to be a member of their own community. The qualities Byzantine authors ascribed to *romanitas* become clearer when set against an array of socio-political and cultural traits that corresponded to specific ethnonyms employed to describe the Turks. *Romanitas* was a term that signified one's 'race' (just as ethnonym Turks does) and as well as nation (same as the name Persian) –thus, it was loaded with socio-cultural and political qualities. One could retain the race but lose their political Romanness, as we have seen on the example of the Romans around lake Pousgouse, who remained Romans by race but lost their political *Romanitas* once they joined the Seljuk Turks and started appropriating different aspects of Persian culture. These lapsed Romans were going through the similar process, albeit as a collective, much as Nikephoros Rimpsas became Roman, in spite of being of Turkish race. Thus, according to Byzantine historians, individuals and groups would still retain the 'racial' features obtained at birth even as they changed their socio-cultural and political identities. By examining Byzantine writers' conceptualization of communities of the 'other' in closer detail, we release the Byzantines from the shackles of a sterile and supposedly mindlessly reproduced classical antiquity that we have ourselves imposed on them and gain a clearer comprehension and better appreciation for the layered construction of their own political and social *romanitas*.

84. For the perception of Byzantine literature as ossified monolith rooted in mimicking classical models at the expense of political realities, for example, see: C. Mango, *Byzantine Literature as a Distorting Mirror: An Inaugural Lecture Delivered before the University of Oxford on 21 May 1974*, Oxford 1975.

Οι Φαντασιακες Κοινοτητες των Αλλων: Η Περιπτωση των Σελτζουκων Τουρκων

Στα τέλη του 11ου αιώνα οι βυζαντινοί ιστοριογράφοι άρχισαν να χρησιμοποιούν μια σειρά κλασσικών και λαϊκότροπων εθνωνυμιών σε μια προσπάθεια να περιγράψουν τους Σελτζούκους Τούρκους, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν σταδιακά στην Μικρά Ασία και γρήγορα έγιναν οι κύριοι εχθροί της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας στην Ανατολή. Μελετώντας τα κλασσικά και σύγχρονα εθνωνύμια σε ιστοριογραφικά έργα της περιόδου από τα τέλη του 11ου αιώνα μέχρι το μέσον του 13ου αιώνα, υποστηρίζω ότι η εξέλιξη και χρήση των όρων *Πέρσης*, *Τοῦρκος* και *Τουρκομάνος* ήταν ριζωμένες περισσότερο σε προσπάθεια απεικόνισης σύγχρονων πολιτικών πραγματικοτήτων παρά στη μίμηση κλασσικών προτύπων. Με αυτή την εργασία εξετάζω, λοιπόν, πως αυτά τα εθνωνύμια, όταν χρησιμοποιούνται στην ιστοριογραφία, αντικατοπτρίζουν τον τρόπο με τον οποίο οι Ρωμαίοι του Μεσαίωνα αντιλαμβάνονταν τόσο τη δική τους όσο και την ταυτότητα των άλλων.

†Andreas Schminck

Ex Occidente lux? Zu den Lateinischen Wurzeln der Zwei-Gewalten-Lehre des Patriarchen Photios

Prolegomenon von Evangelos Chrysos (April 2018)

Andreas Schminck, der verewigte Gelehrte der Frankfurter Schule für die Geschichte des byzantinischen Rechts[1], *kurz vor seinem Tod, vertraute mir zur kritischen Lektüre ein Manuskript an, an dem er viele Jahre lang unter dem Titel „Ex Occidente lux? Zu den lateinischen Wurzeln der Zwei-Gewalten-Lehre des Patriarchen Photios" gearbeitet hatte*[2]. *Diese Studie ist in Manuskriptform umfangreich (ca. 21.000 Wörter), aber leider wurde sie in unvollendeter Form hinterlassen, als der Autor am 15. Dezember 2015 verstarb. Denn die Abhandlung bricht gleich am Anfang der Präsentation des Briefes Nr. 88* Proposueramus *des Papstes Nikolaus I. vom 28 September 865 an Kaiser Michael III. Es fehlt die Analyse der päpstlichen Briefe, die in beiden Regierungszeiten des Patriarchen Photios nach Konstantinopel gekommen waren und auch die Schlussfolgerungen einer langen, aber unvollständigen Beweisführung. Aus dem Teil der Studie, den Schminck in druckreifer Form abgeschloßen hatte, ist das Ziel des Autors eindeutig erkennbar, nämlich nachzuweisen, daß Patriarch Photios in den Rechtssammlungen, an deren Herstellung er anscheinend mitgewirkt hatte, nämlich der* Eisagoge *und*

1. Andreas Schminck war von 1974 bis 1989 Mitarbeiter eines DFG-Projekts zur byzantinischen Rechtsgeschichte unter Leitung von Dieter Simon.Von 1990 bis 2012 war er als Mitarbeiter der Arbeitsstelle des Akademievorhabens „Edition und Bearbeitung byzantinischer Rechtsquellen" der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen am Max-Planck-Institut für europäische Rechtsgeschichte in Frankfurt am Main tätig. Siehe: <https://de.wikipedia.org/wiki/Andreas_Schminck>

2. Der vorliegende Aufsatz sollte ursprünglich in *Cupido legum*, der Festschrift für Dieter Simon anlässlich seines 50. Geburtstages am 7. Juni 1985, erscheinen.

sekundär dem Nomokanon in 14 Titeln, *sich bemühte, der Rechtssammlung nachzuahmen, die im Westen entstandenen war und als Haufen von Fälschungen unter dem Namen* Decretales Pseudo-isidorianae *im neunten Jahrhundert auftauchte. In diesem Sinne hat wohl Schminck seiner Abhandlung den Titel „Ex occidente Lux" gegeben. Weil nun diese Studie mir wertvoll zu sein scheint, lege ich sie der wissenschaftlichen Zeitschrift BYZANTINA ΣYMMEIKTA zur Veröffentlichung vor, ohne jeden Eingriff zum Inhalt oder der Textgestaltung. Ich tue es mit der freundlichen Erlaubnis seiner Witwe, Frau Karin Schminck, und mit der Ermunterung des Gründers der Frankfurter Schule, Dieter Simon, der Lehrer und Mentor von Andreas war*[3].

Im Jahre 886 – möglicherweise an Pfingsten (d.h. am 15. Mai) – wurde im Namen der Kaiser Basileios, Leon und Alexandros eine „Einführung in das Gesetz", die *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου*[4] promulgiert, die – wie einst die justinianischen *Institutionen* in die *Digesten* und den *Codex* – in die „makedonische" „Bereinigung der alten Gesetze", die *ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων*, die später so genannten „*Basiliken*", einführen sollte.

Dieses Einführungsgesetzbuch besteht aus einem Prolog und 40 Titeln, in denen die meisten Rechtsmaterien durch (ins Griechische übersetzte) Rechtsregeln aus dem *Corpus iuris civilis* abgehandelt werden. Nur wenige der etwa 500 Kapitel lassen sich nicht auf die justinianische Kodifikation und auch auf keine andere juristische Quelle zurückführen, wie schon Karl Eduard Zachariä von Lingenthal im Quellenindex zu seiner *editio princeps*[5] bemerkte.

---

3. Das Manuskript steht jedem interessierten Kollegen auf Anfrage zur Verfügung. Als einen vorläufigen Versuch, das Gedankengut Schmincks nützlich für die Forschung zu machen siehe E. Chrysos, New perceptions of Imperium and Sacerdotium in the letters of Pope Nicholas I to Emperor Michael III, im Druck im folgenden Band von *TM* 22/1 (Constantinople reelle et imaginaire : autour de l'oeuvre de Gilbert Dagron), Paris 2018, 313-339.

4. Der Text wurde ediert von C. E. Zachariae a Lingenthal, *Collectio librorum juris Graeco-Romani ineditorum. Ecloga Leonis et Constantini, Epanagoge Basilii Leonis et Alexandri*, Leipzig 1852, 61-217 (Ndr. in: I. Zepos – P. Zepos, *Jus Graecoromanum, II: Νομοθεσία Ἰσαύρων καὶ Μακεδόνων* [Ἐκλογὴ τῶν νόμων – Νόμοι Γεωργικοί, Στρατιωτικοί, Ναυτικοί – Πρόχειρος νόμος – Ἐπαναγωγὴ τοῦ νόμου – Λέοντος τοῦ Σοφοῦ Ἐπαρχικὸν βιβλίον], Athen 1931 [Ndr. Aalen 1962], 236-368 [im folgendes: *JGR* II). Einige Titel – darunter auch die beiden hier behandelten Titel 2 und 3 – waren schon von I. Leunclavius (Löwenklau), *Iuris Graeco-Romani tam canonici quam civilis Tomi duo*, Frankfurt 1596 (Ndr. Farnborough 1971), II 79-134 (83-85) innerhalb der sog. „Ecloga Leunclaviana" herausgegeben worden.

5. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 224-235 (*JGR* II, 416-427).

Im Vorwort zu der Ausgabe des (wegen einer falschen Lesart in der Rubrik damals noch „*Epanagoge*“ genannten) Rechtsbuches stellte er 1852 fest, dass in einigen Kapiteln „ziemlich viel begegne, was nach einem Kleriker rieche“[6]. Auch führte er aus, dass es sich bei diesem „Kleriker“ um den Patriarchen Photios (858-867 und 877-886)[7] gehandelt haben könne[8], welche Vermutung sowohl von Joseph Hergenröther[9] als auch und vor allem von Joachim Scharf[10] bestätigt wurde.

Auf Photios gehen ohne jeden Zweifel das Prooimion[11] sowie die Titel 2 (*Περὶ βασιλέως*)[12] und 3 (*Περὶ πατριάρχου*) der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* zurück, in denen die Rechte und Pflichten des (oströmischen) Kaisers und des (konstantinopolitanischen) Patriarchen definiert werden und damit eine (byzantinische) Zwei-Gewalten-Lehre begründet wird.

Überliefert ist die *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* relativ selten, nämlich nur in sechs Manuskripten[13], von denen drei schon von Zachariä von

---

6. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 56 (*JGR* II, 232): „ ... satis multa occurrunt, quae clericum sapiant“.

7. Vgl. insbesondere J. Hergenröther, *Photius, Patriarch von Constantinopel. Sein Leben, seine Schriften und das griechische Schisma I – III*, Regensburg 1867, 1867, 1869 (Ndr. Darmstadt 1966).

8. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 56 (*JGR* II, 232; vgl. auch schon C. E. Zachariæ, *Ὁ Πρόχειρος Νόμος. Imperatorum Basilii, Constantini et Leonis Prochiron*, Heidelberg 1837, LXXXIII-LXXXIV.

9. Hergenröther, *Photius* II, 588-591.

10. J. Scharf, Photios und die Epanagoge, *BZ* 49 (1956), 385-400 (389-400); Ders., Quellenstudien zum Prooimion der Epanagoge, *BZ* 52 (1959), 68-81 (81); Ders, Ius Divinum. Aspekte und Perspektiven einer byzantinischen Zweigewaltentheorie, in: *Polychronion. Festschrift Franz Dölger zum 75. Geburtstag*, Heidelberg 1966, 462-479 (465-474).

11. Eine englische Übersetzung und eine eingehende Analyse des Prooimions legten W. J. Aerts – Th. E. van Bochove – M. A. Harder – A. Hilhorst – J. H. A. Lokin – R. Meijering – S. L. Radt – J. Roldanus – B. H. Stolte – N. van der Wal, The Prooimion of the Eisagoge (Translation and Commentary), *Subseciva Groningana* VII (2001), 91-155, vor.

12. Die Kapitel 6-12 dieses Titels stammen zwar aus dem Titel *De legibus senatusque consultis et longa consuetudine* (1.3) der justinianischen *Digesten* (vgl. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 224 [*JGR* II, 416]), wurden aber von Photios retuschiert.

13. In den Codices Vaticanus Palatinus graecus 371 (13. Jahrhundert; vgl. *Repertorium der Handschriften des byzantinischen Rechts, Teil I: Die Handschriften des weltlichen Rechts [Nr. 1-327]*, Frankfurt am Main 1995, Nr. 268, nur 2.8-11.14), Patmiacus Μονῆς Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου 207 (Ende des 13. / Anfang des 14. Jahrhunderts; vgl. *Repertorium* Nr. 221),

Lingenthal für seine vorzügliche, gerade auch in diesen beiden Titeln kaum verbesserungsfähige Edition benutzt wurden[14]. Vergleichsweise umfangreich ist dagegen die *indirekte* Überlieferung dieses Gesetzbuches, das zwar schon wenige Monate nach seiner Promulgation unter Kaiser Basileios I. (867-886)[15] von dessen Sohn Leon VI. (886-912)[16] nach dem Tod des Vaters im August 886 abrogiert, dann aber *teilweise* in andere Rechtsbücher aufgenommen wurde – insbesondere in das *Prochiron*[17] (aus dem Jahre 907) und, was die beiden hier zu erörternden Titel anbelangt, in die *Eisagoge cum Prochiro composita*[18] (aus dem 10. Jahrhundert), die *Eisagoge aucta*[19] (ebenfalls aus dem 10. Jahrhundert), die *Ecloga Basilicorum*[20] (aus dem 12. Jahrhundert) sowie die *Synopsis minor*[21] (aus dem frühen 14. Jahrhundert).

Vaticanus graecus 847 (1. Hälfte des 14. Jahrhunderts; vgl. *Repertorium* Nr. 231), Marcianus graecus 181 (aus dem Jahr 1441; vgl. *Repertorium* Nr. 298, teilweise zweifach), Meteorensis Μονῆς Ἁγίας Τριάδος 91; vgl. *Repertorium* XIII[8], nur 1.1-29.18) und Vaticanus Palatinus graecus 55 (16. Jahrhundert; vgl. *Repertorium* Nr. 263).

14. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 56 und 60 (*JGR* II, 232 und 235).

15. Vgl. insbesondere A. Vogt, *Basile Ier, empereur de Byzance (867–886), et la civilisation byzantine à la fin du IXe siècle*, Paris 1908 (Ndr. Hildesheim – New York 1973), und N. Tobias, *Basil I, Founder of the Macedonian Dynasty (A Study of the Political and Military History of the Byzantine Empire in the Ninth Century)*, Lewiston – Queenston – Lampeter 2007.

16. Vgl. insbesondere N. Popov, Императоръ Левъ VI Мудрый и его царствованіе въ церковно-историческомъ отношеніи, Moskau 1892, und S. Tougher, *The Reign of Leo VI (886-912) (Politics and People)*, Leiden – New York – Köln 1997.

17. Ediert von Zachariae (Anm. 8), 3-258 (*JGR* II 114-228); vgl. dazu zuletzt S. N. Troianos, *Οι πηγές του βυζαντινού δικαίου*, Athen – Komotini [3]2011, 246-251 u.ö. (vgl. 478).

18. *Eisagoge cum Prochiro composita*; vgl. dazu *Repertorium* (Anm. 13), 413 und zuletzt Troianos, *Πηγές*, 271.

19. *Eisagoge aucta* 1.1-12 und 2.1-11 (ed. C. E. Zachariae a Lingenthal, *Jus Graeco-Romanum, IV: Ecloga privata aucta, Ecloga ad Prochiron mutata et Epanagoge aucta*, Leipzig 1865, 181-184 [*JGR* VI: *Ηὐξημένη Ἐκλογή – Ηὐξημένη Ἐπαναγωγή – Ecloga ad Prochiron mutata – Μικρὰ Σύνοψις*, 57-60]) (aus *Eisagoge* 1.1-2.11); vgl. dazu zuletzt Troianos, *Πηγές*, 271 u.ö. (vgl. 467).

20. *Ecloga Basilicorum* Vorspann (ed. L. Burgmann [unter Mitarbeit von C. Goldmann und M. Pfeifer], *Ecloga Basilicorum*, Frankfurt am Main 1988, 5) (aus *Eisagoge* 2.1-9); vgl. dazu zuletzt Troianos, *Πηγές*, 278-279.

21. *Synopsis minor* B 21-25 und Π 62-66 (ed. Zachariae a Lingenthal *Jus Graeco-Romanum, II: Synopsis minor et Epitome*, Leipzig 1856, 41-42 und 206-207 [*JGR* VI, 354-

Auch außerhalb größerer Sammlungen wurden einzelne Kapitel gerade der Titel 2 und 3 immer wieder kopiert[22], doch eine weitere Verbreitung fanden die Bestimmungen über Kaiser und Patriarchen erst dadurch, dass sie Matthaios Blastares in sein 1335 fertiggestelltes, in nahezu 200 Manuskripten überliefertes *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* aufnahm[23]. Andererseits lässt sich eine Berufung auf diese Texte in der außerjuristischen Literatur fast überhaupt nicht (eindeutig) nachweisen.

Die beiden Titel, zu deren Quellen insbesondere Scharf wichtige Bemerkungen beisteuerte[24], sind parallel aufgebaut, wobei dem Kaiser scheinbar der Vorrang eingeräumt wird, ist doch – nach dem 1. Titel über das Gesetz und die Gerechtigkeit (*Περὶ νόμου καὶ δικαιοσύνης*) – zunächst von *ihm* und erst *danach* vom Patriarchen die Rede und werden doch *i h m* zwölf Kapitel, dem geistlichen Oberhaupt dagegen nur elf Kapitel gewidmet. In Wahrheit aber weist Photios dem Patriarchen eine bedeutendere Rolle als dem weltlichen Oberhaupt zu[25], was sich schon äußerlich daran zeigt, dass der Titel über den Patriarchen umfangreicher ist als derjenige über den Kaiser. Auch war Photios' Inspiration in Bezug auf den Patriarchen (naturgemäß) größer als in Bezug auf den Kaiser: Während sich vom 2. Titel (über den Kaiser) immerhin sieben Kapitel auf das *Corpus iuris civilis* zurückführen lassen[26], hat kein einziges Kapitel des 3. Titels (über den Patriarchen) eine Grundlage in der justinianischen Kodifikation[27].

Schon ein Vergleich der beiden ersten Kapitel der Titel 2 und 3 erweist Photios' Bestreben, dem Kaiser Zügel anzulegen, dem Patriarchen dagegen

---

355 und 498-499]) (aus *Eisagoge* 2.1-5 sowie 3.1-4 und 8); vgl. dazu zuletzt Troianos, *Πηγές,* 382-384 u.ö. (vgl. 474).

22. Vgl. *Repertorium* (Anm. 13), 412-413.

23. Matthaios Blastares, *Σύνταγμα κατὰ στοιχεῖον* B 5 und Π 8 (ed. G. Beveregius, *Συνοδικὸν sive Pandectæ Canonum SS. Apostolorum et Conciliorum ab Ecclesia Græca receptorum*, Oxford 1672, II, 1-172 [Ndr. in: Rhalles – Potles, VI, Athen 1859 (Ndr. 1997), 123 und 428-429 (aus *Eisagoge* 2.1-5 [Anfang] sowie 3.1-4, 8-10 und 11 [teilweise]); vgl. dazu zuletzt Troianos, *Πηγές,* 400-404 u.ö. (vgl. 479).

24. Scharf, Quellenstudien (Anm. 10).

25. Das wird von Sp. Troianos bestritten in: Ὁ Μέγας Φώτιος καὶ οἱ διατάξεις τῆς Εἰσαγωγῆς. Μερικὲς παρατηρήσεις ὡς πρὸς τὶς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, *Ἐκκλησία καὶ Θεολογία* 10 (1989-1991), 489-504.

26. Vgl. Anm. 12.

27. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 224 (*JGR* II, 416).

freie Hand zu lassen: Seine Definition des *βασιλεὺς* beginnt mit der Feststellung, dass dieser eine *ἔννομος ἐπιστασία*, eine „innergesetzliche Vorsteherrschaft", d.h. eine „an die Gesetze gebundene Aufsicht" ist, wobei Photios eine Formulierung verwendet, die, wie schon Hergenröther bemerkte[28], auf eine Homilie Basileios' des Großen[29] zurückgeht. Bemerkenswerterweise benutzt Photios hier dieselbe Homilie, die in dem caesaropapistischen Prolog der von ihm verabscheuten „Ecloga" der (als „isaurisch" diffamierten) syrischen Kaiser Leon (III.) und Konstantinos (V.) die – zumindest umfangmäßig - weitaus wichtigste Quelle darstellte[30].

Demgegenüber wird der Patriarch als *εἰκὼν ζῶσα Χριστοῦ καὶ ἔμψυχος*, als „lebendes und beseeltes Abbild Christi" definiert[31], womit die

28. Hergenröther, *Photios*, 590[43], stillschweigend gefolgt von Scharf, Quellenstudien [Anm. 10], 79, unter Verweis auf „Maxim. Serm. 9. Opp. II. 558" (= *Maximos Homologetes, *Loci communes* 9 [ed. *PG* 91, 776 B 9; nicht in den neueren Editionen]); das Zitat findet sich auch bei Maximos Homologetes, *Quaestiones ad Thalassium* 59 (edd. *PG* 90, 616 B 7, bzw. C. Laga – C. Steel, *Maximi Confessoris quaestiones ad Thalassium II*, Turnhout – Leuven 1990 [CCSG 22], 63, Z. 296).

29. Basileios von Kaisareia, *Homilia (XII) in principium Proverbiorum* (ed. *PG* 31, 389 B 9-10). Basileios ging, wie Scharf, Quellenstudien [Anm. 10]), 79[63] feststellte, auch in seiner *Homilia super psalmum XXXII* § 9 (ed. *PG* 29, 345 A 12) auf diesen Ausdruck ein.

30. Basileios von Kaisareia, *Homilia (XII) in principium Proverbiorum* (ed. *PG* 31, 400C5, 401B8–C6, 404D5–405A3, A13–B9, B11-14), zitiert in *Ἐκλογὴ τῶν νόμων*, Prolog Z. 52-65, 66-69, 71-72, 76-77, 79, 81-86 (ed. L. Burgmann, *Ecloga [Das Gesetzbuch Leons III. und Konstantinos' V.]*, Frankfurt am Main 1983, 164-166).

31. Nach dem *Thesaurus linguae graecae* lassen sich die *εἰκὼν ζῶσα* und die *εἰκὼν ἔμψυχος* nur bei Eusebios von Kaisareia, *Praeparatio evangelica* VII 8 (ed. K. Mras, *Eusebius Werke* 8 [GCS 43], Berlin 1954-6) nachweisen, was dafür spricht, dass Photios bei der Formulierung des Kapitels 3.1 ebendiese Quelle in Erinnerung hatte, die er ja – seiner *Βιβλιοθήκη*, cod. 9 (ed. R. Henry, *Photius Bibliotheque*, t. I, Paris 1959, 10) zufolge – einige Zeit zuvor gelesen hatte. J. Signes Codoñer – F. Javier Andrés Santos, *La* Introducción al derecho (Eisagoge) *del patriarca Focio*, Madrid 2007, 291[44], und V. Stanković, *Living Icon of Christ:* Photios' Characterization of the Patriarch in the Introduction of the *Eisagoge* and its Significance, in: *Σύμμεικτα* (*Collection of Papers Dedicated to the 40th Anniversary of the Institute for Art History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade*), Belgrad 2012, 39-43 (42[14]) wiesen – unter stillschweigender Benutzung des *Thesaurus linguae graecae* - noch auf einige andere (Photios vermutlich bekannte) einschlägige Quellen hin, in denen die *εἰκὼν ζῶσα* bzw. *ζῶσα εἰκὼν* erwähnt wird: Basileios von Kaisareia, *Adversus Eunomium* I 18 (ed. *PG* 29, 552 C 5), Epiphanios von Salamis, *Panarion* (ed. K. Holl), Johannes von Damaskos, *Expositio fidei* 8 (ed. B. Kotter) und *Oratio I de imaginibus* 9, 21 und 49 (ed. B. Kotter).

(in der byzantinischen Herrscherideologie verbreitete) Christusähnlichkeit des Kaisers[32] –ebenso wie die Metaphern des *βασιλεὺς* als einer *εἰκόνος ζώσης τοῦ Διὸς*[33] und als *νόμος ἔμψυχος*[34]– zurückgewiesen werden[35]; da der geistliche Oberhirte in allem, was er tut und sagt, „die Wahrheit verkörpert" (*δι' ἔργων καὶ λόγων χαρακτηρίζουσα τὴν ἀλήθειαν*), ist er gewissermaßen „unfehlbar" und unterliegt, wie es an einer anderen auf Photios zurückgehenden originären Stelle der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* (11.6) heißt, dem Urteil keiner anderen Instanz, also in Sonderheit nicht der Entscheidung des Kaisers (*Τὸ τοῦ πατριάρχου κριτήριον ἐκκλήτῳ οὐχ ὑπόκειται οὐδὲ ἀναψηλαφᾶται ὑφ' ἑτέρου*).

Im 2. und 3. Kapitel der Titel 2 und 3 werden den beiden Gewalten *σκοπός* („Aufgabe") und *τέλος* („Endzweck") zugewiesen: Der Kaiser hat die zum byzantinischen Machtbereich gehörenden Gebiete zu sichern, die verloren gegangenen zurückzuerlangen und die noch fehlenden zu erobern, während es in paralleler Weise Aufgabe des Patriarchen ist, sich um den frommen Lebenswandel der ihm unterstehenden Gläubigen zu kümmern, die Häretiker zum wahren Glauben zurückzuführen und die Ungläubigen zu missionieren. Endzweck des Kaisers ist es, sich als Wohltäter zu erweisen, dasjenige des Patriarchen ist die Rettung der ihm anvertrauten Seelen, das Leben für Christus und das Gekreuzigtsein für die Welt.

---

32. Vgl. dazu etwa O. Treitinger, *Die oströmische Kaiser- und Reichsidee nach ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell*, Jena 1938 (Ndr. Darmstadt 1969), 124-129 u.ö., G. Dagron, *Empereur et prêtre (Étude sur le «césaropapisme» byzantin*, Paris 1996 (in englischer Übersetzung: *Emperor and Priest [The Imperial Office in Byzantium]*, Cambridge 2003 [Ndr. 2007]).

33. Ptolemaios V. Epiphanes, Priesterdekret (Rosettana, Stein von Rosette) vom 27. März 196 v. Chr. Z. 3 (ed. W. Dittenberger, *Orientis Graeci inscriptiones selectae I*, Leipzig 1903 [Ndr. Hildesheim 1960], 142-143 Nr. 90, vgl. etwa auch C. Andrews, *Der Stein von Rosette*, London 1985, 6 [Abbildung] und 25 [Übersetzung] – sowie zur historischen Einordnung – G. Hölbl, *Geschichte des Ptolemäerreiches*, Darmstadt 1994, 144-148 und 315[38]).

34. Vgl. dazu A. Steinwenter, Νόμος ἔμψυχος. Zur Geschichte einer politischen Theorie, *Akademie der Wissenschaften in Wien, Philosophisch-historische Klasse, Anzeiger* 83 (1946), 250-268, G. J. D. Aalders, Νόμος ἔμψυχος, in: P. Steinmetz (Hrsg.), *Politeia und Res Publica (Beiträge zum Verständnis von Politik, Recht und Staat in der Antike – dem Andenken Rudolf Starks gewidmet)*, Wiesbaden 1969, 315-329.

35. Vgl. etwa auch H. J. Mierau, *Kaiser und Papst im Mittelalter*, Köln – Weimar – Wien 2010, 192, und zuletzt Stanković (Anm. 31), 42.

Die nächsten Kapitel folgen nicht mehr dieser strengen Parallelität: Im 4. Kapitel wird der Kaiser auf die Beachtung der Heiligen Schrift, der Beschlüsse der sieben ökumenischen Konzilien und schließlich auch noch der „anerkannten römischen Gesetze" eingeschworen, im 5. wird seine Rechtgläubigkeit angemahnt und ihm ein detailliertes Glaubensbekenntnis oktroyiert. Den Abschluss des Titels bilden sieben kürzere Kapitel über Gesetzesauslegung und Gewohnheitsrecht, welche, wie schon erwähnt[36], mit kleinen Modifikationen den *Digesten* entnommen sind.

Der Titel über den Patriarchen fährt fort mit einem Kapitel über dessen *ἴδια*, d.h. „Amtseigenschaften", zu denen das Lehramt und die Unerschrockenheit gegenüber den Kaisern in allen Glaubensangelegenheiten gehören. Im 5. und 6. Kapitel wird dem Patriarchen –und nur ihm– das Recht zugebilligt, Kanones und Beschlüsse von Synoden und Kirchenvätern zu interpretieren. Merkwürdig mutet das 7. (den Patriarchen nicht erwähnende) Kapitel an, dem zufolge sich frühere Kanones sowie *πράξεις* („Akten") und *οἰκονομίαι* („Regelungen") auch auf spätere erstrecken: Zweck dieses Kapitels ist es augenscheinlich, Photios' Entscheidungen aus seiner ersten Amtszeit, die unter seinem Nachfolger Ignatios (867 – 877) für ungültig erklärt wurden, gewissermaßen automatisch und von Gesetzes wegen erneut in Kraft zu setzen.

Im 8. Kapitel vergleicht Photios das Staatswesen mit den Bestandteilen des Menschen, wobei er den Kaiser mit dem Körper, den Patriarch mit der - natürlich höherwertigen - Seele gleichstellt und ihre vollständige Harmonie (*ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία*) zum Frieden und Glück der Untertanen einfordert. Dem weltlichen Herrscher wird somit –in dem kaiserlichen Gesetzbuch– die Selbstverpflichtung eingeschärft, im Konfliktsfall einen Ausgleich mit dem geistlichen Oberhaupt anzustreben und von dem (häufig angewandten) Machtmittel der Absetzung des Patriarchen Abstand zu nehmen.

Von besonderer Bedeutung für das Verhältnis zum Papsttum ist das 9. Kapitel, wo es heißt, dass Synodalbeschlüsse den –durch das Kaisertum geschmückten– Thron von Konstantinopel zum obersten Thron erhoben hätten; diesen Synodalbeschlüssen seien die göttlichen Gesetze (*οἱ θεῖοι νόμοι*) gefolgt, indem sie angeordnet hätten, dass die in dem

36. Vgl. Anm. 12.

Herrschaftsbereich der anderen Throne entstehenden Streitigkeiten dem Urteil des konstantinopolitanischen Thrones unterbreitet werden müssten. Derartige Synodalbeschlüsse und (weltliche) Gesetze (denen Photios hier ausnahmsweise das Epitheton *θεῖοι* zubilligt) existierten nicht[37], aber das Kapitel ist so geschickt formuliert, dass es sich, aus dem Zusammenhang gerissen, auf den Thron des *Kaisers* zu beziehen und insofern keinen Anstoß zu erregen scheint. In engem Zusammenhang damit steht das 10. Kapitel, in dem den Patriarchen ein weitgehendes Jurisdiktionsrecht in den Grenzen ihrer Patriarchate zugesprochen wird, dem Patriarchen von Konstantinopel aber erneut die Befugnis, in anderen Patriarchaten gefällte Entscheidungen zu überprüfen.

Im 11. und letzten Kapitel schließlich wird dem Patriarchen die „Fürsorge" (*πρόνοια*) für „alle seelischen Angelegenheiten" (*τῶν ψυχικῶν ἁπάντων*) zugewiesen; er allein ist „Beurteiler" und „Schiedsrichter" (*διαιτητής τε καὶ γνώμων*) in Bezug auf „Reue und Umkehr von Sünden und Häresien" (*μετανοίας καὶ ἐπιστροφῆς ἀπό τε ἁμαρτημάτων καὶ αἱρέσεων*). Damit wird ihm –auch und gerade im Hinblick auf den Kaiser– nicht nur die alleinige Kompetenz der Beurteilung der Rechtgläubigkeit zugebilligt, sondern sogar die Berechtigung der Auferlegung von Bußen.

So weit in aller Kürze ein Überblick über die photianische Zwei-Gewalten-Lehre, wie sie in den Titeln 2 und 3 der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* niedergelegt ist. Bei ihrer Abfassung im Jahre 886 stand Photios im Zenit seiner Macht, wohingegen Kaiser Basileios I. (867-886), der „die letzten Jahre seines Lebens in schwerer Depression verbrachte"[38], dem Patriarchen freie Hand ließ. Aber dessen Triumph war von kurzer Dauer: Noch im selben Jahr 886 wurde die photianische „Einführung" aus dem Verkehr gezogen und durch die justinianische „Einführung" (die *Institutiones*) ersetzt, während Photios selbst – nicht zuletzt wohl wegen des *crimen laesae maiestatis*, seine eigene Zwei-Gewalten-Lehre in ein offizielles Gesetzbuch

37. Vgl. D. R. Reinsch, *Alexias. Anna Komnene* (Übersetzt, eingeleitet und mit Anmerkungen versehen), Köln 1996, 59[117], in Bezug auf Anna Komnene, *Ἀλεξιὰς* I 13.4 (ed[d]. D. R. Reinsch [– A. Kambylis], *Annae Comnenae Alexias*, Berlin – New York 2001, I, S. 44, 18-24), wo ebenfalls irrtümlicherweise behauptet wird, die Kaiser hätten dem Patriarchen von Konstantinopel den Vorrang vor allen anderen kirchlichen Würdenträgern eingeräumt.

38. G. Ostrogorsky, *Geschichte des byzantinischen Staates*, München [3]1963, 201.

der Kaiser Basileios, Leon und Alexandros integriert und dadurch als deren legislatorischen Willen ausgegeben zu haben – von Basileios' Sohn Leon VI. (886-912), der nach dem Tod seines Vaters am 29. August 886 die Herrschaft übernahm, zum zweiten Mal abgesetzt und –diesmal endgültig– in die Verbannung geschickt wurde.

Ähnlich erging es dann dem Patriarchen Nikolaos I. Mystikos (901-907 und 912-925)[39], der sich zwei Jahrzehnte später im sog. „Tetragamiestreit"[40], als Leon VI. 907 eine vierte Ehe eingehen wollte, vermutlich auf das soeben erwähnte Kapitel 3.11 der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* bezüglich der *μετάνοια* berief, was den Kaiser nicht nur zur Absetzung des Patriarchen, sondern darüber hinaus zur „endgültigen" Abrogation der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* durch den (neu kompilierten und alle photianischen Innovationen verwerfenden) *Πρόχειρος νόμος* veranlasste[41].

Doch nach dem Tode Leons VI. im Mai 912 kehrte Nikolaos Mystikos auf den Patriarchenthron zurück, und nach dem Tode des Kaisers Alexandros (886 bzw. 912-913) im nächsten Jahr konnte er, nunmehr Regent für den erst ca. achtjährigen Kaiser Konstantinos VII. (913-959) geworden, daran denken, die Zwei-Gewalten-Lehre der *Eisagoge* wieder in Kraft zu setzen. Spuren seiner diesbezüglichen Bemühungen haben sich in zwei *Eisagoge*-Derivaten erhalten, der *Eisagoge cum Prochiro composita* und der *Eisagoge aucta,* von denen sich die erstere durch einige originelle –vermutlich der Feder dieses Patriarchen entflossene– Lesarten auszeichnet[42].

---

39. Vgl. etwa I. Chr. Konstantinides, *Νικόλαος Α΄, ὁ Μυστικός (ca 852 - 925 μ. Χ.), πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως (901-907, 912-925)*, Athen 1967, N. G. Itsines, *Patriarch Nicholas Mysticos and the Fourth Marriage of Leo VI, the Wise*, Diss. Phil. Fordham University, New York 1973 (vgl. zur Würde des "Mystikos" zuletzt A. E. Gkutziukostas, *Το αξίωμα του μυστικού, Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα*, Thessaloniki 2011).

40. Vgl. etwa P. Karlin-Hayter, Le synode à Constantinople de 886 à 912 et le rôle de Nicolas le Mystique dans l'affaire de la tétragamie, *JÖB* 19 (1970), 59-101 (Ndr. in: Dieselbe, *Studies in Byzantine Political History [Sources and Controversies]*, London 1981, Nr. XVI), und Tougher (Anm. 16), 133-163.

41. Vgl. dazu S. N. Troianos, Ἡ προβληματικὴ τῆς νομικῆς γραμματείας τὴν ἐποχὴ τοῦ Πορφυρογεννήτου κατὰ τὴ νεώτατη ἔρευνα, in: A. Markopulos (Hrsg.), *Κωνσταντίνος Ζ΄ ὁ Πορφυρογέννητος καὶ ἡ ἐποχή του*, Athen 1989, 87-102 (88-93), und zuletzt Troianos, *Πηγές*, 246-248.

42. Diese Lesarten, die sich in der Edition Leunclavius' (Anm. 4) finden und, wie schon

Dem weiteren Nachleben der Zwei-Gewalten-Lehre der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* in Konstantinopel, dem zweiten Rom, und vor allem in Moskau, dem dritten Rom, dessen Patriarch Nikon (1652-1666) mehr als jeder andere den photianischen Ideen Geltung zu verschaffen suchte, soll hier nicht nachgegangen werden[43], vielmehr ist jetzt auf deren griechische Vorlagen einzugehen.

Am weitaus wichtigsten ist insoweit das Prooimion der 6. Novelle des Kaisers Iustinianos I. (527-565), welches folgendermaßen lautet[44]: „Die größten Gaben Gottes, die den Menschen von der himmlischen Menschenliebe geschenkt wurden, sind das Priestertum und das Kaisertum (*ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία* bzw. „sacerdotium et imperium"), von denen das eine den göttlichen Angelegenheiten dient, das andere aber die menschlichen Angelegenheiten beherrscht und für sie sorgt, wobei beide aus ein und

---

Scharf, Photios (Anm. 10), 390[4] vermutete, auf den Codex Vaticanus Palatinus graecus 19 zurückgehen dürften, wurden von Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 66-68 (*JGR* II, 240-243) unter der Sigle „Leuncl." im *apparatus criticus* vermerkt.

43. Vgl. dazu etwa G. V. Vernadskij, Византійскія ученія о власти царя и патріарха, *Seminarium Kondakovianum* (1926), 143-154, Ders., Die kirchlich-politische Lehre der Epanagoge und ihr Einfluss auf das russische Leben im XVII. Jahrhundert, *BNJ* 6 (1927/1928), 119-142, Scharf, Ius Divinum (Anm. 10), 474-477 sowie I. S. Čičurov, Политическая идеология средневековья (Византия и Русъ), Moskau 1990.

44. Iustinianos I., Novelle 6, Prooimion (*CIC*, III: *Novellae*, Berlin 1895 [Ndr. Hildesheim 2009], 35/27-36/21): *Μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις ἐστὶ δῶρα Θεοῦ παρὰ τῆς ἄνωθεν δεδομένα φιλανθρωπίας ἱερωσύνη τε καὶ βασιλεία, ἡ μὲν τοῖς θείοις ὑπηρετουμένη, ἡ δὲ τῶν ἀνθρωπίνων ἐξάρχουσά τε καὶ ἐπιμελομένη, καὶ ἐκ μιᾶς τε καὶ τῆς αὐτῆς ἀρχῆς ἑκατέρα προϊοῦσα καὶ τὸν ἀνθρώπινον κατακοσμοῦσα βίον. Ὥστε οὐδὲν οὕτως ἂν εἴη περισπούδαστον βασιλεῦσιν ὡς ἡ τῶν ἱερέων σεμνότης, εἴγε καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐκείνων ἀεὶ τὸν Θεὸν ἱκετεύουσιν. Εἰ γὰρ ἡ μὲν ἄμεμπτος εἴη πανταχόθεν καὶ τῆς πρὸς Θεὸν μετέχοι παρρησίας, ἡ δὲ ὀρθῶς τε καὶ προσηκόντως κατακοσμοίη τὴν παραδοθεῖσαν αὐτῇ πολιτείαν, ἔσται συμφωνία τις ἀγαθή, πᾶν εἴ τι χρηστὸν τῷ ἀνθρωπίνῳ χαριζομένη γένει. Ἡμεῖς τοίνυν μεγίστην ἔχομεν φροντίδα περί τε τὰ ἀληθῆ τοῦ Θεοῦ δόγματα περί τε τὴν τῶν ἱερέων σεμνότητα, ἧς ἐκείνων ἀντεχομένων πεπιστεύκαμεν, ὡς δι' αὐτῆς μεγάλα ἡμῖν ἀγαθὰ δοθήσεται παρὰ Θεοῦ, καὶ τά τε ὄντα βεβαίως ἕξομεν τά τε οὔπω καὶ νῦν ἀφιγμένα προσκτησόμεθα. Καλῶς δὲ ἂν ἅπαντα πράττοιτο καὶ προσηκόντως, εἴπερ ἡ τοῦ πράγματος ἀρχὴ γένοιτο πρέπουσα καὶ φίλη Θεῷ. Τοῦτο δὲ ἔσεσθαι πιστεύομεν, εἴπερ ἡ τῶν ἱερῶν κανόνων παρατήρησις φυλάττοιτο, ἣν οἵ τε δικαίως ὑμνούμενοι καὶ προσκυνητοὶ καὶ αὐτόπται καὶ ὑπηρέται τοῦ Θεοῦ λόγου παραδεδώκασιν ἀπόστολοι καὶ οἱ ἅγιοι πατέρες ἐφύλαξάν τε καὶ ὑφηγήσαντο.*

demselben Ursprung hervorgehen und das menschliche Leben in Ordnung erhalten. Daher dürfte den Kaisern nichts so sehr am Herzen liegen wie die Würde der Priester, wobei diese immer für jene Gott anflehen. Wenn nämlich das eine (Priestertum) immer in jeder Hinsicht untadelig sein und an der Zuversicht zu Gott teilhaben sollte, das andere (Kaisertum) aber das ihm anvertraute Staatswesen richtig und angemessen in Ordnung erhalten sollte, dann wird ein gutes Einvernehmen herrschen (*ἔσται συμφωνία τις ἀγαθή*), das dem menschlichen Geschlecht alles erdenklich Nützliche gewährt. Wir nun aber haben die größte Sorge sowohl für die wahren Lehren über Gott (*τὰ ἀληθῆ τοῦ Θεοῦ δόγματα*) als auch für die Würde der Priester (*τὴν τῶν ἱερέων σεμνότητα*), von der wir, wenn jene sie bewahren, überzeugt sind, dass uns von Gott durch sie viel Gutes zuteil werden wird und wir das schon vorhandene (Gute) sicher festhalten und das noch nicht eingetretene erwerben werden. Zweckmäßig aber und angemessen dürfte alles ausgeführt werden, wenn der Anfang der Ausführung Gott gefällig und angenehm sein sollte. Dies aber wird nach unserem Dafürhalten der Fall sein, wenn die Beachtung der heiligen Kanones erhalten bleibt, welche die zu Recht gepriesenen und verehrten Augenzeugen und Diener des Wortes Gottes, die Apostel, und die heiligen Väter beachteten und erläuterten."

Dass diese Vorrede (ebenso wenig wie die acht Kapitel der auf den 16. März 535 datierten Novelle[45]) weder von Iustinianos selbst noch von einem seiner wichtigsten Novellenredaktoren, Tribonianos[46] und Johannes Kappadox bzw. Kappadokes[47], verfasst worden sein kann, ergibt sich aus

45. Vgl. die Literaturangaben zu dieser Novelle bei T. C. Lounghis – B. Blysidu – St. Lampakes, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 476 bis 565*, Nikosia 2005, 262 Nr. 1052.

46. Vgl. insbesondere B. Kübler, Die Gehilfen Iustinians bei der Kodifikation, *Acta congressus iuridici internationalis VII saeculo a Decretalibus Gregorii IX et XIV a Codice Iustiniano promulgatis Romae 12-17 novembris 1934*, Rom 1935, I 17-32 (22-32), E. Stein, Deux questeurs de Justinien et l'emploi des langues dans ses novelles, *Académie royale de Belgique. Bulletin(s) de la Classe des Lettres et des Sciences Morales et Politiques* 23 (1937), 365-390 (Ndr. in: Ders., *Opera minora selecta*, Amsterdam 1968, 359-384) (365-377 [359-371]), T. Honoré, *Tribonian*, London 1978, und Ders., How Tribonian Organised the Compilation of Justinian's Digest, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Romanistische Abteilung* 121 (2004), 1-43.

47. Vgl. insbesondere E. Stein, Justinian, Johannes der Kappadozier und das Ende des Konsulats, BZ 30 (1929/30), 376-381 (=Ders., *Opera*, 248-253), und Ders., *Histoire du Bas-*

ihrem „klerikalen Geruch“[48]; vielmehr muss das Gesetz im Patriarchat von Konstantinopel entstanden sein, dessen Oberhaupt zu jener Zeit Epiphanios (520-5. Juni 535)[49] war.

Für diese Annahme spricht außer dem Text selbst auch der Umstand, dass er zwar an die Patriarchen von Alexandreia, Antiocheia und Jerusalem und an zwei Eparchen (Johannes und Domnikos), nicht dagegen an den Patriarchen von Konstantinopel adressiert wurde[50]. Iustinianos war in den Jahren nach dem Nika-Aufstand vom Januar 532 politisch sehr geschwächt und insbesondere an einem guten Verhältnis zu dem Patriarchen Epiphanios interessiert, der ihm in der Stunde der größten Not beigestanden hatte.

Es mag hier dahingestellt bleiben, ob Epiphanios selbst oder, was wahrscheinlicher ist, ein juristisch versierter Kleriker aus der Umgebung des antiochenischen Patriarchen – etwa der spätere konstantinopolitanische Patriarch Johannes III. Scholastikos (565-577)[51] –die 6. Novelle Iustinianos' I. (neben anderen Gesetzestexten) verfasste, aber es ist bemerkenswert, dass sogar in die Gesetzgebung Iustinianos' I., des caesaropapistischen Herrschers κατ' ἐξοχήν, insbesondere während dessen Schwächeperiode (532-535) theokratische Elemente Eingang fanden.

Besonders das 8. Kapitel des 3. Titels der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου*[52] weist Parallelen zu dieser Novelle auf: Die *βασιλεία* wird der *ἱερωσύνη* bzw. *ἀρχιερωσύνη* gegenübergestellt, beide sind die *μέγιστα δῶρα* bzw. *μέρη ἐν ἀνθρώποις* bzw. *τῷ ἀνθρώπῳ*, und ihre *συμφωνία* ist das zu erstrebende

---

Empire, II: De la disparition de l'Empire d'Occident à la mort de Justinien (476-565), Paris – Brüssel – Amsterdam 1949, 405-407 u.ö. (vgl. 879).

48. Vgl. Zachariae a Lingenthal (Anm. 4) in Bezug auf die *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου*.

49. Vgl. etwa M. I. Gedeon, *Πατριαρχικοὶ Πίνακες*, Konstantinopel 1890, 220-223, J. Darrouzès, 6. Épiphane, *DHGE* 15 (1963), 614, und H. R. Drobner, Epiphanios, hl., Patriarch v. Konstantinopel *LThK*³ 3 (1995), 722.

50. Iustinianos I., Novelle 6 [Anm. 44], 47/29-35, Schlussvermerk.

51. Vgl. etwa Gedeon *Πατριαρχικοὶ Πίνακες* 230-231, P. van den Ven, L'accession de Jean le Scholastique au siège patriarcal de Constantinople en 565, *Byz* 35 (1965), 320-352, und S. Troianos, 46. J(ohannes) III. Scholastikos, *LexMa* 5 (1991), 548-549.

52. *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* 3.8 (ed. Zachariae a Lingenthal [Anm. 4], 68 [*JGR* II, 242]): *Τῆς πολιτείας ἐκ μερῶν καὶ μορίων ἀναλόγως τῷ ἀνθρώπῳ συνισταμένης, τὰ μέγιστα καὶ ἀναγκαιότατα μέρη βασιλεύς ἐστι καὶ πατριάρχης διὸ καὶ ἡ κατὰ ψυχὴν καὶ σῶμα τῶν ὑπηκόων εἰρήνη καὶ εὐδαιμονία βασιλείας ἐστὶ καὶ ἀρχιερωσύνης ἐν πᾶσιν ὁμοφροσύνη καὶ συμφωνία.*

Ideal. Dieses –auch in der *Collectio LXXXVII capitulorum* überlieferte[53]– Novellenprooimion muss Photios gekannt haben, selbst wenn es bei der von ihm angeregten *ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων* wohl auf Veranlassung Leons VI. schließlich kein Berücksichtigung fand.

Auch abgesehen von der 6. „justinianischen" Novelle lässt sich der eine oder andere Gedanke der Titel 2 und 3 der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου*, wie insbesondere Scharf[54] gezeigt hat, in der griechischen Literatur sowohl des klassischen Altertums (besonders bei Platon und Aristoteles) als auch der christlichen Patristik (besonders bei Basileios von Kaisareia, Gregorios von Nyssa, Gregorios von Nazianzos[55], Johannes Chrysostomos bis zu Johannes von Damaskos) sowie namentlich in den sog. Fürstenspiegeln –etwa des Agapetos– und den *Κεφάλαια παραινετικὰ* Basileios' I. nachweisen.

Photios hatte nicht nur mit den byzantinischen Kaisern Basileios I. und dessen Sohn Leon VI. zu kämpfen, sondern auch mit den römischen Päpsten und insbesondere mit Nicolaus I., der im selben Jahr wie Photios (858) installiert wurde und in dem Jahr starb, in dem Photios erst-mals abgesetzt wurde (867). Diese beiden Kirchenhäupter sind die herausragenden Persönlichkeiten ihres Zeitalters, ihr Konflikt verursachte – viel mehr als das Schisma von 1054[56] mit den beiden Protagonisten, dem römischen Papst Leo IX. (1049 – 1054) und dem konstantinopolitanischen Patriarchen Michael I. Kerularios (1043-1058) - die bis heute fortdauernde Kirchenspaltung.

Nicolaus I.[57] war etwa ebenso alt wie Photios und hatte sein Amt im April 858 –also etwa acht Monate früher als Photios– angetreten. Er zeichnete

53. *Collectio LXXXVII capitulorum* 1 (edd. G. E. Heimbach, *Ἀνέκδοτα* II, Leipzig 1840 [Ndr. Aalen 1969], 208-209, bzw. I. B. Pitra, *Iuris Ecclesiastici Graecorum Historia et Monumenta* II, Rom 1868 [Ndr. 1963], 390).

54. Scharf, Quellenstudien (Anm. 10).

55. Z.B. erinnert die Definition des Patriarchen als *εἰκὼν ... Χριστοῦ* im 1. Kapitel des 3. Titels an Gregorios von Nazianzos, *Oratio 17 ad cives Nazianzenos* (ed. *PG* 35, 976 B 11 bzw. 13: *εἰκὼν εἶ [τοῦ] Θεοῦ*). Auf unmittelbar benachbarte Passagen berief sich Papst Gregorius IV. in seiner *Epistola ad Francorum episcopos* (Anm. 185 und 194); vgl. auch oben Anm. 31.

56. Vgl. zuletzt insbesondere A. Bayer, *Spaltung der Christenheit (Das sogenannte Morgenländische Schisma von 1054)*, Köln 2002 (Ndr. 2004).

57. Vgl. insbesondere J. Roy, *Saint Nicolas Ier*, Paris [3]1899, J. C. Bishop, *Pope Nicholas I and the First Age of Papal Independence*, Diss. Phil. Columbia University, New York 1980,

sich –wie nur wenige „Nachfolger Petri"– durch ein außerordentliches Machtstreben aus, das ihm, weil es mit einem herausragenden Gespür für die Schwäche seiner Konkurrenten verbunden war, zu großen Erfolgen verhalf und nicht unwesentlich zum enormen Ansehen des Papsttums im hohen Mittelalter beitrug.

So nutzte er die Aufspaltung des westlichen Kaiserreichs in drei rivalisierende Herrschaftsbereiche nach dem Tod Ludwigs (I.) des Frommen (840) aus, um sich, gestützt auf die Zustimmung des Kaisers Ludwigs II. (850 bzw. 855-875) zu seiner Papstwahl, als eine den weltlichen Herrschern übergeordnete Instanz zu etablieren, indem er etwa Kaiser Ludwig II. dazu veranlasste, ihm den Stratordienst zu leisten[58], im Jahre 863 die Ehescheidung von dessen Bruder Lothar II., des Königs des (nördlichen) Mittelreichs (855-869), nicht billigte[59] und deren gemeinsamen Halbonkel, den westfränkischen König Karl den Kahlen (838-877) durch anmaßende Briefe erboste.

Noch strenger verfuhr er mit den geistlichen Würdenträgern, die er als seine Untertanen ansah: Johannes, den Erzbischof der alten Kaiserstadt Ravenna, exkommunizierte er 861 und zwang ihn zur Unterwerfung[60].

---

sowie ferner etwa K. F. Morrison, *Tradition and Authority in the Western Church 300 – 1140*, Princeton, New Jersey, 1969, 214-222 u. ö. (vgl. 454), K. Herbers, 2. N(ikolaus) I., *LexMa* 6 (1993), 1168-1170, S. Scholz, *Politik – Selbstverständnis – Selbstdarstellung. Die Päpste in karolingischer und ottonischer Zeit*, Stuttgart 2006, 185-211 u.ö. (vgl. 508) sowie jetzt vor allem K. Herbers – J. F. Böhmer, *Regesta Imperii, I: Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern 751 - 918 (987), Band 4: Papstregesten 800-911, Teil 2: 844-872, Lieferung 2: 858-867 (Nikolaus I.)*, Wien – Köln – Weimar 2012.

58. Vgl. etwa R. Holtzmann, *Der Kaiser als Marschall des Papstes (Eine Untersuchung zur Geschichte der Beziehungen zwischen Kaiser und Papst im Mittelalter)*, Berlin – Leipzig 1928, 3 und 7-8, sowie zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57), VI und 6 Nr. 427.

59. Vgl. etwa Scholz (Anm. 57), 185-195.

60. Vgl. insbesondere H. Fuhrmann, Papst Nikolaus I. und die Absetzung des Erzbischofs Johann von Ravenna, *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung* 44 (1958), 353-358, R. J. Belletzkie, Pope Nicholas I and John of Ravenna: The Struggle for Ecclesiastical Rights in the Ninth Century, *Church History* 49 (1980), 262-272, K. Herbers, Der Konflikt Papst Nikolaus' I. mit Erzbischof Johannes VII. von Ravenna (861), in: P.-J. Heinig (Hg.), *Diplomatische und chronologische Studien aus der Arbeit an den Regesta Imperii*, Köln – Wien 1991, 51-66, sowie zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57), 78-79 Nr. 540 und 87 Nr. 557.

Den von einer westfränkischen Synode unter der Leitung (845 – 882), des mächtigsten Metropoliten des Frankenreiches, 862 abgesetzten Bischof Rothad von Soissons setzte er 865 wieder ein[61], indem er auch mit Hinkmar selbst den Kampf aufnahm[62], doch kam sein Tod am 13. November 867 einer Zuspitzung des Konflikts und damit einer möglichen Absetzung und Exkommunikation des westfränkischen „Reichsbischofs" zuvor, womit er 863 die lotharingischen Erzbischöfe Gunthar von Köln und Thietgaud (Theutgaud, Dietgold) von Trier, die der Ehescheidung ihres Königs Lothars II. zugestimmt hatten, bestrafte[63].

Nicolaus' weitaus wichtigster Gegner war aber Photios, mit dem er sich um die Oberhoheit über die gesamte Christenheit stritt[64]. Er weigerte sich, Photios als Nachfolger des vom byzantinischen Kaiser Michael III. (842-867)[65] am 23. Oktober 858 abgesetzten konstantinopolitanischen Patriarchen Ignatios (847-858)[66] anzuerkennen, und setzte ihn dann, von Ignatios' Anhängern beeinflusst, auf einer Synode im Lateran im Frühjahr oder Sommer 863 ab[67]. Photios erkannte dieses Urteil nicht an und setzte seinerseits den Papst auf einer Synode im August und September 867 unter Beteiligung der anderen Patriarchen des Ostens ab[68].

---

61. Vgl. etwa Scholz (Anm. 57) 195-199.

62. Vgl. etwa H. Schrörs, *Hinkmar, Erzbischof von Reims (Sein Leben und seine Schriften)*, Freiburg 1884 (Ndr. Hildesheim 1967), 245-291.

63. Vgl. etwa Scholz (Anm. 57), 189.

64. Vgl. etwa H. Laemmer, *Papst Nikolaus der Erste und die byzantinische Staats-Kirche seiner Zeit*, Berlin 1857, und K. Herbers, Papst Nikolaus I. und Patriarch Photios (Das Bild des byzantinischen Gegners in lateinischen Quellen), in: O. Engels –P. Schreiner (Hgg.), *Die Begegnung des Westens mit dem Osten (Kongreßakten des 4. Symposions des Mediävistenverbandes in Köln 1991 aus Anlaß des 1000. Todesjahres der Kaiserin Theophanu)*, Sigmaringen 1993, 51-74.

65. Vgl. etwa P. A. H(ollingsworth) – A. C(utler), Michael III, emperor, *ODB* 2 (1991), 1364, P. Schreiner, M(ichael) III., *LexMa* 6 (1993), 597-598.

66. Vgl. etwa R. Janin, 2. Ignace (Saint), *Dictionnaire de théologie catholique* 7. 1 (1927), 713-722, H.-G. Beck, *Geschichte der orthodoxen Kirche im byzantinischen Reich*, Göttingen 1980, 96-118.

67. Vgl. etwa C. J. (von) Hefele, *Conciliengeschichte* IV, Freiburg [1]1860 ([2]1879) 257-260 (269-272) (in französischer Bearbeitung von H. Leclercq, *Histoire des conciles* IV 1, Paris 1911, 326-330), und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57), 129-131 Nr. 616.

68. Vgl. etwa Hefele (Anm. 67), 338-343 (352-357) (= Hefele – Leclercq [Anm. 67], IV 1, 442-449).

Am 13. November desselben Jahres 867 starb Nicolaus I.[69], und als sein Nachfolger wurde noch im Dezember Hadrianus II. (867-872)[70] gewählt und geweiht[71]. In Konstantinopel hatte inzwischen Basileios den Kaiser Michael III. umbringen lassen und seit dem 24. September 867 als alleiniger Kaiser regiert[72]. Bereits am folgenden Tage wurde Photios von Basileios abgesetzt und in ein Kloster verbannt[73]. Zwei Monate später trat Ignatios sein zweites Patriarchat an (867-877)[74]. Hadrian II. hielt im Juni 869 in Rom eine Synode ab, die Photios und seine Gesinnungsgenossen exkommunizierte[75].

Da Basileios an einer Verurteilung des Photios auch durch die orientalische Kirche gelegen war, berief er eine Synode nach Konstantinopel ein, die –zeitweise in Anwesenheit von drei päpstlichen Gesandten– von Oktober 869 bis Februar 870 zehn Sitzungen in der Hagia Sophia abhielt[76], den (verstorbenen) Papst Nicolaus als ein „Werkzeug des Heiligen Geistes" (*ὄργανον τοῦ ἁγίου πνεύματος*, *organum sancti Spiritus*) bezeichnete[77] und alles das für gültig erklärte, was von ihm und seinem Nachfolger Hadrian in Bezug auf die Verurteilung und Absetzung des Photios angeordnet worden war[78]. Diese Synode von 869/70 wurde später von der lateinischen Kirche als 8. Ökumenisches Konzil angesehen[79].

---

69. Vgl. zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57), 342-344 Nr. 867.

70. Vgl. insbesondere H. Grotz, *Erbe wider Willen (Hadrian II. [867-872] und seine Zeit)*, Wien – Köln – Graz 1970.

71. Vgl. etwa Grotz (Anm. 70), 120-131.

72. Vgl. etwa Vogt (Anm. 15), 40-42 und Tobias (Anm. 15), 73-77.

73. Vgl. insbesondere Hergenröther, *Photius* II, 12-22.

74. Vgl. etwa Hergenröther, *Photius* II, 22.

75. Vgl. etwa Hefele (Anm. 67), 359-364 (374-378) (=Hefele – Leclercq [Anm. 67], IV 1, 468-473), Hergenröther *Photius* II, 36-41 und Grotz (Anm. 70), 185-190.

76. Vgl. insbesondere Hefele (Anm. 67), 369-419 (384-435) (=Hefele – Leclercq [Anm. 67], IV 1, 481-546), Hergenröther *Photius* II, 75-132, D. Stiernon, Constantinople IV, Paris 1967 (in deutscher Übersetzung: Konstantinopel IV, Mainz 1975), und Grotz (Anm. 70), 214-224.

77. Synode von Konstantinopel in den Jahren 869-870, Kanon 2 (ed. P.-P. Joannou, *Discipline générale antique [IIe–IXe s.], I 1: Les canons des conciles œcuméniques*, Grottaferrata 1962, 295 b 24 bzw. 296 a 5).

78. Synode von Konstantinopel in den Jahren 869-870, Kanon 2 (ed. Joannou [Anm. 77], 296 b 3-11 bzw. 296 a 8-17).

79. Vgl. etwa Hergenröther *Photius* II, 3, 63 und 129-132 (Anerkennung der Ökumenizität auch bei griechischen Autoren).

Kurz nach dem Tod des Ignatios im Herbst 877 bestieg Photios, der sich mittlerweile mit Ignatios wie auch mit Basileios ausgesöhnt hatte, den konstantinopolitanischen Patriarchenthron ein zweites Mal[80]. Sobald er seine Macht einigermaßen gefestigt hatte, betrieb er seine Rehabilitierung. Zu diesem Zweck veranlasste er den Kaiser Basileios, eine neue Synode einzuberufen, die im November 879 wiederum in der Hagia Sophia von Konstantinopel zusammentrat[81]. Da der Nachfolger Hadrianus' II., Papst Johannes VIII. (872-882)[82], insbesondere dringend der Hilfe gegen die in Süditalien operierenden Sarazenen bedurfte, war er in Bezug auf Photios' Rehabilitierung kompromissbereit[83].

---

80. Photios trat sein zweites Patriarchat am 26. Oktober 877 an. V. Grumel – J. Darrouzès, *Les Regestes des Actes du Patriarcat de Constantinople, Vol. I: Les Actes des Patriarches, Fasc. II et III: Les Regestes de 715 à 1206*, Paris ²1989, 131 und 137, nahmen an, dass Ignatios erst am 23. *November* 877 (also 28 Tage nach Photios' zweiter Thronbesteigung) starb, was aber auszuschließen ist, weil Photios nicht schon zu Ignatios' Lebzeiten erneut inauguriert werden konnte und weil nach der *Vita Ignatii*, *PG* 105, 557 D 5 (= *Nicetas David, The Life of Patriarch Ignatius,* Text and Translation by A. Smithies, with Notes by J. M. Duffy, CFHB 51, Washington, D.C. 2013, 106, 27-28) Ignatios bereits am 23. *Oktober* verschied (wobei es sich wegen der Bezugnahme auf die Feierlichkeiten für den Herrenbruder Iakobos nicht um einen einfachen Fehler handeln kann).

81. Vgl. insbesondere Hefele (Anm. 67), 448-467 (464-484) (=Hefele – Leclercq [Anm. 67], 585-606), Hergenröther, P*hotios* II, 377-578, und J. A. Meijer, *A Successful Council of Union (A Theological Analysis of the Photian Synod of 879-880)*, Thessaloniki 1975.

82. Vgl. etwa F. X. Seppelt, *Geschichte der Päpste von den Anfängen bis zur Mitte des zwanzigsten Jahrhunderts, II: Die Entfaltung der päpstlichen Machtstellung im frühen Mittelalter von Gregor dem Großen bis zur Mitte des elften Jahrhunderts*, München ²1955, 305-331 und öfters (vgl. 443), D. Lohrmann, *Das Register Papst Johannes' VIII. (872 - 882)*, Tübingen 1968, Morrison (Anm. 57), 223-227 u.ö. (vgl. 452), R. Schieffer, 23. J(ohannes) VIII., Papst, *LexMa* 5 (1991), 539-540, M. Plathow, Johannes VIII., Papst, *BBKL*3 (1992), 203-204, S. Scholz, Johannes VIII., *LThK*³ 5 (1996), 944-945, und insbesondere D. Arnold, *Johannes VIII. (Päpstliche Herrschaft in den karolingischen Teilreichen am Ende des 9. Jahrhunderts)*, Frankfurt am Main u.a. 2005.

83. Vgl. etwa J. Haller, *Das Papsttum (Idee und Wirklichkeit), II: Der Aufbau*, Stuttgart ²1951 (Ndr. Reinbek 1965), 160-170 (120-127), und P. Gemeinhardt, *Die Filioque-Kontroverse zwischen Ost- und Westkirche im Frühmittelalter*, Berlin – New York 2002, 248-249.

Photios leitete diese Synode, die bis zum März 880 dauerte und im Osten später bisweilen als „8. Ökumenische Synode“ angesehen wurde[84], mit großem Geschick, indem er zwar auf die Forderungen des Papstes (Johannes' VIII.) nicht einging, ansonsten aber Provokationen des Papsttums etwa hinsichtlich der Fragen des Primats und des *filioque* weitgehend vermied[85].

Die Schwäche des Papsttums aufgrund der jeweils nur kurzen Pontifikate Marinus' I. (882-884)[86] und Hadrianus' III. (884-885)[87] einerseits und die Schwäche des (byzantinischen) Kaisertums aufgrund des langen Siechtums Basileios' I.[88] andererseits ermutigten Photios zu seiner zu Beginn der Amtszeit des neuen Papstes Stephanus' V. bzw. VI. (September 885- September 891)[89] ausformulierten Zwei-Gewalten-Lehre.

Photios' Zwei-Gewalten-Lehre unterscheidet sich sprachlich, nicht hingegen inhaltlich von der päpstlichen Zwei-Gewalten-Lehre, die von Papst Gelasius I. (492-496) allgemeiner Auffassung nach begründet[90], von Papst Nicolaus I. mit Entschiedenheit vertreten[91], von Papst Gregorius

84. Vgl. etwa H.-G. Beck, *Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich*, München 1959 (Ndr. 1977), 48, und P. Menevissoglou, *Ἱστορικὴ εἰσαγωγὴ εἰς τοὺς κανόνας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας*, Stockholm 1990, 510-511.

85. Vgl. etwa Gemeinhardt (Anm. 83), 244-269.

86. Vgl. etwa Seppelt (Anm. 82), 331-332, H. Zimmermann, *Papstabsetzungen des Mittelalters*, Graz – Wien - Köln 1968, 51-52, K. Herbers, 1. M(arinus) I., *LexMa* 6 (1993), 294, Ders, Marinus I., *BBKL* 5 (1993) 827-828, und S. Scholz, Marinus I., *LThk*[3] 6 (1997), 1382.

87. Vgl. etwa Seppelt (Anm. 82), 332-333, R. Schieffer, 3. H(adrian) III., *LexMa* 4 (1989), 1823, K. Herbers, Hadrian III., *LThk*[3] 4 (1995), 1135

88. Vgl. etwa Vogt (Anm. 15), 421: „Depuis la mort de Constantin en 879, la vie de Basile ne fut plus qu'une longue souffrance“.

89. Vgl. etwa Haller (Anm. 83), 189-190 (140-141), Seppelt (Anm. 82), 333-338, G. Schwaiger, 13. S(tephan) V., *LexMa* 8 (1997), 117-118, und S.Scholz, Stephan V., *LThk*[3] 9 (2000), 969.

90. Vgl. etwa L. Knabe, *Die gelasianische Zweigewaltentheorie bis zum Ende des Investiturstreits*, Berlin 1936, 11-19.

91. Vgl. etwa A. Greinacher, *Die Anschauungen des Papstes Nikolaus I. über das Verhältnis von Staat und Kirche*, Berlin - Leipzig 1909, Knabe (voranstehende Anm.), 59-64.

VII. (1073-1085) durch die Zwei-Schwerter-Lehre[92] vertieft[93] und von Papst Bonifatius VIII. (1294-1303) zu ihrem Höhepunkt geführt wurde[94]. Doch wie im Falle der von Photios verfassten Titel 2 und 3 der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου* wurde auch durch die päpstliche Bulle *Unam sanctam*[95], der zufolge sogar das weltliche Schwert „auf Befehl und mit Duldung" des Papstes geführt werde[96], der Bogen überspannt: Bonifatius wurde wenig später auf Befehl des französischen Königs Philippe IV le Bel (1285-1314) in Anagni festgenommen und starb kurz darauf in Rom[97]. Fortan spielte die Zwei-Gewalten-Lehre auch im Westen keine bedeutende Rolle mehr[98].

Als Begründer der Zwei-Gewalten-Lehre gilt, wie gesagt, Papst Gelasius I.[99], von dem sich ein Schreiben an den byzantinischen Kaiser

---

92. Vgl. insbesondere W. Levison, Die mittelalterliche Lehre von den beiden Schwertern, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 9 (1952), 14-42, sowie ferner etwa A. Borst, Der mittelalterliche Streit um das weltliche und das geistliche Schwert, in: W. P. Fuchs (Hg.), *Staat und Kirche im Wandel der Jahrhunderte*, Stuttgart – Berlin – Köln – Mainz 1966, 34-52 (Ndr. in: Ders., *Barbaren, Ketzer und Artisten* [Welten des Mittelalters], München - Zürich 1988 [Ndr. Hamburg 2007], 99-122 und 620-621).

93. Vgl. etwa Knabe (Anm. 90), 118-153, U.-R. Blumenthal, *Gregor VII. (Papst zwischen Canossa und Kirchenreform*), Darmstadt 2001, 290-298 u.ö.

94. Vgl. etwa A. Paravicini Bagliani, *Boniface VIII (Un pape hérétique?)*, Paris 2003, 327-336 (in italienischer Übersetzung: *Bonifacio VIII*, Turin 2003, 303-312).

95. Vgl. A. Potthast, *Regesta Pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*, Berlin 1874-1875 (Ndr. Graz 1957), II 2014 Nr. 25189.

96. Bonifatius VIII., Bulle *Unam sanctam* vom 18. November 1302 (edd. G. Digard, Les *registres de Boniface VIII*, III, Paris 1921, 889 Nr. 5382, bzw. I. B. Lo Grasso, *Ecclesia et Status* [Fontes selecti historiae iuris publici ecclesiastici], Rom ^{2}1952, 212 Nr. 493): *Uterque ergo (est) in potestate Ecclesi(a)e, spiritualis scilicet gladius et materialis. ...Ille sacerdotis, is manu regum et militum, sed ad nutum et patientiam sacerdotis ...*; vgl. auch die deutsche Übersetzung von J. Mietke – A. Bühler, *Kaiser und Papst im Konflikt (Zum Verhältnis von Staat und Kirche im späten Mittelalter)*, Düsseldorf 1988, 123.

97. Vgl. etwa Paravicini Bagliani (Anm. 94), 373-396 (347-371).

98. Vgl. etwa Levison (Anm. 92), 39-41 und Mietke – Bühler (Anm. 96), 180.

99. Vgl. etwa A. Roux, *Le pape saint Gélase Ier (492-496). Étude sur sa vie et ses écrits*, Paris – Bordeaux 1880, H. Koch, *Gelasius im kirchenpolitischen Dienste seiner Vorgänger, der Päpste Simplicius (468-483) und Felix III. (483-492). Ein Beitrag zur Sprache des Papstes Gelasius I. [492-496] und früherer Papstbriefe*, München 1935, und insbesondere W. Ullmann, *Gelasius I. (492-496)*, Stuttgart 1981.

Anastasios I. (491-518)[100] im Rahmen des sog. „Acacianischen Schismas"[101], der vermeintlich ersten, nach dem konstantinopolitanischen Patriarchen Akakios (472-489)[102] benannten Trennung von Ost-und Westkirche, in der Überlieferung findet[103].

Die zentrale Stelle dieses Schreibens und damit der *locus classicus* der gesamten Zwei-Gewalten-Lehre lautet folgendermaßen[104]: „Zwei sind

---

100. Vgl. insbesondere C. Capizzi, *L'imperatore Anastasio I (491-518)*, Rom 1969, und M. Meier, *Anastasios I. (Die Entstehung des Byzantinischen Reiches)*, Stuttgart 2009 (Ndr. 2010).

101. Vgl. insbesondere E. Caspar, *Geschichte des Papsttums von den Anfängen bis zur Höhe der Weltherrschaft, II: Das Papsttum unter byzantinischer Herrschaft*, Tübingen 1933, 10-81, E. Schwartz, *Publizistische Sammlungen zum Acacianischen Schisma*, München 1934.

102. Vgl. etwa Gedeon, *Πατριαρχικοί Πίνακες*, 198-204, A. K(azhdan), Akakios, *ODB* 1 (1991), 43, und W. A. Löhr, Akakios v. Konstantinopel, *LThk*[3]1 (1993), 285-286.

103. Vgl. P. Jaffé – (S. Loewenfeld –) F. Kaltenbrunner (– P. Ewald), *Regesta Pontificum Romanorum ab condita Ecclesia ad annum post Christum natum MCXCVIII*[2], *I: A. S. Petro ad a. MCXLIII*, Leipzig 1885 (Ndr. Graz 1956), 85 Nr. 632.

104. „Gelasius I.", *Schreiben an Kaiser Anastasios* I (edd. P. Hinschius, *Decretales pseudo-Isidorianae et capitula Angilramni*, Leipzig 1863 [Ndr. Aalen 1963], 639 b 14-53, A. Thiel, *Epistolae Romanorum pontificum genuinae et quae ad eos scriptae sunt a S. Hilaro usque ad Pelagium II*, Braunsberg 1867 – 1868 [Ndr. Hildesheim – Zürich – New York 2004], 349/23-352/6, Schwartz [Anm. 101], 20/5-24 bzw. K.-G. Schon, www.pseudoisidor.mgh.de, 2004 bzw. 2005): *Duo sunt quippe* (*quippe sunt* Hinschius, Thiel)*, imperator auguste, quibus principaliter mundus hic regitur, auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas. In quibus tanto gravius pondus est* (*est pondus* Thiel) *sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum* (*Domino* Baronius) *in divino reddituri sunt examine rationem. Nosti etenim, fili clementissime, quoniam* (*quod* Thiel) *licet praesideas* (*praesedeas* Schwartz) *humano generi dignitate, rerum tamen praesulibus* (*verumtamen praesulibus rerum* Hinschius) *divinarum devotus colla submittis* (*summittis* Schwartz) *atque ab eis causas tuae salutis expetis* (*exspectas* Thiel, *exspectes* Schon)*, inque* (*hincque* Schwartz, Schon) *sumendis caelestibus* (*coelestibus* Thiel) *sacramentis eisque, ut competit, disponendis subdi te debere cognoscis religionis ordine potius quam praeesse, itaque inter haec ex* (*ex* omm. Schwartz, Schon) *illorum te pendere iudicio, non illos ad tuam velle redigi* (*redigi velle* Hinschius) *voluntatem. Si enim, quantum ad ordinem publicae pertinet* (*pertinet publicae* Thiel) *disciplinae, cognoscentes imperium tibi superna dispositione collatum* (*conlatum* Schwartz), *legibus tuis ipsi quoque parent religionis antistites, ne vel in rebus mundanis* (*humanis* Hinschius) *exclusae videantur obviare sententiae, quo, oro te, decet affectu eis et* (*et* om. Schon) *convenit oboedire* (*obedire* Hischius et Thiel)*, qui praerogandis venerabilibus sunt attributi mysteriis?*

es ja, erhabener Kaiser, durch die diese Welt an oberster Stelle regiert wird, die geheiligte Autorität der Bischöfe und die königliche Macht. Von diesen ist die Last der Priester um so schwerer, als sie auch für die Könige selbst bei der göttlichen Untersuchung der Menschen Rechnung ablegen müssen. Du weißt es nämlich, mildester Sohn, dass Du, wenn Du auch dem menschlichen Geschlecht an Würde voranstehst, dennoch fromm den Nacken vor den Amtswaltern der göttlichen Angelegenheiten beugst und von ihnen die Wege für Dein Heil erwartest. Und daher erkennst Du auch, dass Du, wo sie doch die himmlischen Sakramente in Empfang nehmen und, wie es sich gehört, darüber verfügen, nach der Ordnung der Religion Dich eher unterzuordnen als an der Spitze zu stehen hast, und dass Du so in Bezug auf diese Dinge von deren Urteil abhängst und nicht willst, dass jene an Deinen Willen gebunden werden. Wenn nämlich die Vorsteher der Religion, was die Ordnung der öffentlichen Disziplin angeht, die Dir durch obige Anordnung verliehene Herrschaft anerkennen und auch selbst Deinen Gesetzen Folge leisten, um nicht den Anschein zu erwecken, der in weltlichen Angelegenheiten ausschließlichen Auffassung entgegenzutreten, mit welchem Verlangen, ich bitte Dich, ziemt es sich da, ihnen zu gehorchen, die zur Austeilung der verehrungswürdigen Mysterien eingesetzt wurden?" usw.[105]

Diese so genannte „gelasianische" Lehre, für die man immer wieder Testimonia gesucht hat[106] wird, wie es scheint, erstmals in einem Brief des

---

... *Et si cunctis generaliter sacerdotibus recte divina tractantibus fidelium convenit corda submitti (summitti* Hinschius*), quanto potius sedis illius praesuli consensus est adhibendus, quem cunctis sacerdotibus et Divinitas summa voluit praeeminere* (*praeminere* Schwartz, Schon, *pervenire* Hinschius) *et subsequens Ecclesiae generalis iugiter pietas celebravit? Ubi pietas tua evidenter advertit, numquam* (*nunquam* Thiel) *quolibet* (*et* add. Schon) *penitus humano consilio elevare se quemquam posse illius privilegio vel confessioni, quem Christi vox praetulit universis, quem Ecclesia veneranda confessa semper est et habet devota primatem.*

105. Die Übersetzung orientiert sich an H. Rahner, *Kirche und Staat im frühen Christentum. Dokumente aus acht Jahrhunderten und ihre Deutung*, München 1961, 257-259. Vgl. etwa die Interpretation von Y. M.-J. Congar, *L'ecclésiologie du Haut Moyen Age. De Saint Grégoire le Grand à la désunion entre Byzance et Rome*, Paris 1968, 253-259.

106. Vgl. in jüngerer Zeit insbesondere P. Toubert, La doctrine gélasienne des deux pouvoirs. Propositions en vue d'une révision, in: C. D. Fonseca – V. Sivo (Hgg.), *Studi in onore di Giosuè Musca*, Bari 2000, 519-540, und Y. Sassier, *Auctoritas pontificum* et *potestas regia*: faut-il tenir pour négligeable l'influence de la doctrine gélasienne aux temps carolingiens?, in:

Papstes Hadrianus I. (772-795)[107] an Karl „den Großen“ (768-814)[108] aus dem Jahre 791[109] erwähnt, wo es heißt[110]: „Man liest nämlich, irgendein sehr gelehrter und verehrungswürdiger Vater habe gesagt, daß es zwei seien, durch die diese Welt an oberster Stelle regiert werde“ usw. Vergleicht man dieses Zitat mit dem „originalen“, angeblich etwa 300 Jahre älteren Brief des Gelasius, so springt sofort der Widerspruch ins Auge, dass der vorgebliche Brief des Hadrianus zwar einerseits in einer ununterbrochenen Folge von nicht weniger als 32 Wörtern seiner „Vorlage“ entspricht, andererseits deren für das Gewicht seiner Argumentation belangvollste Bestandteile, nämlich sowohl die Angabe des Autors (Gelasius) als auch die Anrede (*imperator auguste*, „erhabener Kaiser“), auslässt, was nicht anders als dadurch erklärt werden kann, dass es sich bei diesem Schreiben, dessen Authentizität schon öfters angezweifelt wurde, um ein ziemlich ungeschicktes Falsifikat aus der Werkstatt eines Fälschers des 9. Jahrhunderts handelt.

Während also der sogenannte Brief des Papstes Hadrianus I. an Karl „den Großen“ als frühestes Zitat getilgt werden muss, ist die Echtheit des (chronologisch) nächsten den „Gelasius-Brief“ zitierenden Textes, nämlich

---

C. Carozzi – H. Taviani-Carozzi (Hgg.), *Le Pouvoir au Moyen Âge (Idéologies, Pratiques, Représentations)*, Aix-en-Provence 2005, 213-236.

107. Vgl. etwa M. Jugie, Adrien Ier, (Saint), pape, *DHGE* 1 (1912), 614-619, O. Bertolini, Adriano I, papa, *DBI* 1 (1960), 312-323, R. Aubert, Hadrien Ier, pape, *DHGE* 22 (1988), 1484-1485, R. Schieffer, 1. H(adrian) I., Papst, *LexMa* 4 (1989), 1821-1822, A. Angenendt, Hadrian I., *LThk*[3] 4 (1995), 1133-1134, F. Hartmann, *Hadrian I. (772-795) Frühmittelalterliches Adelspapsttum und die Lösung Roms vom byzantinischen Kaiser*, Stuttgart 2006.

108. Vgl. etwa P. Riché, *Les Carolingiens (Une famille qui fit l'Europe)*, Paris 1983 (Ndr. 2012), 93-145 (104-163), und J. Fleckenstein, 2. K(arl) I. der Große, A. Leben und Persönlichkeit, *LexMa* 5 (1991), 956-961.

109. Vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 305 Nr. 2483-2485 (zu der irrtümlichen Aufteilung auf drei Regesten K. Hampe, Hadrians I. Vertheidigung der zweiten nicaenischen Synode gegen die Angriffe Karls des Grossen, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 21 [1896], 83-113 [89[2]]).

110. Hadrianus I., *Epistola Carolo regi Francorum et Longobardorum ac patricio Romanorum* (ed. K. Hampe, *MGH*, *Epistolarum tomus V (Karolini aevi III)*, Berlin 1898-1899 (Ndr. 1995), 6-57 Nr. 2 (51/30-33): *Legitur namque, dixisset quidam doctissimus ac venerabilis pater, quia duo sunt, quibus principaliter hic regitur mundus, auctoritas videlicet sacrata pontificum et regalis potestas. In quibus tanto gravius pondus est sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino reddituri sunt examine rationem.*

des 3. Kapitels der Pariser Synode vom 6. Juni 829, schwerlich anzuzweifeln. Der Passus beginnt dort mit den Worten: „Über diese Angelegenheit schreibt Gelasius, der verehrungswürdige Bischof des römischen Sitzes, an den Kaiser Anastasios folgendes: Zwei erhabene Kaiserinnen sind es ja, sagt er, durch die diese Welt“ usw[111]. Während hier nicht nur die gesamte einschlägige Passage, sondern auch Autor und Adressat des Textes „richtig“ wiedergegeben sind, findet sich an Stelle der üblichen Lesart *imperator auguste* die abweichende Lesart *imperatrices augustae*, was ein Indiz für eine noch nicht gefestigte, also „junge“ handschriftliche Überlieferung ist.

Die Redaktion der Beschlüsse dieser Pariser Synode von 829 wird seit langem dem Bischof Jonas von Orléans[112] zugeschrieben[113], der – vermutlich im Jahre 831[114]– einen „Fürstenspiegel“[115] für einen Sohn

111. Synode von Paris am 6. Juni 829, Kapitel 3 (ed. A. Werminghoff, *MGH, Legum sectio III: Concilia, Tomus II: Concilia aevi Karolini I, pars II*, Hannover – Leipzig 1908 [Ndr. Hannover 2003], 610/35-39): *De qua re Gelasius Romane sedis venerabilis episcopus ad Anastasium imperatorem ita scribit: Duae sunt quippe, inquit, imperatrices augustae, quibus principaliter mundus hic regitur, auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas. In quibus tanto gravius pondus est sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino reddituri sunt examine rationem.*

112. Vgl. insbesondere K. Amelung, Leben und Schriften des Bischofs Jonas von Orleans, in: *XXVII. Programm des Vitzthumschen Gymnasiums*, Dresden 1888, 3-54, J. Reviron, *Les idées politico-religieuses d'un évêque du IXe siècle, Jonas d'Orléans, et son «De institutione regia» (Étude et texte critique)*, Paris 1930, H. H. Anton, 2. J(onas) v. Orléans, *LexMa* 5 (1991), 625, und A. Dubreucq, *Jonas d'Orléans, Le métier de roi (De institutione regia) (Introduction, texte critique, traduction, notes et index)*, Paris 1995 (SC 407), insbesondere 9-42, und P. Depreux, *Prosopographie de l'entourage de Louis le Pieux (781-840)*, Sigmaringen 1997, 276-277 Nr. 178.

113. B. Simson, *Jahrbücher des Fränkischen Reichs unter Ludwig dem Frommen, I: 814-830*, Leipzig 1874 (Ndr. Berlin 1969), 384, gefolgt etwa von J. Scharf, Studien zu Smaragdus und Jonas, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 17 (1961), 333-384 (371-372), H.H. Anton, *Fürstenspiegel und Herrscherethos in der Karolingerzeit*, Bonn 1968, 204-205, W. Hartmann, *Die Synoden der Karolingerzeit im Frankenreich und in Italien*, Paderborn – München – Wien – Zürich 1989, 182.

114. Reviron (Anm. 112), 56, Scharf (Anm. 113), so etwa auch J. M. Wallace-Hadrill, *The Frankish Church*, Oxford 1983, 240 („written in 831“); vgl. zu den unterschiedlichen Datierungsvorschlägen A. Wilmart, L'admonition de Jonas au roi Pépin et le florilège canonique d'Orléans, *Revue Bénédictine* 45 (1933), 214-233 (214[1]).

115. Vgl. etwa H. H. Anton, *Fürstenspiegel des frühen und hohen Mittelalters*

Ludwigs des Frommen, nämlich König Pippin I. von Aquitanien (814-838)[116], verfasste, in dessen erstem Kapitel (nach der Einleitung) sich dasselbe Zitat befindet[117] – allerdings mit Abweichungen[118] gegenüber dem „Original", welche einerseits ausschließen, dass, wie gelegentlich angenommen wurde[119], der „Fürstenspiegel" dem Text der Synode als Vorlage gedient hat, andererseits aber auch ein –wenn auch nur schwaches– Indiz gegen Jonas' Autorschaft an den Pariser Beschlüssen darstellen. Die enge Verwandtschaft der beiden Texte zeigt sich insbesondere in der auffälligen Lesart *imperatrices augustae*.

Dasselbe Zitat taucht auch in einer Zusammenfassung der Pariser Beschlüsse für eine Synode bzw. „Reichsversammlung"[120] in Worms im

---

[Ausgewählt, übersetzt und kommentiert], Darmstadt 2006; zu „Fürstenspiegeln" im Allgemeinen vgl. etwa A. De Benedictis, con la collaborazione di A. Pisapia (Hg.), *Specula principum*, Frankfurt am Main 1999, zu späteren „Fürstenspiegeln" vgl. etwa W. Berges, *Die Fürstenspiegel des hohen und späten Mittelalters*, Leipzig 1938 (Ndr. Stuttgart 1992), und B. Singer, *Die Fürstenspiegel in Deutschland im Zeitalter des Humanismus und der Reformation*, München 1981.

116. Vgl. etwa R. Collins, Pippin I and the Kingdom of Aquitaine, in: P. Godman – R. Collins (Hgg.), *Charlemagne's Heir (New Perspectives on the Reign of Louis the Pious [814 – 840])*, Oxford 1990, 363-389, R. Schieffer, *Die Karolinger*, Stuttgart – Berlin – Köln 1992 ([4]2006), 128-133 u.ö. (vgl. 258 [264]) sowie B. Schneidmüller, P(ippin) I., Kg. v. Aquitanien, *LexMa* 6 (1993), 2170.

117. Jonas von Orléans, *Admonitio et opusculum de munere regio (De institutione regia) I* (edd. Dubreucq [Anm. 112], 176/10-16 bzw. Anton [Anm. 115], 58): *Gelasius Romanae ecclesiae venerabilis pontifex ad Anastasium imperatorem scribens: Duae sunt, inquit, imperatrices augustae, quibus principaliter hic regitur mundus, auctoritas sacra pontificum et regalis potestas. In quibus tanto est gravius pondus sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino sunt examine rationem reddituri.*

118. *Quippe* om., *hic regitur mundus, sacra, est gravius pondus, sunt examine rationem reddituri.*

119. Vgl. etwa Wallace-Hadrill (Anm. 114), 267, der es – entgegen der von ihm akzeptierten Datierung des Fürstenspiegels auf 831 (vgl. Anm. 114) – für möglich hielt, dass es sich bei dem einschlägigen Teil der Pariser Synodalbeschlüsse um ein „résumé" von *De institutione regia* "handele; ihm folgte Collins (Anm. 116), 367, der es ebenfalls nicht ausschloss, dass der Fürstenspiegel „served as a blueprint for them".

120. Vgl. D. Eichler, *Fränkische Reichsversammlungen unter Ludwig dem Frommen*, Hannover 2007.

August 829, der sog. *Relatio episcoporum*[121], auf[122]; der Wortlaut entspricht genau demjenigen des Beschlusses der Pariser Synode vom Juni desselben Jahres, wobei die *lectio correctior „imperator auguste"* nicht ursprünglich, sondern nachträglich verbessert sein dürfte.

Unabhängig von der Frage nach der Authentizität des Gelasius-Textes steht immerhin fest, dass er –oder zumindest sein zentraler Satz– am Ende des dritten Jahrzehnts des 9. Jahrhunderts im kirchlichen Milieu der westfränkischen Reichshälfte zum Vorschein tritt[123]. Es ist dies die Periode der wachsenden Opposition gegen das Kaisertum Ludwigs des Frommen (814-840)[124], die zu der „Empörung" bzw. „loyalen Palastrebellion" des Jahres 830 zum Zwecke der Absetzung Ludwigs führte[125]. Die kirchliche Fraktion der Oppositionsbewegung wurde von Wala[126] angeführt, der „tour à tour le

121. Vgl. etwa Simson (Anm. 113), 323-324 sowie Hartmann (Anm. 113), 186 u.ö. (vgl. 518).

122. *Relatio episcoporum ad Hludowicum imperatorem* vom August 829 (3.) (ed[d]. A. Boretius - V. Krause, *MGH, Legum sectio II: Capitularia regum Francorum, Tomus* II, pars I, Hannover 1890 [Ndr. 2001], 27-51 Nr. 196 [29/22-27]): *De qua re Gelasius Romanae sedis venerabilis episcopus ad Anastasium imperatorem ita scribit: Duae sunt quippe, inquit, imperator* (*imperatrices* codex 1 [Gothanus 84]) *auguste, quibus principaliter mundus hic regitur, auctoritas sacrata pontificum et regalis potestas. In quibus tanto gravius pondus est sacerdotum, quanto etiam pro ipsis regibus hominum in divino reddituri sunt examine rationem.*

123. Vgl. H. H. Anton, Zum politischen Konzept karolingischer Synoden und zur karolingischen Brüdergemeinschaft, *Historisches Jahrbuch* 99 (1979), 55-132 (Ndr. in: Ders., *Königtum – Kirche – Adel [Institutionen, Ideen, Räume von der Spätantike bis zum hohen Mittelalter*], Trier 2002, 179-251) (55-74 [179-197] u.ö.), und J. Fried, Ludwig der Fromme, das Papsttum und die fränkische Kirche, in: Godman – Collins (Anm. 116), 231-273 (266: „ ... die Wiederentdeckung des gelasianischen Dualismus ..."), beide zitiert von K. Zechiel-Eckes, Der „unbeugsame" Exterminator? (Isidorus Mercator und der Kampf gegen den Chorepiskopat), in: O. Münch – T. Zotz (Hgg.), *Scientia veritatis (Festschrift für Hubert Mordek zum 65. Geburtstag)*, Ostfildern 2004, 173-190 (176[12]).

124. Vgl. insbesondere F. Funck, *Ludwig der Fromme (Geschichte der Auflösung des großen Frankenreichs)*, Frankfurt am Main 1832, Godman – Collins (Anm. 116) und E. Boshof, *Ludwig der Fromme*, Darmstadt 1996.

125. Vgl. E. Mühlbacher (vollendet von J. Lechner) – J. F. Böhmer, *Regesta Imperii, I: Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918*, [Band 1], Innsbruck 1908 (Ndr. Hildesheim 1966), 344-346 Nr. 874a, und Boshof (voranstehende Anm.), 182-185.

126. Vgl. insbesondere A. Himly, *Wala et Louis le débonnaire*, Paris 1849, C.

ministre tout-puissant et l'implacable adversaire"[127] Ludwigs des Frommen war, von 826-830 als Abt dem Kloster von Corbie[128] vorstand, vermutlich an der durch die *Relatio episcoporum* vorbereiteten Versammlung in Worms im August 829 teilnahm[129] und den Ludwig 831 erneut verbannte[130].

Die Stoßrichtung der beiden Zeugnisse des Jahres 829 war jedenfalls das karolingische Kaisertum, und zumindest „ausgegraben" wurde das Gelasius-Zitat in Kreisen des rebellischen (west)fränkischen Klerus, in denen etwa zur selben Zeit die sog. „pseudoisidorischen" Fälschungen[131] entstanden.

Rodenberg, *Die Vita Walae als historische Quelle*, Göttingen 1877, R. Faulhaber, *Der Reichseinheitsgedanke in der Literatur der Karolingerzeit bis zum Vertrag von Verdun*, Berlin 1931, insbesondere 106-110, und L. Weinrich, *Wala – Graf, Mönch und Rebell (Die Biographie eines Karolingers)*, Lübeck – Hamburg 1963, sowie ferner H. Peltier, Wala, disciple d'Adalhard, in: *Corbie – abbaye royale (volume du XIIIe centenaire)*, Lille 1963, 95-104, F. J. Felten, *Äbte und Laienäbte im Frankenreich (Studie zum Verhältnis von Staat und Kirche im früheren Mittelalter)*, Stuttgart 1980, 265-266 u.ö. (vgl. 368), C. Settipani avec la collaboration de P. Van Kerrebrouck, *La préhistoire des Capétiens (481 – 987), I: Mérovingiens, Carolingiens et Robertiens*, Villeneuve d'Ascq 1993, 356-357, F. Prinz, Wala, *LexMa* 8 (1997), 1936-1937, Depreux (Anm. 112), 390-393 Nr. 269, K.-G. Wesseling, Wala, *BBKL* 13 (1998), 164-165, und B. Kasten, Wala, *LThk*[3] 10 (2001), 945-946.

127. Himly (Anm. 126), 1.

128. Vgl. insbesondere (P.-N.) Grenier, *Histoire de la ville et du comté de Corbie (des origines à 1400)*, Amiens / Paris 1910, L. Levillain, *Examen critique des chartes mérovingiennes et carolingiennes de l'abbaye de Corbie*, Paris 1902, *Corbie – abbaye royale* (Anm. 126, und darin hauptsächlich: P. Cousin, Les origines et le premier développement de Corbie, 19-46), D. Ganz, *Corbie in the Carolingian Renaissance*, Sigmaringen 1990, und zu seinen Handschriften B. Bischoff, Hadoardus and the Manuscripts of Classical Authors from Corbie, in: *Didascaliæ (Studies in Honor of Anselm M. Albareda)*, New York 1961, 39-57 (in deutscher Urfassung: Hadoard und die Klassikerhandschriften aus Corbie, in: B. Bischoff, *Mittelalterliche Studien. Ausgewählte Aufsätze zur Schriftkunde und Literaturgeschichte* I, Stuttgart 1966, 49-63), sowie ferner etwa M. Rouche, Corbie, *LexMa* 3 (1986), 224-228.

129. Simson (Anm. 113), 322.

130. *Translatio sancti Viti martyris IV* (ed. I. Schmale-Ott, *Translatio sancti Viti martyris – Übertragung des hl. Märtyrers Vitus [Bearbeitet und übersetzt]*, Münster 1979, 46/1-4): *... accidit quaedam disceptatio inter Ludowicum imperatorem et principes qui erant in regno. Pro qua re in tantum indignatio principis excrevit, ut et Walonem, quem olim ante omnes dilexerat, in exilium mitteret ...*; vgl. Weinrich (Anm. 126), 75.

131. Vgl. insbesondere D. Blondel(lus), *Pseudo-Isidorus et Turrianus vapulantes*, Genf 1628, J. A. Theiner, *De Pseudo-Isidoriana canonum collectione (Dissertatio historico-canonica)*, Breslau 1827, F. H. Knust, *De fontibus et consilio Ps.-Isidorianae collectionis*,

Das Kloster von Corbie, „jener für die Entwicklung und Verbreitung der frühmittelalterlichen Kirchenrechtsquellen so außerordentlich bedeutsame Sammelpunkt der Tradition“[132], in welchem mindestens zwei der ältesten Handschriften dieser Sammlung erfundener Papstdekretalen angefertigt wurden[133], war das Fälschungszentrum[134], und ein großer Teil der Falsifikate

---

Göttingen 1832, H. Wasserschleben, *Beiträge zur Geschichte der falschen Dekretalen*, Breslau 1844, Hinschius (Anm. 104), E. Seckel, Pseudoisidor, *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*[3] 16 (1905), 265-307, H. Fuhrmann, *Einfluß und Verbreitung der pseudoisidorischen Fälschungen (Von ihrem Auftauchen bis in die neuere Zeit)* I-III, Stuttgart 1972, 1973 und 1974, L. Kéry, *Canonical Collections of the Early Middle Ages (ca. 400-1140). A Bibliographical Guide to the Manuscripts and Literature*, Washington, D. C., 1999, 100-114, (D. Jasper –) H. Fuhrmann, *Papal Letters in the Early Middle Ages*, Washington, D.C., 2001, 135-195, K. Zechiel-Eckes, Pseudoisidorische Dekretalen, *Lexikon der Kirchengeschichte*, Freiburg - Basel - Wien 2001, II 1345-1349, und Ders., *Fälschung als Mittel politischer Auseinandersetzung. Ludwig der Fromme [814-840] und die Genese der pseudoisidorischen Dekretalen*, Paderborn – München – Wien – Zürich 2011.

132. H. Mordek, Kirchenrechtliche Autoritäten im Frühmittelalter, in: P. Classen (Hg.), *Recht und Schrift im Mittelalter*, Sigmaringen 1977, 237-255 (246).

133. Die Codd. Lips. UB II 7 und Vat. Lat. 630, vgl. S. Williams, *Codices Pseudo-Isidoriani (A Palaeographico-Historical Study)*, New York 1971, 27 Nr. 24, 64 Nr. 67 und 149 Nr. 36A (zu der Handschrift 442 der Beinecke Library der Yale University in New Haven), sowie Fuhrmann (Anm. 131), III 1083 („Corbie, Kl. ...Hs. aus ˜ “), Kéry (Anm. 131), 102 und 104 sowie B. Bischoff, *Katalog der festländischen Handschriften des neunten Jahrhunderts (mit Ausnahme der wisigotischen), Teil II: Laon – Paderborn (*aus dem Nachlaß herausgegegeben von B.Ebersperger), Wiesbaden 2004, 70 Nr. 2274.

134. K. Zechiel-Eckes, Zwei Arbeitshandschriften Pseudoisidors (Codd. St. Petersburg F.v.I.11 und Paris lat. 11611), *Francia* 27/1 (2000), 205-210 (209-210), Ders., Verecundus oder Pseudoisidor? Zur Genese der Excerptiones de gestis Chalcedonensis concilii, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 56 (2000), 413-446 (417: „ ... am Kloster Corbie als „Werkstatt“ Pseudoisidors [kann] kein Zweifel bestehen“), Ders., Ein Blick in Pseudoisidors Werkstatt. Studien zum Entstehungsprozess der falschen Dekretalen (mit einem exemplarischen editorischen Anhang [Pseudo-Julius an die orientalischen Bischöfe, JK †196]), *Francia* 28/1 (2001), 37-90 (59-61), Ders., *Rebellische Kleriker? (Eine unbekannte kanonistisch-patristische Polemik gegen Bischof Hinkmar von Laon in Cod. Paris, BNF, nouv. acq. lat. 1746)*, Hannover 2009, 11; vgl. auch schon Fuhrmann (Anm. 131), III 1083, R. H. Rouse – M. A. Rouse, Ennodius in the Middle Ages: Adonics, Pseudo-Isidore, Cistercians, and the Schools, in: J. Ross Sweeney – S. Chodorow (Hgg.), *Popes, Teachers, and Canon Law in the Middle Ages*, Ithaca – New York – London 1989, 91-113 (95-101), H. Fuhrmann, Pseudoisidor und die Bibel, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 55 (1999), 183-191 (186-187).

dürfte Pasc(h)asius Radbertus[135], dem Hagiographen und Nachfolger Walas als Abt von Corbie (843/4 [?[136]] – 849 [?[137]]), zuzuschreiben sein[138].

---

135. Vgl. insbesondere J. Corblet, *Hagiographie du diocèse d'Amiens III*, Paris - Amiens 1873, 313-334, E. Choisy, *Paschase Radbert (Étude historique sur le IXe siècle et sur le dogme de la Cène),* Genf 1888, und H. Peltier, *Pascase Radbert, Abbé de Corbie*, Amiens 1938, sowie ferner A. Ebert, *Allgemeine Geschichte der Literatur des Mittelalters im Abendlande, II: Die Lateinische Literatur vom Zeitalter Karls des Großen bis zum Tode Karls des Kahlen*, Leipzig 1880 (Ndr. Graz 1971), 230-244 u.ö. (vgl. 402), M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, I: Von Justinian bis zur Mitte des zehnten Jahrhunderts*, München 1911 (Ndr. 1974), 401-411 u.ö. (vgl. 756), H. Peltier, Radbert Paschase, *Dictionnaire de théologie catholique* 13/2 (1937), 1628-1639 (vgl. auch Tables générales III [1972] 3853), H. Löwe – W. Wattenbach – W. Levison, *Deutschlands Geschichtsquellen im Mittelalter, Vorzeit und Karolinger, III: Die Karolinger vom Tode Karls des Großen bis zum Vertrag von Verdun*, Weimar 1957 (Ndr. 1966), 340-343, G. Mathon, Pascase Radbert et l'évolution de l'humanisme carolingien (Recherches sur la signification des Préfaces des livres I et III de l'Expositio in Matthæum), in: *Corbie – abbaye royale* (Anm. 126), 135-155, P. von Moos, *Consolatio (Studien zur mittellateinischen Trostliteratur über den Tod und zum Problem der christlichen Trauer),* München*, I: Darstellungsband*, 1971, 137-146 Nr. 342-364, *II: Anmerkungsband*, 1971, 97-106 Nr. 342-364, *III: Testimonienband*, 1972, *passim*, IV: *Indexband*, 1972, 99, F. Brunhölzl, *Geschichte der lateinischen Literatur des Mittelalters, I: Von Cassiodor bis zum Ausklang der karolingischen Erneuerung*, München 1975 (Ndr. 1996), 369-379 und 561, R.Gregoire, Paschase Radbert, *Dictionnaire de spiritualité* 12/1 (1984), 295-301, J.-P. Bouhot, Paschase Radbert, *Catholicisme* 10 (1985), 727-729, M.-A. Aris, 2. P(aschasius) Radbertus, *LexMa* 6 (1993), 1754-1755, M. d'H(arcourt), Paschase Radbert, *Dictionnaire des Lettres Françaises – Le Moyen Age*, Paris ²1994, 1098-1100, (K. Vielhaber -) H. Jorissen, Paschasius Radbertus, *LThk*³ 7 (1998), 1411-1412, K.-G. Wesseling, Ratpert, *BBKL* 7 (1994), 1390-1394, und J. Madey, Paschasius Radbertus, *BBKL* 16 (1999), 1194-1196.

136. Peltier (Anm. 135 [1938], 65, wohingegen der Beginn des Abbatiats üblicherweise auf das Jahr 842 datiert wird.

137. Peltier (Anm. 135 [1938], 81, wohingegen das Ende des Abbatiats üblicherweise auf die Jahre 847 oder 851 datiert wird.

138. Zechiel-Eckes (Anm. 134 [2001], 59-60) und (Anm. 140 [2002]), 12-13, Ders., Politische Exegese und falsches Recht. Zu Rezeption und persuasiver Verwendung des Bibeltextes in den pseudoisidorischen Dekretalen, in: P. Carmassi (Hg.), *Präsenz und Verwendung der Heiligen Schrift im christlichen Frühmittelalter: exegetische Literatur und liturgische Texte*, Wiesbaden 2008, 117-137 (119 und 124-126); vgl. G. Schmitz, Nachruf Klaus Zechiel-Eckes, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 66 (2010), 639-644 bzw. 648 (642-643); vgl. auch schon Fuhrman (Anm. 131), 1110, Rouse – Rouse (Anm. 134), 97- 100 und Fuhrmann (Anm. 134).

Durch die Aufnahme des Gelasius-Briefes (wie auch vieler anderer Texte ähnlicher Tendenz) in die pseudoisidorischen Dekretalen[139] wurde die „gelasianische“ Zwei-Gewalten-Lehre ab der Mitte des 9. Jahrhunderts rasch Allgemeingut.

Ob die Ausarbeitung der pseudoisidorischen Fälschungen, deren „Hauptanliegen“ die Stärkung der Stellung der Bischöfe gegenüber ihren Metropoliten und der „Laiengewalt“ war[140], deren kaum weniger bedeutsames „Nebenanliegen“ aber die Steigerung der Macht des römischen Papsttums gegenüber dem karolingischen Kaiser- und Königtum – insbesondere in jurisdiktioneller Hinsicht - bildete[141], erst durch den „von Ludwig dem Frommen initiierten Diedenhofener Prozess (Februar/März 835) gegen führende Vertreter der oft so genannten Reichseinheitspartei“ ausgelöst wurde[142], ist sehr zweifelhaft, weil es starke Indizien dafür gibt, dass zumindest die I d e e einer Sammlung „retuschierter“ Papstdekretalen nicht auf den politisch ganz unbedeutenden Pasc(h)asius Radbertus, sondern auf den ungleich prominenteren Wala zurückgeht.

---

139. *Decretales pseudo-Isidorianae, Cuius supra* (scil. Gelasii) *ad Anastasium imperatorem* (ed. Hinschius [Anm. 104], 639-641).

140. Vgl. etwa Seckel (Anm. 131), 279: „Das große Hauptziel der Fälschungen Pseudoisidors ist ... die Emanzipation des Episkopats sowohl von der weltlichen Gewalt ... als von dem überragenden Einfluß der Metropoliten und Provinzialsynoden“, gefolgt von H. Fuhrmann, Pseudoisidorische Dekretalen, *LexMa* 7 (1995), 307-309 (308), und Ders. Pseudo-Isidor, *LThk*[3] 8 (1999), 709-710, sowie K. Zechiel-Eckes, Auf Pseudoisidors Spur (Oder: Versuch, einen dichten Schleier zu lüften), in: W. Hartmann – G. Schmitz (Hgg.), *Fortschritt durch Fälschungen? Ursprung, Gestalt und Wirkungen der pseudoisidorischen Fälschungen* [Beiträge zum gleichnamigen Symposium an der Universität Tübingen vom 27. und 28. Juli 2001]), Hannover 2002, 1-28 (16) .

141. Vgl. etwa Fuhrmann, *LexMa* und *LThk*, 710 (wie Anm. 140).

142. Zechiel-Eckes (Anm. 134 [2001]), 55-59 und Ders. (Anm. 131 [2001]), 1348 unter Berufung auf Wasserschleben (Anm. 131), 61-64; ganz ähnlich hatte sich bereits (J. A.) Möhler, Aus und über Pseudoisidor (Beschluß) – Dritter Artikel, in: *Theologische Quartalschrift* (Tübingen) 1832, 3-52 (48: „zwischen 836 – 840“) geäußert, auf den Wasserschleben 64* verwies. Für K. Zechiel-Eckes, *Florus von Lyon als Kirchenpolitiker und Publizist*, Stuttgart 1999, 250[10], und Ders., Auf Pseudoisidors Spur, in: Hartmann – Schmitz (Anm. 140), 1-28 (1[2], 10 und 11) war der September 838 ein eindeutiger *terminus ante quem*, wohingegen sich Fuhrmann (S. voranstehende Anm.) mit der herrschenden Meinung für eine (Spät-)Datierung „zw. 847 u(nd) 852“ aussprach.

Wala war mit Ludwig dem Frommen eng verwandt, nämlich (nach byzantinischer Terminologie) sein „Kleinonkel“[143], und teilte mit diesem ein durch hohe Aufstiege und tiefe Abstürze gekennzeichnetes Leben: Wala, vielleicht 773 geboren[144], wurde in den letzten Lebensjahren Karls des Großen einer von dessen wichtigsten Beratern[145], nach dessen Tod im Jahre 814 von Ludwig dem Frommen verbannt[146], nach sieben Jahren (821) von Ludwig begnadigt und mit wichtigen Aufgaben betraut[147], zehn Jahre später (831) von Ludwig, wie gesagt, erneut verbannt[148], vermutlich 833 begnadigt[149], sodann (834) wiederum –zum dritten oder sogar vierten Mal– verbannt[150] und starb schließlich 836 als Abt des Klosters von Bobbio[151].

Aber auch Ludwig der Fromme lernte die Wechselfälle des Schicksals kennen: 778 als dritter Sohn Karls des Großen geboren[152], wurde er

---

143. Vgl. Weinrich (Anm. 126), 107, dem zufolge Wala ein Enkel, Ludwig der Fromme ein Urenkel Karl Martells war, sie also –nach byzantinischer Zählung– im 5. Grad miteinander verwandt waren.

144. Weinrich (Anm. 126,) 14; vgl. auch Settipani – van Kerrebrouck (Anm. 126), 356: „né c. 772-773“.

145. „Astronomus“, *Vita Hludowici imperatoris* c. 21 (ed. E. Tremp, *Thegan, Die Taten Kaiser Ludwigs – Astronomus, Das Leben Kaiser Ludwigs [Herausgegeben und übersetzt]*, Hannover 1995, 346/14-15): *Uuala, summi apud Karolum imperatorem habitus loci*, und *Translatio sancti Viti martyris III* (ed. Schmale-Ott [Anm. 130], 40/5-6): ... *venerabilem virum Walonem, qui frater erat prioris Adalhardi et in diebus Karoli imperatoris magnae fuerat potestatis* ...; vgl. Himly (Anm. 126), 28 und 49 sowie Weinrich (Anm. 126), 18-28 und zum “Astronomus” als einem der beiden Biographen Ludwigs des Frommen im Allgemeinen z.B. Wallace-Hadrill (Anm. 114), 235-236.

146. Vgl. Weinrich (Anm. 126), 29-32.

147. Vgl. Himly (Anm. 126), 94-95, Rodenberg (Anm. 126), 79 und 83 sowie Weinrich (Anm. 126), 38-39.

148. Vgl. Anm. 130.

149. Nithardus, *Historiae* I 4 (ed. E. Müller, *Nithardi Historiarum libri IIII*, Hannover 1907 (Ndr. 1965), 5/14-16): *Walanam ... ceterosque, qui in exilium retrusi fuerant, custodia emittunt*.

150. Vgl. Weinrich (Anm. 126), 85-86.

151. „Astronomus“, *Vita Hludowici imperatoris* c. 55 und c. 56 (ed. Tremp [Anm. 145], 506/15-16 und 512/13-17); vgl. Himly (Anm. 126), 202, Rodenberg (Anm. 126), 62 und 93, Peltier (Anm. 126), 103 sowie Weinrich (Anm. 126), 88.

152. „Astronomus“, *Vita Hludowici imperatoris* c. 3 (ed. Tremp [Anm. 145], 288/14-290/5); vgl. etwa Himly (Anm. 126), 33 und Schieffer (Anm. 116), 79.

814 nach dessen Tod Alleinerbe des gesamten fränkischen Reiches[153]. 830 entging er nur knapp seiner Entmachtung[154], welche dann nach der Schlacht auf dem Rotfeld („Rotfelth", „Lügenfeld") bei Colmar Ende Juni 833 tatsächlich erfolgte: Er wurde am 30. Juni gefangen genommen[155] und im Oktober 830 in Soissons –wie schon 822 in Attigny[156]– einer demütigenden öffentlichen Kirchenbuße unterzogen[157]. 834 erlangte er seine Herrscherrechte zurück[158] und ein Jahr später (835) konnte er sich auf der Reichsversammlung von Diedenhofen (Thionville) an seinen Feinden rächen, indem er einen Prozess gegen Erzbischof Eb(b)o von Reims[159] (und andere Angeklagte, die aber aus unterschiedlichen Gründen nicht erschienen) durchführen ließ[160].

153. Vgl. etwa Schieffer (Anm. 116), 112.

154. Vgl. Anm. 125.

155. Vgl. etwa Mühlbacher (Anm. 125), 367-368 Nr. 925d.

156. Vgl. etwa Himly (Anm. 126), 92-93 und insbesondere M. de Jong, *The Penitential State (Authority and Atonement in the Age of Louis the Pious, 814-840)*, Cambrige 2009, 122-132 u.ö (vgl. 312).

157. *Episcoporum de poenitentia, quam Hludovicus imperator professus est, relatio compendiensis* (edd. Boretius – Krause [Anm. 122], 51-55 Nr. 197) und Agobardus von Lyon, *Cartula de poenitentia ab imperatore acta* (edd. Boretius – Krause, 56-57 Nr. 198); vgl. etwa Funck (Anm. 124), 132-138, Himly (Anm. 126), 172-176, E. Dümmler, *Geschichte des ostfränkischen Reiches, I: Ludwig der Deutsche bis zum Frieden von Koblenz*, Leipzig [2]1887 (Ndr. Hildesheim 1960), 77-89, Mühlbacher (Anm. 125), 370-371 Nr. 926b, Boshof (Anm. 124), 196-203 und insbesondere de Jong (voranstehende Anm.), 228-249, 271-279 u.ö. (vgl. 312).

158. Thegan(us), *Gesta Hludowici imperatoris* c. 48 (ed. Tremp [Anm. 145], 240/18-242/2); vgl. etwa Himly (Anm. 126), 185, Dümmler (Anm. 157), 95 und Boshof (Anm. 124), 206 sowie zu Thegan(us) als einem der beiden Biographen Ludwigs des Frommen im Allgemeinen z.B. Wallace-Hadrill (Anm. 114), 236-237.

159. Vgl. etwa P. R. McKeon, Archbishop Ebbo of Reims (816-835): A Study in the Carolingian Empire and Church, *Church History* 43 (1974), 437-447, und Depreux (Anm. 112), 169-174.

160. Vgl. etwa Dümmler (Anm. 157), 108-111, Mühlbacher (Anm. 125), 380-382 Nr. 938a und c, P. R. McKeon (voranstehende Anm.), 443, und Boshof (Anm. 124), 210-212. Die Absetzung Eb(b)os wird von Flodoardus von Reims, *Historia Remensis Ecclesiae II 20: De Ebonis depositione* (ed. M. Stratmann, *Flodoard von Reims, Die Geschichte der Reimser Kirche*, Hannover 1998, 183-189), geschildert.

Zwischen diesen beiden führenden Persönlichkeiten der ersten Hälfte des 9. Jahrhunderts bestand eine Rivalität[161], die man –*mutatis mutandis*– mit derjenigen zwischen Heinrich II. von England (1133-1189) und Thomas Becket (1118-1170) vergleichen könnte: Wala, der getreue Paladin der Interessen seines Kaisers Ludwig, verwandelte sich, aus dem weltlichen in den geistlichen Stand gedrängt, zu einem vehementen Sachwalter des letzteren.

Der Erzbischof von Canterbury stützte sich bei seinem Kampf für die Belange der Kirche –gewissermaßen als ein neuer Papst Gregorius VII.[162]– auf das kanonische Recht[163], und genau dasselbe ist auch für Wala und seinen sogenannten „Reichsreformplan" des Jahres 828[164] anzunehmen. Wie hauptsächlich der von Pasc(h)asius Radbertus verfassten Lebensbeschreibung Walas, dem *Epitaphium Arsenii*[165], zu entnehmen ist, war Walas Stellung 828 im Reich Ludwigs des Frommen dermaßen gefestigt, dass er es wagen konnte, den Missständen der Gegenwart die *divinas leges, simulque patrum decreta*[166], also die „göttlichen Gesetze, die zugleich auch die Verordnungen der Päpste sind"[167], entgegenzustellen.

---

161. Nach Himly (Anm. 126), 32 und 50 sogar eine „antipathie profonde" bzw. „haine vivace".

162. W. L. Warren, *Henry II*, London 1973 (Ndr. New Haven – London 2000), 514: „... Becket saw himself as another Gregory VII ...".

163. Vgl. etwa H. Vollrath, *Thomas Becket (Höfling und Heiliger)*, Göttingen – Zürich 2004, 57-67.

164. Vgl. etwa Himly (Anm. 126), 109-111, Rodenberg (Anm. 126), 85, Dümmler (Anm. 157), 46-47 und Weinrich (Anm. 126), 60-69.

165. Pasc(h)asius Radbertus, *Vita Walae bzw. Epitaphium Arsenii* (edd. J. Mabillon, *Acta Sanctorum ordinis S. Benedicti in sæculorum classes distributa, sæculum IV, quod est ab anno Christi DCCC ad DCCCC, pars prima*, Paris 1677, 455-522 [Ndr. in: *PL* 120, 1559-1650] bzw. E. Dümmler, *Radbert's Epitaphium Arsenii*, Berlin 1900, 18-98). Der (lateinische) Text wurde von A. Cabaniss, *Charlemagne's Cousins. Contemporary Lives of Adalard and Wala. (Translated, with Introduction and Notes)*, Syracuse, New York, 1967, 83-204, ins Englische übersetzt.

166. Pasc(h)asius Radbertus, *Vita Walae* ... II 1 (edd. Mabillon [Anm. 165], 491/16 [Ndr in: *PL* 120, 1608 A 14-15] bzw. Dümmler [Anm. 165], 61/17-18).

167. Weinrich (Anm. 126), 61-62 interpretierte den Passus anders, indem er annahm, dass hiermit einerseits die „kirchlichen Canones" und andererseits die „Ansichten der Kirchenväter" gemeint seien.

Dem *Epitaphium Arsenii* zufolge meinte Wala, dass die Stellung der gesamten Kirche durch zwei Stände verwaltet werde: Der Kaiser und König solle sich sein Amt aneignen, keine fremden Aufgaben ausführen, sondern die eigenen, die seinem Rechtsbereich angehören, und diese auch nicht vernachlässigen, weil der Herr ihn für alle diese Dinge vor sein Gericht bringen werde; der Bischof aber und die anderen Diener der Kirchen sollten das ausführen, was in ganz besonderem Maße Sache Gottes ist. Der weltliche Herrscher aber solle diese Weisungen befolgen, damit er nicht, wenn Gott sich abwende, alle ins Verderben stürze; im Übrigen solle er sich nicht mehr, als zuträglich ist, in die göttlichen Angelegenheiten einmischen[168].

Diese Ansichten Walas in seinem „Reichsreformplan" von 828, „an important milestone on the road to Canossa"[169], ähneln den „gelasianischen" Vorstellungen, deren (Wieder-)Auftauchen sich, wie oben ausgeführt[170], im Juni und August 829 nachweisen lässt[171]. Es liegt daher die Vermutung nahe, dass hier ein enger Zusammenhang besteht und dass Wala, der in diesem Biennium zum zweiten Mal die Gipfel der Macht erklomm[172], der *spiritus rector* sowohl der Beschlüsse der Pariser Synode vom Juni 829 als auch der (mit diesen zu einem erheblichen Teil identischen) *Relatio episcoporum* war[173].

---

168. Pasc(h)asius Radbertus, *Vita Walae...* II 2 (edd. Mabillon [Anm. 165], 492/18-22, 29-32 [Ndr. in: *PL* 120, 1609 C 4-10, D 3- 9] bzw. Dümmler [Anm. 165], 62/27-30, 36-39): ... *duobus totius Ecclesiae status administratur ordinibus: ut sit imperator et rex suo mancipatus officio, nec aliena gerat, sed ea quae sui iuris competunt propria, neque pretermittat ea, quia pro his omnibus adducet eum Dominus in iudicio; episcopus vero et ministri ecclesiarum, specialius quae Dei sunt, agant. ... Alioquin tu, rex, nisi servaveris quod preceptum est, ... omnibus in te, si avertatur Deus, unus interitus. ... in divinis autem ne ultra te ingeras quam expediat*; vgl. Weinrich (Anm. 126), 63.

169. W. Ullmann, *Law and Politics in the Middle Ages (An Introduction to the Sources of Medieval Political Ideas)*, Ithaca – New York – Cambridge – London 1975, 239.

170. Vgl. Anm. 123.

171. Vgl. Simson (Anm. 113), 317: „Es sind die nämlichen Gedanken, welche Paschasius Radbertus seinem Helden Wala bei Gelegenheit der letzten Achener Verhandlungen in den Mund legt"; vgl. auch schon Himly (Anm. 126), 111-112.

172. Vgl. Himly (Anm. 126) und Weinrich (Anm. 126).

173. In der Präsenzliste der Pariser Synode (ed. Werminghoff [Anm. 111], 605/23-29) werden nur 4 Erzbischöfe und 20 Bischöfe (darunter der für Wala als Abt von Corbie zuständige Bischof Iesse von Amiens [ein Freund Walas]) genannt; vgl. Weinrich (Anm. 126), 69: „Leider

Walas Interesse an (alten) Papstdekretalen ergibt sich daraus, dass er –dem *Epitaphium Arsenii* zufolge– bei einer Zusammenkunft mit dem Papst Gregorius IV. (827-844)[174] kurze Zeit vor der Schlacht auf dem Rotfeld bei Colmar, also vermutlich im Juni 833, dem Oberhaupt der römischen Kirche ebensolche überreichte[175]: „Wir (d.h. Wala und Radbertus) übergaben ihm einige Texte, die durch die Autorität der heiligen Väter bekräftigt und von seinen Vorgängern aufgeschrieben worden waren, denen niemand widersprechen kann, dass es nämlich in seiner Macht, ja in derjenigen Gottes und des seligen Apostels Petrus und in seiner Autorität steht, zu allen Völkern (selbst) zu gehen (oder andere) zu schicken, um den Glauben an Christus (zu verbreiten), den Kirchen Frieden (zu bringen), das Evangelium zu predigen und die Wahrheit zu verkünden, und dass in ihm die gesamte herausragende Autorität und lebende Macht des seligen Petrus liegt, von dem gebührendermaßen alle gerichtet werden, (aber) so, dass er selbst von niemandem gerichtet werden darf[176].

---

wissen wir auch nicht, ob Wala als Abt von Corbie auf der Bischofssynode anwesend war, die in mehreren Punkten seine Anschauungen übernahm ... Aber vielleicht brauchte Wala diese Dinge nicht selbst vor den Bischöfen zu vertreten, weil sie deren Anschauungen entsprachen". –Die *Relatio episcoporum* für die Reichsversammlung in Worms ermangelt einer Präsenz– (oder Subskriptions–)liste, vgl. aber Simson (Anm. 113), 322: „Ebenso scheint der Abt Wala von Corbie auch an dieser Versammlung theilgenommen zu haben".

174. Vgl. etwa Haller (Anm. 83), 45-46 und 526 (38-39 und 378), Seppelt (Anm. 82), 214-221, H. Mordek, 4. G(regor) IV., *LexMa* 4 (1989), 1667-1668, Fried (Anm. 123), 264-272, P. Johanek, Gregor IV., *LthK* [3] 4 (1995) 1014-1015.

175. Pasc(h)asius Radbertus, *Vita Walae... II 16* (edd. Mabillon [Anm. 165] 511/21-29 [Ndr. in: *PL* 120, 1635 A 4-15] bzw. Dümmler [Anm. 165]): *Unde et ei dedimus nonnulla sanctorum Patrum auctoritate firmata, praedecessorumque suorum conscripta, quibus nullus contradicere possit, quod eius esset potestas, imo Dei et beati Petri apostoli, suaque auctoritas, ire, mittere ad omnes gentes pro fide Christi et pace ecclesiarum, pro praedicatione Evangelii et assertione veritatis, et in eo esset omnis auctoritas beati Petri excellens et potestas viva, a quo oporteret universos iudicari, ita ut ipse a nemine iudicandus esset. Quibus profecto* (fortasse *profectis*) *scriptis*, (lacunam put. Simson [Anm. 113] *II: 831-840*, Leipzig 1876 [Ndr. Berlin 1969], 42[8]) *gratanter accepit, et valde confortatus est.* Verkürzte deutsche Übersetzungen legten J. Ellendorf, *Die Karolinger und die Hierarchie ihrer Zeit*, Essen 1838, II 115, und Simson 42 vor, eine englische Übersetzung Cabaniss (Anm. 165), 185; vgl. auch Himly (Anm. 126), 161.

176. Cabaniss (Anm. 165), 221 [81] hielt dies für „a familiar concept respecting the papal office" und verwies „e.g" auf „Alcuin (to Arno), *Epistola* 108 (*PL*, c, 326)" (im ersten –

Dieser Passus ist seit langem heftig umstritten: Seine Glaubwürdigkeit wurde insgesamt angezweifelt[177], doch wurden diese Zweifel bald zu Recht beseitigt[178]. Es fragt sich aber, ob die hier genannten Texte den Keim der pseudoisidorischen Dekretalen darstellen, wie von einigen Autoren angenommen[179], von anderen dagegen verneint[180] wurde. In Anbetracht

---

hier einschlägigen– Teil identisch mit Alcuinus, *Epistola* 179 [ed. E. Duemmler, in: *MGH, Epistolarum tomus IV* (Karolini aevi II), Berlin 1895 (Ndr. 1994), 296-297]), doch ist zu beachten, dass dieser Brief v o r der Kaiserkrönung Karls des Großen verfasst wurde; nach der „Wiederherstellung" des „Imperium Romanum" war dies keineswegs „a familiar concept", vielmehr werden – nach W. Ohr, *Der karolingische Gottesstaat in Theorie und Praxis*, Leipzig 1902, 76 – „Kirche und Welt ... in gleicher Weise beherrscht von dem obersten Herrscher der Christenheit (scil. Karl dem Großen), der die Fülle geistlicher und weltlicher Gewalt in sich vereinigt. Dies ist nur darum möglich, weil er der Stellvertreter Gottes auf Erden ist". Im Übrigen wies Cabaniss bezüglich „the language" zu Recht auf Paulus, *Epistola ad Corinthios prima* 2.15 hin: *Spiritualis autem iudicat omnia: et ipse a nemine iudicatur.*

177. Simson (Anm. 200), 44: „Ein Umstand, der die Erzählung Radbert's geradezu unglaubwürdig macht"; dagegen aber zu Recht A. Hauck, *Kirchengeschichte Deutschlands II*, Leipzig,[1]1890, 461[4], [2]1900, 502[3], [3/4]1912 (Ndr. Berlin 1958), 516[3].

178. Rodenberg (Anm. 126), 53: „Als Augenzeuge ist Radbert wieder wahr und zuverlässig."

179. So etwa H. Luden, *Geschichte des teutschen Volkes V*, Gotha 1830, 610: „Man sieht, wie ... das Bedürfniß der *Pseudo-Isidoriana* entstand; ... (es ist hier) die Schule gezeiget, in welcher der Verfasser oder die Verfasser der falschen Urkunden ihre Kunst gelernet haben mögen", Ellendorf (Anm. 175), 115: „ihr (scil. der Päpste) ganzes Bewußtsein war pseudo-isidorianisch; nur war es ihnen gewiß sehr gelegen und erfreulich, daß ein großer Theil der angesehensten fränkischen Bischöfe ihnen die Decretalen in die Hände gab; es sah dieses viel anständiger aus, als wenn sie dieselben den Bischöfen gegeben hätten", Wasserschleben (Anm. 131), 49-50: „... (ich) halte jene Kapitel für die ersten Anfänge der Verfälschung, nach Form, Inhalt und Tendenz den bald darauf verbreiteten Dekretalen vollkommen gleich. Ebendarum finde ich in dieser Stelle eine Spur der falschen Dekretalen, denn sie zeigt gewissermassen die Keime derselben", Jul. Weizsäcker, Hinkmar und Pseudo-Isidor, *Zeitschrift für die historische Theologie* 1858, 327-430 (357: „gewisse *capitula* ..., die nach pseudoisidorischen Grundsätzen riechen"), Ders., Die pseudo-isidorische Frage in ihrem gegenwärtigen Stande, *Historische Zeitschrift* 3 (1860), 42-96 (79, sehr vorsichtig), C. von Noorden, *Hinkmar, Erzbischof von Rheims. Ein Beitrag zur Staats- und Kirchengeschichte des westfränkischen Reiches in der zweiten Hälfte des neunten Jahrhunderts*, Bonn 1863, Beilage II Seite X, H. Wasserschleben, Die pseudoisidorische Frage, *Zeitschrift für Kirchenrecht* 4 (1864), 273-303 (294: „die erste Spur aus der pseudoisidorischen Werkstätte"); vgl. Simson (Anm. 200), 43[1], vgl. auch Himly (Anm. 126), 157 und Dümmler (Anm. 157), 77: „Satzungen ... - wir wissen nicht ob echter oder gefälschter Art".

180. So etwa A. L. Richter, *Lehrbuch des katholischen und evangelischen Kirchenrechts*

der neueren Erkenntnisse über Pasc(h)asius Radbertus als (Haupt-) Autor der pseudoisidorischen Dekretalen[181] kann nun aber kaum noch zweifelhaft sein, dass ebendiese dem Papst überreichten Texte die Keimzelle des Fälschungskomplexes darstellen, dessen ursprüngliches Anliegen also keineswegs die Stärkung der Bischöfe gegenüber ihren Metropoliten[182], sondern diejenige des Papstes gegenüber dem Kaiser (Ludwig dem Frommen) war, wobei es den Initiatoren der Textsammlung viel weniger darum ging, die Stellung des fremden und möglicherweise schwachen[183] Papstes zu festigen, als vielmehr darum, die Macht der eigenen kirchlichen „Partei" (der fälschlicherweise so genannten „Reichseinheitspartei"[184]) in der Auseinandersetzung zwischen Ludwig dem Frommen und seinen Söhnen unter der Führung Lothars zu verstärken.

Insofern ist der Aufenthalt Gregorius' IV. im Westfrankenreich im Juni 833 als Geburtsstunde der Sammlung der pseudoisidorischen Dekretalen anzusehen.

Gregorius IV. antwortete den ihm feindlich gesinnten, auf der Seite Ludwigs des Frommen stehenden Prälaten in einem zornigen Schreiben[185],

---

mit besonderer Rücksicht auf deutsche Zustände, Leipzig ^{3}1848, 130^{9}, ^{5}1858, 84^{9}, ^{8}1886 (Ndr. Aalen 1975), 105^{26}, Hinschius (Anm. 104), CXCVI, Rodenberg (Anm. 126) 52, Dümmler (Anm. 157), 76^{6} (vorsichtig), Ders. (Anm. 165), 15 (vorsichtig), Fuhrmann (Anm. 131), II 242^{13} (sehr vorsichtig); vgl. Simson (Anm. 200), 43^{2}.

181. Vgl. oben Anm. 135.

182. Dieses Anliegen – z.B. des Bischofs Iesse von Amiens, in dessen Sprengel Radbertus' Kloster Corbie lag – wurde erst allmählich in den 30er und in den 40er Jahren des 9. Jahrhunderts vorherrschend.

183. Vgl. aber Fried (Anm. 123), 270: „ ... ein schwächlicher Papst ... ist Gregor nicht".

184. Die sogenannte „Reichseinheitspartei" (man beachte den Hautgout dieser Bezeichnung des 2. und 3. Reiches) gab es nicht wirklich, sondern nur propagandistisch. Wala, ein typischer Machtmensch, setzte – wie Thomas Becket – immer dann auf die kirchliche Karte, wenn ihm die weltliche entzogen wurde.

185. Gregorius IV., *Epistola ad Francorum episcopos* (ed. E. Dümmler, *MGH, Epistolarum tomus V* [Anm. 110], 228-232 Nr. 17 [der Briefe des Agobardus von Lyon]); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 325 Nr. 2578, Simson (Anm. 200), 43-44, H.-X. Arquillière, *L'augustinisme politique (Essai sur la formation des théories politiques du Moyen-âge)*, Paris ^{2}1955, 179-187, und Fried (Anm. 123), 266-267 sowie ferner etwa K.F. Morrison, *The Two Kingdoms (Ecclesiology in Carolingian Political Thought)*, Princeton, New Jersey, 1964, 259, und R. McKitterick, *The Frankish Kingdoms under the Carolingians*, 751-987, London – New York 1983 (Ndr. 1999), 133-134.

in dem er sich allem Anschein nach nicht auf Walas und Radbertus' dubiose Sammlung von Papstdekretalen berief[186], sondern auf Gregorios von Nazianzos[187] und Augustinus[188]. An diesem Schreiben, dessen Echtheit zu Unrecht bezweifelt wurde[189], haben zwar sicherlich Wala, Pasc(h)asius Radbertus und der Erzbischof Agobardus von Lyon[190], einer der Führer der

186. So aber Rodenberg (Anm. 126), 51-52 unter Vernachlässigung des *praedecessorumque* (Anm. 175).

187. In der *Epistola* (ed. Dümmler [Anm. 185], 229/1 und 8) wird „Gregorius (Nazanzenus)" zweimal namentlich genannt und werden (ed. Dümmler, 229/2-6, 9-13 und 13-15) Exzerpte aus den Kapiteln 8 und 9 von dessen *Oratio 17 ad cives Nazianzenos* (ed. Migne, *PG* 35, 976) nach der lateinischen Übersetzung des Rufinus (edd. I. Wrobelius – A. Engelbrecht, *Tyrannii Rufini orationum Gregorii Nazianzeni novem interpretatio* [CSEL 46], Wien– Leipzig 1910 [Ndr. New York – London 1965], 201/ 23-202/5, 5-10 und 22-25) wortwörtlich zitiert; vgl. zu Rufinus im Allgemeinen H. R. Drobner, Rufinus, Tyrannius, *BBKL* 8 (1994), 884-896, zu seinen Übersetzungen H. Hoppe, Rufin als Uebersetzer, in: *Studi dedicati alla memoria di Paolo Ubaldi*, Mailand 1937, 133-150, zu den Übersetzungen der Reden des Gregorios von Nazianzos M. Wagner, *Rufinus, the Translator. A Study of his Theory and his Practice as illustrated in his Version of the Apologetica of St. Gregory Nazianzen*, Washington, D. C., 1945, und zu der Übersetzung dieser Rede A. F. Memoli, Fedeltà di interpretazione e libertà espressiva nella traduzione rufiniana dell' «Oratio XVII» di Gregorio Nazianzeno, *Aevum* 43 (1969), 459-484 (475-476 zu den hier einschlägigen Passagen), dem zufolge trotz einer „tendenza all' amplificazione" (481) „non si può negare a Rufino la sostanziale fedeltà al testo originale" (483). W. Ullmann, *The Growth of Papal Government in the Middle Ages. A study in the ideological relation of clerical to lay power*, London 1955, [2]1962, [3]1970 (Ndr. 2010), 170[2] (in deutscher Übersetzung: *Die Machtstellung des Papsttums im Mittelalter: Idee und Geschichte*, Graz – Wien – Köln 1960, 251[18]), zieh, irregeleitet von Dümmler, 229[1], Gregorius IV. zu Unrecht der „misquotation" (eines „unrichtigen Zitats"). Möglicherweise beeinflusste dieser Passus indirekt auch die Definition des Patriarchen im 1. Kapitel des 3. Titels der *Εἰσαγωγὴ τοῦ νόμου*, vgl. Anm. 55.

188. In der *Epistola* (ed. Dümmler [Anm. 185], 229/17) wird Augustinus einmal genannt, wird (ed. Dümmler, 229/17-29) dessen *De civitate Dei* 5.24 (edd. B. Dombart – Alfonsus Kalb, *Sancti Aurelii Augustini episcopi De civitate Dei libri XXII, I: Lib. I-XIII*, Leipzig [4]1928 [Ndr. Stuttgart 1993], 237/5-26 [Ndr. in: CCSL 47, Turnhout 1955, 160]), *in extenso* (richtig) zitiert (vgl. auch Arquillière [Anm. 185], 181) und wird (ed. Dümmler, 231/17-23) auf dessen Schrift *Contra litteras Petiliani* 2.104 (*PL* 43, 341-343) oberflächlich angespielt.

189. So Luden (Anm. 179), 608-609: „Schul-Exercitium, das nicht besonders ausgefallen ist"; dagegen Simson (Anm. 200), 43[5].

190. Vgl. insbesondere E. Boshof, *Erzbischof Agobard von Lyon (Leben und Werk)*, Köln / Wien 1969.

kirchlichen Partei im Jahre 833, mitgewirkt[191], das ungenaue Zitat aus der Rede des griechischen Kirchenvaters Gregorios des Theologen an die Bürger von Nazianzos ist aber zweifellos ein starkes Indiz zumindest für die (Mit-) Autorschaft des Papstes[192], der sich hier auf die Autorität seines berühmten, für die (west)fränkischen Kleriker im vorliegenden Zusammenhang jedoch völlig unerheblichen griechischen Namenspatrons stützte.

Der Papst beanstandete in diesem Schreiben mit scharfen Worten den Ungehorsam (eines Teils[193]) des (west)fränkischen Klerus, der sich seiner Aufforderung, zu einer Versammlung unter seiner Leitung zu erscheinen, im Hinblick auf ein diesbezügliches –wirkliches oder angebliches– Verbot Ludwigs des Frommen entzogen hatte[194]: „Diese (Eure) Wort sind

191. Vgl. Hauck (Anm. 177 [1912]), 462 bzw. 502-503 bzw. 516-517: „Man möchte die Hand Agobards hier erkennen; auch der gelehrte Mönch von Corbie, Paschasius Radbert, der sich im Gefolge Walas befand, wird an der Schrift mitgearbeitet haben", und L. Halphen, *Charlemagne et l'Empire carolingien*, Paris 1947 (Ndr. 1995), 281 (243): „Peut-être rédigée par Agobard", beide zustimmend zitiert von Ullmann (Anm. 187), 170[1] (250[17]). Nach Ellendorf (Anm. 175), 110 wurde der Brief von Pasc(h)asius Radbertus, nach W. Ohr, Zwei Fragen zur älteren Papstgeschichte, *Zeitschrift für Kirchengeschichte* 24 (1903), 327-352 (347-349), von Agobardus verfasst; zur Verfasserschaft des ersteren ablehnend Simson (Anm. 200), 43[5], zu derjenigen des letzteren skeptisch Boshof (voranstehende Anm.), 225-228. Der entscheidende Anstoß dürfte aber von Wala, dem wegen seiner Zugehörigkeit zur karolingischen Dynastie einflussreichsten Vertreter des Klerus, ausgegangen sein; vgl. auch Himly (Anm. 126), 7: „L'idée qu'il avait défendue au prix de sa liberté et de sa vie, trouva dans les papes du moyen âge des défenseurs plus heureux, sinon plus habiles, et, vaincue en apparence au neuvième siècle, elle régna sans rivale trois cents ans plus tard sur le monde chrétien tout entier".

192. Vgl. Hauck (Anm. 177 [1912]), 517[2]: „unmöglich scheint mir der Versuch, die Person Gregors ganz zu eliminieren".

193. Nach Ohr (Anm. 191), 340 handelte es sich nur um eine „geringfügige Minderheit".

194. Gregorius IV., *Epistola ad Francorum episcopos* (ed. Dümmler [Anm. 185], 228/37-41): *Quę verba repręhensibilia sunt: uno quidem modo, quia iussio apostolice sedis non minus vobis sacra videri debuerat, quam illa, quam dicitis imperialem; deinde quia veritate caret, quod dicitis illam pręvenisse; non enim illa pręvenit, set nostra, id est pontificalis. Neque ignorare debueratis maius esse regimen animarum, quod est pontificale, quam imperiale, quod est temporale*; vgl. H. Lilienfein, *Die Anschauungen von Staat und Kirche im Reich der Karolinger. Ein Beitrag zur mittelalterlichen Weltanschauung*, Heidelberg 1902, 72-73, A. Hauck, *Der Gedanke der päpstlichen Weltherrschaft bis auf Bonifaz VIII. (Zur Feier des Reformationsfestes und des Übergangs des Rektorats auf D. Georg Rietschel)*, Leipzig 1904, 8, gefolgt von K. Voigt, *Staat und Kirche von Konstantin dem Großen bis zum Ende der*

tadelnswert; einerseits weil Euch ein Befehl des apostolischen Stuhles nicht minder heilig hätte erscheinen dürfen als derjenige, den ihr als „kaiserlich" bezeichnet[195]; weiterhin auch, weil es nicht der Wahrheit entspricht, dass ihr behauptet, dass jener („kaiserliche" Befehl) Vorrang gehabt habe; (in Wahrheit) hatte er nämlich keinen Vorrang, sondern der unsrige, das heißt der päpstliche[196]. Ihr hättet nämlich auch wissen müssen, dass die Herrschaft über die Seelen, die eine päpstliche (Angelegenheit) ist, von größerem Gewicht ist als die kaiserliche (Herrschaft), die (nur) eine vorübergehende[197] ist."

Indem Gregorius IV. diesen Satz formulierte (oder formulieren ließ), „tat er den ersten Schritt auf der Bahn, die zum Gedanken der päpstlichen Weltherrschaft führte"[198], musste aber kurz danach erkennen, dass es ihm angesichts der inner – und außerkirchlichen Opposition unmöglich war, seinen Suprematieanspruch durchzusetzen. Unzufrieden mit seiner angeblich zum Zwecke der Versöhnung zwischen Ludwig dem Frommen und seinen Söhnen, in Wahrheit aber zur Steigerung der päpstlichen Autorität unternommenen[199] Reise über die Alpen, kehrte der Papst nach Italien zurück und unternahm in seiner noch mehr als zehn Jahre dauernden weiteren Regierungszeit anscheinend keinen Versuch mehr, sich über das (nunmehr gefestigte und in den nächsten Jahren nicht mehr angefochtene) Kaisertum zu erheben.

Allerdings wurde bald nach Ludwigs Desaster auf dem Lügenfeld ein päpstliches Schreiben ersonnen[200], welches eine „epochale Neuformulierung

---

Karolingerzeit, Stuttgart 1936 (Ndr. Aalen 1965), 437, Halphen (Anm. 191), 280-281 (242-244) und – besonders ausführlich – Ullmann (Anm. 187), 168-172 (248-253).

195. Angesichts der geschwächten Stellung Ludwigs des Frommen im Frühsommer 833 wird hier sogar sein Kaisertum in Frage gestellt.

196. Das mehrdeutige Adjektiv *pontificalis* wird hier eindeutig im Sinne von „päpstlich" verwendet.

197. Die Verwendung des Adjektivs *temporalis* (an Stelle des zu erwartenden Substantivs *corporum*) stellt eine zusätzliche Herabsetzung des Kaisers dar.

198. Hauck (Anm. 194), 9; zu Unrecht schroff zurückgewiesen von Haller (Anm. 83), 526 (378).

199. Vgl. Ellendorf (Anm. 175), 106-107.

200. *Gregorius IV., *Epistola ad universos coepiscopos per Galliam, Eoropiam* (!), *Germaniam et per universas provintias constitutos vom 8. Juli 833* (ed. Hampe [Anm. 110], 73-81 Nr. 14; vgl. Jaffé – [Loewenfeld – Kaltenbrunner –] Ewald [Anm. 103], 325-326 Nr.

der Primatsidee“[201] enthält und, wie die stimmige Datierung wahrscheinlich macht, von einem Augenzeugen der Ereignisse vom Juni 833, und zwar, da es „irgendwie mit Ps.-Isidor verbunden“[202] ist, höchstwahrscheinlich von Pasc(h)asius Radbertus verfasst wurde. Denn ebendieser muss ja, sekundiert von seinem Lehrer Wala, auch für das „Nebenanliegen“[203] der pseudoisidorischen Dekretalen verantwortlich gewesen sein, nämlich – in den Auseinandersetzungen zwischen Ludwig dem Frommen und seinem rebellischen Klerus – die Macht des Papstes als unbeschränkt darzustellen[204],

---

2579). Dass es sich dabei um eine Fälschung handelt, wurde insbesondere von Hinschius (Anm. 104), CLXXXVII-CXCV und B. Simson, *Die Entstehung der pseudo-isidorischen Fälschungen in Le Mans (Ein Beitrag zur Lösung der pseudo-isidorischen Frage)*, Leipzig 1886, 18-58, ausführlich begründet, vgl. auch Fuhrmann (Anm. 131), 241-242[13], Fried (Anm. 123), 269-270 und Jasper (-Fuhrmann) (Anm. 131), 102-103. Der Versuch von W. Goffart, Gregory IV for Aldric of Le Mans (833): A Genuine or Spurious Decretal?, *Mediaeval Studies* 28 (1966), 22-38, gefolgt von R.L. Benson, Plenitudo potestatis: Evolution of a formula from Gregory IV to Gratian, *Studia Gratiana* 14 (1967), 193-217 (200-201), die Zweifel an der Echtheit des Briefes zu zerstreuen, muss als gescheitert angesehen werden: Nicht Gregorius IV., sondern nur Pasc(h)asius Radbertus konnte ein Interesse daran haben, den allem Anschein nach in seine Fälscheraktivitäten eingeweihten Bischof Aldrich von Le Mans durch einen - die Fähigkeiten und Möglichkeiten Gregorius' IV. weit übersteigenden – Papstbrief vor dessen mehrfach drohender Absetzung zu schützen.

201. Fried (Anm. 123), 269, vgl. auch 270: „In solcher Weise war bislang noch nie im Frankenreich der päpstliche Primat gefaßt“.

202. Fried (Anm. 123), 269.

203. Vgl. oben bei Anm. 138.

204. Vgl. etwa Theiner (Anm. 131), 102: „Romani Pontificis potestas in falsis decretalibus supra omnem modum extollitur“ und 108: „Romanorum Pontificum potestas in temporalia in iisdem Decretalibus jam temerarie adstruitur“, sowie P. Hinschius, Das Kirchenrecht, in: K. (v.) Birkmeyer (Hg.), *Encyklopädie der Rechtswissenschaft*, Berlin 1901 ([2]1904 [Ndr. 1912]), 945-1024 (1417-1499) (953 [1425]), zitiert von Seckel (Anm. 131), 282, G. Hartmann, *Der Primat des römischen Bischofs bei Pseudo-Isidor*, Stuttgart 1930, 96: „In den falschen Dekretalen erscheint der apostolische Stuhl von Rom als das Haupt der Kirche; die Autorität der Nachfolger Petri ist nicht bloß moralischer, sondern rechtlicher Art: die gesamte Kirche, die Gemeinden des Ostens wie die des Abendlandes, unterstehen dem römischen Rechtsprimat“ und 100: „ ... das ist auf das Konto des Fälschers zu setzen, daß er königliche Herrschaftsrechte dem Papste zuweist“, Zechiel-Eckes (Anm. 134 [Verecundus]), 422-425 und 430[56] („Faible“), (Anm. 131) 44[20] („Herzensanliegen“) und 47 („Lieblingsthema“) sowie (Anm. 123), 176 („Leitmotiv“).

wohingegen das „Hauptanliegen“[205], nämlich die Stärkung der Stellung der Bischöfe, möglicherweise bereits durch die Absetzung des Bischofs Iesse von Amiens auf dem Reichstag in Nimwegen im Oktober 830[206] ausgelöst wurde, war dieser doch nicht nur der geistliche Oberhirte, sondern auch der Mitrebell der gelehrten Mönche Wala[207] und Pasc(h)asius Radbertus.

Auch von den Gregorius IV. (und Sergius II. [844-847][208]) auf dem päpstlichen Thron nachfolgenden Bischöfen von Rom Leo IV. (847-855)[209] und Benedictus III. (855-858)[210] sind Äußerungen geistlichen Macht- und Sendungsbewusstseins gegenüber den obersten Vertretern der weltlichen Herrschaft überliefert: So beanspruchte Leo IV. in einem (nur fragmentarisch überlieferten) Schreiben an Kaiser Ludwig II.[211] die Oberaufsicht über alle

205. Vgl. oben bei Anm. 140.

206. Thegan(us), *Gesta Hludowici imperatoris c. 37* (ed. Tremp [Anm. 145], 224/5); vgl. etwa Simson (Anm. 113), 363 und Mühlbacher (Anm. 125), 347-348 Nr. 876c.

207. Vgl. Weinrich (Anm. 126), 73-75.

208. Vgl. etwa Haller (Anm. 83), 29-32 und 524 (27-29 und 376-377), Seppelt (Anm. **76**), 221-225, G. Schwaiger, S(ergius) II., Papst, *LexMa* 7 (1995) 1787, S. Scholz, Sergius II., *LTHK*³ 9 (2000) 486.

209. Vgl. etwa Seppelt (Anm. 82), 225-230, K. Herbers, L(eo) IV., Papst, *LexMa* 5 (1991) 1878, Ders., Leo IV., Papst, *BBKL* 4 (1992) 1438-1440, Ders., Leo IV., *LThK*³ 6 (1997) 823, und insbesondere Ders., *Leo IV. und das Papsttum in der Mitte des 9. Jahrhunderts (Möglichkeiten und Grenzen päpstlicher Herrschaft in der späten Karolingerzeit)*, Stuttgart 1996.

210. Vgl. etwa F. Baix, Benoît III, pape, *DHGE* 8 (1935), 14-27, Seppelt (Anm. 82), 231-235, O. Bertolini, Benedetto III, papa, *Dizionario biografico degli Italiani* 8 (1966), 330-337, R. Schieffer, B(enedikt) III., Papst, *LexMa* 1 (1980), 1858, und G.Schwaiger, Benedikt III., *LThK*³ 2 (1994), 204-205.

211. Leo IV., *Epistola ad Ludovicum imperatorem* (ed. P. Ewald, Die Papstbriefe der Brittischen Sammlung, *Neues Archiv der Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde* 5 [1880], 275-414 [380 Nr. 10] [Ndr. von A. de Hirsch-Gereuth, *MGH, Epistolarum tomus V* (Anm. 110), 589 Nr. 10]): *Ut nostis, ideo pontificatus culmen suscepimus, ut de omnibus, qui* (*que* [= *quae*] Ewald minus recte) *in mundo sunt, curam et sollicitudinem habeamus et discordes ad concordiam, Dei nos solaciante gratia, revocemus. Quod nisi fecerimus* (*faceremus* de Hirsch-Gereuth*) et malum* [*quod* suppl. Ewald minus recte] *sive aput vos sive aput quamcumque regionem perpetratum valemus agnoscere* [*et si* suppl.] *auctoritate apostolica emendare dissimulamus, de manibus nostris hoc altissimus requirere non omittet*; vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 335 Nr. 2630, H. Zielinski – J. F. Böhmer, *Regesta Imperii, I: Die Regesten des Kaiserreichs unter den Karolingern 751-918 (926), Band 3: Die Regesten des Regnum Italiae und der burgundischen Regna,*

Erdenbürger: „Wie Ihr wisst, übernahmen wir deswegen das alleroberste Priesteramt, damit wir für alle[212], die auf der Welt sind, Fürsorge und Verantwortung innehaben und die Abtrünnigen zur Eintracht zurückrufen, wobei uns die Gnade Gottes tröstend zur Seite steht. Wenn wir das nicht tun sollten und wenn wir nicht in der Lage sind, das –sei es zu Euch, sei es in welche Gegend auch immer– eingedrungene Übel zu erkennen, und wenn wir vernachlässigen, es kraft apostolischer Autorität zu bessern, so wird der Höchste nicht verabsäumen, dies aus unseren Händen einzufordern."

Genau dieselbe Anschauung[213] kommt in der Privilegienbestätigung Benedictus' III. für das Kloster von Corbie vom Oktober 855[214] zum Ausdruck, welche folgendermaßen beginnt[215]: „Da feststeht, dass der Oberhirte des römischen Sitzes das Haupt und der Führer aller Kirchen Christi ist, handelt er doch gewissermaßen an Stelle des seligen Petrus, des Führers der Apostel, zu dem Christus, indem er ihm die Führung der Kirche

---

Teil 1: Die Karolinger im Regnum Italiae 840 – 887 (888), Köln - Wien 1991, 50 Nr. 118, und K. Herbers - J. F. Böhmer, *Regesta Imperii, I: Die Regesten des Kaiserreiches unter den Karolingern 751-918 (926/962), Band 4: Papstregesten 800-911, Teil 2: 844-872, Lieferung 1: 844-858*, Köln – Weimar – Wien 1999, 97 Nr. 222, sowie ferner Hauck (Anm. 194), 10-11 und Ullmann (Anm. 187), 174-175: „The claim to frontierless exercise of papal authority ... heralds the Nicholean pontificate" (257: „ ... kündigt den Pontifikat Nikolaus' I. an"). Die von Ewald (Anm. 103), 396 vorgeschlagene Datierung des Schreibens auf "853, März. April" wurde von Herbers zu "850 Mitte April – 855" korrigiert.

212. Die stillschweigende Konjektur de Hirsch-Gereuths von *que* in *qui* erscheint in Anbetracht des Kontextes gerechtfertigt.

213. Vgl. Hauck (Anm. 194), 11: „ ... ganz ähnlich spricht sich Benedikt III. ... aus", und Ullmann (Anm. 187), 176: „It is very much the same ideology ..." (259: „Ganz genau die gleiche Ideologie ...").

214. Benedictus III., *Epistola ad universos episcopos Galliarum* vom 7. Oktober 855 (ed. Levillain [Anm. 128], 267-277 Nr. 29); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 340 Nr. 2663 und Herbers (Anm. 211), 164-166 Nr. 374.

215. Benedictus III., *Epistola ad universos episcopos Galliarum* [S. voranstehende Anm.], 267/6-15): *Cum romanae sedis pontificem constet omnium aecclesiarum Christi caput atque principem fore tanquam beati Petri principis apostolorum vices agentem cui Christus ecclesiae committens principatum fatur: Tu es Petrus et super hanc petram edificabo ecclesiam meam, et tibi dabo claves regni coelorum, cunctatio nulli fidelium relinquitur quod universis ecclesiis sollicitudinem pretendere et omnium in Christo credentium saluti, paci atque quieti prospicere nos oporteat, ut et quae prava sunt corrigantur et quae rata roborentur, quae corrupta sunt restaurentur, que autem integra conserventur.*

anvertraut, spricht: *Du bist Petrus, und auf diesen Felsen werde ich meine Kirche bauen* (Matth. 16.18), *und dir werde ich die Schlüssel des Reiches der Himmel geben* (Matth. 16.19), bleibt keinem Gläubigen ein Zweifel, dass es uns zusteht, die Sorge für sämtliche Kirchen zu übernehmen und auf das Heil, den Frieden und die (Seelen-)Ruhe aller an Christus glaubenden (Menschen) zu achten, damit das, was falsch ist, berichtigt, was verbürgt ist, bestätigt, was verdorben ist, wiederhergestellt, was aber lauter ist, bewahrt werde[216].“

Im Folgenden wird diese zunächst ganz allgemein zum Ausdruck gebrachte Oberhoheit des Papstes örtlich konkretisiert und in Beziehung zu der weltlichen Obrigkeit gebracht[217]: „Und wenn wir auch diese Sorge für die Gemeinschaft der *gesamten*, sich über die Weite des *ganzen* Erdkreises erstreckende Kirche in unsere Obhut nehmen müssen, so obliegt es uns doch, (diese Sorge) ganz vorzugsweise außer der römischen und italischen (Kirche auch) den gallischen Kirchen zukommen zu lassen, wie es augenscheinlich (auch) unsere Vorgänger getan haben. Dass dies jetzt (noch) eher zu geschehen hat, beweist gerade der (derzeitige) Zustand des Gemeinwesens,

216. Vgl. die paraphrasierende Übersetzung von Hauck (Anm. 194), 11 und die Paraphrase von Ullmann (Anm. 187), 176 (259-260).

217. Benedictus III., *Epistola ad universos episcopos Galliarum* [Anm. 214], 267/16-268/1): *Cumque hanc curam circa universalis ecclesiae corpus per totius orbis latitudinem diffuse custodire debeamus, speciali tamen prerogativa post romanam atque italicam erga ecclesias Gallicanas nobis convenit observare, quemadmodum predecessores nostros fecisse manifestum est. Quod competentius nunc quoque fieri oportere ipse rei publicae status testificatur, quando quidem utramque provinciam unius imperii sceptrum non dividit et romanae dignitas ecclesiae una cum terreno principatu utriusque provinciae regnum communi jure disponit, ut et rerum principes sua decreta romanae ecclesiae sancitis praemuniant, et ecclesiastica jura principum statutis adjuventur, estimantes terrenae rei publicae rectores tunc se feliciter imperare, si suis sanctionibus apostolica confederetur auctoritas. Quamdum in nobis suscipiunt ac venerantur illum se suscipere gratulanter, qui discipulis suis loquitur dicens: Qui vos recepit, me recipit, hinc e contrario de contemptoribus ait: Qui vos spernit, me spernit, igitur, cum, sicut dictum est, apostolicae sollicitudini universalis ecclesiae credita sit dispensatio et pro cunctorum fidelium statu perpetuas nostrae sollicitudini vigilias praetendere conveniat, maxima tamen diligentia curam eorum (earum* corrigendum*) debemus ecclesiarum gerere, quarum specialius providentiam ratio suscepti officii a nobis docet agendam, ut non solum, quae hactenus in suo statu permanent, intemerata serventur, verum ea, quae lapsa sunt, ad prioris formae dignitatem reducantur.*

weil nämlich das Zepter des *einen* Kaiserreiches beide Provinzen nicht trennt und die Würde der römischen Kirche zusammen mit der weltlichen Herrschaft das Königreich beider Provinzen nach gemeinsamem Recht lenkt, so dass einerseits die weltlichen Fürsten ihre Erlasse durch die Bestätigungen der römischen Kirche verstärken (lassen), andererseits die kirchlichen Rechtsvorschriften durch Verordnungen der Fürsten unterstützt werden, wobei die Leiter des weltlichen Gemeinwesens davon ausgehen, dass sie (nur) dann glücklich herrschen (können), wenn sich zu ihren Anordnungen die apostolische Autorität hinzugesellt. Insofern nun (die Menschen) in uns (d.h. dem Papst) jenen aufnehmen beziehungsweise voller Verehrung aufzunehmen glauben, der im Gespräch mit seinen Jüngern sagt: *Wer euch aufnahm, nimmt mich auf* (vgl. Matth. 10.40), und umgekehrt über die Verächter spricht: *Wer euch verschmäht, verschmäht mich* (Luk. 10.16), daher müssen wir, obwohl, wie gesagt, der apostolischen Fürsorge die Verwaltung der *gesamten* Kirche anvertraut ist und (weil) es unserer Fürsorge zukommt, für den Zustand *aller* Gläubigen beständige Wachsamkeit aufzuwenden, dennoch mit größter Gewissenhaftigkeit denjenigen Kirchen unsere Fürsorge angedeihen lassen, für deren Vorsage in ganz *besonderer* Weise tätig zu werden die Rücksicht auf das von uns übernommene Amt lehrt, damit nicht nur das, was bisher in seinem (angemessenen) Zustand verblieben ist, unverletzt erhalten werde, sondern (auch) das, was in Verfall geraten ist, wieder zur Würde der der früheren Gestalt zurückgeführt werde[218].“

Dass sich diese –wegen ihrer Nähe zu Photios’ Anschauungen hier *in extenso* zitierten– päpstlichen Ausführungen gerade in einem Privileg für das Kloster von Corbie finden, in welchem die –nicht zuletzt den Weltherrschaftsanspruch des römischen Papsttums begründenden– falschen Dekretalen entstanden, kann kein Zufall sein, sondern beweist die seit dem Besuch Gregorius’ IV. im (West-)Frankenreich im Jahre 833 andauernde enge Gemeinschaft zwischen Rom und Corbie, welche durch das Ende des Abbatiats des Pasc(h)asius Radbertus im Jahre 849 (?) keineswegs beendet, sondern unter dessen Nachfolger Odo fortgeführt wurde. Odo, der spätestens seit 851 und längstens bis 861 als Abt amtierte[219], beauftragte

218. Vgl. die paraphrasierende Übersetzung von Hauck (Anm. 194), 11-12 und die Paraphrase von Ullmann (Anm. 187) 176-177 (260-261).

219. Vgl. Ganz (Anm. 128), 32-34 sowie auch schon Corblet (Anm. 135), 282 und 284.

Rat(h)ramnus[220], den anderen großen Gelehrten des Klosters von Corbie in der Mitte des 9. Jahrhunderts, mit einer Widerlegung der photianischen „Irrtümer", die Papst Nicolaus I. –allerdings erst einige Jahre später– vom (west)fränkischen Klerus einforderte[221].

Die pseudoisidorische Fälschung(en) war(en) zu gigantisch, um einem einzigen Gelehrten zugeschrieben werden zu können, weshalb meistens von einer Fälschergruppe[222] bzw. einem „Fälscherteam"[223] ausgegangen wurde. Dass Rat(h)ramnus keinerlei Kenntnis von den sich mindestens über anderthalb Jahrzehnte erstreckenden[224] und zu „mehreren Redaktionen"[225] führenden Fälschungsaktivitäten seines –wohl auch als Lehrer tätigen[226]– Mitbruders und späteren Abtes Pasc(h)asius Radbertus erlangte, ist äußerst

220. Vgl. insbesondere J.-P. Bouhot, *Ratramne de Corbie (Histoire littéraire et controverses doctrinales)*, Paris 1976, sowie ferner Ebert (Anm. 135), 244-247, Manitius (Anm. 135), 412-417 u.ö. (vgl. 756), H. Peltier, Ratramne, *Dictionnaire de théologie catholique* 13/2 (1937), 1780-1787 (vgl. auch Tables générales III [1972] 3861), R. Béraudy, Les catégories de pensée de Ratramne dans son enseignement eucharistique, in: *Corbie – abbaye royale* (Anm. 126), 157-180, Brunhölzl (Anm. 135), 379-383 und 562, G. Schmitz, Schuld und Strafe (Eine unbekannte Stellungnahme des Rathramnus von Corbie zur Kindestötung), *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 38 (1982), 363-387, J.-P. Bouhot, Ratramne de Corbie, *Dictionnaire de spiritualité* 13 (1988), 147-153, Ders.,Ratramne de Corbie, *Catholicisme* 12 (1990), 512-513, M. d'H(arcourt), Ratramne de Corbie, *Dictionnaire des Lettres Françaises – Le Moyen Age*, Paris ²1994, 1243-1244, K.-G. Wesseling, Rat(h)ramnus, *BBKL* 7 (1994), 1382-1385, L. Hödl, Ratramnus v. Corbie, *LexMa* 7 (1995), 462-463, und H. Jorissen, Rat(h) ramnus, *LTHK*³ 8 (1999), 840-841.

221. Vgl. etwa Manitius (Anm. 135), 413-414, Peltier (Anm. 220), 1786-1787, Bouhot (Anm. 220 [1976]), 60-67 und (Anm. 220 [1988], 151 sowie Ganz (Anm. 128), 34.

222. Vgl. etwa Seckel (Anm. 131), 284 („der Verfasser oder die Verfassergruppe") und Fuhrmann (Anm. 134 [1999]), 710 („Personenkreis").

223. Vgl. etwa Zechiel-Eckes (Anm. 140 [2002]), 9 („Fälscher[team]" und 12 („Stab quellenkundiger Mitwisser") sowie (Anm. 138 [2008]), 126 („der Fälscher und sein Kompetenzteam") und 130 („Fälscher[-team]). H. Fuhrmann, Stand, Aufgaben und Perspektiven der Pseudoisidorforschung, in: Hartmann – Schmitz (Anm. 140), 227-262 (257) wollte Pasc(h) asius Radbertus allenfalls „eine Beteiligung am pseudoisidorischen Fälschungswerk" zugestehen.

224. K.-G. Schon, *Unbekannte Texte aus der Werkstatt Pseudoisidors: Die Collectio Danieliana*, Hannover 2006, V, plädierte mit guten Gründen sogar für eine „jahrzehntelange Aktivität der Pseudoisidorianer von den 30er Jahren bis mindestens in die späten 60er Jahre des 9. Jahrhunderts".

225. K.-G. Schon, *Die Capitula Angilramni (Eine prozessrechtliche Fälschung Pseudoisidors)*, Hannover 2006, 9.

226. Mathon (Anm. 135), 140-141 und 152.

unwahrscheinlich; zumindest während des Abbatiats des letzteren dürfte er an dem „frommen Unterfangen“ zur Stärkung der Kirche mitgewirkt haben, wobei er sich möglicherweise für andere Ziele einsetzte als sein zeitweiliger Vorgesetzter, zumal er auch in theologischen Fragen, insbesondere in der Abendmahlsfrage, unterschiedliche Ansichten vertrat[227]. Da dabei jedoch „alle persönlichen Angriffe (unterblieben)“[228], liegt es nahe, Rat(h)ramnus mit dem in beiden Büchern des *Epitaphium Arsenii* nach Pascasius am häufigsten genannten Gesprächspartner Adeodatus zu identifizieren[229].

Da Pasc(h)asius Radbertus zum Zeitpunkt der Privilegienerteilung für das Kloster von Corbie entweder in dem etwa 60 km von Corbie entfernten Kloster von Saint-Riquier lebte oder sich nach seiner Rückkehr nach Corbie als einfacher Mönch der Fertigstellung seines Kommentars zum Matthäus-Evangelium und anderen theologischen Arbeiten widmete[230], ist es wahrscheinlich, dass Rat(h)ramnus, der im Zusammenhang mit der Beantwortung einer schwierigen kanonistischen Anfrage als „verehrungswürdiger Mann und in der Francia namhaftester Lehrer“ bezeichnet wurde[231], die kirchen(rechts)politische Tätigkeit seines

227. So jedenfalls die herrschende Meinung (vgl. etwa J. F. Fahey, *The Eucharistic Teaching of Ratramn of Corbie, Mundelein*, Illinois, 1951, 81: „ ... they differed as widely from each other as this common belief would permit“, J. M. Canal, La virginidad de María según Ratramno y Radberto, monjes de Corbie. Nueva edición de los textos, *Marianum* 30 [1968], 53-160 [53: ... *qui saepe inter se scientifica disputatione dimicarunt* ...], und J. N. Bakhuizen van den Brink, *Ratramnus, De corpore et sanguine Domini [Texte original et notice bibliographique] [Edition renouvelée]*, Amsterdam / London 1974, 28: „... nous concluons qu'une lutte assez sévère à l'égard de la doctrine de l'Eucharistie s'est passée dans l'abbaye de Corbie ...“), wohingegen Bouhot (Anm. 220 [1976]), 7-8, 54-56 und 147-158 sowie (Anm. 220 [1988]), 148 und 150 die Ansicht vertrat, dass Rat(h)ramnus' Schriften *De corpore et sanguine Domini* (ed. Bakhuizen van den Brink) und *De nativitate Christi* (ed. Canal 84-112) nicht Radbertus' Werken *De corpore et sanguine Domini* (ed. Beda Paulus, *Pascasius Radbertus*, *De corpore et sanguine Domini*, Turnhout 1969) und *De partu Virginis* (ed. E. Ann Matter, Paschasii *Radberti De partu Virginis*, Turnhout 1985) widersprächen.

228. Brunhölzl (Anm. 135), 380.

229. Im *Epitaphium Arsenii* (Anm. 165) ergreift Adeodatus mehr als 50-mal das Wort.

230. Vgl. etwa Choisy (Anm. 135), 26-28 und Peltier (Anm. 135), 80.

231. Schmitz (Anm. 220), 363 bzw. 385: *venerabilis vir et nominatissimus in Francia magister*). Der Text *De infantibus incaute oppressis*, der sich im Cod. Vat. Pal. lat. 973 (foll. 127r-128v) findet, dürfte eine kirchenrechtliche Antwort des Rat(h)ramnus aus den 50er oder 60er Jahren des 9. Jahrhunderts wiedergeben.

etwas älteren[232] Klosterbruders Pasc(h)asius Radbertus fortsetzte und – gewissermaßen als Gegenleistung für die Erteilung des päpstlichen Privilegs – dasselbige mit Aussagen über die überragende Bedeutung des Papsttums ausstattete.

„Das Bewußtsein dieser moralischen, völkerrichtenden Macht" ist jedoch erst in Nicolaus I. „zu der diese Zeit abschließenden Höhe emporgestiegen"[233]: Dieser Papst entfesselte, wie oben bereits kurz erwähnt[234], schon bald nach seinem Amtsantritt am 24. April 858 (etwa acht Monate vor Photios' Thronbesteigung) an drei verschiedenen Fronten einen Machtkampf, wie ihn das Papsttum bislang nicht gekannt hatte, nämlich gegen den aufmüpfigen westlichen (lateinischen) Klerus, gegen das westliche (lateinische) Kaiser- bzw. Königtum und gegen die östliche (griechische) Kirche unter der Oberhoheit des konstantinopolitanischen Patriarchen.

Auf allen Gebieten war Nicolaus I. erfolgreich, aber als zur Ehe- und Kinderlosigkeit verpflichtetem Papst war es ihm natürlich nicht vergönnt, seinen Weltherrschaftsanspruch auch über seinen Tod hinaus zu perpetuieren, weshalb er erst mehr als zwei Jahrhunderte später in Gregorius VII. einen ihm wesensverwandten Nachfolger fand, der sein Werk fortführte und gewissermaßen „krönte", wohingegen Bonifatius VIII., welcher Gregorius VII. noch zu übertreffen suchte, gewissermaßen den Bogen überspannte und dadurch den Niedergang der päpstlichen Macht(anmaßung) einleitete.

Da es im vorliegenden Zusammenhang um den Einfluss päpstlicher Anschauungen auf die Zwei-Gewalten-Lehre des konstantinopolitanischen Patriarchen geht, sollen nun Nicolaus' I. Schreiben an Empfänger im „Osten", d.h. im wirklichen oder vermeintlichen Machtbereich der byzantinischen Kirche, einer etwas genaueren Untersuchung unterzogen werden. Es handelt sich dabei um die Briefe des Papstes an Michael III. und an Photios, welche geradezu exemplarisch von der allmählichen Eskalation

232. Pasc(h)asius Radbertus dürfte um 790 geboren sein (Peltier [Anm. 135 (1937), 1628], gefolgt von d'Harcourt [Anm. 135], 1098), Rat(h)ramnus zu Beginn des 9. Jahrhunderts (Bouhot [Anm. 220 (1988)], 148).

233. A. Dempf, *Sacrum Imperium (Geschichts- und Staatsphilosophie des Mittelalters und der politischen Renaissance*), München 1929 (Ndr. 1991), 167.

234. Vgl. oben S. 289, Anm. 57.

eines sowohl persönlichen als auch institutionellen Konflikts[235] Zeugnis ablegen.

Der Briefwechsel begann mit höflichen Schreiben des byzantinischen Kaisers[236] und des konstantinopolitanischen Patriarchen[237] vom (wohl späteren) Frühjahr 860, die eine byzantinische Gesandtschaft im Sommer 860 dem römischen Papst überbrachte[238]. Darauf reagierte Nicolaus I. mit recht vorwurfsvollen Schreiben an Michael III.[239] und Photios[240], die eine römische Gesandtschaft im Herbst 860 in Konstantinopel überbrachte[241].

In Konstantinopel ließ man sich fast ein Jahr Zeit, bevor im Spätsommer 861 Antworten des byzantinischen Kaisers[242] und des konstantinopolitanischen Patriarchen[243] verfasst wurden, die dann –

---

235. Vgl. zu dieser Problematik zuletzt M. M. Vučetić, Eskalierende Konflike - Gewalt byzantinischer Kaiser gegen konstantinopolitanische Patriarchen im achten Jahrhundert, in: M. Grünbart – L. Rickelt – M. M. Vučetić (Hgg.), *Zwei Sonnen am Goldenen Horn? (Kaiserliche und patriarchale Macht im byzantinischen Mittelalter – Akten der internationalen Tagung vom 3. bis 5. November 2010)*, Teilband I, Münster 2011, 177-207.

236. Das Schreiben ist nicht erhalten; vgl. F. Dölger, *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches von 565-1453, 1. Teil, 1. Halbband: Regesten 565-867*, 2. Auflage unter Mitarbeit von J. Preiser-Kapeller und A. Riehle besorgt von A. E. Müller, München 2009, 234-237 Nr. 457, und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]) 58 Nr. 510.

237. Photios, *Epistula 288 Nicolao papae* (edd. B. Laourdas – L. G. Westerink, *Photii patriarchae Constantinopolitani Epistulae et Amphilochia III*, Leipzig 1985, 115-120); vgl. Grumel – Darrouzès (Anm. 80), 101 Nr. 467 und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012], 58-59 Nr. 511.

238. Vgl. T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident (depuis la fondation des états barbares jusqu' aux Croisades [407-1096])*, Athen 1980, 189, 295, 321, 326, 332, 338, 392 und 395, Dölger – Müller (Anm. 236) und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 57-58 Nr. 509 und 64-65 Nr. 516.

239. Nicolaus I., *Epistola Michaheli imperatori Graecorum* vom 25. September 860 (ed. E. Perels, *MGH, Epistolarum tomus VI [Karolini aevi IV]*, Berlin 1902-1925 [Ndr. München 1995], 433-439 Nr. 82); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103) 343 Nr. 2682 und Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]) 68-70 Nr. 525.

240. Nicolaus I., *Epistola Photio* vom 25. September 860 (ed. Perels [Anm. 239], 440 Nr. 83); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 343 Nr. 2683 und Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 70-71 Nr. 526.

241. Vgl. Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012], 71 Nr. 527.

242. Das Schreiben ist nicht erhalten; vgl. Dölger – Müller (Anm. 236), 238-239 Nr. 460 und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012], 83 Nr. 546.

243. Photios, *Epistula 290 Nicolao papae* (edd. Laourdas – Westerink [Anm. 237],

zusammen mit den Akten der konstantinopolitanischen Synode vom Mai (?) 861[244]– erst im Dezember 861 dem Papst übergeben wurden[245]. Nicolaus I. verschärfte nun den Konflikt, indem er am 18. März 862 in Schreiben an alle Christen im Orient[246], Michael III.[247] und Photios[248] den letzteren als unrechtmäßigen Inhaber des konstantinopolitanischen Patriarchenthrons diffamierte und diese drei Briefe von Leon, dem Asekretis Michaels III., nach Konstantinopel befördern ließ[249].

Auf diese aggressiven Epistel des römischen Oberhirten reagierte man in Byzanz gar nicht, was Nicolaus I., der von den Anhängern des 858 abgesetzten Patriarchen Ignatios Ende 862[250] und Anfang 863[251] um Hilfe ersucht wurde, dazu veranlasste, Photios auf einer Synode im Lateran im Frühjahr oder Sommer 863 förmlich abzusetzen[252]. Wiederum hielt man es

---

124-138); vgl. Grumel – Darrouzès (Anm. 80), 105-107 Nr. 472 und zuletzt Herbers (Anm. 57 [2012], 82-83 Nr. 545.

244. Die Akten sind nicht erhalten; vgl. etwa Hefele (Anm. 67), 230-234 (241-245) (=Hefele - Leclercq [Anm. 67], IV 1, 275-280).

245. Vgl. Lounghis (Anm. 238). 189, 324, 326, 327 und 396, Dölger – Müller (Anm. 236), 238-239 Nr. 460 und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 93 Nr. 564.

246. Nicolaus I., *Epistola omnibus fidelibus sanctae Dei ecclesiae* vom 18. März 862 (ed. Perels [Anm. 239], 441-442 Nr. 84); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 344 Nr. 2690 und Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 100 Nr. 572. Dieses Schreiben ist, wie schon Jaffé erkannte (vgl. auch Hergenröther, *Photios* I, 510-519), das früheste dieser drei auf den 18. März 862 datierten Briefe; es wurde verfasst, als man noch *universae generaliter sanctae Constantinopolitanae ecclesiae* (ed. Perels, 442/26-27) schreiben wollte, während man sich kurz darauf doch dazu entschloss, sich unmittelbar an Photios zu wenden. Dementsprechend gab es kein gesondertes (vermeintlich verloren gegangenes) Schreiben an die Kirche von Konstantinopel, wie Perels, 442[4], gefolgt von Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 99 Nr. 571, annahm.

247. Nicolaus I., *Epistola Michaheli magno imperatori* vom 18. März 862 (ed. Perels [Anm. 239], 443-446 Nr. 85); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 344 Nr. 2692 und Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 96-97 Nr. 569.

248. Nicolaus I., *Epistola Photio* vom 18. März 862 (ed Perels [Anm. 239], 447-451 Nr. 86); vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 344 Nr. 2691 und Herbers (Anm. 57 [2012]), 98-99 Nr. 570.

249. Vgl. Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 101 Nr. 573.

250. Vgl. Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 111-112 Nr. 590.

251. Vgl. Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 123-124 Nr. 606.

252. Vgl. oben Anm. 67.

in Konstantinopel nicht für erforderlich, zu der päpstlichen Einmischung in die kirchlichen Angelegenheiten des östlichen Kaiserreiches Stellung zu beziehen. Erst als sich im Laufe des Frühjahrs 865 die ersten Spannungen zwischen Rom und Byzanz in Bezug auf die Missionierung der Slawen und insbesondere der Bulgaren abzeichneten[253], antwortete Michael III. in einem polemischen Schreiben vom Sommer 865[254] auf den mehr als drei Jahre zuvor abgefassten Brief des Papstes vom 18. März 862.

Dieses Schreiben des byzantinischen Kaisers wurde zweifellos von Photios (mit)verfasst, der den an ihn gerichteten päpstlichen Brief vom 18. März 862 nicht beantwortet hatte und dem Papst auch später nicht mehr schrieb. Es lässt sich aus Nicolaus' bellizistischer Antwort vom 28. September 865[255] rekonstruieren, der längsten Epistel seines Pontifikats, in welcher programmatisch die Stellung des Papsttums – insbesondere im Verhältnis zum byzantinischen Kaisertum (und zum konstantinopolitanischen

253. Vgl. etwa H.-D. Döpmann, *Die Bedeutung Bulgariens für die Trennung der östlichen und der westlichen Christenheit (Ein Beitrag zur Geschichte des Photianischen Schismas)*, schreibmaschinenschriftliche Habilitationsschrift, Theologische Fakultät der Humboldt-Universität, Berlin 1965, insbesondere 56-86, H.-D. Döpmann, Zum Streit zwischen Rom und Byzanz um die Christianisierung Bulgariens, *Palaeobulgarica* 5 (1981), 62-73, Ders, Zum Streit zwischen Rom und Byzanz um die Christianisierung Bulgariens, in: *Die slawischen Sprachen* 5 (1983), 21-40, und zuletzt K. Herbers, 866 – Bulgarien zwischen Ost- und Westkirche, in: M. Stadelmann – L. Antipow (Hgg.) unter Mitarbeit von M. Dornhuber, *Schlüsseljahre (Zentrale Konstellationen der mittel- und osteuropäischen Geschichte – Festschrift für Helmut Altrichter zum 65. Geburtstag)*, Stuttgart 2011, 15-25, sowie aus rechtshistorischer Sicht A. Schminck, *Leges* ou *νόμοι*? Le choix des princes slaves à l'époque de Photius et les débuts de l' ἀνακάθαρσις τῶν παλαιῶν νόμων, in: S. Flogaitis - A. Pantélis (Hgg.), *The Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe*, London 2005, 309-316.

254. Das Schreiben ist nicht erhalten; vgl. Dölger - Müller (Anm. 236), 240-242 Nr. 464 und zuletzt Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 246-247 Nr. 762.

255. Nicolaus I., *Epistola imperatori Michaheli vom 28. September 865* (ed. Perels [Anm. 239], 454-487 Nr. 88; vgl. Jaffé – (Loewenfeld – Kaltenbrunner –) Ewald (Anm. 103), 358 Nr. 2796, M. T. Fögen, Reanimation of Roman law in the ninth century: remarks on reasons and results, in: L. Brubaker (Hg.), *Byzantium in the Ninth Century: Dead or Alive? (Papers from the Thirtieth Spring Symposium of Byzantine Studies*, Birmingham, March 1996), Aldershot u.a. 1998, 11-22 (17-22), und Herbers – Böhmer (Anm. 57 [2012]), 256-259 Nr. 777. Die im Folgenden gebotene (teilweise paraphrasierende) Übersetzung orientiert sich an Rahner (Anm. 105), 459-487.

Patriarchat) – beschrieben wird und welches insofern als *locus classicus* der Anschauungen des Pontifex anzusehen ist.

Das Schreiben beginnt schon mit der bemerkenswerten Anrede des Kaisers als „Sohn" in der Adresse[256] und bringt damit sofort die Überordnung des Papstes zum Ausdruck. Eigentlich habe Nicolaus dem Kaiser einen (schon vorbereiteten) Brief schicken wollen, wie ihn der Kaiser „als höchst dankbarer Sohn" vom Papst „als umsichtigem Vater" –wie auch andere Kaiser– üblicherweise erhalte[257].

Da Michael dem Papst jetzt aber einen höchst ungehörigen Brief[258] habe zukommen lassen, müsse die Antwort deutlicher ausfallen. Die früheren (byzantinischen) Kaiser hätten dem Apostolischen Stuhl immer höchste Verehrung entgegengebracht, und auch Michael selbst habe bisher den Papst nur „angefleht und gebeten" (*obsecrasse atque rogasse*), ihm aber nicht „befohlen" (*iussisse*). „(Jetzt) aber seid Ihr in ein solches Übermaß an Wut ausgebrochen, dass Ihr (sogar) der lateinischen Sprache Unrecht zufügt, indem Ihr sie in Eurem Brief als barbarisch und skythisch bezeichnet – zur Beleidigung dessen, der sie erschaffen hat ... Sie (stand nämlich) mit der hebräischen und der griechischen (Sprache) auf der Kreuzesinschrift des Herrn und hat daher, von allen anderen unterschieden, einen herausragenden Vorrang, indem sie allen Völkern predigt, dass Jesus Christus der König der Juden ist. ... Im übrigen aber, wenn Ihr die lateinische Sprache in solchem Maße als barbarisch bezeichnet, weil Ihr sie ja nicht versteht, dann bedenkt, wie lächerlich es ist, dass Ihr Euch „Kaiser der Römer" nennt und dabei jedoch nicht (einmal) die römische Sprache kennt [259].

---

256. Nicolaus I., *Epistola imperatori Michaheli* (ed. Perels [Anm. 239], 454/25: *Nicolaus episcopus servus servorum Dei piissimo et dilectissimo filio ....*

257. Nicolaus I., *Epistola imperatori Michaheli* [ed. Perels, Anm. 239], 454/28-32: *Proposueramus quidem ... talia vobis scripta ... , quae iam et parata erant, transmittere, qualia gratissimus filius a diligente patre ac Dei cultores (cultore* Rahner bene, sed contra grammaticam*) imperatores a sedis apostolicae praesulibus soliti erant suscipere.*

258. Es handelt sich bei diesem Schreiben [vgl. Dölger, (Anm. 236), 234-237 Nr. 457] um einen nicht erhaltenen, wohl im Sommer 865 verfassten Brief, dessen Verfasser nicht der Kaiser selbst, sondern Photios war.

259. Nicolaus I., *Epistola imperatori Michaheli* [ed. Perels, Anm. 239], 459/5-6, 10-12, 19-21: *In tantam vero furoris habundantiam prorupistis, ut linguae Latinae iniuriam irrogaretis, hanc in epistola vestra barbaram et Scythicam appellantes ad iniuriam eius, qui fecit eam ... quae cum Hebrea atque Graeca in titulo Domini a reliquis discreta insignem*

Der vorliegende Aufsatz sollte ursprünglich in *Cupido legum*, der Festschrift für Dieter Simon anlässlich seines 50. Geburtstages am 7. Juni 1985, erscheinen. Nun hat er sich –wie viele andere Arbeiten des Verfassers – um einige Jahrzehnte verspätet. Aber: *Siehe, meine Tage sind einer Hand breit vor dir, und mein Leben ist wie nichts vor dir. (Ἰδού, παλαιστὰς ἔθου τὰς ἡμέρας μου, καὶ ἡ ὑπόστασίς μου ὡσεὶ οὐθὲν ἐνώπιόν σου. Ecce, breves posuisti dies meos, et vita mea quasi non sit in conspectu tuo. (Psalm* 39 [38].6*)*

Johannes Brahms, *Ein deutsches Requiem* Nr. 3

---

principatum tenens omnibus nationibus praedicat Iesum Nazarenum regem Iudaeorum. ... Iam vero, si ideo linguam Latinam barbaram dicitis, quoniam illam non intelligitis, vos considerate, quia ridiculum est vos appellare Romanorum imperatores et tamen linguam non nosse Romanam...

Ex Occidente Lux?
Σχετικα με τις Λατινικες Πηγες της Θεωριας των Δυο Εξουσιων του Πατριαρχη Φωτιου

Το άρθρο δημοσιεύεται από τα κατάλοιπα του αειμνήστου A. Schminck με την ευγενική παραχώρηση της χήρας του εκλιπόντος, κ. Karin Schminck, και με σύμφωνη γνώμη του καθηγητή D. Simon.

Είναι το πρώτο μέρος εκτενέστατης μελέτης, στην οποία ο διακεκριμένος μελετητής του βυζαντινού Δικαίου υποστηρίζει ότι στην νομοθετική συλλογή της *Εισαγωγής* διακρίνεται επιρροή από τις χαλκευμένες κατά τον 9ο αι. *Decretales Pseudo-Isidorianae*, εξ ου και ο τίτλος *Ex Occidente Lux*?. Δυστυχώς η μελέτη παρέμεινε ημιτελής· ο συγγραφέας είχε ολοκληρώσει μόνο το δημοσιευόμενο εδώ πρώτο τμήμα της, στο οποίο επιχειρείται με γλαφυρό και διαφωτιστικό τρόπο ιστορική αναδρομή και παρακολούθηση της εξέλιξης των γεγονότων όσον αφορά την ιστορία του ζητήματος της διάκρισης των εξουσιών από την εποχή του πάπα Γελασίου Α΄ και εξής.

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΤΙΚΑ ΑΡΘΡΑ / REVIEW ARTICLES

ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΕΣ / REVIEWS

Nicolas Drocourt, *Diplomatie sur le Bosphore. Les ambassadeurs étrangers dans l'empire byzantin des années 640 à 1204,* tome 1 + tome 2 = pp. XLVIII + 781, Louvain – Paris – Bristol CT 2015 (Planches pp. 743-752, Index pp. 753-772, Table des matières pp. 773-781). ISBN: 978-90-429-3292-0

Il s'agit d'un ouvrage vraiment imposant, traitant la période mésobyzantine, dite aussi " classique ", et examinant le contexte diplomatique à Constantinople en une Introduction (pp. 1-33) et trois parties principales : I) Hommes et pouvoirs. Origines, fonctions et pouvoirs des ambassadeurs : discours et réalités (pp. 35-331) II) Des voyageurs. Les déplacements des ambassadeurs étrangers vers et dans l'empire byzantin (pp. 333-483) et III) De la première audience officielle aux conséquences des missions diplomatiques. Le séjour des ambassadeurs à Constantinople et ses suites (pp. 485-741) ; suivent planches, index général et table des matières, tandis que la longue bibliographie selon les règles traditionelles (sources citées d'après la langue et ouvrages modernes) occupe les pp. IX-LXVI au début de l'ouvrage. Chaque partie a deux subdivisions dont la dernière (i.e. les chapitres) est très détaillée.

Le contenu même du sujet (ambassadeurs de plusieurs expéditeurs et par plusieurs directions) prédispose à une recherche sur plusieurs secteurs, ce dont témoigne le grand nombre des sources scrutées par l'auteur. En deuxième lieu et par les exemples cités, l'introduction fait état des nombreux aspects des sujets que l'auteur aura à traiter dans les chapitres suivants. Très suggestif à cet égard est le chapitre *Ambassades étrangères et diplomatie byzantine : entre idéologie politique, guerre et paix* (p. 5-12) o*ù* toutefois l'accent est mis sur l'idéologie –ce qu'il fallait faire, à mon avis– et moins sur la notion de la paix. Par ailleurs, c'est une triste vérité de constater que dans plusieurs cas les sources non-byzantines nous informent mieux que les sources de Constantinople qui abusent souvent de « petites histoires » qui masquent ou même couvrent et empêchent la vérité de paraître aux yeux du chercheur (p. 12-18). Suivent des petits chapitres sur les termes employés par les

sources pour désigner les ambassadeurs (p. 18-24), l'aspect scientifique moderne (l'auteur opte pour des vues relativement larges) sur les témoignages d'ambassades envoyées à Byzance que nous donnent les sources médiévales (p. 24-26) et, *last but not least,* la notion de l'étranger (avec bibliographie récente, p. 27-28, cf. la très instructive note 124) et l'introduction s'achève par l'annonce de la problématique et du plan qui –tous les deux, dirais-je– relèvent de l'affluence des chercheurs sur cette période cruciale qui nous a laissé un contexte socio-politique et culturel si riche et surtout variable (il n'est plus question d'« immobilité » byzantine) (p. 29-33). A noter dès le début, que les VIIe et VIIIe siècles servent quelque peu comme préambule, vu que l'ouvrage traite « par excellence » la période méso-byzantine, alias l'époque de la grande floraison de la civilisation byzantine (IXe-fin du XIIe siècle).

Rhétorique des ambassades posant la question de la politique et de la propagande. Avec l'auteur se demandant qui était chaque fois en position de force (d*é*pendance, p. 47), le contexte de ce chapitre (p. 37-69) est corroboré par les images/enluminures des textes, surtout de celles de Skylitzès de Madrid qui soulignent, la plupart des fois dirait-on, l'infériorité politique des souverains étrangers, aussi bien que par les dons et les chevaux avec une relativement petite partie réservée aux fonctions diplomatiques, ce qui sera effectué entre autres plus bas (p. 69-91). Notons, pour le moment, la remarque de l'auteur qu'il est certain que le champ d'analyse des représentations d'ambassades étrangères à Byzance est large (p. 68). Faisant usage d'une énorme bibliographie, il souligne l'importance cruciale des ambassades reçues à Constantinople et parfois (p. 86-91) on a l'impression que leur description l'emporte sur l'analyse. Pourtant ceci ne veut absolument pas dire que les ambassades non mentionnées (qui ont dû sûrement avoir eu lieu) ont été insignifiantes ou presque.

Toujours dans la première partie, bien intéressant est le ch. 3 (p. 91-137), où sont traitées les fonctions de l'ambassadeur « au moment de son ambassade », hommes d'Église, (évêques, moines, légats pontificaux), fonctionnaires administratifs et militaires (comtes et ducs, chanceliers cadis et consuls, hommes de guerre). Tous (ceci est affirmé dès le début) appartiennent à une élite politique. L'attention est aussi portée sur des consuls des cités maritimes italiennes Pise et Gênes en 1162 (p. 130), l'émir d'Amida en 946 (p. 131) et autres exemples dela même sorte qui élargissent considérablement le cadre de l'enquête. Un peu plus compliquée est l'unité suivante (pp. 139-254) sur le choix d'un ambassadeur destiné à Constantinople. Il y a évidemment des différences en ce qui concerne ses origines (politiques, sociales,

intellectuelles et géographiques) et l'accent est mis sur a) le role du souverain et de son entourage b) sur la spécialisation de l'ambassadeur (dans les deux cas règne un silence relatif des sources) et l'auteur se demande si la participation d'un ambassadeur à plusieurs ambassades –ce qui est plutôt rare– pourrait témoigner une spécialisation. Pourtant, même Liutprand de Crémone qui –dit on– mourut pendant une troisième mission à Byzance ne saurait être considéré comme ambassadeur de profession. Plus d'une fois le nom de l'ambassadeur étant le seul indice d'une ambassade, on est amené à conclure qu'il en était le chef. Comme il est dit, le premier rôle revenait à la proximité politique ou la familiarité avec le souverain. Un tel exemple nous est fourni par un *homo fidelis et familiaris* du Carolingien Louis II d'Italie (855-875) que fut un certain Anprand[1], oublié par presque tout le monde (l'auteur le connaît bien à la p. 293[2]), si je ne m'abuse et il va de soi que les envoyés pontificaux, par exemple, devaient jouir d'une confiance absolue. Il en est de même en ce qui concerne les *mawali* et les eunuques de l'époque abbasside (p. 149 et ss.). Quant aux origines géographiques des ambassadeurs, l'auteur adopte l'ordre de classification suivant: Occident, Orient, Nord.

Tout en faisant grand usage des sources de toute sorte[3], le livre en question pose plutôt les problèmes qu'il ne propose des solutions prêtes; en effet, il n'est nullement certain que de telles solutions existent. Un ouvrage descriptif, certes, mais c'est justement par les ouvrages de la sorte que débute toute recherche qui se veut approfondie. Bref, le livre en question reflète l'impression que nous laissent les textes et quelquefois le menu détail l'emporte sur la cohésion, ce qui est inévitable dans les entreprises de cette étendue. L'auteur analyse même ce qui nous paraissait comme un lieu commun ou une *conditio sine qua non*, p. ex. lien de confiance entre l'ambassadeur et son souverain[4] ou encore connaissance du grec par l'administration

1. *MGH, Epp.* VII, 394 (*Epistula Ludovici imperatoris ad Basilium*, ed. W. Henze). Cf. auteur, 293, 463 (Auprand, d'après l'ancienne édition de la *Chronique de Salerne* citée par l'auteur).

2. D'après l'édition de U. Westerbergh, Stockholm 1956. Cf. D. Nerlich, *Diplomatische Gesandtschaften zwischen Ost-und Westkaisern 756-1002,* Berne 1999, 124.

3. En dépit de quelques additions éventuelles (comme. p. ex. J. Malingoudi, *Die russisch-byzantinischen Verträge des 10. Jahrhunderts aus diplomatischer Sicht,* Thessalonique 1994), on aurait eu beaucoup de mal au cas où l'on voudrait chercher une bibliographie en langues occidentales plus complète (et compétente en grande majorité, bien entendu) que celle citée par l'auteur.

4. Il faudrait d' ailleurs noter que *πιστὸς* veut dire *fidèle* et, par extension, *homme de confiance* (en grec *ἔμπιστος*). De même, *πιστὸς καὶ χρήσιμος = fidèle et utile.*

arabe de Damas (661-750) et de Bagdad (750 - ?)[5]. La connaissance de l'arabe par l'empereur iconoclaste Léon III (717-741) pourrait être soutenue par l'épithète-injure *σαρακηνόφρων* (=sarassin de mentalité) que lui adresse la *Chronographie* de Théophane le Confesseur[6]. En ce qui concerne les connaissances des émissaires diplomatiques arabes, c'est une autre affaire. De toute façon, on devrait plutôt féliciter l'auteur pour insister sur le menu détail, car parfois ceci le mène à des affirmations peut-être très valables, comme p. ex. celle de la p. 169, où il est dit que aux Xe-XIIe siècles, c'est-à-dire juste après la fin des siècles dits « obscurs », la connaissance du grec des ambassadeurs occidentaux semble progresser. Si cette constatation de l'auteur est vérifiée, elle peut engendrer des recherches très promettantes. Quant à l'Occident en général, et vu que le livre traite la période à partir de 640, il faut tenir compte du fait que c'est justement à partir du VIIe siècle que le latin s'affaiblit de plus en plus dans l'empire byzantin pour disparaître ou presque, peu après. Il faudrait par conséquent conclure que jusqu'au début du VIIe siècle (ou jusqu' en 640 si l'on veut ainsi) les ambassadeurs occidentaux, fussent-ils francs ou pontificaux, n'avaient aucun besoin de connaître le grec et que les efforts à cet effet, s'il y en a eu, doivent avoir commencé à partir environ de la date où débute le livre sous examen. Pour ce qui est des traités russo-byzantins du Xe siècle, Jana Malingoudi est de l'avis que les Russes ne disposaient point de chancellerie à cette époque et que les documents conservés dans le *Povest' vremennych let* sont des traductions mot-à-mot des formules diplomatiques grecques[7]. Parlant des Bulgares (p. 96 et 171-172) très utile est la thèse de P. Angelov, surtout sur le IXe siècle[8]. Il faudrait aussi remarquer que tout ce qui concerne l'éloquence des ambassadeurs en général (pp. 184-187) débute au Xe siècle à quelques exceptions près (p. ex. Jean le Grammairien à Bagdad au début du règne de Théophile [829-842]). Et aux morts des ambassadeurs pendant leurs voyages on pourrait ajouter celle de Liutprand en personne (à l'exemple de son père) pendant un troisième voyage à Constantinople sous le règne de Jean Ier Tzimiskès (969-976) qui a renversé la politique réfractaire et expansionniste vis-à-vis de l'Occident de Nicéphore II Phocas (963-969). Liutprand cherchait aparemment à revenir aux relations sous Constantin VII. La mort du

5. Cf. à cet égard J. Signes-Codoñer, *The Emperor Theophilos and the East (829-842),* Ashgate 2014, Section VII, 423-448.

6. Théophane, ed. C. de Boor, *Theophanis Chronographia*, Leipzig 1883, 405, 14.

7. Malingoudi, *Russisch-byzantinische Verträge,* 90.

8. P. Angelov, *Bolgarskata srednovekovna diplomatsija,* Sofia 1988, 51-79.

savant évêque et ambassadeur en 972, lors d'un troisième voyage à Byzance sous Jean Ier Tzimiskès nous est communiqué par un texte très peu connu, la *Translatio Sancti Hymerii,* mentionné déjà par M. Manitius au début du XXe siècle et par l'éditeur des œuvres de Liutprand J. Becker en 1915 (la source en question se trouve à la bibliographie de notre auteur p. XVI – cf. aussi p. 191)[9].

En revenant aux échanges diplomatiques entre les Carolingiens et Byzance on pourrait soutenir que, lorsque les émissaires sont au nombre de trois, comme à la p. 192-193, ceci voudrait plus ou moins expressement signaler qu'il s'agissait de traiter des questions politiques et religieux à la fois, tandis que lorsqu'une ambassade était composée par deux personnes, un comte (ou patrice / protospathaire du côté byzantin) et un évêque (à l'instar des *missi dominici* de Charlemagne)[10], ceci ne voulait que souligner l'importance et le caractère officiel de la mission. L'auteur montre également une perspicacité spéciale en ce qui concerne le rôle du patriarche de Grado à maintes reprises (p. 195-196) et met également l'accent sur les envois dits « frontaliers », aussi bien que sur les marchands en tant qu'en remplissant des missions diplomatiques (pp. 197-203). Je dirais dans ce cas, que l'envoi de marchands en mission aurait été du plutôt à des besoins du moment ou à des occasions non prévues. Le cas des russes est bien différent, car il s'agit d'une peuplade (*ἔθνος* d'après Constantin Porphyrogénète, *DAI*, ch. 13) qui est entré en relations avec Byzance en vertu du commerce par excellence. Et, parlant des traités byzantino-russes et sans la moindre intention de sous-estimer la valeur des travaux d'Irène Sorlin, on pourrait ajouter aux notes 983, 984 et 985 des pp. 204-205 la discussion pertinente dans le chapitre 6 du volume exhaustif de A. N. Sacharov[11], ce qui doit être répété à propos d'un autre ouvrage du même auteur en ce qui concerne les conseillers proches de Sviatoslav qui conseillent à ce dernier de cesser de gerroyer et entreprendre des négociations avec Jean Tzimiskès en 971[12]. Qu'il me soit aussi permis par rapport à ce qui est dit à la p. 215, n. 1039-1040, de soutenir que pendant le Moyen-Age la

9. M. Manitius, *Geschichte der lateinischen Litteratur des Mittelalters,* II, Munchen 171-172. Cf. J. Becker, *Die Werke Liudprands*, Hannover-Leipzig 1915, Einleitung, XII.

10. Par exemple, *Annales regni Francorum en 803* (Quellen zur karolingischen Reichsgeschichte, I. Teil), Darmstadt 1974, 78. Cf. F. Dölger (J. Preiser-Kapeller – A. Riehle – A. Müller), *Regesten der Kaiserurkunden des oströmischen Reiches I/I, Regesten 565-867,* no. 361.

11. A. N. Sacharov, *Diplomatija drevnei Rusi IX – pervaja polovina X veka,* Moskva 1980.

12. A. N. Sacharov, *Diplomatija Sviatoslava,* Moskva 1982, 183-203.

notion de *marchand* se trouve bien près du *visiteur*, puisque le marchand était en ce temps un personnage plutôt ambulant. Or, le Grand Dictionnaire de la langue russe[13] donne pour le mot *gost'* (qui se trouve au pluriel dans la première phrase du traité de 944 dans le livre de Malingoudi[14]) le sens de visiteur (ce qui est d'ailleurs le cas et en russe moderne), donc marchand, car « visiteur » sonnerait quelque peu bizarrement dans un traité entre nations ou états. Au-delà de ces petits détails, on devrait encore tenir compte des efforts louables de l'auteur pour clarifier les points où les mentions des sources sur les prétendus et les véritables chefs de quelques ambassades à Byzance sont ambigues ou difficiles à être déchiffrées (pp. 210-216, surtout n. 1028, où il manie avec talent les passages de Guillaume de Tyr[15]).

Les textes historiques médiévaux, surtout ceux du genre Annales, Chronographies etc sont, généralement parlant, brèves dans leur narration des faits, ce qui nous dispenserait de chercher le rôle des hommes de la suite des ambassades (pp. 216-231). Pourtant, l'attention de l'auteur est consacrée à « la suite qui fait l'ambassadeur » (p. 218. Il est bien-sür fort improbable que Photius ait participé à une ambassade « chez les Assyriens », comme dirait Mme Ahrweiler. Plus probablement il a essayé d'imiter Jean le Grammairien, peut-être encore plus instruit que lui, qui, avant son patriarcat, avait épatté par ses connaisances tout le monde à Bagdad (cf. p. 226, n. 1093). Au reste, les données ne nous permettent pas d'aboutir à des conclusions bien précises, sauf le fait que les clercs comme membre de la suite d'un ambassadeur pouvaient être choisis à cause de leur instruction (connaissance du grec ?), la visite d'Olga à la nombreuse suite étant plutôt une exception à la règle (p. 220). Bref, chaque cas semble un exemple isolé. Les vingt-quatre envoyés au duc de Dyrrachion par Hugues de Vermandois au début de la première Croisade n'ont rien de commun avec la centaine des Petchénègues qui arrivent chez Alexis Ier en 1087 (p. 223), ainsi que la visite royale d'Amaury Ier à Constantinople en 1171 (p.

13. S. I. Ogegov, *Slovar' russgogo Iazyka,* Moskva 1968, 137.

14 . Malingoudi, *Russisch-byzantinische Verträge,* 110.

15 . Cf. p. ex. note 1028 de la p. 213 où il distingue entre les deux mentions de Guillaume de Tyr (XVIII, 16 et XVIII, 18, ed. R. B. C. Huygens, Turnhout 1986, respectivement) le personnel désigné pour l'ambassade et le personnel de l'ambassade une fois à Constantinople. Il en est de même en ce qui concerne ses remarques de la p. 214. Lesdites remarques ne sont manifestement pas valables, que pour quelques cas ambigus, ce qui est souligné aussi par l'auteur (cf. n. 1038 de la p. 215). Pourrait-on penser à une existence de spécialistes d'affaires matrimoniales ? Et, si cela était possible pourrait-on encore penser que de tels spécialistes étaient les membres du clergé ou, peut-être, des eunuques?

225-226). Pourtant, les remarques de l'auteur demeurent utiles en tant qu'une sorte de « recourir aux détails » pour mieux connaitre le contexte général (cf. l'ordre hiérarchique des représentants russes de 944 d'après le texte du traité, p. 224). L'auteur conclut, bien justement, que les ambassades ne peuvent être toutes placées sur un pied d'égalité et il a raison également, ainsi lorsqu'il tranche que la qualité des hommes de la suite est intimement liée à l'objet principal de la délégation (p. 228).

La réussite lors d'une première mission pousse le souverain et les responsables du choix de l'ambassadeur à désigner de nouveau ce dernier pour une nouvelle délégation (p. 232). Partant de cette affirmation bien juste qui témoigne de la confiance du souverain, on peut y ajouter et l'effort pour maintenir les objectifs de la première ambassade vivants, au cas où les destinataires auraient compromis leur accord. D'après al-Tabari[16], Nasr ibn al Azhar ibn Faradj était « un des partisans de la maison abbaside », ce qui explique, du moins en partie, l'insistence d'al-Muttawakil (847-861) de l'employer comme son ambassadeur en 852/853 et en 859/860. Liutprand a été émissaire de Bérenger d'Ivrée en 949 et d'Otton Ier en 968 (p. 234). Guillaume de Tyr (cas unique et exceptionnel) qui va devenir une vieille connaissance à la cour de Constantinople rencontre un seul souverain, Manuel Ier (p. 235); de même, ou presque, Nasr ou Abd al-Baki. Toute autre est la tôche de Liutprand: en 949, sous Constantin VII (*temporibus beatae memoriae Constantini imperatoris*) il avait confirmé la paix mais cet empereur est censé par l'administration de Nicéphore Phocas en 968 d'avoir été un homme mou (*homo lenis*) qui rendait les nations amicalement disposées envers lui (*amicas sibi nationes effecerat*), tandis que Nicéphore soumet les nations par la terreur et le glaive (*terrore et gladio, Legatio*, 55)[17]. Ailleurs (*Legatio*, 15) les hauts fonctionnaires de Nicéphore exigent de Liutprand le retour à l'empire byzantin de Rome et de Ravenne (*Ravennam scilicet et Romam*). Or, Liutprand suivant toujours la même politique pendant ses deux missions, se trouve pendant la seconde devant une attitude, aggressive et belliqueuse de l'aristocratie cappadocienne qui a détroné en 963 la dynastie dite Macédonienne, fondée par Basile Ier en 867, et le règne de Nicéphore II (963-969) marque une volte-

16. A. A. Vasiliev, *Byzance et les Arabes* I : *La dynastie d'Amorium,* Bruxelles 1935, 317 et 319.

17. Cf. T. C. Lounghis, Le poids spécifique du commandement suprême en Italie dans la formation de l'idéologie politique du Xe siècle, *L'Ellenismo Italiota dal VII al XII secolo,* Athènes 2001, 155-164.

face byzantine que les Occidentaux doivent prendre au sérieux. Il ne faudrait pas perdre de vue qu'au dire des sources occidentaux[18] Nicéphore Phocas a été assassiné non point à cause d'initrigues d'amour au palais, mais parce qu'il avait été battu en Italie (ce qui est vrai, en Sicile par les Sarrassins) un fait bien connu par Liutprand. Or, Liutprand revient à Byzance sous Jean Tzimiskès (969-976) qui renverse la politique agressive de Nicéphore Phocas, remet sur le trône les fils de Romain II que Nicéphore était au point de castrer afin de les priver du droit de régner et, en plus, Tzimiskès accepte le matrimoine impérial proposé par les occidentaux (le grade de noblesse de la future épouse d'Otton II semble ne plus jouer aucun rôle, en ce moment). La mort a empêché Liutprand, parait-il, de célebrer le succès final de ses missions pacifiques précédentes et ainsi partit pour Constantinople la nouvelle mission occidentale sous Gero de Cologne, si évidemment il ne faisait pas déjà partie de la mission de Gero qui arriva, comme on le sait à la capitale byzantine cette même année 972 (p. 237-238). A côté des aventures de Liutprand, la réception luxueuse des *φίλοι Σαρακηνοὶ* décrite longuement (et avec un sens de sincérité) par Constantin Porphyrogénète[19] fait penser à un certain mépris byzantin vis-a-vis des Occidentaux qui, au dire de P. Magdalino parlant du règne de Manuel Ier Comnène, étaient considérés comme « un peu moins barbares que les autres barbares ». Je trouve que les exemples cités dans le ch. 3.2 (pp. 241-244) confirment pleinement l'avis de l'auteur sur une spécialisation diplomatique qu'on peut signaler chez certains émissaires. Il était grand temps pour que quelqu'un arrive à cette conclusion précieuse. Il en est de même pour ce qui est du ch. 3.3 (pp. 244-247).

Le livre passe en revue tous les points de vue sur la diplomatie byzantine jusqu'à nos jours à une exception près: celle *de l'oecuménè limitée, alias* l'idéologie adoptée par la dynastie macédonienne à l'encontre des principes œcuméniques mis en œuvre par Justinien.

Le sujet comporte des difficultés en soi. Lorsqu'on examine les ambassadeurs étrangers par leur lieu de destination, on peut affirmer d'avance que leurs rangs ou dignités, étant variés, ne constituent pas un critère de première importance. L'ambassadeur est un personnage de distinction et aucun livre jusqu'ici n'a plus

18. Widukind de Corvey, *Res gestae Saxonicae,* III, 73, ed. et trad. par E. Rotter et B. Schneidmüller, Stuttgart 1981, 227. Thietmar de Merseburg, *Chronica*, II, 15, ed. W. Trillmich, *Ausgewählte Quellen zur deutschen Geschichte des Mittelalters,* Bd. 9, Darmstadt 1957, 50.

19. *De Cerimoniis* (éd. J. J. Reiske) II, 15, pp. 570-594 [CSHB] [=*PG* 112, 1053-1108].

glorifié l'ambassadeur médiéval (cf. ses qualificatifs, pp. 75-86) que l'ouvrage sous examen. Bref, ses qualités peuvent être nombreuses, mais il n'y a pas de règle qui puisse nous servir à classifier les ambassadeurs d'une façon homogène. Les nobles vénitiens Ziani, père et fils p. ex., ambassadeurs tous les deux à Constantinople au XIIe siècle deviendront également doges tous les deux encore (p. 148, 246, 251). À Gênes, ceci arrive un peu plus rarement (p. 250). Citant d'exemples divers, l'auteur se voit souvent obligé à ne pas observer l'ordre chronologique, ce qui peut quelquefois dépayser le lecteur bien avisé. Plusieurs exemples sont cités deux ou trois fois servant à de multiples buts, ce qui devient quelquefois très utile, car ils élargissent considérablement l'horizon du chercheur-lecteur. Il faudrait encore tenir compte du fait que la promotion politique des ambassadeurs, surtout occidentaux (pp. 247-254) relève des destinées de l'empire byzantin qui conditionnent chaque fois ses relations internationales avec chaque puissance occidentale séparément; au VII siècle par exemple, il aurait été bien normal que la *curia* pontificale envoie à Constantinople un ou quelques individus promus à de hautes destinées, tels les exemples cités (p. 252-253) et le même phénomène est remarqué en ce qui concerne les républiques maritimes Venise et Gênes au XIIe siècle qui étaient au point de succéder à Byzance en tant que dominatrices de la Méditerranée orientale. Par contre, au XIIe siècle et après le Schisme ce serait vraiment un évènement exceptionnel à Rome d'envoyer à Constantinople des légats censés de devenir Pontifes un jour... Ceci nous mène à la conclusion que les pouvoirs des ambassadeurs ne sauraient être jugés chaque fois d'une façon homogène.

À la question des pouvoirs des ambassadeurs (longue section, pp. 255-331) la problématique se pose de plusieurs côtés : il va de soi qu'un réseau d'ambassadeurs peut révéler des réalités plus ou moins inattendues (cf. cumul des misions et forme de spécialisation, p. 255). Dès le début on aurait tendance à croire que c'est plutôt la pratique internationale qui doit l'emporter sur les assizes locales qui, pourtant, sont à l'origine de tous les envois. Tout, comme à la guerre. Quoi qu'on dise p.ex. sur les envois d'Anselme et de Wibald dans les années cinquante du XIIe siècle, on ne saurait nier leur rapport avec les plans d'intervention en Italie que nourissait à cette époque Manuel Ier Comnène, au-delà des discussions théologiques, bien entendu[20]. Ici on

20. Chargé du contexte purement politique semble avoir été Alexandre de Gravina. Cf. P. Magdalino, *The Empire of Manuel Komnenos (1143-1180),* Cambridge 1993, 59 et V. Vlysidou – M. Leontsini – S. Lampakis – T. Lounghis, *Βυζαντινά στρατεύματα στη Δύση,* Athènes 2008, 460.

hésiterait de se prononcer pour la connaissance de jeunesse ou pour le contexte international. Tous les deux ont dû jouer un certain rôle. En ce qui concerne les ambassadeurs clercs (p. 259-264), l'auteur doit avoir pleinement raison ; il devait y avoir aussi, mise à part la connaissance personnelle, une bonne solidarité entre eux. De ce point de vue, l'auteur remarque avec perspicacité le changement d'humeur des clercs vis-à-vis de Byzance dont « la faiblesse globale » (p. 266) dans la seconde moitié du XIe siècle a comme résultat la perte de l'Italie et se trouver en face du péril normand soutenu par la Papauté. L'auteur ne perd pas de vue le contexte géopolitique (p. 274) qui motive les faits, rapproche les gens et éloigne souvent les états les uns des autres. Et on ne peut que se mettre d'accord avec l'auteur une fois de plus lorsqu'il établit (fin de la p. 276) un réseau d'ambassadeurs, connus entre eux, qui remplissent par leurs noms et missions les années 949-950. Quoique un peu mal assurée, comme il l'admet (p. 277), la démonstration demeure très suggestive.

La question de la terminologie demeure aussi urgente qu'elle n'était auparavant, surtout lorsqu'on a à faire avec des sources de langues différentes (pp. 277-288); la synonymie est plutôt occasionelle et l'auteur se montre bien prudent à cet égard en citant quelques exemples[21]. Pourtant la distinction entre ambassadeurs et messagers est beaucoup trop cruciale (!!!) pour nous laisser marcher à l'aveuglette[22], comme avant. Il est vrai, en fin de compte, que lorsque les termes employés par les sources sont clairs (=ils correspondent à des réalités), là on doit effectivement voir un pouvoir particulier (p. 288).

Au premier abord il semble que les pouvoirs institutionnels des ambassadeurs ne sauraient être bien nombreux, vu leur rôle « médiateur » (p. 288 et ss.); il s'ensuit que les abus de pouvoir seraient une réalité inévitable malgré toute restriction (pp.

---

21. Par rapport à ce qui est dit à la p. 281, n. 1346: *πρεσβεία* veut dire " ambassade ", bien sûr, mais son sens original est " demande " (à un supérieur), ce qui fait que dans le passage cité de Skylitzès, 448, on devrait plutôt traduire: l'empereur, après avoir reçu la demande...etc, puisque le texte parle d'une demande écrite sans une lettre.

22. La fameuse lettre no 32 de Charlemagne qui contient cette « nuance de taille » *sive per legatum sive per epistulam* (p. 280, n. 1339) me faisait défaut dans les années 70 du siècle précédent; pourtant j'ai insisté crânement sur cette disctinction [T. C. Lounghis, *Les ambassades byzantines en Occident depuis la fondation des états barbares jusqu'aux Croisades (407-1096),* Athènes 1980, 371-388, ce qui est reconnu par l'auteur, p. 284]. La variante *nuntius – legatus* contient le même sens quand l'envoyé en question est laic (p. 282). A ceci il faudrait ajouter que sous les Ottoniens, le porteur de lettres n'a aucune importance ou presque et, par conséquent, il est rarement mentionné. Cf. la discussion sur ce point entre T. Lounghis et H. Keller dans *SCIAM* 52 (2005), 279-280.

300-303). Une question bien intéressante également serait celle qui chercherait à établir à partir de quelle époque les sceaux ont commencé à sceller les documents diplomatiques. Il faudrait aussi remarquer que la correction d'*ἐντόλινα* (*Legatio* 26) à *ἔνταλμα* est un peu plus ancienne d'Otto Kresten. Pour l'essentiel, on ne peut que souscrire aux conclusions de l'auteur (p. 291-295). Dans quelle mesure l'oral pourrait l'emporter sur l'écrit au Moyen-Âge reste douteux, étant donné que les instructions orales administrées par le souverain à l'ambassadeur sont la plupart des fois inaccessibles à notre savoir. À mon sens, le terme *commonitorium* (et pas du tout le terme *praeceptum,* voir p 297, n. 1415) qui équivaut à une traduction latine du terme grec *ἔνταλμα* (voir ci-dessus) renferme le sens de confidentiel, surtout en ce qui concerne l'attitude du pape Adrien II (867-872) envers Byzance contre celle de son prédécesseur Nicolas Ier (58-867)[23]. La même attitude semble avoir gardé Jean VIII (872-882)[24]. Le traité d'instructions générales aux ambassadeurs byzantins du IXe siècle (n. 1412) est connu sous le nom *Excerpta de legationibus* (*Περὶ πρεσβειῶν*) dont on devrait avoir une édition plus moderne[25]. La documentation devient relativement plus riche au fur et à mesure que le Haut Moyen Âge recule et ceci devient visible au XIIe siècle (pp. 298-300)[26]. Et, en ce qui concerne les serments pris par les chefs croisés (entre autres et le traité de Deavolis avec Bohémond, p. 305, n. 1452) il a été soutenu qu'ils « respirent » plutôt un air féodal qu'international[27]. Mis à part ce détail, le récit des pp. 304-309 est excellent. Le long ch. 2.3.3. (pp. 309-319) dépeint une pensée bien osée et suggestive, ce qui ressort par les exemples

23. Je me permets ici de renvoyer à T. C. Lounghis, La révision du *Constitutum Constantini* en tant que réhabilitation du pape Adrien II, *ΕΕΒΣ* 48 (1990-1993), 37-44.

24. Cf. B. Blysidou, Nochmals zum Brief des Papstes Stephan V. an den Kaiser Basileios I. als Zeugnis für die Datierung des Feldzuges Nikephoros Phokas des Älteren in Kalabrien. Mit addenda in der zweiten Auflage Dölgers Regesten von 867-1025, *Byz*. 78 (2008), 9-33

25. Ed. B. G. Niebuhr (CSHB), Bonn 1829 (connu par l'auteur, p. 321, n. 1525, dans son édition de la *PG* 113), à ne pas confondre avec les *Excerpta de legationibus* attribués aussi à Constantin VII Porphyrogénète et édités par C. de Boor, Berlin 1903. Cf. auteur, p. 540, n. 2550.

26. Je dois avouer que j'hésite d'accepter l'existence des plénipotentiaires –comme institution– au XIIe siècle dont les ambassadeurs, bien que plus nombreux et plus « visibles », ne semblent pas être bien différents de leurs prédécesseurs. Pourtant, ils ont bien existé (p. 303).

27. Voir entre autres J. Ferluga, La ligesse dans l'empire byzantin, *Féodalisme à Byzance. Problèmes du mode de production de l'empire byzantin* [Recherches internationales à la lumière du Marxisme No 79, 2], 1974, 171-193.

cités. À en croire la terminologie grecque médiévale, *ἀποκρισιάριος* n'a point le poids du terme *πρέσβυς* ou *πρεσβευτής* bien vénéré depuis l'Antiquité classique et ceci est tellement évident, à ne pas avoir besoin d'être vérifié par les sources ; on le constate bien dans les exemples de la p. 316 ; on pourrait donc songer à cet égard que le latin, quelquefois fautif, du Haut Moyen Âge n'osait pas supporter la gravité d'un *legatus* (songer à Regulus à Carthage, ou à un commandant de légion). En fin de compte, l'emploi de tel ou tel terme pourrait être dû à la seule érudition de chaque source ou bien par son sentiment de l'importance de chaque envoi et, à partir d'un certain moment (lequel ?) les deux termes auraient pu se confondre. Le terme *nuntius*, bien usité par les sources ecclésiastiques par contre, semble avoir joui des droits plus restreints, comme le dit l'auteur (p. 314). De même, il excelle par ses jugements sur les trois sources décrivant la démarche des Ragusains auprès de Basile Ier (p. 316/317). Quant aux Croates et les Serbes, il faut noter que le *DAI* étant un traité purement politique (et en aucune façon de géographie historique etc, comme c'était le cas jusque récemment) décrit l'orbite de souveraineté byzantine au Xe siècle, donc les Serbes envoient des apocrisiaires en tant qu' inférieurs, tandis que les Continuateurs de Théophane dressent l'histoire « en gros » sans s'en occuper. Lorsqu'il s'agit des textes officiels on doit répérer les differenciations aux nuances, ce qui est rarement le cas dans les textes hagiographiques. L'expression *πρέσβεις ἤτοι ἀποκρισιαρίους* chez Léon VI (p. 318) traduit et explique en même temps de la langue savante à la langue cotidienne l'envoi d'ambassadeurs et rien de plus. Les exemples, bien choisis, d'abus de pouvoir de quelques ambassadeurs, la plupart d'eux étant des clercs (ce qui pourrait indiquer plusieurs choses), et l'ironie de l'immunité de l'ambassadeur (aspect juridique et théorique, on dirait systématique, p. 326 et ss. avec des citations) ferment le premier volume. Remarquons aussi le soin copieux et très attentif de l'auteur de faire usage d'une grande palette de sources musulmanes, bien que l'arabe lui soit inconnu.

Le volume II contient les parties II (Déplacements des ambassadeurs étrangers pp. 335-483) et III (Séjour des ambassadeurs à Constantinople, pp. 487-724) de l'ouvrage qui, étant purement descriptif –à quelques endroits la description l'emporte sur le desir du lecteur d'avancer sa lecture– ne traite le contexte international qui a engendré les ambassades décrites qu'en passant, chose peut-être inévitable. Pourtant, les détails fournis par l'auteur sont riches et peuvent mener le lecteur à songer à une homogénéité des conjonctures politiques à un niveau élémentaire (conclusion des traités, échanges de prisonniers et *tutti quanti*). L'auteur examine le point du départ des ambassadeurs (pp. 337-342), les facilités de leur

déplacement aux contraintes géographiques (pp. 342-359, une section plus étendue mais aussi descriptive que la précédente), le passage par des états étrangers (pp. 359-364)[28], l'état des frontières byzantines à travers les époques (pp. 364-368), villes et points frontaliers (pp. 369-377); notons ici l'attention, bien justifiée de l'auteur, à l'importance d'Otrante[29], ses remarques à la n. 1739, et son avis, bien évident, que Durazzo devient, dans les années soixante-dix du XIe siècle ce que signifiait pour Byzance Otrante après sa prise par les Normands. À en croire Anne Comnène[30], même sous Alexis Ier, l'escadre byzantine de Dyrrhachion avait atteint de nouveau Otrante vers 1105. Dans les Balkans au contraire, les choses se compliquent (cf. plus haut, n. 28) et, d'une façon plutôt inattendue, l'auteur ne traite pas dans cette section la frontière terrestre du Danube. En Orient[31] j'ai l'impression que les raisons qui ont décidé E. Honigmann (*Die Ostgrenze*) dans les années trente du siècle précédent et les apports méritoires des divers volumes de la *Tabula imperii byzantini* de nos jours à s'abstenir de définir avec précision les frontières byzantines, le cas de la reconquête d'Antioche à deux reprises par les Byzantins mis à part, gardent toute leur valeur de nos jours[32]. La douane (pp. 378-386) est un chapitre parmi les meilleurs du livre, dirais-je; bien que les postes douaniers fluctuent au gré des conquêtes et reconquêtes (p. 382) l'auteur donne une image bien précise, vu l'incertitude causée par la loi de 381 (*C.Th.* IV, 14, 8 = *C.J.* IV, 61, 8) réitérée sous Justinien et Basile Ier. Comme l'administration byzantine de toutes les époques n'est pas renommée pour son intégrité (cf. l'exemple de ce Théodore[33] p. 384, n. 1801-1802), on pourrait penser que les ambassadeurs étrangers imposables étaient

28. On pourrait signaler ici que Constantin VII Porphyrogénète décrivant dans les années 948-952 la route de Thessalonique à Belgrade (*DAI* 42, 15-18, ed. G. Moravcsik – R. Jenkins, 182) prétend que celle-ci dure huit jours lorsqu'on la parcourt sans hâte (*ὁδὸς ἡμερῶν ὀκτώ, εἰ μὴ καὶ διὰ τάχους τις ἀλλὰ μετ' ἀναπαύσεως πορεύεται*), sans se soucier du fait qu'il faudrait en ce cas traverser la Bulgarie alors indépendante.

29. Codex Carolinus 17 (*MGH, Epp.* III, Berlin 1957, 515).

30. Anne Comnène XII, 8, 3, ed. D. Reinsch – A. Kambylis, Berlin-New York 2001 [CFHB 40], 379.

31. On pourrait citer ici aussi N. Oikonomidès, Πόλεις-Commercia στην Μικρά Ασία του 10ου αιώνα, dans: *Byzantine Asia Minor (6th-12th cent.),* Athens 1998, 67-72 et A. Savvidès, Αττάλεια: 11ος-αρχές του 14ου αιώνα. Η μετάβαση από τη χριστιανική στη μουσουλμανική εξουσία, *Βυζαντινός Δόμος* 3 (1989), 121-162.

32. Cf. p. 376, n. 1764.

33. À retenir le terme *marcha custodiens* du *Liber Pontificalis* II, 165 Duchesne, pour désigner un fonctionnaire byzantin (garde-frontière?).

ceux qui attiraient sur eux la disgrâce des autorités, tel Liutprand en 968, mais pas du tout en 949. Les auteurs arabes Ibn Hawkal et al-Tabari, plus scrupuleux que les services frontaliers byzantins comme il s'ensuit, constituent une base de documentation assez véridique.

Il faut souligner que le rôle du stratège de Sicile en tant qu'instance administrative frontalière va au-delà des compétences des autres stratèges de thèmes (pp. 386-388), vu l'importance politique et idéologique de l'Occident dans la conception byzantine du monde romain civilisé, d'où et sa compétence d'envoyer des ambassades dites « régionales ». À juste titre l'auteur admet que pour d'autres parties de l'empire des données aussi précises manquent, ce qui pourrait insinuer que le rôle du stratège de Cherson est proche de celui du stratège de Sicile, sans avoir à faire avec des cas idéologiques, bien entendu (p. 389). À mon sens le **substentif** *βασιλικός* (terme général) devrait être traduit « agent impérial », donc l'envoyé agent impérial (p. 390) même si en français ceci sonnerait assez maladroit ; de même, le pluriel de *στρατεία* est *στρατεῖαι* (p. 394), mais il faut pourtant reconnaître que dans le cas des *ἐπισκεπτῆται,* c'est l'auteur et non Oikonomidès qui a raison. Pour ce qui est des interprètes (pp. 396-398), on ne saurait conclure sur les langues occidentales connues par les officiels byzantins (était-ce le latin, ou bien le parler de chaque contingent arrivant ? Dans le premier cas, les entretiens auraient eu lieu plutôt entre ecclésiastiques, mais que pourrait-on penser dans le second ?)[34].

Ce qui était relativement plus facile au Xe siècle il ne l'était plus aux siècles suivants, XIe et XIIe. Au contraire de ce qui se passe tout au long de la *Via Egnatia* dans les Balkans, les stations, auberges etc peuvent être mentionnés en Asie Mineure au XIIe siêcle, aprês une relativement brève première occupation seldjoukide (pp. 404-407) mais il faut noter qu'il se trouvent presqu'exclusivement en Bithynie et jusqu'à Lopadion (au maximum), c'est-à-dire jusqu'où s'étendait le potentiel byzantin sous Jean Ier et Manuel Ier Comnènes. Anne Comnène[35] nous décrit en détails émouvants l'évacuation en masse de plusieurs citoyens byzantins, hommes et femmes, protégés par la troupe en ordre de combat permanent et sous Alexis Ier en personne pendant une marche du centre d'Asie Mineure jusqu' à Constantinople, ce

34. Il faudrait cependant remarquer que le *λογοθέτης τοῦ δρόμου*, bien connu depuis le milieu du VIIIe siècle et mentionné jusque chez Pseudo-Codinos n'apparaît que très rarement au XIIe siècle; cf. E. Stein, *Untersuchungen zur spätbyzantinischen Verfassungs- und Wirtschaftsgeschichte,* Amsterdam 1962, 34-39. On ne saurait conclure à la date où ce logothète devint un titre sans fonction.

35. Anne Comnène XV, 7, ed. Reinsch – Kambylis, 481.

qui témoigne une retraite byzantine par des régions où l'élement hellénophone avait été prépondérant auparavant laissant ainsi espace libre aux nouveau-venus.

Montures concédées par l'état (p. 407-409) : parfois les chevaux de poste étaient échangés par de montures privées, comme semble l'indiquer l'exemple de Samonas[36] au début du Xe siècle ; l'auteur fait bien de parler aussi des mules et des mulets qui, comme il est connu, étaient les bêtes « privilégiées » des byzantins[37]. La question qui se pose sur le « défraiement » des déplacements (pp. 412-416) devrait chercher si il s'agissait là d'une loi ou même d'une habitude de longue durée de subvenir à ce genre de dépenses ou bien il s'agissait des exceptions plus ou moins rares qui soulignaient la générosité (et la puissance, bien entendu) des autorités impériales, comme dans le traité russe de 907 (p. 415), car un dédommagement permanent de toutes les ambassades étrangères qui étaient sûrement bien plus nombreuses que celles que nous connaissons pourrait ruiner les finances de l'état à un bref délai. Le sujet de la sécurité et de l'espionnage soulevé justement par N. Koutrakou doit attirer plus d'attention dans l'avenir.

Pour arriver à élucider la question si le bon accueil des ambassades est un *τόπος* ou non (pp. 417-425) il faudrait –oserais-je proposer– un essai de « classification » des accueils diplomatiques avec des variables qui, elles aussi, pourraient « fluctuer » d'après les relations avec les divers états et de leur poids politique, chaque fois selon les époques et les circonstances; ceci solliciterait des recherches continuelles sur parfois le même sujet, parce qu'un accueil de plénipotentiaires bulgares ou de Liutprand pouvait être bon ou mauvais, ce qui est aussi valable en ce qui concerne les Arabes et autres. Autrement l'auteur a bien raison de se demander (p. 419) si les termes dénoncent l'aspect extérieur de l'accueil ou bien l'accord dans les négotiations qui ont dû avoir lieu. Un exemple instructif à la p. 422-423 : Basile Ier souhaite liquider la querelle Photienne ... sans toutefois céder du terrain sur la place qu'occupe Byzance en Bulgarie. Très juste, mais il faudrait remarquer à cet égard que Basile Ier avait dejà cédé du terrain, lorsque Cyrille et Méthode avaient quitté la Moravie pour aller porter leurs hommages au pape Adrien II, bien plus conciliant que Nicolas Ier (fin de 867)[38]. Le biographe pontifical avait bien de raisons pour célébrer l'accueil exceptionnel en 869.

---

36. Georges le Moine continué, 863-864 (CSHB). Cf. R. J. H. Jenkins, The « Flight » of Samonas, *Speculum* 23/2 (1948), 217 [= Id. *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries*, London 1970, X].

37. G. G. Litavrin, *Kak zhili Vizantiitsy,* Moskva 2006, 14.

38. Cf. T. C. Lounghis, Bulgaria instead of Moravia: Evidence of major political changes, *Byzantina et Slavica Cracoviensia* 5 (2007), 63-70.

L'auteur offre une récit bien équilibré des dangers sur les routes terrestres (pp. 426-430) et attire l'attention sur le fait que de nombreuses ambassades partent en mission à bord de navires marchands, donc les ambassadeurs peuvent devenir la proie des pirates (pp. 436-437), ce qui pourtant n'arrive pas souvent (p. 438). Il ne faut perdre de vue non plus que l'Adriatique a été toujours pendant le Haut Moyen-Age une mer particulièrement dangereuse tant pour les textes grecs[39], pendant que les textes latins médiévaux ont l'air de craindre les voyages maritimes en général (p. 442). L'auteur signale à juste titre la traversée de la Méditerranée entière effectuée vers 840 (p. 440), un exploit unique ou presque et décrit les maux de mer[40] pendant la route à Constantinople par rapport aux trajets terrestres (pp. 443-448). L'auteur dispose, ici comme ailleurs, d'une documentation solide grâce à ses travaux antérieurs sur les activités et la mort des ambassadeurs médiévaux (pp. 448-450). Quant au très intéressant ch. 3.1 (pp. 452-456), grâce à la façon par laquelle l'auteur traite son matériel et partant de l'exemple très usité de Liutprand (cf. surtout p. 455), on pourrait se demander si le changement d'attitude du gouvernement byzantin vis-à-vis d'un ambassadeur étranger de l'aller au retour était fréquent (et en vertu de quoi) ou alors occasionel et dû aux nécéssités politiques qui prévalaient pendant la durée de chaque ambassade (ce qui semble avoir été le plus probable, vu que l'accueil byzantin était parfois également désagréable). La durée du déplacement d'une ambassade (pp. 456-466)[41], à en croire les nombreux exemples cités par l'auteur, est soumise à trop de variantes afin qu'on puisse la calculer ou la mesurer, même approximativement[42]. On dirait aussi que les cas où le

39. Théophane, ed. de Boor, 410. Anne Comnène IV, 3, 1 ed. Reinsch – Kambylis, 124-125. Nicétas Choniatès, ed. I. van Dieten, *Historia*, Berlin–New York 1975, 89.

40. Maux de mer illustrés, entre autres, par Théophane, 399 (qui décrit d'ailleurs la perte de flottes de guerre entières en Mer Noire, 375 et en Adriatique, 410) et la Vie du patrice Nicétas c. 30, éd. Papachryssanthou, *TM* 3 (1968), 347; Théoph. Cont., 474-475 (CSHB), Skylitzès (éd. Thurn, *Ioannis Scylitzae, Synopsis Historiarum*, Verlin-New York 1973, 152). Toujours d'après Théophane, 463-464, 484 et 496, le fleuve Strymon ne semble pas poser des problèmes de passage pendant le VIIIe siècle.

41. Une donnée exacte d'une autre époque: l'an 533 d'après le préfet du prétoire d'Orient Jean de Cappadoce, un messager militaire parcourait l'espace entre Constantinople et Carthage en 140 jours (cité par Procope, *Bella* III, 10, 14-15 = J. Haury – G. Wirth *Procopii Caesariensis Opera* I, Leipzig 1962, 357-358).

42. Qu'il me soit pourtant permis d'ajouter à la n. 2160 de la p. 462 qu'avant de devenir un thème byzantin aux environs de 870, la Dalmatie était une *archontie* d'après J. Ferluga, *Vizantiska uprava u Dalmacii*, Beograd 1957, 38-74, donc un territoire sémi-indépendant en marge des frontières impériales.

respect des ambassadeurs est lésé ou transgressé sont plutôt rares et ont lieu plutôt envers les envoyés des « infidèles »[43] qu'entre chrétiens (pp. 466-476). Il va de soi que la présence de l'empereur à la tête de l'armée incite les espions au service des étrangers (pp. 476-480). Pourtant, Kecauménos présuppose d'avance la présence d'espions dans un contingent byzantin[44], et attire l'attention sur leur surveillance. Le faste impérial au XIIe siècle (pp. 480-483) est aussi décrit pendant la venue (ambassade inofficielle de longue durée?) d'Henri le Lion des Welfes (1129-1195) à Constantinople chez Manuel Ier le dimanche de Pâques de 1172[45] (Manuel Comnène recevait beaucoup) et –au fur et à mesure que le prestige international de Byzance baisse– avec beaucoup de remontrance, malveillance et mépris par les ambassadeurs allemands chez Alexis III (1195-1203) en 1196 (un faste digne de femmes, à en croire Choniatès)[46].

Troisième partie (p. 487 ss.) : On est impressioné en lisant l'entrée de l'ambassadeur à la capitale[47] par l'image du pouvoir et la réception théorique, qui suit le *De cerimoniis* II, 15 (pp. 489-503)[48]. Sur la date de la réception des Tarsiotes par Constantin VII (p. 504 et notes 2337, 2339 et 2340) sans vouloir porter préjudice et vu que dans le *De cerimoniis* et dans le même passage[49] il est question de prisonniers arabes (*καὶ δέσμιοι ἀπὸ τοῦ πραιτωρίου Ταρσῖται μ΄*)[50] je voudrais rappeler que l'an 956/957 le stratège des Kibyrrhéotes Basile Héxamilitès à la tête

43. L'auteur a raison de rappeler ici le *νόμος τῶν πρέσβεων* (Attaliate, éd. E. Tsolakis, *Michaelis Attaliatae Historia* [CFHB 50], Athènes 2000, 123).

44. Kecauménos, *Στρατηγικόν,* II, 9, 12 et 13, éd. G. Litavrin, *Sovety i Raskazy*, Sankt Peterburg, 2003, 150, 154. Rien de pareil dans les *Praecepta militaria* (accordés à Nicéphore Phocas) ou le *Traité de Nicéphore Ouranos,* éd. E. Mc Geer, *Sowing the Dragon's teeth. Byzantine Warfare in the Tenth Century,* Washington 2008.

45. Cf. H. Hiller, *Heinrich der Löwe. Der verhinderte König. Eine Chronik,* Frankfurt a.M. 1985.

46. Nicétas Choniatès, éd. van Dieten, 477. Sur ce dernier exemple cf. aussi l'auteur, plus bas, 544 et 666.

47. En 882, Basile Ier sortit de Constantinople en tête d'une procession solenelle pour accueillir l'apôtre des Slaves Méthode, évêque métropolitain de Sirmium, nommé à ce siège peu avant par le pape Adrien II; la source est la *Vita Methodii (Legenda Pannonica),* éd. F. Miklosich, Wien 1870. Cf. F. Dvornik, Patriarch Photius, Scholar and Statesman, in Id., *Photian and Byzantine Ecclesiastical Studies* [Variorum Reprints], London 1974, VII, 15.

48. P. 496, n. 2305: Lire *Σολομώντειος* au lieu de *Σολομώντενος.*

49. *De cer.* II, 15, p. 592 (CSHB) = *PG.* 112, 1104.

50. Pourtant tous les prisonniers ne semblent pas avoir été libérés (*τοῖς ἐν τῷ πραιτωρίῳ ἐναπομείνασιν δεσμίοις,* ibidem).

de son escadre navale avait remporté une victoire éclatante sur les Arabes de Tarse qui disposaient d'une flotte supérieure en mer Egée[51]. Il ne serait donc pas exclu que la date de la réception des Tarsiotes pourrait avoir eu lieu en 957. L'auteur s'apprête à donner une image exacte de la mise en scène impériale pour la réception des Tarsiotes (pp. 505-517) et met l'accent sur les circonstances exceptionelles de leur arrivée (p. 509; ne serait-ce après une victoire navale byzantine ?). La narration est aussi longue que dans le texte grec et soutenue par plusieurs traités bibliographiques « d'apparat » dans les notes. Le départ à cheval des émissaires sarassins par la porte du Tzykanistèrion, terrain de jeux en plein air impérial, jusqu'à leur logement Chrysion, un *ἄπληκτον*[52] inconnu par ailleurs (*De cer.* II, 15, p. 586 ετ 588, auteur p. 517), pourrait éventuellement engendrer quelques surprises à nos connaissances sur la topographie constantinopolitaine. En présentant les autres réceptions impériales (Olga la Russe et encore des Tarsiotes) l'auteur fait preuve encore une fois d'une très bonne connaissance, même familiarité, avec la disposition des lieux du Grand Palais, sur les traces d'Ebersolt de Vogt et de Janin (pp. 517-530) pendant que la présence plus ou moins fortuite des émissaires arabes à Sainte Sophie semble ne pas obéir à des règles ou à un rituel d'accueil bien établi (p. 522).

L'auteur abuse quelque peu –dirais-je– des éléments descriptifs dont, soutient-il, on peut tirer plusieurs enseignements (p. 523); il s'attarde –un peu trop, à mon avis– en décrivant longuement (pp. 523-530) la visite d'Olga de Russie et en mettant l'accent sur presque tous ses détails. Il est aussi question ensuite d'une émulation entre les cours de Constantinople et de Bagdad (p. 528, n. 2482), à en déduire par des rituels proches d'après M. Canard et d'un effort de Constantin VII pour redevenir «le patron», (pour faire valoir de nouveau la conception de politique internationale avancée par le fondateur de la dynastie Basile Ier, contre la tendance opposée que représentait « l'usurpateur » Romain Ier, ajouterais-je, mais ceci n'a pas d'importance ici)[53]. L'auteur a finalement pleinement raison lorsqu'il soutient

51. Theoph. Cont., 452-453 : *...νῆας ὀλιγοστὰς οὔσας καὶ πρὸς τοσοῦτον οὐκ ἀρκούσας πλῆθος*. Cf. T. Lounghis, *Byzantium in the Eastern Mediterranean: Safeguarding East Roman Identity (407-1204)*, Nicosia (Cyprus Research Centre. Texts and Studies in the History of Cyprus, LXIII), 2010, 137, n. 1068.

52. *Ἄπληκτον,* à l'origine " camp militaire ", pourrait désigner en tant que domicile civil des émissaires arabes dans la capitale byzantine un " lieu d'indemnité diplomatique ".

53. Cf. le volume collectif *The Eastern Roman Empire and the Birth of the Idea of State in Europe – L'empire romain d'Orient et la genèse de l'idée d'état en Europe,* ed. by Sp. Flogaitis – A. Pantelis, London 2005.

que « la visite d'Olga est une visite singulière » à partir du moment où il s'agit d'un chef d'état et en aucune façon d'un ambassadeur (p. 529); ce faste ne se reproduisait pas à chaque arrivée (p. 530). Pourtant, il y a eu des ressemblances des rites palatins entre Byzance et l'Egypte Fatimide, paraît-il (p. 531).

Liutprand de Crémone est la personne la plus frequemment citée (voir index, p. 765); ses descriptions complètent d'ailleurs celles du *Livre des cérémonies* (avec celles d' Ibn al-Fakih pp. 531-536) et témoignent du degré de ses réactions, bien différentes de 949 à 968; l'auteur va jusqu'au point de se demander si les artifices mécaniques produisaient telle ou telle impression aux ambassadeurs et opte pour une moindre influence sur les émissaires musulmans (p. 536).

La place des interprètes (pp. 537-544), « les pires des subalternes », les parents pauvres, les *grecologoi* (*grecologon* est un accusatif) du côté de Liutprand, les *ἑρμηνευταὶ* du côté byzantin, n'est pas privilégiée dans les textes; ceci est bien connu, quoique leur rôle fût crucial, surtout pendant les tractations avec les Arabes. La remarque que la présence des interprètes devient plus visible, quand celle de l'empereur fait défaut (p. 539) a une certaine valeur, sans toutefois nier leur fonction indispensable[54]. L'auteur dresse une différence « de taille » entre le VIe et le Xe siècles quant au lieu de réception (Consistoire et Magnaura, p. 540), mais la splendeur demeure toutefois la même ou presque (p. 542) et le rituel est respecté, dans ses grandes lignes du moins, jusqu'à la fin du XIIe siècle (p. 543). À mon avis, on ne devrait pas confondre les accueils des ambassadeurs avec ceux des princes et souverains (une telle fut Olga[55]). Lequel des deux accueils peut être qualifié comme le plus grandiose, cela dépend –toujours à mon avis– des circonstances; là où nous en sommes, les sources ne nous permettent pas d'établir de règles. Le bilan des cadeaux offerts par des ambassades (pp. 545-562) est, pour le moins qu'on puisse dire, boiteux (p. 547)[56] et ceci n'est pas dû à une faute de l'auteur; il semble qu'omettre de mentionner les cadeaux qu'une ambassade donnée était censée de porter (une obligation, d'après l'auteur, p. 548), est la chose la plus normale du monde pour les sources grecques. Très justement l'auteur comprend l'idée d'un asservissement des états étrangers à l'empire contenue dans l'expression *δωροφορεῖσθαι ὑπὸ ἐθνῶν*,

54. Il faut que le terme " druguemant " (drogman) de G. de Villehardouin, *Conquête de Constantinople*, 186 = éd. E. Faral, Paris 1938-39, I. 188-189 a fait carrière sous l'empire ottoman.

55. A. N. Sacharov, Diplomatija kniaghiny Ol'gui, *Voprosy Istorii*, 1970, no.10, 25-51.

56. Cf. les remarques, calculs et pourcentage des cadeaux par P. Schreiner à la n. 2586 et 2588.

puisqu'elle est accompagnée par *καὶ προσκυνεῖσθαι ὑπὸ τῶν κατοικούντων τὴν γῆν*[57] (p. 550); pourtant les données concrètes des sources demeurent bien pauvres par rapport à ce qui devait avoir eu lieu. À mon sens, seule la mention relativement fréquente des textes latins *cum magnis muneribus* (*Einzelmitteilung*)[58] sans autre précision n'est pas un indice suffisant; la preuve en est qu' à défaut de données suffisantes on a recours aux cadeaux échangés entre souverains et non entre souverain et ambassadeurs accrédités auprès de lui (p. 556/557). À noter aussi la façon pondérée dont l'auteur traite la question des reliques en tant que cadeaux « diplomatiques » (p. 556-558), qui, une fois envoyés par l'empereur du moins, n'ont point un caractère « évangélisateur »[59] vis-à-vis de leurs destinataires, mais remplissent, dirait-on, les mêmes buts que les autres cadeaux (étoffes précieuses, numéraire etc, p. 559-562).

Au regard du *De cerimoniis* II, 47, les rapports avec le Pape de Rome, les Bulgares et l'Islam, à juste titre identifiés par Constantin VII et l'auteur (p. 563) sont (avant le couronnement d'Otton Ier en 962) les plus urgents, car dans le *De administrando imperio* il est question du *grand roi de Francie, dite aussi Saxe, Otton*[60] qui, en plus, dispose des nations soumises à son pouvoir (Skylitzès, 245 l'appellera plus tard même *basileus* des Francs). Pour ce qui est de la diplomatie bulgare envers Byzance (p. 564 et 566), très intéressante est la formule de P. Angelov « diplomatie par une position de force »[61] se référant par excellence au règne de Syméon (893-927) vu l'effort byzantin d'arracher la Bulgarie du Saint-Siège (relation père-fils) en échange de la retraite byzantine de la Moravie. Ces deux aspects vont de pair avec les bonnes relations avec Rome scellées par les deux dépositions de Photius en 867 et en 886. Par ailleurs j'avais toujour l'impression que les données du Porphyrogénète sur les Musulmans et leur émiettement au Xe siècle obéissent à de besoins politiques byzantins de l'époque et qu'ils sont maniés

57. *DAI*, éd. Moravcsik–Jenkins, préambule, p. 46, 38-39 (mention qui renvoie à la soi-disante oecuménicité de l'empire).

58. Terme employé par J. Dummer, Die Schriften Liutprands von Cremona als Quelle für die byzantinische Kulturgeschichte, in: *Byzanz in der europäischen Staatenwelt. Eine Aufsatzsammlung,* Hg. von J. Dummer und J. Irmscher, Berlin 1983, 45.

59. Z. V. Udalcova, Diplomatija, *Kul'tura Vizantii. Vtoraja polovina VIIgo veka-XII v.,* Moskva 1989, 247-248.

60. *DAI* 30,73, éd. Moravcsik–Jenkins, 142 : *ὑπόκεινται δὲ* (les Croates) *Ὤτῳ τῷ μεγάλῳ ῥηγὶ Φραγγίας τῆς καὶ Σαξίας.*

61. P. Angelov, *Bolgarskata srdnevekovna Diplomatsija,* (plus haut, n. 8), 81.

(cf. certains abus, p. 565) à cet effet. L'auteur fait preuve de bonne connaissance du contexte musulman et, en plus, de l'intuition, car il met au clair le rôle du logothète du drome au Xe siècle en tant que responsable des réceptions diplomatiques. Très justement encore l'auteur met l'accent sur le logothète du drome qui remplace l'empereur dans la communication orale avec les ambassadeurs; ceci fait état de la domination évidente de l'empereur (p. 569) sur l'étranger. Il va de soi d'ailleurs que les causes d'irrespect au protocole impérial diffèrent fondalement des Musulmans aux Occidentaux surtout pendant le XIIe siècle (voir surtout les Croisés[62]) ; les premiers s'opposent à la religion de l'empire, les autres sont conscients de leur puissance militaire et envieux des richesses qui se trouvent au bout de leurs épées (pp. 571-583). Le pillage de Constantinople en 1204 *is unparalleled in History (*Runciman, *Crusades* III, 123).

La réalité vécue par les ambassadeurs étrangers à Constantinople (pp. 584-614) y compris ce qu'on leur cache; tant l'Hippodrome que Ste Sophie servent au même but politique qui est le symbolisme du pouvoir et la dimension de « citadelle impregnable » (pp. 584-591) et on pourrait supposer qu'ils sont en surveillance permanente ou presque (p. 615), ce qui n'est pas signalé par les sources (sauf chez Liutprand, quelque peu nuancé), vu que les émissaires musulmans n'auraient pas manqué de visiter la ou les mosquées (selon les époques) de la capitale, citées par l'auteur (p. 595-596). Sur tous les lieux de visite domine, comme il fallait s'y attendre, le Grand Palais (pp. 597-614) avec son luxe exquis, ses soins pour ne pas léser le régime arabe (p. 598[63]), ses divertissements (pp. 599-601/2 et 605)[64], son ordre de préséance où les « amis arabes » tiennent compagnie aux patrices et stratèges, par ailleurs leurs adversaires (stratèges des thèmes) sur le sol d' Asie Mineure; l'auteur a sûrement raison lorsqu'il accorde la position de faiblesse des ambassadeurs francs

62. Cf. D.-R. Reinsch, Ausländer und Byzantiner im Werk der Anna Komnene, *Rechthistorisches Journal* 8 (1989), 257-275 et R.-J. Lilie, Anna Komnene und die Lateiner, *Bsl* 54 (1993), 169-182.

63. Cf. P. Heine, Kochen im Exil. Zur Geschichte der Kochkunst im arabischen Mittelalter, *Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft* 139 (1989), 318-327. Sur les banquets en général voir le volume collectif *Eat, Drink, and be Merry (Luke 12:19) – Food and Wine in Byzantium. Papers of the 37th Annual Spring Symposium of Byzantine Studies in Honour of Professor A. A. M. Bryer,* ed. by L. Brubaker and K. Linardou, Ashgate 2007.

64. Le traité de Philothée (899) s'appelle *Clétorologe (Κλητορολόγιον),* bien qu' il soit contenu dans les *Tactica.*

à leurs rapports moins fréquents que ceux des Arabes avec Byzance. La même constatation est valable en ce qui concerne les « amis venant des autres nations ». La p. 604 qui contient aussi Liutprand offensé en 968 par la préséance bulgare au banquet impérial, résultat du traité de 927, est bien perspicace du début à la fin. À en croire le Continuateur de Théophane, c'est aussi de par ces *ludi* (p. 605-606) et en présence de Bulgares à un tel banquet impérial sous Michel III qu'on a découvert les vertus physiques du futur Basile Ier[65].

Le problème crucial pourtant est bien épineux, parce qu'au dire de l'auteur le manque d'informations sur les tractations, négotiations, bref le côté purement diplomatique fait défaut; ce qu'on peut entrevoir est l'accord entre Manuel Ier et Amaury Ier contre l'Égypte (p. 607), une audience spéciale sollicitée par le Arabes de Tarse et qui a lieu en présence de toute une cohorte de hauts dignitaires (p. 608) et, bien sûr, Liutprand (p. 609)[66] ; autrement, la rébellion de Bardas Sklèros (p. 610), ne constitue pas une exception aux autres rébellions auparavant, qui ont dû engendrer des ententes diplomatiques aussi entre rebelles (refugiés en Syrie etc) et le Caliphat[67], ce qui fait que le meilleur exemple de d'histoire diplomatique de Byzance sous tous les aspects (politique, religion, idéologie, précision, vivacité) est celui de Liutprand de Crémone (p. 611), à côté de qui n'importe quel autre ambassadeur fait piètre figure ou presque, Guillaume de Tyr un peu moins. Pourtant, tous les deux sont des Latins, donc, pour employer une expression de Paul Magdalino sur le XIIe siècle, ils étaient « un peu moins barbares que les autres barbares ». Il ne faut non plus perdre de vue que les pourparlers théologiques entre Grecs et Latins suivent un cours montant à partir du Schisme de 1054 (p. 612 et ss.) et que la correspondance entre souverains ne comporte pas obligatoirement des négotiations diplomatiques. Bien qu'il ne relève pas tout à fait de la pratique diplomatique, l'auteur fait très bien d'insérer dans son récit (p. 614) l'exemple édifiant de l'élévation au rang de César du khan bulgare Tervel (encore paien) par Justinien II pendant son second règne (705-711). Par ailleurs, il mène la recherche

65. G. Moravcsik, Sagen und Legenden über Kaiser Basileios I., *DOP* 15 (1961), 61-126.

66. À noter ici le rôle primordial du *curopalate* Léon Phocas, frère de Nicéphore II (*..ante fratris eius Leonis curopalati et logothetae praesentiam sum deductus,* Legatio 2, p. 188 ed. P. Chiesa [Corpus Christianorum. Continuatio Medievalis 156], Turnhout 1998), hai par le peuple autant que son frère.

67. Cf. p. ex. H. Köpstein, Zur Erhebung des Thomas, in: *Studien zum 8. und 9. Jahrhundert in Byzanz,* Berlin 1983, 73. Signes Codoñer (plus haut, n. 5), 26-27 et 51-52. Le contenu de ces négotiations était la reconnaissance du titre impérial.

sur le logement des ambassadeurs (pp. 615-623) avec beaucoup d'attention et fait preuve d'une flexibilité de pensée très remarquable, lorsqu'il met en rapport p. ex. les données sur le palais de marbre de 840 avec le palais den marbre de 968 (n. 2933). On ne peut, que se ranger à ses vues.

La surveillance des ambassadeurs par les autorités byzantines, plus ou moins confirmée par les sources (pp. 623-634) n'a pas dû être toujours aussi stricte, mais variée, selon les circonstances et nécessités politiques chaque fois; à juste titre, les émissaires arabes auraient eu plus de liberté d'action (distance souvent parcourue, passages communs à tout le monde, connaissances éventuelles des autorités proviniciales byzantines etc et, surtout, manque de confrontation idéologique), comparés aux occidentaux (pp. 627-632)[68] ; la stricte surveillance de Liutprand relève de ses accords précédents avec Constantin VII, la politique dynastique duquel était renversée par Nicéphore II, écuméniste de tradition justinienne, qui revendiquait Rome et Ravenne au Xe siècle (p. 626).

La surveillance allait-elle jusqu'au point de maltraiter les ambassadeurs d'une façon allant au-delà des offences subies par Liutprand? Les exemples fournies par l'auteur (pp. 634- 648)[69] laissent croire (si on les entrecroise, bien sûr) qu'il y avait bien de raisons politiques –et pas seulement l'orgueil byzantin– qui se cachaient derrière un manque de courtoisie, ou encore « enflure, jactance et arrogance » invoquée par Skylitzès, 195. Ce ne sont que l'aspect extérieur des évènements. Les affronts échangés de part et d'autre entre Byzance et Turcs Seldjoucides à partir de l'apparition de ces derniers (pp. 643-644) relèvent du sentiment de supériorité d'un empire d'apparence imposante pendant la première moitié du XIe siècle et,

68. De même, les souverains germaniques étaient souvent en bonnes relations avec le Khaliphat de Cordoue; cf. R. Holtzmann, *Geschichte der sächsischen Kaiserzeit (900-1024),* München 1979, 162-166.

69. À noter aussi qu'en 965/6 Nicéphore Phocas, qui allait trois ans plus tard maltraiter Liutprand, tout en recevant les émissaires bulgares (Léon Diacre IV, 5, ed. C. B. Hase, Bonn 1828 [CSHB] 61-62), repoussa leur demandes et les congédia d'une brutalité pire que celle de 968 (auteur, p. 640-641). Il s'agit de la même politique agressive et expansionniste de Nicéphore II qui remontent à Justinien Ier et même avant lui. La même politique avait suivi (contre celle de son frère Léon VI) envers les Bulgares l'empereur Alexandre. ce dernier avec Romain Ier Lécapène et Nicéphore II Phocas ont agi contre la politique de paix et d'entente avec l'Occident adoptée et suivie avec empressement par la dynastie dite « Macédonienne » depuis son fondateur Basile Ier. en 867. Dans ces alternances de politique étrangère il faudrait voir et le cas de Liutprand de 949 à 968. Je me permets à ce sujet de renvoyer à mon article cité plus haut, n. 17.

comme il est dit, « de bons barbares qui se plaisent à la guerre ». Pour ce qui est des tendances idéologiques des historiens de l'époque mésobyzantine (p. 646) il est établi depuis longtemps que les Continuatuers de Théophane et Skylitzès sont des défenceurs et apologètes de la dynastie macédonienne (*durchaus promakedonisch,* d'après H. Hunger), tandis que les sources, dites du cercle du Logothète (Léon le Grammairien, Continuateur de Georges le, Moine, Pseudo-Syméon etc) représentent le point de vue opposé, celui de l'aristocratie militaire de province, d'après A. P. Každan et autres), ce qui correspond aux deux idéologies politiques différentes vis-a-vis de l'Occident. Les incidents plus ou moins nombreux dans les relations avec les Arabes (p. 647-648) sont bien précieux et doivent être examinés et insérés, surtout après la décadence abbaside à partir d'al-Muttawakil (847-861), dans les changements politiques au sein du monde musulman. Le XIIe siècle, dûment qualifié « long » par l'auteur (et pour cause !), est couvert par un chapitre également long (pp. 649-667) qui traite d'emblée l'attitude offensive de l'Occident envers Byzance en tant que cause de l'accélération des attentats à l'immunité des ambassadeurs (p. 649), ce qui est vrai. Même si on voulait se confiner dans les relations Byzance-Occident, il s'agit, entre autres, d'une époque où la tension entre chrétiens (en général) monte et l'auteur s'en rend bien compte, à mon avis. Vu sous cet angle l'emprisonnement des délégués normands par Manuel Ier (p. 651) devient un acte bien compréhensible, vu l'inimitié entre Byzance et les Normands depuis l'apparition de ces derniers en Italie méridionale[70]. Même chose entre Latins d'Orient (états des Croisés) et Byzance; on ne saurait nier que la méfiance règne partout p. 652-654) et ceci ne peut être caché par le luxe et la splendeur de la cour de Manuel Ier lors des réceptions de Kilidj Arslan II et d'Amaury Ier, souvent mentionnées. Ceci pourrait être une justification de la présence fréquente des évêques dans les ambassades échangées, Guillaume de Tyr en tête. De son côté, le patriarcat de Constantinople et surtout sous les empereurs Comnène devient de plus en plus intransigeant aux questions théologiques, de sorte que tous les efforts de reconciliation après la rupture de 1054 deviennent un vrai Schisme. L'auteur se borne à noter les échecs successifs (p. 655) et parle d'un préjudice moral (p. 656) qui peut être à l'origine du carnage des Latins en 1182 (p. 657). Sans prétendre

70. Le livre de F. Neveux, *A Brief History of the Normans. The Conquests that changed the Face of Europe,* translated by H. Curtis, London 2008, n'ajoute guère à ce qui est bien connu, sauf la concordance entre le *pagi* et les villages français d'aujourd'hui.

soutenir les Byzantins –célèbres par les supplices administrés à maintes reprises[71]– je souscris avec l'auteur que l'aveuglement d'Enrico Dandolo a dû être exagéré, à en juger par Villehardouin[72] décrivant l'attaque vénitienne à la muraille maritime en 1204. La propagande (prêche anti-Latin à Ste Sophie en 1189 p. 660-661) va de pair avec l'attitude maline (le moins que l'on puisse dire) d'Isaac II Ange envers l'armée de Frédéric Barberousse; pourtant ce dernier souverain est une des rares personnes tant estimées par le « légaliste » byzantin Nicétas Choniatès[73].

Le dénouement du désarroi diplomatique byzantin à la fin du XIIe siècle, inaperçu jusqu'à nos jours, mais révélé par deux sources latines négligées par les byzantinistes et mis au jour par R. Pokorny (Otton de St Blaise et Moine Cistercien inconnu, Chronique de Richard de St. Germain, *Chronica priora*)[74] se déroula ainsi qu'il suit: sachant qu'il allait être déposé par son frère Alexis, Isaac II Ange envoya une demande au fils de Frédéric Barberousse Henri VI (1189-1196) en demandant *auxilium* et le roi germanique lui envoya les chevaliers demandés (*sollicitos milites*) mais, lorque ces chevaliers allemands arrivèrent en Grèce (sic) Isaac était déjà déposé (avril de 1195), ils durent donc rester à Byzance sous Alexis III pour rentrer peu après en Allemagne. Ainsi, Isaac II a aquis le droit de se refugier en Allemagne en 1203 et demander d'être restitué sans être un traître à son empire[75] et Henri VI de son côté put ainsi poser des demandes incroyables à celui qu'il considérait comme usurpateur, Alexis III (concession de territoires etc).

Le séjour d'une ambassade à Byzance, Constantinople et ailleurs, prévu ou imprévu d'avance, dépend de plusieurs circonstances et il est soumis à plusieurs facteurs et l'auteur s'occupe surtout de l'autorisation de l'empereur (pp. 667-671).

À mon avis, Léon de Synnada est un des écrivains (de lettres !) les plus ambigus, sinon équivoques qui ont jamais existé (p. 675) ; pour comprendre ce qu'il essaye ou bien hésite d'insinuer il faudrait avoir pleine connaissance des moindres

---

71. Cf. A. Carile, Potere e simbologia der potere nella Nueva Roma, *SCIAM* 52 (2005), 395-436, avec une liste des peines, 436-438.

72. Villehardouin, ch. 145 = I, 146 Faral et 173 = I, 174-176 Faral (plutôt il feignait de ne pas voir).

73. P. Magdalino, *The Empire of Manuel I Komnenos 1143-1180,* Cambridge 1993, 13.

74. R. Pokorny, Kreuzzugsprojekt und Kaisersturz. Eine übersehene Quelle zu den Staufisch-Byzantinischen Verhandlungen zu Jahresbeginn 1195, *Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters* 62 (2006), 65-83.

75. Cf. T. Lounghis, The Fate of the German-Byzantine Alliance in the Late Twelfth Century, in: *Byzantium 1180-1204: the sad Quarter of a Century,* Athens 2015, 85-94.

détails sur le statut de la vieille alliance entre Byzance et la *Francia Orientalis*, les rapports de l'impératrice occidentale Theophano (décédée depuis 991) avec Jean Philagathos et –pourquoi pas ?– Gerbert d'Aurillac et *tutti quanti* et encore...ce qui ne ressort pas des sources disponibles. Par contre, les Latins Liutprand, Guillaume, Amalarius, Anselme et, dans une moindre mesure, le cardinal Humbert sont vifs, solides dans leur croyance et assez descriptifs dans leurs écrits, bien que ceux du XIIe siècle me semblent absorbés par l'idée que les Latins sont définitivement enracinés en Orient, impression fallacieuse. Je dirais que les auteurs arabes méritent un louange d'impartialité, surtout les géographes; l'auteur a l'air de s'y connaitre (p. 676-677). Sur la politique extérieure de Byzance (pp. 679-683) les renseignements des ambassadeurs étrangers sont plutôt minces, sauf sur quelques évènements retentissants, comme p. ex. la défaite de Myriokephalon (1176). Assez plus riches en contenu sont les données des ambassadeurs sur la politique interne de l'empire (pp. 683-691) car les ambassadeurs relatent ce qu'ils voient de leurs propres yeux; le faste impérial vient en premier (p. 684), viennent ensuite la nature, ou mieux les sources du pouvoir impérial (p. 685), sujet à des perturbations, révoltes, coups d'état etc (p. 686-687), une succession quelquefois mal assurée (p. 688), une très intéressante remarque sur le lien éventuel entre Siegfried de Parme et le ch. 26 du DAI (p. 690). Très justement encore il est dit que la pendaison ignoble du légat pontifical (à une date imprécise) doit être un rappel de la mort du cardinal en 1182 (p. 691, n. 3294).

Parlant de la portée économique et commerciale de la diplomatie[76], on pourrait soutenir, qu'arrivés à la capitale ou la grande agglomération de leur destination, les ambassadeurs seraient libres de participer aux échanges commerciales, (tel Isdigousnas à Constantinople sous Justinien Ier cf. n. 3306), sauf si une loi spéciale ou une directive de leur gouvernement le leur interdisait; l'auteur cite une fois de plus Liutprand qui a joui d'une liberté d'achats quasi-totale sous Constantin VII (p. 695 très près de la vérité) et ceci devait être une vérité quotidienne; je pourrais aussi adhérer et souscrire à la définition de Niki Koutrakou « ambassadeurs-marchands » sous condition d'y ajouter les « marchands-ambassadeurs officieux » (p. 696-697, Liutfred et Makuna al-Suryani et autres) qui ne relèvent pas des institutions d'état. Les missions russes sont d'un autre acabit, ayant le commerce comme un de leurs buts principaux (p. 697-700). Tous ces procédés ont tendance à ce concentrer au XIIe siècle, comme il fallait s'y attendre, d'ailleurs. La circulation du numéraire

76. Cf. M. Gerolymatou, *Αγορές, έμποροι και εμπόριο στο Βυζάντιο (9ος-12ος αι.)*, Athènes 2008, 187-190, passim.

ne cesse de monter en Méditerranée orientale (pp. 700-707). Dans le domaine du savoir technique, les Byzantins n'excellaient pas pour autant; la mosaique fut leur plus grand exploit (le fameux « feu grégeois » a plusieurs prétenants, inventeurs-candidats) et les Occidentaux, même au XIIe siècle, admiraient encore quelques engins de siège byzantins, tandis que la bien illustre *Pala d'Oro*, les chevaux de l'Hippodrome et tout ce qui a été transporté de Constantinople après 1204 relèvent du domaine des Beaux-Arts. Autrement, sous Constantin V (741-775) des ouvriers rassemblés par plusieurs provinces avaient réparé l'aquéduc de Valens[77], abandonné depuis le siège de 627-629 par les Avaro-Slaves. Ensuite, les palais de Théophile (p. 709) ont été succédés par les palais de Basile Ier. D'après C. Mango[78], Byzance n'avait presque rien à offrir à l'Occident pendant le VIIIe siècle et les choses ne semblent pas s'améliorer aux siècles suivants, surtout dans le domaine du « transfert de savoir » (p. 711). Ainsi, on revient aux cadeaux (pp. 711-715) où l'auteur illustre l'art byzantin porté par des ambassadeurs en Occident. La (préservation et la) circulation des manuscrits (pp. 715-724) constitue l'apport principal de Byzance à la civilisation occidentale et l'auteur fait très bien en terminant son livre avec les ambassadeurs porteurs de manuscrits. Sur les rapports culturels voire intellectuels il y a eu plusieurs travaux; celui de notre auteur a le mérite de mettre en relation la haute politique et le niveau culturel (pp. 715-718) et à plusieurs degrés ; connaissance du passé, sciences, culture et, enfin, idéologie politique. À retenir de cette émulation l'Islam se présentant comme le digne héritier de la science grecque (formulé par Gutas et auteur p. 718)[79]. Par contre, il semble que l'Occident donne l'impression d'édifier petit à petit sa propre culture latine médiévale et qui n'a recours au grec qu'à un niveau ecclésiastique et encore...

Conclusion (726-741), divisée en quatre sections: 1. Distinction entre ambassadeurs et messagers, les rencontres au sommet sont celles qui mènent à la conclusion d'accords et de traités. 2. Nette communauté d'esprit et de pratiques semble prévaloir dans le monde diplomatique (statut social, proximité avec le

77. Théophane, 440. Nicéphore, ed. C. de Boor, *Nicephori Archiepiscopi Constantinopolitani opuscula historica*, Leipzig 1880, 75-76 = ed. C. Mango, *Nikephoros, Patriarch of Constantinople*, *Short History* [CFHB 13], Washington 1990, 160.

78. C. Mango, La culture grecque et l'Occident au VIIIe siècle, *SCIAM* 20 (1973), 683-721.

79. Pour éviter tout malentendu, je me déclare partisan de la n. 3427 de la p. 719; le poids culturel des échanges d'ambassades entre Byzance et Bagdad était très important, surtout à la longue durée.

souverain), donc fidélité. Ébauche de spécialisation des fonctions de légat, respect de leur immunité à la suite de l'Antiquité (en évitant les termes quelque peu pompeux *jus gentium, communauté internationale*, qui ne sont pas mentionnés par les sources médiévales) malgré plusieurs cas d'entraves. 3. Le sort des ambassadeurs durant leur séjour dans l'Empire byzantin, régularité des échanges diplomatiques avec l'Islam (surtout à cause du voisinage ennemi la plupart des fois), culturellement proche, le XIIe siècle y compris[80] durant lequel les rapports avec les Latins ne cessent de s'envenimer. Très justement les Byzantins avaient dû saisir une collusion entre Francs et Papauté pendant le VIIIe siècle, ce qui deviendra une rivalité au siècle suivant (jusqu'à l'avènement de la dynastie macédonienne au pouvoir, ajouterais-je, avec les exceptions notoires des règnes d'Alexandre, de Romain Ier et de Nicéphore II). A partir de 1054 et jusqu'en 1204, il faudra encourager des recherches vers les directions indiquées à la p. 738. 4. L'activité apostolique de Byzance doit beaucoup aux ambassades (la diplomatie byzantine gagne ses lettres de noblesse avec la conversion des peuples, comme les Bulgares et les Russes, nous dit l'auteur qui n'omet de nous rappeler l'échec byzantin chez les Moraves et les Khazars). Ce serait vraiment un coup de chance pour la recherche contemporaine si Byzance avait son Liutprand ou son Guillaume de Tyr.

Un long livre mérite une longue recension. D'après le titre de l'ouvrage, il s'agit plutôt des ambassadeurs que des ambassades. En effet, la nature et le « poids » de l'ambassade qualifie les ambassadeurs et, à son tour, l'effet que produit l'ambassadeur sur ses hôtes augmente ou encore peut diminuer l'impression que provoque une ambassade. Bien que copieux, –vu que l'auteur se vit forcé de rassembler une documentation énorme et très disparate– il devient très utile au chercheur, je dirais même une sorte de *compendium* absolument nécessaire sur l'ambassadeur médiéval en mission à Constantinople. L'auteur a souvent recours à des missions byzantines à l'étranger (cf. p.ex. p. 613) et quelquefois à la « petite histoire » et scrute le protocole byzantin dans tous les sens en vue de rassembler le plus de donées possibles, ce qui fait que la plupart des fois la description constitue l'élément principal de l'ouvrage. Dû à un travail minutieux et « de longue haleine » –ceci peut être constaté un peu partout– je suis certain qu'il deviendra désormais un membre privilégié de la catégorie, dite des « grandes synthèses » où le matériel abonde. Il y a encore plus: il nous introduit avec une fine gentillesse scientifique

80. À corriger à la p. 734 l'accoutrement d'Isaac II en accoutrement d'Alexis III (ailleurs correctement, p. ex. p. 666).

au monde personnel des ambassadeurs médiévaux, voire leurs familles, leurs connaissances, leurs compétences, leur milieu en général, les interprètes, leurs routes et les trajets[81] et, comme il fallait s'y attendre, tous ces aspects convergent sur les ambassadeurs en tant que facteurs historiques. À retenir en plus que le passage d'une unité à une autre est effectué d'une façon bien délicate, et quelques longues descriptions ne doivent pas duper le lecteur, parce que souvent la description devient une analyse presqu' imperceptiblement; je trouve qu'il y a relativement peu de travaux sur le Moyen Âge qui ont pu traiter un tel nombre de sujets à la fois. Avec un livre d'une telle étendue et envergure on peut ne pas être d'accord sur un certain nombre de points (à noter aussi que l'orthographe de quelques termes grecs cités doit être corrigée), lui ajouter (bien rarement) tel ou tel détail ou penser que certaines choses devraient être complétées par de nouvelles données mais, quant à l'essentiel, la valeur de ce livre reste intacte en tant que « Trésor de connaissances » qui, contre vents et marées, gardera la réputation d'une bien solide base de départ pour les chercheurs de l'avenir. Le terrain est fort bien déblayé.

Télémaque C. Lounghis
Athènes

81. Les voies romaines n'étant pas réparées par les Byzantins qui, par surcroît, ne construisaient pas de routes (on ne dispose de mentions de sources là-dessus, sauf la *δημοσία στράτα τοῦ βασιλικοῦ δρόμου,* dans la Vie de Théodore de Sykeôn = éd. Festugière, [SubsHag] 1970, I, 3, ch. 3, 4, qui devait être abandonnée dès le VIIe siècle), il s'agirait plutôt des itinéraires usités. Quelques mentions très rares, telles celles de la p. 401, se référant à ce qui existait traditionnellement témoignent plutôt de la notion classique que respirent les sources byzantines que d'une réalité existante. Ceci est valable aussi pour les travaux de F. Hild, K. Belke et M. Restle où on ne peut relever un seul témoignage de construction de routes pendant la période mésobyzantine. La Bithynie pourrait constituer une exception (parlant plutôt de sentiers que de routes) vu sa position presqu'en face de Constantinople, plus le nombre des monastères sur son sol.

A. Kaldellis, *Byzantine Readings of Ancient Historians. Texts in translation with introduction and notes* [Routledge Classical Translations], New York 2015, σελ. 188. ISBN 978-0-415-73232-1

Το μικρόσχημο καλαίσθητο βιβλίο που εξέδωσε το 2015 ο A. Kaldellis (στο εξής K.) με τον τίτλο *Byzantine Readings of Ancient Historians. Texts in translation with introduction and notes*, αποτελεί κατά βάση μία ανθολογία μεταφράσεων του ιδίου, στην αγγλική γλώσσα, επτά αποσπασμάτων (χωρίς το πρωτότυπα), τα οποία προέρχονται από ποικίλα βυζαντινά κείμενα, που χρονολογούνται μεταξύ του 9ου και του 15ου αιώνα.

Κριτήριο για την επιλογή τους υπήρξε το γεγονός ότι όλα τους σχετίζονται με συγκεκριμένους ιστορικούς της αρχαιότητας και αποτυπώνουν τους ποικίλους τρόπους, με τους οποίους οι βυζαντινοί λόγιοι αντιμετώπισαν το εν λόγω τμήμα της αρχαιοελληνικής εργογραφίας.

Πρόκειται οπωσδήποτε για μια πρωτότυπη συλλογή κειμένων από τη μέση και την ύστερη βυζαντινή εποχή, μέσω της οποίας ο K. ομολογεί ότι φιλοδοξεί να πυροδοτήσει την έναρξη της συζήτησης μεταξύ κλασικιστών και βυζαντινολόγων γύρω από ζητήματα πρόσληψης, διάδοσης και κυρίως αμοιβαίων επιρροών μεταξύ της αρχαίας ιστοριογραφικής παραγωγής και της βυζαντινής διανόησης.

Διότι, βέβαια, οι Βυζαντινοί ήταν εκείνοι που διαμόρφωσαν τον κανόνα της ελληνικής ιστοριογραφίας, έτσι όπως τον γνωρίζουμε σήμερα, επιλέγοντας να μελετήσουν και να διασώσουν συγκεκριμένα κείμενα της αρχαιότητας, με βάση προφανώς τις προτιμήσεις και τις ανάγκες τους· αλλά αυτή η διαδικασία επιλογής και απόρριψης επηρέασε τελικά άμεσα και τη δική τους ιστορική σκέψη και γραφή.

Η εύστοχη αυτή διαπίστωση αναλύεται και τεκμηριώνεται διεξοδικά στο εισαγωγικό κεφάλαιο (*Introduction*, σσ. 1-21), το οποίο αποτελεί, κατά την εκτίμησή μου, και το πιο ενδιαφέρον τμήμα του βιβλίου, όπου θίγονται

ευσύνοπτα και με σαφήνεια κεντρικά ζητήματα της σύγχρονης έρευνας γύρω από τη βυζαντινή ιστοριογραφία και ταυτόχρονα προσφέρεται ένας θεωρητικός μεθοδολογικός οδηγός για όποιον θα επιθυμούσε να εμβαθύνει στο θέμα της πρόσληψης και επιβίωσης της αρχαίας ελληνικής ιστοριογραφίας στο Βυζάντιο. Αξίζει να σταθεί κανείς ιδιαίτερα στις διαφωτιστικές επισημάνσεις του Κ. αναφορικά με το περιεχόμενο δύο κεντρικών και, ώς ένα βαθμό, παρεξηγημένων όρων στις βυζαντινές σπουδές: την *πρόσληψη* (*reception*) και τη *μίμηση* (*mimesis*) της ελληνικής αρχαιότητας, ειδικότερα, στην περίπτωσή μας, της αρχαιοελληνικής ιστοριογραφίας. Για τον Κ. η *πρόσληψη* των αρχαίων ιστορικών κειμένων δεν θα πρέπει να νοείται απλά ως η «*μεταθανάτια ζωή*» τους («afterlife»), δεδομένου ότι η διαδικασία της πρόσληψης προϋπέθετε τη συν-διαμόρφωση και κανονικοποίηση της αρχαίας ιστοριογραφίας για τις επόμενες γενιές (βλ. σσ. 2-5), η δε *μίμηση* θα πρέπει να γίνεται αντιληπτή ως η προσπάθεια των βυζαντινών λογίων να εκφράσουν –τόσο πρωτότυπα ο καθένας τους, όσο του επέτρεπε το ταλέντο του– σύγχρονούς τους προβληματισμούς και γεγονότα μέσα από αφηγηματικές και γλωσσικές φόρμες του παρελθόντος, που είχαν αποδείξει τη διάρκεια και την αξία τους μέσα στο πέρασμα των χρόνων (βλ. σσ. 15-16).

Ακολουθεί συνοπτική/περιληπτική αναφορά στα επτά βασικά κεφάλαια του βιβλίου. Οι τίτλοι είναι δηλωτικοί του περιεχομένου τους:

1. *Xenophon in Byzantium and the coded poem for Leon VI* (σσ. 22-34),
2. *The Excerpta Historica of Konstantinos VII Porphyrogennetos* (σσ. 35-46),
3. *The Scholia on the Zosimos manuscript* (σσ. 47-64),
4. *Ioannes Tzetzes' verse Scholia on Thucydides* (σσ. 65-79),
5. *Scholia on Diodoros of Sicily by Niketas Choniates* (σσ. 80-97),
6. *Theodoros Metochites and the Greek historians* (σσ. 98-112) και
7. *Ioannes Kanaboutzes' Commentary on the Roman Antiquities of Dionysios of Halikarnass* (σσ. 113-170).

Κάθε κεφάλαιο περιέχει την αγγλική μετάφραση του ανθολογημένου βυζαντινού κειμένου και ερμηνευτικά σχόλια σε επιμέρους σημεία του, πλαισιωμένα από μία εισαγωγή με πληροφορίες γύρω από το έργο, τον συγγραφέα και την εποχή του, απαραίτητες οπωσδήποτε στους μη ειδικούς του Βυζαντίου, εξίσου χρήσιμες, ωστόσο, και στους ίδιους τους Βυζαντινολόγους, που δεν είναι αυτονόητα εξοικειωμένοι με τα εν λόγω έργα και τους δημιουργούς τους. Το βιβλίο ολοκληρώνεται με την παράθεση σε ανεπτυγμένη μορφή της

πλούσιας βιβλιογραφίας που έχει χρησιμοποιηθεί (σσ. 171-182) και ενός γενικού ευρετηρίου (σσ. 183-188).

Συγκεκριμένα, λοιπόν, επιλέγονται, μεταφράζονται και σχολιάζονται από τον Κ. σε χρονολογική σειρά τα εξής βυζαντινά κείμενα:

1. Το ανώνυμο ποίημα προς τον Λέοντα ΣΤ΄ που παραδίδεται στο φ. 123v του κώδικα Parisinus gr. 1640 (περ. 1320), ανάμεσα στα δύο έργα του Ξενοφώντα *Κύρου Παιδεία* και *Κύρου Ανάβασις*[1], για το οποίο ο Κ. προτείνει τη δική του διαφορετική ερμηνεία, στο πλαίσιο της ευρύτερης πρόσληψης των έργων του Ξενοφώντα στο Βυζάντιο.

2. Το προοίμιο (με τους παραδοσιακούς τόπους αυτοκρατορικής προπαγάνδας) και το αφιερωματικό επίγραμμα (με τις ενδιαφέρουσες κλασικές αναφορές), με τα οποία ξεκινούσε κάθε ένας από τους πενήντα τρεις τόμους των *Excerpta* του Κωνσταντίνου Ζ΄ Πορφυρογέννητου.

3. Τα σχόλια έξι λογίων (ανάμεσά τους αναγνωρίζονται οι Μάξιμος Πλανούδης και Νικηφόρος Γρηγοράς[2]) στον κώδικα Vaticanus gr. 156, το αρχαιότερο των χειρογράφων (10ος ή 11ος αι. στον οποίο διασώζεται ολόκληρη η *Ιστορία Νέα* του Ζώσιμου. Αυτά τα σχόλια –κατά την εκτίμηση του Κ.– παρέχουν μια πειστική απάντηση στο ερώτημα για ποιόν λόγο το έργο του Ζώσιμου διασώθηκε κατά τους βυζαντινούς χρόνους: διότι εμφάνιζε τόσες πολλές συγγραφικές αδυναμίες, ώστε ήταν ακριβώς η ύπαρξή του που ενίσχυε τον θρίαμβο του χριστιανισμού σε βάρος της ειδωλολατρίας.

4. Δεκαοκτώ (από τα πενήντα συνολικά) έμμετρα καυστικά σχόλια του Ιωάννη Τζέτζη στην *Ιστορία* του Θουκυδίδη, όπως παραδίδονται σε έναν από τους παλαιότερους κώδικες της χειρόγραφης παράδοσής της (Palatinus gr. 252, 9ος αι.), με τα οποία ο Τζέτζης αποκλίνει φανερά από το ευρύτερο κλίμα αποδοχής και θαυμασμού της γραφής του Θουκυδίδη, κατηγορώντας τον ουσιαστικά για ασαφή και ξύλινη γλώσσα.

5. Τα ποικίλα σχόλια διαφόρων λογίων (μεταξύ αυτών και του Νικήτα Χωνιάτη, βλ. ειδικά σσ. 85-95) στα πρώτα πέντε βιβλία της ιστορίας του Διόδωρου Σικελιώτη, όπως παραδίδονται στον κώδικα Vaticanus gr. 130 (β΄ μισό 10ου αιώνα).

---

1. Α. Μαρκοπουλος, Ἀποσημειώσεις στὸν Λέοντα ΣΤ΄ τὸν Σοφό, στο: *Θυμίαμα στη μνήμη της Λασκαρίνας Μπούρα*, Αθήνα 1994, I, 193-201.

2. Σύμφωνα με την A. M. Forcina, *Lettori bizantini di Zosimo: Le note marginali del cod. Vat. Gr. 156*, Milan 1987.

6. Τρεις από τις πραγματείες του Θεόδωρου Μετοχίτη (συγκεκριμένα οι υπ' αρ. 93, 113 και 116) με θέματα που σχετίζονται με τη βυζαντινή πρόσληψη της αρχαίας ιστοριογραφίας.

7. Τα σχόλια του Ιωάννη Καναβούτζη, λογίου του 15ου αιώνα, σε επιλεγμένα σημεία της *Ρωμαϊκής Αρχαιολογίας* του Διονύσιου Αλικαρνασσέα, σχετικά με την κοινή πολιτισμική ταυτότητα και συνέχεια «Ῥωμαίων» και «Ἑλλήνων», προκειμένου –σύμφωνα με τον Κ.– μέσω των αρχαίων ελληνικών μαρτυριών να ισχυροποιηθούν οι ιδεολογικές αρχές του 15ου αι.

Εν κατακλείδι, η ανθολογία του Κ. αποτελεί ένα σημαντικό και πρωτότυπο πόνημα, το οποίο ανοίγει δρόμους στην έρευνα, διακρίνεται δε από αρετές διόλου αυτονόητες σήμερα: θέτει εξαρχής μια πολύ συγκεκριμένη προβληματική και, υπό το πρίσμα αυτής, επιλέγει και παρουσιάζει ορισμένα λιγότερο γνωστά και ετερόκλητα βυζαντινά κείμενα που συνδέονται με ιστορικά έργα της αρχαιότητας, με βασικό όπλο την καλή γνώση και εξοικείωση του συγγραφέα με την αρχαία και τη βυζαντινή γραμματεία, αλλά και τον κριτικό διάλογο που αναπτύσσει με την πλούσια διαθέσιμη βιβλιογραφία. Πρόκειται αναμφίβολα για ένα βασικό εγχειρίδιο, ερευνητικό και διδακτικό, για τις βυζαντινές σπουδές και η έκδοσή του είναι κάτι περισσότερο από ευπρόσδεκτη.

Ειρηνη-Σοφια Κιαπιδου
Πανεπιστήμιο Πατρών

K. Mitalaitė – A. Vasiliu (επιμ. έκδ.), *L'icône dans la pensée et dans l'art. Constitutions, contestations, réinventions de la notion d'image divine en context chrétien* [Byzantios. Studies in Byzantine History and Civilization (SBHC 10)], Turnhout: Brepols 2017, σελ. 485, 67 εικόνες. ISBN: 978-2-503-56983-3

Ο τόμος αποτελεί συγκεντρωτική έκδοση των επιστημονικών εργασιών ενός προγράμματος που ενεργοποιήθηκε το 2008 με τη διοργάνωση της ημερίδας «L'Icône dans la pensée et dans l'art», στο Centre National de la Recherche Scientifique [=CNRS]. Κεντρικό θέμα του είναι η πρόσληψη της εικόνας (icône) –με την έννοια της απεικόνισης του Θείου (image divine)– στη θεολογική σκέψη και την καλλιτεχνική δημιουργία στους μεσαιωνικούς πολιτισμούς της Δύσης, του Βυζαντίου, του σλαβικού κόσμου. Μετά από πολύχρονη προσπάθεια, όπως υπογραμμίζουν στις ευχαριστίες (σ. IX) οι επιμελήτριες της έκδοσης, και τη χρηματοδότηση του CNRS και άλλων κέντρων, επιτεύχθηκε η δημοσίευση των μελετών.

Στην παρουσίαση του τόμου (σσ. XI-XIV) γίνεται αναλυτικότερα λόγος για τις επιμέρους και παράπλευρες θεματικές της αμοιβαίας σχέσης εικόνας-θεολογίας, και των πολιτισμικών διαστάσεών της. Όπως παραδέχονται –και επανέρχονται σ' αυτό επανειλημμένα οι επιμελήτριες– πάρα πολλές εργασίες σχετικές προς το πεδίο των «εικαστικών μελετών» (visual studies, études visuelles), όπου μπορεί να ενταχθεί η παρούσα έκδοση, έχουν δημοσιευτεί τα τελευταία είκοσι χρόνια (και παραπάνω θα συμπληρώναμε εμείς).

Η εισαγωγή (σσ. 3-32) συνίσταται στις συμβολές των επιμελητριών της έκδοσης του τόμου, Anca Vasiliu (διευθύντριας ερευνών στο CNRS), *Eikôn et la pensée trinitaire: prémisses théoriques*, και Kristina Mitalaitė (ερευνήτριας στην ιστορία των μονοθεϊστικών θρησκειών), *Imago et la pensée latine de l'image*. Στην πρώτη μελέτη εξετάζεται η απόδοση της εικόνας σε σχέση με το δόγμα της Ενσάρκωσης: τί πραγματικά αποδίδεται με την αναπαράσταση

ενός Θείου προσώπου; Υποστηρίζεται πως η εικόνα δεν αναπαριστά, αλλά οπτικοποιεί τη Θεία παρουσία, αποτελεί δηλ. ένα εικονολογικό μέσο *image à vie*. Προκύπτει ωστόσο το θεμελιώδες ερώτημα, για το αν τελικά η εικόνα που αποδίδει το Θείο αποβαίνει και η ίδια *θεϊκή* (*image du Dieu / image divine*). Στο σημείο αυτό επιστρατεύεται η βοήθεια της θεολογικής σκέψης, σύμφωνα με την οποία η εικόνα είναι ένα τεχνητό και καλλιτεχνικό μέσο απόδοσης της οπτικής σωματικότητας του Θείου, μία «πραγματικότητα» που υποστηρίζεται με τα χρώματα, τα χαρακτηριστικά, τους όγκους. Η μελέτη καταλήγει πως το Θείο παραμένει τέλειο, αμείωτο και ενδελεχές παρά την όποια απόπειρα να απεικονιστεί ως υπάρχον, προλαμβάνοντας τις όποιες εικονοκλαστικές αντιθέσεις που προέκυπταν.

Στη δεύτερη συμβολή γίνεται λόγος για την εικόνα και τη θεολογική της ερμηνεία στη λατινική Δύση: είχε γίνει αποδεκτό ότι η εικόνα δεν κατείχε ισχύ μεταφυσική· την οργή των εικονόφιλων συγκέντρωναν οι καλλιτέχνες και όχι τα δημιουργήματά τους. Οι δογματικές συζητήσεις στη Δύση γύρω από τη φύση της εικόνας πυροδοτήθηκαν στην εποχή των Καρολιδών και δεν επικεντρώθηκαν -όπως στο Βυζάντιο- στην οξεία πολεμική εναντίον της λατρείας των εικόνων. Κατά συνέπεια λ.χ. ο σταυρός και όχι η απεικόνιση του προσώπου του Χριστού μπορούσε να αποτελεί εικονολογικό μέσο μεστό συμβολισμών, ακόμα και προεικόνιση της Ενσάρκωσης. Η ερμηνευτική αυτή προσέγγιση οφείλεται εν πολλοίς στον κυριότερο θεολόγο της εποχής, τον Βενεδικτίνο μοναχό του 9ου αιώνα Rabanus Maurus. Άλλοι όμως Λατίνοι θεολόγοι της ίδιας περιόδου, όπως ο νεοπλατωνιστής Johannes Scotus Eriugena (c. 815 – c. 877), επιχείρησαν να γεφυρώσουν τη διαφορά των δογματικών αντιλήψεων μεταξύ του ερμηνευτικού τρόπου πρόσληψης της εικόνας στη λατινική και βυζαντινή θεολογία.

Ακολουθεί η πρώτη και μεγαλύτερη ενότητα του τόμου, η οποία περιλαμβάνει έξι μελέτες που αφορούν την πρόσληψη της εικόνας στους Βυζαντινούς και τους Σύριους Μονοφυσίτες (σσ. 35-216). Στο άρθρο της Anca Vasiliu, *L'image divine et son reflet: quelques usages antiques du dédoublement* (σσ. 35-65), εξετάζεται η σημασία της λέξης *εικόνα* και των συνωνύμων της (κάτοπτρο, είδωλο, τύπος) υπό το πρίσμα του πλατωνικού ερωτήματος: προσδιορίζει πάντα ο όρος εικόνα (image) κάτι που βλέπουμε και με ποιόν τρόπο; Επιπλέον, διερευνώνται φιλοσοφικά – θεολογικά οι αντίστοιχοι όροι που προκύπτουν όπως τα ρήματα *(εν)εικονίζω, αγαλματοφορώ.* Ιδιαίτερη έμφαση δίνεται στις ερμηνείες που δίνονται βάσει των θεωριών αντι-χριστιανών νεοπλατωνιστών, όπως π.χ. του Πορφυρίου.

Στο δεύτερο άρθρο της ενότητας αυτής η Marilena Vlad με το άρθρο *Denys l'Aréopagite et l'image divine : symbole, empreinte, statue* (σσ. 67-92) συνοψίζει τις βασικές ιδέες του Διονυσίου Αρεοπαγίτη γύρω από το κομβικό θέμα του συμβολισμού, της αποτύπωσης της *Θεϊκής απεικόνισης*. Σύμφωνα με τον βασικό νεοπλατωνιστή συγγραφέα, υπάρχει πάντα κάτι που διαφεύγει της όρασής μας, πάντα κάτι που παραμένει άδηλο και αόρατο, παρά την όποια απόπειρα απεικόνισής του. Η εικόνα ομοιάζει στο πρότυπο και όχι αντίστροφα –επομένως η πλάση ομοιάζει στον Θεό αλλά ο ίδιος δεν ομοιάζει σε τίποτα ούτε είναι απεικόνιση κανενός πράγματος.

Το τρίτο άρθρο της ενότητας υπογράφεται από την Maria Zoubouli, *L'icône e(s)t l'original* (σσ. 93-110) και αφορά τις έννοιες της (πλατωνικής) καταδίκης του *αντιγράφου* έναντι της υπεροχής του *πρωτοτύπου*, μια «ιδεοληψία» στην οποία είναι προσκολλημένος ακόμα και ο σημερινός πνευματικός πολιτισμός μας. Επιχειρείται μία ερμηνευτική προσέγγιση της «λατρείας» της βυζαντινής τέχνης για τη μίμηση, την τυποποίηση, τον κομφορμισμό, βασισμένη στο θεολογικό υπόβαθρο της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νίκαιας. Σύμφωνα με τα κείμενα των σπουδαίων βυζαντινών θεολόγων, όπως του Ιωάννη Δαμασκηνού ή του Γρηγορίου Νύσσης, η βυζαντινή εικόνα δεν αποτελεί μία τυποποιημένη επανάληψη μορφών και σχημάτων αλλά συμμετέχει ενεργά στην *ύπαρξη* που αναπαριστά, κωδικοποιώντας ιδιαίτερη, εσωτερική σχέση με το καλλιτεχνικό της *αρχέτυπο*.

Το άρθρο της Izabela Jurasz, *L'image de Dieu dans la tradition syriaque : monophysisme et iconoclasme* (σελ. 111-152), αποτελεί τη μόνη μελέτη της ενότητας που ασχολείται με την απόδοση του Θείου στη συριακή παράδοση, και κατ' επέκταση τις διαφοροποιήσεις μεταξύ των μονοφυσιτών και εικονοκλαστών. Είναι μία πολύ χρήσιμη εργασία πάνω σε ένα πεδίο ελάχιστα γνωστό, καθώς η πλειονότητα των μελετητών επικεντρώνεται στη σπουδή της βυζαντινής θεολογίας και τέχνης. Οι συριακές πηγές χρησιμοποιούνται στο παρόν (ξεκινώντας από τη διήγηση της ανταλλαγής επιστολών μεταξύ του βασιλιά της Έδεσσας Αβγάρου και του Ιησού και το περίφημο αποτύπωμα του Θείου προσώπου στο Ιερό Μανδήλιο) προκειμένου να αναδείξουν τις διαφορές αλλά και τη συμπάθεια των Σύρων προς τους εικονοκλάστες, πυροδοτούμενη και από πολιτικά κίνητρα. Ανιχνεύονται επιπλέον οι σχέσεις με ανεικονικές θρησκειολογικές παραδόσεις, όπως με τον Ιουδαϊσμό και τον Ζωροαστρισμό, ενώ παρουσιάζονται και οι απόψεις των κυριοτέρων εκπροσώπων της αντι-χαλκηδόνιας θεολογίας κατά τον 5ο-6ο αιώνα, η επίδραση των οποίων συνέβαλε

στην τελική διαμόρφωση του συριακού ορθόδοξου δόγματος (Σύριοι Ιακωβίτες). Με ιδιαίτερο ενδιαφέρον διαβάζεται η σύντομη αναφορά στον τρόπο με τον οποίο διαμορφώθηκε η συριακή τέχνη της εποχής, υπό την επίδραση ακριβώς αυτών των απόψεων, διαφορετικών στο περιεχόμενο και την αισθητική των Βυζαντινών.

Στο επόμενο άρθρο του Charles Barber, *On the Origin of the Work of Art: Tradition, Inspiration and Invention in the Post-Iconoclastic Era* (σσ. 153-175, με τρεις εικόνες), διερευνάται η διαμόρφωση των πρώιμων εικονογραφικών κύκλων μετά το τέλος της Εικονομαχίας (843), γνωστών κατά βάση μόνο από γραπτές πηγές (εξαιρουμένων κυρίως των καταλοίπων στην Αγία Σοφία Κωνσταντινούπολης και των μικρογραφημένων χειρογράφων του 9ου αιώνα). Σ' αυτήν την πρώιμη, για τη βυζαντινή τέχνη, εποχή ο ρόλος των ζωγράφων θεωρείτο κομβικός και περισσότερο ουσιαστικός από ποτέ: χαρακτηριστικό είναι πως οι εικονομάχοι εξαπέλυαν σφοδρές πολεμικές εναντίον τους και οι εικονόφιλοι για να τους στηρίξουν μετέθεταν την ευθύνη για τη δημιουργία των θρησκευτικών εικόνων στην Εκκλησία. Εξετάζονται οι άξονες που αποτελούσαν τη βάση της καλλιτεχνικής παραγωγής, οι οποίοι ήταν α) η παράδοση –μέσω της αντιγραφής πρωτοτύπων έργων β) η μίμηση –η οποία όμως ενείχε και την προσωπική έμπνευση. Μάλιστα, ο Πατριάρχης Φώτιος χρησιμοποίησε τον όρο *ἐπίπνοια* κατά τη διάρκεια των εγκαινίων του νέου διακοσμητικού σχήματος στην αψίδα της Μεγάλης Εκκλησίας το 867 για να περιγράψει αυτήν την πνευματική διαδικασία, η οποία εξατομίκευε την ευθύνη και τον ρόλο του καλλιτέχνη στη διαμόρφωση του θρησκευτικού έργου τέχνης γ) η δυνατότητα επινόησης νέων εικονογραφικών τύπων. *Ἐπίνοια* θα ήταν ο όρος που θα μπορούσε να περιγράψει τον θαυμασμό που εκφράζει ο Λέων ΣΤ΄ σε Ομιλία του για τα ψηφιδωτά που κοσμούσαν την εκκλησία (χαμένη σήμερα), που ανεγέρθηκε προς τιμήν του πεθερού του Στυλιανού Ζαούτση γύρω στα 890.

Και το επόμενο άρθρο του Henry Maguire, *Earthly and Spiritual Authority in the Imperial Image* (σσ. 177-216, 40 εικόνες, και με περίληψη στα γαλλικά), είναι αφιερωμένο στη βυζαντινή τέχνη, και ειδικότερα την απόδοση αυτοκρατορικών πορτραίτων σε σχέση με παράλληλες απεικονίσεις του Χριστού και Αγίων. Η μελέτη, η οποία αξίζει να σημειωθεί ότι συνοδεύεται και με την πιο πλούσια εικονογράφηση, περιορίζεται αναγκαστικά στην εξέταση δύο εικονιστικών μέσων, νομισμάτων και σφραγίδων καθώς α) μόνο σε αυτές εντοπίζεται συνεχής παραγωγή αυτοκρατορικών πορτραίτων από την εικονοκλαστική περίοδο και μετά β) είχαν πολύ πιο διευρυμένη εξάπλωση από τα ψηφιδωτά, τις τοιχογραφίες

ή τα χειρόγραφα –ακολούθως θεωρούνται αυτά που αντανακλούν τις «νόρμες» και όχι τις επιλογές ειδικού κοινού ή τα πρότυπα ειδικής παραγγελίας. Γενικός κανόνας των απεικονίσεων ήταν η στερεότυπη απόδοση των φυσιογνωμικών χαρακτηριστικών των αυτοκρατόρων. Αποκλίσεις παρατηρούνται από τον 10ο αιώνα, όταν δημιουργούνται πιο προσωποποιημένα πορτραίτα αγίων. Οι ερμηνείες του φαινομένου επικεντρώνονται κατά πρώτον στις πρακτικές δυσκολίες δημιουργίας νέων τύπων· θεωρητικά, η «δύναμη της επανάληψης» των φυσιογνωμικών τύπων λειτουργούσε ως «απόδειξη» της φυσικής τους συνέχειας, της κληρονομικής ομοιότητας των διαδόχων αυτοκρατόρων με τους προγόνους τους. Ενδιαφέρον είναι ότι απορρίπτεται η πεποίθηση ότι σκόπιμα ομοίαζαν με τις απεικονίσεις του Χριστού· κάποιες εξαιρέσεις εντοπίζονται από τον συγγραφέα την περίοδο της Μακεδονικής Αναγέννησης και τεκμηριώνονται ανάλογα.

Στη δεύτερη ενότητα τέσσερα άρθρα εξετάζουν την πρόσληψη της εικόνας στη λατινική Δύση. Στο πρώτο απ' αυτά, η Kristina Mitalaitė, *Éduquer le regard et construire la visibilité chrétienne : le visible et l'image dans la période pré -et post-nicéenne* (σσ. 219-255), αντιδιαστέλλει τους όρους αναπαράσταση-εικόνα (image) και οπτικοποίηση-θέαση (visible), και το νόημα με το οποίο φορτίστηκαν κατά την περίοδο πριν και μετά τη Σύνοδο της Νίκαιας. Παρουσιάζονται οι απόψεις των βασικότερων πρώτων χριστιανών απολογητών του 3ου αιώνα, του Τερτυλλιανού και του Κυπριανού Καρχηδόνας, οι οποίοι διαμόρφωσαν ένα σύστημα αξιών σκοπίμως ριζικά διαφορετικό από το ρωμαϊκό παρελθόν. Ακολούθως, κατά τον Τερτυλλιανό, ο Δημιουργός παρομοιάστηκε πολύ παραστατικά με έναν αγγειοπλάστη· ένας εύγλωττος παραλληλισμός της πεποίθησης ότι ο άνθρωπος αποτελεί το *imago opus* –το *κατ' εικόναν* του Χριστού, κατά συνέπεια η λεπτομερής και ρεαλιστική οπτική παράσταση της σωματικότητας γίνεται θεμιτή, αναδεικνύεται σε *αληθινή εικόνα*. Παρομοίως, ο Κυπριανός χρησιμοποιεί αντίστοιχα κατηχητικούς παραλληλισμούς, όταν λ.χ. θεωρεί πως η επίδραση της εικόνας στον θεατή έχει τόσο ισχυρό αντίκτυπο όσο η διάχυση του δηλητηρίου ή των οσμών.

Η επόμενη μελέτη, στα ιταλικά, του Diego Maria Ianiro, "*Res insensata, vero ambigua aut certe inutilis": l'immagine artificiale nei Libri Carolini* (σσ. 257-284, με δύο εικόνες) παρουσιάζει ήδη στον τίτλο της τον άξονα πάνω στον οποίο κατασκευάστηκε η θεωρία της εικόνας στη δυτική σκέψη και θεολογία: τα περίφημα *Libri Carolini* (Τα Βιβλία του Καρλομάγνου, 790), η κωδικοποίηση που παραγγέλθηκε από τον Καρλομάγνο προκειμένου να αντικρουστούν οι εικονόφιλες διατάξεις της Ζ΄ Οικουμενικής Συνόδου της Νικαίας (787). Η

βυζαντινή «εικονοδουλεία» απορρίπτεται στη βάση πληρέστερης τεκμηρίωσης των διαφορών μεταξύ όρων όπως του «ειδώλου»-«εικόνας», «υπόστασης» (subsistentia)-«ουσίας» (substantia).

Ο Francesco Paparella στο άρθρο του *Imago, Eikon, Icon: Image theory, Political Clash and Ontology in the Early Middle-Age World* (σσ. 285-306) εξετάζει τις θεωρίες που ανέπτυξε για την εικόνα ο Ιρλανδός νεοπλατωνιστής φιλόσοφος Johannes Scotus Eriugena (9ος αι.). Βασικός άξονας των θεωριών του αποτέλεσε η πίστη ότι οι εικόνες αποτελούσαν και λειτουργούσαν ταυτόχρονα ως *σύμβολα* και *μεταφορές* (και όχι ως αντικείμενα *μίμησης*). Επίσης, σε αντίθεση με τη βυζαντινή αυτοκρατορική ιδεολογία, η χρήση των εικόνων δεν συνδεόταν ούτε νομιμοποιούνταν μόνο από την πολιτική εξουσία.

Η ενότητα συμπληρώνεται με την τελευταία μελέτη, στα ιταλικά (με περίληψη στα αγγλικά), της Maria Bettetini, *Dalla diffidenza alla passione esclusiva: tra Carlo Magno e Gioacchino da Fiore* (σσ. 307-334) όπου αντιπαρατίθενται συγκριτικά δύο βασικά εγχειρίδια που άσκησαν τεράστια επιρροή στη διαμόρφωση της δυτικής σκέψης –σε σχέση με το θέμα της απεικόνισης του Θείου. Πρόκειται πάλι για τα *Libri Carolini* (790) για τα οποία γίνεται εκτενής αναφορά και σε προηγούμενο άρθρο του τόμου, (σσ. 257-284), και του *Liber Figurarum*, του Ioachim de Fiore (13ος αι.)[1]. Με αφορμή τα δύο αυτά ορόσημα της μεσαιωνικής πνευματικής παραγωγής, εξετάζονται οι πτυχές του θεμελιώδες ερωτήματος που απασχόλησε τη δυτική θεολογία στους αιώνες που μεσολάβησαν: αν το Θείο μπορούσε να απεικονιστεί σε ένα αντικείμενο και αν, ακολούθως, ενυπήρχε ο κίνδυνος αυτό το αντικείμενο να γίνει ένα είδωλο, ένας «μικρός Θεός», ένα ζήτημα το οποίο πυροδοτούσε διαφωνίες μεταξύ όλων των θρησκειών της εποχής.

Στην τρίτη και τελευταία ενότητα περιλαμβάνονται τέσσερις μελέτες που αφορούν την πρόσληψη της εικόνας στον σλαβικό κόσμο (σσ. 337-447). Η Aleksandra Sulikowska, *Icons and Relics in Religious Policies of the Muscovite Rus'* (σσ. 337-355, επτά εικόνες) περιγράφει τους παράγοντες που διαμόρφωσαν τη θρησκευτική εικονογραφία στη Ρωσία τον 16ο αιώνα. Ήδη από τα μέσα αυτού του αιώνα η ρωσική εκκλησία επιδίωξε να διαδραματίσει ρόλο ανάλογο με αυτόν

1. Μυστικιστής Καλαβρός μοναχός (περ. 1130-1202), οραματιστής ενός προτύπου συμβίωσης σε καθεστώς διαρκούς ειρήνης και μοναστικής-κοινοτικής οργάνωσης των κοινωνιών. Παρότι απέκλινε μέχρι και σε αιρετικό βαθμό από το ορθό καθολικό δόγμα, υπήρξε αξιωματούχος και σύμβουλος Παπών. Στη σελ. 331 του τόμου παρατίθενται στοιχεία από τη βιογραφία του.

της Κωνσταντινούπολης, κατά έναν τρόπο να αντικαταστήσει την απώλεια του Βυζαντίου ως Νέα Ιερουσαλήμ / Νέα Κωνσταντινούπολη, να επιβάλλει συνειρμικά τη φυσική συνέχεια μεταξύ των Βυζαντινών και Ρώσων αυτοκρατόρων. Προς επίρρωση αυτής της πολιτικής και θρησκευτικής αναθεώρησης υιοθετήθηκαν πρακτικές του ορθόδοξου τελετουργικού, «ενισχύθηκαν» κειμηλιακά τα μοναστήρια της Μόσχας με μεταφορά Θεομητορικών, ειδικά, εικόνων, ενώ παρατηρήθηκε έξαρση απεικονίσεων και λατρείας ιερών λειψάνων και αγιολογικών κύκλων.

Στο δεύτερο άρθρο της ενότητας ο Pierre Gonneau, *L'image en Russie au siècle d'Ivan le Terrible* (σσ. 357-386), εξετάζει το παράδοξο απουσίας απεικόνισης ηγεμόνων και μελών της αριστοκρατίας σε αντίθεση με τα πλούσια εικονογραφικά προγράμματα στη Μόσχα τον 16ο αιώνα, την εποχή του Ιβάν του Τρομερού. Ο αιώνας αυτός ήταν πολύ σημαντικός για τους Ρώσους, γιατί ουσιαστικά για πρώτη φορά μετά τον εκχριστιανισμό τους το 988, αμφισβήτησαν το ορθόδοξο δόγμα όπως το είχαν κληρονομήσει από τους Βυζαντινούς. Καθορίστηκε εκ νέου ένα αυστηρό πλαίσιο προϋποθέσεων και όρων καλλιτεχνικής δημιουργίας, που αφορούσε ακόμη και την πνευματική προετοιμασία των ζωγράφων, το οποίο αλλοιώθηκε μόνο μετά τα μέσα του 17ου αιώνα, όταν διείσδυσαν στη ρωσική τέχνη δυτικές επιδράσεις.

Ένα ελάχιστο γνωστό θέμα πραγματεύεται η Grażyna Jurkowlaniec στην τρίτη μελέτη της ενότητας *Between the First and the Third Rome: the Cult of Marian Images in the Polish-Lithuanian Commonwealth* (σσ. 387-421, έξι εικόνες). Από το 1385 η Πολωνία και Λιθουανία αποτέλεσαν ενιαίο βασίλειο με καθολικούς ηγεμόνες αλλά πολλούς ορθόδοξους στην επικράτειά τους, οι οποίοι όμως υφίσταντο έντονες διακρίσεις μέχρι και επιθέσεις εναντίον τους. Ιδιαίτερη διάδοση σημείωσε η λατρεία μαριολογικών εικόνων, γεγονός όμως που λειτούργησε ως αφορμή για σειρά δογματικών διενέξεων. Γίνεται αναφορά σε εικόνες με θέματα τοπικής λατρείας όπως η Παναγία των Χιονιών (με την πολύ ενδιαφέρουσα σύνδεση με τον θρύλο της ανέγερσης της Santa Maria Maggiore στη Ρώμη[2]), αλλά και στην επιβίωση, σε αυτές τις χώρες, παραδόσεων

2. Σύμφωνα με το στερεότυπο σχήμα Θείας υπόδειξης θέσης ανέγερσης ναού σε ενύπνιο, η Παναγία εμφανίστηκε στον πάπα Λιβέριο (365) και όρισε την οικοδόμηση βασιλικής «εκεί που θα χιόνιζε την επόμενη ημέρα». Το πρωτότυπο του θέματος αφορά την εποχή χιονόπτωσης: ήταν αρχές Αυγούστου. Πράγματι την επόμενη ημέρα χιόνισε στον Εσκουιλίνο λόφο και έτσι κτίστηκε ο ναός Santa Maria ad Nives, τη μετέπειτα μεγαλύτερη και λαμπρότερη βασιλική της Santa Maria Maggiore. Αξίζει να αναφερθεί ότι «Παναγία

που προέρχονταν από το Βυζάντιο, όπως τη διάδοση εικόνων-παλλαδίων που πιστευόταν ότι τις είχε φιλοτεχνήσει ο άγιος Λουκάς ή ότι αποτελούσαν δωρεές από βυζαντινούς αυτοκράτορες.

Στο τελευταίο άρθρο της τρίτης ενότητας αλλά και του τόμου ο Alexei Lidov, *Icon as* Chora*: Spatial Aspects of Iconicity in Byzantium and Russia* (σσ. 423-447, εννέα εικόνες) αντικρούει την παλαιά, στερεότυπη και διαδεδομένη αντίληψη πως η εικόνα είναι επίπεδη, άψυχη, και σχηματική μόνο αναπαράσταση. Αντιθέτως, υποστηρίζεται πως η θρησκευτική εικόνα είναι «χωρική» (spatial), και έχει ρόλο «μεσάζοντα», «διαμεσολαβεί» μεταξύ της γήινης και της ουράνιας σφαίρας, κατ' ισχυρή επίδραση των νεοπλατωνικών θεωριών. Ως αντιπροσωπευτικά παραδείγματα προβάλλονται η προτομή του Χριστού Παντοκράτορα στον τρούλο ή το άπλετο χρυσό βάθος των παραστάσεων. Ιδιαίτερη και βαρύνουσα σημασία στην ανάπτυξη της θεωρίας της «χωρικής εικόνας» (spatial icon, spatial vision) κατέχουν κορυφαία βυζαντινά μνημεία όπως η μονή της Χώρας με τις σχετικού περιεχομένου επιγραφές («Χώρα των Ζώντων», «Χώρα του Αχωρήτου») και το φως όπως διαχέεται στο εσωτερικό της Μεγάλης Εκκλησίας, της Αγίας Σοφίας Κωνσταντινούπολης. Σε αντίθεση με την επίπεδη πορεία της μεταβυζαντινής ελλαδικής τέχνης, η έννοια και η θεωρία της εικόνας ως «Χώρας» επιβίωσε στη ρωσική συλλογική μνήμη, επαναφορτιζόμενη σε άλλα πεδία πνευματικής παραγωγής όπως της λογοτεχνίας (Τολστόι) ή του κινηματογράφου (Ταρκόφσκυ).

Ακολουθούν περιλήψεις και βιογραφικά των συγγραφέων και των συντελεστών-επιμελητών της έκδοσης (σσ. 449-464). Η έκδοση συμπληρώνεται από ευρετήρια α) αρχαίων συγγραφέων β) κύριων ονομάτων γ) νεότερων συγγραφέων (σσ. 465-471).

Συνοψίζοντας, πρόκειται για πολύ ενδιαφέροντα και σημαντικό συλλογικό τόμο σχετικά με ένα θέμα, την πρόσληψη της εικόνας στη μεσαιωνική θεολογία και τέχνη, που όπως σωστά αναφέρεται και από τις επιμελήτριες της έκδοσης, δεν παύει να πυροδοτεί επιστημονικές συζητήσεις. Το διαφοροποιητικό στοιχείο σε σχέση με άλλες μελέτες του παρελθόντος είναι ότι, μεθοδολογικά, εξετάζονται και συνδυαστικά και περισσότερα πεδία επίδρασης, διαφορετικές αφετηρίες ή αφορμές ερμηνευτικών προσεγγίσεων· πλέον, μέσω της διεπιστημονικής συγκριτικής μεθόδου επιτυγχάνεται η εξαγωγή συμπερασμάτων σε ένα τόσο

των Χιονιών» εορτάζεται σήμερα στη Νάξο, και μάλιστα υπάρχει και ομώνυμος ναός γοτθικού τύπου σε κεντρικό σημείο στη Χώρα, και στην Τήνο.

θεωρητικό θέμα. Αυτόν τον στόχο υπηρέτησε επιτυχημένα, θεωρούμε, η παρούσα έκδοση, με την έξυπνη δομή σε τρεις ενότητες βάσει γεωγραφικών, πολιτισμικών, πολιτικών και θρησκευτικών κριτηρίων. Έτσι, πολύ αποτελεσματικά και μάλιστα με χρονολογική εξέλιξη, ο αναγνώστης παρακολουθεί την ανάπτυξη των δύσκολων, καμιά φορά, θεολογικών θεωριών, εντός των συγκεκριμένων πλαισίων, χωρίς να δημιουργείται σύγχυση.

Παρακάτω προτείνονται κάποιες παρεμβάσεις, οι οποίες ενδεχομένως θα βελτίωναν τόσο την εμφάνιση όσο και το περιεχόμενο του βιβλίου ώστε να καταστεί ακόμα πιο χρηστικό, ελκυστικό και προσιτό στο, ούτως ή άλλως, ειδικό κοινό στο οποίο απευθύνεται.

1. Βασική μέριμνα μιας μελέτης που φιλοδοξεί να συμβάλλει στη μελέτη της εικόνας είναι ακριβώς η εύγλωττη εικονογράφησή της. Εύστοχα παραδείγματα σχετικών απεικονίσεων θα διευκόλυναν την πρόσληψη των πολύπλοκων θεολογικών νοημάτων και θα λειτουργούσαν θελκτικά στην εμφάνιση του βιβλίου. Ως μειονέκτημα, επομένως, κρίνεται η απουσία συνοδευτικού εικονογραφικού υλικού στην πλειονότητα των άρθρων, με την εξαίρεση μόνον έξι από τα συνολικά 14. Ακόμα όμως και σε αυτά, η αναπαραγωγή είναι ασπρόμαυρη και δεν είναι ικανοποιητικής ποιότητας.

2. Στην εισαγωγή θεωρείται ότι θα ήταν χρήσιμη μία συγκεντρωτική βιβλιογραφία επί του θέματος. Με αφετηρία το θεμελιώδες βιβλίο του Hans Belting, *Bild und Kult. Eine Geschichte des Bildes vor dem Zeitalter der Kunst,* München 1990, θα μπορούσε να παρουσιαστεί συνοπτικά η εξέλιξη της βιβλιογραφίας από το ’90 και μετά. Μία τέτοια καταγραφή όχι μόνο θα καταδείκνυε την πορεία των επιστημονικών τάσεων που αντιπροσώπευε κάθε περίοδος σχετικά με το θέμα αλλά επιπλέον θα αναδείκνυε τη συμβολή και τη διαφορετική προσέγγιση του παρόντος τόμου.

3. Εξίσου χρήσιμο, εάν όχι απαραίτητο, θα ήταν ένα ευρετήριο όρων. Μία καταλογογράφηση της σχετικής ορολογίας θα διευκόλυνε και θα διαφώτιζε την κατανόηση των ποικίλων θεολογικών-αρχαιολογικών-καλλιτεχνικών όρων, καθώς κατά βάση τα άρθρα είναι θεωρητικά και διεπιστημονικά. Επιπλέον, το βιβλίο θα γινόταν ακόμα πιο αποτελεσματικό και προσιτό στη χρήση, ακόμα και σε ένα μη ειδικό κοινό. Χαρακτηριστικό ως προς αυτό είναι λ.χ. ότι γίνονται επανειλημμένες και πολλαπλές αναφορές στον Νεοπλατωνισμό, χωρίς όμως αυτό να γίνεται εμφανές για όποιον τον ενδιαφέρει στους τίτλους ή στις περιλήψεις των άρθρων. Απουσιάζει επίσης ένα ευρετήριο μνημείων και γεωγραφικών σημείων –έτσι λ.χ. η πολύ ενδιαφέρουσα πληροφορία της ύπαρξης ναών με την επωνυμία

«Παναγία των Χιονιών», που αφορά και τον ελλαδικό χώρο, εκ πρώτης χάνεται ή μένει να αναζητηθεί μέσα στα κείμενα.

4. Τέλος, μία παρατήρηση αφορά την απόδοση του ονόματος του νεοπλατωνιστή Διονυσίου Αρεοπαγίτου. Ορθότερο είναι να αποκαλείται Ψευδο-Διονύσιος, καθώς η καθιερωμένη, πλούσια βιβλιογραφία αλλά και οι βασικοί μελετητές του συναρπαστικού αυτού θεολόγου-συγγραφέα (με αρκετές, μη οριστικές, απόπειρες ταύτισης του προσώπου του) εξακολουθούν να τον ορίζουν (για ευνόητους λόγους ακόμα) με τον προσδιορισμό αυτόν.

Ασφαλώς, οι παραπάνω παρατηρήσεις έχουν συμπληρωματικό χαρακτήρα σε ένα τόσο σημαντικό εγχείρημα που αφορά έναν πολυεπίπεδο όρο, την εικόνα. Ειδικά στη σύγχρονη ψηφιακή εποχή που η οπτικοποίηση βομβαρδίζει και παράλληλα επιδρά καθοριστικά σε κάθε πτυχή της καθημερινότητας, η ανάγκη κατανόησης και ερμηνείας των σημασιών της αποβαίνει καταλυτική.

Σοφια Γερμανιδου
Δρ. Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Μεσσηνίας
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού

Θεοδωρα Παπαδοπουλου, *Συλλογικὴ ταυτότητα καὶ αὐτογνωσία στὸ Βυζάντιο. Συμβολὴ στὸν προσδιορισμὸ τῆς αὐτοαντίληψης τῶν Βυζαντινῶν κατὰ τὴ λόγια γραμματεία τους (11ος – ἀρχές 13ου αἰ.)*, Σύλλογος πρὸς διάδοσιν ὠφελίμων βιβλίων, Αθήνα 2015, σελ. 392. ISBN 978-960-8351-72-1

Ο διάλογος σχετικά με τη βυζαντινή ταυτότητα έχει αναζωπυρωθεί κατά την τελευταία δεκαετία, με απαρχή τις εργασίες πέντε μελετητών, συμπεριλαμβανομένης της συγγρ., που ασχολήθηκαν με το θέμα ανεξαρτήτως ο ένας από τον άλλον την ίδια περίπου περίοδο[1]. Το θέμα παραμένει επίκαιρο μιας και συνεχίζει να αφορά την αυτοσυνειδησία του σύγχρονου Έλληνα, ειδικά δε σε μία εποχή που, μακριά από τους κινδύνους, τις αμφισβητήσεις, τις πολιτικές και τις αντιλήψεις (επιστημονικές ή μη) του παρελθόντος, μπορούμε με μία νέα σύγχρονη ματιά, και βάσει των πρόσφατων κοινωνιολογικών/ανθρωπολογικών/πολιτικών θεωριών, να επανεξετάσουμε τις ταυτότητες του παρελθόντος, ώστε να κατανοήσουμε τη θέση και την εξέλιξή μας σήμερα.

Η μελέτη της συγγρ. αποτελεί τη διδακτορική διατριβή της (που υποστηρίχτηκε το 2007 στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο), με ελάχιστες παρεμβάσεις κατά την έκδοσή της. Τα χρονικά όρια της πραγμάτευσης του θέματος ορίζονται

1. R. Beaton, "Antique nation? 'Hellenes' on the eve of Greek independence and in twelfth-century Byzantium", *BMGS* 31 (2007), 76-95. P. Gill, *Being Byzantine: Greek identity before the Ottomans,* Cambridge 2008. A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The transformations of Greek identity and the reception of the classical tradition*, Cambridge 2007. C. Malatras., *Το γένος των Ρωμαίων το 12ο αι.,* αδημοσίευτη διπλωματική διατριβή, Ρέθυμνο 2008 (προσβάσιμη στο https://elocus. lib.uoc.gr/dlib/3/b/f/metadata-dlib 13ea58 3b8e924da363fd5b0dbcc288f3_1243838527.tkl) (μία σύντομη μορφή: «The making of an ethnic group: the *Romaioi* in the 12th-13th centuries», στο Κ. Δημαδης (εκδ.), *Πρακτικά Δ΄ Ευρωπαϊκού Συνεδρίου Νεοελληνικών Σπουδών, Γρανάδα 9-12 Σεπτεμβρίου 2010: Ταυτότητες στον ελληνικό κόσμο (από το 1204 έως σήμερα),* Αθήνα 2011, τ. Γ΄, 419–430).

μεταξύ του 11ου αι. και των αρχών του 13ου αι., μία εποχή όπου παρατηρούνται σημαντικές ιστορικές αλλαγές στο Βυζάντιο αλλά και μία αύξηση του τονισμού της αρχαίας ελληνικής κληρονομιάς ως προς τη Βυζαντινή ταυτότητα. Σε γενικές γραμμές η προσέγγιση είναι αναλυτική· η συγγρ. αποστασιοποιείται από την έκφραση κάποιας άποψης ή της πορείας της σκέψης παραθέτοντας όλα τα στοιχεία, ενώ στο τέλος κάθε κεφαλαίου ή υποκεφαλαίου συγκεντρώνει συνήθως τη σύνθεση.

Η συγγρ. κατορθώνει να απομακρυνθεί τόσο από τις «επίσημες εθνικές» (δηλ. μία «συγκαλυμμένη» ελληνική ταυτότητα των Βυζαντινών) όσο και από τις θέσεις περί «πολυεθνικότητας» ή και «αν-εθνικότητας» (δηλ. ότι στο Βυζάντιο υπήρχαν μόνο θρησκευτικές ή πολιτικές ταυτότητες) της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών, οι οποίες είχαν διαμορφωθεί κατά τον 20ο αι. από διάφορους μελετητές, χωρίς ωστόσο να τις αποδομήσει ή να θέσει σε κρίση τα συμπεράσματά τους. Τόσο με τη χρήση ενός μεγάλου εύρους και όγκου Βυζαντινών πηγών (χρονογραφίες, επιστολές, ρητορικούς λόγους κ.α.) από την υπό μελέτη εποχή, όσο και με το μεστό και συγκροτημένο λόγο της η συγγρ. εξετάζει και αναλύει ορθά, ένα-ένα, όλα τα σχετικά με τον συλλογικό αυτοπροσδιορισμό των Βυζαντινών αποσπάσματα στις πηγές αυτής της περιόδου. Χάρη σε αυτή την συνολική πραγμάτευση του θέματος κατορθώνει να προσφέρει μία εμπεριστατωμένη εικόνα για τη συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών, χωρίς να παραλείπει αντικρουόμενα ή προβληματικά χωρία, εν αντιθέσει με τους περισσότερους μελετητές ως την εποχή που γράφει, οι οποίοι απέφευγαν να παρουσιάσουν μία συνολική πραγμάτευση του θέματος, αναλύοντας μονάχα χωρία τα οποία θεωρούσαν ότι τεκμηρίωναν τη θέση τους.

Στην εισαγωγή (σσ. 11-59) η συγγρ. αναφέρεται διεξοδικά στις διάφορες θεωρίες σχετικά με τους όρους «συλλογική ταυτότητα και «έθνος», καθώς και στις απόψεις και την προβληματική της σύγχρονης έρευνας σχετικά με την ταυτότητα των Βυζαντινών. Δέχεται κατ' αρχήν το τρίπτυχο «Ρωμαίος – Χριστιανός – ελληνόγλωσσος», που αποτελεί και το πόρισμα των περισσότερων σύγχρονων μελετητών, και βάσει των παραμέτρων του οποίου συνεχίζει στην ανάλυση στο πρώτο κεφάλαιο της μελέτης.

Στο πρώτο κεφάλαιο πραγματεύεται τη χρήση των όρων «Ρωμαίος», «Έλλην» και «Χριστιανός» και των παραγώγων τους σε σχέση με το κεντρικό ερώτημα της βυζαντινής ταυτότητας. Ο όρος «Ρωμαίος» αναλύεται ως προς την πολιτική πλευρά της ταυτότητας του Βυζαντινού, ως υπηκόου του Ρωμαίου αυτοκράτορα, ενώ εξετάζεται ιδιαίτερα η πολιτική και οι μηχανισμοί ενσωμάτωσης ξένων

πληθυσμών στο βυζαντινό κράτος (σσ. 61-79). Απουσιάζει δυστυχώς, μία ανάλυση της χρήσης και της σημασίας για τους Βυζαντινούς του προσδιορισμού «Ρωμαίος» αλλά και της εικόνας που είχαν για τους αρχαίους Ρωμαίους, όπως γίνεται ακολούθως για τον όρο «Έλλην», η ανάλυση του οποίου καταλαμβάνει αρκετά μεγαλύτερη έκταση (το 1/3 του συνόλου της μελέτης), κάτι που πάντως εκφράζει και τη σημασία του όρου για την βυζαντινή ταυτότητα κατά την συγγρ. Έτσι, αφού αρχικά αναφέρεται στη χρήση του γεωγραφικού ονόματος «Ελλάς» (σσ. 82-87), παραθέτει τις αρκετά συχνές αναφορές στα έργα των Βυζαντινών συγγραφέων στους αρχαίους Έλληνες (σσ. 87-98), αλλά και στην σπανιότερη χρήση του ονόματος ως δηλωτικό του παγανιστή (σσ. 98-102). Διεξοδική αναφορά γίνεται στη σημασία της ελληνικής παιδείας για τους Βυζαντινούς, της ελληνικής γλώσσας ως έκφραση αυτής της παιδείας και του ελληνικού ήθους ως ευγενούς και αντίθετου του βαρβαρικού, αλλά και στις περιπτώσεις όπου, κυρίως λόγω της διαφορετικής θρησκείας, υπάρχει αντιπαράθεση ή κριτική στις απόψεις των αρχαίων Ελλήνων (σσ. 109-179). Αρκετά σημαντικές για την εξέταση της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών αυτή την περίοδο είναι οι περιπτώσεις στις οποίες ο όρος «Έλλην» δεν αφορά τους αρχαίους Έλληνες, αλλά έναν σύγχρονο με την υπό εξέταση περίοδο πληθυσμό, όπου οι Βυζαντινοί, έχοντας πλέον αμβλύνει τις θρησκευτικές αντιθέσεις με τους αρχαίους Έλληνες, άρχισαν να υιοθετούν το όνομα για τον εαυτό τους (σσ. 179-189). Ιδιαίτερη αξία έχει και η αναδρομή στη χρήση του όρου «Γραικός», που από τα τέλη του 12ου αι. χρησιμοποιείται πλέον με ένα κατά βάση θρησκευτικό περιεχόμενο αναφορικά με τη Λατινική Εκκλησία και σημαίνει τον Ορθόδοξο Χριστιανό (σσ. 190-200). Τέλος, κατά την ανάλυση της χρήσης του χριστιανικού στοιχείου ως στοιχείου της ταυτότητας των Βυζαντινών, η συγγρ. διαπιστώνει πως η Ορθοδοξία είναι ένα αναπόσπαστο κομμάτι ενός «Ρωμαίου» (σσ. 201-214).

Στο δεύτερο κεφάλαιο γίνεται συζήτηση για τη χρήση των όρων «έθνος», «φυλή» και «γένος» στις βυζαντινές πηγές της περιόδου. Οι όροι «έθνος» «φύλον/φυλή» αναλύονται μέσω της εξέτασης της χρήσης τους σε κάθε συγγραφέα (σσ. 221-277). Πιθανώς το αντίστροφο, δηλαδή η εξέταση της χρήσης των όρων αυτών ανά συλλογική ομάδα στην οποία αποδίδεται, του κατά πόσον για παράδειγμα οι Ιταλοί ονομάζονται «έθνος» ή «φύλο» σε διάφορους συγγραφείς, να ήταν μεθοδολογικά και αφηγηματικά πιο παραγωγικό, μιας και εντέλει δεν προκύπτουν διαφορές ανάμεσα σε συγγραφείς σε σχέση με τη χρήση και τη σημασία των όρων αυτών. Έτσι, η επακόλουθη εξέταση του όρου «γένους» (σσ. 277-310) που γίνεται με βάση τις διαφορετικές χρήσεις του (σε καταγωγή

από περιοχή, ανθρώπους, πόλη, λαό κτλ.) παρουσιάζει σαφώς μεγαλύτερη συνοχή. Και οι τρεις όροι είναι σε γενικές γραμμές ταυτόσημοι, συχνά δε χρησιμοποιούνται ως εναλλακτικοί με την ίδια σημασία –παρότι φαίνεται πως ο όρος «γένος» μπορεί ενίοτε να ενέχει μία περιεκτική σημασία περισσοτέρων «φύλων» ή «εθνών»–για να προσδιορίσουν συλλογικότητες όπως πληθυσμιακές ομάδες με κοινές ιδιότητες ή κοινή καταγωγή. Αξιοσημείωτη είναι άλλωστε και η χρήση των όρων αυτών ως προσδιοριστικό της ομάδας των Ρωμαίων (δηλ. των Βυζαντινών).

Στο τρίτο κεφάλαιο εξετάζονται συνοπτικά οι αλλαγές που επέφερε η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1204 στη συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών μέσα από τα γραπτά των αδερφών Νικήτα και Μιχαήλ Χωνιάτη και του αυτοκράτορα Θεόδωρου Β΄ Λάσκαρι. Διαπιστώνεται ότι υπάρχουν αρκετά κοινά στοιχεία με την προηγούμενη περίοδο, αλλά και ορισμένες ειδοποιοί διαφορές, όπως το αντιθετικό σχήμα «Έλλην–βάρβαρος» που πλέον από μεταφορική λαμβάνει κυριολεκτική σημασία και το όνομα «Έλλην» φαίνεται σαφέστερα και συχνότερα συνώνυμο του «Ρωμαίος» (σσ. 317-342).

Η συγγρ. καταλήγει πως είναι σαφές ότι η συλλογική ταυτότητα των Βυζαντινών αυτή την περίοδο δεν μπορεί να αναλυθεί με βάση τις απόψεις των σύγχρονων θεωρητικών για τη νεωτερικότητα του έθνους και του εθνικισμού, ενώ ασκεί κριτική σε εκείνους με σκεπτικό ότι διαμόρφωσαν τις θεωρίες τους βάσει των δεδομένων της δυτικής και βόρειας Ευρώπης παραβλέποντας έτσι τον ορθόδοξο (και δη της μεσαιωνικής περιόδου) κόσμο. Παρόλα αυτά, διαπιστώνει πως μέσα από το έργο των βυζαντινών λογίων διαφαίνεται η ύπαρξη μίας συνειδητής συλλογικής ταυτότητας που διαπερνά όλα τα κοινωνικά στρώματα. Η ταυτότητα αυτή αποτελείται από το τριπλό ή και τετραπλό σχήμα του ονόματός τους (δηλ. «Ρωμαίος», «Χριστιανός», «Έλλην» και, ενδεχομένως, «Γραικός») «που δηλώνει την ρωμαϊκή πολιτική οργάνωση των Χριστιανών με μέσο συγκρότησης την ελληνική γλώσσα και παιδεία», παραμένοντας στην ουσία στο παραδοσιακό τριμερές σχήμα της βυζαντινής ταυτότητας, όπως αυτό διατυπώθηκε από τον G. Ostrogorsky και υιοθετήθηκε από την πλειονότητα των βυζαντινολόγων. Την ταυτότητα αυτή δε, την ονομάζει εθνοτική, χωρίς ωστόσο να έχει αναφερθεί στη μελέτη της στην επιστημονική θεώρηση της κοινωνιολογικής-ανθρωπολογικής κατηγορίας της «εθνότητας», μιας και είναι αυτή την οποία υιοθετεί τελικά, έχοντας απορρίψει την αντίστοιχη κατηγορία του «νεωτερικού έθνους» (την επιστημονική θεώρηση του οποίου είχε συζητήσει εκτενώς στην εισαγωγή).

Καθότι η διατριβή εκδόθηκε οκτώ χρόνια αργότερα από την περάτωση και την υποστήριξή της, θα ήταν ορθότερο η συγγρ. να είχε προβεί σε ενημέρωση της μελέτης της, συμπεριλαμβάνοντας και συζητώντας όσα έχουν γραφεί τα τελευταία χρόνια, ακόμα και σε σχέση με διαφορετικές ερμηνείες συγκεκριμένων χωρίων, όπως για παράδειγμα την αντίστοιχη μελέτη του Α. Καλδέλλη οι απόψεις του οποίου διαφέρουν σημαντικά από αυτές της συγγρ[2]. Ενδιαφέρουσα θα ήταν εξάλλου, έστω και στα «Συμπεράσματα», μία σύντομη συζήτηση σχετικά με την διαχρονική εξέλιξη της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών τόσο στην προηγούμενη όσο και στη μεταγενέστερη εποχή συνδέοντας έτσι την εποχή που εξετάζει, αλλά και μία σύγκριση της φύσης της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών, με αντίστοιχες ταυτότητες στη Δυτική Ευρώπη την ίδια εποχή.

Οι ελλείψεις αυτές ωστόσο δεν μειώνουν διόλου την επιστημονική αξία της μελέτης αυτής, η οποία την καθιστά χρήσιμη σε κάθε μελετητή που θα ήθελε με τρόπο αναλυτικό, πλήρη, σύγχρονο και εμπεριστατωμένο να ενημερωθεί για την φύση της συλλογικής ταυτότητας των Βυζαντινών την περίοδο αυτή και για τη χρήση των εθνωνυμίων από τους βυζαντινούς συγγραφείς.

Χρηστος Μαλατρας

2. Σποραδικά σε υποσημειώσεις αναφέρονται σύντομα πιο πρόσφατες μελέτες, λ.χ. σσ. 47-49, χωρίς οι απόψεις τους να αναλύονται εις βάθος.

Leonora Neville, *Anna Komnene: The Life and Work of a Medieval Historian*, Oxford: Oxford University Press, 2016, pp. 240. ISBN 978 0 19 049817 7

Leonora Neville's latest book is a welcome addition to the growing literature dedicated to Byzantine historians and Byzantine historical writing. Neville's choice of subject, Anna Komnene, one of the most accomplished historians of the Byzantine Empire, requires no justification and quite fittingly follows on the heels of her previous book on Anna's husband, the historian Nikephoros Bryennios (2012). It also reflects an increased and well-deserved interest in the biography and oeuvre of Byzantium's only female historian –an imperial princess, esteemed intellectual and gifted author– from Thalia Gouma-Peterson's collective volume *Anna Komnene and her Times* (2000) to the more recent book by Penelope Buckley: *The Alexiad: Artistic Strategy in the Making of a Myth* (2014), which offers a literary analysis of Anna's epic history: the *Alexiad*.

Neville's highly readable and engaging book is neatly divided into two parts. Part I: 'A Good Historian and a Good Woman' investigates Anna's 'authorial persona', beginning with the socio-cultural restraints on female writers in the Greek historiographical tradition (chapter 1) and proceeding to reconstruct how Anna attempted to reconcile and promote her roles as an historian (usually a man of classical education and political experience) and a woman, who was expected to be submissive, virtuous, modest, and prone to emotionality. Neville argues persuasively that Anna consciously combined authorizing statements (i.e. her credentials for writing history, her first-hand knowledge, her sources and impartiality) with humbling expressions of misery and anguish that were expected of a grieving daughter and widow so as to present herself *both* as a reliable historian and a 'good' woman (chapter 2). She shows how Anna attempted –albeit not entirely successfully– to reconcile her devotion to her father Alexios, and also to her mother Eirene and to her husband Nikephoros (again something expected of a good

daughter and wife) and her objectivity as an historian who supposedly adheres to the truth. Thus Anna's laudatory portrait of the emperor does not omit his failures but rather embellishes them in such a way so that he always emerges in a positive light, e.g. by performing a daring escape from the battlefield at Dyrrachion after a disastrous defeat (chapter 3). Overall, Neville convincingly demonstrates that the issues of womanly modesty, historical reliability, and filial devotion are the keys to unraveling the authorial persona constructed by Anna in the *Alexiad*. Her gendered reading presents Anna in a fresh new light and demonstrates exactly how and why this important author has been misunderstood for so long.

Part II: 'A Power Hungry Conspirator'? endeavors to deconstruct the standard narrative of Anna's thwarted imperial ambitions, which have for long influenced conceptions of her life and approaches to her work (see chapter 10) so that, as Neville claims, it is 'impossible to identify her primarily as an author and intellectual' (6). Therefore Neville challenges the narrative that gave rise to Anna's picture as a ruthless and ambitious woman: the *History* of Niketas Choniates (pp. 101-112). Neville is certainly right that Choniates firmly upheld his culture's belief in female submissiveness and that he was hostile towards Anna (as well as other women) to the point of being derogatory. She is also right that his narrative of Anna's failed coups tied in with his picture of the destructive rivalry of the Komnenian dynasty. But Choniates did not conceive of fictitious events in his *History*; he embellished very real ones. Earlier sources support Choniates: John Zonaras concurs that the empress Eirene wanted her son-in-law Nikephoros and her daughter Anna to succeed Alexios and George Tornikes hints at Anna's involvement in the troubled succession of 1118 if only by denial that she was her brother's rival. Anna herself confirms her opposition to her brother John when, in speaking of her sources, she swears that she has been kept away from her father's men for *thirty years* since those in power condemned her to obscurity and that many have passed away while others have been prevented from speaking to her by fear (*Alexiad*, XVI.7.6).

Having said that, my intention is not to uphold Anna's image as an ambitious, scheming woman, but rather to simply point out that Anna Komnene, the historian and gifted author, could and most probably did plot to gain her brother's throne. Consequently, I see no need to try and establish that she enjoyed a good relationship with her brother John (chapter 9) when there is ample evidence that points to the contrary and should in any case be irrelevant to the analysis of the *Alexiad* (as should her coup attempts) since the text narrates the reign of her father Alexios and not that of her brother John. Beyond this problematic issue, Neville's important

chapter on court rhetoric (7) allows us to see and understand Anna as 'a loving mother, devoted wife, but overwhelmingly as a remarkable intellectual' (p. 114). Neville demonstrates that Anna was primarily known in her own time for her philosophical endeavors and her patronage of learning and that her esteemed reputation as such survived into the following generations and well beyond. Finally, Neville also conducts an in-depth analysis of George Tornikes' portrait of Anna in his funeral oration –a source of the highest importance– and shows how Anna took advantage of her residence in a monastery to cultivate her interests and activities (chapter 8). These two chapters offer important new insights into Anna's life and work. It is precisely through such insights and the novel gendered reading of the *Alexiad* put forward by Neville that Anna Komnene, the gifted historian and remarkable woman, shines through.

Alicia Simpson
Athens

A. Cuomo – E. Trapp (eds.), *Toward a Historical Sociolinguistic Poetics of Medieval Greek* [BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization 12), Turnhout 2017, pp. VIII+233, 11 b/w ill. ISBN 978-2-503-57713-5

The collective volume under review contains the proceedings of two workshops that took place in Vienna, on June 2013 and September 2014. It is the first work aiming at analyzing linguistic phenomena in Byzantine texts as products of a specific historical period and a particular society.

Introducing us to this brand-new perspective of Byzantine studies, A. Massimo Cuomo (Historical Sociolinguistics – Pragmatics and Semiotics, and the study of Medieval Greek Literature, pp. 1-33) declares that he is aware of the standardized way Byzantine scholars used the Atticized Greek language (a *sui generis* sociolect, according to Cuomo). Nevertheless, he claims that several data such as interlinear notes in the manuscripts can help us recreate the medieval speaker's insight into their own language (the so-called "Koine"). Moreover, Byzantine texts should – according to him– be re-evaluated and analyzed within their social framework, e.g. as a useful implement which reveals the culture of the writer and the way he communicates with other people, by sharing the same cultural references.

Klaas Bentein in his essay "Towards a Socio-historical analysis of ancient Greek? Some problems and prospects" (pp. 35-44), presents Roman and Byzantine papyri, analyzed with the "Systemic Functional Framework", an approach that focuses on the agentive role of the text, on writer's social status and on "social distance" between the writer and his readers.

Stefano Valente's essay "Old and new Lexica in Palaeologan Byzantium" (pp. 45-56) introduces us several lexica of the Palaeologan period, used for educational purposes. He emphasizes on Thomas Magistros' lexicon, as well as on a lexicographical work, falsely attributed to Zonaras. The large circulation of these Lexica proves the need of speaking and writing fluently the fictive Attic sociolect.

Daniele Bianconi's text, entitled "La lettura dei testi antichi tra didattica ed erudizione: qualche esempio d'età palaeologa" (pp. 57-83) initially focuses on a Planudean autograph, which proves that Planudes was teaching Aristoteles' Logic. Bianconi hereupon examines one of Gregoras' most well-known letters addressed to his friend and student Pepagomenos [P. L. Leone (ed.), *Nicephori Gregorae Epistulae*, v. II, Matino 1982, ep. 4]. Examining several autograph scholia written by Gregoras in his letter, Bianconi reveals the didactic purpose of the text.

Inmaculada Pérez-Martin in her study "Aristides' *Panathenaikos* as a Byzantine schoolbook: Nikephoros Gregoras' Notes on Ms. Escorial Φ.I.18" (pp. 86-107) examines thoroughly Gregoras' autograph notes in ms. *Escorial Φ.I.18*, coming up to the conclusion that these scholia were part of a schoolbook for Gregoras' own school in Chora monastery.

In his essay "Georgios Akropolitis: Theory and Practice in the Language of Later Byzantine Historiography" (pp. 109-118), Geoffrey Horrocks traces elements of the vernacular language in Georgios Akropolitis' historical work, proving that spoken medieval Greek has influenced even the most carefully written samples of Palaeologan writings.

Ioannis Telelis' paper "Τεχνικὸς διδάσκαλος: Georgios Pachymeres as Paraphrast of Aristotelian Meteorology" (pp. 119-142) thoroughly explores the method Pachymeres used in order to explain Aristoteles' *Meteorologica* in his compendium-like synopsis named *Philosophia.* By citing excerpts from both Aristoteles and Pachymeres, Telelis concludes that Pachymeres' paraphrase occasionally deviates from the Aristotelian source-text, to facilitate comprehension, thus being possibly used as a tool for young students.

Divna Manolova's "The student becomes the teacher: Nikephoros Gregoras' Hortatory Letter concerning Astronomy" (pp. 143-160) sheds light on the way Gregoras managed to become an expert in mathematical Astronomy, continuing Metochites' efforts and then handing over his knowledge to his own students, especially Isaac Argyros. Manolova cites numerous extracts from Gregoras' Letters, as well as from "Florentios", in order to prove that the student (Gregoras) became a teacher specialized in astronomical knowledge. Among these extracts the most noteworthy is the "Hortatory Letter concerning Astronomy".

Finally, Paolo Odorico, in his study "Identité et craintes. Théodore Pédiasimos á Serrès au XIVe siècle" (pp. 161-174) analyzes an interesting theological text of Pediasimos, emphasizing on the political role of his ecclesiastic speech, written for the celebration of St Theodore Stratelates. Odorico traces an early use of the word

γένος (attributed to people sharing Greek language and the Byzantine culture) in Pediasimos' speech and points out the necessity of the word in a period when the city of Serres was under Serbian control.

The volume ends with the abstracts of the papers, written in English (pp. 175-180), the bibliography (pp. 181-219), a general index (pp. 221-229) and an index of manuscripts (pp. 230-233).

This collective volume makes a considerable attempt to insert modern sociolinguistic theories in byzantine texts. Of great significance is the fact that several byzantine manuscripts are re-examined as schoolbooks (see above, Telelis', Bianconi's and Perez-Martin's papers, as well as Cuomo's introduction). There are, however some omissions or misunderstandings in several papers. For example Valente's essay lacks an important lexicon of the Palaeologan period, written by Nikephoros Gregoras and preserved in several manuscripts usually under the title *Ἐκ τῶν τεχνολογιῶν τοῦ Γρηγορᾶ*[1]. Finally, Bianconi's work on Gregoras' Letter to Pepagomenos is deficient in the "realia" this letter offers us; specifically the repeated words *ἀκαιρία* and *ἀωρία* lead us to the conclusion that the epistle was written between 1351 and 1354[2]. It is the period of Gregoras' imprisonment in Chora monastery. Thus, he could not have possibly taught at that time in the private school he founded there around 1325.

To sum up, we think that this book is a valuable contribution to the knowledge of Palaeologan literature and to the manifestation of the special interest Byzantine scholars showed towards linguistic matters.

Anna Sklaveniti
Institute of Historical Research/NHRF

---

1. S. Lindstam was the first who attributed this work to Gregoras, in his review to R. Guilland' s books, *Essai sur Nicéphore Grégoras,* Paris 1926 and *Correspondance de Nicéphore Grégoras,* Paris 1927, see *BZ* 29 (1929), 304-309. Of course one cannot easily understand that it is a lexicographic work, since its first part is a theoretical essay on both grammatical and linguistic changes.

2. Gregoras complains both of his illness and his misfortune; he even claims he prefers death to this sort of life, see *Nicephori Gregorae Epistulae* [ed. cit. supra], ep. 4, 46-59: *Εἰς γὰρ τοῦτο τύχης ἐλήλαται τὰ ἡμέτερα, ὡς δυοῖν ἐπηρτημένων εἰς αἵρεσιν, πότερον ζῶντας περιστοιχίζεσθαι ταῖς ἐνούσαις νόσοις καὶ κηρσίν, ἢ τῆς ἐνταῦθα τοῦ βίου λήξεως ἀποικίαν ποιεῖσθαι ταχεῖαν, θᾶττον ἂν ὡς διχόθεν ἀναγκαιότερον ἑλοίμεθα θάτερον, λέγω δὴ τὸ τῆς ἀποικίας τὸ κουφότερον· θνήσκειν γὰρ ἀνάγκη, πάσχειν δ'οὐκ ἀνάγκη*...On the dating see A. Σκλαβενιτη, *Συμβολή στη μελέτη των επιστολών του Νικηφόρου Γρηγορά*, διδακτορική διατριβή, Ιωάννινα 2014, 55-56 [=phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/38832].

David Rollason, *The Power of Place, Rulers and their Palaces, landscapes, cities, and holy places*, Princeton – Oxford: Princeton University Press 2016, pp. 488. ISBN 9780691167626

Το ειδικό αντικείμενο του έργου του David Rollason, *Η εξουσία του τόπου. Ηγεμόνες και ανάκτορα, τοπία, πόλεις, και ιεροί τόποι*, είναι η διαδικασία άσκησης εξουσίας μέσω και δι' ενός ειδικά και με πρόθεση σχεδιασμένου και διαμορφωμένου χώρου. Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός, η τεχνοτροπία και η αισθητική ενός χώρου επιτρέπουν και υποβοηθούν την ανάπτυξη, μέσα σ' αυτόν, πολιτικών σχέσεων εξουσίας ενός ιδιαίτερου τύπου: συγκεκριμένα, πρόκειται για σχέσεις που οικοδομούνται σε ένα «εντοπισμένο» διαπροσωπικό επίπεδο, προκύπτουν δηλαδή μέσω της αλληλεπίδρασης προσώπων που βιώνουν μια «διά των σωμάτων» εμπειρία του χώρου όπου ασκείται η εξουσία αυτή.

Ο Rollason προσεγγίζει το θέμα αυτό μέσω μιας συνδυαστικής μεθοδολογίας που αναφέρεται στις ιστορικές σπουδές (ιστορία της τέχνης, ιστορία και αρχαιολογία), όπως εξηγεί στο πρώτο του, εισαγωγικό, κεφάλαιο. Επιδίδεται σε λεπτομερή μελέτη της αρχιτεκτονικής ιστορικών κτηρίων και οικιστικών θέσεων, όπου διέμεναν και κυβερνούσαν Ρωμαίοι, Βυζαντινοί, Γότθοι, Φράγκοι, Άραβες, Αγγλοσάξωνες, και Δανοί ηγεμόνες, κατά την ύστερη αρχαιότητα και τον μεσαίωνα, με βάση τα αρχαιολογικά κατάλοιπα και τα ιστοριογραφικά και λογοτεχνικά κείμενα της εποχής. Στόχος του συγγραφέα είναι να καταδείξει την άμεση σύνδεση ανάμεσα στην διαρρύθμιση και τον τρόπο κατασκευής χώρων που σχετίζονται με την άσκηση εξουσίας, από τη μια πλευρά, και την επιβολή ιδεολογικής, προσωπικής και γραφειοκρατικής εξουσίας, από την άλλη. Ένα σχετικό λογοπαίγνιο διατρέχει όλη την έκταση του τόμου, από τον τίτλο έως και τα συμπεράσματα: πρόκειται για την εναλλαγή ανάμεσα στις δύο έννοιες της αγγλικής λέξης *power*: (α) ισχύς, δύναμη, και (β) εξουσία. Το παιχνίδι με τις δύο αυτές έννοιες είναι ιδιαίτερα εμφανές στους τίτλους των κεφαλαίων και

υποκεφαλαίων, όπου η θέση της λέξης *power* αλλάζει υποδηλώνοντας εμμέσως τον τρόπο με τον οποίο η εξουσία προκύπτει ή επιβάλλεται στην συγκεκριμένη κατηγορία χώρων. Η συζήτηση βασίζεται στην εξέταση γνωστών μνημείων στον Δυτικοευρωπαϊκό χώρο (σημερινή Μεγάλη Βρετανία, Κροατία, Ισπανία, Γαλλία, Γερμανία, Τσεχία, Ιταλία, Δανία) και στην Κωνσταντινούπολη, τα οποία χρονολογούνται κυρίως μεταξύ του 4ου και του 16ου αιώνα μ.Χ. Η ανάλυση διαρθρώνεται γύρω από διακριτές κατηγορίες και υποκατηγορίες χώρων (ανάκτορα, κήπους, πάρκα, δάση, πόλεις, ιερούς τόπους, τόπους στέψης και ταφικούς τόπους), οι οποίες φαίνεται να έχουν υπαγορεύσει και την επιλογή του υλικού: στο εισαγωγικό του, πρώτο, κεφάλαιο ο συγγραφέας εξηγεί την επιλεκτική του μεθοδολογία και ομολογεί την προσωπική του έλλειψη ενδιαφέροντος για εξάντληση των διαθέσιμων πληροφοριών. Η ερμηνεία του Rollason εγγράφεται ουσιαστικά σε ένα θετικιστικό θεωρητικό πλαίσιο, προσφέρει ωστόσο μια διαχρονική προσέγγιση καθώς και μεγάλα αλλά διστακτικά (δηλαδή ανολοκλήρωτα) «ανοίγματα» προς τις ιστοριογραφικές κατευθύνσεις της Ιστορίας της Μακράς Διάρκειας.

Το περιεχόμενο του τόμου διαρθρώνεται σε δώδεκα κεφάλαια κειμένου (σσ. 1-390) εκ των οποίων το πρώτο είναι εισαγωγικό, μια σύνοψη της διαθέσιμης τεκμηρίωσης αρχαιολογικών χώρων που αναφέρονται στο κείμενο (σσ. 391-416), έναν βιβλιογραφικό κατάλογο (σσ. 417-450) και ένα εύχρηστο ευρετήριο όρων και ονομάτων (σσ. 451-458). Το κείμενο συνοδεύεται από άφθονο εποπτικό υλικό.

Η πρώτη κατηγορία χώρων που εξετάζει ο Rollason είναι οι χώροι εξουσίας, τους οποίους ονομάζει «ανάκτορα» (Palaces) και με αυτούς ασχολείται στο πρώτο μέρος του βιβλίου (κεφάλαια 2–3). Το δεύτερο κεφάλαιο του βιβλίου τιτλοφορείται «Η δύναμη του σχεδιασμού» (The Power of Design). Διαμέσου μιας προσεκτικής επιλογής των παραδειγμάτων ο συγγραφέας προσφέρει μια «περιήγηση» στα μνημεία, η οποία επιτρέπει την κατανόηση της διαφοροποιημένης και ιδιαίτερης λειτουργίας των επιμέρους χώρων και αρχιτεκτονικών στοιχείων έτσι ώστε να μεταδίδουν μηνύματα εξουσίας μεγάλου εύρους και εμβέλειας. Η περιήγηση ξεκινά από τον εξωτερικό χώρο των ανακτόρων (προστώα, περίστυλες αυλές, υπερώα, στοές, κλίμακες, προσόψεις και εισόδους) και ολοκληρώνεται στον εσωτερικό τους χώρο (βεστιάρια, αίθουσες υποδοχής, ιδιωτικούς χώρους διαμονής, γραφεία, θησαυροφυλάκια, πύργους, και προσκτίσματα όπως παρεκκλήσια και νομισματοκοπεία). Ο Rollason συστηματοποιεί αυτό το υλικό σε επτά υποκατηγορίες (1. Είσοδοι και προσόψεις εισόδων, 2. Κλίμακες,

3. Αυλές και υπερώα, 4. Τρικλίνια και αίθουσες, 5. Βασιλικές και αίθουσες, 6. Ιδιωτικά δωμάτια και διαμερίσματα, 7. Γραφειοκρατικοί χώροι: γραφεία και θησαυροφυλάκια). Οφείλουμε να επισημάνουμε ότι η επανάληψη του όρου «αίθουσα» σε δύο υπότιτλους/υποκατηγορίες (4 και 5) είναι ανεξήγητη. Προξενεί σύγχυση στον αναγνώστη, αφού ο συγγραφέας συζητά εντελώς διαφορετικά αρχιτεκτονικά σχέδια μεγάλων χώρων (τρικλινίων στο τέταρτο υποκεφάλαιο έναντι βασιλικών στο πέμπτο).

Το τρίτο κεφάλαιο έχει τίτλο «Η δύναμη του αρχιτεκτονικού ύφους και της διακόσμησης» (The Power of Architectural Style and Decoration). Ο συγγραφέας προτείνει πέντε αισθητηριακές στρατηγικές για την μετάδοση μηνυμάτων εξουσίας μέσω της αισθητικής διαμόρφωσης των χώρων άσκησης εξουσίας στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο. Αυτές οι στρατηγικές είναι η μεγαλοπρέπεια, η απομίμηση τεχνοτροπιών, η εικονογραφία, καθώς και η χρήση «ουράνιων» θόλων και «ιερής γεωμετρίας». Ο ρόλος της καθεμιάς στρατηγικής διερευνάται με βάση, πρώτον, την ιστορική ανάλυση γραπτών πηγών, και, δεύτερον, την συγκριτική μελέτη υλικών (αρχιτεκτονικών και επιγραφικών) καταλοίπων. Όπως παραδέχεται ο Rollason στα συμπεράσματά του, το μεγαλύτερο μέρος του κεφαλαίου αυτού είναι υποθετικό. Πέρα από τις αναφορές στα κείμενα για την μεγαλοπρέπεια ως ένα σημαντικό χαρακτηριστικό στοιχείο των ανακτόρων, διαμέσου του οποίου οι ηγεμόνες μετέδιδαν μηνύματα εξουσίας, οι υπόλοιπες αισθητηριακές στρατηγικές περισσότερο είναι αντικείμενο εικασίας, και δεν αποδεικνύονται από την εξέταση του αρχιτεκτονικού ύφους και της διακόσμησης των ανακτόρων με βάση τα αρχαιολογικά και επιγραφικά τους κατάλοιπα. Προς επίλυση του προβλήματος ο συγγραφέας προτείνει μια συνέχιση της έρευνας προς την κατεύθυνση της μεταγενέστερης ευρωπαϊκής αρχιτεκτονικής των παλατιών του 18ου αιώνα, εκείνη όμως αναφέρεται σε ένα διαφορετικό ιστορικό πλαίσιο.

Η δεύτερη κατηγορία χώρων εξουσίας που διακρίνει ο συγγραφέας είναι τα τοπία (landscapes) που περιβάλλουν τα ανάκτορα, και αυτά πραγματεύεται το δεύτερο μέρος του βιβλίου (κεφάλαια 4-5). Ο Rollason διακρίνει τα τοπία αυτά σε τρείς υποκατηγορίες ανάλογα με το μέγεθος και την εγγύτητά τους στα ανάκτορα: μικρά τοπία (κήπους), μεσαία (πάρκα που περικλείονται από φράκτες ή μαντρότοιχους), και το δάσος που ενίοτε εκτείνεται σε μεγάλη απόσταση έξω από τα ανάκτορα. Δεν είναι κατανοητό γιατί ο συγγραφέας προβαίνει σε αυτή την κατηγοριοποίηση των χώρων που περιβάλλουν τα ανάκτορα. Όπως εξηγεί και ο ίδιος στις σελίδες 99-101, η κατηγοριοποίηση αυτή ενίοτε καθίσταται προβληματική και δεν πρέπει να θεωρείται δεσμευτική· φαίνεται λοιπόν ότι έχει

προκύψει ως ακαδημαϊκή συνήθεια στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης ερευνητικής μεθοδολογίας παρά ως συνέπεια της ανάγκης να εκφραστεί μια εσωτερική σχέση ανάμεσα στους υπό συζήτηση χώρους. Το βασικό ερώτημα του συγγραφέα αφορά το πώς αυτά τα τοπία μετασχηματίζονταν τεχνητά έτσι ώστε να μεταδίδουν κι αυτά μηνύματα εξουσίας, όπως ακριβώς και οι χώροι εξουσίας (ανάκτορα) που περιλάμβαναν.

Το τέταρτο κεφάλαιο του βιβλίου, με τίτλο «Κήποι, πάρκα, και εξουσία» (Gardens, Parks, and Power) αφορά τους κήπους και τα πάρκα και εξετάζει αισθητικές, θρησκευτικές και πολιτισμικές απόψεις του αρχιτεκτονικού σχεδιασμού τους, πάντα σε σχέση με την μετάδοση μηνυμάτων εξουσίας. Συζητείται, καταρχήν, η οργάνωση του χώρου σε διαφορετικές πτέρυγες, με ενδιάμεσα μονοπάτια περιπάτου και παρτέρια για την φύτευση δέντρων, λουλουδιών, λαχανικών και βοτάνων. Δεύτερο θέμα είναι η παρουσία και χρήση του νερού, υπό τη μορφή μικρών λιμνών ή κρηνών, σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο. Άλλα θέματα είναι η ένταξη των χώρων για τα οικόσιτα ζώα, η θέα από και προς το ανάκτορο, η συγχώνευση χώρων –εσωτερικών και εξωτερικών ή ιδιωτικών και δημόσιων–, και η χρήση των κήπων ως εναλλακτικών χώρων άσκησης εξουσίας. Ένα εκτενές τελικό υποκεφάλαιο ασχολείται με τον θρησκευτικό, πολιτισμικό και πολιτικό συμβολισμό των τοπίων αυτών σε σχέση με την λειτουργία τους ως χώρων αναπαραγωγής σχέσεων εξουσίας. Η λειτουργία των χώρων αυτών αναφερόταν σε συλλογικά φαντασιακά που προέβαλαν την ιπποσύνη, τα ειδύλλια, και την αγάπη, και αποσκοπούσε στην μετάδοση των ίδιων με τα ανάκτορα μηνυμάτων ιδεολογικής, προσωπικής και γραφειοκρατικής εξουσίας μέσω παρόμοιων σχεδιαστικών εργαλείων.

Το πέμπτο κεφάλαιο, με τίτλο «Η εξουσία/δύναμη των δασών και το κυνήγι» (The Power of Forests and the Hunt), εξετάζει πρακτικές λειτουργίες των δασών, που σχετίζονται με την μετάδοση μηνυμάτων εξουσίας, και ειδικά με την πρακτική του κυνηγιού. Ένα πρώτο πρόβλημα εδώ, όπως παραδέχεται ο συγγραφέας, είναι η δυσκολία του τοπικού και χρονικού προσδιορισμού του δάσους στην συγκεκριμένη συνάφεια, δηλαδή ως τοπίου που περιβάλλει (και αναφέρεται σε) έναν χώρο άσκησης εξουσίας. Ο Rollason υποστηρίζει ότι τα δάση προσφέρονταν διαχρονικά για την μετάδοση μηνυμάτων γραφειοκρατικής εξουσίας. Αντίθετα, η κοινωνική και πολιτισμική πρακτική του κυνηγιού μέσα στα δάση συνδεόταν στενά με την ηγεσία και αποσκοπούσε στην μετάδοση μηνυμάτων ιδεολογικής και προσωπικής εξουσίας. Η μετάδοση αυτή πραγματοποιούνταν μέσω της προβολής της ηγετικής προσωπικότητας και

μέσω των δυνατοτήτων, που προσέφερε το κυνήγι στο δάσος, για πρόσληψη της κοινωνικής ιεραρχίας και των ιδεολογικών κατασκευών της «εθνικότητας» (εκτός εισαγωγικών στο πρωτότυπο).

Το τρίτο μέρος του τόμου (κεφάλαια 6-7) ασχολείται με την άσκηση εξουσίας στις πόλεις (Cities). Το έκτο κεφάλαιο έχει τίτλο «Πόλεις, σχεδιασμός, και εξουσία» (Cities, Planning, and Power) και πραγματεύεται θέματα όπως η ρυμοτομία, ο πολεοδομικός σχεδιασμός, και η ειδική θέση των κτηρίων άσκησης εξουσίας σε σχέση με τα υπόλοιπα κτήρια σε πρακτικό και συμβολικό επίπεδο. Ο Rollason εντοπίζει εδώ δύο βασικά εργαλεία για την μετάδοση μηνυμάτων εξουσίας: την τάξη στην ρυμοτομία και τις αναλογίες ύψους των κτηρίων. Τα δύο αυτά εργαλεία διαμόρφωναν μια ιεραρχική αστική χωρική δομή –που αντικατόπτριζε την αντίστοιχη κοινωνική δομή– στην κορυφή της οποίας αναδεικνυόταν ο χώρος άσκησης εξουσίας, δηλαδή το ανάκτορο. Μηνύματα, όμως, ιδεολογικής εξουσίας μεταδίδονταν μέσω της πόλης και σε ένα συμβολικό επίπεδο. Καταρχάς, το ανάκτορο βρισκόταν στο ανώτατο υψομετρικά σημείο και κυριαρχούσε στην πόλη ακριβώς επειδή, σε ιδεολογικό επίπεδο, ο ηγεμόνας ήταν η κορυφή του πολιτικού σώματος. Επίσης, η γεωμετρική τάξη στην ρυμοτομία συμβόλιζε την κοσμική αρμονία, την πολιτική τάξη και ευνομία, και επομένως την επιτυχή και αποτελεσματική ηγεσία και άρα την νομιμότητα του ηγεμόνα. Τέλος, ορισμένοι ηγεμόνες εμφανίζονται ως ιδρυτές πόλεων ειδικά κατά την ύστερη αρχαιότητα: ο Rollason παραθέτει χαρακτηριστικά παραδείγματα εκτεταμένων και συνεχών ηγετικών παρεμβάσεων στην ανάπτυξη των πόλεων του ρωμαϊκού, ισλαμικού και δυτικοευρωπαϊκού κόσμου. Από το θέμα αυτό ο συγγραφέας περνά βεβαίως στο σημαντικό ζήτημα των πρωτευουσών, όπου η ηγετική παρεμβατική δραστηριότητα είναι πολύ πιο εμφανής διαχρονικά. Διαχρονικό και κύριο εργαλείο για την οικοδόμηση σχέσεων εξουσίας, στην περίπτωση αυτή, είναι η οχύρωση, όπως δείχνει μια σειρά παραδειγμάτων από δυτικοευρωπαϊκές πρωτεύουσες. Το κεφάλαιο ολοκληρώνεται με την σημαντική αναφορά στην αλληγορική ιδεολογική σχέση μεταξύ πόλης και ανακτόρου: από την μια, τα ανάκτορα κατασκευάζονται ως μικρογραφίες πόλεων και, από την άλλη, τμήματα των πόλεων διαμορφώνονται έτσι ώστε να αποτελούν προεκτάσεις των ανακτόρων.

Στο έβδομο κεφάλαιο, με τίτλο «Θρίαμβοι και τελετουργικές αφίξεις: η πόλη ως θεατρικό σκηνικό» (Triumphs and Entries: The City as Stage Set), ο Rollason δίνει την αρμόζουσα έκταση στην πραγμάτευση του θέματος της λειτουργίας και επιτέλεσης του αστικού χώρου από τις ιστορικές κοινωνίες που μελετά. Όπως

υποστηρίζει, η πόλη αναπτυσσόταν ως σκηνικό για τελετουργικές πράξεις των ηγεμόνων, οι οποίες αποσκοπούσαν στην μετάδοση μηνυμάτων γραφειοκρατικής, ιδεολογικής και προσωπικής εξουσίας στους πολίτες μέσω της πραγματοποίησης τελετουργικών εκδηλώσεων όπως ήταν π.χ. ο θρίαμβος, η τελετουργική άφιξη (adventus), η πομπή και η λιτανεία. Ο συγγραφέας αναλύει την ανάπτυξη και εξέλιξη αυτών των τελετουργικών πρακτικών και την θεατρικότητά τους· επίσης συζητά τον ειδικό ρόλο των οχυρωματικών πυλών και την κεντρική σημασία του οδικού δικτύου και των θριαμβευτικών τόξων μέσα στο πλαίσιο της διαδικασίας επιτέλεσης των αστικών τοπίων ως θεατρικών σκηνικών. Στο κεφάλαιο αυτό ο Rollason συνδέει έξυπνα τα στοιχεία της τελετουργίας και της «επιτελεστικότητας» με εκείνο της θεατρικότητας προκειμένου να προσφέρει στον αναγνώστη μια οπτικοποίηση ενός βιούμενου χώρου ο οποίος μετατρέπεται κατά βούληση από έναν ηγέτη (ωσάν από σκηνοθέτη) σε εργαλείο μετάδοσης μηνυμάτων.

Το τέταρτο μέρος του τόμου (κεφάλαια 8-9) πραγματεύεται τους ιερούς τόπους (Holy Places) ως χώρους εξουσίας. Το όγδοο κεφάλαιο, με τίτλο «Εξουσία, τόποι και ιερά λείψανα» (Power, Places, and Relics), ασχολείται με την έκθεση λειψάνων αγίων ή του Ιησού Χριστού σε θρησκευτικά κτήρια με πρωτοβουλία των ηγεμόνων και με στόχο την μετάδοση μηνυμάτων εξουσίας. Συζητά ιδιαιτέρως την εισαγωγή ιερών λειψάνων στις πόλεις, η οποία γίνεται με τελετουργικό τρόπο που προσομοιάζει με τις θριαμβευτικές αφίξεις των ίδιων των ηγεμόνων. Ο συγγραφέας δείχνει πώς τα λείψανα αυτά καθιστούν την πόλη ιερό χώρο μέσω της προστασίας που της παρέχουν· αυτή η αόρατη ασπίδα, είναι ακόμη εντονότερη στις περιπτώσεις των πρωτευουσών, όπου οι ηγεμόνες συγκέντρωναν ιερά λείψανα μαζικά, ως σύμβολα πολιτικής σταθερότητας και αμυντικής ισχύος. Ειδικά τα λείψανα από το σώμα του Ιησού προσέδιδαν επιπλέον στους ηγεμόνες άμεση σύνδεση με την θεϊκή εξουσία στα μάτια των υπηκόων τους. Το ένατο κεφάλαιο, με τίτλο «Εκκλησίες, τεμένη, και εξουσία» (Churches, Mosques, and Power), πραγματεύεται τους τρόπους με τους οποίους οι ηγεμόνες μετασχημάτιζαν θρησκευτικούς χώρους που είχαν υπό την δικαιοδοσία τους, έτσι ώστε αυτοί οι χώροι να υπηρετούν καλύτερα τις ανάγκες τους. Το κεφάλαιο αυτό αποτελείται από επτά περιπτωσιακές μελέτες σημαντικών μνημείων: του Ανακτορικού Παρεκκλησίου στο Άαχεν, του Παλατινού Παρεκκλησίου στο Παλέρμο, του Ιερού Παρεκκλησίου στο Παρίσι, της Αγίας Σοφίας στην Κωνσταντινούπολη, του Καθεδρικού Ναού του Αγίου Βίτου στην Πράγα, του Αββαείου του Γουέστμινστερ στην Αγγλία, του Καθεδρικού Ναού του Μονρεάλε στη Σικελία, και του Μεγάλου Τεμένους στην Κόρδοβα.

Και τα δύο κεφάλαια του τέταρτου μέρους του βιβλίου επικεντρώνονται σε χριστιανικούς ιερούς τόπους (με μια μοναδική εξαίρεση μουσουλμανικού), επειδή, όπως γράφει ο Rollason, οι τόποι αυτοί προσφέρονται ως σύνολο για μελέτη· ωστόσο, έτσι ο συγγραφέας χάνει μια ευκαιρία για συγκριτική μελέτη ιερών τόπων διαφορετικών θρησκευμάτων. Ειδικά τα παραδείγματα του ένατου κεφαλαίου έχουν, με την εξαίρεση του Μεγάλου Τεμένους στην Κόρδοβα, περιορισμένη γεωγραφική εξάπλωση και πολιτισμική αναφορά και, επιπλέον, ο συγγραφέας δεν τα μελετά συγκριτικά μεταξύ τους.

Το πέμπτο και τελευταίο μέρος του τόμου (κεφάλαια 10-12) τιτλοφορείται «Τόποι εγκαινίων και τόποι ταφής» (Inauguration Places and Burial Places) και πραγματεύεται δύο κατηγορίες χώρων όπου επιτελούνται ιεροτελεστίες μετάβασης των ηγεμόνων και ειδικά τελετουργίες που σχετίζονται με την αρχή και το τέλος της εξουσίας τους. Το δέκατο κεφάλαιο, με τίτλο «Η στέψη των ηγεμόνων: τόποι και τελετουργίες» (The Inauguration of Rulers: Places and Rituals), ασχολείται με την είσοδο των ηγεμόνων στην εξουσία καθώς και με τα μηνύματα που μεταδίδονται μέσω του χώρου κατά τις τελετές στέψης τους. Ο συγγραφέας εξετάζει τις ρωμαϊκές και βυζαντινές τελετές ξεχωριστά από τις δυτικοευρωπαϊκές μεσαιωνικές και παραθέτει περιπτωσιακές μελέτες χώρων στέψης. Η ανάλυση του ανακτορικού παρεκκλησίου στο Άαχεν της Γερμανίας ακολουθείται από αυτήν του Αββαείου του Γουέστμινστερ στην Αγγλία, του Καθεδρικού ναού της Ρενς στη Γαλλία, και ολοκληρώνεται με το πολύ ενδιαφέρον παράδειγμα συμβολικού τόπου, του Λόφου Τάρα κοντά στο Δουβλίνο της Ιρλανδίας. Η συζήτηση για τους «λίθους στέψης» είναι ενδιαφέρουσα αλλά αποσπασματική: ανήκει μάλλον σε μιαν άλλη, ευρύτερη μελέτη για την σχέση μεταξύ εξουσίας και λίθινων συμβόλων, όπως αυτή διαφαίνεται στον υλικό πολιτισμό της ύστερης αρχαιότητας και του μεσαίωνα.

Το ενδέκατο κεφάλαιο, με τίτλο «Θάνατος και εξουσία: οι τόποι ενταφιασμού των ηγεμόνων» (Death and Power: The Burial Places of Rulers), πραγματεύεται τους μεταβατικούς χώρους εξόδου των ηγεμόνων από την εξουσία. Εξετάζει την φυσική θέση, τον αρχιτεκτονικό σχεδιασμό και την διακόσμηση των ταφικών τύμβων σε σχέση με τα μηνύματα κοσμικής και θεϊκής εξουσίας που φαίνεται να μεταδίδουν. Η χωρική διάρθρωση των νεκροπόλεων συζητείται ξεχωριστά σε σχέση, πρώτον, με τα ξεκάθαρα πολιτικά μηνύματα που αυτή μετέδιδε και, δεύτερον, με τον συνδεόμενο με αυτήν ρόλο των προστατών αγίων. Το σώμα ως χώρος συζητείται σε δύο υποκεφάλαια που αφορούν την κατάτμηση του σώματος και την σχέση του ηγεμόνα με το σώμα του. Οι τάφοι

των ηγεμόνων αποτελούν την τελευταία κατηγορία χώρων που εξετάζεται: ο συγγραφέας συζητά τους τρόπους με τους οποίους η κατασκευή και η μορφή τους (ως σαρκοφάγων που περιβάλλονται από κιβώρια και ποικίλο γλυπτό διάκοσμο) τους επιτρέπει να χρησιμεύουν ως εργαλεία της ηγεμονικής εξουσίας στο πολιτικό και ιδεολογικό επίπεδο.

Το συμπερασματικό, δωδέκατο, κεφάλαιο δεν δικαιώνει την προσπάθεια του Rollason στα προηγούμενα ένδεκα. Τα τελικά συμπεράσματα, παρότι αφορούν μια συστηματική και πολύπλευρη ανάλυση 386 σελίδων κειμένου, είναι λακωνικά (μόλις τρεισήμισι σελίδες, 387-390). Περιορίζονται σε μιαν εξαιρετικά συνοπτική συγκριτική μελέτη της μετάδοσης μηνυμάτων μέσω του χώρου στις οκτώ διαφορετικές κατηγορίες τόπων που εξετάστηκαν (ανάκτορα, κήπους, πάρκα, δάση, πόλεις, ιερούς τόπους, τόπους στέψης και ταφικούς τόπους). Ο συγγραφέας αποδίδει αυτή την αδυναμία εξαγωγής συμπερασμάτων στην επιλεκτική του προσέγγιση (σ. 389). Θεωρώ ότι, αντιθέτως, αυτή η αδυναμία οφείλεται στην ένδεια θεωρητικών ερμηνευτικών εργαλείων για την προσέγγιση του συγκεκριμένου αντικειμένου, όπως υποστηρίζω αναλυτικά παρακάτω.

Το εκτενές παράρτημα του τόμου με τίτλο «Έρευνα και αναγνώσματα» (Research and Reading, 26 σελίδες) λειτουργεί ως σύνοψη της διαθέσιμης τεκμηρίωσης αρχαιολογικών χώρων που αναφέρονται στο κείμενο. Χωρίζεται σε θεματικές ενότητες (Θέματα και ζητήματα, Τοποθεσίες και μνημεία) και προσφέρει στους μελλοντικούς ερευνητές μια συστηματοποίηση της παρούσας κατάστασης της έρευνας για κάθε αντικείμενο, μνημείο ή αρχαιολογικό χώρο. Ο συγγραφέας έχει δώσει ιδιαίτερη βαρύτητα σε αυτό το τμήμα του βιβλίου και αναφέρεται συγκεκριμένα και διεξοδικά στις προβλεπόμενες χρήσεις του στο πρώτο κεφάλαιο. Η συνολική προσπάθεια του συγγραφέα τεκμηριώνεται βιβλιογραφικά μέσω μιας εκτενέστατης σειράς τίτλων, η οποία καλύπτει 35 σελίδες.

Συμπερασματικά, ο Rollason προσφέρει ένα εκτενές και άρτια οργανωμένο έργο σε μια ιδιαίτερα προσεγμένη και εύχρηστη έκδοση, με σκληρό εξώφυλλο και με καλής ποιότητας αναπαραγωγή άφθονου ασπρόμαυρου και έγχρωμου εικονογραφικού υλικού. Οι 488 σελίδες του βιβλίου είναι ισότιμα διανεμημένες έτσι ώστε να παρέχουν μια σειρά από εναλλακτικές δυνατότητες για την προσέγγιση των υπό συζήτηση χώρων: α) θεματικής ανάλυσης, β) γεωγραφικής, πολιτισμικής ή χρονολογικής ανάλυσης, γ) αναδρομής στην πρωτογενή μαρτυρία και θεώρησης του αποδεικτικού υλικού και της δευτερογενούς βιβλιογραφίας. Το έργο αυτό αποτελεί σημαντική συνεισφορά στις σύγχρονες ιστορικές σπουδές

μέσω της συστηματικής και ουσιαστικής πραγμάτευσης ενός σύγχρονου θέματος «αιχμής» στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες. Η ανάλυσή του είναι ενδιαφέρουσα, παρά την έλλειψη θεωρητικής τεκμηρίωσής της.

Συγκεκριμένες ελλείψεις, όπως αυτές που αναφέρονται παρακάτω, αποτελούν ακριβώς τις λίγες αλλά σημαντικές αδυναμίες αυτού του έργου. Καταρχήν, ο συγγραφέας, ενώ συζητά διεξοδικά ένα θεωρητικό θέμα (την άσκηση εξουσίας μέσω και διά του τόπου), δεν φαίνεται να θέλει ή να μπορεί να αποφύγει τις μακρές περιγραφές των υπό συζήτηση χώρων, οι οποίες καταλαμβάνουν το κύριο μέρος του τόμου και καθιστούν την συζήτηση δυσκίνητη. Σημαντικότερη αδυναμία, ωστόσο, είναι η καθολική αγνόηση θεωριών για τον χώρο, τις οποίες προσφέρει η σύγχρονη βιβλιογραφία, παρότι το θέμα του βιβλίου εγγράφεται ακριβώς σε αυτό το θεωρητικό πλαίσιο και ο συγγραφέας του σαφώς «φλερτάρει» περιοδικά με ιδέες που προέρχονται από πολιτισμικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις. Η έλλειψη θεωρητικής βάσης είναι η αιτία για περισσότερες σοβαρές αστοχίες. Μια πρώτη τέτοια αστοχία είναι η διαμόρφωση του τίτλου του βιβλίου ως «Εξουσία του τόπου» την στιγμή που το περιεχόμενό του σαφώς πραγματεύεται το θέμα της άσκησης εξουσίας μέσω και διά του χώρου (και χωρίς ταυτόχρονα να γίνεται λόγος πουθενά για την διάκριση μεταξύ των εννοιών του «τόπου» και του «χώρου», ούτε και για το νόημα του τίτλου). Με βάση το συγκεκριμένο περιεχόμενο του τόμου, λοιπόν, ο τίτλος μπορεί να αποβεί παραπλανητικός για μια μερίδα του αναγνωστικού κοινού (κοινωνικούς επιστήμονες, γεωγράφους και άλλους ειδικούς μελετητές του χώρου). Μια δεύτερη αστοχία είναι η θεώρηση της έννοιας της εξουσίας ως μονομερώς ασκούμενης εκ μέρους ενός ηγεμόνα (και όχι στο πλαίσιο μιας κοινωνικής αλληλεπίδρασης πολιτικών υποκειμένων). Ωστόσο, η άσκηση εξουσίας μέσω και διά του χώρου επιδιώκεται αμοιβαία από όλα τα πολιτικά υποκείμενα –όχι μόνον από τους ηγεμόνες. Αυτό αποτυπώνεται ιδιαίτερα στο αστικό τοπίο όπου τα πρόσωπα που προσλαμβάνουν μηνύματα εξουσίας ανταποκρίνονται σ' αυτά μετασχηματίζοντας με την σειρά τους τους αστικούς κοινωνικούς χώρους όπου εντοπίζεται πολιτική δραστηριότητα.

Καταλήγοντας, η *Εξουσία του Τόπου* είναι ένα χρήσιμο έργο τόσο λόγω των ζητημάτων, που θέτει, όσο και λόγω της συγκέντρωσης και συστηματοποίησης του διαθέσιμου υλικού. Το έργο προσφέρει πολλά στον αναγνώστη, όχι όμως και ένα θεωρητικό εργαλείο για την ιστορική προσέγγιση του συγκεκριμένου ερευνητικού αντικειμένου. Ο συγγραφέας είναι αναλυτικός, επεξηγηματικός και διεξοδικός, αλλά δεν ξεφεύγει από ένα παραδοσιακό

θεωρητικό και μεθοδολογικό πλαίσιο. Έτσι, εμφανίζεται ένα παράδοξο: ενώ είναι προφανές ότι το θέμα του βιβλίου έχει προκύψει μέσα από την έρευνα στο ειδικό πεδίο των σχέσεων χώρου και εξουσίας στις ανθρωπιστικές και κοινωνικές επιστήμες, η ερμηνεία του Rollason δεν αξιοποιεί την διαθέσιμη βιβλιογραφία από την φιλοσοφία, την κοινωνική και πολιτισμική γεωγραφία, την κοινωνική ανθρωπολογία και την ιστορία. Ο συγγραφέας δεν αποτολμά (ή δεν ενδιαφέρεται) να εξηγήσει ακριβώς στους αναγνώστες, πρώτον, τους τρόπους με τους οποίους, κατά την άποψή του, η σωματοποιημένη εμπειρία του χώρου απέληγε στην έκφραση και πρόσληψη των μηνυμάτων ιδεολογικής, προσωπικής και γραφειοκρατικής εξουσίας κατά την ύστερη αρχαιότητα και τον μεσαίωνα, και, δεύτερον, αν (και πώς) αυτοί οι τρόποι διαφέρουν ή όχι από τους σημερινούς. Παρά, λοιπόν, τα εύστοχα και ποικίλα ερωτήματα που θέτει, η παραδοσιακή προσέγγιση δεν επιτρέπει στον συγγραφέα να προχωρήσει σε ένα επόμενο ερμηνευτικό στάδιο σε θεωρητικό επίπεδο. Το βιβλίο παραμένει πολύ χρήσιμο για ιστορικούς της τέχνης, αρχαιολόγους, ιστορικούς καθώς και για ένα ευρύ κοινό με ιστορικά ενδιαφέροντα. Αντίθετα, όμως, ένα εκτενές ερμηνευτικό κεφάλαιο θα ήταν απαραίτητο για τους αναγνώστες με ειδικά ενδιαφέροντα στις (ιστορικές ή μη) σπουδές του χώρου, πολύ περισσότερο σε εκείνους που είναι ενημερωμένοι για την σημερινή επικαιρότητα της ιστορικής διάστασης μέσα στο ειδικό πεδίο των σχέσεων χώρου και εξουσίας. Είναι πραγματικά κρίμα που η ευκαιρία για διάλογο ενός «χωρικά ευαίσθητου» μεσαιωνολόγου-ιστορικού με κοινωνικούς επιστήμονες του χώρου χάνεται λόγω έλλειψης διεπιστημονικής επικοινωνίας. Η περίπτωση της *Εξουσίας του Τόπου* είναι ενδεικτική της ύπαρξης δύο αντίθετων θεωρητικών τάσεων στις ανθρωπιστικές επιστήμες (της παραδοσιακής-εσωστρεφούς έναντι της σύγχρονης-διεπιστημονικής), οι οποίες βαίνουν ολοταχώς αποκλίνουσες και μη (πραγματικά) διαλεγόμενες.

Μυρτω Βεϊκου
Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο της Ουψάλα

M. Hebblewhite, *The Emperor and the Army in the Later Roman Empire, AD 235-395*, London-New York 2017, pp. 240. ISBN 978-1-4724-5759-2

The rise of the soldier-emperor stands as a central feature of the Roman Empire in the years from 235 to 395. During this turbulent and transformative era, the army often made or unmade emperors. In this learned, clearly written, and visually pleasing monograph, Mark Hebblewhite (henceforth MH) explores the fraught relationship between the emperor and the soldiers he led.

The author divides the book into six concise thematic chapters that address various aspects of the emperor/army relationship. A brief introduction and a short conclusion frame these chapters. This thematic approach leads to some overlap and repetition of themes and events across the chapters. More positively, the book has many clear and useful images of imperial coinage that allows the reader to follow closely the reasoning behind MH's main lines of argument. Moreover, as far as I could discern, the monograph was largely free of factual and typographical errors.

The Introduction sets up the temporal and methodological parameters for the study. MH posits that his book offers a unique perspective on what he describes as the 'loyalty bond between the emperor and army' (p. 4), in the key years from 235 to 395[1]. By examining the symbiotic yet ofttimes troubled nature of the relationship between the ruler and his army, he contends that one can glean the shifting 'nature of emperorship' at a time when the military became 'the key interest group the emperor needed to appease if he wished to stay in power' (p. 1).

1. MH's terminus in 395 is apt, since after the death of Theodosius I in that year, emperors had ceased to lead the army into battle personally, a trend that would continue for over two centuries; on this trend, see W. Kaegi, *Heraclius: Emperor of Byzantium*, Cambridge 2003, 68-9.

Chapter 1 offers an interesting if somewhat underdeveloped look at what the author labels, 'the dawn of the warrior-emperor'. In contrast to many emperors before 235, he proves in this chapter and throughout the book that most third and fourth century soldier-emperors ruled 'not by virtue of birth, but by military merit' (p. 43). He contends that 'This trend for military competence as the key determiner for imperial suitability' was linked intimately to the political and military crises of the third century. In response to the twofold threats of external invasions and crippling civil wars ignited by rival claimants to the throne, those in power entrusted the defence of the state to a professional army of mixed descent that fought its battles primarily on the Empire's outer fringes. In a further effort to curb threats of usurpation and create a more effective fighting force, the senators and other social elites who had extensively used their military commissions to further their political careers, no longer needed to fulfil their military duties. In contrast to his imperial counter-parts in the first and second centuries, from the third century, an emperor seldom had the luxury to remain within the environs of Rome focusing on his civilian role. In this period, emperors and their armies fought mostly on the Empire's periphery. 'Rome' therefore became increasingly wherever the emperor and his army were campaigning. In the turbulent third century, this meant the locus of Roman power flowed increasingly away from Rome. While these developments drew the emperor closer to his officers and soldiers, it distanced him from the senators, aristocrats, and other civilian officials in Rome and its hinterlands. As MH shows so clearly, it is only against this backdrop that one can appreciate how and why the army was increasingly able to impose its will upon the emperor.

As this, and subsequent chapters reveal, since the army could make or break his reign, the emperor needed to spend abundant time and money massaging the mood of his soldiers: happy army, happy emperor. MH sifts through the contemporary literary and visual evidence, which uncover that emperors like Maximinus Thrax (r. 235-238) sought not just to promote hyper-martial images of themselves as heroic warriors, but also sought to break down some of the barriers between themselves and their soldiers. Unlike earlier emperors like Caracalla (r. 198-217) who rhetorically advertised themselves as 'fellow soldiers', but never actually battled on the front-lines with their men, Maximus Thrax fought with his soldiers, therefore truly fulfilling his role of *commilito* (companion in arms). As MH cautions we should not, however, take this egalitarian blurring of the lines between *commilito* and *imperator* too far. While it is true that an emperor like Julian (r. 360-363) shared some of his soldiers' hardships—

despite what his late fourth-century admirer Ammianus Marcellinus claimed, he, like most warrior-emperors, did not fight alongside his troops during the din of battle. As MH clarifies, 'while the idea of the *commilito* could be useful in imperial messaging, Roman armies did not generally expect their emperors to transcend the position of *imperator* and fully embrace the physical role of *commilito*' (p. 26).

While MH recognises that the growing necessity for later Roman emperors to promote their military qualities had deep roots in earlier Roman history, more could have been said about these traditional ideologies discussed in important recent studies like Myles McDonnell's *Roman Manliness*: *Virtus and the Roman Republic*[2]. As McDonnell points out, and we noted above, during the Middle and Later Republic, most eligible Roman men –including those from the refined upper-crust– spent part of their young adulthood fighting in Rome's armies. Structural changes under the Principate, however, had seen emperors increasingly monopolising military glory, while at the same time 'fewer and fewer Italian men performed military service'. This left many within the Roman nobility cultivating, what McDonnell describes as 'a private, Hellenic type of *virtus*'[3]. So, perhaps instead of perceiving the rise of soldier-emperors as a 'dawn', we should understand it instead as an imperial reiteration of the more traditional martial virtues from the Republic, when the deeds and military successes of its citizen cavalry-man represented the surest path to public prestige. Dominating military *virtus* had worked for most emperors during the heady days of the *Pax Romana*. However, a combination of outside invasion, structural changes within the army, and the gradual shift of political power away from the city of Rome to the edges of the empire in the third and fourth centuries, made it much more difficult for the emperor to maintain his 'monopoly' of military glory. Certainly, no emperor could allow a general from the Empire's periphery to obtain a military reputation, which surpassed that of his own. To do so could prove fatal to his rule, since someone from the officer-elite who displayed the proper military qualities to his soldiers could quickly become a serious challenger to the reigning emperor's legitimacy. The trend towards soldier-emperors in the third century therefore makes sense both practically and ideologically. Indeed, Republican military-heroes like Publius Scipio Africanus (236 BCE-183 BCE) offered templates and models for these later Roman emperors to emulate[4].

2. M. Mcdonnell, *Roman Manliness: Virtus and the Roman Republic*, Oxford 2006.

3. M. Mcdonnell, *Roman Manliness*, 383-89.

4. See, e.g. Eutropius, *Breviarium* bk 3.

The study gathers momentum with a stimulating second chapter on the necessity for these warrior-emperors to advertise their military successes to their soldiery. The author's deft and convincing analysis of the shifting messages behind the inscriptions and military imagery on imperial coinage is particularly instructive. Although some might question whether emperors used coins to carry political messages and/or that the army represented the primary target for such communication, the author convinced me that these changes were no accident, but reflective of the increased militarisation in the period and therefore evidence of the need for the emperor to personalise his propaganda for his armies.

Building upon the work of recent numismatic scholars, MH illustrates that by the opening of the third century, themes on the reverses of imperial coinage needed of a civilian administrator like fairness (*aequitas*) and piety (*pietas*) were being replaced by more traditional martial qualities, which the army now demanded from 'their' emperor. Here, MH focuses more narrowly on the coinage of emperors who rose to power with minimal or no military achievements under their belts. He finds that *virtus*— which can be defined as military courage or manliness—served as a prominent theme on the coinage of these aspiring soldier-emperors. While MH recognizes that *virtus* had non-military connotations in Latin, he argues persuasively that the five main *virtus* types on imperial currency, 'served as a broad signifier of the emperor's martial nature and willingness to undertake military duties' (p. 36).

The army expected the emperor to wield his *virtus* to perform his primary duties of either adding territory to the Roman *imperium* or shielding the realm from foreign incursions[5]. According to MH this expectation helps to explain why the imperial coinage intimately linked the *imperator's virtus* to *victoria* (victory). As in the literature of the day[6], praise for an emperor's use of his military *virtus* to achieve *victoria* did not necessarily correspond to actual victories on the battlefield. Emperors like Pupienus (r. 238), Balbinus (r. 238), Gordian I and II (r. 238), Quintillus (r. 270) and Florianus (r. 275-276) who had never achieved military victories over external enemies appeared to have felt few qualms in proclaiming their martial virtues on their coinage to buttress their imperial pretensions. I suspect, however, that there may have been less thought behind the thematic choices on the coinage of these short-reigning emperors than MH implies. A usurper needed to muster the

5. See, e.g. Themistius, *Letter of the Emperor Constantius* 18c.

6. M. Stewart, *The Soldier's Life: Martial Virtues and Manly Romanitas in the Early Byzantine Empire*, Leeds 2017, 68-69.

army's support as quickly as possible, so it seems probable that they may have just blindly adopted themes that the earlier emperors had employed.

Next, MH suggests that the need for a soldier-emperor to don realistic military outfits offered a convenient way 'to show his troops that he prioritised their needs over those of his civilian subjects'. Portrait-types with the emperor dressed in scale armour replaced the more ceremonial muscular cuirass on the obverse of coins during the second half of the third century, according to MH, because 'it was more commonly used in the field', and thus offered a direct message to his men that 'only he possessed the *virtus* needed to defend the empire' (p. 41). The trend in the third century to provide life-like physiognomies of the emperors on the coinage and the tendency of these soldier-emperors to wear short-cut beards, emulating the fashion of soldiers of the day, served as another way for the emperor to prove to his men that he was one of them—as MH puts it, 'not only their *imperator* but also their *commilito*' (p. 42).

The rise of the Tetrarchy at the close of the third century saw an ongoing emphasis on military ideologies. Yet, the Tetrarchs altered aspects of their victory celebrations. MH links the increasing political stability found under the Tetrarchic college to a decline of *virtus* themes on the coinage in the period. Instead, their coinage often attributed victories not to the *virtus* of any one emperor, but to the larger unity of the Tetrarchs.

The collapse of the Tetrarchic model, and the rise of Constantine (r. 306-337) led to further shifts in imperial ideology. MH attributes many of these changes to Constantine's establishment of a hereditary dynasty. He details the ways Constantine and his successors wielded motifs bettered suited to the hereditary dynasties they set up. As MH describes, Constantine radically reinvented his own portraiture to notify the army that 'their' emperor had transcended the constraints of the Tetrarchy. Little wonder then that visual motifs returned to a focus on the emperor's individual martial traits.

As MH explains, Constantine's sons needed 'to propagate the theme of all-conquering *imperator*' to their soldiers. This necessity combined with the sons' bloody rivalries might explain why the last three quarters of the fourth century produced some of the most violent and martial imagery on coins in Roman history. On the obverse of a coin a fearsome headshot of the emperor regularly in military garb served as a customary design, while on the reverse, a favourite motif was the representation of the emperor or his soldiers armed to the hilt standing over or spearing recoiling barbarian captives. MH contends (p. 47) that the need for these evocative and violent images to purposefully focus on the person of the emperor

as the defender of the Roman state stemmed from the stark military climate of the period, which culminated with the Roman army suffering a disastrous defeat at the hands of the Goths at Adrianople in 378. In the face of such a calamity, MH concludes, 'More than ever the emperor had to demonstrate that his military leadership was the only thing standing between the empire and oblivion at the hands of Rome's enemies' (pp. 47-48).

The narrow purpose of all this propaganda to massage the opinion of those in the army raises a question. Might these martial values have just served as empty tropes, ignored by most soldiers well-aware of the emperors' need to boast? MH largely skirts this issue. Though he does point out that there came a point when these aspirational emperors needed to live up to the rhetoric on their coinage or risk being replaced by someone with actual victories. As he admits in the Preface (p. x), some scholars, will reject the notion that emperors crafted these messages primarily for the soldiers and that they were not meant for a far-wider civilian audience. Certainly, in the fourth century, we find both Christian and non-Christian intellectuals espousing for their civilian readership the importance of military qualities in their visions of ideal emperors[7]. Might then the martial themes displayed on the currency offer the wider public evidence that their leader was living up to these militaristic codes?

The chapter closes by briefly examining the Titulature of military success. As MH explains, during the Republic acclamations needed to be 'linked to actual military achievements' by citizen generals. Yet in the imperial period up until 235, an emperor could bask in the glory of his commanders' triumphs, without leaving his palace. By the third century, the emperors who received acclamations were at least observing, if not always fighting in the battle-victories they celebrated. So, too had the power to celebrate these successes shifted from the Senate to the army in the field. After 235, we find emperors celebrating specific military victories with the use of proclamations (*cognomina devictarum gentium*). These declarations had become diluted under the Tetrarchs, celebrating no specific victory, but simply being renewed on a yearly basis. This practice shifted once again, under Constantine and his heirs, as MH proclaims: 'Each cognomen held by Constantine and his sons can be linked to actual campaigns (p. 58)'.

Chapter 3 investigates rewards (*praemia militiae*) and payments that the emperor made to his soldiers. As MH explains, the army was by far the largest

7. To take only two examples, Themistius *Or.* 1.5c; Synesius, *De regno* 14.3.

employer in the Roman state and therefore the biggest expense for the imperial government. Little wonder then that contemporaries were often critical of the amount of money the emperor lavished upon his armed forces.

Though the army had always received special financial considerations from the emperor, as MH posits, from the reign of Septimius Severus (r. 193-211), 'the army's growing sense of entitlement' saw the emperor 'raising the *stipendium* to curry the favour of the army' (pp. 74-5). As MH avers, some have even argued that from this time we should see the Roman army as a mercenary force. After 235, the soldiers received the *annona militaris*, a regular payment. Military-historians continue to debate how and when this change came about, but by the third century soldiers no longer had to pay for their 'food, arms, armour, clothing', and housing. On this shift, MH concludes: "The *annona militaris* most likely developed from a series of one-off levies under the Severans to finally become under Diocletian an institutionalized system designed to provide the army with in-kind payments" (p. 90).

Scrutinising late Roman laws, MH reveals that an emperor's relationship with his soldiers did not end when they left military service. They continued to get special exemptions, discharge bonuses, lands, goods, and tax breaks. Soldiers wounded early in their career, could also expect to receive the same benefits as a veteran who had retired after 20 years of service. The emperor's motives for these expenditures were no doubt self-serving. As MH points out, discharged soldiers 'represented a destabilising presence within the Empire' (p. 99). They could turn to banditry or more dangerously ignite rebellion.

Not surprisingly, those soldiers closest to the emperor reaped the greatest rewards. Relying upon the sparse evidence found on funerary monuments and in the literary sources, MH reveals that imperial units and bodyguards like the *protectores* and *candidati* –who were expected to give their own lives safeguarding the emperor– received from him distinct and costly garments that proclaimed to all their special status. These men could also expect extra payments and gifts (*dona*) such as torques, in most instances, made up of common base metals, but, according to MH, owning 'great symbolic significance' (p. 96). In exceptional cases, such as when a soldier performed a significant act of valour, we find the emperor granting the recipient with either torques, rings, or clasps made of gold or other precious metals. All these ornamental gifts, which were to be displayed for all to see, functioned to further bind these warrior-elites to the emperor they served and depended upon for their high-status.

Although these payments and rewards were far from full-proof, they offered an effective way for the emperor to prove to 'his' army that he cared for their needs. But the relationship was inherently unstable. As MH concludes, no amount of money or prize an emperor granted his soldiers could guarantee against betrayal. If the army refused to accept the emperor's *donativum* it indeed served as 'a public statement of rebellion' (p. 83). Nevertheless, as the third and fourth centuries progressed, these rewards and payments gradually solidified to become an integral aspect of the relationship between the emperor and his army. Little wonder, then, that civilians might question such lavish spending when the military effectiveness of the Roman army came into question in the later part of the fourth century.

Chapter 4, 'The emperor, the law and *disciplina militaris*', tackles the paradox of being a soldier in the third and fourth centuries. Granted privileges unavailable to most Roman citizens, soldiers could be hailed in the contemporary sources either as conquering heroes or disparaged as ill-disciplined louts. Coming in at a slim seventeen pages, not counting notes, the chapter struggles to provide the needed scope to tackle its wide-range of chosen topics as diverse and contested as soldiery privileges, conscription, barbarization, desertion, indiscipline, and the army's fraught relationship with civilians in the later Empire.

This is not to claim that the chapter has nothing important to say, only that these topics needed further fleshing out. The chapter is at its best when discussing the appeal of soldiering for those from the humble classes. As MH explains, 'Becoming a soldier was far more significant than simply taking up a profession. In reality, the Roman Army was a legal class within the empire' (p. 121). Soldiers, who hailed mostly from the lower classes, were treated with respect. As we have seen, they certainly collected better benefits and, if they did not die in battle, had a better retirement than most Roman civilians. As MH reveals in this chapter, third and fourth-century emperors took clear steps to ensure that serving in the army remained an attractive choice for those from the less privileged classes of Roman society.

MH further contends that soldiers 'enjoyed a legal status that surpassed what they would have enjoyed as civilians' (p. 120). For example, they could petition the emperor for tax relief and sometimes obtain exemptions from a range of civic duties. They also received the same exemption from torture enjoyed by the Roman aristocracy. We also have many cases of an emperor intervening to protect the legal-rights and wills of soldiers unable to defend themselves since they were on campaign or had been killed in battle. From 197, the emperor also granted them

the right to marry. As MH explains, for soldiers this benefit was a double-edged sword: "Once this right (marriage) was granted, no emperor moved to take it away. Instead, emperors now sought to capitalize on the family structure of the army by ensuring that the children of soldiers would follow in their fathers' footsteps and become soldiers" (p. 125).

These benefits serve as another useful reminder that military service supplied members of the lower-classes and non-Romans some upward mobility[8].

The next section deals with the fourth-century barbarization of the army. Here, MH moves into disputed territory. He is certainly right to claim that with the increased use of non-Roman soldiers in the fourth century, the emperor's relationship with his armies grew even more complex. However, on the vexed issue of barbarization, to my mind, MH leans far too heavily on traditional scholarship that underplays the role of non-Romans in the army before the fourth century, and tends to rely on a strict binarism between Romans and non-Romans that appears out of touch with the more complicated realities of the day[9]. The tide of non-Roman soldiers who flooded into the field armies in the aftermath of the defeat of Adrianople certainly changed the makeup of the Roman army for a time, yet Rome had a long history of integrating barbarians into the Empire. As Kaldellis has suggested, it normally only took two generations for a 'barbarian' to become 'Roman'[10]. So, while some modern historians highlight the general Stilicho's (c.359-408) half Vandal parentage, they generally fail to note that the emperor Arcadius's wife and mother of the emperor Theodosius II (r. 408-455), the empress Aelia Eudoxia (c. 378-404), was the daughter of the Frankish Western *magister militum* Bauto and a Roman mother, and therefore as much a barbarian and/or a Roman as the infamous generalissimo.

Next, MH turns to the controversial issue concerning the military effectiveness of the late Roman armies, and, in particular, the question of whether Roman emperors 'deliberately relaxed standards of *disciplina militaris* with the hopes of

8. Stewart, *Soldier's Life* [as in n. 6], 59.

9. For a closer look at the blurring of social and political boundaries between these Roman and non-Roman soldiers in the fourth, fifth, and sixth centuries, see W. Goffart, *Barbarian Tides: The Migration Age and the Later Roman Empire,* Philadelphia 2006; M. Kulikowski, *Rome's Gothic Wars*, Cambridge 2006; D. Parnell, *Justinian's Men: Careers and Relationships of Byzantine Army Officers. 518-610*, London 2017.

10. A. Kaldellis, *Hellenism in Byzantium: The Transformation of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition,* Cambridge, 2007, 77.

gaining political favour from the troops' (p. 128). Here, MH does a better job of recognizing that the rhetorical aims of the ancient author could be out of touch with fourth-century realities. Late Roman writers constantly bemoaned what they saw as the declining *disciplina militaris* (disciplined fighting ability). As MH recognizes, however, such gloomy views can be found in Republican and imperial writers. In fact, the Romans' adulation of the role of their army in setting up the Roman realm, guaranteed that the contemporary army would often pale in comparison. Prone to pessimism, Roman literature had a long history of presenting the 'current' Roman army in a state of crisis. In rebuking contemporary soldiers and the Roman army, fourth-century intellectuals like Ammianus and Vegetius followed an extensive line of Roman historians who reminisced about the good old days[11]. MH also recognises that many fourth-century emperors like Julian, Valentinian I (r. 363-375), and Theodosius I (r. 378-395) had obtained reputations for 'imposing strict discipline' upon their soldiers (p. 132). MH indeed concludes that the emperors had not significantly relaxed the discipline of their armies, and that when properly led, the army continued to perform well.

MH, however, sees desertion as a bigger problem in the fourth and fifth centuries than it was in earlier periods, though for his pessimistic assertions about the fifth century, he does not distinguish between the East and West Roman armies. He is correct when he writes that 'military service was far less palatable for citizens of the later empire', but does not clarify which citizens he is talking about or explain that many military scholars do not believe that this reluctance to serve had much to do with a waning of fighting zeal[12]. Moreover it must be pointed out that despite the influx of non-Romans into the Roman armies after 378, even then, the majority of soldiers remained Roman, and the percentage of Romans serving in comparison to non-Romans in the East Roman army, at least, would increase dramatically in the fifth and sixth centuries[13].

The chapter closes by briefly discussing the increasingly fraught relationship in the fourth century among the soldiers and the civilians they were supposed to protect. As MH indicates, we have numerous accounts in the contemporary literature of 'sexual misconduct and drunken rampages' (p. 135). Some of this friction occurs because we

11. See, e.g., Polybius, *Histories* 31.25; Herodian 2.2.3-6.

12. P. Southern – K. R. Dixon, *The Late Roman Army*, New Haven 1996, 68.

13. Full discussion in W. Treadgold, *Byzantium and its Army, 284-1081*, Stanford 1995, 14-15.

find in the later half of the fourth century soldiers and citizens coming into closer proximity. As MH avers, the emperors did not seem to support such misconduct. He offers abundant evidence of fourth-century emperors issuing legislation to crack down on such indiscipline. Nevertheless, MH asserts that the very need to legislate might indicate that discipline was breaking down. Yet Elton aptly reminds us, that our ancient sources tend to complain about a minority of soldiers' poor behaviour, rather than point out many military men 'who did their jobs'[14].

The book closes with two strong chapters. In Chapter 5, 'Rituals of Identity', MH offers an erudite survey on three main aspects of the emperor's ritualised and symbolic interactions with the army: *acclamatio* (accession ceremony), *adlocutio* (speeches to the army), *sacramentum militiae* (soldier's oath). Although the ancient sources did not adhere to this strict terminology, MH's categorising of these three main categories, offers a pathway into examining the role that these ceremonial interactions played in binding an emperor to his men.

The army had long played a role in imperial accession. As MH states, lacking 'any regularl applied legal or constitutional rules' to establish legitimacy, new emperors needed the support of 'various interest groups, particularly the army'. Up until 235, most emperors remained 'content to receive their accession *acclamatio* from the troops who garrisoned Rome (p. 140)'. This meant that soldiers outside of Rome played little or no part in the process. The army's role in this process changed from 235 as the emperor spent more time campaigning and thus sought the support of his provincial armies. Blessed by relative political stability and keen on emphasizing consensus and ceremony, to advertise military support for their political ideology, the Tetrarchy crafted more formulaic accession ceremonies. Diocletian's act of transferring his commanders field cloak to the new Caesar offered a 'visual statement of the Tetrarchic principle whereby membership of a college was based on military prowess' (p. 142).

The *acclamatio* developed further under Constantine. It appears that the ceremony was driven by the first Christian Emperor's need to magnify his own military prowess and legitimacy as a means of coaxing the army that he had passed down these virtues to his sons. Unfortunately, we know little about the accession process of Constantine's sons. Luckily, as MH highlights, we have detailed evidence from Ammianus about Julian's *acclamatio* from 360. It offers firm evidence that

14. H. Elton, Off the Battlefield: The Civilian's View of Late Roman soldiers, *Expedition* 10 (1997), 42-50.

protocols developed in the third century and refined under Constantine needed to be followed. As MH describes it, at Paris, Julian's army famously held an 'impromptu ceremony whereby Julian was raised on an infantryman's shield and crowned from a torque taken from the neck of a *draconarius*' [soldiers who bore cavalry standards known as the *dracones*]. Once the ceremony was complete, 'Julian offered the troops a *donativum* before returning to the palace' (p. 145).

As MH underlines, this is the first known example of a coronation being included in the *acclamatio* process. He rejects, however, the common notion that the use of the torque and the raising on the shield represent evidence of novel Germanic customs entering imperial *acclamatio*. Instead, he considers them as 'emergency measures designed to mimic official Constantinian practice' (p. 146). Whatever the truth of the matter, protocols needed to be followed. MH is surely correct when he declares, 'This incident shows the importance of ceremonial action in conferring legitimacy (p. 146)'.

Set-speeches provided the emperor the opportunity to communicate directly to his soldiers. While the surviving literary record provides us with some of the main themes of the actual speeches, the *adlocutio* scenes on the coins and medallions of the late Roman emperors, provide tangible evidence of their role to maintain their army's enthusiasm, counter the words of their rivals, and remind the soldiers of their special bond. As MH writes: 'While the effectiveness of *adlocutio* should not be overemphasised, it is similarly unwise to dismiss the practice as ceremonial window dressing' (p. 158).

Much the same could be said about the military oaths of fidelity. While some might scoff at their effectiveness in an era when many soldiers broke their oaths and betrayed the emperor, as MH suggests, we should not see this as a sign that they did not take the *sacramentum* seriously. Yet, it is also true that an emperor with actual military achievements under his belt found his soldiers to be more compliant to their oaths. To this point, MH concludes, that despite the symbolic importance of these oaths, for the *sacramentum* to strengthen, the emperor needed to prove his worthiness to the oath through military successes.

Chapter 6, 'Symbols of Power', deals with the reality that most soldiers rarely ever met the emperor in person. According to MH, this distance made these soldiers 'susceptible to the influence of political usurpers who enjoyed a close proximity to the troops stationed far away from the emperor' (p. 180). It was therefore vital for an emperor to communicate via symbols to their men to keep their loyalty over long distances.

Dealing with admittedly slim evidence, the chapter opens by examining how the emperor linked himself ideologically to individual unit's military standards (*signa militaria*). One such example, was the dragon standard (*draco*) mentioned above, which 'consisted of a bronze wolf or snake's head with a piece of fabric attached' (p. 181). These standards were complimented by portraits or busts of the reigning emperor, which, according to MH, served as a constant 'reminder of the emperor's control over the lives of even the humblest of his subjects' (p. 184).

The *signa militaria* also served a practical purpose. On the battlefield they help to distinguish units from one another and during the fog of battle could serve as a rallying point for troops. As MH adds, they also functioned 'as a visual reminder of a unit's past record and a physical manifestation of their *esprit de corps*' (p. 181). Naturally, the emperor hoped to attach his own symbolic authority to what MH shows was the soldiers' intense loyalty to their individual unit-symbols. MH argues that the adoption of Christianity did not have an immediate impact on *signa militaria*. As MH aptly warns, 'we must be cautious of Christian writers who argue that the *Labarum* was a medium for spreading religious fervour. Under Constantine, the potency of the *Labarum* as a symbol of power lay in its ambiguity' (p. 189).

Since *signa militaria* served as a reminder of the emperor's authority, it comes as no surprise that they featured regularly on imperial coinage and other visual propaganda. During the period 235-284, we also find an upsurge in honorific coinage honouring the army. *Fide*s and *Concordia* represented two favourite concepts. MH posits that, 'The proliferation of these messages again shows the willingness of the emperor to admit publicly that the military was central to his continuing rule' (p. 198).

MH closes with the lament, 'that we must end by again noting the sober fact that this period is littered with emperors who ostensibly did everything "right" and still lost the army's support' (p. 218). This stark reality might make some readers wonder if all the actions taken by the late Roman emperors to please their soldiers were for naught. Why keep trying to suck up to your army if they might end up assassinating you anyway? It seems that a partial solution to this vexing problem was found in the troubled reigns of Theodosius I's feeble non-warrior sons, Arcadius (r. 395-408) and Honorius (r. 395-423). We find these emperors –and those that followed in the fifth and sixth centuries– putting some distance between themselves and their armies. The Theodosian and Valentinian emperors let their generals do the fighting while they played more ceremonial roles that promoted their civilian

and religious qualities[15]. No longer completely beholden to the whims of the army, the emperor could let his generals deal with the military, while he basked in the relative security provided by his heavily protected palaces. Though both modern and ancient historians have lambasted Honorius and Arcadius for destroying 'their polities through their enervated lifestyles'[16], it is surely significant that the non-soldiers Honorius, Theodosius II (r. 408-450), and Valentinian III (425-455) were some of the longest serving emperors. This is surely no coincidence. We might attribute some of this longevity to these emperors' relative insulation from their fifth-century armies endemically riven by rival factions. One can only hope that in a future study, MH turns his keen eye to the emperor/army relationship in the infamous fifth century.

Michael Edward Stewart
University of Queensland
Australia

15. For these non-campaigning emperors, see now M. McEvoy, *Child-emperor Rule in the late Roman West, AD 367-455*, Cambridge, 2013. One may attribute this tendency to avoid combat to several other interrelated factors, including these emperors' age when they obtained the purple, internal politics, and the stark lessons learned in the wake of the deaths of the fourth-century emperors Julian and Valens in battle.

16. R. Wilkinson, Theoderic Goes to the Promised Land: Accidental Propaganda in Jordanes' Gothic History?, *Early Medieval Europe* 26.3 (2018), 259-81.

The Orthodox Church in the Arab World 700-1700. An Anthology of Sources. Edited by Samuel Noble and Alexander Treiger (Northern Illinois University Press, 2014), pp. 375 including Notes, A Bibliographical Guide to Arab Orthodox Christianity, and Indexes. ISBN 9781609091552

Το βιβλίο αυτό, φροντισμένο, αλλά και με τη συμμετοχή δύο νέων επιστημόνων, του Samuel Noble, διδακτορικού υποψηφίου, τότε, στο Yale και του Alexander Treiger, Αναπληρωτή Καθηγητή στο Dalhousie University NS του Καναδά, έπρεπε να είχε παρουσιαστεί πολύ νωρίτερα. Το έλαβα πολύ πρόσφατα και στο μέσο πολύ δυσχερών περιστάσεων για να γίνει αυτή η παρουσίαση. Ο τίτλος του, απλός μεν και ευνόητος εκ πρώτης όψεως, συγκαλύπτει ένα όχι και τόσο αυτονόητο, αλλά εξαιρετικά ενδιαφέρον και παραμελημένο θέμα: αυτό του χαρακτήρα και της διάστασης της Αραβόφωνης Ορθόδοξης Εκκλησίας της Μέσης Ανατολής, και όχι μόνο. Η έννοια και η σπουδή της «Ορθόδοξης Εκκλησίας», και μαζί με αυτήν το όλο πλέγμα και το φαινόμενο της βυζαντινής ιστορίας και παράδοσης, έχει επικεντρωθεί (και δικαίως) στην ελληνική γλώσσα και τις ελληνικές πηγές λόγω της κυριαρχίας και των δύο αυτών συνιστωσών· δευτερευόντως δε από εκείνες της ρωσικής, της βουλγαρικής, σερβικής, ή άλλης αντίστοιχης βαλκανικής και ανατολικοευρωπαϊκής γλώσσας και παράδοσης· ελάχιστα όμως (αλλά λανθασμένα) από την αραβόφωνη παράδοση της Μέσης Ανατολής και τις πηγές της. Σε αυτό το τελευταίο έγκειται η σημασία και η ιδιαίτερη αξία αυτού του τόμου. Διαχρονικά μάλιστα, και ιδιαίτερα στους καιρούς μας, η αναφορά στο αραβικό γλωσσικό ιδίωμα και παράδοση έφερε στο νου των περισσοτέρων το Ισλάμ και τη γλώσσα του Κορανίου, ως δύο μη ουσιαστικά σχετιζόμενα, αν όχι άσχετα και εκ διαμέτρου αντίθετα, θέματα προς την Ορθόδοξη Εκκλησία και το Βυζάντιο. Στην τσαρική ρωσική αυλή του Αλέξιου Α΄ (1645-76) υπήρχαν εβδομήντα διερμηνείς οι οποίοι ήξεραν όλες τις γλώσσες, πλην της ... Αραβικής! Σε ένα δε μεγάλο μέρος, ούτε η τουρκική επιτρεπόταν

να χρησιμοποιηθεί διότι αυτή θεωρείτο ως «βρώμικη γλώσσα» –προφανώς λόγω της όλης διάθεσης προς το Ισλάμ η πρώτη και ως προς την απέχθεια προς την Οθωμανική Πύλη η δεύτερη! Όταν ο τσάρος άκουσε τον αρχηγό αποστολής και επισκέπτη του, Πατριάρχη Αντιοχείας Μακάριο III Ibn al-Zaʿim (1647-72) να του μιλάει ελληνικά, αλλά σε πολύ αργό ρυθμό, ο διερμηνέας του τον πληροφόρησε ότι ο Πατριάρχης θα μπορούσε να του μιλήσει πολύ πιο άνετα αραβικά αλλά και τουρκικά. Ο τσάρος όμως τον αποπήρε λέγοντας: «Όχι! Ποτέ ένας τέτοιος άγιος άνθρωπος δεν πρέπει να μολύνει το στόμα και τη γλώσσα του μ' αυτή τη βρωμερή γλώσσα». Την πληροφορία αυτή μας την δίνει ο αρχιδιάκονος τότε Παύλος [Bulus Ibn al-Zaʿim al-Halabi 1627-1669)] μετέπειτα επίσκοπος Χαλεπίου (σ. 266), συνταξιδιώτης, μέλος της ίδιας αποστολής και φυσικός γιος του Πατριάρχη Μακάριου. Αυτός ο Παύλος, κράτησε λεπτομερές ταξιδιωτικό ημερολόγιο της επταετούς περιοδείας του στη Ρωσία (1652-59), το οποίο βρίσκεται τώρα υπό πλήρη έκδοση στα αραβικά, με γαλλική μετάφραση, από το Ινστιτούτο Νοτιο-Ανατολικών Ευρωπαϊκών Σπουδών της Ρουμανικής Ακαδημίας στο Βουκουρέστι. Αποσπάσματα του ημερολογίου, σε αγγλική μετάφραση, παρουσιάζονται για πρώτη φορά στο δωδέκατο κεφάλαιο του παρόντος τόμου (σσ. 256-274).

Η εμπεριστατωμένη Εισαγωγή του τόμου, γραμμένη από τους επιμελητές του, Noble και Treiger (σσ. 3-39), είναι δικαιολογημένα αφιερωμένη σε μία σύντομη, αλλά ιδιαίτερα περιεκτική αναφορά στον «Αραβικό Χριστιανισμό – μία παραμελημένη περιοχή της Εκκλησιαστικής Ιστορίας». Σκιαγραφεί την ιστορική εξέλιξη της Χριστιανικής κοινότητας στις ακόλουθες περιόδους: α) από την προ της εμφάνισης του Ισλάμ εποχή, β) κατά την περίοδο της ζωής του Μωάμεθ, γ) την εποχή των μουσουλμανικών κατακτήσεων, δ) την περίοδο των Ουμαγιαδών, ε) την περίοδο των Αββασιδών και της εμφάνισης της Αραβικής Χριστιανικής γραμματείας (με πρώτη την *Απολογία υπέρ της Χριστιανικής πίστης*, κεφ. 1) ως προφανές αντίδοτο κατά του Ισλάμ, τα γραπτά του διανοούμενου επισκόπου της Χαράν, Θεοδώρου Abu Qurra (κεφ. 2), στ) την περίοδο των Φατιμιδών, ζ) τα της βυζαντινής επανάκτησης της Αντιόχειας, η) την Αραβική Ορθοδοξία κατά τις Σταυροφορίες και την περίοδο των Μογγόλων και των Μαμελούκων, και θ) τέλος την εποχή της Οθωμανικής κατοχής. Η σκιαγραφία αυτή αποσκοπεί στο να τοποθετήσει τα δώδεκα κεφάλαια, και κυρίως τις ανθολογημένες αραβικές πηγές τις οποίες αυτά περιέχουν σε αγγλική μετάφραση, μέσα στα ιστορικά τους πλαίσια. Ιδιαίτερα αξιόλογες είναι επίσης οι εισαγωγές, τις οποίες οι δόκιμοι μεταφραστές παρέχουν πριν από κάθε τους κείμενο, καθώς και η σχετική με τον συγγραφέα ή το κείμενο βιβλιογραφία, η οποία ακολουθεί τη μετάφραση. Αναλυτικότερα:

Το πρώτο κεφάλαιο παρουσιάζει την αγνώστου συγγραφέως, αλλά με ευρεία γνώση της Αγίας Γραφής και του Κορανίου, *Απολογία υπέρ της Χριστιανικής πίστης*, χρονολογημένη το έτος 746, προερχόμενη από περγαμηνή της Μονής Σινά (ar. 154, ca. 800), του αρχαιότερου ίσως Χριστιανικού βιβλίου στην αραβική γλώσσα! Πρόκειται περί απολογητικού μάλλον παρά πολεμικού κατά του Ισλάμ κειμένου.

Το δεύτερο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον διανοούμενο, θεολόγο-φιλόσοφο, δίγλωσσο μοναχό, της μονής Mar Saba, μετέπειτα επίσκοπο Χαράν, κοντά στην αρχαία πόλη της Έδεσσας, στα σύνορα Συρίας και σημερινής Τουρκίας, Θεόδωρο Abu Qurra (μέσα 8ου-αρχές 9ου αι.). Ο Abu Qurra είναι μεταξύ των πρώτων Χριστιανών που έγραψαν μεγάλο αριθμό έργων στα αραβικά, αλλά και ελληνικά, ή που μετέφρασαν κείμενα από και προς τα αραβικά τόσο για Χριστιανούς όσο και για Μουσουλμάνους, όπως το *De virtutibus animae* του ψευδο-Αριστοτέλους, για τον μουσουλμάνο κυβερνήτη του Χουρασάν το 816, αρκετά από αυτά εκδοθέντα και μεταφρασμένα σε διάφορες γλώσσες.

Το τρίτο κεφάλαιο αναφέρεται και μεταφέρει σε μετάφραση μέρος μιας υποτιθέμενης διένεξης (*Disputation*) μεταξύ κάποιου όχι καλά προσδιορισμένου μοναχού της Τιβεριάδας, ονομαζόμενου Αβραάμ, και του εμίρη ʿAbd al-Rahman al-Hashimi με ρίζες στην οικογένεια του ίδιου του Μωάμεθ (al-Hashimi, απ' όπου και η διεκδίκηση της καταγωγής του παρόντος βασιλικού Χασεμιτικού οίκου της Ιορδανίας!), ο οποίος αφενός μεν θαύμαζε τους Χριστιανούς για τη μόρφωσή τους, αφετέρου δε απορούσε πόσο αλλόκοτα ήσαν τα πιστεύω τους σε σχέση με αυτά του Ισλάμ! Το αγνώστου συγγραφέα κείμενο, μεταξύ των πιο δημοφιλών ανάμεσα στις αραβόφωνες Χριστιανικές κοινότητες (κρίνοντας από τον μεγάλο αριθμό χειρογράφων του), τοποθετείται μεταξύ των ετών 815-840, ή και πολύ πέραν αυτής της χρονολογικής περιόδου. Ανατρέπει αριστοτεχνικά και με εξαιρετική ευγένεια Ισλαμικά δόγματα και πεποιθήσεις τα οποία παρουσιάζει ως ουσιαστικά ταυτόσημα με αυτά του Χριστιανισμού, αν και με διαφορετική έμφαση και υπό διαφορετική γωνία.

Το τέταρτο κεφάλαιο έχει τον τίτλο "Hagiography" και μεταφέρει σε μετάφραση τρία κείμενα Χριστιανών Αράβων αγίων: "Το πάθος του Αγίου Αντωνίου Rawh", ενός ευγενούς μουσουλμάνου στα τέλη του ογδόου αιώνα. Ο Rawh γίνεται χριστιανός, κείρεται μοναχός με το όνομα Αντώνιος από μοναχούς της περιοχής του Ιορδάνη και, ως αποστάτης, γίνεται μάρτυρας στη Raqqa, 150 μίλια ανατολικά του Χαλεπίου, στον Ευφράτη, όπου και τα λείψανά του στην Μονή των Ελαιών (ʿumr al-Zaytun). Το αραβικό κείμενο

γράφτηκε μετά το 799, οπότε και τοποθετείται χρονολογικά το μαρτύριό του. Η ιστορία του δεύτερου αγιολογικού κειμένου ("Το πάθος του Αγίου ʿAbd al-Masih al-Ghassani" με αρχαιότερο χειρόγραφο αυτό του Sinai ar. 542, τέλος ενάτου-αρχές δεκάτου αι.) εκτυλίσσεται στις αρχές του ενάτου αιώνα στη νότια Αραβία. Πρόκειται περί ενός Χριστιανού υπό το όνομα Qays ibn Rabiʿ al-Ghassani ο οποίος, ύστερα από παραπλάνηση, γίνεται μουσουλμάνος και μετά από χρόνια και διάφορα περιστατικά, μετανοεί και γίνεται μοναχός στη Μονή του Αγίου Σάββα (Mar Saba) στην έρημο της Ιουδαίας, υπό το όνομα ʿAbd al-Masih (Δούλος του Χριστού). Προδίδεται από τους συνεργάτες του μουσουλμάνους, συλλαμβάνεται και οδηγείται στην πόλη Ramla της Παλαιστίνης, όπου καταδικάζεται για αποστασία και αποκεφαλίζεται στις 9 Μαρτίου του 857 (με κάποιες αμφιβολίες ως προς την ημερομηνία). Εννέα μήνες αργότερα, μοναχοί από τη Μονή Σινά ανακαλύπτουν τα λείψανά του, τα οποία μοιράζονται μεταξύ Σινά και Ramla, όπου και τιμώνται την ημέρα της μνήμης του. Το τρίτο κείμενο ("Ο Άγιος Γεώργιος και ο Μουσουλμάνος") περιγράφει πώς ένας συγγενής κάποιου ανώνυμου Σύρου (μουσουλμάνου) άρχοντα στεγάζει τις καμήλες του σε ένα ναό του Αγίου Γεωργίου στην παλαιστινιακή πόλη Lydda. Εκεί λαμβάνει μήνυμα επίπληξης από τον Θεό, βλέπει ένα όραμα ευχαριστιακής θυσίας ενός νεαρού αγοριού, μεταστρέφεται στον Χριστιανισμό, βαπτίζεται στην Ιερουσαλήμ, γίνεται μοναχός στο Σινά και επιστρέφει οικειοθελώς στη Lydda, όπου προκαλεί τον συγγενή του άρχοντα σε θεολογικό διάλογο. Αρνούμενος να απορρίψει τη Χριστιανική του πίστη, υποβάλλεται σε μαρτύριο δια λιθοβολισμού. Η καταγραφή της ιστορίας αποδίδεται σε κάποιον Ιωάννη, επίσκοπο Μονεμβασίας, αναφερόμενο και από τον Θεόδωρο Στουδίτη ως υπερασπιστή των εικόνων κατά τα έτη 815 και 817. Τα κείμενα αυτά, εκτός από την πλοκή, το χριστιανικό τους περιεχόμενο (εν πολλοίς παρόμοιο και από άλλα αγιολογικά και ιστορικά (βυζαντινά) ελληνικά κείμενα[1], περιέχουν

1. Βλέπε παρόμοια θεματολογία, την ίδια χρονική συγκυρία του 9ου αι., στις περιπτώσεις του Αγίου Βαρβάρου και ενός προσήλυτου μουσουλμάνου αξιωματούχου, οι οποίοι γίνονται χριστιανοί ύστερα από κάποιο όραμα ευχαριστιακής θυσίας ενός νέου παιδιού, στα άρθρα μου, "Hagiological texts as historical sources for Arab history and Byzantine-Muslim Relations: The case of a ... barbarian saint", *Byzantine Studies/Études Byzantines* (n. s.) 1-2 (1996-1997), 50-59 και «What an Infidel Saw that a Faithful Did Not. Gregory Dekapolites (d. 842) and Islam», *The Greek Orthodox Theological Review* 31 (1986), 47-67 [Reprinted in *Orthodox Christians and Muslims*, ed. by M. N. Vaporis (Brookline, Mass: Holy Cross Orthodox Press, 1986), 47-67].

πολλές και πολύτιμες περιγραφές καταστάσεων ζωής και σχέσεων Χριστιανών με μουσουλμάνους στην αραβόφωνη Μέση Ανατολή.

Το πέμπτο κεφάλαιο μάς εισάγει στον ιστορικό Αγάπιο της Manbij, του οποίου το έργο *Kitāb al ʻUnwan*, μαζί με αυτά άλλων δύο, του Saʻid ibn Batriq (+ 11 Μαΐου, 940) και του Yahya ibn Saʻid (+1015), θεωρούνται ως τα πολυτιμότερα ιστορικά έργα των πρώτων αιώνων χριστιανικής ζωής υπό μουσουλμανικό καθεστώς στην καθόλου αραβική χριστιανική γραμματεία. Ο Αγάπιος (Mahhub, δηλ. Αγαπητός στα Συριακά) ήταν γιος του Κωνσταντίνου, μητροπολίτη του Manbij. Το μόνο επιζών έργο του είναι το γνωστό *Kitāb al ʻUnwan* (= «Βιβλίου του Τίτλου», ευτυχής συντομογραφία του μακροσκελούς τίτλου του, *Βιβλίου του Τίτλου, διακοσμημένο με τα χαρακτηριστικά της Σοφίας, στεφανωμένο με τους διάφορους τύπους της Φιλοσοφίας, και εικονογραφημένο με τις αλήθειες της Επιστήμης*), ένα χρονικό (*Kitāb al-Ta'rikh* = «Βιβλίο Ιστορίας», όπως το διασώζουν αρχαιότερα χειρόγραφα), από τη γέννηση μέχρι το 942 – πιθανό έτος ή λίγο πριν του θανάτου του συγγραφέα, για τον οποίον γνωρίζουμε ελάχιστα. Ο πανσπερμικός πληθυσμός της Manbij (Ιεράπολης στα Ελληνικά, Mabbug στα Συριακά), πόλης στη βόρεια Συρία, στις δυτικές όχθες του Ευφράτη και ανατολικά του Χαλεπίου), περιλάμβανε Μουσουλμάνους, Χαλκηδόνιους (ελληνόφωνους, αραβόφωνους και συρόφωνους), Μονοφυσίτες και Νεστοριανούς (αρμενόφωνους και συρόφωνους) καθώς και κοινότητες Εβραίων και Περσών. Δεν υπάρχει ακόμη κριτική έκδοση του κειμένου. Στον τόμο αυτό ο John Lamoreaux μεταφράζει (σσ. 146-158) ένα μικρό τμήμα από τον αραβικό Σιναϊτικό κώδικα 580 και ένα χειρόγραφο της Οξφόρδης σχετικό με τη συμβολή του Πτολεμαίου στη μετάφραση της Τορά από τους Εβδομήκοντα.

Το έκτο κεφάλαιο αναφέρεται στον Παλαιστίνιο Sulayman al-Ghazzi (τον Σολομώντα της Γάζας), ο οποίος ύστερα από επίπονη και ταραχώδη ζωή κλήθηκε, λόγω της μεγάλης του μόρφωσης, να χειροτονηθεί επίσκοπος σε ηλικία ογδόντα ετών. Πέθανε γύρω στα 1027. Στοιχεία της ζωής του μας παραδίδει ο εκδότης των πολυπληθών έργων του, Νεόφυτος Edelby. Το έργο του είναι κυρίως θεολογικό-απολογητικό και ποιητικό (ενενήντα ποιήματα) με έκδηλη τη γνώση και την επιρροή του από τον Θεόδωρο Abu Qurra και τον σύγχρονό του Νεστοριανό θεολόγο, Ηλία της Νίσιβης (π. 1046).

Το έβδομο κεφάλαιο αφιερώνεται στον διάκονο ʻAbdallah ibn al-Fadl al-Antaki (ή, πληρέστερα, Abu al-Fath ʻAbdallah ibn al-Fadl ibn ʻAbdallah al-Mutran al-Antaki!), από την Αντιόχεια, ο οποίος έδρασε στα μέσα του ενδεκάτου

αιώνα. Βαθύτατα μορφωμένος στα Πατερικά κείμενα στην ελληνική από κάποιον δάσκαλο υπό το όνομα Συμεών, καθώς και στην αραβική γραμματική από τον περίφημο Άραβα μουσουλμάνο ποιητή, γραμματικό και διανοούμενο, Abu al-ʻAla' al-Maʻarri (π. 1058), αφιέρωσε τη ζωή του στη μετάφραση κειμένων (Χρυσόστομο, Βασίλειο, Γρηγόριο Νύσσης, Ιωάννη Δαμασκηνό, Μάξιμο Ομολογητή, Ισαάκ τον Σύρο) από τα ελληνικά στα αραβικά, και στη σύνθεση πρωτότυπων φιλοσοφικών και θεολογικών έργων (όπως το *Kitab al-Manfaʻa* = Βιβλίο Ωφελείας) στα αραβικά, από ελληνικές και αραβικές πηγές, χριστιανικής, μουσουλμανικής και παγανιστικής προέλευσης (π.χ. Πλάτωνα, Σίξτο, Ιωάννη Φιλόπονο, al-Farabi, Abu Bakr al-Razi, Yahya ibn ʻAdi, Israel του Kashkar, Abu al-Faraj ibn al-Tayyib). Στη διανόησή του συναντώνται ο Ελληνισμός του Βυζαντίου με τον Ελληνισμό του Μουσουλμανικού χαλιφάτου. Κεντρική θέση στη σκέψη και στο έργο του ʻAbdallah ibn al-Fadl κατέχουν η Λογική και η ελληνική φιλοσοφία, εκφραζόμενες σε θέματα όπως αυτά της αιτιοκρατίας (ντετερμινισμός), της ελευθερίας της βούλησης, του θείου θελήματος, του αστρολογικού ντετερμινισμού, θέματα τα οποία βρέθηκαν συχνά στο κέντρο διαμάχης μεταξύ Χριστιανών και Μουσουλμάνων.

Το όγδοο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο σε ένα κείμενο το οποίο, αν και γραμμένο αρχικά στα ελληνικά, παίρνει τη θέση του σ' αυτόν τον τόμο (με μεταφράσεις από τα κεφάλαια 1, 3, 5 και 17) διότι έχει διασωθεί μόνο σε αραβική μετάφραση προερχόμενη από την περιοχή της Αντιόχειας μετά το 969· βρίσκεται δε τώρα υπό κριτική έκδοση και πλήρη αγγλική μετάφραση από τον συγγραφέα του εν λόγω κεφαλαίου, Alexander Treiger. Πρόκειται για τον *Νοητό Παράδεισο* (ή τον «Παράδεισο του Νου», *al-Firdaws al-ʻaqli*), πνευματικό έργο ανώνυμου συγγραφέα αποδιδόμενο, μάλλον λανθασμένα, στον Γρηγόριο Νύσσης, ή στον Ιωάννη τον Δαμασκηνό. Ο Treiger χρονολογεί το έργο αυτό στον όγδοο αιώνα, μετά τις αραβικές επιδρομές. Ο συσχετισμός ενέχει ενδιαφέρουσες αποχρώσεις. Το περιεχόμενό του, πνευματικό-διδακτικό στην πρόθεση και στο ύφος του, αναφέρεται στη διττή πτώση του ανθρώπου, σωματική και νοητική, από τον εξίσου διττό Παράδεισο, επίγειο και νοητό, ή πνευματικό· μία περίπλοκη και ιδιότυπη διδασκαλία, σε ένα κείμενο του οποίου τα περίπου τριάντα αραβικά χειρόγραφα από τον ενδέκατο μέχρι τον δέκατο ένατο αιώνα υποδηλώνουν το εύρος της δημοφιλίας του.

Το ένατο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο στον Αγάθωνα. Έζησε μεταξύ 1050-1150, γεννημένος με το όνομα Ηλίας (Iliyya) και το παρατσούκλι Ibn al-Ashall, «γυιό αυτού με το ανάπηρο χέρι», αναφορά στον πατέρα του, και σε μία αναπηρία

κοινή στη Μέση Ανατολή στην προ της σημερινής εποχή. Ένας βαθύτατα μορφωμένος και ευφραδής στα αραβικά και ελληνικά λαϊκός, ο Αγάθων πείστηκε ύστερα από πιέσεις να γίνει στην πολύ μετέπειτα ζωή του επίσκοπος Εμέσης (Homs) της Συρίας, θέση από την οποία παραιτήθηκε ο ίδιος, αναλαμβάνοντας έτσι προσωπικά την ευθύνη για την ύπαρξη διεφθαρμένων κληρικών της επισκοπής του. Καρπός της παραιτήσεώς του ήταν μία οξυδερκής και πρωτότυπη *Απολογία* του στα αραβικά περί ιερωσύνης, μοναδικής λεπτότητας, πολυμέρειας και εμβρίθειας. Η ουσιαστική ιερωσύνη κατά τον Αγάθωνα είναι αυτή «κατὰ τὴν τάξιν Μελχισεδέκ», μία ιερωσύνη πνευματική, μυστηριακή, η οποία διακρίνεται και ξεπερνάει τη δικανική, τελετουργική, εθνικιστική αυτής «της τάξης Ααρών». Η ημερομηνία συγγραφής της *Απολογίας* τοποθετείται λίγο μετά το Σχίσμα του 1054 και γι' αυτό ίσως δεν φαίνεται να είναι ανεπηρέαστη από τη θεολογική και εκκλησιαστική διάσταση Ανατολής και Δύσης, ή την σταυροφορική παρουσία και επιρροή στην Έμεσα! Τα αποσπάσματα από την *Απολογία* στον τόμο (σσ. 203-214) παρατίθενται για πρώτη φορά σε αγγλική μετάφραση.

Το δέκατο κεφάλαιο αναφέρεται στον Παύλο Αντιοχείας, αραβόφωνο θεολόγο του δεκάτου τρίτου αιώνα, μοναχό αρχικά επίσκοπο Σιδώνος, εν συνεχεία, συγγραφέα της γνωστής *Επιστολής προς Μουσουλμάνο Φίλο* (σσ. 219-234), ανάμεσα σε πολλά άλλα φιλοσοφικά και θεολογικά έργα γραμμένα όλα στα αραβικά, μερικά από αυτά τώρα σε γαλλική ή γερμανική έκδοση. Πλήρης γνώστης της αραβικής θεολογίας και σκέψης (ιδίως του Ηλία της Νίσιβης 975-1046), αλλά και του Κορανίου και της πρώιμης Ισλαμικής εποχής, φέρει όλη αυτή τη γνώση στην επιφάνεια στα έργα του – εξ ου και η αξία τους. Η *Επιστολή* αυτή έχει γίνει αντικείμενο ευρείας επιστημονικής μελέτης. Εκτός της πολλαπλής έκδοσής της στα αραβικά, έχει μεταφραστεί στα αγγλικά, γαλλικά και ισπανικά. Στην *Επιστολή* του αυτή ο Παύλος κάνει χρήση ή υπαινίσσεται χωρία του Κορανίου, κάπου εξήντα τέσσερεις φορές, και αναφέρεται σε τριάντα δύο σούρες (ενότητες) του Κορανίου. Χρησιμοποιεί επίσης το Κοράνιο για να στηρίξει την ορθότητα Ορθοδόξων δογμάτων, όπως αυτήν της ένωσης της θείας και ανθρώπινης φύσης στο πρόσωπο του Χριστού, την εγκυρότητα των Χριστιανικών Γραφών, ακόμη και την ανωτερότητα του Χριστιανισμού από τον Ιουδαϊσμό και το Ισλάμ! Συχνά αναρωτιέται κανείς αν το ακροατήριο της καθόλα Ορθόδοξης σκέψης του ήταν το Χριστιανικό, ή το Μουσουλμανικό. Η λεπτομερής αντιρρητική του μουσουλμάνου νομικού Shihab al-Din Ahmad ibn Idris al-Qarafi (1228-85) στις θέσεις του Παύλου, χωρίς να τον κατονομάζει, δείχνει το ενδιαφέρον το οποίο προσέλκυσε η *Επιστολή* αλλά και το εν γένει έργο του, όχι μόνο στον al-Qarafi

αλλά και σε μετέπειτα εξέχοντες μουσουλμάνους διανοουμένους, όπως τον Ibn Taimiyya (1263-1328) και τον Ibn Abi Talib al-Dimashqi (π.1327).

Με τα κεφάλαια 11 και 12, τα αναφερόμενα στον Πατριάρχη Μακάριο Ibn al-Zaʿim (c. 1600-1672) και στον Παύλο του Χαλεπίου (1627- 1669), γυιό του προηγουμένου και των δύο αυτών τέταρτης γενιάς κληρικών της al-Zaʿim οικογένειας αντίστοιχα, μεταφερόμαστε πλέον στη μεταβυζαντινή περίοδο, η οποία βρίσκεται έξω από τα χρονολογικά όρια βυζαντινού ενδιαφέροντος. Ο πρώτος, όπως προαναφέραμε, ταξίδεψε ως Πατριάρχης Αντιοχείας εκτεταμένα στη Ρουμανία, Ουκρανία, Ρωσία και Γεωργία εις αναζήτηση οικονομικών πόρων της πτωχευμένης επαρχίας του. Από πλευράς συγγραφικής, αξιοσημείωτη είναι η διατριβή του πρώτου ως προς την αραβική ερμηνεία του ονόματος ελληνικών ονομάτων αγίων (σσ. 239-245), περί του σημείου του σταυρού (σσ. 245-247), της αρχιερατικής ευλογίας (σσ. 247) και δύο επιστολές του στον βασιλιά της Γαλλίας, Λουδοβίκο ΙΔ΄ (1643-1715) (Β΄ επιστολή, σσ. 248-250) ζητώντας προστασία και πολιτική βοήθεια για τους Χριστιανούς της Ανατολής, καμία από τις οποίες δεν έλαβε καν απάντηση!

Όσον αφορά στον δεύτερο, τον Παύλο, ταξίδεψε και εκείνος στη Ρωσία και την Γεωργία όπως ο πατέρας του, αλλά επιστρέφοντας αρρώστησε και πέθανε στο Tbilisi, πρωτεύουσα της Γεωργίας, το 1669. Το ταξιδιωτικό του ημερολόγιο θεωρείται κειμήλιο αραβικής γραμματείας, προς πλήρη αραβική έκδοση και γαλλική μετάφραση της Ρουμανικής Ακαδημίας. Ο τόμος περιέχει εκτενές δείγμα του έργου αυτού σε αγγλική μετάφραση (σσ. 256-274).

Μετά την αστραπιαία αυτή περιήγηση θα μπορούσε κανείς να ισχυριστεί ότι είναι πλέον αδόκιμο να θεωρηθεί ότι περιοχές γνώσης, όπως βυζαντινές, μεσαιωνικές, μεσανατολικές σπουδές, ή σπουδές χριστιανικών-ισλαμικών σχέσεων κλπ., ή η εν γένει γνώση του Βυζαντίου έχουν πλέον εξαντληθεί από τη μελέτη των ελληνικών πηγών με την απουσία μιας αντίστοιχης μελέτης τέτοιων αραβικο-βυζαντινών πηγών. Όπως είναι εξ ίσου αδόκιμο (λόγω της προηγούμενης αυτής δήλωσης) να θεωρήσει κανείς ότι οι ελληνικές πηγές είναι απλώς ισάξιες των αραβικών· οι ελληνικές είναι όντως πλουσιότερες και πολύ σημαντικότερες. Δεν πρόκειται, λοιπόν, εδώ περί συναγωνισμού πλούτου των πηγών. Εκείνο που είναι εξαιρετικά δύσκολο να αμφισβητήσει κανείς είναι το εξής αυτονόητο: ότι το πολυπολιτισμικό Βυζάντιο (και η εξίσου πολυπολιτισμική διάσταση του φαινομένου της βυζαντινής Ορθοδοξίας) δεν ορίζονται ούτε εξαντλούνται από τη μελέτη ενός μόνο γλωσσικού corpus πηγών· αυτό είναι, έμμεσα, που μας

προσφέρει ως πρόκληση ο ανά χείρας τόμος. Ο τόμος αυτός είναι σημαντικός για την εν γένει Χριστιανική γραμματεία, εκείνη μάλιστα που μεταφράστηκε, χρησιμοποιήθηκε και ερμηνεύτηκε στην αραβική γλώσσα, με ό,τι αυτό σήμανε για την επίδραση της ελληνικής γλώσσας (κλασικής, Πατερικής και άλλης) στον αραβόφωνο κόσμο – και όχι μόνο.

Για τον διαρκώς διευρυνόμενο χώρο σπουδής σχέσεων Βυζαντίου και Ισλάμ, ο τόμος αυτός είναι ιδιαίτερα πολύτιμος. Για παράδειγμα, τόσο οι επιμελητές του τόμου όσο και οι μεταφραστές των διαφόρων κειμένων αναφέρονται, ερμηνεύουν, ή αντιπαραθέτουν συχνά όρους και εκφράσεις των κειμένων που μεταφράζουν με αντίστοιχους όρους και εκφράσεις του Κορανίου. Αυτό άλλωστε είναι το χαρακτηριστικό των περισσότερων συγγραφέων τους οποίους παρουσιάζει ο τόμος. Είναι εύκολο (και πολύ ενδιαφέρον) να πει κανείς σε τέτοιες περιπτώσεις ότι ο συγγραφέας κάποιου από αυτά τα χριστιανικά κείμενα χρησιμοποίησε επίτηδες κάποιον όρο, ή χαρακτηριστική έκφραση του Κορανίου. Το φαινόμενο και η εξήγηση αυτή αποκτούν ιδιαίτερο ενδιαφέρον αν θελήσει κανείς να υποθέσει ότι ο συγγραφέας της πηγής είχε κάποια συγκεκριμένη διάθεση (απολογητική, ποιμαντική, ιεραποστολική, ή άλλη) ώστε να προσελκύσει, τυχόν, με αυτό τον τρόπο κάποιον μουσουλμάνο αναγνώστη στου οποίου τα χέρια θα έπεφτε το κείμενο· ή ότι θα ήθελε με αυτόν τον τρόπο να καταδείξει κάποια ουσιαστική συγγένεια μεταξύ Χριστιανικής πίστης και Ισλάμ· ή για οποιονδήποτε παρόμοιο, ή άλλο λόγο. Όμως, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι και το αντίθετο έχει κάποια ιστορική και ιδεολογική βάση: ότι, δηλαδή, και το Κοράνιο χρησιμοποίησε όρους, έννοιες και εκφράσεις τις οποίες ο Μωάμεθ γνώριζε, ή βρήκε διαδεδομένες και εμπεδωμένες στο αραβικό λεξιλόγιο και στην καθημερινή έκφραση – κάτι που είναι απόλυτα θεμιτό και φυσικό, δεδομένου ότι η αραβική γλώσσα, ως γλώσσα εν πολλοίς νομαδικών λαών, βρισκόταν διαρκώς εν κινήσει και σε κατάσταση cross-fertilization, μέσα σε ένα χώρο και περιβάλλον μακράς και έντονης ιουδαιο-χριστιανικής παρουσίας και επιρροής. Και αυτή η πλευρά είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσα για τη σπουδή και αντίληψη του Ισλάμ, ιδιαίτερα μάλιστα των βυζαντινο-ισλαμικών σχέσεων! Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι ο τόμος αυτός, τόσο στην Εισαγωγή όσο και στα δώδεκα κεφάλαια με τα κείμενα τα οποία αυτά παρουσιάζουν σε αγγλική μετάφραση, κάνει αναφορές σε 155 διαφορετικά χωρία του Κορανίου 191 φορές! Οι αριθμοί αυτοί αναδεικνύουν ότι η αραβική χριστιανική (βυζαντινή) γραμματεία, δεν είναι, και δεν μπορεί να είναι άσχετη τουλάχιστον με τη γλωσσική και εκφραστική, ή και νοηματική, πραγματικότητα του Κορανίου· ή, επίσης, ότι μία σοβαρή παρουσίαση και

ερμηνεία χριστιανικών (βυζαντινών) αραβικών κειμένων δεν μπορεί να αγνοήσει το γεγονός του Κορανίου και του Ισλάμ – και το αντίθετο! Ο Αγάθων Εμέσης (ca. 1050-1150) του ενάτου Κεφαλαίου κλείνοντας την *Απολογία* του με αίνους προς την Θεοτόκο και τους αγίους, καταλήγει με τον Ιωάννη τον Βαπτιστή, τον οποίον αποκαλεί ως την «σφραγίδα των προφητών», έκφραση Ισλαμική η οποία αναφέρεται στον ίδιο τον Μωάμεθ, αποκαλώντας έτσι έμμεσα τον Μωάμεθ, κατά το Ματθ. 7:15, «ψευδοπροφήτη» (σσ. 214 και 214[87]). Την ίδια ηθελημένη προτίμηση αραβικών γλωσσικών ιδιωματισμών, χαρακτηριστικά και διακριτά ισλαμικών, δείχνει ο επίσης Άραβας Ορθόδοξος επίσκοπος της Σιδώνος Παύλος του δεκάτου Κεφαλαίου, για τη ζωή του οποίου στις αρχές του δεκάτου τρίτου αιώνα γνωρίζουμε πολύ λιγότερα από ό,τι για το πολύπλευρο θεολογικό και φιλοσοφικό του έργο. Οι ισλαμικές σπουδές καθώς και η ιστορία των βυζαντινο-ισλαμικών σχέσεων (και όχι μόνο) πλουτίζονται πολλαπλώς από τη μελέτη τέτοιων πηγών. Το χαρακτηριστικό του αυτό εκφράζει το ευρύτερο διανοητικό και πολιτιστικό περιβάλλον μέσα στο οποίο ο διανοούμενος αυτός Άραβας εκκλησιαστικός ζούσε. Αν και τις περισσότερες φορές έγραφε και απευθυνόταν προς αραβόφωνους χριστιανούς αναγνώστες, η ιδιαίτερη αυτή χρήση της γλώσσας ήταν γι' αυτόν ένα εργαλείο ώστε να δείξει στους ομοθρήσκους του πόσο, ακόμη και η ανάγνωση και κατανόηση περικοπών του Κορανίου, μπορεί να γίνει κατά ένα χριστιανικό τρόπο, αλλά επίσης πώς ακόμη και Ορθόδοξες θεολογικές έννοιες μπορούν να ερμηνευτούν και να γίνουν άνετα κατανοητές, με εκλεπτυσμένο μάλιστα και διανοητικό τρόπο, μέσα σε ένα περιβάλλον διανοουμένων κατ' εξοχήν ισλαμικό! Το ίδιο ακριβώς μήνυμα και την ίδια έφεση και έλξη ήθελε ίσως να μεταφέρει και στο μουσουλμανικό ακροατήριο και το αναγνωστικό κοινό με την περίφημη και ιδιαίτερα σημαντική του *Επιστολή*. Η ειρηνική και ευγενική γλώσσα με την οποία ο Παύλος προσεγγίζει το Ισλάμ και η φιλική προσηγορία με την οποία απευθύνεται στον μουσουλμάνο παραλήπτη της *Επιστολής*, κάνουν δυνατή αυτήν την άλλως εκρηκτική ατζέντα θεμάτων! Όχι ότι η αντίδραση και η απάντηση την οποία έλαβε η εν λόγω *Επιστολή* ήταν η ακριβώς αντίστοιχη. Εκείνο που παραμένει ως γεγονός είναι η αναμφισβήτητα καλώς πληροφορημένη έκθεση των ισλαμικών θέσεων, η έντεχνη ερμηνεία ισλαμικών όρων, λέξεων και εννοιών, καθώς και η διάθεση για εποικοδομητική ανταλλαγή απόψεων – στοιχεία ελλείποντα (ή παντελώς άγνωστα) διαχρονικά σε διαθρησκευτικό διάλογο.

Οι προκλήσεις τις οποίες είχαν διανοούμενοι αραβόφωνοι Ορθόδοξοι εκκλησιαστικοί και θεολόγοι, της τάξεως μάλιστα του Παύλου Αντιοχείας,

ήσαν πολύ διαφορετικές από εκείνες ελληνόφωνων Βυζαντινών, αντιρρητικών του Ισλάμ. Οι πρώτοι έπρεπε να «εφεύρουν» τρόπους κατανόησης και ερμηνείας των ισλαμικών θέσεων, κυρίως του Κορανίου, για να εκθέσουν τις χριστιανικές τους θέσεις δογματικού περιεχομένου –είτε για αντιρρητικούς, είτε για προπαγανδιστικούς-ποιμαντικούς-ιεραποστολικούς λόγους. Οι δεύτεροι μιλούσαν κυρίως σε δικό τους ακροατήριο και η αντιρρητική-απολογητική ήταν το κύριο μέλημα και τακτική τους. Βλέπε, παραδείγματος χάριν, τον αριστοτεχνικό τρόπο με τον οποίον ο Παύλος Αντιοχείας εκθέτει στην *Επιστολή* του στον φίλο του Μουσουλμάνο (σ. 229) το Τριαδικό δόγμα –για να μη μιλήσει κανείς για το όλο σενάριο, το οποίο έστησε πιθανώς ο ίδιος, περί ερωτημάτων τάχα τα οποία «φίλος του Μουσουλμάνος» του ζήτησε να θέσει προς τους «μορφωμένους βυζαντινούς» και τις «απαντήσεις» των οποίων μεταφέρει τώρα στην δήθεν «Επιστολή» του ...!

Στα κείμενα αυτά βρίσκει επίσης κανείς πολύ σημαντικά στοιχεία Εκκλησιαστικής Ιστορίας, Κανονικού Δικαίου, Λειτουργικής, Πατρολογίας, Ερμηνείας των Γραφών κλπ., τα οποία δεν βρίσκει τόσο εύκολα στην ελληνική γραμματεία, είτε ως θέματα, είτε εκπεφρασμένα με τον ίδιο τρόπο, όπως π.χ. τον τρόπο, ή τρόπους, εκλογής επισκόπων ή οικειοθελούς παραίτησης αυτών, ή τη διαφορά μεταξύ αποπομπής ή αφορισμού κληρικού (και μάλιστα επισκόπου), όπως τα περιγράφει χαρακτηριστικά ο Αντιοχειανός Αγάθων (Βλ. Κεφάλαιο 9, σσ. 201-215).

Η ενδεικτική αυτή βιβλιοπαρουσίαση θέλει να υπογραμμίσει τη σημαντική (ουσιαστική θα έλεγα) θέση της αραβικής γραμματείας στις βυζαντινές σπουδές εν γένει και ειδικότερα σε εκείνες των πολιτικών, πολιτιστικών, κοινωνικών και θρησκευτικών σχέσεων μεταξύ Ορθοδόξου Χριστιανισμού και ισλαμικού κόσμου, κυρίως του αραβικού, από την εμφάνιση του Ισλάμ μέχρι την πτώση της Βασιλεύουσας –θέση αυτονόητη, χρήζουσας όμως ιδιαίτερου ακαδημαϊκού εναγκαλισμού, και θεραπείας.

ΔΑΝΙΗΛ Ι. ΣΑΧΑΣ
Professor Emeritus
University of Waterloo, Ontario, Canada

Charles Barber – Stratis Papaioannou (εκδ.), *Michael Psellos on Literature and Art: A Byzantine Perspective on Aesthetics* [Michael Psellos in Translation], University of Notre Dame Press, Notre Dame/Indiana 2017, σσ. xvi+429. ISBN 978-0-268-10048-3

Ένας ακόμη τόμος προστέθηκε πρόσφατα στη σειρά *Michael Psellos in translation*, που διευθύνει ο βυζαντινολόγος καθηγητής Αντώνιος Καλδέλλης (Ohio State University), για τον εκδοτικό οίκο Notre Dame Press του ομώνυμου αμερικανικού καθολικού πανεπιστημίου[1]. Με τις αγγλικές μεταφράσεις έργων του Μιχαήλ Ψελλού, στόχος της σειράς είναι, όπως αναφέρεται στο σχετικό σημείωμα του εκδοτικού οίκου, να «προσφέρει στους ιστορικούς του Μεσαίωνα καθώς και στο ενημερωμένο κοινό και τους φοιτητές ένα πολύτιμο εργαλείο για να κατανοήσουν και να αποτιμήσουν τις πνευματικές φιλοδοξίες αυτής της προσωπικότητας που υπήρξε καθοριστική για την ανάπτυξη της μεσαιωνικής σκέψης». Ακριβώς αυτόν τον σκοπό επιτελεί άριστα ο συλλογικός τόμος που εξέδωσαν ο Charles Barber και ο Στρατής Παπαϊωάννου, με τη συνδρομή μιας πλειάδας συνεργατών. Τριάντα κείμενα του Ψελλού, είτε αυτοτελή, είτε αποσπάσματα, στα οποία αποτυπώνονται η θεωρητική και κριτική του σκέψη, οι αισθητικές απόψεις και οι προτιμήσεις του για τη λογοτεχνία –συγκεκριμένα τη ρητορική– και τα έργα τέχνης, σχολιάστηκαν και μεταφράστηκαν στα αγγλικά, κατανεμημένα σε δύο ενότητες, τη λογοτεχνία και την τέχνη. Τα κείμενα συνοδεύει ένα ευρετήριο ελληνικών ρητορικών όρων με την απόδοσή τους στα

1. Έχουν προηγηθεί: 1. *Mothers and Sons, Fathers and Daughters: The Byzantine Family of Michael Psellos*, ed. and trans. by A. Kaldellis with contributions by D. Jenkins and Str. Papaioannou, Notre Dame 2006· 2. *Psellos and the Patriarchs: Letters and Funeral Orations for Keroullarios, Leichoudes and Xiphilinos*, trans. by A. Kaldellis and I. Polemis, Notre Dams 2015.

αγγλικά και αντιστρόφως, ιδιαίτερα βοηθητικό και χρήσιμο όχι μόνο στους μελετητές του Ψελλού, αλλά και σε όλους όσους ασχολούνται με τη ρητορική, αρχαία και βυζαντινή. Με εξαιρετική προσοχή έχει γίνει και η επιλογή της στοχευμένης βιβλιογραφίας που παρατίθεται στο τέλος του βιβλίου.

Στη γενική εισαγωγή του τόμου (σσ. 1-7), που υπογράφει ο Στρατής Παπαϊωάννου, γίνεται λόγος για τον σκοπό της επιλογής των συγκεκριμένων κειμένων. Ακριβέστερα, πέραν της επιδίωξης να καταστεί γνωστή στο ευρύτερο κοινό μια πλευρά της συγγραφικής δραστηριότητας του Μιχαήλ Ψελλού, η οποία είναι γνωστή μόνο στους ειδικούς, το συγκεκριμένο έργο φιλοδοξεί να συμβάλει στην ιστορία της προ νεωτερικής (προ μοντέρνας) αισθητικής. Σημαντική η εκ προοιμίου διευκρίνιση ότι η διαίρεση και η κατάταξη των κειμένων σε λογοτεχνία και τέχνη είναι μάλλον συμβατική και ανταποκρίνεται στη σύγχρονη αντίληψη περί αισθητικής. Για τον Ψελλό και τους αναγνώστες της εποχής του όλα τα κείμενα αυτά εθεωρούντο ρητορική και φιλοσοφία. Ακολουθεί μια σύντομη αλλά πολύ κατατοπιστική βιογραφία και εργογραφία του συγγραφέα (σσ. 3-7).

Στο πρώτο μέρος, που επιγράφεται *Περί Λογοτεχνίας*, με την επεξήγηση *Ρητορική και Λόγοι* (σσ. 11-244), προτάσσεται διαφωτιστική εισαγωγή του Στρατή Παπαϊωάννου για τα δεκατέσσερα κείμενα που απαρτίζουν την ενότητα, τα οποία συγκροτούν ένα corpus γραπτών του Ψελλού που προσφέρουν με συμπαγή τρόπο θεωρητικούς προβληματισμούς για τον λογοτεχνικό λόγο και αποτελούν μια καλή εισαγωγή τόσο στη λογοτεχνική αισθητική του Ψελλού, όσο και γενικότερα στη βυζαντινή ρητορική θεωρία. Ωστόσο,τονίζεται ότι τα σχόλια και οι αναφορές του Ψελλού σε ζητήματα λογοτεχνίας δεν εξαντλούνται σε αυτά μόνο τα κείμενα, αλλά εντοπίζονται και σε πολλά άλλα έργα του. Αναγνώστες/ακροατές τους πρέπει να ήταν οι μαθητές, οι στενοί φίλοι και οι συνάδελφοι του Ψελλού, οι οποίοι μαζί με τον συγγραφέα πιθανόν φρόντισαν για τη χειρόγραφη διατήρηση και διάδοσή τους.

Τα δεκατέσσερα κείμενα μπορούν να διακριθούν σε τρεις υποκατηγορίες: στην πρώτη ανήκουν τα πέντε πρώτα που αναφέρονται σε τεχνικά θέματα ρητορικού ύφους, συνοψίζοντας ως επί το πλείστον αρχαιότερα θεωρητικά κείμενα και εγχειρίδια περί ρητορικής της ελληνορωμαϊκής εποχής. Την επόμενη υποκατηγορία απαρτίζουν έξι κείμενα (τα υπ. αριθμ. 6, 7, 8, 10, 11, 12), τα οποία περιέχουν στοχασμούς, κρίσεις και παρατηρήσεις περί του ύφους και του τρόπου έκφρασης συγκεκριμένων συγγραφέων, όπως Θουκυδίδη, Λυσία, Ευριπίδη, Πλάτωνα, Ισοκράτη, Δημοσθένη, Πλουτάρχου, Αίλιου Αριστείδη,

Λουκιανού, Φιλοστράτου, Γρηγορίου Ναζιανζηνού, Ιωάννη Χρυσοστόμου, Βασιλείου Καισαρείας, Γρηγορίου Νύσσης, Γεωργίου Πισίδη, και λογοτεχνικών έργων, όπως των μυθιστορημάτων *Λευκίππη και Κλειτοφών* του Αχιλλέα Τάτιου και *Αιθιοπικά* ή *Θεαγένης* και *Χαρίκλεια* του Ηλιοδώρου. Στην τρίτη κατηγορία εντάσσονται τρία κείμενα (τα υπ. αρ. 9, 13 και 14) sui generis, όπως τα χαρακτηρίζει ο Παπαϊωάννου, στην ιστορία της βυζαντινής λογοτεχνικής κριτικής: ενώ τα δύο πρώτα είναι έργα θεολογικού (σχόλια σε δύο φράσεις του Γρηγορίου Ναζιανζηνού) και αγιολογικού προσανατολισμού (εγκώμιο του Συμεών Μεταφραστή), ο συγγραφέας αφιερώνει μεγάλο μέρος στη ρητορική ανάλυση ή τη λογοτεχνική αποτίμηση. Ιδιαίτερα ενδιαφέρον και μοναδικό είναι το τελευταίο κείμενο, στο οποίο περιγράφεται γλαφυρά το ενδιαφέρον των Κωνσταντινουπολιτών και η κοσμοσυρροή στον ναό της Παναγίας (Αγία Σορός) στα Χαλκοπρατεία για να παρακολουθήσουν τη δημόσια ανάγνωση βίου αγίου. Ο Ψελλός σχολιάζει και εγκωμιάζει την παραστατικότητα του τρόπου εκφώνησής της από τον μοναχό Ιωάννη Κρουστουλά και την επίδραση που ασκούσε στους ακροατές[2].

Η εισαγωγή στο πρώτο μέρος του βιβλίου τελειώνει με δύο καίριες γενικές παρατηρήσεις για την σκέψη του Ψελλού που αξίζει να σημειώσουμε: 1. Ο Ψελλός δίνει έμφαση στη συναισθηματική φύση και δύναμη του ρητορικού λόγου, η οποία διεγείρει συναισθήματα (πάθος) στους αναγνώστες και ακροατές. Στη ρητορική του θεωρία, σε αντίθεση με τους προγενεστέρους του ή τους συγχρόνους του Άραβες και Λατίνους, δίνει προτεραιότητα στην ομορφιά και την ευχαρίστηση, στη μορφή και την έκφρασή της, στο υλικό στοιχείο και το συναίσθημα και δεν ασχολείται με την ηθική πλευρά της συγγραφής και της ανάγνωσης· 2. Θεωρεί τον ρήτορα ως αυτόνομο δημιουργό του ρητορικού λόγου, του οποίου η δημιουργικότητα οφείλεται αποκλειστικά σε αυτόν και όχι σε κάποια θεία έμπνευση ή στον καταναγκασμό που συνεπάγεται για τον συγγραφέα η ύπαρξη της μακραίωνης ρητορικής παράδοσης. Επιπλέον ο Ψελλός

2. Το μεγάλο ενδιαφέρον του πλήθους να παρακολουθεί αναγνώσεις βίων αγίων στον ναό της Παναγίας (Αγία Σορός) στα Χαλκοπρατεία επιβεβαιώνεται και έναν αιώνα αργότερα από τον Ιωάννη Απόκαυκο. Ο κόσμος είχε δυσανασχετήσει όταν περικόπηκε η ανάγνωση του βίου του αγίου Ξενοφώντος, για να διαβάσει ο Ιωάννης Κασταμονίτης λόγο του προς τιμήν του Γρηγορίου του Θεολόγου (Α. Παπαδοπουλος – Κεραμευς, Ἐπιγράμματα Ἰωάννου τοῦ Ἀποκαύκου, *Ἀθηνᾶ* 15 (1903), 470). Βλ. και Β. Κατσαρος, *Ἰωάννης Κασταμονίτης, Συμβολὴ στὴ μελέτη τοῦ βίου, τοῦ ἔργου καὶ τῆς ἐποχῆς του* [Βυζαντινὰ Κείμενα καὶ Μελέται 22], Θεσσαλονίκη 1988, 94.

τονίζει τον παραστατικό και θεατρικό χαρακτήρα του ρητορικού παιχνιδιού και, όπως λέει ο Παπαϊωάννου, «οραματίζεται έναν συγγραφέα που μπορεί να γίνει ηθοποιός με πολλά προσωπεία μέσα στο γραπτό του, να γίνει δηλαδή ένας λογοτεχνικός συγγραφέας» (σ. 19).

Μεταφράζονται και σχολιάζονται τα εξής κείμενα, για το καθένα από τα οποία προτάσσεται εισαγωγή με σημαντικές πληροφορίες για την κατανόηση του έργου και στοιχεία για τις εκδόσεις και τις μεταφράσεις του[3]:

1. *Σύνοψις τῶν ρητορικῶν ἰδεῶν* (βασίζεται στὸ *Περὶ Ἰδεῶν* του Ερμογένη): Στρατής Παπαϊωάννου εισαγωγή και σχόλια, μετάφραση με τη συνεργασία του Christopher M. Geadrities.

2. *Σύνοψις τῆς ρητορικῆς διὰ στίχων πρὸς τὸν αὐτὸν βασιλέα* (βασίζεται στο corpus του Ερμογένη): Jeffrey Walker, εισαγωγή, μετάφραση και σχόλια.

3. *Περὶ συνθήκης τῶν τοῦ λόγου μερῶν* (βασίζεται στο *Περὶ συνθέσεως ὀνομάτων* του Διονύσιου Αλικαρνασσέα): Anthony Littlewood εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

4. *Περὶ ρητορικῆς* (βασίζεται στο *Τέχνη Ρητορικὴ* του Λογγίνου): Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια.

5. *Περὶ τραγῳδίας*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

6. *Περὶ χαρακτήρων συγγραμμάτων τινῶν*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

7. *Χαρακτῆρες Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου, τοῦ Μεγάλου Βασιλείου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ Γρηγορίου τοῦ Νύσσης*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

8. *Λόγος σχεδιασθεὶς πρὸς Πόθον βεστάρχην ἀξιώσαντα αὐτὸν γράψαι περὶ τοῦ θεολογικοῦ χαρακτῆρος*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

9α. *Εἰς τὸ θεολογικὸν ῥητὸν τὸ «δέον τὰ ἐναντία τῷ ἐναντίῳ καρποῦσθαι»* (Γρηγ. Ναζ. *Or.* 40.24), και 9β. «ἐπ' οὐδενὸς οὖν τῶν ἀπάντων οὐκ ἔστιν ἐφ' ὅτῳ οὐχὶ τῶν ἀπάντων» (Γρηγ. Ναζ., *Or.* 43.1): Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

10. *Εἰς τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον:* Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή και σχόλια, μετάφραση με τη συνεργασία του Christopher M. Geadrities.

11. *Τίς ἐστίχιζε κρεῖττον, ὁ Εὐριπίδης ἢ ὁ Πισίδης;* Anthony Littlewood, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

---

3. Παραθέτουμε τον ελληνικό τίτλο του κάθε έργου, ο οποίος δεν αναφέρεται πάντα στο βιβλίο.

12. *Τίς ἡ διάκρισις τῶν συγγραμμάτων, ὧν τῷ μὲν Χαρίκλεια, τῷ δὲ Λευκίππη ὑποθέσεις καθεστήκατον;* Anthony Littlewood εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

13. *Ἐγκώμιον εἰς τὸν Μεταφραστὴν κῦρ Συμεών:* Elizabeth A. Fischer, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

14. *Ἐγκώμιον εἰς τὸν μοναχὸν Ἰωάννην τὸν Κρουστουλᾶν ἀναγνόντα ἐν τῇ Ἁγία Σορῷ*: Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

Το δεύτερο μέρος του βιβλίου περιλαμβάνει γραπτά του Ψελλού σχετικά με την πρόσληψη έργων τέχνης και τις αντιλήψεις του περί αισθητικής. Από τα επιλεγμένα κείμενα αλλά και όπως υπογραμμίζει ο Charles Barber στη γενική εισαγωγή στην ενότητα, γίνεται φανερό πως απόψεις και στοχασμοί του Ψελλού σχετικά με τη θέαση έργων τέχνης εντοπίζονται διάσπαρτες σε πολλά και εντελώς διαφορετικά είδη έργων του. Συνοψίζοντας, ο Barber επισημαίνει ότι ουσιαστικά η οπτική αισθητική του Ψελλού, όπως αυτή εκφράζεται σαφώς στα κείμενα που επιλέχθηκαν, είναι κυρίως επηρεασμένη από τις ιδέες του χριστιανισμού και του νεοπλατωνισμού. Ο βυζαντινός λόγιος δείχνει μεγάλο ενδιαφέρον, σχολιάζει και απολαμβάνει τις φυσικές αρετές των αντικειμένων που ικανοποιούν τις αισθήσεις, αλλά συγχρόνως αδιαφορεί για αυτές και επιθυμεί να αρθεί διανοητικά πάνω από αυτές. Διακρίνει το αισθητό από το νοητό, το υλικό από το πνευματικό, το ανθρώπινο από το θεϊκό. Αυτή η αισθητική του τοποθέτηση τον οδηγεί να αναπτύξει μια συνεπή και ιεραρχημένη πρόσληψη της τέχνης, ώστε ακόμα και όταν απολαμβάνει την ανθρώπινη δημιουργικότητα, να δίνει το προβάδισμα στο κάλλος και το υποκείμενο που προηγείται και κατακλύζει το έργο τέχνης. Οι δύο αυτοί αντιληπτικοί τρόποι, ο πνευματικός και ο αισθητός, διατρέχουν όλο το έργο του Ψελλού. Σταθερά επίσης στα σχόλια του Ψελλού για την τέχνη εκφράζεται και μια ηθική πλευρά στο ζήτημα της θέασης. Η ετοιμότητα του θεατή να δει δεν είναι εφικτή μόνο με τη διανοητική προετοιμασία, αλλά έχει σχέση και με την ηθική του.

Τα κείμενα που μεταφράζονται και σχολιάζονται είναι τα εξής:

15. *Περὶ αἰσθήσεως καὶ αἰσθητῶν:* Charles Barber και David Jenkins, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια.

16α. *Περὶ κάλλους,* απόσπασμα από το *Περὶ διαλεκτικῆς, εὐδαιμονίας καὶ τοῦ καλοῦ* (στ. 68-83) και 16β *Περὶ νοητοῦ κάλλους:* Charles Barber και David Jenkins, εισαγωγή, μετάφραση σχόλια.

17. *Πρὸς τὸν βασιλέα τὸν Δούκαν* (περί ενός γλυπτού και μιας επιγραφής): Αντώνιος Καλδέλλης, εισαγωγή και σχόλια, μετάφραση με τη συνεργασία του Δημήτριου Κριτσωτάκη.

18α. *Ἔκφρασις ἢ ἀλληγορία* και 18β. *Ἔκφρασις εἰς Ἔρωτα ἐγγεγλυμμένον λίθῳ:* Χριστίνα Αγγελίδη, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

19. Έκφραση εικόνας της Σταύρωσης, απόσπασμα (στ. 634-879) από τον *Λόγον εἰς τὴν σταύρωσιν τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ*: Charles Barber και Elizabeth A. Fischer, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

20. *Λόγος ἐπὶ τῷ ἐν Βλαχέρναις γεγονότι θαύματι*: Elizabeth A. Fischer, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

21. Μια θαυματουργή εικόνα της Παναγίας, απόσπασμα (παρ. 17-18) από το *Ἐγκώμιον εἴς τινα Νικόλαον μοναχὸν γενόμενον καθηγούμενον τῆς ἐν τῷ Ὀλύμπῳ μονῆς τῆς Ὡραίας Πηγῆς*: Charles Barber, David Jenkins και Στρατής Παπαϊωάννου, εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

22. Η αυτοκράτειρα Ζωὴ και ο Χριστὸς Αντιφωνητής, απόσπασμα από την *Χρονογραφία* (6.66): Charles Barber,εισαγωγή, μετάφραση, σχόλια.

23. Πέντε επιλεγμένες επιστολές περί τέχνης και αισθητικής, με παράθεση και του ελληνικού κειμένου: Charles Barber, εισαγωγή, Στρατής Παπαϊωάννου κριτική έκδοση του ελληνικού κειμένου, Charles Barber, David Jenkins και Στρατής Παπαϊωάννου, μετάφραση και σχόλια.

Είναι γεγονός πως η μεταφορά σε μια σύγχρονη γλώσσα κειμένων προγενέστερων εποχών βοηθά τους νέους σπουδαστές φιλολογίας που δυσκολεύονται ακόμη στην κατανόηση μιας αρχαιότερης γλώσσας, διευκολύνει επίσης τους ενδιαφερόμενους ερευνητές άλλων ειδικοτήτων που δεν είναι υποχρεωμένοι να την γνωρίζουν. Από την άλλη πλευρά όμως κάθε μετάφραση αρχαίου κειμένου δεν είναι απλώς μια μεταφορά του σε ομιλούμενη γλώσσα· εκφράζει παράλληλα την ερμηνευτική προσέγγιση του μελετητή του και, πέρα από τα συνοδευτικά σχόλια και τις αναλύσεις, είναι η ίδια μια πρόταση για προβληματισμό και διάλογο με την ερευνητική κοινότητα των ειδικών. Η θεματικά στοχευμένη αυτή συλλογή μεταφράσεων ποικίλων γραπτών του Ψελλού είναι, λοιπόν, από πολλές απόψεις εξαιρετικά ενδιαφέρουσα, σημαντική και χρήσιμη.

Μαρινα Λουκακη
Πανεπιστήμιο Αθηνών

Sylvain Destephen, *Le voyage impérial dans l'Antiquité tardive. Des Balkans au Proche-Orient* (De l'archéologie à l'histoire 67), Éditions de Boccard, Paris 2016, pp. 480. ISBN 978-2701804965

The aim of the book is the study of the imperial expeditions and travels between the Balkans and the Near East from Constantine I (330-337) to Theodosios II (408-450). The prologue presents publications dealing with issues related to the study of the imperial journeys, initially inspired by romanticism and exoticism and later explored within the disciplines of historical geography and institutional history. Introductory remarks are particularly effective in the understanding of the subject's historical context and the complications resulting from the fragmented, heterogeneous and selective nature of the sources; attention is drawn also to the bias through which imperial travels were projected in patristic texts, historiography, epistolography and hagiography ("Introduction historiographique", pp. 21-27, "Prologue: rumeurs et lueurs", pp. 29-35). Of importance are the remarks on the active images and sounds recorded in texts describing the mobilization of the emperor's escort that mainly focused on the distinguished personalities of the imperial entourage rather than the lower officials or the auxiliary groups assisting the convoys. The connotations of the shifting of the imperial court from Rome, to Constantinople, the new center of power, are also discussed extensively. Furthermore, emphasis is put to the new trends of the era like the the imperial charity addressed not only to the public who attended the imperial processions, but also to ecclesiastical institutions. The emperor's long stay in the capital and the gradual decrease of the imperial déplacement in the provinces is also announced as a key challenge for defining the various stages that have strengthened imperial power and manifested Constantinople as the unique seat of authority.

The book is divided into four main parts, structured on the thematic perspectives that promote the main topics related to the imperial voyage: the

first examines the spatial dimensions of the movement and presents the stations and routes taken during the imperial travel, the military campaigns or journeys conducted for recreation (baths or hunting) or pilgrimage ("L'itinéraire", pp. 37-107); the second part deals with the imperial retinue of the imperial convoys, also the members of the emperor's family and the court, and even the clergymen, intellectuals and doctors who took part in the movement ("La suite", pp. 109-181); the next part covers issues related administrative staff, who was in charge of the imperial chamber ("L'escorte", pp. 183-255), while the supporting infrastructures such as the personnel and the resources that supplied the locomotion as also the hosting facilities are presented in the last part of the book ("Le train", pp. 257-341).

The first part, subdivided into three sections, analyzes the impact of changes in the orientation of movements after the founding of the imperial capital on Bosphorus. The establishment of the state services in Constantinople and thereupon the departing from the new capital towards other major urban centers, of either the western or the eastern part of the empire, eventually shifted the balance from Rome to the benefit of the new metropolis. With time, imperial departures from Constantinople were recorded more frequently in areas nearby the capital and far less in remote destinations until the beginning of the 7th century. However, as is noted, the itinerant emperor, who devoted part of his reign in campaigns, continued to be considered the ideal ruler by the elites and the intellectuals (p. 91, 95). The transformation of the imperial long distance travel into short visits in areas nearby the capital is evident in the spatial distribution of the palatine residencies in Thrace and Bithynia or even more close to the vicinity of Constantinople.

The second part of the book examines the administration, the fiscal services and the elite military units serving the imperial family and the court on the move. The emperor was frequently accompanied by the *Augustae* who, as wives or mothers of the heir to the throne, constituted the supreme members of the royal house; even royal offsprings such as Valentinianus Galates, the son of Valens, were born on the way of such a mission. Royal wives with the consent of the emperor were free to move for recreational or therapeutic purposes. The pilgrimage to the Holy Land, inaugurated by the pioneering religious mission of St. Helena, became soon the only long distance journey away from the capital permitted to the female members of the court. The members of the imperial escort, the *comitatus* mentioned in early sources, referred to as the *comites* of the consistory in the time of Diocletian, consist the main subject investigated in the third part of the book. The legal documentation was proven a useful tool for locating and dating the imperial expeditions and the

reconstitution of the imperial itineraries; it was mandatory for the *questor*, the high-ranking legal official, or at least a part of his subordinates to partake in the imperial escort. Constantine I set out legal provisions for the compensation of the palatine officials on the move as equal to the officers that joined the campaigns. The activation of a large body of clerks in the imperial expeditions is documented by the mass production of official documents and legislation indexed in detail in the appendix (Appendice chronologique, pp. 355-397); quite a number of testimonies on the the imperial sorties are furthermore provided in literature of the era, like the autograph works of emperor Julian. The financial administration that ensured the monetary revenues and payments in silver and gold and the control of the precious goods, such as the imperial silk garments, was placed under the control and supervision of the count of the *sacred largesses*, who had its headquarters in Constantinople; his subordinates presence is nonetheless attested in the cities proximate to the campaigning emperor. The requirements of these large convoys led in fact to the establishment of warehouses in the provinces that ensured the safety of luxury and expensive goods, and was aimed at avoiding their long-distance transport.

Among the chief dignitaries, that took the title of count (*comes*) when accompanying the emperor, was the *magister officiorum* who was gradually established as an intermediary functionary authorized for the contacts between the palace and state officeholders as well as the reception of diplomatic envoys. His supremacy among the members of the imperial consistory and the court was maintained when the emperor was outside the capital; officials under his auspices were escorting the emperors on the move. The military protection of the imperial escort was ensured by the elite force of the *scholae* (after the guard room/*schola*). Ammianus Marcellinus, former member of this elite body, testifies the existence of the *scholae* in the oriental frontier already around the year 350, while this corps, called *praesentales*, was reported in the Balkans and Asia Minor; members of the *scholae* were also mentioned in Latin and mostly Greek funerary inscriptions (5th-6th c.) in the vicinity of Constantinople; different seats of this unit were mentioned in Bithynia, according to the *Chronography* of Theophanes, although as it is noted, the region was not found on the imperial itineraries of this period. These developments had probably led to the reorganization of the imperial garrison in the reign of Leo I, who presumably placed a new unit, the *excubitores*, within the palace premises.

The next part of the book deals with the communication and transportation infrastructures and capacities that, as is rightly pointed out, were continually undermined by the impoverished urban density. The milestones (*miliaria*) showing formerly the distance from the imperial center of Rome, turned over time into an outdated display medium of the public road system; a few sets of *miliaria* revealed in southwest Asia Minor, commemorating Theodosios II, have a dynastic character as they mention also his father, Arkadios, or other members of the royal family. However, despite the limitation of the imperial movements to the suburbia of Constantinople after the death of Theodosios I, and to regions more close to Bosphorus' shores, after Theodosios II, imperial expeditions nevertheless mobilized numerous officials and guards and developed mechanisms of cooperation with the local authorities to secure the supplying of the convoy. Suggestive evidence, provided by imperial honorific monuments and ivory diptychs, depicting imperial processions, conveys information on the exceptional context of celebrations or triumphal public processions. Luxurious and elegant vehicles (chariots) were used by the emperor and his suite and carriages and litters for the aristocracy.

The research material presents an impressive selection of testimonies on parading horses that had essentially gained importance for the cavalry escorting the emperor and on the same time been part of the imperial processions' visual imagery. Several details drawn from the sources show the ever-increasing need to ensure the breeding and the supply of equidae to the imperial services and generally certify the role of this animal in the imperial movements. The donkey and the mule were also essentially contributing to transportation; the first served to the carriage and delivery of agricultural products, while the second was often used as traction animal for the carriages of the emperor and the elites. The priority given to the supervision of the imperial escort's movements and the inspection of the transportation of raw materials and equipment is evident in the state network of the *cursus publicus* and the *angaria* planned to support the state needs. Examples provided by the legal sources make obvious the priority given to the provisioning of the imperial baggage train and the care for the unhindered operation of the public stopping places on the strategic routes linking Constantinople to the ancient centers of power, Milan, Sirmium, Thessalonike, in the West and Antioch, in the East.

Operational and postal stations were located not only in the provincial capitals but also functioned in a number of positions confirmed also by archaeological

research which is presented and discussed extensively in the book. The stopping posts (*mansiones*) and changing stations (*mutationes*) that serviced vehicles and animals were under consistent supervision by the state. Gathered minutely and properly commented information on the travel itineraries, reveal that station posts were most often unknown humble positions situated in minor settlements. Among other examples, instructive is the case reported by the Anonymous of Bordeaux (*Itinerarium Burdigalense*), who probably confused the Latin *pandocium* with Pantichium and transformed it to Pandicia (between Constantinople and Nikomedeia). Interesting is moreover the note on the development of the term *palatia* (palaces) that implied imperial mansions, which with time ceased to be in use. The Great Palace mentioned as such for first time in the reign of Theodosios II, became the only distinguished imperial residence unlike any other, for its uniqueness and majesty. During the military campaigns, emperors and their suites were sheltering in tents, usually of leather (*tabernaculi*). Such movable habitation was settled in barracks and often covered large surfaces with separated accommodations was, depending on the circumstances, either comfort and luxurious, or simple and adapted to the particular spatial conditions of the camp. The stay of the emperor and his accompaniment in the provinces was under the auspices of the praetorian prefect who exercised his jurisdiction within the area. The refueling of the expeditionary forces burdened the local rural economy and was supervised by the regional administration services that were actively functioning until the ninth century.

As an epilogue before the general conclusion, the author renders an excursus on the emperor's final convoy and funeral rituals which reveal a strong tendency to concentrate the state apparatus in the capital. The ceremony of imperial burial in Constantinople acquired a solemn character following the amplification of the emperor's permanent presence in the capital in the reign of Theodosius I. The general conclusion recounts the historical gravity of the movements that took place during the formation of the Byzantine state and led to the establishment of the imperial power in Constantinople. The book is completed with the appendix which registers and corrects earlier similar directories and reconstructs the geography and chronology of the travels with references to the primary sources. The bibliography, two indexes of places and proper names, lineage charts of the dynasties of Constantine I, Valentinian I and Theodosios I, maps and photos from the Arch of Galerius in Thessalonike and of Constantine I, in Rome, provide useful tools for the study of the places and the personalities and complement the rich

documentation. The book is an important reference work for the Early Byzantine period and offers abundant clarification on the processes that defined the imperial institution. As the author correctly concludes, the institutional formation of the imperial power was shaped by the emperor's progressive establishment in Constantinople which manifested a concentration of power that in no way implied instability or weakness.

Maria Leontsini
Institute of Historical Research/NHRF
Section of Byzantine Research

Jean-Marie Martin – Vivien Prigent – Annick Peters-Custot (eds.), *L'héritage byzantin en Italie (VIIIe–XIIe siècle). IV. Habitat et structure agraire* (Collection de l'École française de Rome 531), École française de Rome, Rome 2017, pp. 432. ISBN 978-2-7283-1224-5

The fourth volume of the series "L'héritage byzantin en Italie (VIIIe-XIIe siècle)" encompasses thirteenth papers which focus on the land management and the production, processing and commercialization strategies applied in agriculture. The region under study extends in the rural areas and residential centers in the Italian Peninsula and the two major Mediterranean islands of Sicily and Sardinia. Social organization, settlement strategies and exchange networks interconnecting larger centers and the medium-sized residential locations are among the issues discussed in the volume. The settlement dynamics in rural or urban areas, is discussed in the introduction (Jean-Marie Martin, Vivien Prigent and Annick Peters-Custot, pp. 1-3 in French). The spatial features of the areas under examination and the historical limitations of the debate are further issues put forward in the preface. Particularly useful are also the prefatory comments about the multifaceted aspects presented by the local social and political conditions that shaped the creation and management of settlements; attention is also turned to southern Calabria, where the control of Constantinople emerged quite intense in 9th century. Legal or administrative forms that survived from the late antique period appeared also in later patterns of the large estates' management. These features are moreover evident in the control processes applied to the lands belonging to the ancient episcopal sees (Rome, Ravenna, Reggio). It is also called attention to social and economic relations, depicted in agricultural contracts that were certainly subjected to more complex systems formed by local customary practices or hereditary norms. This is moreover reflected to the restructuring of the Byzantine settlement in Sicily when part

of the island was found under Arab control (10th c.) and the growth of land property in Sardinia formed by the influence of family ties.

The volume is divided into two main thematic parts. The first part with two sub-sections: "Réalités apparentes" and "Aspects institutionnels; la grande propriété", comprises papers which examine institutional aspects of land occupation and settlement distribution. The study by Sauro Gelichi brings into picture certain examples of settlements' indicated by pottery and sculpture findings along the northern Adriatic coast from Aquileia to Ravenna; mobility gave impetus to the development of Comacchio, while Venice was pushed into growth during the Frankish expansion in Italy (pp. 7-45, 14 figs., in Italian). Alessandra Molinari discusses the settlements and the economy of Lazio, in the 8th-10th century, through the search of the globular amphora and building techniques that shaped the deployment of rural resources in the context of the *incastellamento* (pp. 47-71, 3 figs., in Italian). Population, land use and social relations in the Tyrrhenian duchies is the subject of the contribution of Jean-Marie Martin (pp. 73-89, in French), who identifies variations in the evolution of the rural property types in the territories of Naples, Amalfi and Gaeta.

The next paper by Giovanni Stranieri follows the traces of the stone boundaries that exhibit the space organization established in the agrarian landscapes of southern Apulia, in the region of the town of Oria (between Taranto and Brindisi), found under Lombard and Byzantine control and finally under the dominion of the Normans (pp. 91-115, 6 figs., in French). Nicola Mancassola presents the records of the control over large land properties in the territory of the former Exarchate of Ravenna, administered then by the archbishopric of the city, and controlled also by the monastery of S. Maria in Celeseo and members of the secular aristocracy (pp. 119-144, 5 figs., in Italian). The next study by Alessandro Soddu surveys documents of land holding in Sardinia that reveal the strategies applied by local families so as to ensure their possession rights on large estates in the countryside even after the decline of the regional authorities during eleventh-twelfth century. Information is indexed into comprehensive plates; prosopography lists; and a documentation catalogue (pp. 145-206, 4 tables, 4 figs., in Italian). The great landholding in Sicily during late antique times is the subject of the study by Vivien Prigent (pp. 207-236, in French). It is suggested that the mode of operation of the patrimonies of the church of Rome could be also valid for the supervision and control of the estates belonging to the aristocratic and public domains; the paper also discloses tax practices and state

control of private property applied by government officials and administrative mechanisms. Lucia Arcifa examines the dynamics of settlement and the great property in Byzantine Sicily (pp. 237-267, in Italian); of importance were the changes in the habitation systems, generated by the development of the sites in the area following the implementation of defense policies intending to protect Syracuse between the 6th and the 9th century.

The second part of the volume entitled: "Rapports de production" is subdivided into two sections. The first bearing the subtitle "Contrats agraires et *platee*", is dedicated to the relations of production as these were recorded in land contracts and other documents. It begins with the study of Annliese Nef on the directories and registers compiled in Greek, Arabic and Latin (11th-12th c.), which reveal the Byzantine imprints left in the taxation systems and state apparatus in Sicily (pp. 271-292, in French). The next paper by Annick Peters-Custot, on the *plateae* (agricultural inventories) and *anthropoi* (*villani*/*paroikoi*), surveys the structural continuities in Southern Calabria's agrarian relations from the Byzantine to the Norman period (pp. 293-318, 2 tables, in French). Jean-Marie Martin's study on the agrarian contracts in the duchies of the Tyrrhenian coast (pp. 319-340, in French) reveals the existence of various types of investment on vineyards, also in cereal crops and often in chestnut groves and gardens. In the second section under the subtitle "La production et ses debouches", the paper by Salvatore Cosentino examines the changes occurred in the commercial traffic centered on Ravenna between Late Antiquity and the Ottonian period (pp. 343-362, in Italian). The intense commercial interchange in the port of Classe responded to the consumer needs of the *publicum*, the church and the middle class enhanced, thus, Ravenna's role as major redistribution point that outlasted, albeit in lower rates, into the 9th century. The study of Amedeo Feniello puts forward a different image of trade transactions implied by the coin finds on the Tyrrhenian coastline that were modified when the Mediterranean trade passed from the Byzantines to the Muslims (10th-11th c.) (pp. 363-382, 4 tables, in Italian). Chris Wickham in the concluding chapter places particular emphasis on the benefits accruing from the archaeological material study alongside the exploration of written evidence so as to single out the specific weight of the geographical and historical contexts that shaped the nature of landownership and land tenure in Italy from the late antique times to the middle Byzantine period (pp. 383-395, in Italian). The volume is completed with the English summaries of each paper (pp. 397-407) and the index of proper names.

Each contribution is complemented by specific bibliography that serves the subject's integrated approach. The exploitation of archaeological data, written sources and archival documentation turns out an unequivocal medium for the clarification of the contexts that have been influenced or directly affected by the Byzantine institutional and spatial planning in Italy.

Maria Leontsini
Institute of Historical Research/NHRF
Section of Byzantine Research

Nicholas G. Nikoloudis, *Πολιτικός και κοινωνικός μετασχηματισμός του ελληνικού χώρου (13ος-17ος αι.). Από το Βυζάντιο στη Λατινοκρατία και την Τουρκοκρατία*, K. & M. Ant. Stamoulis Publications, Thessalonike 2016, pp. 240. ISBN 978-618-516-1460

The book is a collection of twelve already published studies covering events and situations of the late and post-Byzantine period and the first centuries of Ottoman domination. It concludes with an appendix that offers an overview of the main political affairs, military incidents complemented with the timeline of the reigns of the Byzantine emperors (pp. 202-232, 8 maps, 1 fig.). An aggregated summary in English is found in the last pages of the book (pp. 233-236). The first paper presents the military conflicts that took place in the territory of Magnesia (Thessaly) during the Paleologan period, which were related to the nodal position of Demetrias and to the region's strategic passages to southern Greece (pp. 13-26, 3 figs.). The Zealot revolt within the context of the broader theological controversies and the various situations of internal strife that occurred in Thessalonike, Constantinople and several centers of political power in Thrace (Adrianoupolis, Didymoteichon) is the subject of the next essay. Noteworthy is the evaluation of the variegated ways of the phenomenon interpretations by modern historians (pp. 27-60, 3 figs.). The next two papers refer to the historical work of Laonikos Chalkokondyles. The first one puts into consideration the historian's views on the reunion of churches attempted to be settled at the Council of Florence (pp. 61-66, 2 figs.); the second presents the influences of Chalkokondyles' "Demonstrations of Histories" to the work of Theodoros Spandounes, the historian who had fled to Venice (pp. 67-75, 1 fig.). The following study compares the effective military operations undertaken by Constantine XI Palaiologos in Peloponnese (1428-1430) to the discrepancies that prevailed in his defensive tactics during the last siege of Constantinople (pp. 75-92, 3 figs.). The subsequent study challenges the contribution of the sea guns in

the naval artillery and tactics in the period 1442-1461 (pp. 93-106, 2 figs.). The next papers examine the eyewitness accounts of the Fall of Constantinople in 1453 by Niccolò Barbaro (pp. 107-117, 6 figs.) and by Leonard, the Latin Archbishop of Mytilene (pp. 119-133, 3 figs.). Leonard's reference to Phlantanelas/Francesco Lecanella, the Genoese ship captain who was in charge of the command of the emperor's cargo boat that brought grain to the besieged Constantinople is the object of the discussion (pp. 135-140).

The last three papers stem from the author's engagement with the research on the Turkish raids and the establishment of the Ottomans in the Byzantine territories. The incursions in the area of Pontus, with special references to the Turkish raids between the 11th and 15th centuries are presented in one of these studies (pp. 141-174, 6 figs.); while the two other are devoted to Athens and deal with the conversion of Parthenon to a mosque, dated as late as 1470 (pp. 175-185, 3 figs.); and the murder of Michael Limbonas by a Turkish mob in Ottoman occupied Athens in 1678 (pp. 187-201, 3 figs.). Thus, the volume offers insights into certain historical events and personalities who have been closely involved in the historical developments during the period of transition from the medieval period to modern times.

Maria Leontsini
Institute of Historical Research/NHRF
Section of Byzantine Research

Tassos Papacostas – Maria Parani (eds.), *Discipuli dona ferentes. Glimpses of Byzantium in Honour of Marlia Mundell Mango* [BYZANTIOS. Studies in Byzantine History and Civilization, 11], Turnhout 2017, pp. xxx+486. ISBN 978-2-503-57585-8

The volume includes twelve essays offered to Marlia Mundell Mango. It begins with the introduction, and acknowledgements by the editors Tassos Papacostas and Maria Parani, and the publications list of Marlia Mundell Mango, compiled by Valanto Constantinou (pp. vii-xxx). The contents are divided into three thematic sections with subject topics related to multiple areas of Byzantine archaeology and material culture. The first section entitled: "Of people, animals, goods and the networks that linked them" includes five studies; the first one by Alkiviadis Ginalis, "The Pelion Peninsula. Byzantine port networks along inhospitable coastlines" (pp. 3-35, 17 figs.) provides a full comment on the data obtained from on-site surveys of the coastal areas of Thessaly, which are examined together with spatial information and written material and elucidate the regional institutional framework. The next paper "A river runs through it. The role of the Tigris and Euphrates in transport and communication in Late Antiquity" by Marlena Whiting (pp. 37-67, 4 figs.), examines references on the types of craft circulated in the riverside limes zone of Mesopotamia in relation to the actual conditions prevailing in the region. The subsequent study of Tassos Papacostas, "Reconstructing the road network of the Byzantine periphery. Medieval Cyprus as paradigm" (pp. 69-97, 8 figs.), is based on information deriving from pilgrimage texts, hagiography, historical accounts and monastic documents and presents the traces of the Greek and Roman road system which partially survived in the middle Byzantine period. The next study by Michael Decker "Animal and zoonotic diseases in the Ancient and Late Antique Mediterranean. Three case studies" (pp. 99-118), looks into a series of incidents identified as anthrax and bubonic plague and recommends the need for further investigation of the epidemics alluded in the sources. The essay of J. Eric Cooper

"The possibility of sericulture in Byzantine Cappadocia" (pp. 119-147) deals with the geographical features of the district in relation to natural resources, while perceives and interprets sigillography and the local cultural *and logistic data as evidence for sericulture activities* in central Asia Minor.

The next section, bearing the title: "Of daily life and its paraphernalia" begins with the essay of Yvonne Petrina, "Late Antique diadems. The extant material" (pp. 151-179, 3 figs.), which discusses the typology, date and provenance of ornamental headbands and suggests that the extant pieces were probably used in marriages or other ceremonies. The next study by Maria Parani, on the "Medieval Byzantine furniture" (pp. 181-221, 6 figs.), exploits archaeological, written and visual evidence of household equipment that show the significance of the use of furniture in Byzantine daily life and the role of equipment in the official ceremonies. The study of Anthousa Papagiannaki, "Experiencing the exotic. Cheetahs in medieval Byzantium" (pp. 223-257, 2 tables, 9 figs.) explores the presence of this animal in a range of activities, mostly in entertaining events and hunting procedures, in the light of Byzantine and Muslim sources and its representations in manuscripts and everyday objects.

The essays of the last section titled: "Of art and identity" deal with religious and secular architectural constructions as well as the promotion of aesthetic concepts and artistic values in society. Elif Keser-Kayaalp, in her study "The monastery of Mor Barṣawmo in the Ṭur ʿAbdin. Artistic continuities and encounters" (pp. 261-290, 10 figs.), presents a rock-cut complex placed within the network of settlements on the North Mesopotamian plateau and examines the "architectural scenery", the inscriptions and carved decoration and ornament influenced by local artistic traditions and Islamic architecture. The next essay "What's in a name? Constantinople's lost 'Golden Gate' reconsidered" (pp. 291-320, 5 figs), by Georges Kazan, investigates the first Golden Gate in the walls of the Byzantine capital suggesting convincingly that the gate founded by Constantine I was located on the triumphal route from the Hebdomon to the Great Palace. Simon Davies, in his essay entitled "The imperial image in Middle Byzantine sculpture. Some lesser-known marble relief fragments from Constantinople" (pp. 321-362, 4 figs.) suggests that the fragments found in the city's quarter of Mangana correspond to a marble relief of an enthroned emperor; very plausible seems also the identification of the marble fragments recovered from the church of Saint Saviour in Chora monastery belonging to a sculpture representing the sebastokrator Isaac Komnenos, while another piece is tended to be recognized as a part of a work depicting a scene with an archangel.

A number of issues related to cross-cultural interactions are addressed in the essay: "Medieval Byzantium in the context of artistic interchange between East and West. The illuminating example of the inlaid brass door at Saint Paul Outside-the-Walls in Rome" (pp. 363-424, 18 figs., 2 tables) by Natalija Ristovska, which is followed by the publication and comments of "The historical inscriptions on the inlaid brass door at Saint Paul Outside-the-Walls in Rome" in the Appendix by Marina Bazzani and Natalija Ristovska (pp. 425-445). The origin of the materials, the comparative search for geographical locations, where similar metal casting techniques were applied, and the analysis of the Latin, Greek and Muslim inscriptions bestowed evidence upon the identity of the founder of St. Paul's door. It is correctly argued that this specialized craftsman could have a mixed West Syrian-Armenian origin and his skills were acquired in this region. The ordering of the piece in the Byzantine capital by distinguished patrons, who eventually transferred it to Italy, proved Constantinople as a major node of crafts and artistic production. The volume is completed with the abstracts, the list of contributors and an index by Marian Kyriakidou (pp. 459-486). The research papers presented in the volume address cutting-edge questions on spatial structures and the environment; launch also new approaches on the pathogenesis of populations and elucidate various aspects of art works within the boundaries of Byzantium and in areas adjacent to its border zones, thus putting forward a range of advanced interpretations on research issues that refer to Byzantine material life and the contacts forged with neighboring cultures in the West and the East.

Maria Leontsini
Institute of Historical Research/NHRF
Section of Byzantine Research

Demetrios K. Agoritsas, *Κωνσταντινούπολη. Η πόλη και η κοινωνία της στα χρόνια των πρώτων Παλαιολόγων (1261-1328)* (Βυζαντινά Κείμενα και Μελέται 62). Κέντρον Βυζαντινών Ερευνών, Thessalonike 2016. S. 574. 1 Karte. ISBN 978-960-7856-54-8

In dieser Darstellung wird erstmals eine Beschreibung Konstantinopels und seiner Gesellschaft von 1261 bis 1328 unternommen. Vom Untertitel ausgehend ist ziemlich eindeutig eine Stadtgeschichte innerhalb eines bestimmten Zeitraumes gemeint. Im Gegensatz zum westlichen Mittelalter ist es nur bedingt möglich, im byzantinischen Reich die Geschichte einer Stadt zu schreiben, weil immer die wichtigsten Dokumente für die städtische Entwicklung fehlen, nämlich lokalgeschichtliche Berichte, Urkunden und lokale Gesetze und sich Bauten, Quartiere, Straßenzüge archäologisch-topographisch nur schwer zurückverfolgen lassen, so dass Stadtgeschichte fast ausschließlich auf erzählenden Quellen beruht. Trotzdem kann ein Studium von stadtgeschichtlichen Darstellungen aus anderen Kulturkreisen auch bei der Abfassung solcher Werke zur byz. Stadt und besonders der Hauptstadt hilfreich sein. Der Verf. hat auf diese einschränkenden Prämissen nicht hingewiesen, wie auch ein einleitendes Kapitel fehlt, das zu den Zielen des Buches Stellung nimmt.

Das Jahr 1261 ist ein markanter Neubeginn, den man nicht in Frage zu stellen braucht. Der gesetzte Endpunkt, 1328, das Ende des ersten Bürgerkrieges und der langen Regierung Andronikos' II. ist dagegen ein Datum der Reichsgeschichte, dem in der Stadtgeschichte nicht mehr Bedeutung zukommt als jedem anderen Wechsel innerhalb der Dynastie. Wichtige Quellen (Reiseberichte, Wirtschaftstexte) konnten nicht mehr herangezogen werden, weil ihre Entstehung später als dieses Datum liegt. Der einzig sinnvolle Endpunkt ist 1453. Der Band hätte damit nicht notwendig das Doppelte an Seitenzahl umfassen müssen, wenn er sich denn nur gezielt mit Stadtgeschichte beschäftigt hätte.

Man sollte ausdrücklich hervorheben, dass der Verf. höchst akribistische Quellenstudien betrieben hat, nicht nur in der Auswertung der führenden Historiker, sondern auch der poetischen und rhetorischen Texte. Nicht minder ist er auch mit der Bibliographie zur Palaiologenzeit vertraut, wie aus den vielen, aber nicht überbordenden Anmerkungen ersichtlich ist. Alle Aussagen sind exakt mit Quellen und Literatur belegt.

Das Werk ist in neun große Kapitel untergliedert. Das erste widmet sich den Neuanfängen der Stadt nach 1261 und stützt sich notwendigerweise überwiegend auf Pachymeres, wertet aber auch das rhetorische Opus von Manuel Holobolos aus. Man hätte hier noch, auch unter ideologischen Gesichtspunkten, den Genueser Pallio miteinbeziehen können (vgl. I. Tóth, The Narrative Fabric of the Genoese pallio and the Silken diplomacy of Michael VIII Palaeologus, in: BAR Intern. Series 2247, 2011, 91-109, and C. Hilsdale, The Imperial Image at the Ende of the Exile, in: *DOP* 64 (2010), 151-199 – beides unten S. 387 auch für die Seidenindustrie nützlich). Das Unterkapitel 4 zur Rolle der Stadt in der Kaiserideologie hätte man mit Kap. III (S. 135ff), dem „Byzantios" des Theodoros Metochites verbinden sollen. Kapitel II (63-134) ist der Wiederbelebung und dem Aussehen des Stadtraumes gewidmet. Zu einer anschaulichen Bewältigung dieser Thematik hätte man auf Quellen nach 1328 zurückgreifen müssen (vor allem Reiseberichte, was aber die Zeitgrenze verbot), während der mehrfach zitierte John Mandeville ein recht fragwürdiger Gewährsmann ist, da er selbst vielleicht gar nie in Konstantinopel war. Nicht recht einsichtig ist, warum an dieser Stelle auch Handschriften und Bibliotheken angeführt sind (S. 86ff). In Kap. III „Bild der Stadt" (135-157) ist eine „laus", auch wenn sie Theodoros Metochites verfaßt hat, nicht besonders aussagekräftig, da fast allein der rhetorisch-ideologische Aspekt (wie immer in dieser Literaturgattung) hervorgehoben wird. *Εἰκών* und *ὄψις* sind unterschiedliche Kategorien, aber sie könnten supplementär im selben Kapitel untergebracht werden. Dann würde auch die in diesem Band vernachläßigte Topographie zu einem gewissen Recht kommen. Dieser Bereich wird zwar im ersten Abschnitt (160ff) des nächsten Kapitels IV «Die Bevölkerung»(159-222) angeschnitten, aber nicht hinreichend ausgefüllt. Der Schwerpunkt liegt auf den Ausländern. Eine Karte der topographischen Positionen, die in Umrissen bekannt ist, hätte hier nützlich sein können. Einige Ergänzungen: zu den Gasmulen und die Deutung der Pachymeresstelle s. G. Makris, Die Gasmulen, *Θησαυρίσματα* 22 (1992), 44-96, zu den Zigeunern (p. 186) I. Rochow – K.-P. Matschke, Zu den Zigeunern im Byzantinischen Reich, *JÖB* 41 (1961), 241-254, zu den Muslimen in der Stadt auch St. W. Reinert, The Muslim

Presence in Constantinople, in: Ahrweiler/Laiou (ed.), *Studies in the Internal Diaspora*, Washington 1998, 125-150. Der Unterabschnitt über den "Bebauten Raum" (188ff) bleibt ohne die Quellen nach 1328 unvollständig, und verlangt in erster Linie eine topographisch-architektonische Betrachtungsweise. In Kapitel V (223-237) stellt, gestützt auf Untersuchungen von K.-P. Matschke, der Verf. zurecht den Eparchen (bzw. gleichartige Funktionsträger) in den Mittelpunkt. Man hätte hier noch die Stelle bei Ibn Battuta (1332/34) heranziehen können, in der der Reisende (bzw. sein arab. Erzähler) den Khadi mit dem Eparchen gleichsetzt und einen Besuch schildert). Kapitel VI (239-286) "Die Funktion der kirchlichen und staatlichen Bindungen" kann nur marginal einen Platz in einer *Stadt*geschichte haben, da es sich überwiegend um Reichsgeschichte handelt (auch wenn das Reich klein geworden ist). Im besonderen gilt dies für Rechtsinstitutionen (S. 277ff), die nur ihren Sitz in der Stadt haben. Man muß sich bewußt sein, dass nicht alles, was in Konstantinopel geschieht, mit dem urbanen Körper zu tun hat. Das Kapitel VII (287-375) ist mit "Gesellschaftliche Differenzierung" überschrieben, was man einfacher ausdrücken könnte durch "wer lebte (wirklich) in der Stadt ?" Ich möchte nur eine Gruppe herausgreifen: die Gelehrten (342-367). Der Verf. bietet hier eine Art Namenslexikon der in der Stadt (zu dieser Zeit) lebenden Literaten und Gelehrten, ohne klar zu machen, worin (außer der bloßen Präsenz) ihre Bedeutung für die *Stadt*, nicht die byzantinische Literatur, liegt, und was ihre Schriften (wenn überhaupt) für die *Stadt* aussagen. Sehr weit ausgreifend ist Kapitel VIII (377-401)" Wirtschaftliche Aktivität und Tätigkeit", das man sich in jedem Fall stärker untergliedert gewünscht hätte. Es umfaßt in erster Linie die Handelstätigkeit der Ausländer. Auch hierbei ist wiederum der Endpunkt 1328 recht hinderlich, auch wenn das Handelsbuch des Pegolotti gerade noch gestreift wird, Badoer aber natürlich außerhalb der Grenzen liegt, und ebenso Kontobuch 1 in der Sammlung des Rezensenten (*Texte zur byz. Finanzgeschichte*, Vatikan 1991), das David Jacoby zurecht in der Hauptstadt verortet. Mehr als 100 Seiten nimmt Kap. IX "Gesichter der Gesellschaft der Hauptstadt" (403-520) ein, in dem noch einmal von Erziehung und Unterricht die Rede ist, weiter von gesellschaftlichen Netzwerken (es geht aber überwiegend um die Gruppen im Arsenitenstreit), und von der Auseinandersetzung zwischen Nikephoros Chumnos und Theodoros Metochites, aber auch Liebe und Heirat, Traum und Magie (ohne unittelbar stadtspezifischen Bezug) sind in diesem Zusammenhang untergebracht, und schließlich ist auch noch von der Geldkrise, die eine Reichsangelegenheit ist, die Rede.

Der Verf. hat, das war eingangs schon betont, sehr viel und sehr fleßig gelesen. Aber es fehlt in erheblichem Umfang die Synthese, und niemand hat offensichtlich den jungen Autor dazu angeleitet. Es kommt zu Wiederholungen, und eine Reihe von Erscheinungen (besonders im Bereich von Erziehung und Gesellschaft) sind auseinandergerissen und werden in unterschiedlichen Kapiteln herangezogen. Die Geschichte Konstantinopels ist in der Tat nicht einfach zu behandeln, weil sie Stadt, Sitz des Kaisers und Hauptstadt zugleich ist, und man nicht immer eine klare Trennung ziehen kann. Aber gerade dieses Miteinander und Nebeneinander macht den besonderen Charakter der Stadt aus, den eine Stadtgeschichte in erster Linie erfassen sollte. Ein Kapitel dieser Art, in dem das Phänomen des Hofes (in der Bereichtszeit teilweise noch zwei Höfe) besonders hervorzuheben wäre, fehlt. Man würde auch einen Blick auf "Stadt und Hinterland" erwarten, gerade in einer Zeit, in der das Reich immer kleiner wird (und am Ende das Hinterland fast dem Reich gleichkommt). Gravierender aber ist, dass Galata (Pera) in seinem Bezug zu Konstantinopel, von einige Einschüben abgesehen, kein gesondertes Kapitel gewidmet ist, obwohl etwa der Reisende Ibn Battuta (1332), von den zwei Städten, die durch einen Fluß (das Goldene Horn) getrennt sind, spricht.

Das Buch ist angenehm geschrieben und bietet viel wertvolles Material und nützliche Gedanken und Hinweise. Es leidet aber grundsätzlich darunter, dass Reichsgeschichte und Stadtgeschichte häufig nicht deutlich genug voneinander getrennt werden, und die gewählte Periode bis 1328 keinen hinreichenden Blick und Einblick auf das gesamte Konstantinopel der späten Zeit ermöglicht.

Peter Schreiner
München

Jean-Claude Cheynet – Turan Gökyildirim – Vera Bulgurlu, *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul*, Istanbul Research Institute 2012, pp. 1074. ISBN 978-6-05-464208-3

The volume under review is the product of a fruitful collaboration among Jean-Claude Cheynet, Professor Emeritus (since 1995) of the Université de Paris IV, an established Byzantine historian and sigillographer with considerable experience in the study of (state and private) sigillographic collections in Turkey[1], Mr. Turan Gökyildirim, the ex-Director of the Numismatic Department of the Istanbul Archaeological Museum (henceforward IAM) and Dr. Vera Bulgurlu (Marmara University), author of the *İstanbul Arkeoloji Müzeleri'ndeki Bizans Kurşun Mühürleri* (Istanbul 2007), the first scientific work on ca. 350 specimens from the IAM collection. Before Dr. Bulgurlu's work, the sigillographic collection in the IAM (or, even better, only small parts of it) were known mainly through the short article by A. Müller-Henning in 1991 and the publication of Jean Ebersolt in 1914[2]. Of importance are also the isolated references to certain specimens in the IAM in the

1. J.-C. Cheynet, Les sceaux du musée d'Iznik, *REB* (1991), 219-235; Sceaux byzantins des musées d'Antioche et de Tarse, *TM* 12 (1994), 391-478; Sceaux de plomb du musée d'Hatay (Antioche), *REB* 54 (1996), 249-270; Les sceaux byzantins du musée de Manisa, *REB* 56 (1998), 261-267; Les sceaux byzantins du musée de Selçuk (Éphèse), *Revue numismatique* 155 (1999), 317-352; Les sceaux byzantins d'Adıyaman (together with E. Erdoğan and V. Prigent), *SBS* 12 (2016), 93-140; Sceaux des musées de la Turquie orientale Karaman, Nevşehir, Malatya, Maraş (together with V. Prigent and E. Erdogan), *REB* 74 (2016), 287-326. His book on *Les sceaux byzantins de la collection Yavus Tatış*, is expected to appear in Izmir in the beginning of 2019.

2. J. Ebersolt, Sceaux byzantins du musée de Constantinople, *Revue Numismatique* IVe s. 18 (1914), 207-243 and 377-409; A. Müller-Hennig, Bizans imparator ailelerine ait kursun mühürler, *Bülten* 29-30 (1991), 31-38.

publications of V. Laurent and W. Seibt, especially since some of these specimens are irrevocably lost today due to extreme deterioration (see Introduction, p. 8). Thus, a volume finally dedicated to the sigillographic collection of the IAM as an entity, presenting it according to the scientific standards of modern sigillography, is more than welcome.

The volume under review presents a total of 1559 objects, including 1552 molybdoboulla, three lead blanks (no. 11.152), two amulets (nos. 9.33 and 9.34), one square tessera(?) (or lead weight?) (no. 8.228) and one modern copy (no. 6.19); 75 of the molybdoboulla entered the IAM after 1936, as excavation finds, products of confiscation, donations or purchases (see Table on pp. 10-11 and 18-19). All this material is presented in eleven chapters and thereafter follow a bilingual glossary (in French and Turkish) of 190 technical terms, mostly titles and offices of the Byzantine administration (pp. 977-1006), and six indices on names (pp. 1009-1031), offices and titles (pp. 1033-1062), geographical names (pp. 1065-1074), metrical legends (pp. 1077-1082), iconographic motives (pp. 1085-1090) and remarkable expressions (pp. 1093-1095). The eleven chapters of the main catalogue are arranged as follows:

1. *Sceaux impériaux* (pp. 41-80; 62 specimens). The editors state clearly (p. 41, fn. 1) that apart from the "proper" imperial seals, i.e. seals of the sovereign(s), this chapter includes also seals struck by certain state officials who had the privilege to use seals bearing the imperial portrait, such as the *archontes of the blattion* and (during a certain period) the *kommerkiarioi*.

2. *L'administration centrale* (pp. 81-246; 262 specimens). The specimens presented here are divided into those issued by civil officials (pp. 81-191; nos. 2.1-2.167) and those issued by the military officials (pp. 191-246; nos. 2.168-2.255).

3. *L'administration provinciale* (pp. 247-363; 133 specimens). In this section the molybdoboulla are listed alphabetically, according to the geographical regions where their owners exercised their function. For each one of these geographical regions there is a very informative bilingual (French-Turkish) introduction (apart from Alina, see no. 3.4).

4. *Les fonctions palatines* (pp. 365-385; 34 specimens).

5. *Les dignitaires* (pp. 387-528; 269 specimens).

6. *L'église* (pp. 528-625; 158 specimens – including no. 6.19 which is a modern copy). This chapter presents seals of various ecclesiastical officials from the patriarchates (including five patriarchal seals from Constantinople and one from Jerusalem) and the provincial churches (mostly metropolitans and bishops active in

42 areas), seals of ecclesiastical officials of unknown jurisdiction, seals of charitable institutions, monasteries, monks and nuns.

7. *Sceaux patronymiques* (pp. 627-719; 133 specimens). This chapters includes seals whose legends are dominated by the family name of their owners. The 133 specimens attest to a total of 108 different Byzantine families. Six of the individual owners are represented with two specimens (nos. 7.24, 7.39, 7.68, 7.71, 7.74, 7. 115) and one by three (no. 7.117).

8. *Prénoms* (pp. 721-839; 230 specimens – including no. 8.228, which the editors propose to identify as (possibly) a tessera (?); we would prefer to interpret it as a lead weight.

9. *Sceaux anonymes* (pp. 841-858; 34 specimens). Almost all the specimens in this chapter (32) have legends whose content does not betray their owner; the last two entries (nos. 9.33 and 9.34) present amulets with apotropaic legends.

10. *Sceaux iconographiques* (pp. 859-900; 88 specimens).

11. *Sceaux incertains* (pp. 901-974; 154 specimens). This chapter includes specimens whose reading and/or attribution remain uncertain. The uncertain seals are arranged according to the main schema used in the catalogue, i.e. *sceaux impériaux* (nos. 11.1-11.7), *administration centrale* (11.8-11.16), *administration provincial* (nos. 11.17-11.19), *fonctions palatines* (nos. 11.20-11.22), *dignitaires* (nos. 11.23-11.48), *église* (nos. 11.49-11.56), *sceaux patronymiques* (nos. 11.57-11.73), *prénoms* (nos. 11.74-11.109) and *sceaux iconographiques* (nos. 11.127-11.149), with the addition of three more groups: seals with monograms of uncertain reading (11.110-11.126), varia (11.150-11.151) and the entry 11.152 which brings together the three blanks kept in the collection.

In contrast to the traditional categorisation schemes used in older publications, which (apart from the imperial and the *kommerkiarioi* seals) put emphasis on the iconography (seals with eagles, seals with crosses, iconographic seals) and the layout of the legends on the seals (monogrammatic seals, seals with bilateral inscriptions, seals with invocative monograms, seals with cruciform monograms), the categorisation scheme used in the volume under review is clearly orientated towards the administration and the prosopography of the Byzantine Empire, which is certainly a very refreshing point of view. One should bear in mind, however, that this scheme relies on certain pre-conceived priorities and that some misplacements or overlaps are not to be avoided.

To start with, the *kommerkiarioi* seals are (rightly) included in Chapter 1, since they very often (although not always) bear the imperial portrait(s). Indeed, among

the seven entries (1.50-1.56) for the *kommerkiarioi* seals, only two bear imperial portraits (nos. 1.50 and 1.55), and one realises immediately that the *kommerkiarioi* seals with no imperial portraits are also treated here due to the justified wish of the editors to keep all the *kommerkiarioi* seals together. The last two seals in Chapter 1, however, belonging to *pragmateutai* (nos. 1.60 and 1.61), are of a completely different character that does not comply with the type of the seals treated in this chapter. Furthermore, another seal that may have belonged also to a *pragmateutes* is presented in Chapter 11 (*Sceaux incertains*, no. 11.7). In this respect, we would favour the separate treatment of these three seals of *pragmateutai*, together with the seal of a *scholastikos* (=lawyer) (no. 2.164), as these are the only seals in the collection of the IAM with an entrepreneurial character[3].

Chapter 7 treats seals whose legends reveal the family name of their owner. However – and without taking into account the imperial seals (Chapter 1) and the uncertain seals (Chapter 11) – seals recording the last name of their owner (even if this is totally or partially illegible) are included also in Chapters 2 (51 cases), in Chapter 3 (15 cases), in Chapter 4 (5 cases) and in Chapter 6 (15 cases)[4]. It is clear, therefore, that Chapter 7 brings together seals with last names, whose legends do not mention any imperial titles or administrative functions (of the central or provincial administration and the church); the priority in such cases is to place such seals in the respective chapters. In what concerns the sceaux patronimiques, we may also refer here to some dubious cases, where it is not clear whether the recorded name is a first or a last name, e.g. Tornikios (no. 7.116), or whether it is a last name or a name denoting a title/profession, e.g. Monachos (no. 6. 133).

Chapter 10 brings together the iconographic seals; however, as noted by the editors themselves (see no. 10.15), some of the seals presented in this chapter are not «uniquement iconographique» since they bear (illegible) traces of circular inscriptions on both sides (no. 10.15, 10.37, 10.38), on their obverse (nos. 10.27, 10.28) or reverse (no. 10.88). Furthermore, similar seals (whose circular inscriptions are fully visible) may be found in other chapters, e.g. nos. 3.54, 4.10, 5.96, 5.119, 5.205, 5.243, 6.19,

3. The editors comment themselves on the distinctly different character of these seals, which they call "private", see p. 188. We would certainly prefer the epithet entrepreneurial.

4. Chapter 2 (nos. 2.14, 2.15, 2.17, 2.21, 2.50, 2.52, 2.56, 2,60, 2.70, 2.76, 2.80, 2.83, 2.88, 2.91, 2.92, 2.93, 2.97, 2.99, 2.109, 2.111, 2.120, 2.128, 2.131, 2.143, 2.145, 2.152, 2.158, 2.161, 2.166, 2.167, 2.171, 2.172, 2.173, 2.201, 2.202, 2.203, 2.205, 2.206, 2.208, 2.219, 2.223, 2.230, 2.231, 2.233, 2.234, 2.239, 2.240, 2.242, 2.243, 2.244, 2.246; Chapter 3 (nos. 3.9, 3.11, 3.17, 3.41, 3.61, 3.69, 3.80, 3.81, 3.85, 3.94, 3.97, 3.104, 3.105, 3.110, 3.111); Chapter 4 (nos. 4.5, 4.23, 4.25, 4.26, 4.27); Chapter 6 (nos. 6.2, 6.3, 6.29, 6.123, 6.124, 6.127, 6.128, 6.131, 6.133, 6.141, 6.142, 6.143, 6.147, 6.148, 6.149).

6.95, 6.119, 6.141, 8.27, 8.127, 8.140, 8.141, 8.184, 8.211, 9.1, 11.11. Finally, among the uncertain seals in chapter 11 there are some bearing monograms of uncertain reading (11.110-11.126). Similar seals, however, with monograms of probable deciphering are also included in other chapters, e.g. 2.26, 5.60, 5.61, 5.63, 5.116, 5.118, 8.7, 8.16, 8.17, 8.33. We wonder, therefore, whether it would have been more practical (as it would have facilitated the necessary comparisons), to group all seals with monograms under one chapter with subchapters presenting the seals according to the type of monogram (block, cruciform or other) they bear and in chronological order.

The presentation of each specimen includes its inventory number, a brief description of its state of preservation, its diameter (total and field), the existence of parallel specimens with their editions, the previous editions (if any) of the specimen in question, a detailed description of its obverse and reverse, a transcription of the legend in the Athena fond and in Greek miniscule, a proposed date and the relevant commentary on its epigraphy and historical significance. Each entry is also accompanied by good quality B/W photos, placed next to the description of each specimen, allowing thus the reader to follow it better. The editors are to be congratulated on their good reading skills and the detailed commentaries, especially in cases where the state of preservation of the specimen in question is very bad. Worth noting are the prosopographical commentaries on certain officials and members of well-known [Machetarios (2.91), Anzas (2.93), Xeros (2.109)] or not so well-known Byzantine families [Toxaras (2.128), Kardames (2.143), Datos (2.145), Chrysepsetes (2.158)], which betray an excellent command of the relevant literary and sigillographic sources (published, as well as unpublished).

Our main objection in the treatment of the specimens concerns the absence of a second transcription of their legends in Greek minuscule, free of grammatical errors. As known, many of the legends on the seals show grammatical errors which reflect either the engraver's illiteracy and/or carelessness, or the influence of the spoken language on the written one. In their transcriptions of the legends in minuscule, the editors maintain these grammatical errors, indicating (sometimes) the correct form of the words with the use of fictitious characters which do not exist, and never existed, in the Greek language, such as the ǫ, the õ and the ō̃. Thus, for example, ΔΟΥΛΟ (dative singular) is transcribed as δούλǫ (instead of δούλῳ), ΤΟΝ (plural genitive) is transcribed as τõν (instead of τῶν) and RACILIKO is transcribed as βασιλικō̃ (instead of βασιλικῷ)[5]. The flaws of this system become more apparent

5. For indicative examples with the use of ǫ, see nos. 2.6, 2.9, 2.12, 2.25, 2.33, 2.87, 2.89, 2.113, 6.27, 6.37, 6.61, 6.98, 6.125, 11.34; for the õ, see nos. 2.187, 3.123, 3.126, 3.129, 4.12,

in the transcription of the (erroneously spelled) word ЄTЄRIAC (i.e. ἑταιρείας)[6]. The editors transcribe this word as ἑτε(ι)ρεία(ς), wishing (we suppose) to keep the erroneous Є of the second syllable, but also to indicate the (I) of the diphthong (AI), dictated by the correct orthography of the word. The problem here, however, is that the diphthong ε(ι) used by the editors in their transcription has the phonetic value of an ι, not an ε, as dictated by the pronunciation of the correct form of the word (ἑταιρείας). Consequently, we would strongly favour a second transcription in Greek minuscule, free of errors, as this would help the reader –especially the one who is very little (or not at all) acquainted with the Greek language– to see immediately the correct form of the words (especially in what concerns the technical terms[7]), realise straight away the grammatical deviations met in the legends of the seals and thus, draw further conclusions on the social status and cultural level of the sigillant. If the editors had opted to offer a second, free of errors, transcription of the legends, then they would have avoided some other mistakes, such as putting the stress on the wrong syllable[8] and listing legends with erroneous orthography in the index for the metrical legends[9].

11.17; for the ϱ̣, see nos. 2.48, 2.80, 2.128, 2.170, 2.238, 2.243, 3.61, 3.120, 4.5, 4.15, 4.18, 6.119, 6.123, 11.29, 11.54, 11.58, 11.62.

6. See nos. 2.207-211. Although in nos. 2.212-213 and 2.215-216, they transcribe the erroneous E without the addition of the (ι).

7. For example, under the nos. 2.6-2.7 and nos. 2.53-2.61 the terms *asecretis* (*ἀσηκρῆτις*) and *dioiketes* (*διοικητής*) respectively, appear in a variety of (mostly erroneous) spellings and the non-Greek reader is left with no indication as to which is the correct orthography of these words. The term *ek prosopou*; is spelled also erroneously (nos. 2.63, 2.65-2.66). On the other hand, the editors add the letter (γ) in their transcription [πι(γ)κέρνι] of *pigkernes* (see no. 2.147) in order to reconstruct the correct form of this term, although they do not reconstruct its orthography in the dative (i.e. πιγκέρνῃ, not πιγκέρνι). Similarly, they transcribe Δαλασ(σ)ηνοῦ (i.e the correct form of this last name with two σ), although the engraver offers ΔΑΛΑCΗΝΟΥ (no. 2.70).

8. On the wrong accentuation, see, for example, nos. 1.54 (*Δεβελτοῦ*, not Δεβέλτου), 2.67 (*Π[ϱ]ασίνοις*, not Π[ϱ]άσινοις), 2.105 (*Πλουτίνῳ*, not Πλουτινῷ), 2.113 (*μειζωτέρῳ*, not μηζότερο with two accents), 2.114 (*Συμεών*, not Συμέων); 2.147 (*γεγονότι*, not γεγόνοτι); 2.169 (*κραταιοῦ*, not κρατέου), 2.176 (*κόμητι*, not κομήτῃ or κομίτῃ - see also nos. 2.179, 2.181, 2.183, 2.185); 2.179 [*δομεστίκῳ*, instead of δομεστηκ(ῷ) – see also nos. 2.181; 2.183; 2.185]; no. 2.202 (*δούκα*, not δουκά); no. 2.219 (*πρωτοσπαθάριος*, not πρωτοσπαθαρίος); no. 2.222 (*Λέω[ν]τως*, not Λεώ[ν]τως); no. 2.224 and 2.229 (*σκρίβονος*, not σκριβόνος, although the same word is accentuated correctly under 2.225-226 and 228); no. 3.55 (*κριτῆ*, not κρίτῃ); no. 3.56 (*διοικιτί*, not διοικίτι); no. 3.59 (*κόμιτη*, not κομίτῃ); no. 11.17 (*δεέ[σεω]ν*, not δεε[σέω]ν).

9. On p. 1077-1082, see, for example, nos. 6.118, 5.184, 3.94, 8.142, 8.114, 7.90, 8.157, 8.161, 6.13, 8.111, 7.68, 6.50, 5.248, 2.204, 6.47, 8.21, 8.67.

A few more remarks on specific entries may be noted here:

nos. 1.22-1.23: the reconstruction of the legend on the obverse should have been in its Latin form, i.e. [IhSЧSXRIST]OS (instead of Ἰησοῦς Χριστός].

no. 1.31: the reference to Bulgurlu, *Bizans Mühürleri*, no. 19 is the only one that should be listed in the "Éd." of this Istanbul specimen. All other references concern the publication of similar specimens and should have been listed under "Éd. des // et très proches". Furthermore, Sokolova, *Imperial Seals*, no. 115, publishes the specimen M-7913 (not the M-7910).

no. 1.32: the reference to Bulgurlu, *Bizans Mühürleri*, no. 20 is the only one that should be listed in the "Éd." of this Istanbul specimen. All other references concern the publication of similar specimens and should have been listed under "Éd. des // et très proches". Under "// ou proche" the Hermitage specimen M-11166 (ed. Sokolova, *Imperial Seals*, no. 108) should be also added.

no. 1.34: this piece was published neither by J. Ebersolt, nor by V. Bulgurlu. Thus, all the references should be listed under "Éd. des // et très proches".

no. 1.45: we believe that this seal may be equally well placed within the period between 1095 (when Anna Dalassene entered the monastery of Pantepoptes) and 1100 (when she died). During this period she certainly used seals for her private correspondence on which she had every right to mention her special relation to the emperor; furthermore, her decision to invoke Christ (instead of the Theotokos) may be linked to the fact that she decided to retire in the monastery of Christ Pantepoptes, which she herself had built.

no. 1.55: the unidentified emperor on the reverse is Leo III, the deceased father of Constantine V and grandfather of Leo IV, both portrayed on the obverse. Furthermore, the emperor holds a cross potent in his right hand (not "un scepter à trois branches"). If one could discern whether Leo IV is bearded or not, one could narrow the date of this specimen in the later or early part of this joint reign, respectively.

no. 2.1: since the editors accept Laurent's identification of the owner of this specimen with that Anastasios, who participated in the coup against Romanos Lekapenos in 921, the date of this specimen may be narrowed within the first quarter of the 10th c.

no. 2.15: In the commentary ... le sceau de Nicétas Machètarios (no 7.76) [instead of (no. 00)].

no. 2.17: In the references ... dans Wassiliou-Seibt, *Bleisiegel* II, au no. 43 (instead of 53), note 285.

no. 2.42: In the commentary ... Au moment où Théodore (instead of Serge) était en activité....

no. 2.45: The function is known as χρυσεψητὴς or χρυσ(ο)εψητὴς [not χρυσ(ο)ηψητὴς], see N. Oikonomidès, Les Listes de préséance byzantines des IXe et Xe siècles, Paris 1972, 61, 155, 233, 317.

no. 2.60: in the transcription in miniscule it should read τῷ (instead of τοῦ) Μούστλη.

no. 2.67: The heading of this entry should have been "N., éparque de la Ville" instead of "Que la Vierge aide l'éparque de la Ville et les Verts" (sic!). According to the editors "it seems that this seal was used in a situation where the eparch wished to show his support towards the Greens (although it is difficult to know which object this seal would have secured)". We could easily imagine that this seal was issued by the Greens in order to seal a letter/package sent to the eparch by them.

no. 2.68: The editors note that "according to a hypothesis expressed by V. Laurent, the owner of this specimen may be Konstantinos Kapnogenes", without offering the necessary reference. Is this hypothesis expressed in the manuscript (fiches) of V. Laurent?

no. 2.115: The references to the "mal définie" function of the mystikos (fn. 96) may be complemented by the work of Andreas Gkoutzioukostas, *Το αξίωμα του μυστικού. Θεσμικά και προσωπογραφικά προβλήματα*, Thessaloniki 2011.

no. 2.120: A.-K. Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Teil 1 (Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My)*, Vienna 2011 [henceforward W.-S., *Corpus* 1], no. 184, offers a more convincing reading of the legend and reconstruction of the family name as Xiphilinos.

no. 2.149-2.153: we would prefer that the specimens concerning one and the same function (here "Le protonotaire") are presented in chronological order, for example here: 2.153 (8th/9th c.), 2.150 (8th/9th c.), 2.151 (9th/10th c.), 2.149 (10th c., first half), 2.152 (11th c.).

no. 2.164: the parallel specimen in the Athens Numismatic Museum is Athènes, Musée numismatique (coll. Makridou 393) (not "Athènes 1057a").

no. 2.175: in the heading: Le cleisourarque (not Le clisourarque).

no. 5.178: under "Éd." the editors include a unique reference to the W.-S., *Corpus* 1, which, however, is not included in the ABRÉVIATIONS (p. 38), where only the unpublished thesis of A.-K. Wassiliou on metrical legends on seals (Wien 1998) is listed. The latter work is, indeed, referred to in five cases under nos. 2.168, 5.177, 7.67, 7.110, 9.12. Still, in her *Corpus* 1, which was published (Vienna, June

8, 2011) before the appearance of the volume under review (November 2012), A.-K. Wassiliou discusses 49 metrical legends on seals kept in the IAM, known to her through previous publications, photos kept in the Vienna Photothek or the manuscript of V. Laurent, for which, however, she offers no inventory number[10].

nos. 6.94, 6.99, 6.124: the reference to the edition of the IAM specimen is included among the references to the edition(s) of the parallel specimens. This would not have happened if one were to list first the edition(s) of the specimen in question, and then deal with the parallel specimens and their editions.

no. 6.101: the specimen edited by Laurent (*Corpus* V/2, no. 1179) is listed as Ist. 149 (not Ist. 152). If, however, the specimen edited by Laurent is identical to the one edited in this volume, then one should complete the word *basilikes* (imperial) in the last line of the legend on the reverse. The term *basilikes* is also found on the specimens under nos. 6.98, 6.103 and 6.110.

no. 7.29: for another seal of David Komnenos kept at the Benaki Museum (Athens), whose legend (similarly to the IAM specimen) includes also the word RACIΛЄΓΓONOV, see *Studies in Byzantine Sigillography* 9 (2006), 43-45.

no. 8.2: the legend on the reverse is securely reconstructed as *Πλάτωνος τοῦ Τερεντίνου* thanks to the better preserved specimen Fogg 1967, see W.-S., *Corpus* 1, no. 362.

no. 10.74: according to the title of this entry the associated saints on this seal are "St. Ioannes Prodromos and an unidentified saint"; in the commentary, however, the unknown saint is identified beyond doubt with St. Ioannes the Theologian.

---

10. For these metrical legends, see W.-S., *Corpus* 1, nos. (in brackets the relevant entry in the volume under review): 13 (7.67), 37 (8.69), 116 (7.37), 123 (6.108), 189 (8.23), 201 (8.124), 211 (7.18), 212 (7.17), 236 (7.39), 288 (2.190), 307 (8.97), 333 (2.168), 385a (8.98, 8.101), 385q (8.99), 390 (8.41, 8.42), 398 (8.155, 8.156), 483 (5.183), 506 (7.27), 523 (9.8), 578 (6.29), 559 (7.89), 597 (7.45), 598 (7.29), 653 (5.178), 656 (5.177), 683 (8.113), 725 (9.10, 9.11), 731 (3.94), 748 (7.49), 762 (9.12), 766 (6.51), 784 (7.122), 792 (7.54), 815 (9.13), 884 (7.22), 963 (7.86), 966 (7.50), 970 (5.79), 985 (8.105), 1001 (8.114), 1006 (6.76), 1059 (7.53), 1076 (7.110), 1124 (5.93), 1174 (7.70), 1315 (8.15), 1374 (7.65, 7.66), 1440 (8.18) and 1443 (5.249). It should be mentioned that the W.-S., *Corpus* 1 includes 25 more metrical legends also found on specimens kept at the IAM, known to the author of the *Corpus* 1 through parallel pieces (and thus, with no mention to the IAM specimens). For these metrical legends see A.K.-*Corpus* 1, nos. 45, 54, 58, 126, 253, 362, 369, 381q, 439, 522, 524, 587, 682, 695, 789, 845, 962, 1054, 1066, 1094, 1096, 1217, 1265, 1327 and 1363.

no. 10.81: this specimen is not illustrated; the photo reproduced here repeats actually the illustration of the specimen edited under the entry no. 9.32. Furthermore, the inventory number of the specimens edited under the entries nos. 9.32 and 10.81 is the same (Ist. 447).

Both the expert and non-expert reader of this volume will certainly feel very grateful for the appearance, at last, of a complete and authoritative guide to one of the most significant sigillographic collections of the world, containing a good number of very rare (if not unique, in certain cases) specimens. Letting aside the important *per se* imperial seals (Chapter 1), the collection includes seals of some well-known historical personalities, such as Konstantinos Diogenes, the father of Romanos IV (no. 2.233), Isaakios Komianos (=Komnenos), strategos, who is in fact the future emperor (no. 2.239) and Konstantinos, doux of Antioch and brother of Michael IV (3.20). Other specimens bring forward unique or very rarely attested terms and functions, such as a *koursor* (2.100), a *protonotarios* of the Great Antioch (no. 3.21 – provided, as noted by the editors, that the proposed reading is correct), a *kourator* of Italy (no. 3.61), a *protokourator* (no. 3.70), the first known *dioiketes* of the West (no. 3.79), a *nipsistarios* (no. 4.14), a certain Konstantinos, *exousiastes* (no. 3.54), attesting to the first use by a western prince of this term, which signifies a certain subordination to the emperor, the bishobrics of Orymna (no. 6.49) and Phthia (no. 6.54), attested on seals for the first time, and of three ecclesiastical officials, Theodoros, archbishop of Corinth (no. 6.25), Theophylaktos, synkellos and metropolitan of Ephesos (6.31) and Basileios, bishop of Melos (6.44), who are unknown in other sources. Some seals mention rare first names, such as Alypios (2.232) and Chrysaphios (6.69). Of special interest are some iconographic seals. We may note the half-figure of St. Ioannes Prodromos holding a stab topped by the circular icon of Christ (no. 4.33), the rare portraits of St. Pionos (3.99), St. Auxentios (6.95) and St. Matthew (6.141), the depiction of a man (possibly Sampson) fighting with a lion (no. 6.136), the very rare motif of a horse galloping to the left without a rider (no. 11.140) or of a saint on horseback[11] (no. 11.142), the highly unusual combination of St. Nikolaos either with St. Eleutherios (no. 10.59), St. Prokopios (no. 10.81) or St. Panteleimon (no. 10.82) and finally, the exceptional iconography on the seal no. 11.109, which associates two saints (St. Georgios and St.

11. On this motif, see M. Campagnolo-Pothitou – J.-C. Cheynet, *Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genève*, Geneva: Musée d'art et d'histoire, 2016, no. 380 with relevant bibliography.

Theodoros) depicted on one side of the seal, with the Archangel Michael (depicted on the other side)[12]. Quite original as a type is the seal under no. 11.11, whose legend unfolds on the background, on either side of the standing holy figures decorating its obverse (Archangel Michael) and reverse (St. Nikolaos). Finally, a number of legends include remarkable words/phrases, such as the epithet *εὐκλεέστατος* (no. 4.9), which is very rarely attested on seals, especially in the superlative, the formula *ἐλέῳ Θεοῦ* (usually reserved for patriarchs) on the seal of bishop Ioannes (no. 6.75), the expression *μάντρα ἀδελφῶν* in order to denote a monastic community (6.114), or the epithet *ἄγριος*, to signify the humility of a monk, which is an *hapax* (6.123). The reviewer's favourite, however, by far, is the 7th-century seal bearing a lively invocation to the Theotokos in support of the eparch of the City and the Greens (no. 2.67): *Θεοτόκε βοήθει ἐπάρχῳ τῆς πόλεως καὶ Πρασίνοις*!

In conclusion, there is no doubt that the present volume constitutes an extremely important work of reference, not only because of the sheer number (1552) of the seals that it presents, their vast chronological coverage (4th-15th c.), the diversity and rarity of the types, but also – and above all - because of the scientific treatment that all these specimens have received from the editors. In their effort to decipher the legends of these seals, the editors resort quite often to the readings by scholars such as G. Schlumberger, J. Ebersolt or V. Laurent, who were fortunate to study this material in a far better state of preservation[13]. In this respect, the volume under review is a clear appeal to the authorities of the Istanbul Archaeological Museum to invest quickly on the conservation of these tiny but valuable treasures, in order to safeguard for future generations the rich information they convey to the study of the Byzantine civilisation.

Olga Karagiorgou
Academy of Athens
Research Centre for Byzantine
and PostByzantine Art

12. The editors designate as obverse of this seal the side with the portraits of Sts. Georgios and Theodoros, but we would prefer as obverse the side with the Archangel Michael.

13. See some indicative cases under nos. 2.218 (based on what J. Ebersolt read without difficulty 100 years ago); 2.235 (the word "strategos" –today almost effaced– was clearly read by V. Laurent); 3.7 (V. Laurent was able to read the first three lines, today completely effaced); 3.60 (V. Laurent was able to read the inscription on the obverse); 3.67 (based on V. Laurent's reading before World War II); 3.83 (J. Ebersolt and V. Laurent could read the word "Opsikion"); 5.243 (G. Schlumberger had identified the saint on the reverse with St. Nikolaos); 6.52 (the reading relies on want V. Laurent was able to read).

Maria Campagnolo-Pothitou – Jean-Claude Cheynet, *Sceaux de la collection George Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genève, Geneva: Musée d'art et d'histoire*, 2016, pp. 521. ISBN 978-88-7439-707-5

The spontaneous thought that sprang to our mind after having read the S*ceaux de la collection George Zacos au Musée d'art et d'histoire de Genève*, co-edited by Maria Campagnolo-Pothitou and Jean-Claude Cheynet, was that a title such as *Les sceaux byzantins comme objets d'art* (after *Die byzantinische Bleisiegel als Kunstwerk*, the title of the superb catalogue of an exhibition on seals, co-edited by L. Zarnitz and W. Seibt in 1997) would have been a more fitting headpiece to the volume under review: next to the authoritative commentary on the seals presented in both works, obviously the expected result of the fruitful co-operation between the co-editors, the seals in the Geneva volume, many of them in an excellent state of preservation[1], offer a greater typological diversity, a longer chronological coverage and they have been illustrated in photos of superb quality (the work of B. Jacot-Descombes and Fl. Bevilacqua), deliberately made in colour (see p. 10), which (with very few exceptions, see, for example, no. 21) have been rendered in 1,5/1 scale, allowing thus the reader an immediate appreciation of the contribution of seals in the field (among others) of Byzantine art.

The volume begins with a preface by Jean-Yves Marin (Director of the museum), a short introduction to sigillography by Jean-Claude Cheynet and a note for the reader by Maria Campagnolo-Pothitou and ends with the table of contents, six useful indices on names, titles and functions, geographical terms, iconographic motives, unusual expressions and metrical legends, a glossary explaining 113 technical terms mentioned in the text and a very rich list of references. The main body of the volume presents a total of 464 objects, including one iron *boulloterion*,

1. See, for example, nos. 350B, 360, 372, 386B, 406.

one gold seal-ring (no. 131), two gold seals (nos. 6 and 8), 433 Byzantine lead seals, 14 Byzantine lead tokens, and 13 lead seals with Latin legends. The catalogue opens with the presentation of the iron *boulloterion* (the only one in Swiss collections) and the rest of the material is organised in the following eleven sections:

I. *L'empereur* (pp. 15-38; 24 specimens representing 21 individuals)

II. *L'administration centrale* (pp. 39-123) divided in two subgroups: the civil officials (61 specimens representing 60 individuals) and the military officials (24 specimens representing 21 individuals)

III. *L'administration provinciale* (pp. 124-184; 60 specimens representing 58 individuals: specimens nos. 107, 112 and 113 present different career stages of one and the same official, Romanos Skleros)

IV. *Les dignitaires de la cour* (pp. 185-266; 84 specimens representing 72 individuals: apart from the officials presented under nos. 179, 182, 197, 201, 205, 218 and 234, who are attested by more than one specimens, no. 166 presents another career stage of Romanos Skleros already introduced to the reader by three specimens – nos. 107, 112 and 113 – in the previous section)

V. *L'église de Constantinople and les églises provinciales* (pp. 267-348; 84 specimens presenting, apart from the seals of the ekklesiekdikoi, 63 ecclesiastical officials including 23 patriarchs of Constantinople)

VI. *Les patronymes* (pp. 349-430; 80 specimens representing 72 individuals)

VII. *Les prénoms* (pp. 431-442; 13 specimens representing 10 individuals)

VIII. *Les sceaux anonymes* (pp. 443-448; 5 specimens)

IX. *Les tessères de charité* (pp. 449-463; 14 specimens)

X. *L'Orient Latin* (pp. 464-470; 6 specimens representing 5 individuals)

XI. *Les bulles papales et ducales* (pp. 471-477; 7 specimens representing 6 individuals)

Since the gold seal-ring (discussed in the section *L'administration provincial*, no. 131), as well as the iron *boulloterion*, are used for striking seals (in wax and lead, respectively), we would prefer to see them grouped together at the beginning of the catalogue under a section entitled "Sealing devices" with a commentary accompanied by drawings of the seals (in fact sealings) that each one of these devices produced, making thus crystal clear to the reader the distinction between sealing tools and sealings, that is between the *ἀληθὴς σφραγὶς* (the *boulloterion*) and the *ἐκμαγεῖον* (imprint), as duly described in the legend of the seal of Georgios(?)

Manikaites (no. 352). Also, since the first section includes five seals belonging to empresses, we would prefer to mark it with the more generic label *Sceaux imperiaux* (instead of *L'empereur*).

Being the last one in a series of publications instigated ten years ago on the occasion of the exposition "Byzance en Suisse" (p. 7), this volume had to follow – to the great joy of its readers– preconceived specifications on paper quality and layout, which are largely responsible for the aesthetically pleasing outcome; besides, nothing less than that would have been worthy of the valuable material presented therein. The importance and high quality of the objects included in the volume comes to no surprise, if one bears in mind that these were part (the last one) of the sigillographic collection of George Zacos (1911-1983), a Greek antiques dealer in Istanbul and renowned connoisseur in matters of sigillography, which was donated to the Musée d'art et d'histoire de Genève by his late widow, Janet Zacos, in 2003[2]. Indicative examples of the valuable and often unique seals included in this volume are those described under no. 2 (with a remarkable type of Theotokos, similar but not identical to the Hodegetria, unknown in other works of art, which is successfully connected to an icon of the Virgin in St. Sophia as described by Photios in 867 – the same type of Theotokos is also seen on the obverse of the specimens under nos. 3 and 4), 3 (the only known seal from the second reign of Justinian II, 705-711), 4 (the only known seal of Anastasios II, 713-715), 6 (one of only two *δισολδίαι* preserved to our days), 8 (the only known *πεντασόλδια* preserved to our days), 34 (a seal of the historian Ioannes Skylitzes), 74 and 386 (with portraits of their owners on the obverse, an extremely rare iconographic feature), 180 (introducing Theodoros, an unknown, so far, member of the Spanopoulos family), 191 (with the *hapax* mention of a *διάδοχος*), 199a-b (the only sigillographic evidence on the known family of Boilas), 203 (the first mention in sigillography of the title of *πρωθυπέρτατος*), 236 and 253 (with the unique expressions *δοῦλος τῶν δούλων* and *χάριτι Θεοῦ*, on the seals of the patriarchs Methodios I and Nikephoros II, respectively), 276 (with a unique Deesis featuring the Theotokos flanked by St. Nikolaos and St. Ioannes Chrysostomos), 321 (the first sigillographic evidence on the family name Skaimonas), 323 (where Theotokos is designated as *μυστική λαβίς*, an *hapax* in sigillography), 353 (a very rare type of the so-called "collective" seals, where each of the two sigillants, here Leon and Georgios, occupies his own face of

2. Only three specimens in the catalogue entered the Geneva Museum before (nos. 10b and 103) and after (no. 350) the donation by Janet Zacos.

the molybdoboullon), 380 (with the very rare portrait of St. Orentios), 399 (a token preserving a circular cavity in its centre, interestingly interpreted by the editors as a sign that it had been redeemed) and 408 (a unique token for the "redeem of sins"!).

The editors follow a strictly organised scheme in the presentation of each specimen concerning its physique [measurements, detailed description of the obverse and reverse with transcriptions of the legends in Athena/Athena Ruby (for some special characters), in miniscule, and a translation in French], and an extensive commentary on all possible pieces of information that the specimen in question contributes to Byzantine prosopography, the administrative and social history, the historical geography, the literature and the art of Byzantium. Thereafter, follow references to previous editions, known parallel specimens and the relevant bibliography. The editors are to be congratulated on the wealth of information that they bring into their discussion concerning not just the owner of the seal (proposed identification, ethnic origin, *cursus honorum*, devotional preferences – see, for example, the commentary on nos. 341, 343, 350), but also on the history (alliances, fate) of his family within the Byzantine State throughout the centuries. All this information derives from non-sigillographic, as well as sigillographic sources, including very often still unpublished specimens in state or private collections (see, for example, nos. 165, 174, 181, 233, 316b, etc.) or specimens that have appeared in auction catalogues (not always easy to track).

Our main disagreement in the afore-mentioned treatment of the seals concerns the decision of the editors to transcribe the legends without taking into account the grammatical errors (p. 10). The editors rightly remark that "Les incorrections grammaticales ne sont pas rares en sigillographie. Elles sont mêmes parfois révélatrices de l'évolution de la langue parlée et de son influence sur l'écrit" (see no. 66). We believe, however, that – whenever deemed crucial for their projecting image – the Byzantines did put a lot of effort in the correct orthography and syntax of the legends on their seals. An impeccable legend is therefore a clear indication of an owner who either has a considerable cultural level or is greatly concerned about his image and how this is perceived by his entourage (in such cases the owner of a seal would even go as far as to check the work of the engraver to whom he entrusted the manufacturing of his *boulloterion*)[3]. Thus, a transcription of the legends in

3. How else should one explain the impeccable legends on the seals of Eustathios Kymineianos, himself a poet (see no. 230), or the sudden and complete disappearance of errors in grammar and syntax on the seals struck by Nikephoros Botaneiates during the period just

minuscule, free of errors, would have offered the reader –especially the one who is very little (or not at all) acquainted with the Greek language– the possibility to understand straight away the grammatical deviations met in the legends of the seals and thus, draw further conclusions on the social status and cultural level of the sigillant. Instead, the editors offer a critical transcription in miniscule where they transcribe the erroneous last omicron in majuscule of a word in the dative with ǫ (i.e. ΤΟ ΔΟΥΛΟ is transcribed as τǫ δούλǫ, instead of τῷ δούλῳ), or the erroneous omicron in majuscule of a word in plural genitive with õ (i.e. ΤΟΝ is transcribed as τõν, instead of τῶν), creating thus fictitious characters (the ǫ and the õ) that do not exist, and never existed, in the Greek language[4]. A correct transcription of the legend in minuscule would also show immediately to the reader that the noun *ἀσηκρῆτις* is invariable (no. 25), despite its other forms attested in sigillography (as rightly commented upon by the editors) and it would also explain why the French transliteration (for example) for ΓΥΡΑΡΔ, (no. 211) or for ΤΖΥΜΙϹΚΗ (no. 227) is Girardos (not Gyrardos) and Tzimiskes (not Tzymiskes), respectively. Similarly, the correct syntax of the verb *βοηθῶ* with dative would bring forward those cases where it is associated with an accusative (nos. 137 and 345), obviously a sign (as noted by the editors) of the influence of spoken Greek. Unfortunately, these transcriptions in miniscule "reflecting the mistakes of the engravers/owners of the seals" made their way in the index of the metrical legends (pp. 506-508), offering not just erroneous grammatical types (e.g. on p. 506, no. 323: γράφο, instead of γράφω), but also erroneous readings of family names (e.g. on p. 507, no. 354, where the owner's name is given as Μεγαδομμάτου, despite the fact that in the relevant entry it is given in its correct form, i.e. Μεγαλομμάτου).

Next to 86 specimens, which have never been edited before and have no parallels, the volume under review contains many seals (we counted a total of 138 specimens) which have already appeared (albeit with no extensive commentary) in the volume G. Zacos, *Byzantine Lead Seals II,* compiled and edited by J.W. Nesbitt (Bern 1984); thus, the treatment of these seals in the Geneva volume offers a much

---

before his ascension to the throne, when obviously he (or his advisors) were particularly worried about the future emperor's public image? [on this point, see O. Karagiorgou, Περί αλφαβητισμού, αιρέσεων και πολιτικών φιλοδοξιών στα μολυβδόβουλλα του Νικηφόρου Βοτανειάτη (περίπου 1001/2-1081), *ΒυζΣύμμ* 18 (2008), 77-122, esp. 83-90 on the orthography of the legends on his seals].

4. See nos. 23, 52, 63, 66, 84, 101, 130, 136, 156, 160, 170, 171, 188, 191, 286, 287, 291, 324, 397 (o with iota subscript) and nos. 47, 48, 128, 160, 204 (o with tilde).

desired update in terms of chronology and commentary, in view of the more recent developments in sigillographic studies. Indicative in this sense are the proposed corrections in the reading of some known legends (nos. 134, 181, 229, 305, 321, 336, 338, 370, 397), as well as the addition of seven new metrical legends (nos. 196, 278, 309, 333, 339, 353rev and 366) not included in the reference work by A.-K. Wassiliou-Seibt on the *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Teil 1: Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My* (Vienna 2011)[5].

Some further remarks on specific entries may be noted here:

No. 19: "l'empereur ... vêtu d'un *divitision* et d'une chlamyde bordée de grosses perles". We would opt for "...vêtu d'un *divitision*, *loros* et d'un manteau ...", since a) the rectangular panel covering the pelvis of the emperor, which is so characteristic of the *loros*, is quite prominent, and b) the use of the term *chlamys* presupposes the existence of *tablia*, whose presence cannot be confirmed in this instance; thus, it is safer to use the more generic term "manteau" (mantle).

No. 68: The date in the title of this entry (seconde moitié du Xe siècle) is obviously a slip of the pen for the 11th century, since at the beginning of their commentary the editors clearly note that "L'epigraphie de la bulle plaide pour une datation au XIe siècle ... ".

No. 75: why is this specimen (with no channel for the μύρινθος) a seal and not a token, later perforated in order to be worn as a pendant? This probably explains why the two holes were opened symmetrically on either side of the head of the Virgin.

No. 76: the legend of this seal does not contain the name of the owner; thus, the title of this entry should have been "Anonymous, protonotaire" (not Bardas, le protonotaire).

No. 83: the word θεοφυλάκτου (gardé de Dieu) has not been included in the title of this entry.

No. 89: for the "peculiar" decorative motif on the shield of the saint, see nos. 96, 106 and (especially) 110.

No. 98: the editors have accidentally designated this specimen as "Inédit", since in their BIBLIOGRAPHIE they include the contribution by W. Seibt in the volume

5. The volume under review includes 98 metrical inscriptions whose initial letter is N to Ω; it is certain, therefore, that a large part of this material should be also treated in the *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Teil 2: Siegellegenden von Ny bis inklusive Sphragis* (Vienna 2016) by A.-K. Wassiliou-Seibt, published almost simultaneously with the volume under review.

Byzanz in Europa. Europas östliches Erbe (Turnhout 2011), where the specimen in question was published.

No. 106: on the trustworthiness of Attaleiates' testimony portraying Nikephoros Botaneiates as an avid reader, see Karagiorgou, Περί αλφαβητισμού... [as in n.3], 88-89.

No. 109: Michael Bourtzes, magistros, vestes, vestarches and strategos of the Anatolikoi. It is worth noting that vestes precedes the title of vestarches, although the latter is theoretically higher. The same is observed on one of the seals of Leo Skleros (see J. Nesbitt and N. Oikonomides, *Catalogue of Byzantine seals at Dumbarton Oaks and the Fogg Museum of Art, vol. 2: South of the Balkans, the Islands, South of Asia Minor*, Washington, D.C.1994, no. 40.15) and of Nikephoros Botaneiates, see Karagiorgou, Περί αλφαβητισμού... [as in n. 3], 79.

No. 127: the family name of the owner is Tzanzes (not Tzantzes), as it can be clearly read on the reverse of this specimen.

No. 146, fn. 1: Gregorios Radenos with no mention to his title and/or office appears also on a seal from the Hermitage (M-5520), while the reference to Jordanov, Corpus III, no. 2710 discusses an Anonymous Radenos, strategos.

No. 261: the (non-recorded) inventory number of the parallel in Dumbarton Oaks is BZS.1955.1.4995, see https://www.doaks.org/resources/seals/byzantine-seals/BZS.1955.1.4995.

No. 262: the Dumbarton Oaks collection holds yet another parallel with the inventory number BZS.1947.2.291, see https: // www.doaks.org / resources / seals / byzantine-seals / BZS.1947.2.291.

No. 295: the translation of the legend has not taken into account the article Σῆς at the very beginning; thus, the end of the translated legend should read ...le pasteur de ta (ville) Euchaneia.

No. 292: this specimen has been edited in Zacos II, no. 797 *bis*.

No. 296: the fourth letter in the third line on the reverse is a M (not an N).

No. 299: on the "composite" St. Achillios, the patron saint of Larissa, see O. Karagiorgou, Ο άγιος Αχίλλιος και η Λάρισα της Ύστερης Αρχαιότητας: αγιολογικές και αρχαιολογικές μαρτυρίες (πρόταση για μια διαφορετική ανάγνωση) [in Greek with English summary: St. Achillios and the city of Larissa in Late Antiquity: hagiographical and archaeological evidence (an alternative interpretation)], *Papers in honour of Prof. P. L. Vocotopoulos*, ed. V. Katsaros, Athens, 2015, 233-246.

No. 318: *Je porte l'empreinte (du boulloterion) [instead of (du sceau)] de Michel Autoreianos ...*

No. 351, fn. 4: *Μακρεμβολῖτα* (not *Μακρεμβολίτην*) *Μιχαήλ, γραφὰς* (not *ευχὰς*) *δέχου* | *ἐκ σῆς ὁμευνέτιδος Εἰρήνης φίλης*. On this legend, see also Karagiorgou, Review-article of Alexandra-Kyriaki Wassiliou-Seibt, *Corpus der byzantinischen Siegel mit metrischen Legenden, Teil 1: Einleitung, Siegellegenden von Alpha bis inklusive My*, Wien 2011, *ΒυζΣυμμ* 23 (2013), 276 (no. 1345).

No. 352: In the transcription of the legend in Athena of the specimen 352A, there should have been two dots at the beginning of the 4th line, indicating the place of the two missing letters Γ and P.

No. 353: since the metrical legend on the reverse requires a dodecasyllable, the reconstruction of the family name as Mauromates seems almost secure. In such a case, the present specimen introduces yet another (fourth) member of this family "sans éclat". On the other known members of Mauromates, see J.-Cl. Cheynet – T. Gökyildirim – V. Bulgurlu, *Les sceaux byzantins du Musée archéologique d'Istanbul* (Istanbul 2012), no. 7.84.

No. 359: for the translation we would prefer En voyant, sache que cette empreinte appartient à Pantechnès.

No. 380: the editors clearly state that they "préférons considerer le nom Rhizaios comme un qualificative d'origine " rather than a family name. In that case the title of this entry should have been "N., Zosimas, originating from Rhizaion".

No. 406: the editors comment that Sophia chooses to mention the more prestigious title of her father (Michael, magistros) rather than the one of her husband (Konstantinos Radenos, protospatharios). Is it not possible that she may have organised this charity before her marriage?

No. 410: The name of the patriarch of Antioch (i.e. Aimery of Limoges) is missing in the title of this entry.

The excellent work that the two editors and everyone else involved in the publication of this volume have achieved justifies Janet Zacos' decision to entrust this part of her husband's collection to the Museum d'art et d'histoire de Genève. For the experts, this is a book of reference; for the non-experts it is an irresistible lure to the fascinating world of sigillography.

Olga Karagiorgou
Academy of Athens
Research Centre for Byzantine
and PostByzantine Art

Lilia Diamantopoulou, *Griechische visuelle Poesie. Von der Antike bis zur Gegenwart* [Studien zur Geschichte Südosteuropas 18], Peter Lang Edition, Frankfurt am Main u.a. 2016, σσ. 499 + πίνακες. ISBN 978-3-631-67423-9

Τὸ βιβλίο παρουσιάζει διαχρονικὴ ἐπισκόπηση τῆς ἑλληνικῆς σχηματικῆς / ὀπτικῆς ποίησης ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα ἕως τὴν σημερινὴ ἐποχὴ καὶ ἀποτελεῖ ἐπεξεργασμένη μορφὴ τῆς διδακτορικῆς διατριβῆς τῆς συγγραφέως (στὸ ἑξῆς: σ.) στὸ Πανεπιστήμιο τοῦ Μονάχου (*Die visuelle Poesie im griechischen Raum von der Antike bis ins 21. Jahrhundert*, 2006). Ἂν καὶ ὑπάρχουν πολλὲς ἐργασίες γιὰ τὴν ἀρχαιοελληνικὴ καὶ τὴν βυζαντινὴ σχηματικὴ ποίηση, μία παρόμοια συστηματικὴ ἔρευνα τόσο γιὰ τὴν νεοελληνικὴ ἀντίστοιχη ποίηση, ὅσο καὶ γιὰ τὴν διαχρονικὴ παρουσία τῶν «σχηματοποιημάτων» στὸν ἑλληνικὸ καὶ εὐρύτερα στὸν ἑλληνόφωνο χῶρο, δὲν ὑπῆρχε, ὅπως τονίζεται στὸ εἰσαγωγικὸ κεφάλαιο (Vorbemerkungen, σσ. 1-24), ὅπου σημειώνεται εἰδικότερα ὅτι σκοπὸς τῆς ἔρευνας εἶναι νὰ παρακολουθήσει τὴν ἐξέλιξη τοῦ εἴδους, νὰ ἐντοπίσει συγκεκριμένα ἱστορικὰ περιβάλλοντα στὰ ὁποῖα ἐμφανίζεται ἡ ὀπτικὴ ποίηση, καθὼς καὶ νὰ ἀναδείξει τὶς βασικὲς λειτουργίες στὶς ὁποῖες αὐτὴ ἀνταποκρίνεται. Συζητῶνται ἐπίσης θέματα ὁρολογίας καὶ ἐκτίθενται οἱ γενικὲς μεθοδολογικὲς ἀρχὲς τῆς ἐργασίας· ἐπισημαίνεται ἐπιπλέον ὅτι στὰ ἐγχειρίδια νεοελληνικῆς μετρικῆς ἐλάχιστες ἢ ἀνύπαρκτες εἶναι οἱ ἀναφορὲς στὰ «ποιητικὰ παίγνια» γενικά, μὲ τὴν ἐξαίρεση τῆς μετρικῆς τοῦ Χαρισίου Μεγδάνη (*Καλλιόπη παλινοστοῦσα,* 1819) καὶ τῆς ἀντίστοιχης τοῦ Π. Γριτσάνη (*Στιχουργική*, 1891)[1].

1. Ὁρισμένα σημεῖα τῆς εἰσαγωγῆς ἔχουν συζητηθεῖ καὶ στὸ ἄρθρο τῆς σ. «Ποιητικὰ παίγνια τὸν 18ο αἰώνα. Παραδείγματα σχηματικῆς ποίησης στὶς νεοελληνικὲς μετρικὲς καὶ στιχουργικὲς τοῦ Χ. Μεγδάνη (1819) καὶ τοῦ Π. Γριτσάνη (1891)», *Κονδυλοφόρος* 7 (2008), 5-38. Τὸ θέμα τῶν ἐγχειριδίων νεοελληνικῆς μετρικῆς ἐξετάζεται ἐκτενῶς στὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ παρουσιαζόμενου βιβλίου, σσ. 240-262.

Τὸ πρῶτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου (σσ. 25-62) ἐξετάζει τὰ ἀρχαῖα σχηματικὰ ποιήματα (κύβοι, τρίγωνα, τεχνοπαίγνια, καὶ ἀκρόστιχα, ἀλφαβητικὰ ἢ ὄχι). Ἀναλύεται ἐκτενῶς ἡ μετρική τους μορφὴ καὶ παρουσιάζεται τὸ περιεχόμενό τους, μὲ ἀξιοποίηση τῆς ἀφθονότατης βιβλιογραφίας.

Τὸ δεύτερο κεφάλαιο (σσ. 63-106) εἶναι ἀφιερωμένο στὰ βυζαντινὰ σχηματικὰ ποιήματα[2]. Ἀρχικὰ ἐξετάζονται τὰ τεχνοπαίγνια τῆς ἑλληνιστικῆς ἐποχῆς ὡς ἀντικείμενο σχολιασμοῦ ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς λογίους, οἱ ὁποῖοι ἁπλῶς περιορίστηκαν σὲ σχόλια στὰ κείμενα, δὲν ἀνανέωσαν τὸ εἶδος· συνετέλεσαν πάντως στὴν διάδοση των τεχνοπαιγνίων στὴν Δύση. Ἀντίθετα ἰδιαιτέρως προσφιλεῖς ἦσαν στὸ Βυζάντιο οἱ λεγόμενοι «ὑφαντοὶ στίχοι»: ἡ σ. ἀναλύει λεπτομερῶς τὶς σχετικὲς περιπτώσεις. Ἐκτενῶς παρουσιάζεται ἐπίσης ἡ πολὺ γνωστὴ σειρὰ τῶν ἰάμβων στὴν Χαλκῆ Πύλη τῶν ἀνακτόρων τῆς Κωνσταντινούπολης (8ος-9ος αἰ.), οἱ ὁποῖοι ἀποτελοῦν χαρακτηριστικὴ καὶ πολὺ ἐνδιαφέρουσα περίπτωση αὐτοκρατορικῆς καὶ θρησκευτικῆς προπαγάνδας. Καὶ στὴν τελευταία ἑνότητα τοῦ κεφαλαίου αὐτοῦ παρουσιάζονται ἄλλες παρεμφερεῖς μορφές, ὅπως τὰ ἀκρόστιχα, τὰ ἀλφαβητάρια, τὰ καταλόγια καὶ οἱ κύβοι.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο, μὲ τίτλο «Ἀπὸ τὸ χειρόγραφο στὸ ἔντυπο. Ἡ διάδοση τῶν τεχνοπαιγνίων στὴν Ἀναγέννηση καὶ τὸν Οὐμανισμὸ» (σσ. 107-116) συνδέει κατὰ κάποιον τρόπο τὰ δύο πρῶτα κεφάλαια μὲ τὰ ἑπόμενα καὶ περιστρέφεται γύρω ἀπὸ τὸ θέμα τῆς πρόσληψης τῶν τεχνοπαιγνίων κατὰ τὴν ἐποχὴ τῆς Ἀναγέννησης καὶ τοῦ Οὐμανισμοῦ.

Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (σσ. 117-188)[3] ἐπικεντρώνεται στὴν προσωπικότητα τοῦ Λάμπρου Φωτιάδη (1752-1805), σχολάρχη τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βουκουρεστίου: τὰ βιογραφικά του εἶναι γνωστὰ σὲ γενικὲς γραμμές, ἀλλὰ δὲν εἶχαν μελετηθεῖ τὰ σχηματικά του ποιήματα, τῶν ὁποίων ἡ συμβολὴ στὴν περαιτέρω ἐξέλιξη τοῦ εἴδους ἦταν σημαντική: ἀναλύονται λοιπὸν λεπτομερῶς καὶ τοποθετοῦνται στὸ πολιτικοκοινωνικό τους περιβάλλον. Ἐπίσης σχολιάζονται τὰ ἀντίστοιχα ποιήματα τοῦ μαθητῆ τοῦ Φωτιάδη, τοῦ ἰατροφιλοσόφου Μανουὴλ Σαρῆ Τενεδίου (1778-1802).

Τὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. 189-228) λειτουργεῖ ὡς συμπληρωματικὸ τοῦ προηγουμένου: εἶναι ἀφιερωμένο στὰ σχηματικὰ ἐγκώμια ποὺ γράφτηκαν

---

2. Τὰ βασικὰ σημεῖα τοῦ κεφαλαίου περιλαμβάνονται καὶ στὸ ἄρθρο τῆς σ. «Στίχοι ὑφαντοί. Βυζαντινὰ ἀρ-ιστουργήματα», *Neograeca Bohemica* 16 (2016), 99-138.

3. Βλ. καὶ τὸ σχετικὸ δημοσίευμα: Λ. Διαμαντοπουλου, Ὁ Λάμπρος Φωτιάδης (1752-1805) ποιητής, *Μνημοσύνη* 19 (2013), 289–314.

στὶς παραδουνάβιες ἡγεμονίες, ὅπου οἱ πολιτικοκοινωνικὲς συνθῆκες (μὲ τὸν συνδυασμὸ [ἡ σ. χρησιμοποιεῖ τὸν χαρακτηρισμὸ Janusköpfigkeit, σ. 189] τῶν συντηρητικῶν ἀντιλήψεων τῆς βυζαντινῆς παράδοσης καὶ τῶν ἀπολυταρχικῶν μοναρχιῶν ἀφ' ἑνός, καὶ τῶν νέων ἰδεῶν ποὺ εἶχαν ἐπικρατήσει μὲ τὸν Διαφωτισμὸ καὶ τὴν Γαλλικὴ Ἐπανάσταση ἀφ' ἑτέρου) ἀποτελοῦσαν ἰδανικὴ περιρρέουσα ἀτμόσφαιρα γιὰ τὴν καλλιέργεια τοῦ εἴδους. Μέσα σὲ αὐτὸ τὸ περιβάλλον ἡ ὀπτικὴ ποίηση, ὡς κατ' ἐξοχὴν εὐκαιριακὸ / περιστασιακὸ εἶδος, ἄμεσα συνδεδεμένο μὲ τὴν ἐπικαιρότητα, ἀποκτᾶ νέα λειτουργικότητα.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο μὲ τίτλο «Οἶνος νέος εἰς ἀσκοὺς παλαιοὺς» (σσ. 229-262) ὑποδιαιρεῖται σὲ δύο ἑνότητες: ἀρχικὰ ἐξετάζεται ἡ σχέση τῆς ὀπτικῆς ποίησης μὲ τὸ γλωσσικὸ ζήτημα: ἡ συντηρητικὴ ἀρχαΐζουσα γλῶσσα τῶν σχηματοποιημάτων συνετέλεσε στὴν ἀρνητικὴ ἀποτίμησή τους ἀπὸ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς «μέσης ὁδοῦ». Παρὰ ταῦτα οἱ πρῶτες νεοελληνικὲς μετρικὲς τοῦ 19ου αἰώνα ἀφιερώνουν ἐκτενῆ τμήματα στὰ ποιητικὰ παίγνια.

Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο (σσ. 263-310) παρακολουθεῖ τὰ τελευταῖα ἴχνη τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ σχηματικοῦ ποιήματος κατὰ τὸν 19ο αἰ., μὲ διεξοδικὴ καὶ ἐδῶ ἀνάλυση.

Τὸ ὄγδοο κεφάλαιο (σσ. 311-406) πραγματεύεται τὴν συνέχεια τοῦ εἴδους κατὰ τὸν 20ο αἰώνα: ἐξετάζονται τὰ σχηματικὰ ποιήματα ὁρισμένων «ἡσσόνων» ποιητῶν (Ἀ. Μελαχρινός, Φ. Γιοφύλλης, Μελισσάνθη κ.ἄ.), τὸ ἐπιγραμματικὸ ποίημα *Ἐν τῷ μηνὶ Ἀθὺρ* τοῦ Κ. Καβάφη καὶ ἡ περίπτωση τοῦ Ὀ. Ἐλύτη (ὁ ὁποῖος δὲν συνέθεσε ὀπτικὰ ποιήματα κατὰ κυριολεξίαν, ἀλλὰ ἐκμεταλλεύεται τὸ ὀπτικὸ στοιχεῖο στὸν ἐλεύθερο στίχο)· ἐπίσης γίνεται λόγος καὶ γιὰ τοὺς Π. Ψαλτήρα, Γ. Σεφέρη καὶ Κ. Χρυσάνθη, ποὺ ἀποκλίνουν πρὸς τὸ «καλλίγραμμα».

Τὸ ἕνατο κεφάλαιο (σσ. 407-442) σὲ μιὰ πρώτη ἑνότητα ἀναφέρεται στὶς ὁμάδες τῶν συγχρόνων νεοελλήνων ποιητῶν ποὺ ἐπιθυμοῦν νὰ διαφοροποιηθοῦν καὶ νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὸν συρμό, προσέχουν περισσότερο τὴν μορφὴ καὶ ὄχι τόσο τὸ περιεχόμενο, καὶ πειραματίζονται ποικιλοτρόπως μὲ τὸν λόγο καὶ τὴν γραφή. Καὶ μιὰ δεύτερη ἑνότητα ἔχει ὡς θέμα τὴν ἐξέλιξη τῆς ὀπτικῆς ποίησης στὴν σημερινὴ ἐποχὴ τῆς ψηφιοποίησης.

Στὸ τελευταῖο κεφάλαιο (σσ. 443-447) διατυπώνονται ὁρισμένες τελικὲς παρατηρήσεις καὶ ἐπιχειρεῖται κατηγοριοποίηση τῶν ποιητικῶν παιγνίων.

Στὸ βιβλίο παρακολουθεῖται λοιπὸν διεξοδικά, ἀλλὰ καὶ μὲ συγκριτικὴ προοπτικὴ πρὸς ἀνάλογα συνθέματα σὲ ἄλλες λογοτεχνίες, ἡ ἐξέλιξη τῶν «σχηματοποιημάτων» στὴν διαχρονικὴ πορεία τῆς ἑλληνόγλωσσης ποίησης κατὰ τὴν διάρκεια δύο χιλιετιῶν καὶ πλέον. Εἶναι ἐντυπωσιακὸ τὸ πλῆθος τῶν

κειμένων ποὺ σχολιάζονται, ὡστόσο ἔχει κανεὶς τὴν αἴσθηση ὅτι τὸ ἀποτέλεσμα θὰ ἦταν ἀκόμα πιὸ ἐντυπωσιακὸ ἂν τὸ βασικὸ ὑλικὸ τῆς ἔρευνας, δηλαδὴ τὰ ἴδια τὰ κείμενα τῶν ποιημάτων, συμπεριλαμβάνονταν καὶ στὸ ἑλληνικὸ πρωτότυπο καὶ ὄχι μόνο σὲ γερμανικὲς μεταφράσεις, ὅπως συμβαίνει στὶς περισσότερες περιπτώσεις (ἐνῶ ἀντιθέτως παρατίθενται στὸ πρωτότυπο πάρα πολλὰ ἀποσπάσματα τῆς συναφοῦς ἑλληνικῆς βιβλιογραφίας, συνοδευόμενα κατὰ κανόνα ἀπὸ τὴν γερμανική τους μετάφραση)· ὁ ἀναγνώστης πρέπει νὰ ἀνατρέξει στοὺς πίνακες γιὰ νὰ ἔχει καὶ τὴν ὀπτικὴ εἰκόνα τοῦ ἀντιστοίχου κειμένου, ἐκεῖ ὅμως ἡ σμίκρυνση εἶναι ὑπερβολικὴ καὶ τὰ παρατιθέμενα παραδείγματα, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ ὅτι εἶναι δυσανάγνωστα, ἀσφυκτιοῦν στὰ στενὰ περιθώρια τῆς σελίδας[4]. Ξενίζει ἐπίσης ἡ ἐπιλογὴ νὰ παρατίθενται τὰ ἑλληνικὰ κείμενα (ἀκόμα καὶ τὰ ἀρχαῖα καὶ τὰ βυζαντινά, ἀλλὰ καὶ κείμενα νεωτέρων χρόνων σὲ λογιότερη γλῶσσα) –πλὴν ἐλαχίστων ἐξαιρέσεων– στὸ μονοτονικό[5]. Θὰ ἔπρεπε νὰ ἔχει τηρηθεῖ ἡ ἱστορικὴ ὀρθογραφία τουλάχιστον στὶς περιπτώσεις αὐτές· ὅσο γιὰ τὴν σχεδὸν γενικευμένη ἀναδρομικὴ ἐφαρμογὴ τοῦ μονοτονικοῦ σὲ νεώτερα κείμενα στὴν δημοτική, ποὺ εἶχαν γραφεῖ ὅμως πρὶν ἀπὸ τὴν καθιέρωση αὐτοῦ τοῦ συστήματος γραφῆς, ἁπλῶς νὰ σημειωθοῦν περιπτώσεις ὅπως στὶς σελ. 10 καὶ 11, ὅπου παρατίθεται ἡ ἀφίσα τῆς ἔκθεσης τῆς ἑλληνικῆς ὁμάδας ὀπτικῆς ποίησης: ὁ τίτλος στὴν ἀφίσα *αὐτό εἶναι ἕνα ποίημα* εἶναι στὸ πολυτονικό, ἐνῶ στὴν ἀπέναντι σελίδα μεταγράφεται σὲ μονοτονικό· ἢ πάλι στὶς σελ. 393, ὅπου συμπεριλαμβάνεται στὸν πίνακα τὸ καλλίγραμμα τοῦ Σεφέρη *τῆς Μαρῶς*, τὸ ὁποῖο ὁ ἀναγνώστης στὴν σελ. 372 τὸ ἔχει συναντήσει νὰ ἀποδίδεται «Της Μαρώς»[6] (βλ. ἐπίσης καὶ σσ. 378 καὶ 379, 380 καὶ 381, κ.ἄ.).

---

4. Στὴν σ. 125, σημ. 289 γίνεται λόγος γιὰ «οἰκονομία χώρου» ποὺ ἐπέβαλε τὴν περικοπὴ τῶν ἑλληνικῶν πρωτοτύπων καὶ ὑπάρχει παραπομπὴ σὲ ἄλλο δημοσίευμα τῆς σ. (Φαναριώτικα Εἰδύλλια καὶ ὀπτικὰ ἐγκώμια, στὸν τόμο *Φαναριώτικα καὶ ἀστικὰ στιχουργήματα στὴν ἐποχὴ τοῦ Νεοελληνικοῦ Διαφωτισμοῦ*, Ἀθήνα 2013, 227-248).

5. Μάλιστα στὶς σελ. 14 καὶ 37 τὸ ἴδιο ἀπόσπασμα παρατίθεται τὴν πρώτη φορὰ σὲ πολυτονικὸ (καὶ ἐλαφρὰ ἀνορθόγραφο) καὶ τὴν δεύτερη στὸ μονοτονικό.

6. Εἰδικὰ γιὰ τὸν Σεφέρη πρέπει νὰ τονισθεῖ ὅτι εἶναι συγκεκριμένες καὶ προσεγμένες οἱ ὀρθογραφικὲς του συνήθειες, ὅπως ἐπισημαίνει ὁ Φ. Δημητρακόπουλος, *Γιῶργος Σεφέρης, Τὸ βυσσινὶ τετράδιο. Ἀνεμολόγιο–λέξεις–βότανα καὶ ὀρθογραφικά*, Ἀθήνα 1987, 12 καὶ 122-125. Ἐδῶ τίθεται ἕνα γενικότερο πρόβλημα, τὸ θέμα τοῦ τονισμοῦ (ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐκσυγχρονισμοῦ γενικότερα τῆς ὀρθογραφίας) σὲ ἐπανεκδόσεις ἢ παραθέματα κειμένων ποὺ εἶχαν πρωτοεκδοθεῖ στὸ πολυτονικό: τὸ θέμα χρειάζεται πολλὴ συζήτηση, καὶ δὲν θὰ ἐπεκταθοῦμε· ἁπλῶς θὰ θυμίσουμε ὅσα ἔγραφε ὁ Φ. Ἠλιοὺ περὶ τῆς ἱστορικότητας τῶν κειμένων, σημειώνοντας μεταξὺ ἄλλων ὅτι «ὁ μονοτονικὸς Κάλβος δὲν εἶναι ὁ Κάλβος

Ἡ βιβλιογραφία εἶναι πολυσέλιδη καὶ ἐντυπωσιακὴ (σσ. 449-493), νομίζω ὅμως θὰ ἦταν προτιμότερο νὰ ἔχει χωριστεῖ σὲ δύο μέρη, ὅπου νὰ ξεχωρίζουν τὰ κείμενα καὶ οἱ ἐκδόσεις τους ἀπὸ τὴν παράλληλη βιβλιογραφία. Ἐπίσης σὲ ἐγγραφὲς ὅπως π.χ. Aristophanes 1952/53, Eustathius 1827, Hephaestion 1906, Lysias 1854, Platon 1991 κ.ἄ., ἴσως θὰ ἦταν προτιμότερο ὁ τίτλος νὰ ἔχει βιβλιογραφηθεῖ στὸ ὄνομα τοῦ ἐκδότη ἢ ἐπιμελητῆ καὶ ὄχι τοῦ ἀρχαίου συγγραφέα, ὅπως π.χ. στὴν περίπτωση τῶν Ast 1810, Galavotti 1946, Hörandner 1974 κ.λπ..

Ἂν καὶ ἡ βιβλιογραφία, ὅπως προαναφέρθηκε, εἶναι ἐντυπωσιακή, ὡστόσο σὲ κάποια σημεῖα εἶναι ἐλλιπής, καὶ σὲ ὁρισμένες περιπτώσεις δὲν ἀποδίδεται ἀκριβῶς· ἀκολουθοῦν λοιπὸν ὁρισμένες ἀπαραίτητες συμπληρώσεις καὶ διορθώσεις, τελείως ἐπιλεκτικὰ καὶ ἐνδεικτικά.

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο: *σ. 31, σημ. 41* (καὶ *σ. 73, σημ. 146 κ.ἀ)*: γιὰ τὶς παραπομπὲς στὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὴν *Ἰλιάδα* ἀναγράφεται Weigel 1827: Weigel ἀφ' ἑνὸς εἶναι ὁ τυπογράφος καὶ ὄχι ὁ ἐκδότης (ὁ ὁποῖος εἶναι ὁ G. Stallbaum), καὶ ἀφ' ἑτέρου τὰ σχόλια εἶναι πλέον διαθέσιμα στὴν σύγχρονη ἔκδοση τοῦ M. van der Valk, Leiden 1971-1987 (σὲ νεώτερα δημοσιεύματα τῆς σ. βεβαίως χρησιμοποιεῖται ἡ τελευταία αὐτὴ ἔκδοση). –*σ. 32*: Γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ κειμένου τοῦ ἐπιγράμματος *Χαλκῆ παρθένος εἰμὶ* (AP 7, 153), βλ. καὶ τὶς σημειώσεις στὴν ἔκδοση τῆς *Παλατινῆς Ἀνθολογίας* ἀπὸ τὸν P. Waltz, *Anthologie Grecque, première partie, Anthologie Palatine, tome IV, Livre VII, epigr. 1-363*, Paris 1960, 119-120. –*σ. 34, σημ. 44*: τὸ παράθεμα ἀπὸ τὰ σχόλια τοῦ Ἑρμεία στὸν *Φαῖδρο* εἶναι ἀπὸ τὴν συνέκδοσή τους μὲ τὸν πλατωνικὸ διάλογο ἀπὸ τὸν F. Ast (Leipzig 1810), ἡ ὁποία βασιζόταν σὲ ἕνα μόνο χειρόγραφο· θὰ μποροῦσε νὰ ἔχει χρησιμοποιηθεῖ τουλάχιστον ἡ ἔκδοση τοῦ P. Couvreur, *Hermiae Alexandrini in Platonis Phaedrum scholia*, Paris 1901, 231 καὶ βεβαίως ἡ πλέον πρόσφατη ἔκδοση τῶν C. M. Lucarini – C. Moreschini, *Hermias Alexandrinus, In Platonis Phaedrum Scholia* [Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum Teubneriana], Berlin 2012, 243. –*σ. 37, σημ. 46, σ. 59, σημ. 103 κ. ἀ*: ἡ πλήρης ἀνάλυση τῆς παραπομπῆς Politis 1885 [σ. 482] εἶναι *Ἑστία* ΙΘ΄, ἀρ. 487, 291-293.

τοῦ Κάλβου, εἶναι ὁ Κάλβος τοῦ μονοτονικοῦ ἐκδότη του, ὅπως ὁ μονοτονικὸς Σεφέρης δὲν εἶναι ὁ Σεφέρης τοῦ Σεφέρη, εἶναι ὁ Σεφέρης τοῦ μονοτονικοῦ ἐκδότη του κ.ο.κ.» (Φ. Ηλιου, Ἡ «διόρθωση» τῶν κειμένων. Ἱστορικὲς διαστάσεις καὶ κακὲς συνήθειες, *Τὰ Ἱστορικὰ* τ. 17, τεῦχ. 32, Ἰούνιος 2000, 3-10 [=Του Ιδ., *Ἱστορίες τοῦ ἑλληνικοῦ βιβλίου*, Ἡράκλειο 2006, 611-618]).

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο: *σ. 71, σημ. 139*: τὰ σχόλια τοῦ Εὐσταθίου στὸν ἰαμβικὸ κανόνα τῆς Πεντηκοστῆς ἔχουν ἐκδοθεῖ προσφάτως ἀπὸ τοὺς P. Cesaretti – S. Ronchey, *Eustathii Thessalonicensis exegesis in canonem iambicum pentecostalem*, Berlin – München – Boston 2014 (προφανῶς ἡ σ. δὲν εἶχε πρόσβαση στὴν ἔκδοση ὅταν τυπωνόταν τὸ βιβλίο, τὴν χρησιμοποιεῖ ὅμως σὲ νεώτερα δημοσιεύματά της). –*σ. 73*: Γιὰ τὶς *Χιλιάδες* τοῦ Τζέτζη ὑπάρχει πλέον ἡ ἔκδοση τοῦ P. L. Leone, *Ioannis Tzetzae Historiae*, Galatina (Le) 2007 [τὸ συγκεκριμένο παράθεμα στὴν σ. 68]. –*σ. 74, σημ 149*: τὸ ἄρθρο τῆς Follieri 1974 εἶναι πιὸ εὔκολα προσιτὸ στὸν τόμο Της Ιδ., *Byzantina e italograeca: studi di filologia e di paleografia*, Roma 1997, 163-185, ἀρ. VII. –*σ. 90, σημ. 191, σ. 102, σημ. 231*: γιὰ τὸν Βασίλειο Α΄ ὑπάρχει πολὺ περισσότερη καὶ πιὸ πρόσφατη βιβλιογραφία, ποὺ θὰ μποροῦσε νὰ παρατεθεῖ ἀντὶ γιὰ ἁπλὴ παραπομπὴ στὴν γερμανικὴ μετάφραση τοῦ Βίου του ἀπὸ τὸν Koder 1981. –*σ. 100, σημ. 218*: γιὰ τὶς ἀκροστιχίδες στὴν λειτουργικὴ ποίηση συμπληρωματικά: Ν. Β. Τωμαδακης, *Ἡ βυζαντινὴ ὑμνογραφία καὶ ποίησις*, Ἀθήνα [3]1965 [ἀνατύπ. Θεσσαλονίκη 1993], 61-62, 237-238. Κ. Μητσακης, *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία*, Θεσσαλονίκη 1971, 239-265. Θ. Ξυδης, Ὠδὴν ᾄδω Α-Ω, *Νέα Ἑστία* 75, τεῦχ. 882 (1964), 448-454 [του Ιδ., *Βυζαντινὴ ὑμνογραφία*, Ἀθήνα 1978, 542-553]. –*σ. 100, σημ. 219*: γιὰ τὸν κώδικα British Museum (καὶ τώρα British Library) Additional 8241 βλ. Β. Παναγιωτοπουλου-Δουλαβερα, Τὸ χειρόγραφο Additional 8241 τῆς Βρετανικῆς Βιβλιοθήκης καὶ ὁ γραφέας του, στὸν τόμο *Κωδικογράφοι, συλλέκτες, διασκευαστὲς καὶ ἐκδόσεις: χειρόγραφα καὶ ἐκδόσεις τῆς ὄψιμης βυζαντινῆς καὶ πρώιμης νεοελληνικῆς λογοτεχνίας*, Ἡράκλειο 2005, 133-150. Ἡ ἴδια ἔχει προσφέρει προσφάτως καὶ χρηστικὴ ἔκδοση τῶν *Καταλογίων*: Β. Παναγιωτοπουλου-Δουλαβερα, *Καταλόγια. Στίχοι περὶ ἔρωτος καὶ ἀγάπης*, Θεσσαλονίκη 2017.

Στὸ τρίτο κεφάλαιο: *σ. 109, σημ.245*: γιὰ τὸν Ἄλδο Μανούτιο καὶ τοὺς Ἕλληνες συνεργάτες του βλ. προσφάτως Κ. Σταϊκος, *Οἱ ἑλληνικὲς ἐκδόσεις τοῦ Ἄλδου καὶ οἱ Ἕλληνες συνεργάτες του*, Ἀθήνα 2015. –*σ. 114 [καὶ σημ. 263]*: γιὰ τὸ ἐπίγραμμα στὴν Θεοτόκο τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη μὲ τὴν πολλαπλὴ ἀκροστιχίδα (ἀκροστιχίδα, μεσοστιχίδα καὶ τελεστιχίδα) [ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὶς σσ. 102, 103, σημ. 227 καὶ 233]: ἡ πλήρης παραπομπὴ Μουστοξυδης 1843 [σ. 477] εἶναι Α. Μουστοξυδης, Ἐπίμετρο [στὸ ἄρθρο «Νικόλαος Σοφιανός»], *Ἑλληνομνήμων* 1, Μάϊος 1843, ἀρ. 5, σ. 314 [=http://digital.lib.auth.gr/record/141160/files/5156_5.pdf]· ἐπίσης ἡ ἀόριστη φράση «am Ende seines [δηλ. τοῦ Ζαχαρία Σκορδύλη] Werkes» πρέπει νὰ συμπληρωθεῖ μὲ τὴν διευκρίνιση ὅτι τὸ ἐπίγραμμα ἔχει τυπωθεῖ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου *Περὶ τῶν τῆς συγγενείας βαθμῶν συνοπτικὴ συλλογὴ ἐκ*

διαφόρων (Βενετία 1588) [E. LEGRAND, *Bibliographie ...XVe et XVIe siècles*, τ. Β΄, Paris 1895, 51-52, ἀρ. 178].

Στὸ τέταρτο κεφάλαιο: *σ. 121, σημ. 279*: ἡ πλήρης παραπομπὴ Lampros 1904 [σ. 473] εἶναι «Κατάλογος τῶν κωδίκων ... τῆς Βιβλιοθήκης τῆς Βουλῆς, *Νέος Ἑλληνομνήμων* 1 (1904), 353-367. –*σ. 152, σημ. 322*: η παραπομπὴ ΔΗΜΑΡΑΣ 1962 δὲν ἀναλύεται στὴν βιβλιογραφία: προφανῶς ἀναφέρεται στὸ δημοσίευμά του «Προτομὴ τοῦ Κοδρικᾶ», *Φιλολογικὴ Πρωτοχρονιὰ 1953*, τ. 8, Ἀθήνα 1952, 58-67, ποὺ ἔχει ἀνατυπωθεῖ στὰ *Φροντίσματα Α΄*, Ἀθήνα 1962, 67-88. –*σ. 188, σημ. 384*: βλ. καὶ Δ. Β. ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΗΣ, Τὰ ἐν Βλαχίᾳ ἑλληνικὰ τυπογραφεῖα καὶ αἱ ἐκδόσεις αὐτῶν (1690-1821), *Ἀθηνᾶ* 76 (1977), 59-102.

Στὸ πέμπτο κεφάλαιο: *σ. 190, σημ. 389* ἀναγράφεται Zallonis 1830, παραπομπὴ δηλαδὴ στὴν δεύτερη γαλλικὴ ἔκδοση τοῦ δοκιμίου τοῦ Μ. Φ. Ζαλλώνη (*Traité sur les princes de la Valachie et de la Moldavie, ...* Paris 1830), τὸ παράθεμα ποὺ ἀκολουθεῖ ὅμως εἶναι στὰ ἑλληνικὰ: προέρχεται ἀπὸ τὴν πρώτη μετάφραση τοῦ βιβλίου (*Σύγγραμμα περὶ τῶν ἀπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν πριγκίπων τῆς Βλαχομολδαβίας ...* μεταφρασθὲν παρὰ Ν. ΗΔΑΙΕΦΑΒ [=Ν. Βαφειάδη], ... ἐν Παρισίοις, ἐκ τῆς Τυπογραφίας Κ. Εβεράρτου, 1831). Ἀλλὰ καὶ στὴν βιβλιογραφία [σ. 493] ἀναλύεται ὡς Zallonis 1855, ποὺ βεβαίως ἀντιστοιχεῖ στὴν δεύτερη μετάφραση τοῦ βιβλίου (*Πραγματεία περὶ τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδοβλαχίας ...*) ἀπὸ τὸν Β. Ι. Βαλτινὸ [γιὰ τὸ ἱστορικὸ τῶν ἐκδόσεων τοῦ βιβλίου βλ. προσφάτως J. BOUCHARD, Perception des Phanariotes avant et après Zallony, *Cahiers Blakaniques* 42 (2014), 1-17]. –*σ. 191-192, σημ. 393*: Panagiotopoulos 1994 ἐπίσης δὲν ἀναλύεται. –*σ. 198, σημ. 409*: Γιὰ τὰ βυζαντινὰ *κάτοπτρα ἡγεμόνων* ὑπάρχει παραπομπὴ μόνο στὸν Blum 1981: ὑπάρχει βεβαίως καὶ ἐδῶ ἄφθονη νεώτερη βιβλιογραφία, π.χ. G. PRINZING, Beobachtungen zu "integrierten" Fürstenspiegeln der Byzantiner, *JÖB* 38 (1988), 1-31.-P. ODORICO, Les miroirs de princes à Byzance. Une lecture horizontale, στὸν τόμο P. ODORICO (ed.), *L'education au gouvernement et à la vie. La tradition des "règles de vie" de l'antiquité au Moyen age*, Paris 2009, 223-246, κ.ἄ.. –*σ. 200 καὶ 210, σημ. 414 καὶ 431*: Ἀντὶ γιὰ παραπομπὴ στὴν ἔκδοση τοῦ 1839 τοῦ μυθιστορήματος *Πολυπαθὴς* τοῦ Γρηγορίου Παλαιολόγου, πιὸ προσιτὲς στὸν ἀναγνώστη θὰ ἦταν οἱ δύο ἐκδόσεις τοῦ 1989. –*σ. 231, σημ. 466*: Mackridge 2009 δὲν ὑπάρχει στὴν βιβλιογραφία, προφανῶς ἀναφέρεται στὸ βιβλίο «Language and National Identity in Greece, 1766-1976» Oxford 2009. Ἂς προστεθεῖ ἐδῶ ὅτι οἱ «Ἐπιστολαὶ ἀμοιβαῖαι περὶ γλώσσης» Καταρτζῆ – Φωτιάδη (γιὰ τὶς ὁποῖες γίνεται λόγος στὸ σημεῖο αὐτό), ἀνευρίσκονται στὸν Κ. ΣΑΘΑ, *Νεοελληνικῆς Φιλολογίας*

παράρτημα. Ἱστορία τοῦ ζητήματος τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, Ἀθήνα 1870, 154-176, καὶ στὸν Α. Ε. Μεγα, *Ἱστορία τοῦ γλωσσικοῦ ζητήματος*, τ. Β΄, Ἀθήνα 1927, 23-33). *–σ. 312, σημ. 624*, ἡ διατριβὴ τῆς Β. Ρούσσου ὑπάρχει ψηφιοποιημένη στὸ Ἐθνικὸ Ἀρχεῖο Διδακτορικῶν Διατριβῶν: https: // www. didaktorika. gr/ eadd/ handle/ 10442/23160. *–σ. 200-201, σημ. 650:* τὸ ἄρθρο τοῦ Γ. Βελουδῆ 2000 ἔχει ἐπανεκδοθεῖ μὲ τίτλο «Γ. Σεφέρης, ἡ ποιητικὴ τῆς "σιωπῆς"», στὸν τόμο Του Ιδ., *Τὸ Γράμμα καὶ τὸ Πνεῦμα. Αἰσθητικά, κριτικά, γραμματολογικά,* Ἀθήνα 2004, 41-46, 113-114. *–σ. 328-329*: γιὰ τὴν στιχουργικὴ μορφὴ τῶν Ἀσμάτων στὸ *Ἄξιον Ἐστὶ* τοῦ Ἐλύτη, ποὺ ἀκολουθεῖ ὀπτικὰ τὴν μορφὴ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ὑμνογραφίας, καὶ γενικὰ γιὰ τὸ ποίημα βλ. Τ. Λιγνάδης, *Τὸ Ἄξιον Ἐστὶ τοῦ Ἐλύτη. Εἰσαγωγή, σχολιασμός, ἀνάλυση,* Ἀθήνα 1971. Τέλος, *σ. 334, σημ. 668*: γιὰ τὴν σχέση τοῦ Ἐλύτη μὲ τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ λυρικὴ ποίηση βλ. Γ. Δαλλας, Ὁ Ἐλύτης καὶ ὁ ἀρχαῖος λυρισμός. Ἕνας ἐνδογλωσσικὸς διάλογος, στὸν τόμο *Ὁ Ἐλύτης στὴν Εὐρώπη. Πρακτικὰ Συνεδρίου. Πανεπιστήμιο τῆς Ρώμης La Sapienza (Νοέμβριος 2006).* Ἐπιμέλεια P. M. Minucci – Χ. Μπιντουδης, Ἀθήνα 2011, 171-189. Γιὰ τὴν μεταγραφὴ τῆς Σαπφῶς βλ. G. D'Ippolito, Ὁ Ἐλύτης καὶ ἡ ἐνδογλωσσικὴ μετάφραση. Ἡ μεταγραφὴ τῆς Σαπφῶς, στὸν ἴδιο τόμο, 190-203. Πβλ. καὶ C. Luciani, Ἡ Σαπφὼ ἤτοι περὶ «νυχτερινοῦ συστήματος» στὴν ποίηση τοῦ Ἐλύτη, στὸν ἴδιο τόμο, 204-224.

Δὲν ξέρω ἂν ἡ σ. ἔπρεπε νὰ ἀνταποκριθεῖ σὲ κάποια προθεσμία τοῦ ἐκδοτικοῦ οἴκου ὥστε νὰ παραδώσει τὸ κείμενο, φαίνεται ὅμως ὅτι ἡ τελικὴ θεώρηση τοῦ συνόλου δὲν ἔγινε μὲ τὴν χρονικὴ ἄνεση ποὺ χρειαζόταν ὥστε νὰ προσεχθοῦν ὅλες οἱ λεπτομέρειες. Οἱ παρατηρήσεις καὶ οἱ συμπληρώσεις ποὺ προηγήθηκαν δὲν ἀναιροῦν πάντως τὸ γεγονὸς ὅτι τὸ βιβλίο ἀποτελεῖ ἐπιβλητικὴ διαχρονικὴ ἐπισκόπηση τοῦ θέματος τῆς ἑλληνόγλωσσης σχηματικῆς ποίησης, εὐανάγνωστη καὶ ἰδιαιτέρως ἐνδιαφέρουσα, ποὺ καλύπτει ἕνα κενό, καὶ ἀνταποκρίνεται πλήρως στοὺς στόχους ποὺ ἔχει θέσει .

Στυλιανος Λαμπακης
Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ
Τομέας Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν

Georgios Pachymeres Philosophia Book 3. In Aristotelis De Caelo Commentary, editio princeps. Prolegomena-Text-Indices by Ioannis Telelis [Corpus Philosophorum Medii Aevi / Commentaria in Aristotelem Byzantina 7], Athens 2016, σελ. X+156*+128+7 πίν. ISBN 978-960-404-312-5

Μὲ τὸν παρόντα τόμο ἡ σειρὰ Corpus Philosophorum Medii Aevi / Commentaria in Aristotelem Byzantina (=CPhMA/CAB) ἐμπλουτίζεται μὲ τὴν ἔκδοση ἑνὸς ἀκόμη βιβλίου, ἀπὸ τὰ δώδεκα συνολικά, τῶν σχολίων τοῦ Παχυμέρη στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία[1], συγκεκριμένα τοῦ τρίτου βιβλίου, *Περὶ Οὐρανοῦ*. Προηγεῖται ἐκτενὴς εἰσαγωγή (σσ. *1-*156), ὅπως ἔχει καθιερωθεῖ στοὺς τόμους τῆς σειρᾶς, ὅπου ἐξετάζονται τὰ σχετικὰ μὲ τὸ περιεχόμενο, τὴν χειρόγραφη παράδοση. τὴν γλῶσσα τοῦ κειμένου ποὺ ἐκδίδεται, καθὼς καὶ τὴν ἐκδοτικὴ μεθοδολογία ποὺ ἀκολουθήθηκε.

Ἀρχικά, στὸ πρῶτο κεφάλαιο (Georgios Pachymeres and the de Caelo, σσ. *1-*13) προηγεῖται σύντομη ἀναφορὰ στὸν χαρακτήρα τῶν σχολίων τοῦ Παχυμέρη στὴν ἀριστοτελικὴ φιλοσοφία συνολικά, καὶ ἀκολουθεῖ ἐκτενὴς περίληψη

1. Ἔχουν ἤδη ἐκδοθεῖ: α) τὰ σχόλια στὰ *Μεταφυσικὰ*: *Georgios Pachymeres Philosophia Book 10. Kommentar zur Metaphysik des Aristoteles. Editio princeps. Einleitung-Text-Indices* von E. Pappa [CPhMA/CAB 2], Ἀθῆναι 2002, β) στὰ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*: *Γεώργιος Παχυμέρης Φιλοσοφία, Βιβλίον Ἑνδέκατον. Τὰ Ἠθικά, ἤτοι τὰ Νικομάχεια. Προλεγόμενα - Κείμενο - Εὑρετήρια* ὑπὸ K. Oikonomakou [CPhMA/CAB 3] Ἀθῆναι 2005, γ) στὸ *Περὶ ζώων μορίων*: *Georgios Pachymeres Philosophia Buch 6: Kommentar zu de Partibus Animalium des Aristoteles. Editio princeps. Einleitung-Text-Indices von* E. Pappa [CPhMA/CAB 4/1], Ἀθῆναι 2008 καὶ δ) *Georgios Pachymeres Scholien und Glossen zu de Partibus Animalium des Aristoteles (cod. Vatic. Gr. 261). Editio princeps. Einleitung-Text-Indices* von E. Pappa [CPhMA/CAB 4/2], Ἀθῆναι 2009, ε) στὰ *Μετεωρολογικὰ*: *Georgios Pachymeres Philosophia Book 5. Commentary in Aristotle's meteorologica. Editio princeps -Prolegomena-Text-Indices* by Ioannis Telelis [CPhMA/CAB 6], Ἀθῆναι 2012.

τῶν περιεχομένων τῆς ἀριστοτελικῆς πραγματείας *περὶ οὐρανοῦ*. Στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς εἰσαγωγῆς (Content and method, σσ. *14- *71) συνοψίζεται τὸ περιεχόμενο τῶν σχολίων στὸ συγκεκριμένο βιβλίο, μὲ βάση τὴν διαίρεση τοῦ Παχυμέρη σὲ τίτλους καὶ κεφάλαια· συγχρόνως ἔχει εἰσαχθεῖ καὶ ἀρίθμηση τῶν παραγράφων κάθε κεφαλαίου ὥστε νὰ διακρίνεται ἡ ἀλληλουχία τῶν θεματικῶν ἑνοτήτων τοῦ κειμένου. Ἡ μέθοδος καὶ ἡ πρακτικὴ ποὺ ἀκολούθησε ὁ Παχυμέρης γιὰ τὴν σύνταξη τοῦ ὑπομνήματός του διαφωτίζεται μὲ τὴν βοήθεια ἐκτενοῦς πίνακα (σσ. *52-*60), ποὺ παρέχει τὴν ἀντιστοιχία τῶν τίτλων καὶ κεφαλαίων τῶν σχολίων πρὸς τὰ κεφάλαια τοῦ ἀριστοτελικοῦ κειμένου. Ἀπὸ τὴν σύγκριση ἐπιπλέον προκύπτει ὅτι ὁ Παχυμέρης σὲ ὁρισμένα σημεῖα χρησιμοποίησε καὶ τὰ σχόλια τοῦ Σιμπλικίου στὸ ἴδιο ἀριστοτελικὸ ἔργο.

Τὸ τρίτο κεφάλαιο (σσ. *73-*125) εἶναι ἀφιερωμένο στὴν χειρόγραφη παράδοση. Ὅπως εἶναι γνωστὸ καὶ ἔχει συζητηθεῖ ἀναλυτικὰ στοὺς προηγούμενους τόμους τῆς σειρᾶς (καὶ κυρίως τον πρῶτο, τὰ σχόλια στὰ *Μεταφυσικά*), τὰ βασικὰ χειρόγραφα εἶναι ὁ αὐτόγραφος τοῦ Παχυμέρη κώδικας Berolinensis Hamilton 512 (=B), καὶ τὸ ἄμεσο ἀπόγραφό του, ὁ Paris. Gr. 1930 (=P), ποὺ συγκροτήθηκε ὑπὸ τὴν ἐποπτεία τοῦ Παχυμέρη καὶ ἐν μέρει εἶναι καὶ αὐτὸς αὐτόγραφος. Τὰ δύο χειρόγραφα συγκρίνονται ἐξονυχιστικὰ καὶ σημειώνονται οἱ διαφορές τους. Ὡς πρὸς τὴν δυνατότητα ἐντοπισμοῦ τοῦ ἀριστοτελικοῦ χειρογράφου ποὺ χρησιμοποίησε ὁ Παχυμέρης, προκύπτουν ἀρκετὲς ὁμοιότητες, ἀλλὰ καὶ διαφορές, μὲ τὴν μορφὴ τοῦ κειμένου τοῦ de *Caelo* στὸν Vossianus Gr. Q 3, συνεπῶς αὐτὸς ὁ κώδικας δὲν μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ οὔτε τὸ ἄμεσο, οὔτε τὸ μοναδικὸ πρότυπο. Ἐξετάζεται τέλος καὶ ἡ ἔμμεση χειρόγραφη παράδοση τῶν σχολίων, ποὺ ἀντιπροσωπεύεται πρῶτον ἀπὸ τὴν ἐπιτομὴ τῆς *Φιλοσοφίας* τοῦ Παχυμέρη ποὺ εἶναι γνωστὴ ὑπὸ τὸν τίτλο *Παρεκβολαὶ μετὰ σαφηνείας κεφαλαιώδεις ἐκ τῆς ἀριστοτελικῆς πραγματείας*, καὶ δεύτερον ἀπὸ τὰ ἀποσπάσματα στὴν *Ἐγκυκλοπαίδεια* τοῦ Ἰωσὴφ Ρακενδύτη. Τὸ τέταρτο κεφάλαιο (Paratextual Material, σσ. *113-*125) ἐξετάζει τὰ σημειώματα καὶ τὰ 6 διαγράμματα στὰ περιθώρια τοῦ χειρογράφου. Ὡς πρὸς τὰ διαγράμματα, σημειώνεται ὅτι δὲν συνυπάρχουν ὅλα σὲ κανένα ἀριστοτελικὸ χειρόγραφο τοῦ *de Caelo*, συνεπῶς εἴτε προέρχονται ἀπὸ χειρόγραφο χαμένο σήμερα, εἴτε ὁ Παχυμέρης συνδύασε διαγράμματα ἀπὸ περισσότερα τοῦ ἑνὸς χειρόγραφα. Σημαντικὴ καὶ ἡ μελέτη τῆς γλώσσας στὸ πέμπτο κεφάλαιο (σσ. *127-*140): προβάλλει τὶς γραμματικές, τονικὲς καὶ ὀρθογραφικὲς συνήθειες τοῦ Παχυμέρη. Στὸ ἕκτο κεφάλαιο (σσ. *141-*144) περιλαμβάνονται οἱ ἐκδοτικὲς ἀρχὲς ποὺ ἀκολουθήθηκαν γιὰ τὴν ἔκδοση τοῦ κειμένου: ὡς βάση ἔχει ληφθεῖ

τὸ χειρόγραφο B, ἐνῶ σὲ λίγες περιπτώσεις, ποὺ δηλώνονται στὸ ὑπόμνημα, ἔχουν χρησιμοποιηθεῖ γραφὲς τοῦ χειρογράφου P (ὅλες οἱ ἄλλες διαφορὲς ἔχουν σημειωθεῖ στὸ κεφάλαιο 3, ὅπως προαναφέρθηκε). Τὸ ἕβδομο κεφάλαιο περιλαμβάνει τὴν βιβλιογραφία (σσ. *145-*156). Συνολικὰ ἡ εἰσαγωγὴ εἶναι μία πλήρης φιλολογικὴ μελέτη, ἡ ὁποία μπορεῖ νὰ λειτουργήσει καὶ αὐτόνομα.

Ἡ κριτικὴ ἔκδοση τοῦ κειμένου καταλαμβάνει τὶς σσ. 1-84 καὶ συνοδεύεται ἀπὸ τρία ὑποσελίδια ὑπομνήματα: α) ἀριστοτελικῶν χωρίων, β) ἄλλων πηγῶν τοῦ κειμένου καὶ γ) κριτικὸ ὑπόμνημα. Πίνακας λέξεων καὶ χωρίων ἀρχαίων καὶ βυζαντινῶν συγγραφέων (σσ. 87-128), καὶ 7 ἔγχρωμες φωτογραφίες (σὲ σμίκρυνση 40%) ἀπὸ φύλλα τοῦ κώδικα B συμπληρώνουν τὴν ὑποδειγματικὴ καὶ ἐπιμελημένη αὐτὴ ἔκδοση, ἡ ὁποία ἔχει πραγματοποιηθεῖ μὲ τὴν γνωστὴ ἀκρίβεια καὶ φροντίδα ποὺ διακρίνει ὅλους τοὺς τόμους τῆς σειρᾶς. Ἀναμένονται καὶ οἱ ἑπόμενοι τόμοι, ὥστε νὰ ὁλοκληρωθεῖ τὸ πρόγραμμα τῆς σύγχρονης κριτικῆς ἔκδοσης τῆς *Φιλοσοφίας* τοῦ Παχυμέρη καὶ νὰ ἀξιολογηθεῖ τὸ ἔργο στὸ σύνολό του.

Στυλιανος Λαμπακης
Ἰνστιτοῦτο Ἱστορικῶν Ἐρευνῶν/ΕΙΕ
Τομέας Βυζαντινῶν Ἐρευνῶν

Ηλ. Α. Γιαρενης – Αν. Γ. Μαρας – Χρ. Π. Μπαλογλου – Θ. Αρ. Κυριακιδης (επιμ.), *Βησσαρίων εκ Τραπεζούντος. Λόγιος του Βυζαντινού και του Δυτικού Αναγεννησιακού 15ου αιώνα* [*Βυζαντινός Δόμος. Περιοδικό Μεσαιωνικής ελληνικής ιστορίας και πολιτισμού*, 25 (2016-2017), ειδικό αφιέρωμα], Θεσσαλονίκη 2016, σελ. 444, ISBN 1106-1901

Ο Μητροπολίτης Νικαίας και μετέπειτα Καρδινάλιος Βησσαρίων αποτελεί με τη ζωή και το έργο του μια από τις πιο αινιγματικές και δραματικές προσωπικότητες στο μεταίχμιο δύο κόσμων και δύο εποχών. Ο λόγιος, ο οποίος στα μάτια του αντιπάλου του Γεωργίου Τραπεζουντίου φάνταζε απειλητικά ως ο *τέταρτος Πλάτων*[1], συνεχίζει να κινεί το ενδιαφέρον των ερευνητών και να τους τροφοδοτεί με ποικίλα ερωτήματα, όπως καταγράφεται άλλωστε στην διαρκώς ογκούμενη σχετική, διεθνή, βιβλιογραφία.

Το υπό εξέταση βιβλίο αποτελεί αφιέρωμα του περιοδικού *Βυζαντινός Δόμος* στον εκ Τραπεζούντος ορμώμενον Βησσαρίωνα. Πρόκειται για συλλογή συνολικά δεκαπέντε μελετών στα ελληνικά, οι οποίες, όπως σημειώνουν οι εκδότες στο προλογικό σημείωμα (σσ. 7-8), αναλύουν πτυχές του πολύπλευρου συγγραφικού του έργου, καθώς και των απόψεων των μελετητών περί το έργο του. Οι περισσότερες εξ αυτών (αρ. 2[2]-3, 5-11) είναι αναθεωρημένες και εμπλουτισμένες εκδοχές των εισηγήσεων που πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του διήμερου Συνεδρίου «Βησσαρίων ο Έλλην και φιλόσοφος», το οποίο διοργανώθηκε στην Κατερίνη τον Μάρτιο του 2007 από τον Σύνδεσμο Ποντίων Ν. Πιερίας σε συνεργασία με τα Πανεπιστήμια Αθηνών και Πελοποννήσου.

1. Βλ. J. Monfasani, *George of Trebizond: a biography and a study of his rhetoric and logic*, Leiden 1975, 159.

2. Το κείμενο της Ε. Γ. Σαράντη αποτελεί αναδημοσίευση από το περιοδικό *Βυζαντινός Δόμος*, 17-18 (2009-2010), 33-56.

Ο τόμος συμπληρώνεται από αυτοτελείς μελέτες των εκδοτών που αφορούν τη ζωή, το έργο και την επίδραση του Βησσαρίωνος (αρ. 1, 4, 12, 13), καθώς και το ιστορικό έργο (εκδοτικό και συγγραφικό) του Οδυσσέα Λαμψίδη (αρ. 15). Επίσης, έχει συμπεριληφθεί μακροσκελής μελέτη για την παρουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας και των Καθολικών ιεραποστολικών ταγμάτων στην Ανατολή μέχρι το 1845 και την στάση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στο ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών (αρ. 14).

Ο τόμος ολοκληρώνεται με τρία παραρτήματα συνταχθέντα από τον εκδότη Χ. Π. Μπαλόγλου (Ι. *Χρονολόγιον περί του βίου, του έργου και των δραστηριοτήτων του Βησσαρίωνος*, ΙΙ. *Αποσπάσματα από το έργον του Βησσαρίωνος*, ΙΙΙ. *Απόψεις και κρίσεις ερευνητών και συγγραφέων επί της προσωπικότητος και του έργου του Βησσαρίωνος*). Το ΙΙ παράρτημα περιλαμβάνει αποσπάσματα, μεταφρασμένα στην νέα ελληνική, κυρίως από επιστολές και ρητορικά έργα του Βησσαρίωνος, ενώ το ΙΙΙ περιορίζεται σε απόψεις Ελλήνων ιστορικών, μελετητών και Ορθοδόξων Ιεραρχών του 19ου και 20ου αιώνα.

Η εναρκτήρια και εκτενέστατη μελέτη του Χ. Π. Μπαλόγλου με τίτλο «Βησσαρίωνος έργα και ημέραι» (αρ. 1, σσ. 9-148) αφιερώνεται στην μνήμη του δασκάλου του συγγραφέα, Οδυσσέα Λαμψίδη. Στη εισαγωγή, ο συγγραφέας προτάσσει την αντίληψη του για τους «Μεγάλους της Ιστορίας ως συνεργάτες του θείου Δημιουργού» στους οποίους κατατάσσει και τον Βησσαρίωνα, υπογραμμίζοντας την πολυδιάστατη προσωπικότητα και τη συμβολή του στον Ελληνισμό και την προαγωγή της σκέψης στη Δύση. Η μελέτη αρθρώνεται σε εννέα κεφάλαια στα οποία περιγράφονται αναλυτικά, και με συνεχείς αναφορές σε πηγές, ο βίος του Βησσαρίωνος (1403-1472) από τα παιδικά και εφηβικά χρόνια του, η εγκύκλιος παιδεία, οι πρώτες σπουδές και οι δάσκαλοί του, η είσοδός του στις τάξεις του κλήρου, η παραμονή του στο Δεσποτάτο του Μυστρά και η μαθητεία του κοντά στον Πλήθωνα, η χειροτονία του σε επίσκοπο Νικαίας και η συνακόλουθη συμμετοχή του στη βυζαντινή αντιπροσωπεία και ο αποφασιστικός ρόλος του στη Σύνοδο Φερράρας-Φλωρεντίας (1438-9), η επιστροφή του στην Κωνσταντινούπολη το 1439, οι αντιδράσεις κατά της Ένωσης των Εκκλησιών και η τελική αυτοεξορία και εγκατάστασή του στην Εσπερία το 1440 (1-7). Στη συνέχεια (8), ο συγγραφέας παρουσιάζει την πολυδιάστατη και πλούσια συγγραφική, διπλωματική και ποιμαντική δράση του Καρδιναλίου, πλέον, Βησσαρίωνος, η οποία αναπτύσσεται γύρω από δύο βασικούς, οργανικά διαπλεκόμενους άξονες. Ο πρώτος συνδέεται με την άσβεστη αγωνία του για την τύχη του Γένους, η οποία

τον συνοδεύει μέχρι το τέλος της ζωής του. Αυτή εκφράστηκε, πριν την Άλωση, στις επιστολές-υπομνήματα του προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο για τη συνέχιση του μεταρρυθμιστικού του έργου αλλά, και μετά την Άλωση, με την αρωγή του προς τους Βυζαντινούς εξόριστους στην Ιταλία. Παράλληλα, αποτυπώθηκε στις αλλεπάλληλες, δραματικές και τελικώς άκαρπες προσπάθειες και προσφυγές του στις ευρωπαϊκές εκκλησιαστικές και πολιτικές ηγεσίες της εποχής του για τη δημιουργία κοινού χριστιανικού συνασπισμού προς απελευθέρωση της Ανατολής από τους Οθωμανούς, αξιοποιώντας τα εκκλησιαστικά αξιώματά του και την προσωπική ακτινοβολία του στην Ευρώπη. Ο δεύτερος άξονας, ο οποίος υποστηρίζει και νοηματοδοτεί σταθερά τον πρώτο, αφορά την πολυσχιδή ενασχόλησή του Καρδιναλίου Βησσαρίωνος με την σφαίρα του πνεύματος, του πολιτισμού και της παιδείας. Σε αυτήν περικλείονται η προαγωγή και διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, της πλατωνικής φιλοσοφίας και των επιστημών στη Δύση, μέσα από τη συλλογή, αντιγραφή και μετάφραση στα λατινικά σημαντικών χειρογράφων της ελληνικής γραμματείας, η συγγραφή φιλοσοφικών και θεολογικών έργων σε φλέγοντα ζητήματα της εποχής του (όπως η φιλοσοφική διαμάχη Αριστοτελικών-Πλατωνικών και η θεολογία για την Εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος), και τέλος, η παράλληλη ανάπτυξη ενός διευρυμένου κύκλου Βυζαντινών και Λατίνων λογίων, όπως προκύπτει και από το επιστολικό του έργο.

Η παρουσίαση του βίου και του έργου του Βησσαρίωνος διανθίζεται από τον συγγραφέα, σε όλη την ανάπτυξή της, από παράλληλες αναφορές σε σημαντικούς λογίους και πρωταγωνιστές της εποχής του με τους οποίους ο Βησσαρίων συμπορεύτηκε ή συνυπήρξε, ενώ παρουσιάζονται ανάγλυφα και εν είδει πλαισίου τα μείζονα πολιτικά, στρατιωτικά και εκκλησιαστικά γεγονότα της περιόδου σε Ανατολή και Δύση. Οι αναφορές τεκμηριώνονται με υλικό αντλημένο τόσο από πρωτογενείς πηγές όσο και από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία. Επίσης, η συμπερίληψη και σύντομη ανάλυση εμβληματικών κειμένων του, τα οποία διατρέχουν το σύνολο της μελέτης, είναι ιδιαιτέρως διαφωτιστική για την κατανόηση της πολυδιάστατης προσωπικότητας, του φιλοσοφικο-θεολογικού *προγράμματος* και των επιδράσεων που καθοδηγούν την σκέψη και την δράση του Βησσαρίωνος. Ενδεικτικώς αναφέρουμε τη *Μονωδία για τον θάνατο του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου* (1425, σσ. 26-27), τη *Μονωδία για τον θάνατο της βασίλισσας Κλεόπης Παλαιολογίνας* (1433, σσ. 33-34), τον *Λόγο* τον οποίο απηύθυνε κατά την έναρξη των εργασιών της Συνόδου στην Φερράρα (1438, σ. 52), την *Καθολική Επιστολή* του 1463 (σ. 103), όταν ορίστηκε από τον

Πάπα Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, την *Επιστολή προς τον Παιδαγωγόν* των ορφανών παιδιών του Δεσπότη Θωμά Παλαιολόγου (1465, σσ. 103-104) και, τέλος, την *Contra Turcos exhortatio*, μια μακροσκελή παραινετική επιστολή στους ηγεμόνες της Δύσης, γραμμένη με αφορμή την κατάληψη της Χαλκίδας από τους Τούρκους το 1470 (σσ. 114-115).

Στο τελευταίο κεφάλαιο (9), ο συγγραφέας εκθέτει τις τελικές παρατηρήσεις και τα συμπεράσματά του, στενεύοντας ασφυκτικά τον ορίζοντα των ερμηνευτικών δυνατοτήτων που προσέφερε το ερευνητικό υλικό των προηγούμενων κεφαλαίων. Ο Χ. Π. Μπαλόγλου, αφού εξάρει την σπουδαιότητα της προσωπικότητας του Βησσαρίωνος αλλά και τις συνεχείς προσπάθειες του για την διάσωση και πρόοδο του Γένους, σπεύδει, σχεδόν απροσδόκητα, σε μια σφοδρή κριτική του Καρδιναλίου με μάλλον συναισθηματικό χαρακτήρα και ορισμένες απλουστεύσεις, υιοθετώντας και αναπαράγοντας ερμηνευτικές προσεγγίσεις του παρελθόντος, όπως μαρτυρούν οι συνοδευτικές υποσημειώσεις. Έτσι, το πλούσιο υλικό που με φροντίδα παρέχει ο συγγραφέας στον αναγνώστη του, μοιάζει να παγώνει μπροστά στα ερμηνευτικά σχήματα που χρησιμοποιεί. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει τη μελέτη του με πολυσέλιδη (σσ. 124-148) ελληνική και ξένη βιβλιογραφία με πηγές, ειδικά έργα, μελέτες και άρθρα.

Χωρίς να σημαίνει ότι ο Βησσαρίων είναι υπεράνω κάθε κριτικής, πράγμα που θα ήταν αντιεπιστημονικό και ανιστόρητο, θεωρούμε ότι το καταληκτικό μέρος της μελέτης αποτυπώνει την αμφιθυμία και την ερμηνευτική αμηχανία που εξακολουθεί να προκαλεί ο Βησσαρίων σε Ορθοδόξους διανοητές κυρίως αναφορικά με την χριστιανική και εκκλησιαστική του ταυτότητα στη σχέση της με την ελληνικότητα και την Ορθοδοξία. Αν και τα συγκεκριμένα ζητήματα παραμένουν ανοικτά προς σκέψη και έρευνα, ενδεχομένως χρειάζεται να ανανοηματοδοτηθούν υπό το πρίσμα νέων ερωτημάτων και ερμηνευτικών θεωρήσεων που υπερβαίνουν τις ομολογιακές και αμυντικές αγκυλώσεις του παρελθόντος.

Στον υπό εξέταση συλλογικό τόμο περιλαμβάνονται άλλες τέσσερις μελέτες του Χ. Π. Μπαλόγλου τις οποίες κρίνουμε σκόπιμο να εξετάσουμε παρακάμπτοντας τη σειρά δημοσίευσης γιατί αποτελούν μια ενότητα στον τρόπο πραγμάτευσης και σε ορισμένα σημεία διασταυρώνονται ή επικαλύπτονται.

Στην πρώτη (αρ. 8, σσ. 255-276), με τίτλο «Η πρόσληψη της αρχαίας ιστορίας στον Βησσαρίωνα», μετά από σύντομη αλλά καίρια παρουσίαση της δυναμικής αμφισημίας του βυζαντινού 15ου αιώνα –κατά τον οποίο ενισχύεται η θετική σημασιοδότηση του «ελληνικού» οδηγώντας σε νέες προσλήψεις στοιχείων της

ελληνορωμαϊκής αρχαιότητας, και ειδικότερα της αρχαίας ιστορίας, εκ μέρους των Βυζαντινών λογίων–, ο συγγραφέας ανιχνεύει, βασιζόμενος σε πορίσματα προγενεστέρων ερευνών, τον ρόλο της αρχαίας ιστορίας στα υπομνήματα του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνος προς τον αυτοκράτορα Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγο και τον Δεσπότη Δημήτριο. Εκθέτει τις κεντρικές ιδέες του μεταρρυθμιστικού του προγράμματος και τα ιστορικά πρότυπα της ελληνικής και ρωμαϊκής ιστορίας τα οποία μεταπλάθει, υπογραμμίζοντας τον κεντρικό ρόλο που ο Πλήθων επιφυλάσσει στην Πελοπόννησο, εγκαταλείποντας την ιδέα της οικουμενικής αυτοκρατορίας. Στη συνέχεια, αναλύεται η χρήση της αρχαίας ιστορίας στο έργο του Βησσαρίωνος *Μονωδία για τον θάνατο του αυτοκράτορος Μανουήλ Β΄ Παλαιολόγου*, στους παραινετικούς λόγους του προς τους Ευρωπαίους ηγεμόνες και, κυρίως, στην επιστολή–υπόμνημα προς τον Δεσπότη του Μυστρά Κωνσταντίνο Παλαιολόγο. Στα χνάρια προγενεστέρων λογίων της υστεροβυζαντινής περιόδου (Δ. Χρυσολωρά, Πλήθωνος), ο Βησσαρίων προβάλλει το πρότυπο της αρχαίας Πελοποννήσου, προτάσσοντας το παράδειγμα του Αγησιλάου, αλλά και άλλων καθοδηγητικών μορφών, όπως του Μ. Αλεξάνδρου, του Κύρου και του Σπάρτακου, οι οποίοι μεγαλούργησαν, αν και με μικρές στην αρχή δυνάμεις. Ο συγγραφέας εντοπίζει στο υπό εξέταση κείμενο απηχήσεις ιδεών του Μιχαήλ Ψελλού, του Νικηφόρου Γρηγορά, του Γεωργίου Ακροπολίτη και του Νικήτα Χωνιάτη, αλλά και πιθανές επιδράσεις από τον Τίτο Λίβιο.

Στην επόμενη ενότητα, συνεχίζοντας την ανάλυση του υπομνήματος, ο συγγραφέας εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Βησσαρίων αξιοποιεί την αρχαία ιστορία στη διαμόρφωση των προτεινόμενων μέτρων οικονομικής, νομισματικής και κοινωνικής πολιτικής, αναδεικνύοντας παράλληλα τον ρόλο που αποδίδει ο βυζαντινός λόγιος σε τέσσερες εμβληματικές μορφές νομοθετών του ελληνορωμαϊκού παρελθόντος (Ζάλευκου, Σόλωνος, Λυκούργου και Νουμά) και τις πηγές που αξιοποιεί για αυτόν τον σκοπό. Παράλληλα, ο Χ. Π. Μπαλόγλου επισημαίνει τα σημεία στα οποία ο Βησσαρίων διαφοροποιείται από τον Πλήθωνα. Στο τελευταίο μέρος της μελέτης γίνεται σύντομη αναφορά στην χρήση της αρχαίας Ιστορίας στο *Εγκώμιον εις Τραπεζούντα* του Βησσαρίωνος, όπου τονίζεται η άριστη γνώση της αρχαίας ιστορίας και ειδικότερα της ιστορίας της Μ. Ασίας και οι επιδράσεις του Βησσαρίωνος από τον Πλούταρχο και τον Ηρόδοτο.

Το ζήτημα της σχέσης παιδείας και οικονομίας στο έργο του Βησσαρίωνος αναπτύσσει ο Χ. Π. Μπαλόγλου στη μελέτη αρ. 12 (σσ. 303-317). Ο συγγραφέας

κινούμενος στο κατεξοχήν πεδίο των ενδιαφερόντων του, αφού υπογραμμίσει τη σημασία της σύνδεσης εκπαιδεύσεως και ανθρώπινου κεφαλαίου για την επίτευξη οικονομικής ανάπτυξης, όπως αυτή διατυπώνεται από επιφανείς οικονομολόγους του 20ου αιώνα αλλά και αρχαίους συγγραφείς (Αριστοτέλης, Ξενοφών), αναγνωρίζει στον Βησσαρίωνα –για τον οποίο η διάσωση και ανασυγκρότηση του ελληνικού κόσμου απετέλεσε ζωτική προτεραιότητα– ένα είδος πρωτοπορίας σε αυτήν την κατεύθυνση. Ο συγγραφέας βασίζει την ανάλυσή του κυρίως σε δυο κείμενα, τα οποία εξέτασε και στις προηγούμενες μελέτες του (αρ. 1 και αρ. 8): την *Καθολική Επιστολή*, την οποία ο Βησσαρίων απηύθυνε ως *Εγκύκλιο προς τους Έλληνες* (*Encyclica ad Graecos*) το 1463, και την επιστολή-υπόμνημά του στον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο του 1444.

Όπως σημειώνει ο Χ. Π. Μπαλόγλου, ο Βησσαρίων στην *Καθολική Επιστολή* αναγνωρίζει την υπεροχή της παιδείας των συγχρόνων Δυτικών έναντι των Ελλήνων του καιρού του και την κατάπτωση της παιδείας και της επιστήμης στην οποία έχει περιπέσει το Γένος. Στο σημείο αυτό ο Βησσαρίων στοιχείται με ανάλογες επισημάνσεις του Γεωργίου Σχολαρίου, τονίζοντας τη σημασία της ηθικής και την ανάγκη ρεαλιστικού εξορθολογισμού της θρησκευτικής συμπεριφοράς σε συνδυασμό με την αποδοχή των αποφάσεων της Συνόδου της Φλωρεντίας. Επανερχόμενος στην επιστολή-υπόμνημα προς τον Κωνσταντίνο Παλαιολόγο, ο συγγραφέας εκθέτει και σχολιάζει τις συγκεκριμένες προτάσεις του Βησσαρίωνος και τις πηγές (ελληνική και ρωμαϊκή ιστορία) από τις οποίες αντλεί πρότυπα και παραδείγματα. Στη συνέχεια, εκθέτει τους άξονες του μεταρρυθμιστικού προγράμματος του Βησσαρίωνος (διάκριση ομάδων πληθυσμού-καταμερισμός εργασιών-εξειδίκευση, συγκρότηση αρτίου και εκπαιδευτικά συγκροτημένου στρατού, απλοποίηση του φορολογικού συστήματος, καταπολέμηση του τρυφηλού βίου, ανάπτυξη του διεθνούς εμπορίου, εκμετάλλευση των πλουτοπαραγωγικών πόρων της περιοχής και ανάπτυξη της βιοτεχνίας). Ο Βησσαρίων τονίζει τη σημασία του μεταποιητικού τομέα στις εφαρμογές της μηχανικής, στην σιδηροποιητική, την οπλοποιητική και την ναυπηγική, αλλά και τεσσάρων παραγωγικών κλάδων (υαλουργίας, μεταξουργίας, εριουργίας και βαφικής). Κυρίως, όμως, δίνει έμφαση στη σύνδεση τεχνικής εκπαίδευσης και οικονομίας για την ευημερία του Δεσποτάτου, προτείνοντας την μετεκπαίδευση νέων στην Ιταλία στις θετικές επιστήμες. Ο Βησσαρίων, κατά τον Μπαλόγλου, υπερνικά την ιστορική αδράνεια προγενεστέρων λογίων και θεολόγων προχωρώντας στην υπεύθυνη και ρηξικέλευθη για την εποχή του σύλληψη και αντιμετώπιση

των προκλήσεων και κινδύνων του καιρού του. Η μελέτη κλείνει με σύντομη αναφορά στην συμβουλευτικού χαρακτήρα επιστολή του Καρδιναλίου (1465) προς τον παιδαγωγό των ορφανών παιδιών του Θωμά Παλαιολόγου, αδελφού του Κωνσταντίνου, η οποία αποτελεί σημαντική ιστορική μαρτυρία για τον τρόπο που ο Βησσαρίων προκρίνει τον δυτικό τρόπο ζωής στην εκπαίδευση, την ηθική διαπαιδαγώγηση και τη συμπεριφορά των αρχοντόπουλων προκειμένου να ενσωματωθούν στο νέο περιβάλλον της Δύσης.

Η τρίτη συμβολή του Χ. Π. Μπαλόγλου είναι αφιερωμένη στον «Από Νικαίας Καρδινάλιο Βησσαρίωνα και στους σύγχρονους Έλληνες Ιεράρχες» (αρ. 13, σσ. 319-344). Πρόκειται για μελέτη νεοελληνικού κυρίως ενδιαφέροντος. Μετά από σύντομη, εισαγωγική αναφορά σε Έλληνες και ξένους μελετητές (J.-P. Migne, J. W. von Goethe, H. Vast, J. Draeseke, Π. Καλλιγά, Σπ. Λάμπρο, Αχ. Κύρου, Ν. Καλογερά, Χρ. Παπαδόπουλο) που ασχολήθηκαν συστηματικά με την προσωπικότητα και το έργο του Βησσαρίωνος, τον 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα, ο συγγραφέας στρέφεται στο έργο Ελλήνων Ορθοδόξων Ιεραρχών, οι οποίοι συμπεριέλαβαν στο συγγραφικό και επιστημονικό τους έργο τον Βησσαρίωνα. Πρόκειται για τον μητροπολίτη Τραπεζούντος και μετέπειτα Αρχιεπίσκοπο Αθηνών και Πάσης Ελλάδος Χρύσανθο Φιλιππίδη (1881-1949), τον Αγαθάγγελο Ξηρουχάκη (1872-1958), τον πρώτο Αρχιεπίσκοπο Βορείου και Νοτίου Αμερικής Αλέξανδρο Δημόγλου (1876-1942), τον Διόδωρο Κάρατζη (1881-1944), τον Κωνσταντίνο Πατσογιάννη, τον Πατριάρχη Αλεξανδρείας Παρθένιο Κοϊνίδη (1919-1987) –οι τέσσερις τελευταίοι συνδέονται με την Θεολογική Σχολή της Χάλκης– και τέλος, τον Μητροπολίτη Πισιδίας Μεθόδιο Φούγια (1924-2006). Οι περισσότεροι εξ αυτών σπούδασαν και κατέλαβαν διάφορες εκκλησιαστικές θέσεις στο εξωτερικό διακονώντας την Ορθόδοξη Διασπορά και υπήρξαν εκ των πραγμάτων εκτεθειμένοι και ανοικτοί σε μια οικουμενικότερη εκδοχή της Ορθοδοξίας, στο πλαίσιο της οποίας μπορούσε να κατανοηθεί πλατύτερα η φυσιογνωμία και το έργο του Βησσαρίωνος.

Τα έργα των συγκεκριμένων Ιεραρχών –τα οποία, όπως ευστόχως σημειώνει ο Χ. Π. Μπαλόγλου, χρήζουν περαιτέρω έρευνας (βλ. 334, 338)– έχουν, κατά την γνώμη μας, κυρίως ιστορικό ενδιαφέρον γιατί αναδεικνύουν την στάση και την εξέλιξη της προσέγγισης των Ελλήνων Ορθοδόξων Ιεραρχών προς τον Βησσαρίωνα, δεδομένου ότι η μεταστροφή ή «αποστασία» του στον Καθολικισμό υπήρξε ένα κομβικό και εν πολλοίς «τραυματικό» σημείο που επηρέασε καθοριστικά και μάλλον ανασταλτικά τόσο την πρόσληψη όσο και την ερμηνευτική-κριτική αποτίμηση του έργου του, κυρίως από την Ορθόδοξη

διανόηση. Η επίδραση των παραπάνω Ιεραρχών αποτυπώνεται σποραδικά και στις μελέτες του Χ. Π. Μπαλόγλου στον τόμο, αποτελώντας μέρος της ερμηνευτικής σκευής του.

Το τελευταίο, σύντομο κείμενο του Χ. Π Μπαλόγλου (αρ. 15, σσ. 407-412) φέρει τον τίτλο «Οδυσσεύς Λαμψίδης (1917-2006) και οι έρευνες του για τον Βησσαρίωνα». Πρόκειται για ομιλία του συγγραφέα και μαθητή του Τραπεζούντιου Οδ. Λαμψίδη –φόρο τιμής στο έργο και την προσωπικότητα «μιας δεσπόζουσας μορφής των ποντιακών μελετών»– που πραγματοποιήθηκε το 2010 σε αφιερωματική εκδήλωση της Ενώσεως Σμυρναίων με την ευκαιρία της μεταθανάτιας έκδοσης του έργου του *Συμβολή στην οικονομική ζωή της Σμύρνης μετά το 1870* (εκδ. Κανάκη, 2009). Ο συγγραφέας παρουσιάζει συνοπτικά, και σε τόνο προσωπικό, στοιχεία της βιογραφίας, τις σπουδές, τα επιστημονικά ενδιαφέροντα και το πλούσιο συγγραφικό και εκδοτικό έργο του Λαμψίδη, το οποίο επικεντρώνεται κυρίως στον βυζαντινό και μεσαιωνικό Πόντο, καθώς και στο κράτος των Μεγάλων Κομνηνών. Παράλληλα, σημειώνεται η συνεισφορά του και στη μελέτη του Βησσαρίωνος, η οποία συνίσταται αφενός στην κριτική έκδοση του σημαντικού *Εγκωμίου εις Τραπεζούντα* (1984) και αφετέρου σε παρεμβάσεις και βιβλιοκρισίες του σε έργα που αφορούσαν τον Βησσαρίωνα. Τέλος, ο Μπαλόγλου αναφέρεται στις διακρίσεις και βραβεύσεις του Λαμψίδη, αλλά και τις αντιξοότητες της επαγγελματικής σταδιοδρομίας του.

Η Ελένη Γ. Σαράντη στη μελέτη (αρ. 2, σσ. 149-174) με τίτλο «Η *Έκφρασις* της Τραπεζούντας από τον Βησσαρίωνα. Η αρχαιότης και το ιστορικό μήνυμα» εξετάζει μεθοδικά και εμπεριστατωμένα το εγκώμιο της γενέθλιας πόλης του Βησσαρίωνος, ένα εκτενέστατο ρητορικό κείμενο, το οποίο ανήκει στα πρώιμα έργα του και αποτελεί, κατά την συγγραφέα, ένα συνδυασμό εγκωμιαστικής *έκφρασης πόλεως* (ρητορικής περιγραφής) με πανηγυρικό λόγο.

Στην εισαγωγή, η Ε. Γ. Σαράντη σημειώνει το ανανεωμένο ενδιαφέρον των Βυζαντινών λογίων των παλαιολογείων χρόνων για το συγκεκριμένο λογοτεχνικό είδος, το οποίο αντανακλά τη γενικότερη ιδεολογική στροφή τους στη γραμματεία και τη φιλοσοφία του αρχαίου κόσμου και παρουσιάζει τους ρήτορες (Κουιντιλιανός, Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Ερμογένης από την Ταρσό), που καθόρισαν τη μορφή, τα συστατικά στοιχεία, τη δομή και τις διαφορετικές προσεγγίσεις (Μένανδρος από τη Λαοδίκεια) της συγγραφής των *εκφράσεων* πόλης επηρεάζοντας τους βυζαντινούς συγγραφείς. Οι Βυζαντινοί στα χνάρια της προγενέστερης ρητορικής παράδοσης δημιούργησαν περίτεχνες και σύνθετες *εγκωμιαστικές εκφράσεις* πόλεων οι οποίες απευθύνονταν σε ακροατές με

υψηλή παιδεία και αισθητική, στοχεύοντας αφενός στην πνευματική απόλαυση και αφετέρου στην έκφραση συγκεκριμένων μηνυμάτων, συνήθως πολιτικών, που συνδέονταν με πραγματικά γεγονότα της πολιτικής ζωής της εποχής.

Στη συνέχεια, η συγγραφέας στρέφεται στο *Εγκώμιο* του Βησσαρίωνος. Έπειτα από ορισμένες παρατηρήσεις που αφορούν την χρονολόγηση και τις συνθήκες εκφώνησης του *Εγκωμίου*, η Ε. Γ. Σαράντη παραθέτει τα πρότυπα του Βησσαρίωνος (κυρίως ο *Παναθηναϊκός* του Αιλίου Αριστείδη, ο *Αντιοχικός* του Λιβανίου, ο *Παναθηναϊκός* και ο *Πανηγυρικός* του Ισοκράτη και σε μικρότερο βαθμό τα *Διονυσιακά* του Νόννου του Πανοπολίτη) υπογραμμίζοντας τον έντονο εθνικισμό και τη λατρεία για τον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό που διατρέχει το κείμενο και απαντά και σε μεταγενέστερα κείμενά του. Η συγγραφέας μελετά διεξοδικά και σχολιάζει τα μέρη του *Εγκωμίου* αναδεικνύοντας, παράλληλα, ορισμένες ομοιότητες και διαφορές του από αντίστοιχα κείμενα προγενεστέρων Βυζαντινών λογίων, αλλά και τον δημιουργικό τρόπο με τον οποίο ο πολυΐστωρ λόγιος μεταπλάθει τα κείμενα του παρελθόντος στην προοπτική των δικών του στοχεύσεων.

Η συγγραφέας εστιάζει ιδιαίτερα αφενός στο θέμα της θεϊκής παρέμβασης στην ίδρυση της πόλης της Τραπεζούντας, η οποία προδιαγράφει τον υπέρτατο ιστορικό της ρόλο και την αιώνια καλή τύχη της, και αφετέρου των λαμπρών μητροπόλεων που την αποίκισαν (Αθήνα–Μίλητος–Σινώπη–Τραπεζούντα) συνδέοντάς την με την αρχαία Αθήνα. Ειδικά, η σύνδεση και η σύγκριση της εγκωμιαζόμενης πόλης της Τραπεζούντας με την Αθήνα και τα ιδεώδη που συμβολίζει, επιτρέπουν στον Βησσαρίωνα να επεξεργαστεί και να προβάλει, σε πολλαπλά επίπεδα και κατευθύνσεις, ταυτίσεις και αναλογίες ανάμεσα στις δυο πόλεις και τους κατοίκους τους, δίνοντας έμφαση στη συνέχεια μέσα από την γλώσσα. Όπως παρατηρεί η συγγραφέας, στο *Εγκώμιο* της Τραπεζούντας, η ειδωλολατρική Αθήνα έχει εξαφανιστεί. Επιπλέον, η Αθήνα του *Εγκωμίου* υποτάχθηκε με χαρά στην ρωμαϊκή αρχή, προσφέροντας στους κατακτητές της το μέγιστο πολιτισμικό αγαθό, την γλώσσα, οι οποίοι με τη σειρά τους τίμησαν τη σοφία και τον πολιτισμό των Ελλήνων αναγνωρίζοντας την υπεροχή τους. Μέσα από την αναγωγή στην πολιτισμική σύνθεση της αρχαίας Ρώμης και της αρχαίας Αθήνας που τελικά δημιούργησε το Βυζάντιο, ο Βησσαρίων προβάλλει εντέχνως στους ακροατές του το ιστορικό μήνυμα της προσέγγισης και του συμβιβασμού με τη Δύση, στις δραματικές περιστάσεις του 15ου αιώνα, με πνεύμα ελπίδας και εμπιστοσύνης στο μέλλον.

Στο ίδιο κείμενο του Βησσαρίωνος, ιδωμένο όμως από διαφορετική σκοπιά, είναι αφιερωμένη και η επιστημονική συμβολή του Ηλία Γιαρένη (αρ. 3, σσ. 173-208) με τίτλο «Η *Έκφρασις* του Βησσαρίωνα για την Τραπεζούντα. Η χρονολόγηση του έργου και το εγκώμιο των Μεγαλοκομνηνών αυτοκρατόρων». Ο συγγραφέας ξεκινά την πραγμάτευση με μια συνοπτική παρουσίαση και αποτίμηση του προσωπικότητας και του έργου του Βησσαρίωνος, την οποία τεκμηριώνει με πλούσια ελληνική και ξένη βιβλιογραφία. Σε μια πρώτη φάση, παρουσιάζει τα πρότυπα και τις πηγές του *Εγκωμίου.* Σε αυτό το σημείο διασταυρώνεται με τις αντίστοιχες επισημάνσεις της Ε. Σαράντη, προσθέτοντας ωστόσο και τις ήσσονες επιδράσεις του Πλουτάρχου, του Ηροδότου και του Προκοπίου, ενώ επισημαίνει την ανάγκη συσχέτισής του *Εγκωμίου* με έργα του ουμανιστή λογίου Leonardo Bruni. Για τον συγγραφέα, το *Εγκώμιο της Τραπεζούντας* «συνιστά ένα παλίμψηστο συγγραφέων, πόλεων και εποχών, με την τελική επεξεργασία, ταξινόμηση, αναθεώρηση και πνευματική σφραγίδα του Βησσαρίωνος». Στη συνέχεια, διατυπώνει τις σκέψεις του για τον χρόνο και τις περιστάσεις σύνθεσής του με βάση τα ιστορικά γεγονότα της εποχής και της ζωής του Βησσαρίωνος, τις αναφορές του ίδιου του κειμένου, αλλά και τις απόψεις άλλων ειδικών επιστημόνων. Στο επόμενο μέρος της μελέτης, ο Ηλ. Γιαρένης σχολιάζει αναλυτικά και εμπεριστατωμένα τη δομή, το περιεχόμενο και τον χαρακτήρα του έργου σε σχέση με τα ποικίλα ιστορικά συμφραζόμενα και τις ανακατατάξεις που συντελούνται – πολιτικές, κοινωνικές και πνευματικές. Στο τελευταίο μέρος, ο συγγραφέας διερευνά την ιδεολογική σημασία του έργου στο ευρύτερο πλαίσιο της πολιτικής σκέψης και της ιδεολογίας των τελευταίων δεκαετιών της ύπαρξης του Βυζαντίου. Όπως επισημαίνει, η Τραπεζούντα ως άλλη Αθήνα εξιδανικεύεται και προβάλλεται από τον Βησσαρίωνα ως η μόνη αυθεντική, ζωντανή και δυνατή συνέχεια της αρχαίας ελληνικής (δηλαδή της αθηναϊκής), της ρωμαϊκής και της βυζαντινής κληρονομιάς, αποτελώντας λαμπρή εξαίρεση και υγιές αντίβαρο στο γενικό τοπίο παρακμής και υποταγής, ενώ η αυτοκρατορική δυναστεία της Τραπεζούντας, οι Μεγαλοκομνηνοί, εξυμνείται και θεωρείται, σε πολιτικό επίπεδο, η γνήσια και αδιάσπαστη συνέχεια μιας χρυσής σειράς βασιλείας που ανάγεται στους Κομνηνούς. Ο Βησσαρίων ταυτιζόμενος με τη γενέθλια πόλη αναδεικνύεται σε γνήσιο εκφραστή της δυναστικής αντίληψης και ιδεολογίας της Τραπεζούντας, ενώ εντάσσοντας ρητά τον εαυτόν του στη συλλογική –και εν πολλοίς φαντασιακά συγκροτημένη– ταυτότητα των κατοίκων της πόλεως, υποδηλώνει την ηθελημένη απόστασή του από τη σύγχρονη ιδεολογική ατμόσφαιρα του Κωνσταντινουπολίτικου

Βυζαντίου, αλλά και την αγωνιώδη αναζήτηση μιας πόλης που θα μπορούσε να διαδεχθεί την απειλούμενη Κωνσταντινούπολη.

«Η "*Καθολική Επιστολή*" του Καρδιναλίου Βησσαρίωνος» αποτελεί το αντικείμενο μελέτης του Αν. Μαρά (αρ. 4, σσ. 209-235). Στην εισαγωγή, ο συγγραφέας συγκαταλέγει τον Βησσαρίωνα στους σημαντικότερους Ανατολικούς θεολόγους του 15ου αιώνα. Επίσης παρουσιάζει την πνευματική και εκκλησιαστική του πορεία στην Ορθόδοξη και την Ρωμαιοκαθολική εκκλησία, καθώς και τις αποτυχημένες απόπειρες εκλογής του στον παπικό θρόνο το 1455 και το 1471. Παράλληλα σημειώνει πως οι δογματικές επιλογές του τον κατέστησαν για τους Ανατολικούς αμφιλεγόμενο πρόσωπο με αποτέλεσμα την υποτίμηση τόσο της συμβολής του στην καλλιέργεια των γραμμάτων, την ανάπτυξη των πλατωνικών σπουδών και τη δημιουργία της Μαρκιανής βιβλιοθήκης της Βενετίας, όσο και των προσπαθειών του για την απελευθέρωση της Ανατολικής ρωμαϊκής αυτοκρατορίας από τους Τούρκους.

Στη συνέχεια, εστιάζει την προσοχή του στην *Καθολική επιστολή*, η οποία είναι γραμμένη την 27-5-1463 και ανήκει στην τελευταία συγγραφική περίοδο του Βησσαρίωνος. Ο Α. Μαράς εκτιμά ότι η συγκεκριμένη επιστολή γράφτηκε σε μια προσπάθεια προσηλυτισμού των Ορθοδόξων με σκοπό την αποδοχή της Ένωσης των Εκκλησιών στη βάση της Συνόδου Φερράρας-Φλωρεντίας, ενώ προσθέτει ότι πιθανώς ο Βησσαρίων επεδίωξε με αυτή να προβάλει εαυτόν ως ηγέτη και πνευματικό πατέρα των υποδούλων Ελλήνων και να γίνει έτσι αποδεκτός ως νόμιμος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, όπως συνάγεται και από την υπογραφή της εν λόγω επιστολής.

Στο κεφάλαιο που ακολουθεί, ο συγγραφέας εκθέτει τις απόψεις του Βησσαρίωνος για τους Έλληνες, όπως αυτές διατυπώνονται στην *Καθολική Επιστολή*. Ο Καρδινάλιος θεωρεί κεφαλαιώδη την προσφορά των Ελλήνων στην ανάπτυξη των τεχνών και των επιστημών και τον Ελληνισμό ως τον κατεξοχήν χώρο ανάπτυξης της αγιοσύνης και του πολιτεύματος της μοναρχίας. Σε αντίθεση όμως με το λαμπρό παρελθόν τους, οι Έλληνες έχουν χάσει κάθε σοφία και ενδιαφέρον για τις επιστήμες λόγω της δουλείας και της πενίας στην οποία έχουν περιέλθει. Ενδιαφέρον παρουσιάζει, όπως σημειώνει ο Α. Μαράς, η χρήση των όρων *Γραικοί* και *ελληνόφωνοι* αντί του *Έλληνες*.

Έπειτα, ο συγγραφέας στρέφεται στην πολιτική θεολογία της *Καθολικής Επιστολής*, επισημαίνοντας το ερμηνευτικό εγχείρημα του Βησσαρίωνος να στηρίξει θεολογικά την επίγεια μοναρχία επικαλούμενος τις απόψεις του Γρηγορίου του Θεολόγου και βασιζόμενος σε ερμηνεία χωρίων των *Κατά*

Μάρκον και *Κατά Λουκά* Ευαγγελίων τα οποία, σύμφωνα με τον Α. Μαρά, παρερμηνεύει, υποτάσσοντάς τα στις ανάγκες της επιχειρηματολογίας του, ενώ πιθανόν απηχούν επιρροές του Πλάτωνος ή / και του Πλήθωνος. Στο επόμενο κεφαλαίο, ο συγγραφέας μελετά τις θεολογικές απόψεις που περιέχονται στο υπό εξέταση κείμενο. Ο συγγραφέας αναπτύσσει τη θέση του Βησσαρίωνος, σύμφωνα με την οποία η εκτροπή από την αλήθεια της πίστης και η διαίρεση της εκκλησίας είναι η αιτία των συμφορών των Ελλήνων σε συνδυασμό με την αυθάδεια, τη μοχθηρία και την ανευθυνότητα μερίδας Βυζαντινών, δηλαδή των Ανθενωτικών. Η κατανόηση των διαφορών θα πρέπει να οδηγήσει στην ενότητα της Εκκλησίας στη βάση της πατερικής παράδοσης και της αρχέγονης αποστολικής πίστης την οποία εκπροσωπεί η Ρώμη, με κομβικό σημείο την αποδοχή του παπικού πρωτείου και την ανωτερότητα του επισκοπικού θρόνου Ρώμης, η οποία ανάγεται στον προνομιακό ρόλο που επεφύλαξε ο Χριστός για τον Πέτρο. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Βησσαρίων χρησιμοποιεί προς επίρρωση των θέσεων του χωρία από τον Γρηγόριο Θεολόγο αλλά και από τα Ευαγγέλια, τα οποία ερμηνεύει υποκειμενικά, ενώ κάνει επιλεκτική χρήση ιστορικών παραδειγμάτων ή παραθέτει παραλλαγμένα γεγονότα της εκκλησιαστικής ιστορίας για την εδραίωση της εξέχουσας θέσης του επισκόπου Ρώμης και τη διαχρονική αποδοχή του πρωτείου του σε μια προσπάθεια μεταστροφής των Ανατολικών στο Ρωμαιοκαθολικισμό. Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσει ο συγγραφέας και την αποδοχή της θεολογικής απόψεως για την Εκπόρευση του Αγίου Πνεύματος *και από τον Υιό* (filioque). Ο Α. Μαράς υποστηρίζει ότι ο Απόστολος Παύλος και το *Κατά Ιωάννην* Ευαγγέλιο κατέχουν ιδιαίτερη θέση στην σχετική επιχειρηματολογία του Βησσαρίωνος, ενώ τονίζει ότι πολλά σημεία τους δεν ερμηνεύονται αυθεντικά. Ο συγγραφέας ανασκευάζει, επίσης, τα επιχειρήματα του Βησσαρίωνος ότι το *και εκ του Υιού* δεν αποτελεί προσθήκη αλλά ανάπτυξη ή διασάφηση του δόγματος καθώς και ότι δεν πρόκειται για νέα διδασκαλία αλλά για θεολογική θέση της οποίας βρίσκουμε μαρτυρίες τόσο σε Ανατολικούς όσο και Δυτικούς Πατέρες.

Στα επιλεγόμενα της μελέτης, ο συγγραφέας τονίζει ότι, όπως προκύπτει από την *Καθολική Επιστολή,* η φυγή του Βησσαρίωνος στη Δύση δεν μείωσε το ενδιαφέρον του για τα τεκταινόμενα στην Ανατολή, αλλά διεκδικούσε την ηγεσία των Ανατολικών ως Λατίνος Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως, αν και είχε ψυχικά και πνευματικά ενταχθεί στην Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία. Σε αυτήν την προοπτική μπορούν να κατανοηθούν και οι αναφορές του στον επί γης μονάρχη κατά το πρότυπο του Θεού μονάρχη στον ουρανό. Ο Βησσαρίων

θεωρούσε απαραίτητη την αποδοχή του επισκόπου Ρώμης ως μονάρχη της Εκκλησίας για λόγους ευταξίας και σωτηρίας των πιστών.

Η μελέτη του Α. Μαρά περιέχει, κατά την γνώμη μας, μια καίρια επισήμανση, δηλαδή «ότι στην *Καθολική Επιστολή* το *Κατά Ιωάννην* Ευαγγέλιο είναι το κατεξοχήν χρησιμοποιούμενο βιβλίο της Κ. Διαθήκης» (σ. 227), η οποία ενδεχομένως θα άξιζε περαιτέρω αναλύσεως, δεδομένης της ιδιαιτερότητάς του.

Στην επόμενη μελέτη (αρ. 5, σσ. 237-242) με τίτλο «Βησσαρίων και σύγχρονη φιλοσοφία – η εξέλιξη των ιδεών», η Γιούλη Ι. Παπαϊωάννου επισημαίνει ότι οι θέσεις του Βησσαρίωνα υπέρ της Ενώσεως των Εκκλησιών δεν παρουσιάζουν ενδιαφέρον μόνον από θεολογικής απόψεως, αλλά προαναγγέλλουν μια σύγχρονη αντίληψη για την γλώσσα η οποία θεραπεύει αδιέξοδα που ανάγονται σε εννοιολογικές συγχύσεις μεταξύ των διαφορετικών επιπέδων της γλώσσας. Η συγγραφέας συνεχίζει σημειώνοντάς πως στο μεγαλύτερο μέρος της ιστορίας της φιλοσοφίας, και ιδιαίτερα στο πλαίσιο του λογικού θετικισμού, κυριάρχησε η αναφορική, δηλωτική-περιγραφική λειτουργία της γλώσσας η οποία απέκλειε από την σφαίρα του νοήματος ή καταδίκαζε σε ασάφεια λέξεις και έννοιες, κυρίως θεολογικές και ηθικές (όπως αγαθό, ωραίο, ψυχή, θεός), οι οποίες δεν ενέπιπταν στην αισθητηριακή αντίληψη και δεν ήταν συνεπώς εμπειρικώς επαληθεύσιμες. Αφού επισημάνει την στροφή που συντελείται τον 20ο αιώνα προς μια εναλλακτική προσέγγιση –την οποία φωτίζει τελικά στον επίλογο του άρθρου– και αφορά τη θεωρία για την γλώσσα του Αυστριακού φιλοσόφου Ludwig Wittgenstein, σύμφωνα με την οποία η γλώσσα δεν αποτελεί ενιαίο σύνολο αλλά περιλαμβάνει πολλά και διαφορετικά επιμέρους γλωσσικά συστήματα και επίπεδα νοήματος με διαφορετική χρήση και κανόνες, η συγγραφέας στρέφεται σε δυο στοχαστές, τους οποίους θεωρεί προδρόμους σε αυτήν κατεύθυνση: τον Βησσαρίωνα και τον Γαλιλαίο.

Για την πραγμάτευση του Βησσαρίωνος η συγγραφέας αναφέρεται πολύ γενικά στο έργο του *In Calumniatorem Platonis* (*Έλεγχοι των κατά Πλάτωνος βλασφημιών*), τονίζοντας τη σημασία που ο Βησσαρίων αποδίδει αφενός στην λειτουργία της μεταφοράς και της αλληγορίας εντός του θρησκευτικού-θεολογικού λόγου και αφετέρου στην αποφατική θεολογία ως προς το ζήτημα της θεογνωσίας, υπάγοντας την κατανόηση της φύσεως του Θεού στην υπέρλογη πίστη. Σε αυτό το πλαίσιο, σύμφωνα με τη συγγραφέα, ο λόγος και η πίστη δεν είναι αντιφατικές στο μέτρο που αντιστοιχούν σε ξεχωριστές γλωσσικές λειτουργίες οι οποίες αναφέρονται σε διαφορετικές πραγματικότητες.

Στην ίδια γραμμή σκέψης εντάσσει η συγγραφέας και τον Γαλιλαίο, θεωρώντας ότι η σκληρή αντίδραση της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας προς αυτόν οφειλόταν εν πολλοίς σε μια σύγχυση των επιπέδων του επιστημονικού και του Βιβλικού λόγου. Σε αυτήν την περίπτωση, η συγγραφέας παραθέτει απόσπασμα επιστολής του Γαλιλαίου όπου ο Ιταλός αστρονόμος υπεραμύνεται της σαφούς διάκρισης μεταξύ φυσικής θεωρίας και Γραφών, διαγράφοντας δυο ξεχωριστά επίπεδα πραγματικότητας και κατανόησης τα οποία αντιστοιχούν σε διαφορετικά γλωσσικά συστήματα, της επιστήμης και της θρησκείας.

Η προβληματική που η Γ. Ι. Παπαϊωάννου εισηγείται στην αρχή του κειμένου της, επικαλούμενη τις θέσεις του Βησσαρίωνα για την Ένωση, προτάσσοντας την ερμηνευτική / γλωσσική διάσταση του θεολογικού λόγου στον πυρήνα του αδιεξόδου στις σχέσεις των δύο Εκκλησιών, αν και δεν προκύπτει με σαφήνεια στην πορεία της πραγμάτευσης, είναι ενδιαφέρουσα. Επίσης, η συσχέτιση των εμβληματικών μορφών του Βησσαρίωνος και του Γαλιλαίου, τους οποίους χωρίζει ωστόσο ένας και πλέον αιώνας, αναφορικά με τα δίπολα πίστη-λόγος και επιστήμη–θρησκεία, είναι ευρηματική. Δεν είναι, όμως, αρκούντως τεκμηριωμένη στις πηγές όσον αφορά τον Βησσαρίωνα, λοξοδρομώντας από την αρχική προβληματική. Επιπλέον, οι μεταβάσεις από τον Βησσαρίωνα στον Γαλιλαίο και από εκεί στον Wittgenstein παρουσιάζονται σχηματικά και με άλματα. Ειδικότερα, ως προς την αντίληψη του Βησσαρίωνος για τον θεολογικό συμβολικό λόγο, εκτιμούμε ότι συγγραφέας του αποδίδει μια «καινοτομία», η οποία είναι υπερβολική στο μέτρο που ο Βησσαρίων εγγράφεται σαφώς και ρητώς στην νεοπλατωνίζουσα γραμμή του Ψευδο-Διονυσίου, η οποία ανάγεται στον Πλάτωνα και τελικά στον Πυθαγόρα[3], αλλά και του Γρηγορίου Ναζιανζηνού, όπως αναπτύσσεται εμπεριστατωμένα από την J. E. Martin[4] στην οποία, άλλωστε, παραπέμπει η Γ. Παπαϊωάννου.

Στη σύντομη μελέτη (αρ. 6, σσ. 243-247) με τίτλο «Το φιλοσοφικό έργο του Βησσαρίωνα – Πλάτων και Αριστοτέλης», ο Α. Δ. Διονυσόπουλος αναφέρεται στον πρωταγωνιστικό ρόλο του Βησσαρίωνος ο οποίος, μαζί με άλλους συγχρόνους του Βυζαντινούς λογίους, συνέβαλε στην αναζωπύρωση του

3. Βλ. *Bessarionis in calumniatorem Platonis libri IV* [*Kardinal Bessarion als Theologe, Humanist und Staatsmann. Funde und Forschungen* Band 2.], εκδ. L. Mohler, τ. 2, Paderborn 1927 (ανατ. 1967), 2.4.2. 1-2 και 2.8.18-19.

4. Βλ. ενδεικτικά J. E. Martin, *Cardinal Bessarion, Mystical Theology and Spiritual Union Between East and West*, διδ. διατρ., 2000, 65-67, 81-82, 187, [https://mspace.lib.umanitoba.ca/xmlui/handle/1993/1817].

ενδιαφέροντος και της μελέτης τόσο του Πλάτωνος (και των νεοπλατωνικών) όσο και του Αριστοτέλη στη Δύση τον 15ο αιώνα, υπογραμμίζοντας την ισορροπημένη, νηφάλια και συνθετική στάση του Βησσαρίωνος ως προς τους δυο μεγάλους φιλοσόφους, στο πλαίσιο της διαμάχης αριστοτελικών και πλατωνικών. Σύμφωνα με τον συγγραφέα, ο Βησσαρίων, αν και θεωρεί τον Πλάτωνα πλησιέστερο στον χριστιανισμό, διαφοροποιείται από τον δάσκαλό του Πλήθωνα ως προς την αποτίμηση του αριστοτελικού έργου, ενώ στηλιτεύει τις μειωτικές λοιδορίες του Μιχαήλ Αποστόλη (στο *Προς τας υπέρ Αριστοτέλους περί ουσίας κατά Πλήθωνος Θεοδώρου του Γαζή αντιλήψεις*) κατά του Σταγειρίτη.

Το κείμενο του Α. Δ. Διονυσόπουλου αναπαράγει γνωστές θέσεις στη διεθνή και ελληνική βιβλιογραφία για τον Βησσαρίωνα. Κυρίως, όμως, περιέχει ορισμένες απλουστευτικές και αστήρικτες αποφάνσεις[5], οι οποίες επιπλέον διατυπώνονται με τρόπο που αποδυναμώνει την επιστημονική στερεότητα της πραγμάτευσης.

Στην υπ' αριθμ. 7 (σσ. 249-254) μελέτη που τιτλοφορείται «Ο Βησσαρίων Νικαίας και η σχέση ηθικής και θρησκείας», ο Ευάγγελος Δ. Πρωτοπαπαδάκης καταλήγει ότι ο Βησσαρίων, με την στάση του στη Σύνοδο της Φερράρας αλλά και την αποδοχή του filioque, σηματοδοτεί ένα νέο είδος σχέσης της ηθικής με την θρησκεία, στην οποία το ηθικώς δέον –στη συγκεκριμένη περίπτωση η σωτηρία της αυτοκρατορίας– κατισχύει επί της θρησκείας, με αποτέλεσμα η δογματική Ορθοδοξία να υποχωρεί ενώπιον των συνεπειών της προσκόλλησης σε αυτή.

Τα συμπεράσματα του συγγραφέα θα είχαν περισσότερο επιστημονικό ενδιαφέρον, αν αναπτύσσονταν με αναφορές σε συγκεκριμένα κείμενα του Βησσαρίωνος, τα οποία επιπλέον θα στήριζαν το ίδιο το επιχείρημά του ότι η στάση του Βησσαρίωνος είναι οργανικά συνδεδεμένη με τη φιλοσοφική του σκευή (σ. 254). Αντιθέτως, η πραγμάτευση που προηγείται των τελικών συμπερασμάτων είναι διάστικτη από απλουστευτικούς αφορισμούς (όπως ότι «τον 15ο αιώνα εμφανίζονται χριστιανοί φιλόσοφοι οι οποίοι πλέον, όμως, είναι περισσότερο φιλόσοφοι και λιγότερο χριστιανοί», σ. 251), πολωτικά εξηγητικά σχήματα (όπως

5. Ενδεικτικά αναφέρουμε «[...] την μαγεία και τον σατανισμό των ύποπτων Εβραίων ή Αράβων σοφών» από τα οποία οι Έλληνες του Βυζαντίου απάλλαξαν τα αρχαία αριστουργήματα (σ. 243), την μάλλον απλουστευτική προσέγγιση του Πλήθωνος (σσ. 244-245), όπως και την άποψη ότι ο Βησσαρίων «κατείχε καλύτερα από κάθε σύγχρονό του» τον Αριστοτέλη (σ. 244).

η διάκριση των βυζαντινών στοχαστών σε αυτούς που «αποστασιοποιούνταν πλήρως από την πατερική παράδοση και προσκολλούνταν αποκλειστικά στη θύραθεν σοφία» και σε όσους «απέρριπταν το γράμμα των ελληνικών μαθημάτων και αναγνώριζαν αποκλειστική αυθεντία στην πατερική γραμματεία», σ. 251) και, σε ορισμένα σημεία, υπερβολές (όπως ότι «η φιλοσοφία στο Βυζάντιο δεν μπορούσε παρά να είναι θεραπαινίδα της χριστιανικής αποκαλύψεως», σ. 250) που μαρτυρούν την περιορισμένη εξοικείωση του συγγραφέα με την ιδιάζουσα πολυπλοκότητα και τις ερευνητικές εξελίξεις στο συγκεκριμένο επιστημονικό πεδίο που αφορά τον φιλοσοφικό στοχασμό στο Βυζάντιο και τους εκπροσώπους του κυρίως μετά τον 11ο αιώνα.

Στη μελέτη αρ. 9 (σσ. 277-284), με τίτλο «*Αλλά και ημών αυτών ο πόλεμος έσται*: Βησσαρίων-Γεώργιος Τραπεζούντιος», ο πρόωρα χαμένος Σωτήρης Φουρνάρος εστιάζει την ανάλυσή του στο ζεύγος δύο πρωταγωνιστών της διαμάχης αριστοτελικών–πλατωνικών του 15ου αιώνα, τον Βησσαρίωνα και τον Γεώργιο Τραπεζούντιο. Προτάσσοντας ένα πρωτότυπο κείμενο που έχει τη μορφή φανταστικού διαλόγου μεταξύ των δύο στοχαστών, βασισμένου σε συγκεκριμένα χωρία από έργα τους, ο συγγραφέας σχολιάζει πτυχές της σφοδρής φιλοσοφικο-θρησκευτικής σύγκρουσής τους αλλά και στοιχεία που τους ενώνουν (όπως για παράδειγμα ο εκλεκτικισμός). Στη συνέχεια, ερμηνεύει το ηθικό ζήτημα που ανακύπτει αναφορικά με την στάση του Βησσαρίωνα ως προς την Ένωση της Δυτικής με την Ανατολική Εκκλησία, στο φως της πολιτικής οπτικής του Βησσαρίωνος και της ανάγκης διάσωσης της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας. Η μελέτη συμπληρώνεται με μια φιλοσοφική αναγωγή στο σήμερα ορισμένων φιλοσοφικο-θρησκευτικών διαστάσεων από το ζήτημα της Ένωσης των δύο Εκκλησιών με τη διατύπωση σειράς ερωτημάτων, όπως, για παράδειγμα, αυτό που αφορά την ηθική εγκυρότητα πολιτικών επιλογών που παραμερίζουν φιλοσοφικές ή θεολογικές αλήθειες. Ο συγγραφέας κλείνοντας εντάσσει τον «πόλεμο» των δύο στοχαστών στο πλαίσιο της ιστορίας της φιλοσοφίας και του ευρωπαϊκού πολιτισμού, σημειώνοντας παράλληλα ότι η φιλοσοφική ιδιοπροσωπία του Βησσαρίωνος δεν μπορεί να κατανοηθεί και να αποτιμηθεί παρά σε στενή συνάφεια με το ιστορικό της πλαίσιο, στο μεταίχμιο της μετάβασης στον νεοελληνικό φιλοσοφικό στοχασμό, στο μεταίχμιο Ανατολής και Δύσης.

«Ο Βησσαρίωνας και η τυπολογία των Βυζαντινών λογίων κατά τον Steven Runciman» είναι το αντικείμενο της μελέτης (αρ. 10, σσ. 285-294) του Γιώργου Αραμπατζή. Ο συγγραφέας αξιοποιεί μια τυπολογία λογίων των

ύστερων αιώνων του Βυζαντίου –όπως αυτή διαγράφεται στο έργο του Sir Steven Runciman (*Η Τελευταία Βυζαντινή Αναγέννηση*)– ως οδοδείκτη στην πορεία κατανόησης και εμβάθυνσης στο δυναμικό και δαιδαλώδες τοπίο της λογιοσύνης του ύστερου Βυζαντίου, το οποίο αντιστέκεται σθεναρά σε αυστηρές διχοτομήσεις. Σύμφωνα με τον Runciman, οι δύο πόλοι μεταξύ των οποίων ταλαντεύονταν οι βυζαντινοί λόγιοι, παρά τα έντονα ατομικιστικά χαρακτηριστικά στις φιλοσοφικές θέσεις τους, εκπροσωπούνταν από τις εμβληματικές μορφές του Πλήθωνος, υπέρμαχου της πρωτοκαθεδρίας της ελληνικής φιλοσοφίας και φορέα της αφυπνιζόμενης εθνικής συνείδησης, και του Γρηγόριου Παλαμά, ανανεωτή του Ορθόδοξου μυστικισμού και εκφραστή της βυζαντινής θρησκευτικής συνείδησης. Επιπλέον, τρία είναι, πάντα κατά τον Runciman, τα καίρια ζητήματα γύρω από τα οποία αρθρώνονται οι δεσπόζουσες τάσεις οι οποίες συγκροτούν –με ελάχιστες εξαιρέσεις– τις διαφορετικές ομάδες των λογίων, αποτυπώνοντας το «πνεύμα της εποχής» (*Zeitgeist*): η σχέση με την ελληνική φιλοσοφία, και πιο συγκεκριμένα η οριοθέτηση μεταξύ της *έσω* και της *έξω* παιδείας· η σχέση με τη Δύση και το ζήτημα της Ένωσης των Εκκλησιών· τέλος, το ζήτημα του βυζαντινού μυστικισμού, όπως διαμορφώθηκε στο πλαίσιο του Ησυχασμού. Ωστόσο, ο Γ. Αραμπατζής, στα χνάρια του Runciman, μετριάζει τις απόλυτες κατηγοριοποιήσεις επισημαίνοντας, με αναφορές σε συγκεκριμένες περιπτώσεις βυζαντινών λογίων, τις δυσκολίες τυποποίησης τους, καθώς τα όρια μεταξύ των τάσεων και των ομάδων (όπως μεταξύ των παλαμικών –αντιπαλαμικών, των ενωτικών–ανθενωτικών) είναι συχνά δύσληπτα, μεταβαλλόμενα και ελαστικά.

Ο συγγραφέας εντάσσει τον Βησσαρίωνα στο «πνεύμα της εποχής» και εκτιμά πως, αν και πολλές από τις επιλογές του είχαν προγόνους μεταξύ προγενεστέρων βυζαντινών λογίων, αυτά που τον χαρακτηρίζουν καίρια είναι η μη αναγκαστική σύνδεση της ελληνικότητας με την Ορθοδοξία και η έμφαση στην κοσμοπολίτικη – οικουμενική λειτουργία της ελληνικής παιδείας μέσα από την οποία διασταυρώθηκε ενεργά με τα πολιτιστικά αιτήματα της αναγεννησιακής Δύσης. Ο Γ. Αραμπατζής κλείνει σημειώνοντας τα ερμηνευτικά πλεονεκτήματα της εν δυνάμει τυπολογίας του Runciman, την οποία αντιδιαστέλλει από τις υποτιμητικές αξιολογήσεις του K. Krumbacher (*Ιστορία της Βυζαντινής Λογοτεχνίας*) για τους βυζαντινούς λογίους αλλά και την φιλολογική προσέγγιση του N. G. Wilson (*Οι λόγιοι στο Βυζάντιο*), η οποία, αν και σημαντική, τοποθετεί τη βυζαντινή διανόηση σε μια ιστορία της εξέλιξης της φιλολογίας των ελληνικών γραμμάτων, μετριάζοντας την πνευματική αυτονομία της.

Ο Θεοδόσης Πυλαρινός στο άρθρο του με τίτλο «Ο Παναγιώτης Κανελλόπουλος για τον Βησσαρίωνα» (αρ. 11, σσ. 295-301) φωτίζει με ευαισθησία και μεθοδικότητα όψεις ενός σπάνιου ιστορικού μυθιστορήματος (*Γεννήθηκα στο χίλια τετρακόσια δύο*), για το οποίο ο συγγραφέας του και μετέπειτα ακαδημαϊκός (1959) Π. Κανελλόπουλος τιμήθηκε με το Αριστείο Γραμμάτων, το 1957, από την Ακαδημία Αθηνών.

Ο Βησσαρίων, για τον Θ. Πυλαρινό, ενσαρκώνει τις ουμανιστικές αναζητήσεις, τις ανακατατάξεις-ανανοηματοδοτήσεις των ρόλων της Δύσης και της Ανατολής και τις νέες συνθέσεις που λαμβάνουν χώρα δραματικά τον 15ο αιώνα. Όπως σημειώνει, ο Π. Κανελλόπουλος καταγράφει στο έργο του μέσα από τη ματιά του αφηγητή, γεννημένου πεντακόσια ακριβώς χρόνια πριν από τον ίδιο, όσα συνέβησαν από το 1402 έως το 1472, έτος θανάτου του Βησσαρίωνος, συμπλέκοντας την ιστορική αλήθεια των γεγονότων και των προσώπων με τη μυθοπλασία και την αυτοβιογραφία. Επιπλέον, όμως, ο Π. Κανελλόπουλος αναπαριστά την κυοφορία της νεοελληνικής ιδεολογίας και τα πρόσωπα που συντέλεσαν στη δημιουργία του καταστατικού μύθου του νεότερου ελληνισμού. Ο συγγραφέας του άρθρου τονίζει δύο παράγοντες που χαρακτηρίζουν τη διήγησή του: αφενός, την προσωπική του συμμετοχή στα δρώμενα ως ιστορικού, δήθεν, προσώπου της εποχής, γεγονός που του επιτρέπει να παρουσιάσει την κρυστάλλωση της νεοελληνικής ιδέας έως σήμερα συμπλέκοντας γεγονότα του παρελθόντος με πεποιθήσεις του παρόντος του, παρουσιάζοντας με το βλέμμα του συγχρόνου Έλληνα μια διεργασία που στην εποχή του αφηγητή βρισκόταν εν τη γενέσει της, και αφετέρου, την καθαρότητα της σκέψης του Π. Κανελλόπουλου που κινείται συνθετικά, μακριά από προκαταλήψεις και ιδεολογήματα, αναδεικνύοντας την εθνική φυσιογνωμία του σύγχρονου Έλληνα. Επιπλέον, σύμφωνα με τον Θ. Πυλαρινό, ο Κανελλόπουλος ρίχνει φως στις πολιτικές και κοινωνικές αναδιαρθρώσεις με τις οποίες συνυφαίνονται οι θεολογικές διαφορές του 15ου αιώνα, ενώ τα πρόσωπα κινούμενα στην κόψη του πραγματικού και του θρύλου, απογυμνώνονται από αγιοποιήσεις και χαρακτηριστικά που τους επεφύλαξε το μέλλον και αναδεικνύονται μέσα από τα λάθη και τις επιλογές τους στην πολλαπλότητα, τις αντιθέσεις και τις αντιφάσεις τους.

Ειδικά ο Βησσαρίων, κατά τον συγγραφέα, φαίνεται ότι προβλημάτισε τον Π. Κανελλόπουλο. Ωστόσο το όχημα της «διάσωσης» του Βησσαρίωνος περνά μέσα από την κομβική έννοια του Γένους που δεσπόζει στο έργο του Κανελλόπουλου. Ό,τι τελείται υπέρ αυτού καθοσιώνεται, έστω κι αν αποτυγχάνει ή αποδοκιμάζεται από όλους. Στο φως της προσπάθειάς του για τη σωτηρία του

Γένους και την υπεράσπιση της Ελληνικότητας ο Βησσαρίων εξιδανικεύεται, εξαγιάζεται και απολαμβάνει την εκτίμηση του Κανελλόπουλου στο μέτρο που συμβάλλει δυναμικά στη γένεση της Νέας Ελλάδας. Ζώντας και τη φθορά και την αναγέννηση τάχθηκε με την δεύτερη. Κυρίως, όμως, εκτιμάται για την τόλμη των συνθέσεων που επιχειρεί.

Ο συγγραφέας αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στη συνθετική προοπτική του Π. Κανελλόπουλου στο πλαίσιο της οποίας οι αντιφάσεις και οι αντιθέσεις στην ταυτότητα των ηρώων του μπορούν να συγκατοικούν σε μια ιδιότυπη φιλότητα που ανέχεται τις αντιθέσεις εν όψει της σύζευξης, αρκεί να βρίσκονται στο ίδιο ύψος. Έτσι, Πλήθων και Μάρκος Ευγενικός, Σχολάριος και Βησσαρίων, παρά τις διαφορές τους, συμβιώνουν αρμονικά στο βιβλίο, εφόσον συντελούν στη διαιώνιση του Γένους, άλλοι εν αιχμαλωσία και άλλοι εν διασπορά. Σε αυτή την προοπτική, ο Βησσαρίων εκπροσωπεί κυρίως το οικουμενικό ελληνικό πνεύμα, την ευκαιρία της διασταύρωσης με άλλους κόσμους. Επιπλέον, ο Θ. Πυλαρινός εκτιμά ότι ο Π. Κανελλόπουλος στο πρόσωπο του Βησσαρίωνος βλέπει τον εαυτό του, μετριοπαθή και συνθετικό, φύση φιλόσοφη και ενωτική. Επίσης θεωρεί ότι ο χρόνος της συγγραφής του συγκεκριμένου έργου, στη σκιά του μετεμφυλιακού αλλά και παγκόσμιου ψυχροπολεμικού κλίματος, δεν είναι άμοιρος των συνθετικών στόχων του συγγραφέα του, λειτουργώντας ως προσκλητήριο για μια νέα αρχή.

Το κείμενο του Θ. Πυλαρινού, με καίριες επιλογές αποσπασμάτων από το έργο του Π. Κανελλόπουλου και διεισδυτικά σχόλια, θυμίζει στον αναγνώστη πως τα λοξά μονοπάτια της λογοτεχνίας αποδεικνύονται ενίοτε πιο πρόσφορα από αυτά της επιστήμης για την κατανόηση αινιγματικών, πολύτροπων και αντινομικών ιστορικών μορφών κι εποχών, χωρώντας στο συλλογικό φαντασιακό τους «αχώρητους».

Στην προτελευταία, μακροσκελή μελέτη του τόμου, με τίτλο «Καθολική παρουσία στην Εγγύς Ανατολή και στον Πόντο πριν από το 1845. Η στάση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας στο ζήτημα της Ένωσης» (αρ. 14, σσ. 345-405), ο Θ. Αρ. Κυριακίδης εξετάζει αναλυτικά την πολύπλευρη ιεραποστολική δραστηριότητα των Ρωμαιοκαθολικών Ταγμάτων (Φραγκισκανών, Δομηνικανών, Καπουκίνων και Ιησουιτών) στον Πόντο και την Μικρά Ασία από την περίοδο της Αυτοκρατορίας των Μεγάλων Κομνηνών (1204-1461) μέχρι τα μέσα του 19ου αιώνα, υπογραμμίζοντας το διαχρονικό ενδιαφέρον της Καθολικής Εκκλησίας για την περιοχή, την οποία θεωρούσε ως πύλη για την Ασία, αλλά και την σταδιακή σύνδεση της ιεραποστολικής δραστηριότητας στην Ανατολή

με ποικίλες πολιτικές, και οικονομικές στοχεύσεις των Μεγάλων Δυνάμεων της εποχής (Ιταλία, Γαλλία, Αυστρία, Ρωσία).

Δεδομένου ότι η συγκεκριμένη μελέτη αφορά ένα πολύ ειδικό θέμα και δεν συνδέεται παρά εμμέσως με το πρόσωπο και το έργο του Βησσαρίωνος (στον οποίο, ωστόσο, γίνονται αναφορές στα κεφάλαια 2.4 και 3), θα περιοριστούμε σε μια συνοπτική και μάλλον συμβατική περιγραφή των περιεχομένων της, η οποία δεν μειώνει διόλου την αξία της, αλλά αντανακλά τα δικά μας όρια να την κρίνουμε.

Στην εισαγωγή (1), ο συγγραφέας σημειώνει ότι ενώ κατά την πρώτη χιλιετία η ιεραποστολική δράση της Αγίας Έδρας αποσκοπούσε στον εκχριστιανισμό των ειδωλολατρικών και αρειανικών φυλών της Ευρώπης, κατά την δεύτερη χιλιετία συντελείται, λόγω της επέκτασης του Ισλάμ στη Συρία, την Παλαιστίνη, τη Βόρεια Αφρική και την Ισπανία, μια αλλαγή προσανατολισμού η οποία οδήγησε στην συσπείρωση των χριστιανικών δυνάμεων και τις Σταυροφορίες. Ωστόσο, πολύ νωρίς έγινε αντιληπτό ότι, μαζί με το ιδεώδες της απελευθέρωσης των Αγίων Τόπων, οι Σταυροφορίες υποκινήθηκαν και από εκκλησιαστικές, πολιτικές και οικονομικές σκοπιμότητες επιδρώντας αποσταθεροποιητικά για την Ανατολή, ενώ διεύρυναν την αντιπαλότητα και το σχίσμα των Εκκλησιών. Ο συγγραφέας ολοκληρώνει την εισαγωγή επισημαίνοντας το σωτηριολογικό πρόταγμα με το οποίο συνδέθηκε, πνευματικά και ιδεολογικά, η ιεραποστολική δράση. Στο δεύτερο κεφάλαιο, ο Θ. Κυριακίδης ερευνά τις σχέσεις της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας με την Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας από το 1204-1461 και την παρουσία των Ταγμάτων των Φραγκισκανών (2.1), των Δομινικανών (2.2) αλλά και των Γενουατών και Βενετών (2.3) και ειδικότερα κατά την περίοδο προς τη Σύνοδο της Φερράρας – Φλωρεντίας και στο πλαίσιο της προσπάθειας της Ένωσης (2.4). Στο τρίτο κεφάλαιο εκθέτει την σταδιακή εκδίωξη των Καθολικών Γενουατών και Βενετών από τους Οθωμανούς από την περιοχή μετά την κατάκτηση της Τραπεζούντας το 1461, την επίδραση της Μεταρρύθμισης στο εσωτερικό της Ορθόδοξης εκκλησίας και στις σχέσεις Ορθοδόξων και Καθολικών (3.1), την εγκατάσταση μόνιμων καθολικών κοινοτήτων στην Εγγύς Ανατολή (3.2), το ζήτημα των Διομολογήσεων (εμπορικών συμφωνιών μεταξύ του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπούς και του Γάλλου βασιλιά Φραγκίσκου Α΄ (1510-1547) (3.3) και τέλος την επιρροή του Καθολικισμού στους Ορθοδόξους ιεράρχες από τα μέσα του 16ου και μέχρι περίπου τα μέσα του 17ου αιώνα (3.4). Το τέταρτο κεφάλαιο εστιάζει στη διείσδυση και επίδραση του Ρωμαιοκαθολικισμού κατά τον 17ο αιώνα. Το πέμπτο μέρος αφορά την κατάσταση στη Τραπεζούντα τον

17ο αιώνα και τους δυο λατινόφρονες μητροπολίτες Τραπεζούντας, Ιγνάτιο Μενδόνη (5.1) και Κύριλλο τον Σπουδαίο (5.2) καθώς και την ατελέσφορη προσπάθεια εγκαθίδρυσης ιεραποστολικού σταθμού στον Πόντο στα μέσα του 17ου αιώνα (5.3). Στο έκτο μέρος, ο συγγραφέας εξετάζει την παρουσία του Ρωμαιοκαθολικισμού στο τέλος του 17ου και κατά τον 18ο αιώνα στην Κωνσταντινούπολη, τη Θεσσαλονίκη, τη Σμύρνη και σε νησιά του Αιγαίου, την πολιτική του πάπα Βενέδικτου XIV (6.1), τον πατριαρχικό *Όρο* του 1755 και το ζήτημα του Αναβαπτισμού (6.2), τη διάλυση του τάγματος των Ιησουιτών (6.3) και τέλος τον αντίκτυπο της Γαλλικής Επανάστασης στους χριστιανούς της οθωμανικής αυτοκρατορίας (6.4). Το έβδομο και τελευταίο κεφάλαιο έχει ως θέμα την παρουσία της Ρωμαιοκαθολικής Εκκλησίας στην Εγγύς Ανατολή τον 19ο αιώνα, περίοδο κατά την οποία αναπτύσσεται, σύμφωνα με τον συγγραφέα, η πιο ενσυνείδητη ιεραποστολική κουλτούρα, ανθούν οι ιεραποστολικές οργανώσεις και εισέρχονται οι γυναίκες στις τάξεις της ιεραποστολής.

Ο εν λόγω αφιερωματικός τόμος στον Βησσαρίωνα, μοναδικός απ' όσο γνωρίζουμε στην ελληνική βιβλιογραφία, παρά τις επιμέρους αδυναμίες του[6], αποτελεί στο σύνολό του αναμφισβήτητη συμβολή στη μελέτη και κατανόηση μιας μεγάλης μορφής της βυζαντινής λογιοσύνης, παράδειγμα «συμπολιτισμού», που ξεπέρασε τον χρόνο και τον χώρο του Βυζαντίου συνδυάζοντας με δημιουργικό αλλά και δραματικό τρόπο τη σοφία του παρελθόντος, την ρεαλιστική ανάληψη του παρόντος, και την νοσταλγία της ενότητας ως έναυσμα μέλλοντος.

Περικλείοντας ποικιλία θεματικών, απόψεων και προοπτικών, ο συλλογικός τόμος καταγράφει ταυτόχρονα τη δυναμική αλλά και ορισμένες ερμηνευτικές αμηχανίες ή αμφιθυμίες που συνεχίζει μερικώς να προκαλεί ο Βησσαρίων στους Έλληνες ερευνητές και στοχαστές. Κυρίως, όμως, δίνει το έναυσμα για περαιτέρω έρευνα, ενεργητικότερη ενασχόληση με τις πρωτογενείς πηγές αλλά και συστηματικότερο διάλογο με την σχετική ξενόγλωσση βιβλιογραφία στην κατεύθυνση διεύρυνσης, εμβάθυνσης και ανανέωσης των επιστημονικών προσεγγίσεων που αφορούν τη φυσιογνωμία, το έργο και την πολύπλευρη δράση

6. Η έκδοση έχει αρκετά τυπογραφικά λάθη και ανομοιογένειες όσον αφορά τον τρόπο παρουσίασης της βιβλιογραφίας. Επίσης, βοηθητική για τον αναγνώστη θα ήταν η ύπαρξη ενός γενικού ευρετηρίου όρων και ονομάτων, καθώς και ενός επιλόγου που θα συνόψιζε τα βασικά σημεία όλων των συμβολών ενισχύοντας την εσωτερική συνοχή της συλλογικής προσπάθειας.

του Βησσαρίωνος, με έμφαση στη διεπιστημονικότητα αλλά και σε συνεργασία με λατινιστές διότι, όπως εύστοχα σημειώνει ο Κ. Στάικος[7], «η ολοκλήρωση της παλαιολόγειας αναγέννησης στα γράμματα πρέπει να αναζητηθεί στη Δύση», και στις μεταμορφώσεις που υπέστη στον πνευματικό ορίζοντα του αναγεννησιακού ουμανισμού.

Ο πολυσχιδής, ευρύς και συνθετικός χαρακτήρας του προσώπου και του έργου του Βησσαρίωνος μας καλεί σε ανάλογες ερευνητικές προσπάθειες.

Ευδοξια Δελλη
Κέντρον Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας
Ακαδημία Αθηνών

7. Κ. Σταϊκος, *Η ιστορία της Βιβλιοθήκης στον Δυτικό πολιτισμό. Από τον Μέγα Κωνσταντίνο έως τον Καρδινάλιο Βησσαρίωνα*, Αθήνα 2016, 454.